SISHUPALA BADHAM

A POEM

BY

MAGHA

WITH THE COMMENTARY OF MALLINATHA

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA.

Printed at the Kavyaprakasha Press

1875.

पण्डित-कुल तिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति पाद प्रणीत

प्रकाशित पुस्तकान्येतानि

१ मुग्धबोध व्याकरणम् २।०
२ धातुरूपादर्श २
३ शब्दस्तोम महानिधि— संस्कृत अभिधान १०
४ सिद्धान्तकौमुदी- सरलाटीकासहिता ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥०
६ तुलादानादि पद्धति(बङ्गाक्षरे) ४
७ गयाश्राद्धादि पद्धति १
८ शब्दार्थ रत्न ॥०
९ धातुमञ्जरी (बङ्गाक्षरे) ।०
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर- सटीक ॥/
११ वेणीसंहार नाटक—सटीक १
१२ अनर्घराघव नाटक—सटीक १॥०
१३ रत्नावली ॥०
१४ मालविकाग्निमित्र-सटीक १॥०
१५ धनञ्जय विजय-सटीक ।०
१६ महावीरचरित १॥०
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी-सटीक २
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥०
१९ लीलावती ॥०
२० बीजगणित १
२१ शिशुपालवध सटीक(माघ) ४
२२ किरातार्जुनीय-सटीक(भारवि)२॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्डसटीक ॥०
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड
२५ अष्टकम पाणिनीयम्
२६ वाचस्पत्यम् (संस्कृतबृहदभिधान)
२७ कादम्बरी—सटीक
२८ राजप्रशस्ति
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति
३० सर्वदर्शनसंग्रह
३१ भामिनीविलास-सटीक
३२ हितोपदेश-सटीक
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित
३४ बहुविवाहवाद
३५ दशकुमारचरित सटीक
३६ परिभाषेन्दुशेखर
३७ कविकल्पद्रुम (बोपदेवकृत)
३८ चक्रदत्त (वैद्यक)
३९ उणादिसूत्र सटीक
४० मेदिनी कोष
४१ पञ्चतन्त्रम् श्रीविष्णु शर्म्म सङ्कलितम्
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी(चम्पूकाव्य)
४३ [illegible]
४४ तर्कसंग्रह इङ्गराजीयानुवाद सहित

शिशुपालवधम्

महाकविमाघ विरचितम् ।

वि, ए, उपाधि धारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृत्य

प्रकाशितम् ।

कलिकाता नगरे ।

काव्यप्रकाशयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई० १८७५

प्रिन्टर—श्रीक्षेत्रमोहन मुखोपाध्याय

॥ अथ टीकायां पाणिनिव्याकरणानुयायिन्यां प्रमापकाः ॥

श्रुतिः
स्मृतिः
पुराणम्
वाल्मीकिः
महाभारतम्
पाणिनिः
वार्त्तिकम्
भाष्यकारः
कैयटः
माधव.
शाकटायनः
न्यासोद्योत
काशिका
वामनः
क्षीरस्वामी
सज्जनः
भट्टोत्पलः
वल्लभः
जैमिनिः
हरिकारिका
बौद्धः
अमरकोषः
हेमचन्द्रकोषः
विश्वप्रकाशकोषः
हलायुधकोषः
शाश्वतकोषः
वैजयन्तीकोषः
शब्दार्णवकोषः
यादवकोषः
केशवकोषः
मार्त्तण्डकोषः
मेदिनीकोषः
त्रिकाण्डशेषकोषः
रत्नावलीकोषः
अभिधानचिन्तामणिः
काव्यप्रकाशः
अलङ्कारसर्वस्वम्
दण्डी
वृत्तरत्नाकरः
वृत्तरत्नाकरटीका
नीतिवाक्यामृतम्
कामन्दकः
वसन्तराजीयम्
हयलीलावती
दशरूपकम्

॥ इति टीकाप्रमापकाः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

शिशुपालवधम् ॥

॥ प्रथमः सर्गः ॥

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

अथ तत्रभवान् माघकविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।' इत्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'काव्यालापांश्च वर्जयेदिति' निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च काव्यफलं शिशुपालवधबीजभूतं भगवतः श्रीकृष्णस्य नारददर्शनरूपं वस्तु आदौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन् कथामुपक्षिपति । श्रिय इति । तत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगात् वर्णगणादिशुद्धेरप्युक्तः । तदुक्तम् । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वेति । श्रियः लक्ष्म्याः पतिः अनेन रुक्मिण्योऽनया श्रिया समेत इति सूचितम् । राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति विष्णुपुराणात् । जगन्निवासो 'जगतामाधारः' त्रिविक्रमभुवनं इति यावत् तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुम् श्रीमति लक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसद्मनि वसुदेवगृहेऽभिवसः कारणवशान्ति

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बरा
द्धिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥
गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ।

वसन् कृष्णरूपेण तिष्ठन् हरिर्विष्णुः अम्बरादवतरन्तमायान्तं इन्द्रसन्देशकथनार्थमिति भावः हिरण्यस्य गर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् तस्याङ्गभुवं तनूजं अथवा तस्याङ्गाद्दक्षपादुत्सङ्गाद्वा भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूः तं मुनिं नारदमित्यर्थः । उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयम्भुवः इति भागवतात् । ददर्श कदाचिदिति शेषः । अत्राल्पीयसि वसुदेवसद्मनि सकलजगदाश्रयतया महीयसो हरेराधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलङ्कारः । तदुक्तम् । आधाराधेययोरानुरूप्याभावेऽधिको मत इति । जगन्निवासस्य जगदेकदेशनिवासित्वमिति विरोधश्च । तथा तकारसकारादेः कौशलस्य सकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ । एषाञ्चान्योऽन्यनैरपेक्ष्येणैकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम् । जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तदानीं जनैर्विस्मयादौचित्येन प्रवृत्तमित्याह । गतमिति । अविद्यमानावूरू यस्य सोऽनूरुः स सारथिर्यस्य तस्यानूरुसारथेः सूर्यस्य गतं गतिः । भावे क्तः । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् स्वार्थे खप्रत्ययः । हविर्भुजोऽग्नेः ऊर्ध्वज्वलनं ऊर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धं इदन्तु मध्यतो विसारि धामाधः पतति किमेतदिति सूर्याग्निविलक्षणं महदपूर्वमिदं धाम किमात्मकं स्यादित्याकुलं विस्मयात् सम्भ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितं ईक्षणं कृतम् । अकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि क्तः । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति वचनात् । केचित् कर्मणि क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं मुनिं ददर्शेति पूर्वेण योजयन्ति । अत्रोपमेयस्य मुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यामुपमानाभ्या-

पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः
किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥२॥
चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा
ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

धर्म-प्रकृतधर्मस्याधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । उप-मानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः इति, धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हेमचन्द्रः ॥ २ ॥

दिवाकरस्तु रत्नाकरटीकायां प्रथमपठितेन

द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः ।

इति चरणद्वयेन सह इममेव श्लोकं षट्पदच्छन्दस उदाहरणं चकार तस्माच्चरणद्वयेन ग्रन्थे छाकारो गतमिति तन्निरासश्च बोध्य इत्यु-परिदात् ॥

अथ क्रमादिस्तरमैवोद्दिशाह । चय इति । विस्तृतत्वावधारणे समर्थः स हरिः पुरा प्रथमं त्विषां चय इत्यवधारितं तेजःपुञ्जमात्रत्वेन निश्चितं ततः प्रत्यासत्तौ विभाविता विस्पष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं त-थोक्तं अतएव शरीरी चेतन इत्यवधारितम् ततोऽभिन्नाः विविच्य प्रतीताः अवयवा मुखादयो यस्य तं तथोक्तम् अतएव पुमानित्यवधारितं क्रमशाग-च्छन्तं व्यक्तिविशेषं नारदं व्यक्तशाभिप्रायेणेति पुंलिङ्गतो निर्वाहः । क्र-मात् पूर्वोक्त सामान्यविशेषज्ञानक्रमेण । लोकदृष्ट्या इदमुक्तम् हरिस्तु सर्वं वेदैवेति तत्त्वम् । नारद इत्यबोधि नारदं बुद्धवानित्यर्थः । नारदस्य कर्मत्वेऽपि निपातशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङ्समुपसङ्ख्यानस्यो-पलक्षणत्वात् । यथाह वामनः । निपातेनाभिहिते कर्मणि न कर्मवि-भक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् दीपजने-त्यादिना चिण् चिणोलुगिति लुक् अत्र विभाविताकृतिं विभक्तावयवमि-त्यादिना आकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणगत्या शरी-

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति
क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥
नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ॥ ४ ॥
दधानमम्भोरुहकेशरद्युती
जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् ।

श्लिष्टपुंस्त्वावधारणे हेतुत्वेनोपन्यासात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणात् ॥ २ ॥

अथ षड्भिर्हरिं विशिनष्टि । नवानित्यादि कौलकम् । नवान् सद्यःसम्भृतसलिलानिति यावत् इत्यतो विपुलान् पयोधरान् मेघान् अधोऽधः मेघानां समीपाधःप्रदेशे स्थितमिति शेषः । उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्भावः तद्योगे द्वितीया उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिष्वित्यादिवचनात् । समूढः पुञ्जीकृतः 'समूढः पुञ्जिते भुग्ने' इति विश्वः । कर्पूरस्य परागवत् चूर्णवत् पाण्डुरं अतएव क्षणं मेघसमीपावस्थानलक्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । क्षणोऽपि तावद्धोत्सवेषु । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः । भूत्या भस्मना सितेन । भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । शम्भुना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं स्फुटं शम्भूपममित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि समासः । सदृशपर्याययोस्तुल्योपमाशब्दयोरतुल्योपमाभ्यामिति निषेधात् सादृश्यवाचित्वं प्रतीयेत्याहुः । केचिदिमं श्लोकं पयस्विशमित्यतः प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते तेषां पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भूपमौचित्यं चिन्त्यम् ॥ ४ ॥

दधानमिति । पुनरपि अम्भोरुहकेसरद्युतीः पद्मकिञ्जल्कप्रभाः

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो
धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥
पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविम्
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युतिः ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम्
विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥
विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायत
हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

पिङ्गैरित्यर्थः जटा दधानं स्वयन्तु शरच्चन्द्रमरीचिभिरिव रोचिर्भिः धवलनित्यर्थः अतएव विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिङ्गलाः तुहिनस्थले रोहन्तीति तुहिनस्थलीरुहः व्रततीः ततीर्लताव्यूहान् । वल्ली तु व्रतती लतेत्यमरः । दधानं धराधरेन्द्रोहिमवान् तुहिनस्थलीति लिङ्गात् रदोपमानत्वाच्च तमिव स्थितम् ॥ ५ ॥

पिशङ्गेति । पुनः मुञ्जस्तृणविशेषः तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशङ्गमौञ्ज्या युज्यत इति पिशङ्गमौञ्जीयुक् तम् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् स्त्रियाः पुंवदिति पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः । अर्जुनच्छविं धवलकान्तिं वलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । अञ्जनद्युतिः अञ्जनवर्णम् एणाजिनं कृष्णमृगचर्म वसानम् आच्छादयन्तम् । वस आच्छादन इति धातोः शानच् सुवर्णसूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धम् अधराम्बरम् अन्तरीयं यस्यास्तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडम्बयन्तमनुकुर्वाणं तद्वार्धीयस्सुषमा ॥ ६ ॥

विहङ्गेति । पुनः विहङ्गराजाङ्गरुहैरिव गरुत्मल्लोमतुल्यैः आयतैर्दीर्घैः हिरण्मस्य विकारो हिरण्मयी । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातः । तस्याः उर्व्याः रुहा रुहा ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै
र्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा
लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।
चकासतं चारुचमूरुचर्मणा
कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुण: ।
क्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नया

[illegible] ॥ ७ ॥

निसर्गेति । [illegible]

अजस्रेति । [illegible]

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धया
विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥
रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

मन्वीणां चलतेन सङ्घर्षणेन उज्ज्वलैरङ्गुष्ठनखांशुभिर्भिन्नया मिश्रया तद्रागर-ञ्जितयेत्यर्थः अतएव पुरः पुरोभागे प्रवालैः विद्रुमैः 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकमित्यमरः । पूरितार्द्धयेव स्थितया अच्छस्फटिकाक्षमालया स्वच्छ-स्फटिकानां मालया जपमालयेत्यर्थः । अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽप्यभि-मुखेऽव्ययमिति हेमचन्द्रः । तथा प्रसिद्धस्फटिकपदग्रहणात् अक्षस्यैवा-र्थित्वं व्यज्यते । स्फटिकोमौक्तिकः पद्ममिति मौक्तिकादीनां स्फटिकाक्ष-मालाभिधानात् । विभान्तं भासमानम् । भातेः शतृप्रत्ययः अत्र नखांशुभिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीकारलक्षणस्तद्गुणालङ्कार उक्तः । तद्गुणः स्वगुणत्यागादिति ॥ ९ ॥

रणद्भिरिति । पुनर्नभस्वतो वायोराघट्टनया आघातेन पृथक् प्रत्येकं रणद्भिर्ध्वनद्भिः अनुरणनोत्पद्यमानैरित्यर्थः । श्रुत्यारब्धमनुरणनं स्वर इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे । श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनु-रणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यत इति । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तम् । प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति । विभिन्नानि प्रतिनियतसङ्ख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहा येषां तैर्विभिन्न-श्रुतिमण्डलैः श्रुतिसङ्ख्यानियमश्च दर्शितः । चतस्रश्चतस्रश्चैव षड्जमध्यम-पञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ तिस्रस्त्र्यृषभधैवतौ । स्वराः षड्जा-दयः सप्तोक्तलक्षणाः । तदुक्तं, श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारम-ध्यमाः । पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते । तेषां संज्ञाः सरिग-मपधनीत्यपरा मता इति । तैः स्वरैः स्फुटीभवन्तो ग्रामविशेषाः षड्जा-द्यपरनामकानां स्वरसङ्घातभेदानां त्रयाणां मूर्च्छना स्वरारोहावरोहक्रम-

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-
मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥
निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानती-
नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

भेदा यस्याः सा महतीं निज वीणाम् । विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपीति वैजयन्ती । मुहुर्मुहुरवेक्षमाणम् । तन्त्रीयोजनाभेदलक्षणमाधिक्यम् । पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैवाविस्वरत्वात् भवतीति कौतुकादनुसन्धानमित्यर्थः । अथ ग्रामलक्षणम् । यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधीयते । षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येतद् ग्रामत्रयमुदाहृतमिति । तथाच नन्दाद्यावर्तोऽथ जीमूत सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः । षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवइति । मूर्च्छनालक्षणन्तु । क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते ग्रामस्था एताः सप्त सप्त च । ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्तसप्तमूर्च्छना इत्येकविंशतिर्मूर्च्छना भवन्ति । तासां नामानि तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदातम् । अत्र तु व्यापारमन्तरेण स्वराद्यभिव्यक्त्या कोऽपि लोकातिक्रान्तोऽयं दिव्यवीणातिशयो वीणायाः प्रतीयते । तेन चैवमत्र प्रसिद्धातिशयस्याभेदेनाध्यवसितत्वात् तन्मूलातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा च महत्याः पुंव्यापारं विना मूर्च्छाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपतया पुंव्यापाराख्यकारणं विनापि मूर्च्छनादिकार्योत्पत्त्युक्तेर्विभावना व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरिति सङ्क्षेपः ॥ १० ॥

निवर्त्येति । अतीन्द्रियाः इन्द्रियमतिक्रान्ताः देशकालस्वरूपादिविप्रकृष्टार्थाः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधो वक्तव्य इति विशेष्यलिङ्गत्वम् । तेषां ज्ञानं तस्य निधिः समुद्र इत्यर्थः । कृतानतीन् कृतप्रणामान् अनुव्रजतो

समासदत्सादितदैत्यसम्पदः
पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।
गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

ऽनुगच्छतः नभसि आकाशे सीदन्ति गच्छन्तीति नभःसदः सुरान् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् निवर्त्य प्रतिषिध्य स मुनिः सादितदैत्यसम्पदः सादिताः निःस्वीकृताः दैत्यानां सम्पदो येन तस्य चक्रिणः कृष्णस्य पदं स्थानं महेन्द्रालयचारु इन्द्रभवनमिव भासमानं समासदत् । समाङ्पूर्वात् सदधातोर्लुङ् । अत्र नतीनतौ पदः पदमिति च द्वयोर्व्यञ्जनयु-ग्मयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः इत्यनयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥

पतदिति । पतन् यः पतङ्गः सूर्यः स प्रतिमा उपमानं यस्य सः । पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ चेत्यमरः । तपोनिधिर्मुनिः अस्य हरेः पुरः पुरः प्रदेशे यावत् न व्यलीयत न तिष्ठत् । लिङ् गताविति धातोर्दैवादिकात्कर्त्तरि लङ् । तावदच्युतो गिरेः शैलात् तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान् मेघ इव । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मतुपो मकारस्य वकारः तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे भाषापदत्वाच्च जश्त्वम् । उच्चकैरुन्नतात् पीठात् आसनात् जवेनोदतिष्ठत् । हनिचरणस्य भूम्यसांनिध्यागेव स्वयमुत्थितवान् । ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुन-स्तान् प्रतिपद्यते इति शास्त्रमनुसरन्निति भावः । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि नियमादिहोर्ध्वकर्मणि नात्मनेपदं पतत्पतङ्ग इत्यत्र पतङ्गस्य पतनासम्भवा-दिसम्भूतोपमा इत्याचार्यदण्डिमतेऽदोषमणुः । अतएवासिद्धस्योपमा-नत्वायोगादसम्भवेत्यादिनिरुक्तादिकाः सर्वे वदन्ति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै

र्धृते कथञ्चित्फणिनाङ्गणैरधः ।

न्यधायिषातामभिदेवकीसुतम्

सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १२ ॥

तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः

सपर्य्यया साधु स पर्य्यपूपुजत् ।

अथेति । अथानन्तरमभ्युत्थानानन्तरं धातुःसुतेन नारदेन प्रयत्नोन्नमिताः अथापि मुनिभारस्य गुरुत्वादानमन्त्यः । फणा येषां तैर्फणिनां गणैः अधोऽधःप्रदेशे कथंचिद्धृते स्थापिते भुवस्तले भूपृष्ठे अभिदेवकीसुतं अभिलक्षीकृतेऽर्थे लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । चरणौ पदौ । पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः न्यधायिषातां निहितौ । दधातेः कर्म्मणि लुङ् । स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरित्यादिना चिण्वदिटि युक् । अत्र फणानां नमनोन्नमनासम्बन्धेऽपि मुनिगौरवाय तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः ॥१२॥

तमिति । आदिपूरुषः पुराणपुरुषः । अन्येषामपि दृश्यते इति धा दीर्घः । स कृष्णः अर्घं पूजामर्हतीति अर्घ्यः । दण्डादिभ्यो यः । तं नारदम् । अर्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः । मूल्ये पूजाविधावर्घः षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थमिति चामरः । अर्घ्यमादिर्यस्यास्तया अर्घ्यादिकया । शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् प्रत्ययः । सपर्य्यया पूजया । पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः । साधु यथा तथा पर्य्यपूपुजत् परिपूजितवान् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः कर्त्तव्यम् । दुतं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति वक्ष्यामिति । मनस ईषिणो मनीषिणः शकन्ध्वादिपृषोदरादित्वात्साधु । अपुण्यकृतामपुण्यवतामसताम् । सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ इति भूते क्विप् । महतां प्रत्ययादुपैतमभीप्सवः प्राप्तुमिच्छवः आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः आप्ज्ञप्यृधामीदित्यकारः । न भवन्ति किन्तु

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो
भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥
न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव ।
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-
श्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥
महामहानीलशिलारुचः पुरो
निषेदिवान् कंसकृषः स विष्टरे ।

पुण्यकृतामेव । अतः कृष्णस्यायं धन्यः पूज्यश्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

नयावदिति । उत्थितावेतौ मुनिकृष्णौ जनः तुषाराञ्जनयोः पर्वताविव यावन्नोदपश्यन्नालोकितवान् । तावच्चिरन्तनः पुराणो मुनिः कृष्णः पुरा किल भगवान् बदरिकाश्रमे नारायणावतारेण तपसि स्थितवानिति पुराणात् । अत्र चिरमित्यादिना ट्युल्प्रत्ययः तुडागमश्च । स्वहस्तेन दत्ते आसने मुनिं नारदम् अभिन्यवीविशत् स्वामिसुखेनोपवेशितवान् । अभिनिपूर्वात् विशतेर्ण्यन्ताल्लुङि णिश्रीति चङ् ॥ १५ ॥

महामहेति । महत्या महानीलशिलायाः सिंहलद्वीपसम्भवेन्द्रनीलोपलस्य रुगिव रुग्यस्य तस्येत्युपमालङ्कारः । सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृता इति भगवान्वाग्भटः । कंसकृषो हरेः पुरोऽग्रे उपकण्ठे विष्टरे आसने । वृक्षासनयोर्विष्टर इति षत्वम् । निषेदिवानुपविष्टवान् । भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुः । स मुनिरभिरामं सायङ्कालाभिरामम् । अव्ययीभावसमासः सायङ्कालस्य काव्यार्थात् कृष्णोपमानत्वम् । श्रित आश्रित उदयाद्रिरुदयाचलो येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभामचूचुरत् चोरितवान् प्राप्तवानित्यर्थः । चुरस्तेये णिश्रीति चङ् । अन्यस्यान्यधर्मस-म्बन्धासम्भवात् चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसानाद-

अनन्यगुर्व्यास्तव केन केवलः
पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।
मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै
र्भवान् भवच्छेदकरैः करोत्यधः ॥ ३५ ॥
लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुरा
ममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

अनन्येति । न विद्यतेऽन्यो गुरुर्यस्यास्तस्याः अनन्यगुर्व्याः इत्यनीदा- [illegible] पादः समासान्तात् ङीपि नद्युतश्चेति कप्प्रसङ्गः स्यात् पश्चात्पत्तुप्रयत्न [illegible] अधिकारात् बोतोगुणवचनादिति न प्राप्नोति ङितिङ्गश्चेति वा नदी- [illegible] न्द्याश्चन्द्रागमः केचित्तु समासान्त विधिरनित्य इति कथं [illegible] रयन्ति । तस्याः सर्वैरसमायास्तव पुराणमूर्तेरनादिस्वरूपस्य केवलः [illegible] शुद्धः । केवल [illegible] एक. स्यात्केवलश्चावधारणे इति विश्व । महिमा केनावगम्यते न केनापीत्यर्थ कुतः मनुष्य जन्म यस्य स मनुष्यजन्मा भवान् [illegible] [illegible] गौहि [illegible] हर्ष्यभिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामन. । भवच्छेदकरैः संसार निवर्तकैर्गुणैः शौर्यादिभि. सुरासुरान् सुरा- सुरविरोधिनः [illegible] [illegible] [illegible] विरोधः मानुषिक इति न द्वन्द्वैकवद्भावश्चत्वाङ्कः । अधः करोति । योऽयं प्रथम इति प्रथमपुरुषः भवच्छब्दस्य युष्मदर्थदन्यत्वेन यो [illegible] । मानुषस्य ते महिमा दुरव- गाह, अमानुषस्य किमिति तात्पर्यार्थ । द्वितीयार्धे [illegible] [illegible] [illegible] दे [illegible] ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्निति । [illegible] भारेण [illegible] स्वरूपेण भङ्गुरां स्वयं भ- ज्यमानाम् । भञ्जभासमिदोघुरच् । भङ्गुर. कर्मकर्तरीति वामन. । [illegible] [illegible] [illegible] । लघूकरिष्यन् निर्भारां करिष्यन् किल । लभ्यतीत्यादिना अभूततद्भावे च्वि. [illegible] [illegible] दीर्घ । तृतीया द्यौश्चिदिवः स्वर्गस्तस्मात् । [illegible] [illegible] वृत्तिविषये [illegible] [illegible] पुरणार्थस्य [illegible] [illegible] ।

उदूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्
गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥
निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा
मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।
समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः
पदं दृशः स्याः कथमीश मादृशाम् ॥ ३७॥
उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै
स्त्वमेव विश्वम्भर! विश्वमीशिषे ।

अवतारः अवतीर्णोऽसि साम्प्रतं सम्प्रति उदूढलोकत्रितयेन कृतार्थेनेति शेषः त्वया धरित्री गुरुः पूज्या भारवती च क्रियतेतरां अतिशयेन क्रियते । तिङश्चेति तरप् किमेत्तिङव्ययघादित्यादिना आमुप्रत्ययः । लघुकर्त्ता गुरुकर्त्तेति विरोधाभासोऽलङ्कारः । आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते इति वचनात् ॥ ३६ ॥

निजेति । निजौजसा स्वतेजसा जगद्द्रुह्यन्तीति जगद्द्रुहः कंसादय । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तेषां उज्जासयितुमवान् हिंसितुमित्यर्थः । जासिनिप्रहणेत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी जसु हिंसायामिति चुरादिः । महीतलं नोपाजिहीथा यदि नावतरेश्चेत् । ओहाङ् गतौ लङि थासि रूपम् । ततस्तर्हि समाहितैः समाधिनिष्ठैरपि सकर्मकाद्प्याश्लिष्टादिवद्विवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । अथवा समाहितैः समाहितचित्तैरित्यर्थः । विभक्तधनेषु विभक्ता भ्रातर इतिवदुत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोप इति कैयटः । अनिरूपितोऽप्यगृहीतस्त्वमीश ! मादृशामस्मच्चक्षुषामिति भावः । विनयोक्तिरियं दृशोर्द्वयोः पदं गोचरः कथं स्याः न कथञ्चिदित्यर्थः । तथा स्वसाक्षात्कार एवागमनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३७ ॥

नूतं रवेः चालयितुं चमेत कः
चपातमक्खाण्डमलीमसं नभः ॥ ३८॥
करोति कंसादिमहीभृतां वधात्
जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।
हरे ! हिरण्याक्षपुरःसरासुर
द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥३९॥

ननु कोऽयं नियमो यत्कंसवधे दुष्टनिग्रहाधिकारस्त्वयैवकृत्येत्यत आह । उपप्लुतमिति । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्वम्भर ! विश्वतात ! । इत्यादि ... प्रकृतमीदृशं कंसादिभिः उपप्लुतं पीडितं जगदिदं भवता त्वमेव ईदृशे ... विश्वम्भरत्वादिति भावः । ईदृशैश्वर्यं नितिष्ठ त्वयि कृपण ... अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तमाह । चपाधातमक्खाण्डसमो वर्णः । आखण्डोऽक्षी ... कश्चादिषु चेति विवर्जनीयस्य सत्वम् । मलीमसं मलिनम् । मलीमसन्तु मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः । ज्योत्स्नातमिस्रे त्यादिना मलशब्दीयो- निपातः । नभः चालयितुं रवेः कृते रविं विना । कृत्वारा दितरर्त्ते इति पञ्चमी । कः चमेत शक्नुयात् न कोऽपीत्यर्थः । अत्र वाक्यद्वये समानधर्मस्य कथं भिन्ने चमेतेति शब्दद्वयेन वस्तुभावेन निर्दिष्टत्वा- त्तापि व्यतिरेकमुखेनापि वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं धर्मेऽर्थ वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये एकस्य निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥ ३८॥

करोतीति । किन्तु जनोऽलमृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधात् हेतो यत् स्तवम् । स्तां स्तोत्रं इति स्तुतिरित्यमरः । करोतीति यत् हे हरे हे कृष्ण हे विभो ! च गम्यते सा स्तुतिक्रिया हिरण्याक्ष पुरःसराः हिरण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विपा तेषां द्विषः सन्द- र्शितार्थे । तस्य तव प्रत्युत वैपरीत्येन प्रत्युत तिरस्क्रिया परिभवः इति तव

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः
क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि।
तथापि वाचालतया युनक्ति माम्
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः॥ ४०॥

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः
क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते।
समस्तकार्य्येषु गतेन धुर्य्यता
महिद्विषस्तद्भवता निशम्यताम्॥ ४१॥

व्याख्यानात्। तिरस्क्रिया अवमानः। यदिति सामान्ये नपुंसकम्। चेति विधेयलिङ्गम्। गजघातिनः सिंहस्य मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव कंसादिक्षुद्रवधवर्णनं तिरस्कार एवेत्यर्थः। अत्रासुरद्विपानामिति हरिकेशरिणोरिति श्लिष्टपरम्परित रूपकं मृगवधाभिधेयोपमयाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते॥ २८॥

एवं स्तुत्वा देवमभिमुखीकृत्यागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातयति। प्रवृत्त इति। त्वमुज्झितश्रमस्त्यक्तश्रमः सन् क्रमेण भुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषः दुष्टाः तेषां पेष्टुं तान् हिंसितुमित्यर्थः। जासिनिप्रहणेत्यादिना कर्मणि षष्ठी। स्वयमप्रेरित एव प्रवृत्तोऽसि एवं तर्हि पिष्टपेषणं किमिति चेत्तत्राह। तथापि त्वं प्रवृत्तोऽपि मिथो रहसि, त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धम्। लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभावित्यमरः। मनो मां वाचालतया सह युनक्ति वाचालं करोतीत्यर्थः। वाचो बह्व्योऽस्य सन्तीति वाचालः। आलजाटचौ बहुभाषिणीत्यालच्। स्याज्जल्पकस्तु वाचालो वाचाटो बहुभाषिणीत्यमरः॥ ४०॥

अथ स्वागमनकारणं सप्रेरकमावेदयते। तदिति। तत्तस्मादिन्द्रस- भगत. उपेन्द्रः इन्द्रावरजः अतएवेन्द्रसन्दिष्टं श्रोतव्यमिति भावः। [illegible]

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनाम्
भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः।
यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरे
र्हिरण्यपूर्व्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनम्। आत्मन्विश्वजन भोगोत्तरपदात् खः। यद्वचः वाणद तु चिरं मयोच्यते। तद्वचोऽहितविधोद्यतम्। सर्वं हरावसुरेष्वपि हिरिरि वैजयन्ती। समस्तकार्य्येषु धुर्य्यता धुरन्धरत्वं गतेन कृतोऽपि भवता नियम्यताम्। प्रार्थनाया लोट्। धुरं वहतीति धुर्य्यः। धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः। स्फुटमत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४१ ॥

अथ शिशुपालो हन्तव्य इति वक्तुं तस्यान्यवध्यत्वेऽनन्यवध्यत्व ख्याप-नौपयिकतया क्रौर्य्यप्रकटनार्थं जन्मान्तरवृत्तान्तं तावदुद्घाटयति। अभूदिति। प्रतिपक्षाच्छत्रोः जन्म यासां तासां भियामभूमिरविषय निर्भीक इत्यर्थः तपनद्युतिः सूर्य्यतापो दितेस्तनूजो दैत्योऽभूत्। कोऽसावत आह। हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिसूदनं इन्दतीति इन्द्रः। इदि परमैश्वर्य्ये ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्ययान्तः औणादिकनिपातः। तस्य इन्द्र इति शब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योऽर्थः परमैश्वर्य्यलक्षणः तस्य निसूदनं निवर्त्तकम्। कर्त्तरि ल्युट्। हरेरैश्वर्य्यनिहन्तारमित्यर्थः। यं हिरण्य पूर्व्वं कशिपुं प्रचक्षते हिरण्यकशिपुमाहुरित्यर्थः। अत्र हिरण्यशब्द पूर्व्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव न तु तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनान्वयोऽस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यार्थदोषभाक्। इदं वाच्यमवाच्यवचनं हि तदिति समाधानम् एवंविधविषये शब्द-स्यैवार्थलक्षणेति कश्चित्तस्य दामितत्रतमभाभिर्देव पूर्व्वं गिरित्ने इति अनुरूपपदर्शने वेदमध्यादिदृष्टेत्यभिहाख्यानायतरे सञ्जीविन्यां मयाप्ये विशेष्य त्वार्थं दैत्यमपदिश्य हिरण्य पूर्व्वं कशिपुमथ ते संज्ञात्वेन ॥ ४२ ॥

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा
चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम्।
भयस्य पूर्व्वावतरस्तरस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥ ४३ ॥
दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-
नपास्य तं रागहृताः सिषेविरे।
अवापुरारभ्य ततश्चलाइति
प्रवादमुच्चै रयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

समत्सरेणेति। समत्सरेण अन्यशुभद्वेषसहितेन। मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तद्वत्कृपणयोरपि इत्यमरः। असुरः। अस्यतीत्यसुरः। असु क्षेपणे। उरन्। असुर इति नाम्ना चिराय चिरकालेन। चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यमरः। प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा अन्वर्थतया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता। तरसी बलरंहसी इति विश्वः। येन हिरण्यकशिपुना दिवि सीदन्तीति द्युसदो देवास्तेषां मनःसु भयस्य पूर्व्वावतरः प्रथमप्रवेशः। ऋदोरप्। न्यधीयत निहितः। धाञः कर्म्मणि लङ्। अस्मादेव देवानां प्रथमं भयस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥४३॥

दिशामिति। श्रियः सम्पदः यतो यद्धेत्यर्थः दिशामधीशान् दिक्पतीनपि चतुरः सुरान् इन्द्रवरुणयमकुबेरान् अपास्य त्यक्त्वा तं हिरण्यकशिपुं रागहृताः रागकृष्टाः सत्यः न तु बलादिति भावः। सिषेविरे यतो चीरप्रियाः श्रिय इति भावः। तत आरभ्य तदा प्रभृति अयशः करोतीत्ययशस्करं दुष्कीर्त्तिहेतुमित्यर्थः। कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति टप्रत्ययः। अतः कृकमीत्यादिना विसर्ज्जनीयस्य सत्वं। उच्चैः प्रचुरं चला अस्थिरा इति प्रवादं जनापवादमापुः। दिगीशानामपि सर्व्वस्वहारित्वात्तदौद्धत्यसम्राज्यमिति भावः ॥४४॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधम्
बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।
स्वरूपशोभैकफलानि नाकिनाम्
गणैर्यमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥
स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु याम्
यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।
अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खल
त्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ४६ ॥

पुराणीति । किञ्च नाकिनां सुराणां गणैः यं हिरण्यकशिपुं आश-ङ्क्य बाधकत्वेनोत्प्रेक्ष्य काम् आदिर्यस्मिन् तद् यदादि तदाप्रभृति स्वरू-पशोभैवैकं फलं मुख्यं प्रयोजनं येषां पुरादीनां तानि तथोक्तानि प्रागीदृ-ग्बाध्यबाधकयोरभावादिति भावः । नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना नपुंसकैकशेषः पुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिखादिना अगम्यानि चक्रिरे । दुर्गो रधिकरणे इति गमेर्डः । आयुधं निशातं निशितं चक्रे इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । शो तनूकरणे इति धातोः क्तः. शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वविकल्पादत्वे आत्वम् बलानि सैन्यानि शूराणि शौर्यवन्ति चक्रिरे सन्नाहितानि कञ्चुकाः वार-बाणाः लोहस्य मौलीत्यर्थः । कञ्चुको वारबाणोऽस्त्रीत्यमरः । घना दुर्भेदा-स्तथा चक्रिरे इत्यं नित्य सन्नद्धा आसन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥

सटाच्छटाभिन्नघनेन बिभ्रता
नृसिंह ! सैंहीमतनुं तनुं त्वया ।
स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै
रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥
विनोदमिच्छन्नथ दर्प्पजन्मनो
रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।

नमंसन्ताद्वयोरा येशान्तैस्त्रिदशैर्द्दे । तिस्रः सन्ध्याः समाहृता-स्त्रिसन्ध्यम् । तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिना समाहारे द्विगुः द्विगुरेकवच नं वा टाबन्तइति पक्षे नपुंसकत्वं त्यन्तसंयोगे द्वितीया । तस्मै दिवे कर्त्तृत्वे । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । नमः नमस्कारोऽकारि कृतम् । डुकृञः कर्म्मणि लुङ् चिण् भावकर्म्मणोरिति चिण् । सन्ध्यात्रयवन्दनेऽपि दिङ्नियमं परित्यज्य तदागमनभयात्तस्मै दिवे नमस्कारः कृतइति भावः ॥ ४६ ॥

अथ सोऽपि त्वयैव हतइत्याह । सटाच्छटेति । हे नृसिंह ! नरः सिंहइवेत्युपमितसमासः ना चासौ सिंहश्चेत्यपि प्रस्तावात् सिंहस्येमां सैंहीं तनुं कायं बिभ्रता नृसिंहावतारभाजेत्यर्थः । किम्भूतां अतनुं विस्तीर्णां अतएव सटाच्छटाभिःकेशरसमूहैः भिन्ना घना मेघा येन अत्युच्चत्वादिति भावः । सटा जटाकेशरयोरिति तनुः काये कृशेऽल्पे चेति च विश्वः । त्वया स दैत्यः मुग्धौ नवौ । मुग्धः सौम्ये नवे मूढे इति वैजयन्ती । यौ कान्तास्तनौ तयोः सङ्गेनापि भङ्गुरैः कुटिलैर्नखैरुरोविदारं उरोविदार्य्य । परिक्लिश्यमाने चेति णमुल्प्रत्ययः । प्रतिचस्करे हतः । किरतेः कर्म्मणि लिट् ऋच्छत्यॄतामिति गुणः हिंसायां प्रतेश्चेति सुडागमः । यद्वज्रकठिनोऽपि नखैर्विदारितइति वाङ्मनसयोरगोचरमहिम्नस्ते किमसाध्यमिति भावः ॥४७॥

अथास्य वक्ष्यमाणचेष्टितान्याचष्टे । विनोदमिति । अथ स हिरण्यकशिपुः पुनः सर्वोऽपि त्रिदशैः समं सह । साकं सार्द्धं समं सहेत्यमरः । रणेन द

स रावणोनाम निकामभीषणम्
बभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥ ४८॥
प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः
शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्त्तिषुः ।
अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः
प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

र्पोदन्त.धाराश्च यस्य त्वचः कण्डूाः भुजकण्डूतैर्विनोदमपनोदमिच्छन्
प्राप्तवनस्थनतैस्तदपनोदाभावादित्यर्थः। दिवः स्वर्गस्य क्षतं नष्टं रक्षणं र-
क्षा येन तत् क्षतस्वर्गरक्षणमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । अने
न देवसर्व्वस्वापहारित्वमुक्तं । भीषयतइति भीषणः नन्द्यादित्वात् ल्यु, भि
योहेतुभये षुगिति षुक् । निकामं भीषणः। सुप्सुपेतिसमासः, रावणो नाम
रावणइति प्रसिद्धं रक्षोबभूव राक्षसयोनौ जात इत्यर्थः। विश्रवसोऽपत्यं-
पुमान् रावणइति विग्रहःतस्यापत्यमित्यपि कृते विश्रवसोविश्रवणरवणाविति
प्रकृतेरवणादेश । पौराणिकास्तु रावयती ति व्युत्पादयन्ति तदुक्तमुत्तर-
काण्डे यस्माल्लोकत्रयं चैतद्द्रावितं भयमागतं । तस्मात्त्वं रावणोनाम नाम्ना
वीरोभविष्यसीति । रौतेः ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । रावणरक्षसोर्नियतलि-
ङ्गत्वाद्विशेष्यभावेऽपि स्वलिङ्गता ॥ ४८ ॥
यथासौइत्थमष्टादशश्लोक्याचष्टे । प्रभुरिति । यो रावणः भुवनत्रयस्य
प्रभुःस्वामी बुभूषु भवितुमिच्छुः।भुवः सन्नन्तादुप्रत्ययः। अतिरागादुत्साहा-
न तु फलविलम्बनिर्वेदादिति भावः । दशमं शिरः चिकर्त्तिषुः कर्त्तितुं
छेत्तुमिच्छुः । कृती छेदे इति धातोः सन्नन्तादुप्रत्ययः । इष्टसाहसः
प्रियसाहसः अतएवेच्छासदृशमिच्छानुरूपं पिनाकिनः प्रसादं वरं
विघ्नमिवातर्कयत् ऊहांचिक्रतवान् इति परमसाहसिकत्वोक्तिः इतआरभ्य
श्लोकषट्केऽपि यच्छब्दस्य स रावणोनाम रक्षोबभूवेति पूर्व्वेणान्वयः।
इह राजसु न चक्रमस्याक्रमताधिकम्भुर्मिति उपरिष्टादन्वयस्ताहि तदवत्

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरम्
वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।
त्रसत्तुषाराद्रिसुताससम्भ्रम-
स्वयङ्ग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ॥ ५० ॥
पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्
मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादाख्यातिकप्रत्ययैकं प्रधानान्वयिनां मिथःसम्बन्धायोगादित्यलम् शाखाचङ्क्रमणेन । पुरा किल रावणः काय्ये कर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नव शिरांसि अग्नौ हुत्वा दशमारम्भे सन्तुष्टात्तस्मात् त्रैलोक्याधिपत्यं वव्रे इति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ४९ ॥

अथ कैलासोत्क्षेपवृत्तान्तमाह । समुत्क्षिपन्निति । यो रावणः पृथिवीभृतां पर्व्वतानां वरं श्रेष्ठं कैलासं समुत्क्षिपन् दर्पादिति शेषः । शूलिनो वरप्रदानस्य पूर्व्वोक्तस्य त्रसन्त्याः शैलचलनेन बिभ्यत्यास्तुषाराद्रिसुतायाः पार्व्वत्याः ससम्भ्रमो यः स्वयङ्ग्रहः प्रियप्रार्थनां विना कण्ठग्रहणम् । सुप्सुपेति समासः । तेन आश्लेषः सम्मेलनं तेन यत्सुखं तेन त्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेति भावः । निष्क्रयं प्रत्युपकारनिर्गतिं चकार । निष्क्रयो बुद्धियोगे स्यात्सामर्थ्ये निर्गतावपीति वैजयन्ती । यद्वा निष्क्रयं चकार क्रयेण व्यवहारेण याच्ञादोषदैन्यं ममार्ज्जेत्यर्थः । अत्र सुखवरदानयोर्विनिमयात् परिवृत्तिरलङ्कारः ॥ ५० ॥

पुरीमिति । यो बली बलीयान् रावणः नमुचिद्विषा इन्द्रेण विरुद्ध्य पुरीममरावतीमवस्कन्द्य अवरुरोध नन्दनं इन्द्रवनम् । नन्दनं वनमित्यमरः । लुनीहि चिच्छेद । ई हल्यघोरितीकारः । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा । रत्नं श्रेष्ठे मणावपीति विश्वः । मुषाण मुषो

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली
य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः॥५१।
सलीलयातानि न भर्त्तुरभ्रमो
र्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम्।
अनुद्रुतः संयति येन केवलम्
बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम्॥ ५२॥

मुप स्तेये इत्य अ मामजभादिति अ मामजादेश । अमराङ्गना हर
जहार। सर्वत्र पौनः पुन्येनेत्यर्थ इत्थमनेन प्रकारेण अहनि च दिवा
चाहर्दिवम अहन्यहनीत्यर्थ। अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्तौ
द्वन्द्वे समासान्तो निपात। दिव स्वर्गस्यास्वास्थ्यमुपद्रव चक्रे।
समासवस्कन्देत्यादौ क्रियासमभिहारे लोट लोटोहिस्वौ च वा तध्वमोरि-
त्यनुवृत्तौ समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन कालसामान्ये लोट। तस्य
यथोपपन्न सर्वतिङादेशो हिस्वौ च प्रकरणादिना त्वर्थविशेषावसान
मतोऽहेरिति यथायोग्य हिलुक पौन पुन्य भृशार्थो वा क्रियासमभिहार
प्रवस्कन्दनादि क्रियाविशेषाणां समुच्चय क्रियासमभिहार तत्सामान्यस्य
रोति। समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनुप्रयोगश्चक्रे इति। अत्र तिङ्
विग्रहास्यौचिव्दाच्येशुण। सुपां तिङां परार्थत्तिः सौपद्मिति
त्वात् समुच्चयालङ्कारः॥५१॥

सलीलेति। संयति युद्धे। समुदाय स्त्रियां संयत्समित्याजि
मित्युभयत्रामर। येन रावणेन अनुद्रुतोऽनुधावितः बलस्य शत्रुरिन्द्र
भ्रमोर्भर्त्तुरैरावतस्य सलीलयातानि सभङ्गीकगमनानि न प्रशशंस तथा
च्चैःश्रवसः स्वाश्वस्य चित्र नानाविध पदक्रम पादविक्षेप आर्द्धपुला
धितादिगतिविशेषमित्यर्थ न प्रशशंस किन्तु केवल शीघ्रतां शीघ्रगामित्व
व प्रशशंस अन्यथा शीघ्र नागास्त्वन्ध पश्चीष्यतीति भयादितिभाव ५२

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरम्
निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलानिष्ठुरकण्ठघट्टना-
द्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः।
जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवम्
न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अशक्नुवन्निति। अधीरलोचनः अस्थिरदृष्टिः कौशिको महेन्द्रः उलूकश्च। महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः। सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य त्रिक्रमकर्मणो दर्शनं सोढुमशक्नुवन्। हेमाद्रेर्गुहैव गृहं तस्यान्तरं प्रविश्य बिभ्यत्तत्रापि वेपमानश्च। ञिभीतेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः। दिवसानि वासराणि निनाय। दौ तु क्लीबे दिवसवासरौ इत्यमरः। यथा पेचकः सूर्योदये भीतः सन् निर्गच्छति तथा सोऽपीति भावः। कौशिकइत्यभिधायाः प्रस्तुतैकगोचरत्वेनोभयत्रेऽपि विशेषणसाम्यात् उलूकविषयप्रत्ययात्मकमुक्तोध्वनिः सहस्र रश्मेरिवेत्युपमान निर्वाहकत्वात् वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलेति। बृहति शिलेव निष्ठुरे कण्ठे घट्टनादभिघाताद्विकीर्णाः विक्षिप्ताः लोलाग्निकणाः स्फुलिङ्गाः यस्य तत् अतएवाप्रसहिष्णु असहनशीलम्। अप्रसहनमभिभव इतिरन्तिकारः। अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्। वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं जगत्प्रभोः एकस्य लोकस्य स्वामिनः अस्य सुरद्विषो रावणस्य कन्धरायामधि अधिकन्धरं अधिपीठम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभावः अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वम्। कण्ठोगलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरे

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु
र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मणः ।
निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकम्
प्रकम्पयामास न मानसं न सः ॥ ५५ ॥
रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा
सरोषहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

स्यपीत्यमरः । नाकृतामतिक्रान्तं न क्रमते स्म प्रवर्त्तते स्म किन्तु प्रति
कूलमेवेत्यर्थः । दन्तिपक्षे गतायनेषु प्रसरति [illegible] इतिर-
प्रतिबन्ध ॥ ५४ ॥

विभिन्नेति । स रावणो मदेन दर्पेणानदानेन च । मदो दर्पेभ
दानयोरिति विश्वः । दन्तीव गजइव विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधिभेद
कम्बुश्च येन स तत् । शङ्खो निध्यन्तरे कम्बुललाटास्थि नखेषु चेति
विश्वः । अकलुषं कलुषं क्षुभ्यमाविलं च भवत् कलुषीभवत् निरस्त
गाम्भीर्य्यमविकारित्वमगाधत्वं च यस्य तत् । अपास्तानि पुष्पाणि
पुष्पकं विमानञ्च यस्मात तत् । पुष्पपक्षे वैभाषिकः कप् प्रत्ययः ।
मनुष्यस्येव धर्म्मः श्मश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी । तस्य मनुष्यधर्म्मणः स
धर्म्मादनिच् केवलादित्यनिच् । मानसं चित्तं तदीयं सरश्च । मान
सरसि स्वान्त इति विश्वः । मुहुर्न कम्पयामास न क्षोभयामासेति न किन्तु
कम्पयामासैवेत्यर्थः । कवेरस्य महामहिमतया सम्भावितप्रकम्पित्व-
निरासाय नञ्द्वय सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने नञ्द्वयमिति वामन ।
अत्र दन्तिरावणयोः प्रकृताप्रकृतयोः श्लेष ॥ ५५ ॥

रणेष्विति । किञ्च रणेषु प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ताः
उरगराजा महासर्पास्ते रज्जवइव उरगराजरज्जवः नागपाशा इत्यर्थः ।
तस्य रावणस्य सरोषहुङ्कारेण पराङ्मुखीकृता व्यावर्त्तिताः । अतएव
सभयाः सन्तः जवेन वेगेन प्रहर्त्तुं प्रयोक्तुं प्रचेतस एव कण्ठं प्रपेदिरे

प्रहर्त्तुरेवोरगराजरज्जवो
जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥
परेतभर्त्तुर्महिषोऽमुना धनु-
र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः ।
हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभरा-
दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥
स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि
स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।
अघर्म्मघर्म्मोदकबिन्दुमौक्तिकै-
रलञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

प्राप्ताः । अत्र भयहिंसाप्रयुक्तस्यायुःक्षयस्य वैपरीत्येन स्वकण्ठमङ्गघाटनयो-
रुत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ५६ ॥

परेतभर्त्तुरिति । अमुना राज्ञेन धनुः शार्ङ्गं विधातुं निर्म्मातुं उत्खातमुत्पाटितं विषाणयोः शृङ्गयोर्मण्डलं वलयं यस्य स परेतभर्त्तुः यमस्य महिषो वाहनभूतइति भावः । भारे विषाणरूपे । भञ्जोर्वत् । हृतेऽपि महतस्त्रपाभरात्ततोऽपि दुर्भरादितिभावः । भृशं क्रियादिकान् कदोरविति अप्यतत्रय । भृशमत्यर्थमानतं नम्नं शिरो दुःखेनोऽह वहति स्म । अमंयोगाद्विट् किलाहद्वियपीतत्रादिना संप्रसारणम् । हृतेऽपि भारे नतमिति विरोध, तदनुप्राणिता चेयं अवनतिहेतुसमाधर्म्यात् लज्जा भारत्वोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

स्पृशदिति । अह करोतीत्यहस्करः सूर्य्यः । दिवाविभा निशेत्यादिना टप्रत्ययः कस्कादित्वात्सत्वम् । शुचौ समये ग्रीष्मकाले अनुपहते आचारे च स्थितोऽपि । शुचि' शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादिति विश्व' । समया, यथाचार कालविशा-

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता
मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।
विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिम्
न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५९ ॥
विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-
विधित्सया नूनमनेन मानिना ।

न्नर्मविदित्यमरः । असमप्रभाभिः सङ्कुचितप्रकाशैरित्यर्थः । करा-
ग्राम्भुना हस्ताग्रं चार्थे । बलिहस्तांशवः कराः इत्यमरः । सपङ्क-
स्पृशन् अभिशापभयादिति भावः । अधर्मा अनुष्णा धर्मोदकबिन्दवः ।
स्वेदोदबिन्दवः । मन्थौदनेत्यादिना विकल्पादुदकस्योदादेशाभावः । तैरेव
मौक्तिकैरस्य मधूरलङ्कारः चक्रे तद्व्याजात् [illegible] इत्यर्थः । अत्र प्रस्तु-
तमुखविशेषणसाम्यादप्रस्तुतप्रसाधकप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥५८॥

कलासमग्रेणेति । कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण
सम्पूर्णेन । कला शिल्पे [illegible] चन्द्रांशे कलने कलेति वैजयन्ती ।
गृहानमुञ्चता सदा तद्गृह एव वसता दण्डभयात् दीर्घधर्मत्वाच्चेति भावः ।
मनस्विनीर्मानिनीरुत्का उत्सुका कर्तुं उत्कयितुम् । उत्कउन्मनाः इति
निपातनादुत्कशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्तुमुन् । पटीयसा मनोभेदचतु-
रेणेत्यर्थः । ततः रतिं वितन्वता चन्द्रिकादिमत्वोत्तेजनेन रागं वर्द्धयता
इन्दुना विलासिनो विलसनशीलस्य । वौ कषलसेत्यादिना घिनुण् प्रत्ययः ।
तस्य रावणस्य नर्मसाचिव्यं क्रीडासख्याधिकारित्वं सचिवत्वम् । द्रवा
क्रीडा च नर्म चेत्यमरः । नाकारीति न किन्त्वकार्येवेत्यर्थः । अमोघिता-
त्ममनर्मसाचिव्यनिषेधभावयत्यर्थं नञ्द्वयम् । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने
न्नञ्द्वयमिति वामनः । अत्रेन्दोः प्रतीतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन
[illegible] ॥ ५९ ॥

विदग्धेति । मानिना चाटुकारिणा अनेन रावणेन विदग्धलीलोचित

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतम्
विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥
निशान्तनारीपरिधानधूनन
स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः।

विलासिन्य इत्यर्थः। तासामपि विनायकता दन्तपत्रिकाश्च कर्णभूषणानि विलासि-नीविभ्रमदन्तपत्रिकेति साधीयान् पाठः। अन्यथा विभ्रमशब्दार्थप्रतीतिकष्टत्वेन कष्टाख्यार्थदोषापत्तेः। कष्टं तदर्थावगमो दूरायत्तो भवेदिति वचनात्। विलासिनीनां या विभ्रमदन्तपत्रिका विभ्रमार्थानि यानि दन्तमयपत्राणि। विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमासपर्यवसानात् तादर्थ्यलाभः। तासां विधित्सया विधातुमिच्छया। विपूर्वाद्धाधातोः सनि मिमीत्यादिना इकारः लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपश्च ततः स्त्रियामित्यनुवृत्तौ अप्रत्ययादित्यका-रप्रत्यये टाप्। नूनं निश्चितं जातु कदाचिदपि। कदाचिज्जात्वित्यमरः। उद्धृतमुत्पाटितं विनायकस्य गणेशस्येदं वैनायकं एकं विषाणं दन्तः। विषाणं पशुशृङ्गे स्यात् क्रोडहस्तिदन्तयोरिति विश्वः। अद्यापि पुनर्न प्ररोहति न प्रादुर्भवति। प्रपूर्वात् रुह प्रादुर्भावे इत्यस्मात् लट्। किमन्यत्कार्य्यमस्तीति भावः। एतदन्यथा कथं गजाननस्यैकदन्तत्वमुत्प्रेक्षते नूनमिति ॥६

निशान्तेति। निशान्तं गृहम्। निशान्तं स्वगृहयानयोरिति विश्वः। तत्र याः नार्य्यः शुद्धान्तस्त्रियस्तद्वर्गः। तासां परिधानानि अन्तरीया-णि। अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके इत्यमरः। तेषां धूननं चाल-नम्। धूञो कम्पनात् ल्युट् धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुक्। तेन स्फुटाग-सा व्यक्तापराधेनापि अन्तःपुरद्रोहस्य महापराधत्वादिति भावः। ऊरुषु तासां सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृष्टेः। सक्थि क्लीबे पुमानूरुरिति लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः। अतएव तस्य राजपुत्रस्य प्रियैव प्रमोदास्पदभूतेन अङ्गीकृता स्वामिनि दोषावेति न्यायादिति भावः। प्रकम्पनेन वायुना अनपराधे अपराधाभावेऽपि बाधिताः राजपुरुषैरिति शेषः। यतः अनुक-म्पिते धीयसुप्रादेनान्तः प्रविश्यानपराधबाधानिवेदनेन सोचयता वायुना।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥
तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना
मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।
बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु-
स्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥
परस्य मर्म्माविधमुज्झतां निजम्
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।

अनुकम्पिता इत्यर्थः । एकस्य वैदग्ध्याद्‌बहवो जीवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिरस्कारि-णा महीयसामतिमहतां महसां तेजसां महिम्ना महत्त्वेन । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति इमनिच् । मुहुस्तिरस्कृतः अतएव तनुः कृशः तनुं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी । नभ्राण्नपादित्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो लोपाभावः । आधिजैर्दुःखेस्थैर्वाष्पैः निश्वासोष्मभिः । बाष्पौ नेत्रजलोष्मणोः । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेति विश्वामरौ । द्वौ गुणौ आवृत्ती यस्य स द्विगुणः । ततः च्विः । द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तं । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती । धूमवितानं धूममण्डलं बभार अग्निरपि तत्सन्निधौ निस्तेजस्को धूमायमान आसीदित्यर्थः । धूमस्य पुष्टत्वसम्भवे तदसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च इद्धं दीप्तमुपमित्यर्थः । इन्धी दीप्तौ कर्त्तरि क्तः । तं रावणमाराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्म्माणि हृदयादिजीवस्थानानि कुलाचारगतानि च विध्यति भिनत्तीति मर्म्मावित् । विध्यतेः क्विप् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं नहिवृतीत्यादिना पूर्व्वस्य दीर्घः । तं मर्म्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतायां सर्पत्वे यो दोषो दौःशील्यप्र-

तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः
कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥
तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः
कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभि
श्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । द्विजिह्वौ सर्पसू-चकावित्यमरः । सैव दोषस्तमुज्झतां त्यजतां फणिनां सम्बन्धिभिरजि-ह्मगामिभिः करचरणादिमद्विपक्षधारित्वात् ऋजुगतिभिः अकपटचा-रिभिश्च तथा कर्णाभ्यां सह वर्त्तन्त इति सकर्णकाः तैश्चक्षुःश्रवस्त्वं विहा-याविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः शेषाद्विभा-षेति कप् । अन्यत्र कर्णयति सर्वं शृणोतीति कर्णको नियन्ता । कर्ण-यतेर्ण्वुल् ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः कुलैर्वंशैर्भु-जङ्गता सर्पता श्रितत्वञ्च । भुजङ्गो विटसर्पयोरिति हलायुधः । भ मेडे लता भुजैर्गच्छतीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि खच् च डिद्वा वाच्यः । तस्मिंश्चियन्तरि खलैः खलत्वमपि सर्वैः सर्पत्वमपि विहाय वेषमात्रस्थि-ताभिः सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतधर्मविशेषणसाम्यादप्रस्तु-तखलव्यवहार प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः । ग-जानां घटना घटेत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि दानवारीणि येषां तैः गृहीताः पलाय्य रक्षिता दिशो यैस्तैर्गृहीतदिक्कैः । शेषाद्विभाषेति कप् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय याथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजाः दिग्गजा इत्यन्वर्थनामकत्वमलम्भि लब्धम् । लभेः कर्मणि लुङ् विभाषा चिण् विकल्पान्नुमागमः ॥ ६४ ॥

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥
तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना
मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।
बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु
स्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥
परस्य मर्माविधमुज्झतां निजम्
द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।

अनुकम्पिता इत्यर्थः । एतस्य वैदग्ध्याद्बहुशोऽजीवन्नीति भाव. ॥ ६१ ॥

तिरस्कृत इति । किञ्च तस्य रावणस्य जनाभिभाविना लोकतिरस्कारिणा महीयसामतिमहतां महसां तेजसां महिम्ना महत्त्वेन । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति इमनिच् । मुहुस्तिरस्कृतः अतएव तनुः कृशः तनुं न पातयति जाठररूपेण शरीरं धारयतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी । नभ्राडित्यादिसूत्रेण निपातनान्नञो लोपाभावः । आधिजैर्दुःखोत्थैर्बाष्पैः निश्वासोष्मभिः । बाष्पौ नेत्रजलोष्मणोः । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः । ततः च्विः । द्विगुणीकृतं द्विरावृत्तं । गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती । धूमवितानं धूममण्डलं बभार अग्निरपि तत्सन्निधौ निस्तेजस्को धूमायमान आसीदित्यर्थः । धूमद्वैगुण्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

परस्येति । किञ्च ऋजुं दीप्तमुपमित्यर्थं । इन्धी दीप्तौ कर्त्तरि क्तः । तं रावणमाराधयितुं सेवितुं परस्य स्वेतरस्य मर्माणि हृदयादिजीवस्थानानि कुलाचारगतानि च विध्यति भिनत्तीति मर्माविधम् । नि- व्यधेः क्विप् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं नहिवृतीत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः । स च मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतायां सर्पत्वे यो दोषो दुर्जनत्वा-

तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः
कुलैर्न भेजे फणिनां भुजङ्गता ॥ ६३ ॥
तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः
कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।
गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्त्तिभि
श्चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥६४॥

दिः तम् । अन्यत्र द्विजिह्वता पिशुनता । द्विजिह्वौ सर्पसू-
चकावित्यमरः । सैव दोषस्तमुज्झतां त्यजतां फणिनां सत्त्वन्विभिरजि-
ह्मगामिभिः करचरणादिमद्विग्रहधारित्वात् ऋजु गतिभिः अकपटचा-
रिभिश्च तथा कर्णाभ्यां सह वर्त्तन्त इति सकर्णकाः तैश्चक्षुःश्रवस्त्वं विहा-
याविष्कृतकर्णैरित्यर्थः । तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः शेषाद्विभा-
षेति कप् । अन्यत्र कर्णयति मर्म्म सूचयतीति कर्णको नियन्ता । कर्ण-
योर्मर्त्तुन् ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः कुलैर्वर्गैर्भु-
जङ्गता सर्पता विटत्वञ्च । भुजङ्गो विटसर्पयोरिति हलायुधः । न भेजे
त्यक्ता भुजैर्गच्छन्तीति भुजङ्गाः । गमेः सुपि खच् च डिद्वा वाच्यः ।
तस्मिन्नियन्तरि सतैः सत्त्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहाय वेषमात्रक्रि-
याभिः सौम्यत्वं श्रितमित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतसर्पविशेषणसाम्यादप्रस्तु-
तव्यवहार प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ६३ ॥

तदीयेति । तदीयमातङ्गानां घटाभिर्व्यूहैः विघट्टितैरभिहतैः । ग-
जानां घटना घटेत्यमरः । अतएव कटस्थलेभ्यः प्रोषितान्यपगतानि
दानवारीणि येषां तैः गृहीताः पलाय्य संश्रिता दिशो यैस्तैर्गृहीतदिक्कैः ।
शेषाद्विभाषेति कप् । अपुनर्निवर्त्तिभिर्भयात्तत्रैव स्थितैर्दिग्गजैः चिराय
याथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजाः दिग्गजा इत्यनुगतार्थनामकत्वमलम्भि
लब्धम् । कर्मणि लभेर्लुङ् विभाषा
चिण्णमुलोरिति नुमागमः ॥ ६४ ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः
सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।
सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा
वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६५ ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो
वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।
प्रसूनक्लृप्तिं दधतः सदर्त्तवः
पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

अभीक्ष्णमिति । ऊष्मणा सन्तापेन सहितः सोष्मा तस्य सोष्मणस्तस्य रावणस्य वपुरभीक्ष्णं भृशमुष्णैरपि शोकादिति भावः सुरेन्द्रस्य वन्द्यः वन्दीकृताः स्त्रियः तासां श्वसितानिलैः निःश्वासमारुतैर्यथा निर्ववौ निर्वृतम् । निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे इति वैजयन्ती । तथा सचन्दनाम्भःकणाः चन्दनोदकबिन्दुसहिताः ते च ते कोमला मृदुलाश्च तैर्जलार्द्राणां जलोक्षिततालवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ । भुविलं तालवृन्तं स्याद्वृत्क्षेपव्यजनं च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रं स्यादिति वैजयन्ती । अत्र सन्तप्तस्योष्णोपचारान्निर्वृतिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ६५ ॥

तपेनेति । सदा नित्यं न तु यथाकालम् प्रसूनक्लृप्तिं कुसुमसम्पत्तिम् । प्रसूनं कुसुमं सममित्यमरः । दधतो धारयन्तः ऋतवो वर्षाः प्रावृट् तपेन ग्रीष्मेण । उष्ण उष्मागमस्तपः इति स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियामिति चामरः । तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा तथा शिशिरो वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिथुनीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे वसन्तीति वास्तव्याः वस्तारः । वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्चेति तव्यत्प्रत्ययः । ते च कुटुम्बिनश्च तेषां भावं तत्तां प्रतिपादितमित्यर्थः । ययुः समेत्य तत्ययुरिति समुदाय समुदायिनोरभेदविवक्षया समानकर्त्तृत्वम् । अत्र पुरे

अमानवं जातमजं कुले मनोः
प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः।
मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः
सदाभिमानैकधना हि मानिनः॥ ६७॥
स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवा
नमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम्।

युगपत सर्वेत् सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥६६॥

स चायमाप्तरविनाशस्तयैव कृतइति युग्मेनाह। अमानव मिति। मनोरय मानः। तस्येदमित्यण्प्रत्यये पर्यवसानाज्जातावेकवचन अन्यथा मनोर्जातिमित्येव स्यात्। अमानवममानुषं न जायतइत्यजन्वेऽपि डप्रत्यय इति डप्रत्यय। तथापि मनोः कुले जातं रामस्वरूपेणोत्पन्नमिति विरोधः। सचाभासत्वादलङ्कार इत्याह। प्रभाविनमिति महानुभावे तस्मिन्न कश्चिद्विरोध इति भाव। आभीक्ष्ण्ये णिनिरिति णिनिर्मत्वर्थीय भवन्तमिति शेष आत्मनः स्वस्यान्त करोतीति अन्तम्। अन्तशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच्। भाविनं भविष्यन्तम्। भविष्यति गम्यादय। जानन्नपि यो रावण जनकस्यापत्यं स्त्री जानकी सीता तां न मुमोच नामुञ्चदित्यन्वय जानतोऽपि अमोचने कारणमाह। मानिन सदा प्राणात्ययेऽपि अभिमानएवैक मुख्य धनं येषा ते प्राणात्यये,पि न मान मुञ्चन्तीत्यर्थं। कारणेन कार्यसमर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यास॥ ६७॥

स्मरतीति। भातीति भवान्। भातेर्डवत्। दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथि। अतइञितीञ्प्रत्यय। भवन् राम सन्नित्यर्थ। भवतेर्लट् भवादेव वनान्ताद्दण्डकारण्यात् वनितापहारिणं सीतापहर्त्तारममु रावणम्। आवद्दं प्रक्षिप्तैरद्रिभिर्बद्धसेतुं अतएव चलन्ति ज्वलन्ति यस्य स च अतएव आविग्नयत आबद्धज्वालामिव पयोधिं

सतीव योषित् प्रकृतिः सुनिश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-
र्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्।
शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो
निपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

हृदयमरिवधोदयादुदूढ-
द्रढिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य।

सती योषिदिव सुनिश्चला अतिस्थिरा प्रकृतिः स्वभावो भवान्तरेष्वपि पुमांसमभ्येति । पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयता । सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते इति मनुः । उपमोपमेयपुरस्कृतोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

तदेनमिति । तत्तस्माद्विधेर्विधातुरपि उल्लङ्घितशासनं स्वयं निषेधेत्यादावकरीत्या तत्कालदैवमित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनातिथिं कीनाशो यमः तस्य निकेतनं गृहं तत्र अतिथिं प्राघुणिकं विधेहि कुरु यमगृहं प्रेषयेत्यर्थः। कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति विश्वः । न चैतत् प्राघुणिकहस्तेन सर्पमारणं भवादृशामनर्हकर्तृत्वादित्याह । शुभेतराचारेण दुराचारेण विपक्त्रिमाः परिपाकेन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेण प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः । डुपचष् पाके इति पचेः क्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम्नित्यमिति तद्धितो मप्प्रत्ययः । असाधवो दुष्टाः सतां भवादृशां जगन्नियन्तॄणां निपातनीया वध्या हि । न च नैर्घृण्यदोषः स्वदोषैरेव तेषां विनाशे निमित्तमात्रत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादिविशेषणोक्तिः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

किञ्चैवं दत्तनिग्रहे गिरानुग्रहः स्यादित्याह । हृदयमिति । अरिवधोदयाद्रिपुनाशलाभात् उदूढ द्रढिमानं स्थिरत्वात् धृतदार्ढ्यं स्वस्थमिति

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र
द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम्॥ ७४॥
ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-
स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति

यावत्। दृढादित्वात् हृदयशब्दादिमनिच् प्रत्ययः। रऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रेफादेशः। पुरः शत्रुपुराणि दारयतीति पुरन्दरः इन्द्रः। पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच् प्रत्ययः खचि ह्रस्व इति उपधाह्रस्वः वाचंयमपुरन्दरौ चेति निपातनाददन्तत्वं मुमागमश्च। तस्य हृदयं पुनर्भूयोऽपि पूर्ववदेवेति भावः। घनपुलकयोः सान्द्ररोमाञ्चयोः पुलोम्नोजाता पुलोमजा शची तस्याः कुचाग्रयोः द्रुतपरिरम्भः औत्सुक्यात् शीघ्रालिङ्गनं तत्र यत्पीडनं तस्य क्षमत्वं सहत्वं दधातु प्राक् चित्तविक्षेपात्यक्तभोगेन शक्रेण सम्प्रति तत्प्रसादान्निष्कण्टकं स्वकीयं राज्यं भुज्यतामित्यर्थः। अत्र दार्ढ्यपदार्थस्योद्दृढदिम्नेति विशेषणगत्या निपीडनक्षमत्वं प्रति हेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्। हृदयनिपीडनक्षमत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्त्या सम्बन्धेऽसम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्यर्थालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासश्च तैरन्योन्यं संसृज्यते। पुष्पिताग्रावृत्तम्। अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात्॥ ७४॥

ओमिति। तस्मिन्सुरमुनौ नारदे इति इत्थम्भूतां वाचं व्याहृत्योक्त्वा नभ उत्पतिते समुद्गते पुरोऽग्रे इन्दोः श्रियं बिभ्रति सति अथ मुनिवाक्यानन्तरमोमित्युक्तवतस्तथास्त्वित्यङ्गीकृतवतः। ओमग्रेऽङ्गीकृतौ रोषे इति विश्वः। चेदीनां जनपदानामयं चैद्यः शिशुपालः वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् प्रत्ययः। तस्येति स्फुटस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीभाविनं सर्वदा अव्यभिचारेणेत्यर्थः। शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः सूचकः। चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः द्वितीयानां विनाशकादिति शास्त्रादिति भावः। केतुरुत्पातविशेषः। केतुर्ग्रहे पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु इत्यमरः। भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुडागमः। अनेन

शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यम्प्रति
योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्॥७५
इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
कृष्णनारदसम्भाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वीररससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभावेन भ्रुकुट्या कार्यभूतेनानुमेय इत्युक्तम्। तथा तदविनाभूतस्याङ्गिनो वीरस्य स्थायी प्रयत्नोपनेय उत्साहोऽप्युन्नेतव्य इत्यनुसन्धेयम्। इन्दोः श्रियं बिभर्ति इत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियोऽयोगात्तत्सदृशीमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपो निदर्शनालङ्कारः। वदने व्योम्नीवेत्युपमा। भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति छलादिशब्दैर्वासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः। तत्र शत्रुविनाशसूचके त्वपेक्षितेन्दुसाधर्म्यव्योमास्थानसम्पादकत्वे निदर्शनोपमयोरपह्नवोपकारकत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्तीति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात्। सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः। यथाह दण्डी। सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जकमिति ॥ ७५ ॥

अथ कविः कविकाव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति इतीति। इतिशब्दः समाप्तौ माघकृताविति कविनामकथनं महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता शिशुपालवध इति काव्यनामकथनं प्रथमः सर्ग इति समाप्त इति शेषः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्।
इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्य्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥
सार्द्धमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ।
गुरुकाव्यानुगां बिभ्रच्चान्द्रीमभिनभः श्रियम्॥२

अस्मिन्सर्गे मन्त्रवर्णनाय बीजं वपति। यियक्षमाणेनेति। अथेन्द्रसन्देशश्रवणानन्तरं यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छता। यजतेः सन्नन्तात् शानच्। पार्थेन पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण। तस्येदमित्यण्। अन्यथा स्त्रीप्रत्ययः स्यात्। आहूत आकारितः। ह्वयतेः कर्मणि क्तः सम्प्रसारणदीर्घौ। तथा अभिचैद्यं शिशुपालं प्रति। [illegible] अभि रभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा। प्रतिष्ठासुः प्रस्थातुमिच्छुः। तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। मुरं द्विषन्मुरारिः। द्विषोऽमित्रे इति शतृप्रत्यये द्विषः शतुर्वेति वैकल्पिकः षष्ठी प्रतिषेधः। कार्यद्वयेन [illegible] आसीत् [illegible] इति भावः ॥ १ ॥

[illegible] ॥ २ ॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।
व्यद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥३॥
रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।
एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥
अथासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।
तैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

जाज्वल्यमानेति । जगतः शान्तयेऽनुपद्रवाय समुपेयुषी मिलिता जाज्वल्यमाना भृशं ज्वलन्ती । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ततो लटः शानजादेशे टाप् । असौ नरा पुरुषा एव शिखिनोऽग्नयस्तेषां त्रयी । द्वित्रिभ्यामित्यादिना तयस्यायजादेशे कृते टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । सभा आस्थानी सैव वेदिः । वेदिः परिष्कृता भूमिरित्यमरः । तस्यां व्यद्योतिष्ट दीप्यते स्म । द्युद्भ्यो लुङीत्यात्मने लङ् । रूपकालङ्कारः ॥ २ ॥

रत्नेति । रत्नानां स्तम्भाः । इति षष्ठीसमासस्य निषेधे पर्यवसाना-द्विकारार्थत्वम् । तेषु सङ्क्रान्तप्रतिमाः सङ्क्रान्तप्रतिबिम्बाः । प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमेत्यमरः । ते त्रयः एकाकिनोऽसहाया अपि । एकादाकिनिच्चासहाये इत्याकिनिच् प्रत्ययः । परितोऽभितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति तसिल् प्रत्ययः स च सर्वोभयार्थाभ्यामिष्यते । पौरुषेयेषु प्रतिबिम्बभूतत्वात् । पुरुष समूहेनावृता इवेत्युत्प्रेक्षा । चकाशिरे । काशृ-रुपाभ्यां पाटञौ । पुरुषाद्वधविकार समूहतेन कृतेष्विति वक्तव्यमिति समूहे ढञ् प्रत्ययः । एतेन त्रिजगत्त्व मुक्तम् । यद्यपि निस्तम्भे निर्गवाक्षे निर्भित्त्यन्तर संश्रये । प्रासादापे सारल्ये वा मन्त्रवेद्वाश्वभावि विति शास्त्रीये मन्त्रभूमेः स्तम्भाद्युत्सर्ग निषेधो गम्यते । तथापि तस्यापि विक्रमोपलक्षणत्वाददोष इति भावः ॥ ४ ॥

अथासामासुरिति । अमी त्रयो यान्युत्तुङ्गहेमपीठानि आसनानि

गुरुद्वयाय गुरुणोरुभयोरथ कार्य्ययोः ।
हरिर्विप्रतिषेधन्तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥
द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः ।
स्नपितेवाभवत्तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।
पूर्व्वरङ्गप्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥
करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्दिशाम् ।

कार्य्यविप्रतिपेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पण्डितमानित्वं तावत्परिहरति । भवद्गिरामिति । भवद्गिरां युष्मद्वाचाम् अवसरप्रदानाय प्रसङ्गदानायेत्यर्थः नोऽस्माकं वचांसि सिद्धान्तोपन्यासार्थमुच्यन्ते न तु सिद्धान्तत्वेनेत्यर्थः । तथाहि । पूर्व्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्व्वरङ्गः नाट्यशाला तस्यां कर्म्मापि पूर्व्वं रङ्ग इति दशरूपके । अतः पूर्व्वरङ्गो नाम रङ्गप्रधानस्योरङ्गविघ्नशान्तिकारी नान्दीपाठगीतवादित्राद्यनेकाङ्गविशेषो नाट्यादौ कर्त्तव्यः कर्म्मविशेषः । तदुक्तं वसन्तराजीये । यन्नाट्यवस्तुनः पूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स कीर्त्तित इति । स पूर्व्वरङ्गो नाटके भवं नाटकीयं तस्य वस्तुन इत्यर्थः । वृद्धाच्छः तस्यायनेतीयादेशः । तस्य वस्तुनः प्रसिद्धस्य प्रसङ्गाय प्रसञ्जनाय प्रवर्त्तनायेति यावत् । अत्र प्रथमवादो न दोषायेति भावः । पूर्व्वरङ्गः प्रस्तावनेति रङ्गराज. सञ्चिन्त्यम्, पूर्व्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः । प्रथमं पूर्व्वरङ्गश्च तत. प्रस्तावनेति च । आरभ्य सर्व्वनाट्यानां नैतत्सामान्यमिष्यत इति दशरूपकाद्युक्तभेदविरोधादिति । अत्र हरिवाक्यपूर्व्वरङ्गयोः प्रसङ्गजनकत्वरूपसामान्यस्य वाक्यद्वये शब्दान्तरेण पृथङ्निर्द्देशात् प्रतिवस्तूपमालङ्कारः तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ८ ॥

सम्प्रति स्वमतमाह । करदीकृतेति । द्विषां जित्वरैः जयनशीलैः । इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् तद्योगात्कर्म्मणि षष्ठी । भ्रातृभिः भीमादिभिर्हेतुभिः करदाः षष्ठभागप्रदाः । भागधेयो बलिः कर इत्यमरः । कृतः च्विः. ऊर्य्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति नित्यसमासः । अकरदाः करदाः सम्पद्यमानाः कृताः करदीकृता-

यस्य सः करदीकृतराजमण्डलः तस्य, धर्म्मपुत्रः । तस्या-

विनाप्यस्मदलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥
उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥
न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

[illegible] लोकान्तरेऽपि चेति विश्वः । [illegible]
[illegible] । [illegible]नेत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पञ्चमी । [illegible]
[illegible] । [illegible]त्यादिना [illegible] भुवः [illegible]
[illegible] । [illegible] भवनशील । [illegible]
[illegible] । [illegible] गुणा-
भावः । तथा च [illegible] गकारोऽपि च [illegible] निर्दिश्यते ।
[illegible] ॥ ९ ॥

[illegible] । उत्तिष्ठमान-
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ १० ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥११॥
मम तावन्मतमिदं श्रूयतामङ्ग वामपि।
ज्ञातसारोऽपि खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि॥१२॥
यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः॥१३॥
ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा।

करोतेर्कर्त्तरि लट्। उत्तमपुरुषैकवचनं। किन्तु लोकं दन्दह्यते गर्हितं यथा स्यात्तथा दहतीति यत। लुपसदचरजपेत्यादिना गर्ह्याया यङ्। लपनभदहदशभञ्जपशां चेत्यभ्यासस्य नुमागमः। यदोलोकदहन सा दुःखाकरोति दुःखमनुभावयतीत्यर्थः। दुःखाद्यातिलोम्ये इति डाच् प्रत्ययः। अतश्चैद्यवधाभियातव्य पार्थस्तु प्रार्थनयापि पश्चात्साधेय इत्यर्थः ॥११॥

स्वमतं निगमयन्परमतं शुश्रूषु पृच्छति। ममेति। तावद्वचनावधारणपर्य्यन्तमित्यर्थः। मम मतमिदम्। अङ्गेत्यामन्त्रणेऽव्ययं। अथ सम्बोधनार्थका स्युः प्याट् पाडङ्ग हे हे भोरित्यमरः। वा युवयोः। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थ्यौत्यादिना वामादेशः मतं श्रूयतां। विधौ लोट्। तदिदं मया श्रोतव्यमन्यथा सन्देहानिवृत्तेरिति भावः। विदुषस्ते कुतः सन्देहस्तत्राह। ज्ञातसारः ज्ञाततत्त्वार्थोऽप्येकः एकाकी कार्य्यवस्तुनि कर्त्तव्यार्थे सन्दिग्धे संशेते खलु निश्चये अतोमयापि सन्दिह्यत इत्यर्थः। दिह उपचये कर्त्तरि लट् बलधर्त्ते। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१२॥

यावदिति। माधवो हरियावान् वैयावदथम। यावदवधारणे इत्यव्ययीभावः। यावदर्थं पदानि यस्यास्तां अभिधेयसम्मितावरामित्यर्थः। एवमुक्तप्रकारेण वाचमादाय स्वीकृत्य उक्त्वेत्यर्थः विरराम तूष्णी-

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥
विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्।
प्रापयन्पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥
घूर्णयन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती।

पत्र। प्राङ् परिष्योरमरति परस्मैपदम्। तथाहि महीयांसः उ-
न्नताः प्रहत्य मितभाषिणः। इत्यालापनिषेधादिति भावः पूर्वपद-
द्वारः ॥ १२ ॥

अथ षड्भिः कुलकेन रामं वर्णयन्नुद्धवाक्यमवतारयति। तत इति।
ततो रामो जगादेत्युत्तरेणान्वयः। सपत्नोरिपुः। रिपुभिरित्यत्रारोप्य-
मरः। तस्मादनयोऽपकारः तस्य स्मरणेन योऽनुशयः पश्चात्तापः। अने-
कशयोर्द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोरिति विश्वः। तेन स्फुरतीति चतुर-
यस्फुः तेन स्फुरता ओष्ठेनोपलक्षितमित्युपमितसमासः। रामायाः ओष्ठ-
बिम्बस्य चुम्बनेन वित्तोरामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुस्तेन विनयञ्चुप् प्रत्यया-
विति चुञ्चुप्रत्ययः ओष्ठयोस्तयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्। तेनौष्ठेनो-
पलक्षित समरसुरतयोः समरस इति भावः। उपमानुप्रासयोः सं-
सृष्टिः ॥ १४ ॥

विवक्षितामिति। विवक्षितां वक्तुमिष्टामपि तत्क्षणात् तत्क्षणे-
नैवोदयात्प्रतिसंहृतां। ततुक्तये विवक्षयेव इत्यर्थः। पवनव्याधे-
र्हनूमतः। रामानुरोधादनुक्तां इत्यर्थः। कार्यैकस्वरूपमेव पवनव्याधे-
र्हनूमतः गिरमुत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां प्रापयन् स्वमतदवादिने-
वार्थिति भावः। अनेन रामस्य लघुता उक्ता ॥ १५ ॥

घूर्णयन्निति। पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन योमदस्तेन पाट-
लिता ईषद्रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते रेवत्याः रेवत्याः स्तने यद्द्रविडं कृष्णवेद-
नाम आदि परिस्फुरत्सङ्गलितमिति भावः। तेन परिवृते यद्यो इटे
घटोत्के दृशौ घूर्णयन् मावदिति कर्मधारयोऽयम्। तत्समयानिने-

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥
आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।
म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥
दधत्सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।
द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥
प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

त्वम् । रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धं माखेटके शुनामिति स्मरणात् । उच्छिष्टस्य च विशुद्धजनकत्वविरोधस्याभासत्वाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यतइति लक्षणात् ॥ १६ ॥
आश्लेषेति । पुनराश्लेषलोलुपाया आलिङ्गनलुब्धाया वध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणीं उपद्रष्ट्रीं नित्यं पीड्यमानामिति भावः । साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षाच्छब्दादिनिः प्रत्ययः । वनमालामभिमानोष्णैरहङ्कारतप्तैर्मुखानिलैः निश्वासमारुतैर्म्लापयन् ग्लापयन् । म्लायतेर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः आदेच इत्यात्वे पुगागमः । अम्लाने म्लानसम्बन्धादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥

दधदिति । पुनः सन्ध्यायामरुणे व्योम्नि स्फुरन्तीस्ताराः अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः कुतः द्विषतः शत्रोर्द्वेषेण क्रोधेनोपरक्ते अङ्गे वपुषि सङ्गिनीः सक्ताः स्वेदविप्रुषः स्वेदबिन्दून् । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः इत्यमरः । दधद्दधानः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥
प्रोल्लसदिति । पुनः प्रकर्षेणोल्लसतोः कुण्डलयोः प्रोतानां स्यूतानां पद्मरागदलानां माणिक्यशकलानां त्विषा कान्त्या । प्रोतेति प्रपूर्वाद्वेञः कर्मणि क्तः यजादित्वात्सम्प्रसारणम् । कृष्णोत्तरासङ्गो नीलोत्तरीयम् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । संव्यानमुत्तरीयं चेत्यमरः । नभ इव चूतपल्लवसेना

कृष्णोत्तरासङ्गरुचं विदधच्चीतपल्लवीम् ॥१९॥
ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।
मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥२०॥
जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।

चीतपल्लवीं विदधत् कृष्णलोहितमिश्रवर्णचूतपल्लववदङ्गकान्तिं कुर्वन्नित्यर्थः । धूम्रधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरवचनात् । अत्रान्यरुचोऽन्यदीयत्वायोगात् सादृश्याक्षेपेण निदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

ककुद्मीति । इन ककुद्मिकन्याया रेवत्या वक्त्रस्यान्तः अभ्यन्तरे वासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासना यया तया तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः । संस्कारो गन्धमाल्याद्यैरधिवासनमुच्यते । मदिरया कृतानुव्याधं कृतसंसर्गं श्रियागण्डूषगन्धिनमित्यर्थः । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यनुपसृष्टादप्प्रत्ययविधानादुपसृष्टाद् व्यधेर्घञ् प्रत्ययः । मुखामोदं मुखगन्धविशेषम् आमोदः सोऽति निर्हारीत्यमरः । उद्वमन् उद्गिरन् । अत्र मदिरारामुखगन्धयोः [illegible] रामामुखतद्गण्डूषकदम्बस्वीकार तद्गुणयोः [illegible] पूर्वसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः [illegible] ॥ २० ॥

जगादेति । वदनमेव छद्म कपटं यस्य तत् पद्मं वदनमेव पद्म मित्यर्थः [illegible] । तस्य पर्यन्तपातिनः [illegible] । मधु [illegible] मधुपान् [illegible] [illegible] ॥

[illegible]

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥२९॥
आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयं नीतिरितीयती।
तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥
तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम्।

शङ्कया चिरं स्थातुं विलम्बितुमित्यर्थः न सहते न क्षमः। शकधृषेत्या-दिना तुमुन्प्रत्ययः। अतोऽत्र विलम्बितव्यमन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च नीतिमर्थं स्वपक्षोल्लोकनयापि न विलम्ब्य कार्यमित्यभिप्रेत्याह आत्मोदय इति। आत्मन उदयो वृद्धिः परस्य शत्रोर्ग्लानिः क्षतिः। यो द्वयोश्चावयवोऽर्थः स्यादितीयदित्यादिको न प्रत्ययः। इति इयं इदं परिमाणमस्या इति इयती एतावती। किमिदंभ्यां वो घ इति वतुपो वस्य घः उगितश्चेति ङीप्। नीतिः नीतिशब्दः एतद्द्वयात्मिका न कश्चिन्नीतिपदार्थोऽस्तीत्यर्थः। यदन्यत् षाड्गुण्यादिकम् तत्सर्वमस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः। तदिति। तद् द्वयमूरीकृत्याङ्गीकृत्य ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गी-कृतमित्यमरः। ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति समासे क्त्वो ल्यप्। कृतिभिः कुशलैः वाचस्पत्यं वाग्मित्वम्। कस्कादित्वात् दनुक्। सत्वे षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना षत्वनिषेधः। भ्रमो नाम ... शब्दो विस्पष्ट ब्राह्मणादित्वात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। प्रतायते विस्तार्यते कर्मणि लट् तनोतेर्यकीत्यात्वम्। तस्मादात्मोदयादिकम् अविलम्ब्याद्यानु-ष्ठेयम् तत्रान्तरीयमानमस्तीति भावः ॥ ३० ॥

ननु लब्धोदयस्य किं परोपक्षयेणेत्याह। तृप्तियोग इति। महीयसा महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण तृप्तियोगः सन्तोषसम्भवो नास्त्यात्मपक्षे वृद्धिर्न परक्षयेऽप्यलं इति बुद्धिरिति भावः। महार्णवोऽपि वर्धमान इव चन्द्रोदये चन्द्रोऽपि महानुदयं न पश्यति यावत् राहुः ... बध्यते किञ्चिन्मात्रमपि। अन्यथा हिंसा भवेत्

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः । ३१
सम्पदा सुस्थिरम्मन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ।३२।
समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः ।
प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

वर्त्तुदाय महीभुजः । स्वल्पा [illegible] नष्टा निर्द्धना च कुलाङ्गनेति न्यायादिति भावः । नायं दृष्टान्तालङ्कारः, बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात् । किन्तु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमालङ्कारः । एतदेव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरिति प्रकाशकारः ॥ ३१ ॥

तथापि सन्धौ दोषमाह । सम्पदेति । यः स्वल्पयापि सम्पदा सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरम्मन्यः सन्तुष्टमानी भवति । आत्ममाने खश्चेति खश्प्रत्यये मुमागमः । तस्मात्स्वल्पसन्तुष्टस्य तां स्वल्पसम्पदं कृतकृत्य इव कृतार्थः विधिर्दैवमपि न वर्द्धयति [illegible] इति मन्ये पौरुषहीनस्य [illegible] [illegible] प्राप्तिरिति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च पराभवस्य सन्धौ नान्यदस्तीत्याह । समूलेति । मानिनः अभिमानिनः परान् शत्रून् समूलं हत्वा समूलघातम् । अघ्नन्तः [illegible] । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इति णमुल् । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति हन्तेरनुप्रयोगः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भावः । [illegible] दृष्टान्तोऽत्र [illegible] ॥ ३३ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥
म्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥
सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः ।

किञ्चार्थिकमप्यतो प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह । विपक्षमिति । विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य । खिलस्त्वप्रकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथाहि उदकं कर्तृ धूलिं स्वपरिभाविनीमिति भावः । पङ्कतामनीत्वा नाप्य प्रापय्येत्यर्थः नावतिष्ठते किन्तु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः । समर्थविशेष्य स्वरूपताश्लेषेणदम् । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कार ॥ ३४ ॥

नन्वयं शिशुपाल एकाकी न किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह । म्रियत इति । एकोऽपि रिपुर्यावत् म्रियते नावतिष्ठते । मृङ् प्राणत्यागे इति धातोर्लौदादिकात्कर्तरि लट् रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेश । तावत्तदवधि सुखं । कुत यावत्तावच्च साकल्येऽवधावित्यमर । तथाहि सिंहिकाया अपत्यं पुमान सैंहिकेयो राहु । तमस्तु राहु स्वर्भानु सैंहिकेयो विधुन्तुद इत्यमर । स्त्रीभ्यो ढक् । असुरद्रुहां देवानां पुर अग्रे सोमं क्लिश्नाति बाधते । प्राचुर्यात्सोमग्रहणं सूर्यं चेति भाव । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेद्य इति भावः । अत्र शेषस्याशेषे शत्रोः शेषं न शेषयेदिति तात्पर्य्यं । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु दुष्टोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्त्वाय शत्रुमित्रामित्रत्वविवेकं तावत्करोति । सखेति । क्रियया उपकारापकाराभ्यामन्यतरद्रूपया निर्वृत्त कृत्रिमः । ड्वितः क्त्रिः क्त्रेर्मम्नित्यम् । उभा सहजः शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् गुरु कृत्रिमौ कृत्रिममित्रशत्रू का-

स्यातामभित्रे मित्रौ च सहजप्राकृतावपि ॥३६॥
उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥
त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।

यतः उपकारापकाररूपकार्यवशात् निर्दिष्टाविति भेदः । कृतकार्यो-
पाधेयोरनयोरिमनपायादनयोर्मित्रामित्रभावोऽपि अनपायीति गरीयांस्त्व-
मिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सहजातः
सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादि सहज-
शत्रुस्तु पितृव्यतत्सुतादिः सहजो मित्रः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमल-
क्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयानन्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं
मित्रं अपि तथैव तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तावत्कार्य-
वशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमः शत्रुः शत्रु-
रेव मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव नित्यामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ
नापि प्राकृतावित्यर्थः अनेन कृत्रिमत्वं सर्वाधिकमिति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदनन्तरं चैद्यस्यैव किमायातं सहजमित्रत्वादस्मात्यो न तु
दातव्य इत्यत आह । उपकर्त्रेति । उपकर्त्रा उपकारकारिणा अरि-
णापि सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः सन्धिः कार्यः अरित्वोपपादेन कृत्रि-
ममित्रतया तदीयस्य उपकारस्य नित्यत्वादुपकारोऽस्तीति भावः ।
अपकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः सन्धिर्न कार्यः
मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुत्वात् तदीयस्य अपकारस्य नित्यत्वा-
दिति भावः । ननु मित्रामित्रयोः कुतः सन्धिः मित्रे च अयं विरुद्धः इत्या-
शङ्का विरोधः मित्रामित्रत्वादिति दूषणम् इत्याह । हि यस्मादुपकारापकारावेव
तयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं लक्ष्यं ज्ञापकं चिह्नम् । उपकर्तैव मित्रं अप-
कर्तैव शत्रुरित्यर्थः । तथा चाप्यकारिणोऽपि चैद्यः शिशुपालः शत्रुः स्यात्
तस्मात् वध्य इति भावः ॥ ३७ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।
अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥
ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत्कुतः सुखम् ।
पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥
सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः ।

किं शत्रुक्षयतो प्रतिष्ठैव दुर्घटेत्याह । विपक्षमिति । विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्य । निःशेषमकृत्वा अनुन्मूल्येत्यर्थः प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु । तथाहि उदकं कर्तृ धूलिं स्वपरिभाविनीमिति भावः । पङ्कतामनीत्वा भावमप्रापय्य नावतिष्ठते किन्तु नीत्वैव तिष्ठतीत्यर्थः । समप्रविष्टस्त्वदृष्टान्तेनेदम् । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्ता-लङ्कारः ॥ ३४ ॥

नन्वयं शिशुपाल एकाकी नः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह । ध्रियत इति । एकोऽपि रिपुर्यावत् ध्रियते अवतिष्ठते । धृङ् अवस्थाने इति धातोः सौदादिकात्कर्तरि लट् । रिङ् शयग्लिङ्क्षु इति रिङादेशः । तावत्तदवधि सुखं कुतः । यावत्तावच्च साकल्येऽवधावित्यमरः । तथाहि सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैंहिकेयो राहुः । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुद इत्यमरः । स्त्रीभ्यो ढक् । असुरद्रुहां देवानां पुरः अग्रे सोमं क्लिश्नाति बाधते । प्राचुर्यात्सोमग्रहणं सूर्यं चेति भावः । तस्मादेकोऽपि शत्रुरुच्छेद्य इति भावः । इत्थं शेषस्मरणाच्छेष शत्रौ शेषं न कुर्य्यादिति तात्पर्यं । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

ननु दुष्टोऽयं चैद्यः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां शत्रु-मित्राभिमतस्वाभाविकविवेकं नाशं करोति । सखेति । क्रियया उपकारा-पकाराभ्यां रचयता निर्वृत्त कृत्रिमः । ड्वितः क्त्रिः क्त्रेर्मम्नित्यम् । सखा शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् गुरुः हि यस्मात्तौ कृत्रिमसखशत्रू का-

स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥३६॥
उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा।
उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥३७॥
त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे!।

र्यतः उपकारापकारलक्षणकार्यवशात् मित्रामित्रे इति शेषः। उपकार्योपकारकभावस्यानपायादनयोर्मित्रामित्रभावोऽपि अनपायीति गरीयांस्त्वमिति भावः। सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह। स्यातामिति। सहजातः सहजः एकशरीरारम्भकत्वात्, तत्र मित्रं मातृष्वसेयपितृष्वसेयादि सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः सहजो मित्रः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः। तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं मित्रं चापि उभौ तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां तावात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमः शत्रुः शत्रुरेव मित्रं च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव नित्यामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः। अनेन कृत्रिमत्वं सर्वापेक्षयाऽऽधिकमिति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

एवं चेदस्माकं चैद्यस्येव शिशुपालः सहजमित्रत्वात्सन्धातव्यो न तु घातव्य इत्यत आह। उपकर्त्रेति। उपकर्त्रा उपकारकारिणा अरिणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः सन्धिः कार्यः उपकारापादेन कृत्रिममित्रतायाः बलीयस्त्वात् यावज्जीवमविच्छिन्नत्वादिति भावः। अपकारकारिणा मित्रेणापि सहजेन प्राकृतेन चेति शेषः सन्धिर्न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुतया बलीयस्त्वात् यावज्जीवमविच्छिन्नत्वादिति भावः। ननु सापराधत्वेऽपि सन्धेयत्वात् मित्रं च कथं विसन्धेयमित्याशङ्क्य विरोधाभावादेव इत्याह। हि यस्मादुपकारापकारावेव तयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं इत्यर्थः। उपकर्तैव मित्रं अपकर्तैव शत्रुरित्यर्थः। तस्मात्सहजमित्रमपि चैद्यः विरोधात् शत्रुरेव वध्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥३८॥

भौमासुर
त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पुरीमिमाम् ।
प्रोषितार्य्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥
आलप्यालमिदं बभ्रोर्य्यत्स दारानपाहरत् ।
कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥४०॥
विराद्धएवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।

अथ चैद्यस्य क्षतिमपरं त्वं चतुर्भिराह । त्वयीति । हे हरे! रु-क्मिणी हरता बन्धुभिस्तस्मै प्रदत्तां राक्षसधर्म्मेणोद्वहतेत्यर्थः । राक्षसोयुद्धहरणादिति याज्ञवल्क्यः । गान्धर्वोराक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृताविति मनुः । त्वया चैद्योविप्रकृतः तथाहि बद्धमूलस्य रूढमूलस्य वैरतरोः स्त्रियोमहत् प्रधानं मूलं हि निश्चये । रूपकसंकृष्टोऽयम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३८ ॥

अथ तेनापि त्वं विप्रकृतइत्याह । त्वयीति । त्वयि भूमेरपत्यं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं गते सति स चैद्य इमां पुरीं द्वारकां प्रोषितोऽर्य्यमा सूर्य्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीं सानुमन्धकारइवारौत्सीत् ररोध रुधेरनिटोलुङि रूपम् । उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

अपकारान्तरमाह । आलप्येति । स चैद्योबभ्रोर्यादवभेदस्य दारान् भार्य्याम् । भार्य्या जायाथ पुं भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनीत्यमरः अपाहरत् इति यदिदं दारापहरणं आलप्योऽन्यार्थाल नालपनीयमित्यर्थः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा इति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः । यतः पापानां पाप्मनां कथन शुभारम्भमपि । चिन्तिपूजिकथिकुम्बीत्य-प्रत्ययः । अश्रेयसेऽनर्थायालं समर्थम् । नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अत्र निषिध्यमानालपन निषेधनसमर्थनात्कार्य्येण कारणसमर्थकोऽर्थान्तर-न्यासः ॥ ४० ॥

निर्वर्त्त्यतेऽरिः क्रियया सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥४१॥
विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते ।
प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥५२॥
मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

फलितमाह । विराडिति । एवं भवता विराड् विप्रकृतः । राज्ञेरनिष्टः कर्मणि क्तः । बहुधा नोऽस्माकं च विराद्धा विप्रकर्ता श्रुतश्रवा नाम हरेः पितृष्वसा तस्याः सुतः पैतृष्वसेयत्वात्सहजमित्रमपीति भावः । स चैद्यः क्रियया पूर्वं क्रान्त्येत्यापक्रियया अरिः निर्वर्त्त्यते शत्रुः क्रियते अतो बलीयस्त्वादनुपेक्ष्य इति भावः ॥ ४१ ॥

अत्राप्युपेक्षायां दोषमाह । विधायेति । ये नरः पुमांसः स्त्रियः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नर इत्यमरः । सामर्षे प्रागेव सरोषे अरौ वैरं विधाय स्वयञ्चापकृत्येत्यर्थः उदासते उपेक्षन्ते ते नरः कक्षे गुल्मे । कक्षस्तु गुल्मे दोर्मूले च पापे जीर्णवने तृणइति वैजयन्ती । उदर्चिषं अग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतं । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । शेरते स्वपति तद्दाहहेतुरित्यर्थः । शीङोरुडिति रुडागम. अत्र ये उदासते ते शेरते इति विशिष्टौदासीन्यशयनयो निर्दिष्टैकत्वासम्भवात्सादृश्य लक्षणायामसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिर्वृत्तिरिति निदर्शना- भेदः न पादृष्टान्तः वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकारणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपादाकैकवाक्यतायां तदभाव इत्यलङ्कारसर्वस्वकार. ॥ ४२

तथापि क्षमावत्त्वात् सोढव्यइत्याशङ्क्याह । मनागिति य. क्षमी स क्षमः । शमित्यष्टाभ्योघिणुन् प्रत्यय । स सोढा मनागल्पं अनभ्यावृत्त्यापीति भाव. अनभ्यावृत्त्या सकृद्वा अनन्तत्वेऽपीति भावः विराध्यन्तमेव दुर्भाषं कामं भृशं क्षाम्यतु सहतां । सम्भावनायां लोट् । दमाम दामा दीर्घः । क्रियासमभिहारेण भृशं पौन पुन्येन चेत्यर्थ. । स च पुं, वाक्येऽस्मिनेकार्थ्यं दोषाय । विराध्यन्तं कः क्षमेत सहेत सोढुं शक्नुयात्

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥
अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥
माजीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।
तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥
पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।

कोऽपीत्यर्थः । क्षमेतेति शक्यार्थे लिङ् । क्षमूषसहने दैवादिकोभौवादिकश्च ॥ ४३ ॥

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसोभूषणं अतोऽपराधेऽपि क्षन्तव्यमत आह । अन्यदेति । अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितोलज्जेव पुंसोऽन्यदा अपरिभवे क्षमा पुंसोभूषणं परिभवे तु योषितः सुरतेषु वैयात्यं धार्ष्ट्यमिव । धृष्टे धृष्णुर्वियातश्चेत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं भूष्यतेऽनेनेति भूषणं आभरणं एवं च क्रियावचनत्वाविरोध इति वल्लभोक्तं प्रयुक्तम् ॥ ४४ ॥

अथ परिभवेऽप्यपाक्रमे निन्दामाह । मा जीवन्निति । यः परस्मादपकर्तुरवज्ञया अपमानेन यद्दुःखं तेन दग्धसन्तोऽतएव मा जीवन् गर्हितजीवी सन् । माङ्याक्रोश इति लटः शत्रादेशः । जीवति प्राणान् धारयति जनन्याः क्लेशकारिणः गर्भधारणप्रसवादि वेदनाकारिणस्तद्व्यतिरिक्तार्थक्रियाहीनस्येत्यर्थः तस्याजननमजननिरनुत्पत्तिरेवास्तु । जननीक्लेशनिष्फलत्वार्थमिति भावः । आक्रोशे नञ्यनिरिति नञ्युपपदाज्जनेर्धातोरनिः प्रत्ययः ॥ ४५ ॥

पादेति । यद्रजोधूलिः पादेनाहतं सत् उत्थायोद्डीय मूर्द्धानं रहन्तुरेव शिरोऽधिरोहति आक्रमति तद्रजः अचेतनमपीति । अवमाने सत्यपि स्वस्थात्तन्दाहेहिन. चेतनादरं श्रेष्ठम् ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥
असम्पादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।
यदृच्छाशब्दवत् स सञ्ज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७॥
तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।
अलङ्घनीयताहेतुरुभयन्तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥
तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

व्यतिरेकालङ्कार ॥ ४६ ॥

असम्पादयतइति । किञ्च जाति ब्राह्मणत्वादि क्रिया इज्याध्ययनादिः गुण शौर्य्यादि तै साधनै । करणे तृतीया । कञ्चिदर्थं सुकृतकीर्त्यादिमौरुषार्थमन्यत्र गोत्वपाचकत्वशौक्ल्यादिभि स्वाभिधेयमूर्तै करणे कञ्चिदर्थं व्यवहाररूप प्रयोजन मसम्पादयत उभयत्र तादृग्नात्याद्यसम्भवादिति भाव । पुरुषो जन्म सत्तालाभ यदृच्छाशब्दवत इच्छाप्रकल्पितस्य जात्यादि प्रवृत्तिनिमित्तशून्यस्य डित्यादिशब्दस्येव । अत्र तस्येवेति वति प्रत्यय । स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्द स्वैरता चेति ते स मा इति केशव । सञ्ज्ञायै केवल सञ्ज्ञार्थमेव एकत्र पारिभाषिक किञ्चिन्नाम मात्र अनुभवितु अन्यत्र तादृक्नामनुभवितुमित्यर्थं ॥४७॥

एवमपौरुष दूषयित्वा पौरुष भूषयति । तुङ्गत्वमिति । अद्रौ पर्वते तुङ्गत्वमौन्नत्यमस्तीति शेष । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीत्यादिभाष्यात् भवन्ती पूर्व्वाचार्य्याणां लट सञ्ज्ञा । इतरा अगाधता नास्ति सिन्धौ समुद्रे अगाधता गम्भीरतास्ति इद तुङ्गत्व नास्ति मनस्विनि वीरे तु अलङ्घनीयताहेतुरनतिक्रमणीयत्वकारण तदुभय तुङ्गत्वमगाधता च । तस्मादद्रिसिन्धुभ्यामधिकोऽयमस्तीति व्यतिरेकालङ्कार ॥ ४८ ॥

सम्प्रति यशो मार्द्दवमनर्थायेत्याह । तुल्यइति । स्वर्भानु राहु अपराधे तुल्येऽपि भानुमन्त सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमाशु चन्द्रमाशु

हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्॥४९॥
स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि।
निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः॥५०॥
तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते।

शीघ्रं ग्रसते गिलतीति यत्। ग्रसिते गिलिते गीर्णमित्यभिधानात्। तत् म्रदिम्नो मार्दवस्य फलं स्फुटम्। पृथ्वादिभ्य इमनिच् इतीमनिच् प्रत्ययः। तद्धितपक्षे गौणेन भवितव्यं अन्यथा मृदुः सर्वैव बाध्यत इति भावः। एतच्च प्रस्तुतमप्रस्तुतार्केन्दुकथनेन सारूप्यात्प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयम्। अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते। अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनिबन्धिनीति लक्षणात्॥४९॥

एतदेव भङ्ग्यन्तरेणाह। स्वयमिति। असाराणां दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अतएव ईषदसमाप्तं तृणं बहुतृणं तृणकल्पमित्यर्थः। विभाषा सुपोबहुच् पुरस्तादिति बहुच् प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं च भवति। स्यादी-षदसमाप्तौ तु बहुच् प्रकृतिलिङ्गकइति वचनात् प्रकृतिलिङ्गता। लघुर्नि-स्सारोऽल्पोनरोऽल्पेऽपि परोवायुरित्यल्पमित समासः। बहुतृणमिति स्व-ष्टोपमाद्या इचर्थात्कल्पबदेश्यदेशीयदेश्यादिति दण्डिना कल्पादीनामौ-पम्य वाचकत्वाभिधानात्। तस्मिन्नुपेयुषि प्राप्ते सति स्वयं प्रणमते स्वयमेव प्रह्वोभवति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मवद्भावात्। भावकर्मणो-रित्यात्मनेपदं न दुहस्नुनमां यक् चिणाविति यक् प्रतिषेधः। वायुना तृणमिवाल्पीयसापि रिपुणा लघुरल्पेन परिभूयत इत्यर्थः। उपमा लङ्कारः॥५०॥

पुनः पौरुषे गुणमाह। तेजस्वीति। दवीयानपि दूरस्थोऽपि। स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ। तेजस्वी तेजस्विनां मध्ये गण्यते सङ्ख्यायते तथाहि पञ्चाग्निसाध्यं तपोयस्य स तथा तस्य पञ्च-
· पञ्चाग्निमध्ये तपस्तः तपनोऽर्कोजरतवेदसामग्नीनां पञ्चमः प-

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥
अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्द्धसु विद्विषाम्।
कथङ्कारमनालम्बा कीर्त्तिर्द्यामधिरोहति ॥ ५२॥
अङ्काधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः।
केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥
चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया।

ञ्चानां पूरणः पञ्चमोजातवेदा इवेत्यर्थः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

गुणान्तरञ्च व्यतिरेकेणाह। अकृत्वेति उच्चैरुन्नतेषु विद्विषां मूर्द्धसु हेलया पादमकृत्वा अनिधाय। अनञ् पूर्वे इति निषेधात्समासेऽपि न ल्यबादेशः। कीर्त्तिः कथङ्कारं कथमित्यर्थः। अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेदित्यनर्थकादेव करोतेः कथम्पूर्वात् णमुल्। अनालम्बा निराधारा कीर्त्तिर्द्यां दिवमधिरोहति न कथञ्चिदित्यर्थः। किञ्चिन्निःश्रेण्यादिकमन्तरा मन्दोत्तमसौधस्य दुरारोहत्वादिति भावः। तस्मात्कीर्त्तिमिच्छतः पौरुषमेवाश्रयणीय इति श्लोकतात्पर्यम्। कीर्त्तितद्धेतोरभेदोपचारात्समानकर्तृतानिर्वाहः। अत्र प्रस्तुतायाः कीर्त्तेर्विषयमहिम्ना अप्रस्तुत प्रासादारोहणस्येव व्यवहार प्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ५२ ॥

पौरुषमेवाश्रयणीयमित्यत्रान्वय व्यतिरेक दृष्टान्तावाचष्टे। अङ्केति। अङ्कमुत्सङ्गमधिरोपितोऽङ्गीकृतो मृगो येन स चन्द्रमाः मृगलाञ्छनः मृगाङ्कः तथा निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्तो हतो मृगयूथो मृगसमूहो येन स केसरी सिंहो मृगाधिपः उभयत्रापि ख्यातः इति शेषः। तस्मात्क्षमा मार्दवं दुष्कीर्त्तये पौरुषं तु कीर्त्तये इति भावः। अत्राप्रस्तुत कथनात् प्रस्तुतार्थ प्रतीतेरप्रस्तुत प्रशंसा ॥ ५३ ॥

ननु सामादिचतुरोपायदर्शेषु किं सान्त्वसिद्धिना दण्डेन इत्याह

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति॥५४

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये ।
अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः॥५६॥

मनुः । साम्ना भेदेन दानेन समस्तैरथ वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति । तथाप्यत्र साम्न एवानुपायत्वमित्याह द्वाभ्यां स्विद्यमिति । चतुर्थोपायेति । चतुर्थोपायसाध्ये दण्डसाध्ये रिपौ सान्त्वं साम । साम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः । अपक्रिया अपकारः तथा हि स्वेद्यं स्वेदार्हं स्वेदनकार्यमित्यर्थः । स्वेदस्तु स्वेदने घर्म इति विश्वः । आमज्वरम् अपक्वज्वरमाद्य । आमो रोगे रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यवदिति विश्वः । कः प्राज्ञः पण्डितः अम्भसा जलेन परिषिञ्चति न कोऽपीत्यर्थः । ज्वरितस्याम्भःसेचनवत् क्रुद्धस्य सान्त्वमुद्दीपकं स्यात् अतो दण्ड एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणादेषो दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५४ ॥

सामेति । सकोपस्य क्रुद्धस्य तस्य चैद्यस्य सामवादाः प्रियोक्तयः सहसा प्रतप्तस्य क्वथितस्य सर्पिषो घृतस्य तोयबिन्दव इव प्रत्युत वैपरीत्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः न तु शान्तिकरा इत्यर्थः तस्माद्दण्ड एव सः । मनुवचनन्तु कृद्धेतर विषयमिति भावः ॥ ५५ ॥

एवं स्थिते केचिदुद्धवादयः प्रत्याचक्षीरन् तान् प्रत्याह । गुणानामिति । षड्गुणादीनां गुणानामायथातथ्यात् यथातथात् अनतिक्रम्य यथातथं यथायोग्यं इति यावत् । यथार्थं तु यथातथमित्यमरः । यथार्थेऽव्ययीभावः स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वम् । ततो नञ्समासे अयथातथ तस्य भावः आयथातथ्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेति विकल्पादादेः पूर्व

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसनेऽपरे ।
यानमाहुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥५७॥
लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः ।

मदर्द्धः । तस्मादनवस्थत्वादयथा योग्यत्वादन्यथाऽन्यप्रयोगादित्यर्थः । अर्थिसंयोजनं विरमयन्ति निघ्नन्ति कार्यहानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अमङ्गलानां अङ्कनं चिह्नं येषां ते तयोक्तास्तद्वेषधारिण इत्यर्थः । अवसर्पैर्विक्रमैर्हिर्व्यधिकरणोऽजन्मायुत्तरपद इति वामनः । वस्तुतस्तु मत्वुरिति संज्ञा एषां सञ्जाता मत्वु कल्पिताः भवन्त एव ते कूटमन्त्रिणोराज्ञां दूनयितुमर्हा. दूष्या गर्ह्याः स्युरित्यर्थः यावत् । कल्यानां कर्त्तरि वृति कर्त्तरि षष्ठी । अतः स्वोऽहं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु यातव्योऽपि काले यातव्य इत्यत्राप्युपायमेव कालं इत्याह । स्वेति । केचिद्वृद्धाः स्वस्य शक्त्युपचये सामर्थ्यातिरेके यानं यात्रामाहुः । यथाह कामन्दकः प्रायेण सन्तो व्यसने रिपूणां यात्रव्यमित्येव समादिशन्ति । तथा रिपुस्वे व्यसनान्तरप्रेक्षी समोद्यिप्लं रुदितः प्रतीयादिति । अपरे तु परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः । यानमाहुः । यथाह मनुः । तदा यायाद्विपक्षैर्यः व्यसने चोदिते रिपौ रिति । तद् द्वयम् उभयरूपं कर्तृ आसीनमनुद्युक्तं त्वां इदानीम् इति मानसादानत्वेनावा- देशः । उत्थापयति प्रेरयति । तदुभयसमावेशादिदानीं कालोऽन कर्तव्य- मन्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तत्र परस्योपायदः तारतम्यमाह । लिलङ्घयिषत इति । लोकान् लङ्घयितुमिच्छतोऽभिलङ्घयिषतः । लङ्घयतेः सन्नन्तात्शतरि षष्ठी कर्म- द्वयात् स्वयं दुर्लङ्घ्यान् इतः अलघीयसः अतिगुरुतरान् अतएव यादृश यत्नो मध्यमस्येतरविजितक्रमाः तान् यादसाम्भोनिधीन् भवतः समा- तिरिव वेलेव कुर्म्यादि । येषा कूलैरपि कारिधेरिति विदः । तस्य प्रतिषेधेति पश्यता प्राणैर् रूपं संहरेद्विति भावः ॥ ५८ ॥

यादवाम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा॥५८॥
विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्।
फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि॥५९॥
हते हिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि।
चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥६०॥
नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये।

अभ्युच्चयमपर यदतो येनैवेति विजयलाभहत्याह। विजय इति। से नाया कर्त्री विजय साक्षिमात्रे उदासीने एव फलभाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते साङ्ख्योक्ते साङ्ख्य समीक्ष्यमिति लिङ्गाद्य । आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य कर्त्र्या भोग इवेत्युपभाद्यापदिश्यता अपदिश्यता भृत्यजयपराजययो स्वामिगामित्वादिति भा साङ्ख्या अप्याहु । पुरुष भवतादासीनइति सर्व प्रत्युपभोग यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिरिति च॥ ५९॥

अथ परस्य व्यसनमाह। हत इति। हिडिम्बरिपुणा भीमेन द्वयो मात्रोरपत्य पुमान् द्वैमातुर मातृरक्षणाद्युपत्यार्थे प्रत्यय उकारश्चान्तादेशोरेफपर । तस्मिन् राज्ञि जरासन्धे दुहिताभ्यां द्वाभ्यां खण्डेन प्रसूतो जरया नाम पिशाच्या सन्धित चेति कथयन्ति। युधि हते सति चिरस्य चिरकालेन। चिराय चिररात्राय चिरस्य [illegible] इत्यादिरात्रिकाद्यव्यय । मित्रव्यसनी मित्र व्यसनवान् मित्रव्यसनवान् [illegible] । व्यसन विपदि भ्रंशे [illegible] । दमघोषाज्जातोदमघोषज चैद्य [illegible] दम्यतइति [illegible] ॥ ६०॥

[illegible] ॥ [illegible]

विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥६१॥
अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्।
सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः॥६२॥
इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः।

स्यो गमनार्हः नीतिरिति यत्तदापदि गमनं मानिनः शौर्याभिमानिनः त्रिंच लज्जाकरमित्यर्थः। किन्तु पूर्णे उपचितगात्रः स शत्रुस्तस्य मानिनः विधुश्चन्द्रः विधुं तुदति छिनत्तीति विधुन्तुदो राहुः। विध्वरुषोस्तुद इति खश् प्रत्यये मुमागमः। तस्येवोत्सवाय अतएव बलिना बलवतैव यातव्यः बलिनश्च बलमिति भावः ॥ ६१ ॥

नहि दुर्बलैः कृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह। अन्यदिति। अन्यत् उच्छृङ्खलमनर्गलं प्रवृत्तं पौरुषमिति भावः सत्त्वं बलं अन्यत् शास्त्रेण मन्वादिशास्त्रेण नियन्त्रितं उदाहृतं परव्यसनकाले गन्तव्यम् तयोः सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां मिथोविरोधान्नैकशास्त्रत्वं सम्भवतीत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह। तेजस्तिमिरयोः समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः सामानाधिकरण्यं एकाश्रयत्वं कुतः न कुतश्चित् तयोः प्रकाशतमसोर्विरोधादिति भावः। तस्मादुभयोरुदितानुदितहोमवद्भिन्नविषयतादितरेतरयोरविरोधो न बाधक इति भावः ॥ ६२ ॥

तर्हि नः किमिदानीं कार्यमत आह। इन्द्रप्रस्थेति। इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनम्। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् प्रत्ययः। मा कारि मास्म क्रियतामित्यर्थः। यावत्तावदित्यर्थे द्वे कालस्य सामानाधिकरण्ये इति शिवः। स्मः बहूनपि मुह्यादि दुष्टिवामोरर्थे न मास्योग इत्यट् प्रतिषेधः। किन्तु चेदयः चेदिदेशाः अस्मावसिक्ते कालाकाः। सुप्दस्योरन्यतरस्यां अस् इति विकल्प इण् प्रत्ययः तर्हिरपि च मुह्यादिभ्योन्यतराकारेषः। चेदिभिर्भवे भावेप्सत्। मार्थे अस् प्रत्ययः। अस्माकानां तमिनी सन्निधानात् कामनो भूतः

आस्माकदन्तिसान्निध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥
निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम्।
उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः॥६४॥
यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः।
वयं हनाम द्विषतः सर्व्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५॥

शाखाभङ्गात् खर्व्वीभूतभूरुहोपच्छायेषां ते तथोक्ताः सन्तु चेदियात्रैव क्रियतामित्यर्थः । सा च प्रस्तुता प्रस्तुतेनैव स्वकार्य्येण गम्यत इति पर्य्यायोक्तालङ्कारः । कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्य्यदर्शनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात् पर्य्यायोक्तः स उच्यत इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति । किञ्च दाशार्हाः यादवाः वीवधो धान्यादि प्राप्ति-ध्यासारः सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः । धान्यादेर्वीवधं प्राप्ति रासारस्तु सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति वैजयन्ती । ते निरुद्धा यैस्ते तथोक्ताः अन्यत्र निरुद्धौ वीवधानां पर्य्याहारापरनाम्नां स्कन्धशाखीरोद्याहरणसाधनभारविशेषाणां आसार प्रसरौ प्रवेश नि-र्गमौ यैस्ते तथोक्ताः । विवधोवीवधोभारे पर्य्याहाराध्वनोरपीति हेम-चन्द्रः । व्रजं गोष्ठम् । व्रजः स्याद्गोकुलं गोष्ठमिति वैजयन्ती । गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरीनुपरुन्धन्तु व्रजे गा इव माहिष्मत्यामरीन् व्यापादयन्त्वित्यर्थः । दुहियाचिरुधीति द्विकर्म्मकत्वं यत्र पुरीव्रजावव-स्थितं कर्म्म अन्यदीप्सितं कर्म्म । ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह य-जतामिति । पाण्डवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु इन्द्रः स्वर्गमवतु रक्षतु इनोऽर्कः । इनः पत्यौ नृपार्कयोरिति मेदिनी । तपतु प्रकाशतां वयं द्विषोऽरीन् हनाम मारयाम । आङुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः स-म्भेत प्राप्तकाले लोट् । तथाहि सर्व्वजनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम् ।
शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥ ६६ ॥

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।
सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥ ६८ ॥

अनुभवन्ते । इन्द्रादि समानयोगक्षेमो मः पार्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतामिति । किञ्च द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उच्छलता शोणितेनोक्षितैः सिक्तैः शस्त्रैरर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् शोभा प्राप्यतामिति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६६ ॥

इतीति । इतीयं संरम्भिणः कुपितस्य बलभद्रस्य वाणीरालेख्यदेवताः चित्रलिखितदेवताः सभायाः सदोगृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजेनेत्यर्थः । भयादन्ववदन् अन्वमोदयन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६७ ॥

निशम्येति । अथ अधोऽक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोक्षजो हरिः ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचः शेषगवीः । गोरतद्धितलुकीति टच् टित्वात् ङीप् । निशम्य श्रुत्वा । निशाम्येति पाठे तथा निशमयतीति बहुमतः । तत्र शाम्यतेरिदं रूपं अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अत एव वामनः निशम्य निशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदादिति । बृहतां वाचां पत्युः बृहस्पतेः शिष्याय उद्धवाय अभिधातुं वक्तुं दृशा दृष्ट्या प्रस्तावं अवसरमदिशत् अतिसृष्टवान् । प्रस्तावः स्यादवसरः ॥ ६८ ॥

भारतीमिति । अथ इन्द्रानुजानन्तरं उद्धवः आङ्गिरसो[illegible] गौरवं यस्याः सा तां तथोक्तां बभाषे । भारती वाचं [illegible] यथा

आस्ताकदन्तिसान्निध्याद्वामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासार प्रसारागाइव व्रजम्।
उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीम्माहिष्मतीं द्विषः॥६४॥
यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः।
वयं हनाम द्विषतः सर्व्वः स्वार्थं समीहते ॥ ६५॥

शाखाभङ्गात् खर्व्वीभूताभूरुहोटमायेषां ते तयोक्ताः सन्तु देशिवालैव । क्रियतामित्यर्थः। सा च प्रस्तुता प्रस्तुतेनैव स्वकार्य्येण गम्यतइति पर्य्यायोक्तालङ्कारः। कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्य्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धात्पर्य्यायोक्तः स उच्यत इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

निरुद्धेति। किञ्च दाशार्हाः यादवाः वीवधो धान्यादि प्राप्तिः आसारः सुहृद्वलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेशः। धान्यादेर्वीवधः प्राप्ति रासारस्तु सुहृद्वलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति वैजयन्ती। ते निरुद्धायैस्ते तयोक्ताः अन्यत्र निरुद्धौ वीवधानां पर्य्याहारापरनामस्तां स्कन्धवाह्यवीवधाद्युपसाधनभारविशेषाणां आसार प्रसरौ प्रवेश निर्गमौ यैस्ते तयोक्ताः। विवधोवीवधोभारे पर्य्याहाराध्वनोरपीति केशवः। व्रजं गोष्ठम्। व्रज, स्याद्गोकुलं गोष्ठमिति वैजयन्ती। गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरीनुपरुन्धन्तु व्रजे गाइव माहिष्मत्यामरीनावृण्वन्त्वित्यर्थः। दुहियाचिरुधीति द्विकर्म्मकत्वं तत्र पुरीमजायकथितं कर्म्म अन्यदीप्सितं कर्म्म ॥ ६४ ॥

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशङ्क्य उपेक्षैव गतिरित्याह यजतामिति। पाण्डवोयुधिष्ठिरोयजतां यागं करोतु इन्द्रः स्वर्गमवतु रक्षतु इनोऽर्कः। इनः पत्यौ नृपार्कयोरिति मेदिनी। तपतु प्रकाशतां वयं द्विषोऽरीन् हनाम मारयाम। आड्उत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः प्रश्नेत्र प्राप्तकाले लोट्। तथाहि सर्व्वजनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते

प्राप्यतां विद्युतां सम्पत्सम्पर्कादर्करोचिषाम्।
शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः॥६६॥
इति संरम्भिणोवाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः।
सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव॥६७॥
निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा॥६८॥

अनुमन्यते। इन्द्रादि समानयोगक्षेमी नः पार्थ इत्यर्थः। अर्थान्तरन्यासः॥६५॥

प्राप्यतामिति। किञ्च द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलता उच्छलता शोणितेनोक्षितैः सिक्तैः शस्त्रैरर्करोचिषां सम्पर्काद्विद्युतां सम्पत् लक्ष्मीः प्राप्यतामिति निदर्शनालङ्कारः॥६६॥

इतीति। इतीत्थं संरम्भिणः क्षुभितस्य बलभद्रस्य वाणीरालेख्यदेवताः चित्रलिखित देवताः सभायाः सदोगृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनि व्याजेनेत्यर्थः। भयादन्ववदन् अनुमोदयन्निवेत्युत्प्रेक्षा॥६७॥

निशम्येति। अथ अधोऽक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोक्षजो हरिः ताः शेषस्य अनन्तस्य अवतारस्य बलभद्रस्य गाः वाचः शेषगवीः। गोरतद्धितलुकीति टच् टित्त्वाद् ङीप्। निशम्य श्रुत्वा। निशाम्यतीति चौरादिके तथा निशमयतीति मनुमतः। तस्य शाम्यतेरिदं रूपं अन्यथा निशमय्येति स्यात्। अतएव वामनः निशम्य निशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदादिति। बृहतां वाचां पत्युः बृहस्पतेः शिष्याय उद्धवायाभिधातुं वक्तुं दृशा दृष्ट्या प्रस्तावं अवसरमदिशत् अतिसृष्टवान्। प्रस्तावः अवसर इत्यमरः॥६८॥

भारतीमिति। अथ कृष्णानुज्ञानन्तरं उद्धवः, आहितो भरोऽर्थः
गौरवं यस्यां ताम् ... भारतीं वाचं अनुद्धतमविकृतं यथा

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।
तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम् ॥६९॥
सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।
निर्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ।७०
तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम् ।

तथा गदस्याग्रजं कृष्णं अग्रे पुरत इति प्रागल्भ्योक्तिः । उतथ्यस्य महर्षेरनुजो बृहस्पतिः । उतथ्यानुजो जीव इति त्रिः । तद्वत् तेन तुल्यं जगाद । तद्वत्तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिः तद्धितगतोपमा ॥ ६९ ॥

किं जगादेत्याह । सम्प्रतीति । सम्प्रति मुसलपाणिना बलभद्रेण केवलं स्थूलेनेति ध्वनिः । उक्ते सति वक्तुमसाम्प्रतं अयुक्तम् । असाधूक्तत्वादभ्यासे समानयोगक्षेम प्रसङ्गादिति ध्वनिः । साम्प्रत शब्दस्याऽर्हार्थत्वात्तद्योगे शकधृषेत्यादिना तुमुन् । तथा हि लेखेन पत्रेणार्थे कार्ये निर्धारिते निर्णीते सति वाचिकं व्याहृतार्थां वाचं सन्देश वचनमित्यर्थः । सन्देशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । वाचो व्याहृतार्थायामिति । ठक् । उक्त्वा खलु न वाच्यं खल्वित्यर्थः । खल्वादयः प्रतिषेधे वाक्यालङ्कारे । निषेधवाक्यालङ्कारे जिज्ञासानुनये खलु इत्युभयत्राप्यमरः । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वा प्रत्ययः । इह न पादादौ खल्वादय इति निषेधस्योद्देशकानिमायस्मात् । नञर्थे खलु शब्दस्यानुद्देशकत्वात् नञ् पदेन पदादौ प्रयोगे न दूष्यतीत्यनुसन्धेयम् । लिखितार्थे वाचिकमिव वक्तोक्ते मदुक्तिरनर्थकायेति वाक्यार्थे प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः स्तुतिव्याजेन निन्दागमनात् व्याजस्तुतिः लक्षणं चाग्रे वक्ष्यते ॥ ७० ॥

तर्हि किं तूष्णींभूतेन भाव्यं नेत्याह । तथापीति । तथापि लेखेन निर्धारितेऽपि हे राम मय्यपि त्वदपेक्षया कनिष्ठेऽपीत्यर्थः । गुरुरित्येव यद्गौरवमादरः तद्गौरवं लासः लसने प्रयोज्य कर्मणो मे प्रयोजकक-

तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥৭১॥
वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥৭২॥
बह्वपि स्वेच्छया काम प्रकीर्णमभिधीयते ।
अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥৭৩॥
त्वदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

इत्य प्रेरकत्वदर्शि भवतोऽस्मि भीत्वेव । न हि पण्डितैः सादरं दृष्टस्य
विदेशस्य व्यवहारसूत्रोऽस्माभिर्युक्त इति भावः ॥ ৭১ ॥
ननु रामेश्वर सर्वं प्रबन्धेनेक्षं भवति किन्तु वाग्जन्यस्यानन्त्य तदा
प्रबन्धोऽयमिति हृदि निधाय स्तुवदाह । वर्णैरित्यादि श्लोकेन । कतिपयै-
र्वर्णैरक्षरैरपि पञ्चाशतैव मातृकाक्षरैः कतिपयैः षड्भिरेव स्वरैर्निषा-
दादिभिः पदितस्य गुम्फितस्य वाङ्मयस्य शब्दजातस्य । एकान्तोऽपि
नित्य मयमनिरूप्य इति स्वार्थे मयट् । गीयत इति गेयं तस्य गान-
स्येव विचित्रता रचनाभेदादनन्ता अपरिमिता भवतीत्यर्थः अहो आश्च-
र्येण मधुरोऽपि विधेयानन्त्यात् ममापि वक्तृत्वमर्थाद्विद्योमान । तस्य
दुरवगाहत्वमेव सौन्दर्य । तत्त्वदर्शिनोऽपि ज्ञानानन्देनैव वदन्तया ॥ ৭২ ॥
बह्वपीति । स्वेच्छया स्वप्रतिभानुसारेण प्रकीर्णमसङ्गत बह्वपि काम
यथेच्छमभिधीयते किन्तु अनुज्झितोऽत्यक्तः पदार्थे सम्बन्धो यस्य न
तादृशः प्रबन्धः दुरुदाहरो दुर्वच । इत्ते षट् मन्य । रामेण त
महत्प्रबन्धो विधि स्तुति अनुगतमेव ऽपि निन्दा च क-
थ्यते ॥ ৭৩ ॥
त्वदीयसीमिति । तनुमा अस्मात्त्वदीयत्वेऽपि सामग्र्या तत्र
तदा च त्वदपि अनल्पगुणैः अस्य च अन्तां अस्मीत्यत्र यद्वर्द्ध ।
यत्नसेवितुमपि देवेन्द्रैरिव सुरभय ईदृशी ईदृशी निर्मितां च

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥७४॥
विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः।
हेतुः परिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥
प्रज्ञोत्साहवतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि।
तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसम्पदः॥७६॥

चित्रा शब्दार्थविचित्रा विचित्र रूपा च वाचं पटीं शाटीमिव प्रसारयन्ति रामनामधेया इति स्तुतिः रामवाक् तु नैवं विधेति निन्दा च गम्यते। अत्र श्लेषस्य शुद्धविषया सम्भवेन सर्वालङ्कारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः। एवञ्च पूर्णोपमायाः निर्विषयत्वप्रसङ्गात् श्लेषप्रतिभोत्थितेयमुपमैवेत्यन्ये ॥ ७४ ॥

अथोद्धवः स्वसिद्धान्तं वर्णयिष्यन् स्तुत्या गर्वम्परिहरन् हरिमभिमुखीकरोति। विशेषेति। विशेषं वेत्ति विशेषवित् विद्वान् तस्य विशेषविदुषो विपश्चितस्तस्य। गतिगम्यादिपाठात् द्वितीयासमासः। तव पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्ग्राह्यते उपन्यस्यत इति यत्। उद्ग्राहितमुपन्यस्तमिति वैजयन्ती। सा तदुद्ग्रहणमित्यर्थः। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गत्वम्। वक्तुः उद्ग्राहयितुः परिचयस्थैर्य्ये अभ्यासदार्ढ्ये हेतुर्गुणनिका आम्रेडितमेवेति यावत्। न ते वैदुष्यप्रकटनमिति भावः। गुण आम्रेडने चौरादिकात् ण्यासश्रन्थोयुजिति युच् ततः संज्ञायां कन् कात्पूर्वस्येकारः ॥ ७५ ॥

सम्प्रति स्वमतमुपन्यस्यति। प्रज्ञेति। स्वमनेनाऽऽत्मीयकारणात् स्वमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः। स्वामिन्नैश्वर्य्ये इति निपातः। प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती आत्मनि स्वस्मिन्नाधातुं सम्पादयितुं यतेत स्वयमुभयशक्तिमान् भवेदित्यर्थः। कुतः हि यस्मात् तौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यन्त्या वर्द्धिष्यमाणाया जिगीषोरात्मनः सम्पदः प्रभुशक्तेर्मूलं निदानम्। अतोऽस्या-

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥८७॥
तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।
सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥८८॥
करप्रचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम्।
प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥८९॥

वैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृत इति । तथा स्थायिनः स्थिरस्य चान्त्या कार्यं प्रतीच्छायास्यैर्थ्यं एकस्यैव नेतुर्विजिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसो महीभृतो-राजानः प्रवर्त्तन्ते स्वयमेवास्य कार्यं साधयन्तीत्यर्थः । ततः स्वन्तव्यमिति भावः। केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा सञ्चारिणः प्रसङ्गादागन्तुकाः अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य पुष्ट्यर्थं प्रवर्त्तन्ते । यथा खिन्नेव काव्ये वीरस्य शृङ्गारादय इति व्याचक्षते । उपमालङ्कारः ॥ ८७ ॥

शान्तियत्न एव गुणान्तरमाह । तन्त्रेति । तन्त्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तनं अन्यत्र तन्त्रावाप शास्त्रौषधप्रयोगश्च वेत्ति यस्तेन तन्त्रावापविदा । तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्तायामावापः परचिन्तने शास्त्रौषधानसूत्रेषु तन्त्रमिति वैजयन्ती । योगैः सामाद्युपायैः अन्यत्र देवताध्यानैश्च । योगः संहननोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः । मण्डलानि स्वपरराष्ट्राणि माहेन्द्रादि देवतायतनानि च अधितिष्ठता अतिक्रमता नरेन्द्रेण राज्ञा विषवैद्येन च । नरेन्द्रो वार्त्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यत इति विश्वः । शत्रवः फणीन्द्रा इव सुनिग्रहाः सुखेन निग्राह्याः. एतच्च प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेषः । उपमैवेति केचित् ॥ ८८ ॥

प्रज्ञोत्साहाभ्यां स्वामीत्यन्त्यैव तावेव प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तमेव समर्थयन्ति । करेति । उत्तुङ्गोऽभ्युन्नतः प्रज्ञा बलं मन्त्रशक्तिरेव बृहत्प्रधानं मूलं तस्य सः उत्साह एव पादपः करेण बलिना

अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्वंशस्येवेतरे स्वराः।
विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम्॥९०॥
अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः।
व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दाइव विहायसः॥ ९१॥
यातव्यपार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः।

प्रवेशं वर्द्धनीयां वृक्षपाद्यां च । वह्निद्युत्यांशवः करादयस्त्वमरः । प्रथीयसीं पृथुतराम् । र ऋतो हलादेरिति रेफादेशः । प्रभुशक्तिं तेजोविशेषम् । स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः । फलति प्रसूत इत्यर्थः । फलनिष्पत्तौ मन्त्रमूलकस्योत्साहः स्यात् विपरीतस्तु छिन्नमूलोऽङ्कुरइव शुष्यतीति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ ८९ ॥

विजिगीषोः परिवारलाभं विरुद्धमपि विधेयं स्यादिति लक्षयन्नाह । अनल्पत्वा- दिति । बाहुल्यादनल्पत्वात् प्रधानता मण्डलाधिपत्यादन्यत्वादनल्पत्वाद्उच्चैः- स्वरत्वात् प्रधानत्वान्नायक स्वरत्वाच्च वंशस्य वेणोरादिस्वरस्य इतरे स्वरा नीषादगान्धारादिवन्द्वा इव । अथवा प्राधान्यत्वाद्वंशस्य वंशस्थस्यादि- स्थितः स्वर उच्यते तस्य स्वरसञ्चाराः षड्जादयः विजिगीषोर्नृपतयः अन्ये मण्डलवर्त्तिनो राजानः परिवारतां गौणतां प्रयान्ति तत्कार्य- मेव साधयन्तीत्यर्थः । तस्मादिदमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ९० ॥

अपीति । किञ्च अनारभमाणस्य स्वयमकिञ्चित्कुर्वाणस्यापि विभोः प्रभोः व्यापकस्य च परैरन्यैर्नृपतिभिः सङ्ग्रामादिभिरुत्पा- दिताः सम्पादिताः अर्थितार्थाः प्रयोजनानि विहायसः आकाशस्य शब्दाइव गुणतां विशेषतां कारणतां गुणत्वं व्रजन्ति । यथोक्तं राजा स्वयं उदासीन एव आसन् सर्वैरन्यैरेव कार्यं देवं स्यात् अनु- मत्यादिना सर्वार्थसिद्धिः स्वकीयतां भजतीत्यर्थः । गुणशब्दार्थसिद्धादि- श्लेषप्रदर्शनं तत्त्वमिति वैजयन्ती ॥ ९१ ॥

यातव्येति । किञ्च प्रयाणे यत्प्रयोजनं तस्य तन्तुः एवं तव

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥९२॥

षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥ ९३॥

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

प्रोतायां एकार्थेऽभिलाषविषये अर्थे । अपूर्वोद्देशः कर्माणि ... विजिगीषोरादिना सम्भरणम् । यातव्योऽपि पेषयितव्यः अरिः पार्ष्णिं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः पृष्ठानुधावी । कर्मण्यण् । तावादी येषां ते पर्यन्ताः पङ्क्तयः स्थिताः तत्र मालारत्नमालिका तस्यामधिरत्न, ति- ग्मोद्दामतेजाः नायकः शक्तिसम्पन्नो जिगीषुर्नायकायते मध्यमणिरिवाचरति स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । सर्वाधिक्यस्य सत्त्वमिति भावः । नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः । उपमानादाचार इति क्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । नायकायते इत्युपमा ... नविरोधात् एकार्थतन्त्वित्यत्र तु रूपकमभिधानतिरोधानेन आरोप्यमाण- तन्तुस्यैवोत्कटत्वात् प्रोतत्वसिद्धेस्तदेव युक्तम् । तत्सम्बन्धात् ... मालायामित्यत्रापि रूपकमेव । तदनु प्राधान्येनोपमेत्यङ्गाङ्गिभावेन तयोः सङ्करः ॥ ९२ ॥

अथ त्रिवर्गकरणप्रकारमाह । षाड्गुण्यमिति । शक्तिं प्रभावादिरूपं बलं धार्यते इति ... । शक्तिर्बले प्रभावादाविति विश्वः । षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादिषट्कम् । चातुर्वर्ण्या- दित्वात् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः । तदेव रसायनमौषधविशेषमुपयुञ्जीत सेवेत रसायनं जिह्वेऽपि जराव्याधिविदोषहृदिति विश्वः । एवं कुर्वन् अस्य प्रयोक्तु- रङ्गानि स्वाम्यादीनि गात्राणि च स्थास्नूनि स्थिराणि कालान्तरक्षमाणी- त्यर्थः । स्थाग्लाम्लेति स्नुः । बलवन्ति च परपीडाक्षमाणि च भव- न्ति । श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ९३ ॥

स्थाने इति । किञ्च स्थाने युक्तमित्यर्थः शमवतां शान्तानां शक्त्या

अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ ९४ ॥
तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।
निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥
मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

सप्ताङ्गानां राज्ञां शरीरस्याप्यशक्त्या प्रभावोत्साहादिना बलेन च व्यायामे व्यापारे षाड्गुण्यप्रयोगे गमनादौ च सतीत्यर्थः वृद्धिरुपचयः राज्यस्य शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह । अयथाबलं शक्त्यतिक्रमेण । यथार्थादृश्यव्ययो भावे नञ् समासः । आरम्भो व्यायामः क्षयसम्पदोऽत्यन्तहानेर्निदानं आदिकारणं अङ्गानामिति भावः । तस्मादस्माकं अशक्त्यैव स्यन्दनमश्रेयस्करमिति भावः । अत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वात् प्रस्तुताप्रस्तुतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अतोऽङ्गयानामङ्गिनामौपम्यञ्च गम्यते इति सङ्क्षेपः ॥ ९४ ॥

फलितमाह । तदिति । तत्तस्मादशक्तप्रार्थाकार्यत्वात् चेदीनामीशितारं शिशुपालं भवान् मावमंस्त मावमन्यस्व । मन्यतेर्माङि लुङ् अनुदात्तत्वादिडागमः । कुतो यद्वा यः उदात्तः स्वरान् अनुदात्तानिवारीनेकपदे एकस्मिन्नुपदन्यासे एकस्मिन्नेव क्षणे च निहन्ति छिनत्ति नीचैः करोति च अतिशूरत्वात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषाबलाच्चेति भावः ॥ ९५ ॥

न चायमेकाकी किं मे करिष्यतीति मन्तव्यमित्याह । मावेदीति असौ चेदिराट् एकः एकाकी अतो जेतव्यः सुजय इति मा वेदि मा ज्ञायि । वेत्तेः कर्मणि माङि लुङ् । यद्यस्मात् चेदिराट् राजयक्ष्मेव यक्ष्मा राजा चासौ यक्ष्मेति वा राजयक्ष्मा क्षयरोगो रोगाणामिव महीभृतां समूहः समष्टिरूपः । तदाह वाग्भटः । अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृत. नक्षत्राणां द्विजानां च राजोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च

राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहस्स महीभृताम् ॥९६॥
सम्पादितफलस्तेन सपक्षः परभेदनः ।
कार्म्मुकेणेव गुणिना बाणस्सन्धानमेष्यति ॥९७॥
ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।
तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥९८॥
उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।
आशु दीपयिताल्पोऽपि साग्नीनेधानिवानिलः ॥९९॥

राजयक्ष्मा क्षयरोग इति । अतो दुर्जेय इति भावः । एतेन चिरस्थ-
भिलव्यकुनी हृद्भेदभयोऽज इति निरस्तम् ॥ ९६ ॥

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्याचष्टे । सम्पादितेति
सम्पादितं फलं लाभो बाणाग्रं च यस्य सः । फलं लाभशराग्रयोरिति
शाश्वतः । सपक्षः सुहृत्पक्षादिपतत्त्रयुतश्च परेषाम्भेदकः शत्रुविदारकः
बाणो बाणासुरः शरश्च । गुणिना शौर्यादिगुणवता आधिज्येन च तेन
चैद्येन कर्म्मक्षमे प्रभवतीति कार्म्मुकम् । कर्म्मण उकञ् । तेनैव सन्धानं
सन्धिमेष्यति अतोऽनेकाकीति भावः । अत्राप्युपमा श्लेषो वा सङ्कीर्णावसरे
॥ ९७ ॥

ये चेति । ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानः तम-
स्स्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्ट-
कालश्च यामिनीति वैजयन्ती । तामसमेनैव चैद्यमनु यायिन अनुयास्यन्ति
शाहत्यादिति भावः । भविष्यति गम्यादय इति णिनिः भविष्यदर्थे
अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । यथा ध्वान्त
जनौघमनुयाति तद्वत् इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥ ९८ ॥

ननु बाणादयोऽस्माभिः कृतवञ्चनाः दर्शनीय विरोधकालिता
प्राह । उपेति । तेन चैद्येन कृतोऽल्पोऽपि उपजापो भेदः । भेदो

बृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥१००॥
तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।
अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥
मखविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

पत्रापाश्वित्यमरः । यथाकापक्रमस्तु वात्यादीन् हन्ति सान्नीनेधानि-
न्धनमीर । काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियामित्यमरः ।
अग्नु दीपयिता यद्यप्यन्नर्थमपि दीपयितुमाहुट् । अनर्थैरा-
महिंगा आपदि मति रक्षे मध्यो निधिमन्नीति भाव ॥ ९९ ॥

ननु किमतयाह । बृहदिति । बृहत्सहायो महासहायवान्
क्षोदीयान् क्षुद्रतरोऽपि । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्व्व-
गुणश्च । कार्य्यान्तं पारङ्गच्छति । तथा हि नगापगा नगात् पर्वताद्
आपगा नदी । तेन क्षोदीयापगा नगापगा गिरिनदी महो-
नद्या गङ्गादिकया सम्भूय मिलित्वा अम्भोधिमभ्येति । क्षुद्रोऽप्येवं
तादृक् महाबलैर्वयस्यानु किमुतक्तस्य इत्यपि महार्थं । विशेषेण सामा-
न्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १०० ॥

किञ्च न केवलं मनोरथमात्रं निर्वाहोऽपि त्वयैकेन दुस्साध
तस्योत्साहादिगुणेन । ये च तस्य चैद्यस्य मित्राणि त्वया ये च ते तवामित्रा-
स्त्वया ते उभये त्वयाभियुक्तमभियातमेनं चैद्यं गन्तारो गमिष्यन्ति । गमे-
र्लृट् । अतः परे उभयव्यतिरिक्तास्तु मित्राणि तवामि-
त्राश्चेत्यर्थः त्वां गन्तारः ॥ १०१ ॥

ननु किमतमाह । मखेति । इत्थमनेन प्रकारेण । इदमस्थमुरिति
थमुप्रत्ययः । सकलं सर्वं मखविघ्नाय क्रतुविघाताय राजकं राज्ञां समूहम् ।
गोत्रोक्षोष्ट्रादिना वुञ् । उत्थाप्य क्षोभयित्वा कृत्वा प्रति क्षेदे सम्प्राप्ते

हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥
सम्भाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं स बान्धवः ।
सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥
महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।
सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥
चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

अजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जातम् अजनि । नपुंसके भावे क्तः ॥ १०२ ॥

अस्तु सोऽपि शत्रुः, कोऽत्र दोषस्तत्राह । सम्भाव्येति । बन्धुरेव बान्धवः स धर्मराजः अतिभरक्षमः स्कन्धो यस्य स तं त्वां सहायं सम्भाव्याभिसम्भाव्य अध्वरस्य धुरमध्वरधुरां । ऋक् पूरित्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । समासान्तानां प्रकृतिलिङ्गत्वात्तत्पुरुषे परवल्लिङ्गत्वे टाप् । विवक्षते वोढुमिच्छति । वहतेः स्वरितेतः सन्नन्ताल्लट् । तथाहि विरोधे विश्वासघातोऽभूद्द्रोहश्च स्यातामिति भावः ॥ १०२ ॥

ननु प्रतिशुश्रूषाकरणे दोषः प्रागेव परिहारे तु को दोष इत्यत आह । महात्मान इति । महात्मानो भजमानान् शरणागतान् रिपूनप्यनुगृह्णन्ति किमुत बन्धूनिति भावः । अर्थान्तरन्यासमाह । सिन्धवो महानद्यः समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप् नकारश्च । नगनिम्नगा गिरिनिर्झरिणीः अब्धिं प्रापयन्ति स्वसौभाग्यं ताभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः । अतः परिहारोऽप्यनर्थ इति भावः ॥ १०४ ॥

तर्हि सम्प्रत्युपेक्षायामपि पश्चात्साधनतया पार्थमार्जवधैर्यमित्यत आह । चिरादिति । बलिनः स्वयं बलवतोऽस्यारिषु विषये बलात्कारो दण्डः चिरात् चिरकालेनापि सिद्धये भूदिति भावः सिद्धये फलसिद्धये भवतीति शेषः । अर्थान्तरमाह विमलं सम्पद्यमाना ज्ञाता विपरीताः. चैवमस्तु मा भिता इत्यर्थः । भास्मंगबद्, चेतोरक्षोरक्षा शोभते ति

छन्दानुवृत्तिदुस्साध्याः सुहृदोविमनीकृताः॥१०५॥
मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।
पुरोड़ाशभुजामिष्टमिष्टङ्कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥
अमृतं नाम यत्सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।

धिप्रत्ययान्तो यस्य चास्तिकारः । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो-
मित्राणि त । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः । छन्दोऽभि-
प्रायस्तदनुवृत्त्या चित्तानुरोधेनापि दुःसाध्या आवर्जयितुमशक्या
इत्यर्थः । अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः । यतः शत्रुर्दण्डेनापि वशो-
भवति मित्रं वैमनस्ये न साम्नाप्नोति भावः ॥ १०५ ॥

ननु सुहृत्कार्यात् सुरकार्यं गरीय इत्यत आह । मन्यस इति ।
नाकिनां प्रीतयेऽरिवधः श्रेयान् प्रशस्यतरः । प्रशस्यस्य श्र इति
श्रादेशः । इति मन्यसे चेत् तर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भुजां अतएव
नाकिनामिष्टमभीप्सितं कर्तुं । इषेः कर्मणि क्तः । इष्टं इष्टिः याग
इति यावत् । यजेर्भावे क्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अलन्तरा-
मतिशयेन । अव्ययात्तरप्प्रत्यय आम्वा गमय । शत्रुवधादतिप्रिय-
करो याग एव नाकिनां भुक्तिप्रदत्वात् वधस्य सुकरत्वादिति भावः ॥ १०६ ॥

तथापि यज्ञसाधनानामपि देवानां किमेभिः पिष्टपचनप्रलोभनैरत
आह । अमृतमिति । अमृतं नाम सन्तो विद्वांसः मनसा एव जिह्वा येषां
तेषु मन्त्रजिह्वेषु । मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः शुचिर्जिह्वोऽष्टमातङ्ग
इति वैजयन्ती । यत् पुरोडाशादिकं जुह्वति तदेवेति शेषः यज्ञदेवैर्नि-
त्य कम्पनात् । मन्त्र एव दुग्धमन्न यद्धः । जुहोत्यादिभ्य इत्यादिना-
दिवर्णे निपातनात् सिद्धम् । तेन सुधितस्य मदितस्य अमृतोमेवैषां
देवेषां अवहार एव । अविमन्यते ना सततृप्त्यादिन किमि यतः सोऽपि-
नां यतो उमवेषामतमिति भावः । वाग्दार्थयोरैक्यभेदप्रमाणादार्थ-
भेदर्थं स्वादन्निरूपणम् ॥ १०७ ॥

शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्त्मना ॥ १०७ ॥

सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया ।
प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम्॥१०८॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।
नोपतापि मनः सोष्म वागेका वाग्मिनस्सतः॥१०९॥

स्वयङ्कृत प्रसादस्य तस्याह्नो भानुमानिव ।
समयावधिमप्राप्य नान्तायालमसावपि ॥ ११० ॥
कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदाङ्कुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः॥१११॥
अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना ।

अथास्य वधावधौ चैद्यवध इत्याह । स्वयमिति । किञ्च अह्नो भानुमानिव स्वयं कृतः प्रसादोऽनुग्रहः । प्रकाशश्च यस्य तस्य चैद्यस्यान्ताय समयावधिं नियतकालावसानं अप्राप्य असावपि नालं शक्तो न तथा च उभयपक्षीर्निरोधेऽन्यस्य किञ्चित् फलं स्यादिति भावः ॥ ११० ॥

तर्हि किमुपेक्षा एव नेत्याह । कृत्वेति । किन्तु एते विदः कार्यज्ञाः निधिज्ञाश्च प्रणिधीयन्त इति प्रणिधयो गूढ चारिणः । प्रणिधिर्गूढपुरुष इति । हलायुधः । तीर्थेष्विति तीर्थानि मन्त्र्याद्यष्टादशस्थानानि तान्यन्तराणि । योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादिति हलायुधः । तेषामन्तः पदं स्थानं पादन्यासं च कृत्वा महतोऽत एव गाम्भीर्यात् दुःखप्रवेशस्य च विद्विषत् शत्रुरेवाम्भः तस्य तलं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् । अम्भः समुद्रयोरप्यौ तलमिति मरः । विदांकुर्वन्तु विदन्तु । विद ज्ञाने लोट् । विदां कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यामिति । विद्वांसो ह्यन्यचक्षुषः । चारचक्षुषो हि राजानः इत्यनुसन्धेयम् प्रागेव प्रविश्य परीक्ष्य इत्यर्थः । श्लिष्टपरम्परितं रूपकम् ॥ १११ ॥

शास्त्रमिव चैन्यमित्याह । अनुत्सूत्रेति । उत्सूत्रमुत्सूत्रमिति मर्यादातिक्रान्तं पदन्यासः शब्दप्रयोगो यस्याः अन्यत्र पदन्यासोऽवितिष्ठमानः स मन्दा इव यत्र सा अनुत्सूत्रपदन्यासा नीतिपूर्वं क्रमं व्यवहारोऽस्ति इति ।
[illegible]

शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा॥११२॥
अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दूष्योभयवेतनैः।

सूत्राकारैरेव सर्वार्थप्रतिपादकोऽल्पाक्षरो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता तथा सती यथार्थं कल्पनया शोभना वृत्तिर्व्यामात्यादीनामाजीविका यस्यां सा सद्वृत्तिः अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्य ग्रन्थ व्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा। वृत्तिर्व्याख्याजीवनयोरिति वैजयन्ती। अन्ये निबन्धनानि अनुजीव्यादीनां क्रियाक्षेत्रेषु दत्तानि गोहिरण्यादिशासन पारितोषिकदानानि यस्यां सा, एतच्च दत्वा भूमिनिबन्धमेतेन तद्वचन व्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्यम्। अन्यत्र उपनिबन्धनं भाष्यमन्योन्यस्यां सा एवं भूतापि राजनीतिः राजवृत्तिः अगतः स्पशः चारो यस्याः सा अपस्पशा चेत्। यथार्हवर्णं मन्त्रः स्पशोऽत्रक उच्यते इति हलायुधः। अन्यत्र उद्दिश्यमानः पस्पशः शास्त्रारम्भसमर्थक उपोद्घातसन्दर्भ अन्यो यस्याः सा अपस्पशा शब्दविद्या व्याकरणविद्येव नो भाति न शोभते तत्कार्यप्रवेशाभावकं तद्विषय रत्नोऽप्रसारत्वादिति भावः। अत्रापस्पशेत्यत्र जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकवृन्तगतफलद्वयवदर्थश्लेषः। अनुत्सूत्रपदन्यासेत्यत्र तूभयसत्त्वादुभयश्लेषः। शब्दविद्येवेति पूर्णोपमा व्यक्तैव तयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः॥ ११२॥

न केवलं स्वारक्षणेन स्वतन्त्रत्राणमपि तु उपजापश्च कर्तव्य इत्याह। अज्ञातेति। विज्ञातज्ञातदोषैः परैरज्ञातस्वकर्मभिर्दौत्यैः स्वयं परमर्मप्रभिज्ञकानि भेद्यान्यपि प्रकटितानि शासनानि तदमात्यादिविषयकाणि कूटलिखितानि येषां तैः उभयवेतनैः उभयत्र भेद्ये स्वामिनि च वेतनं भृतिर्येषां तैः उभय वीथिकाग्राहिभिः भेद्यमन्यगतोऽज्ञैररित्यर्थः। भृतयोरुभयोर्वेतनमित्यमरः। अत्रोः स्वदभिन्नः समवायं भवन्ति इति सामवायिकाः सहकुसत्या उचितादयः। समवायात् समवैतीति ठक्। सङ्घ हिरण्मिते दत्तहस्ता अस्माभिरेषां विज्ञिताश्च

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥११३॥

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशात्रवीम्।
राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥११४॥

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति।
वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥११५॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये
सह संवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः।

स्वहीतानि स्वलेखं दर्शयित्वा भेद्याः विघटनीयाः ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसीति। किंच उपायज्ञैः कार्यसाधनकुशलैः तव चरैरिति चरैर्गूढचारिभिः। चरा चाराः। एकार्थानि त्वया सहैकप्रयोजनानि राजन्यानां समूहः राजन्यकानि। गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्। अजातशत्रोरिमामाजातशात्रवीं पुरीं इन्द्रप्रस्थमुपेयिवांसि प्राप्नुवन्ति। उपेयिवानित्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः। कर्त्तारः करिष्यन्ते। करोतेः कर्मणि लुट्। इन्द्रप्रस्थे प्रकारं यज्ञकार्यमपदिश्य तद्व्याजेन एकैकशोऽन्यथाऽपि गत्वा तत्र सर्वे मेलयितव्या इत्यर्थः ॥११४॥

ननु तथाप्युत्कर्षविरोधादुदासीनाः कथं स्वपक्षे तत्रैव मत्सरतः कथं भेदं सम्पादयति। सविशेषमिति। पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति पूज्ये त्वयि सविशेषं यथा तथा भक्तिं तन्वति सति तत्स्वाभाविकमत्सरिणो हि यतः परे शत्रवः स्वयमेव वैरायितारः वैरं कर्त्तारः शब्दवैरकलहेत्यादिना क्यङ्, ततः कर्त्तरि लुट् ॥११५॥

किमेतावदेव वैरायितव्यमेतेन नेत्याह। य इति। ये इह विपक्षमध्ये चैद्यपक्षे सह संवृद्धियुजोऽपि चैद्येन सहैश्वर्यं प्राप्ता अपि। आत्मविदः विवेकशालिन इत्यर्थः। ते अजातशत्रोरात्मनः स्वामिनः सम्भेदिनः कर्ममूलिनः अभिसन्धानात् भाव्यात्। कालेन कदाचिदप्युपसंह-

वलि पुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः
पृथगस्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥
सहजचापलदोषसमुद्धत
स्खलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।
तव दुरासदवीर्य्यविभावसौ
शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥
इति विश्रकलितार्थामौद्धवीं वाचमेना
मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

त्मजा इत्यमरः । अन्यपुष्टैः परभृतैरिव चिरेण सद्योऽस्मात् विपक्ष-
ध्यात् । अन्यारादिसूत्रेऽन्यशब्दस्यार्थपरत्वात् पृथगादिप्रयोगेऽपि पञ्चमी
भाविता पृथग्भविष्यते । भावे लुट् । चिण्वदिटि वृद्धिः । तेष्वपि
केचिदस्माभिः सह स्थास्यन्ते इत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ११६ ॥
अथ फलितं निगमयन्नाधिप प्रयुङ्क्ते । सहजेति । सहजं स्वाभाविकं
चापलं दुर्विनीतत्वं अनवस्थितत्वं च । चपलः पारदे शीघ्रे दुर्विनीतेऽनव-
स्थित इति वैजयन्ती । तेनैव दोषेण समुद्धतो दृप्तः पक्षः सहायो गृह्यः ।
पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्विति वैजयन्ती । स्खलितोऽस्थिरो-
दुर्बलपक्षपरिग्रहो यस्य सः असुहृद्गणः शत्रुवर्गः तव दुरासदवीर्यविभा-
वसौ दुःसहतेजोवह्नौ । वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि ।
सूर्ये वह्नौ विभावसुरिति विश्वामरौ । शलभतां पतङ्गत्वम् । समौ
पतङ्गशलभावित्यमरः । भावे तल् । लभतां गच्छतु । रूपकालङ्कारः ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

इतीति । स हरिः इत्थं विश्रकलितार्थां विवेचितार्थां अनुगत
नयमार्गां नीतिमार्गानुसारिणीं दुर्नयस्य बलभद्रादेः शत्रोरित्यर्थः । मार्गणां
निवारयित्रीं इति वैधर्म्यरूपकालङ्कारः । तद्विष्कम्भोऽर्गलं न नेत्यमरः ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छ्रितोरः
स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अतएव जनितमुदं हरेः कृतानन्दां उच्छ्रिते उन्नते उरःस्थले नियतं निषण्णया अविश्लेषमाश्रितया श्रिया श्रुतां नान्ययति मन्त्रगुप्तिः उद्धवस्य आमोदवतीं एतां पूर्वोक्तां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् । भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुः । उच्चैरित्योषधेरुन्नतः सन् । अव्ययसर्व-नाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकच् प्रत्ययः । उदस्थादासनादुत्थितवान् । उदोऽनूर्द्धकर्म्मणि इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । रूपकानुप्रासालङ्कारौ । मालिनी वृत्तम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये
द्वितीय सर्गः ॥ २ ॥

शिशुपालवधे।

तृतीय सर्गः

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्ग
मागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥
जगत्पवित्रैरपि तन्न पादै
स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः।

कौबेरेति। अथोद्धववाक्यश्रवणानन्तरमपेतोऽयुद्धे अभिनिवेश आग्रहो यस्य स शान्तकोप इत्यर्थः। अतएव सौम्यः प्रसन्नः अतएव कौबेर्या दिशो भागमुत्तरायणमित्यर्थः। स्त्रियाः पुंवद्भावः। तमपास्यागस्त्यस्यागस्त्यं मार्गमवतीर्णो दक्षिणायनगत इत्यर्थः उष्णांशुरिव स्थितः। अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमनन्तरमुक्तो निवृत्त इति सूचितं हरिः कृष्णः हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं प्रतस्थे प्रचचाल। इन्द्रोऽश्वश्चन्द्रोऽपि हरिरिति हलायुधः। समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम्। देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति गन्तव्यकर्मत्वम्। उपमालङ्कारः। सर्गेऽस्मिन्निन्द्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिवृत्तम्। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य प्रस्थानसमृद्धिं वर्णयन्नादौ छत्रधारणमाह। जगदिति। अर्को जगत्पूज्यं तं हरिं अतएव जगत्पवित्रैरपि पादैः चरणैः किर-णैश्च स्प्रष्टुं नायुज्यत नार्हत। युक्ते द्वे सामञ्जस्यादिकात्कारि वड्। अतः

यतोद्वृहत्पार्श्वग चन्द्रचारु
तस्यातपत्रं विभराम्बभूवे ॥ २ ॥
मृणालसूत्रामलमन्तरेण
स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः ।
भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो
रभूतपूर्वां रुचमम्बुराशेः ॥ ३ ॥
चित्राभिरस्योपरि मौलिमालाम्
भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः ।

[illegible] पार्श्व[illegible] पूर्णेन्दु [illegible] आतपत्रं [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ २ ॥

अथ चामरधारणमाह । मृणालेति । 'मृणालसूत्रामल' [illegible] । चलन्ती च ते चामरे च चलच्चामरे [illegible] । तयोर्द्वयमन्तरेण [illegible] । [illegible] ॥ ३ ॥

अनेकधातुच्छुरिताश्मराशे
गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥
तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।
अवाप बाल्योचितनीलकण्ठ
पिच्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥
तमङ्गदे मन्दरकूटकोटि
व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

षड्भिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन् मुकुटधारणमाह । शिला-
भिरिति । अस्य हरेरुपरि ऊर्ध्वदेशे मौलिभागे मौलिभाजां मुकुटग-
तानां मणीनामणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिर्भाभिः प्रभाभि-
र्दीप्तिभिः । स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तय इत्यमरः । भा-
न्तमव्ययं भोभगो इत्यादिनारोर्यकारे तस्य हलि सर्वेषामिति लोपः । अ-
नेकैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्छुरितानां खचितानामश्मनां मणीनां राशिः
समूहो यस्य तस्य गोवर्द्धनाख्य पर्वतस्याकृतिरन्वकारि अनुकृता
तस्मात्पादस्य सभाजीत्यर्थः । पूर्णोपमेयम् ॥ ४ ॥
कुण्डले च धृते इत्याह । तस्येति । तस्य हरेरुर उरस्थल मुल्लसन्त्या का-
ञ्चनकुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां खचितानां गारुत्मत रत्नानां मरकतमणीनाम्भासा
दीप्त्या उरसि प्रसरन्त्येति भावः । बाल्यं शैशवम्, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।
तदोचितमभ्यस्तं यन्नीलकण्ठपिच्छं मयूरबर्हम् । "अभ्यस्तेऽप्युचित
न्याय्ये इति यादवः । पिच्छबर्हे नपुंसके इत्यमरः । तेन निर्मि-
तावचूडा मालिका तस्याः कलनामाकलनमामोचनं वा अवापेवेत्युत्प्रेक्षा
यत्नान्यधर्मं सम्बन्धादन्यदेवोपलक्षितम् । मतते हि भवेत्साम्यादा
त्प्रेक्षा प्रकल्पत इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

बंहीयसा दीप्तिवितानकेन

चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥

निसर्गरक्तैर्वलयावनद्ध

ताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः

व्यद्योततायापि सुरारिवक्षो

विक्षोभजासृक्स्नपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा

वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।

तमङ्गदे इति। तं हरिं मन्दरकूटकोटिव्याघट्टनं मन्दराचल-
शिखराग्रसङ्घर्षणं तेनोत्तेजना शाणोल्लेखना तया बंहीयसा बहुतरेण -
प्रियस्थिरेत्यादिना बहुशब्दस्येयसुनि बंहादेशः। मणीनां दीप्तिविता-
नकेन प्रभासमूहेन उल्लसन्ती दीप्यमाने। [illegible] तुमिति तुमे-
[illegible]। अङ्गदे केयूरे। केयूरमङ्गदं तुल्ये इत्यमरः। चकासयामा-
सतुः शोभयाञ्चक्रतुः अङ्गदे इत्यर्थान्निर्देशः। चकास्तेर्ण्यन्ताल्लिटि आम--
[illegible]। [illegible] भेदे [illegible]
[illegible] द्वयोरतिमयोकोः [illegible] ॥ ६ ॥

निसर्गेति। असौ हरिर्निसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः [illegible]
[illegible] कटके। कटकं वलयोऽस्त्रियामित्यमरः। तयोरश्मनां [illegible]
[illegible] रश्मिभिः छुरितैः [illegible]
[illegible] विक्षोभेण जाता या असृक् तया स्नपितैः
[illegible] [illegible] हीत्यादिना [illegible]-
[illegible] भूयः। व्यद्योतत। कटके च [illegible] ॥ ७ ॥

उभाविति। [illegible] आकाशे [illegible] ।

तेनोपमीयेत तमालनील-
मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥
तेनाम्भसां सारमयः पयोधे-
र्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।
अन्तर्वसन् बिम्बगतस्तदङ्गे
साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥
मुक्तामयं सारसनावलम्बि
भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घत्वसाम्येन मौक्तिकहारौ यस्मिन् तदस्य हरेर्वक्षः आकाशगङ्गायाः पयसः उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि पृथक् पतेतां प्रवहेतां चेत् । सम्भावनायां लिङ् । तेन व्योम्नोपमीयेत समीक्रियेत नान्योपमानं किञ्चिदस्तीत्याशय इति भावः । मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः । अत्र व्योम्नो गङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । तदेतत् पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यादित्याद्युदाहृत्यालङ्कारसर्वस्वकारः स्फुटीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिताः आशा येन सः दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः । पयोधेरम्भसां सारस्य विकारः सारमयः मणिः समुद्रमन्थनोत्थः कौस्तुभाख्य इत्यर्थः । दध्रे धृङ् धारणे कर्मणि लिट् । यत्र मणौ बिम्बगतः प्रतिबिम्बगतो लोकः बाह्यप्रपञ्चः तदङ्गे तस्य हरेः शरीरे साक्षात् बहिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः । अन्तर्वसन् अन्तर्गतो लोक इवालक्ष्यत यत्र मणौ प्रतिबिम्बितो बाह्यलोकः तदङ्गस्य नैर्मल्याद्बहिः प्रतिफलितः कुक्षिस्थलोक इवालक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

मुक्तेति । अस्य हरेर्मुक्तामयं मुक्ताप्रचुरम् । तत्प्रकृतवचने

अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोर्ध्वमुच्चै-
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्ती
रराज कर्चूरपिशङ्गवासाः ।
विद्युल्लतैरम्बुरुहां रजोभि-
र्व्यमस्वसुश्चिवद्दवोद्भारः ॥ ११ ॥
प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभू-
दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

मयट् । सारसने कटिसूत्रे स्वनुस्यूते इति सारसनावलम्बि । क्लीबे सार-सनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिष्वित्यमरः । आप्रपदीनं आप्रपदमाप्रपदं प्राप्नोतीति खञ् प्रत्ययः । पादाग्रं प्रपदं मतं इत्यमरः । दाम सन्नु-सारः अङ्गुष्ठेन निष्ठ्यूतं विसृष्टमित्यर्थः । गौणार्थत्वाद् ग्राम्यत्वं यथाह दण्डी । निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अति सुन्दर-मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वं प्रवाहं उच्चैस्त्रि-स्रोतसो मन्दाकिन्याः सन्ततधारमविच्छिन्नं प्रपातमम्भ इव स्थितमित्युत्-प्रेक्षा ॥ १० ॥

स इति । इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्त्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां रोरीति रेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः । कर्चूरं हरितालमिव पिशङ्गं वासो यस्य सः पीताम्बरो हरिः । हरितालन्तु कर्चूरमिति वै-जयन्ती । स हरिर्विद्युल्लतैः विद्युद्भिः । इलच् स्वजिमर्त्त्यभ्यः क्वप् । अम्बुरुहां अम्बुजानाम् । रुहेः क्विप् । रजोभिः परागैर्विसविल-वर्णैः यमम्बुसुरकुनायाः ... भारः परः उद्भारः स इव रराज । सन्देहोदादिना ..

तेनोपमीयेत तमालनील
मामुक्तमुक्तालतमस्य वचः ॥ ८ ॥
तेनाम्भसां सारमयः पयोधे
र्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः ।
अन्तर्वसन् विम्बगतस्तदङ्गे
साक्षादिवालक्ष्यत यत्र लोकः ॥ ९ ॥
मुक्तामयं सारसनावलम्बि
भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

दीर्घत्वशालित्वेन मौक्तिकहारो यस्मिन् तदस्य हरेर्वक्ष व्योमगङ्गाया पयस उभौ प्रवाहौ व्योम्नि यदि युगपत् पतेतां प्रवहेतां चेत् । सम्भावनायां लिङ् । तेन व्योम्नोपमीयेत समीक्रियेत नान्योपमानं किञ्चिल्लोकेऽस्तीति भावः । मुक्ताहारः श्वेत इत्यर्थः । अत्र व्योम्नो गङ्गाप्रवाहद्वयासम्बन्धेऽपि सम्भावनया सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । तदेतत् युग्मं यथालोपहितं यदि स्यादित्यप्युदाहृत्यालङ्कार सर्वस्वकारः स्वीचकार ॥ ८ ॥

तेनेति । तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिता आशा येन सः दिगन्तविश्रान्ततेजा इत्यर्थः । पयोधेरम्भसां सारस्य विकारः सारमयः मणिः समुद्रमन्थनोत्थः कौस्तुभाख्य इत्यर्थः । दध्रे धृत इत्यर्थः कर्मणि लिट् । यत्र मणौ विम्बगतः प्रतिविम्बितो लोकः साक्षात् प्रत्यक्षं तदङ्गे तस्य हरेः शरीरे अन्तर्वसन् वहिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यमाण इत्यर्थः । अन्तर्वसन् ... लोक इवालक्ष्यत यत्र मणौ प्रतिविम्बितो बाह्यलोकः तदङ्ग ... प्रतिफलितः प्रतिविम्बलोक इत्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥
मुक्तेति । अस्य हरेर्मुक्तामयं दाम प्रचुरम् । मध्यम वयने

अङ्गुष्ठनिष्ठ्यूतमिवोर्द्ध्वमुच्चै
स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥
स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्त्ति
र्रराज कर्च्चूरपिशङ्गवासाः ।
विसृत्वरैरम्बुरुहां रजोभि
र्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥
प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभू
दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

मयट् । सारसने कटिसूत्रे ऽवलम्बते इति सारसनावलम्बि । क्लीवे सार-
सनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिष्वित्यमरः । आप्रपदीनं आप्रपदमाप्रपदं
प्राप्नोतीति खञ् प्रत्ययः । पादाग्रं प्रपदं पाद इत्यमरः । दाम मुक्ता-
सराः अङ्गुष्ठेन निष्ठ्यूतं त्यक्तमित्यर्थः । गौणार्थत्वाद ग्राम्यत्वं यथाह
दण्डी । निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अति सुन्दर-
मन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहत इति । ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वं प्रवाहम् उच्चैस्त्रि-
स्रोतसो मन्दाकिन्याः सन्ततधारमविच्छिन्नं गम्भीरमम्भ इव भातीत्युत्-
प्रेक्षा ॥ १० ॥

स इति । इन्द्रनीलस्थलमिव नीलमूर्त्तिः श्यामाङ्गः । संहितायां
रोरीति रेफलोपः ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घः । कर्च्चूरं हरितालमिव
पिशङ्गं वासो यस्य सः पीताम्बरो हरिः । हरितालन्तु कर्च्चूरमिति वै-
जयन्ती । स हरिर्विसृत्वरैः विसृमरैः । सृगृ न शक्तिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।
अम्बुरुहां अम्बुजानाम् । रुहेः क्विप् । रजोभिः परागैश्चित्रचित्र-
वर्णः यमस्वसुर्यमुनायाः उदकस्य भारः पूरः उदभारः स इव रराज ।
मन्थोदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः ॥ ११ ॥

न नीतमन्येन नतिङ्कदाचित्
कर्णान्तिकप्राप्तगुणं क्रियासु ।
विधेयमस्याभवदन्तिकस्थं
शार्ङ्गं धनुर्मित्रमिव द्रढीयः ॥ २० ॥
प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनादः
कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।
मन्दानिलापूरकृतन्दधानो
निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २१ ॥

न नीतमिति । अन्येन पुरुषान्तरेण नतिमाकर्षणं भेदेन स्वानुकूल्यं च न नीतं न प्रापितं क्रियासु रणकर्मसु हिताहितकृत्येषु च कर्णान्तिकं कर्णगोचरं प्राप्तो गुणो मौर्वी आप्तताधर्मश्च यस्य तत् विधेयं क्रियासु वश्यं द्रढीयः दृढतरं पीडासहतरमिति यावत् दृढस्य रिकारः शार्ङ्गं नाम धनुः मित्रमिवास्य हरेरन्तिकस्थं सन्निहितमभवत् ॥ २० ॥

प्रवृद्धेति । श्रियं रातीति श्रीरो मनोहरः मन्द्रो गम्भीरोऽम्बुदस्य मेघस्येव धीरश्च नादः प्रवृद्धो येन सः प्रवृद्धमन्द्राम्बुदधीरनाद इत्युपमा । कृष्ण एवार्णवः समुद्रस्तस्याभ्यर्णचरोऽन्तिकचरः । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्ण इत्यमरः । स चासावेकहंसश्चेति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । मन्दानिलापूरं मन्दवायुपूरणं तेन कृतं जनितं निध्वानं दधानः अनाध्मातोऽपि मन्दमारुतप्रवेशादेव ध्वनतीति पाठकादतिशयोक्तिः असम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनात् । पञ्चजनो नाम कश्चिदसुरस्तस्यापत्यं पाञ्चजन्योऽस्य शङ्खः । तस्येदं च पञ्चजनेभ्यश्च ञ्यमिति ञ्यप्रत्ययः । अश्रूयत, श्रूयते स्म पाञ्चजन्योऽपि सन्निहितोऽभूदित्यर्थः । श्रोत्रा श्रूयते प्रमाणैरवगम्यते इत्यादि शब्दधर्मिणोरभेदोपचारात् पाञ्चजन्यस्य श्राव्यत्वोक्तिः ॥ २१ ॥

रराज सम्पादकमिष्टसिद्धेः
सर्व्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्ग्गम्।
महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी
क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २२ ॥

ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरेः
संक्रान्तमूर्त्तिर्मणिमेदिनीषु।
फणावतस्त्रासयितुं रसाया
स्तलं विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥ २३ ॥

रराजेति। महान् रथो यस्य स महारथः [illegible]। आ-त्मानं सारथिं च हयान् रक्षन् युध्येत यो नरः। स महारथ इ-त्यभिधीयते [illegible] इति। रथाङ्गमस्यास्तीति रथाङ्गी हरि-रिष्टसिद्धेः सम्पादकं [illegible]। पुष्यः [illegible] इति [illegible] भावः। सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] भावः। क्षिप्रं [illegible] [illegible]। क्षिप्रं [illegible] [illegible] इति [illegible]। पुष्यरथं [illegible]। [illegible] पुष्यरथं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रराज ॥ २२ ॥

ध्वजेति। [illegible] शौरेः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिबिम्ब-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

यियासतस्तस्य महीध्ररन्ध्र
भिदापटीयान् पटहप्रणादः।
जलान्तराणीव महार्णवौघः
शब्दान्तराण्यन्तरयाञ्चकार ॥ २४ ॥
यतः स भर्त्ता जगतां जगाम
धर्त्ता धरित्र्याः फणिना ततोऽधः।

सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः। दृढस्य दृढः। सोऽपि संनिहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

यियासत इति। यातुमिच्छतो यियासतः। यातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः। तस्य हरेः सम्बन्धी महीं धरन्तीति महीध्राः पर्वताः। मूलविभुजादित्वात्क इति वामनः। महीध्रादयो मूलविभुजादिषु द्रष्टव्या इति। तेषां रन्ध्राणि बिलानि तेषां भिदा भेदनम्। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। तस्यां पटीयान् समर्थतरः पटहप्रणाद आनकघोषः महार्णवस्यौघः समुद्रस्य प्रवाहः अन्यानि जलानि जलान्तराणीव। सुप्सुपेति समासः। अन्यान् शब्दान् शब्दान्तराणि। पूर्ववत्समासः। अन्तरयाञ्चकार अन्तर्हितानि चकार छादयामासेत्यर्थः। अन्तरशब्दादन्तर्धानार्थात्करोतेर्ण्यन्ताल्लिट्। अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये इत्यमरः ॥ २४ ॥

यत इति। जगतां भर्त्ता धारयिता कृत्स्नस्याखिललोक इत्यर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी। स हरिर्यतो येन भूभागेन जगाम ततस्तस्मिन्भूभागे अधः पाताले धरित्र्याः धरण्याः धर्त्ता धारयिता। पूर्ववत् षष्ठी। फणिना शेषेण महता भरेण आयमनान्नम्र पृथ्वीभृतस्य शिरःपुस्तकस्य साहाय्यार्थे गदाय कर्मणि। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। व्यथाः आयमिताः भुजा यस्मिन् तद्यथा तथा प्रसृतं प्रहृतम्। भावे

महाभराभुग्नशिरस्सहस्र
साहायकव्यग्रभुजं प्रसक्ते ॥ २५ ॥
अथोत्तुङ्गस्तोरणतुङ्गभङ्ग
भयावनम्रीकृतकेतनानि ।
क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं
सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २६ ॥
श्यामारुणैर्वारणदानतोयै
रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ।

लिट् । इत्यिष्टार्थः । अत्र योऽस्य विशिष्टप्रकरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २५ ॥

अथेति । अथ हरिचन्दनानन्तरं उत्तुङ्गे उन्नते तोरणे हार दा-रित्व यत्न भङ्गस्तस्माद्भयेनावनम्रीकृतानि केतनानि येषां तानि सैन्यानि सोमस्यान्वयः सन्तानः तं सोमान्वयं हरिं सुनीतिभाजं साधुनीतिमन्तं क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूमिमित्रादिलाभ-रूपाण्यनु अन्वगच्छन् । यातेर्लङ् लङः शाकटायनस्यैवेति जुस् ॥ २६ ॥

श्यामेति । श्यामानि चारुणानि च तैः श्यामारुणैः कृष्णलोहितै-र्वर्णविशेषैरिति समासः । वारणदानतोयैर्गजमदोदकै रालोडिताः संमि-लिता अत एव मिलितकृष्णलोहिताः मयूरबर्हचूर्णा इव द्योतमाना इति गम्योक्तिः । क्विप् । उपमालङ्कारः । काञ्चनस्य भूः काञ्चनभूस्तस्याः परागाः पांसवः यानेमि नेमिमभिव्याप्य । रथाङ्गान्ते नेमिः स्त्रीत्यमरः । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यभिविधावव्ययीभावः । मन्ये रथौघ-पुच्छविरेचित इव । परागार्थे विशिष्टदेशासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तेरतिशयोक्तिः । तथा च महती गजघटाऽतिवर्षेण कर्दमाद्भुतः कर्दमोद्गमः ॥ २७ ॥

आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपत्र
च्छोदयतश्चुक्षुदिरे रथौघैः ॥ २७ ॥
न लङ्घयामास महाजनानां
शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।
अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः
पदाहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २८ ॥
निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चि
न्मुहुर्यदुच्चिक्षिपुरग्रपादान् ।

नेति । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्येति अष्टापदं सुवर्णम् । रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामिति सुवर्णे पर्यायेष्वमरः । तस्य भूमिस्तस्याः रेणुः काञ्चनभूरजः पदा हतोऽश्वादिचरणताडितोऽपि सुदितमर्थः महाजनानां बहुजनानां पूज्यानाञ्च शिरांसि न लङ्घयामास नाक्रामति स्म किं बहुना उद्धतिमुत्पतनं दर्पञ्च नैवाजगाम कुत यद्यस्मात् गरिम्णो गुरुत्वस्य गुणस्य माहात्म्यस्य च । प्रियस्थिरेत्यादिना गुरोर्गरादेशः । सदृशमनुरूपं यथा तथा अचेष्टत अलङ्घनव्यवस्था गुरुत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्रानौद्धत्यादिप्रस्तुतविशेषणसाम्याद् विशेषणसाम्यादप्रस्तुतमहाजनप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २८ ॥

निरुध्यमाना इति । तुरगाः यदुभिरारूढैरिति भावः कथञ्चिदति प्रयत्नेन निरुध्यमाना वल्गाकर्षणेन दार्ढ्यमाप्य अपि यद्यस्माद्यात ते मुहुरग्रपादान् । हस्तावयवपादयोरुप शुभिन्नो रभेदभेदये-र्तदिति यावत् सामानाधिकरण्येन समासः । मुहुरुच्चिक्षिपुरुत्क्षिप्त-वन्तः तत्तस्मात् मार्गं दशन्तीति मार्गरुधं मन्दगमनेन मार्गरोधिनः । अत्र गुरुत्वं सहजः पूज्यत्वाद्यनयोरिति भावः । करीन्द्रातुलहर

भुवं गुरुन्मार्गरुधः करीन्द्रा
गुह्णन्न गन्तुन्तुरगांश्चदीपुः ॥२९॥
अवेक्षितानायतवल्गमग्रे
तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः।
प्रक्रीडितान्रेणुभिरेत्य तूर्णं
निन्युर्जनन्यः पृथुकान्पथिभ्यः ॥ ३०॥
दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयु
र्मुरारिमारादनघं जनौघाः।

गन्तुमीयुरित्यनेन स्म। भुव मिचुर्लोचायाम्। गुरवोऽपि मन्दामार्गरो-धकाः मदेरदृद्धगुना इति करद्वारेण यस्तुधर्नः ॥ २९ ॥

अवेक्षितानिति। आयता आकृष्टा वल्गा कुशरज्जुर्यस्मिन् क-र्मणि तद्य ग तथा यत्नेन दुर्वारवेगत्वात् अतिप्रयत्नेन निरुद्धा वाहा-वाजिनोयैस्तैः। वाजिवाहार्वगन्धर्व इत्यमरः। तुरङ्गिभिः अश्वसा-दिभिरग्रे पुरोदेशेऽवेक्षितानालोकितान् रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति प्रक्रीडि-तान् पांशुक्रीडापरान्। कर्त्तरि क्त। पृथुकान् मिर्भान्। पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः। जनन्यः तूर्णमेत्य पथिभ्यो निन्युः अपसारयाञ्च-क्रुरिति भाव [illegible] ॥ ३० ॥

दिदृक्षमाणा इति। अनघमकलङ्कं मुरारिं दिदृक्षमाणा द्रष्टु-मिच्छन्तः। [illegible]: कङ्कणाकृष्टः मानवादयः [illegible] यस्य इत्याक-नेपदम्। [illegible] रथ्यायां रथ्यायां प्रतिरथ्यं यथार्थेऽव्ययी भावः। आरात् समीप[illegible]। आराद्दूर समीपयोरित्यमरः। ईयुर्जग्मुः। इणो-लिट् दीर्घ इ: इणोऽभ्यासस्य दीर्घः। ननु निरवशेषेषिते का दिर-[illegible]

अनेकशःसंस्तुतमप्यनल्पा
नवंनवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३१ ॥
उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि
रसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।
रथस्यतस्यां पुरि दत्तचक्षु
र्विद्वान् विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३२ ॥
मध्ये समुद्रं ककुभः पिशङ्गी
र्या कुर्वती काञ्चनवप्रभासा ।

अस्कारकादन्यतरस्यामिति शस् प्रत्ययः । संस्तुतं परिचितमपि वस्तु उ-रोनेति शेषः । संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः । अनल्पा अधिका प्रीतिः नवं नवं नवम् । आभीक्ष्ण्येन नव करोति । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः । अहो शब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वनिबन्धनाश्चर्ये यथा परप्रेमा-स्पदं वस्तु नित्यदृष्टमपि अदृष्टचरमिव प्रतिक्षणं दिदृक्षते भगवानपि त-थैवेति भावः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

उपेयुष इति । विद्वानभिज्ञः अतएव तस्यां पुरि भगवान् दत्तचक्षु-र्निरुद्धदृष्टिरसौ हरिर्निरन्तराभिर्निरन्तराभिरनीकिनीभिः सेनाभिर्निरुच्छ्वासं यथा तथा सङ्कटं वर्त्म उपेयुषः प्राप्तस्य रथस्य शनैर्यातं मन्दस्यन्दनं मन्द-गमनं न विदामास न विवेद । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति आम्प्र-त्ययः । आसक्त्या तस्य वेदनं न तु मन्दभावादिति भावः । अत्र गमनस्य प-दार्थत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

अथैकान्नत्रिंशता श्लोकैर्द्वारकां वर्णयति । मध्य इति । समुद्रस्य मध्ये मध्ये समुद्रम् । पारे मध्ये षष्ठ्या वेति विकल्पादव्ययीभावः मध्यशब्दस्य त्यविधियोगादेकारान्तत्वम् । काञ्चनवप्रभासा हेमप्राकारप्रभया ककुभो-

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह-
ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्ललास ॥ ३३ ॥
कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै-
रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्त्तिः ।
अनिर्विदा या विदधे विधात्रा
पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३४ ॥

दिशः पिपङ्गीः पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वात् ङीष् । कुर्वती या पूः जलं समुद्रोदकं भित्त्वा उल्ललासेति शेषः । तुरङ्गकान्तायाः वडवाया मुखे हव्यं वहतीति हव्यवाहोऽग्निः । कर्मण्यण् प्रत्ययः । तस्य वाडवाग्नेः ज्वालेव उल्ललास उद्बभासे । अत्र समुद्रान्तर्लीनायां वडवानलज्वालायां कदाचित्सम्भाव्यमानस्य मध्योल्लङ्घनस्य पुरि दर्शनाभेदाध्यवसाये नासाज्ज्वालात्वमुत्प्रेक्षते इव शब्दोऽयमुत्प्रेक्षाया एव व्यञ्जको नोपमाया ईदृग्ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात् । मन्ये शङ्के ध्रुवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृश इत्याचार्यो दण्डी ॥ ३३ ॥

कृतास्पदेति । भूमिभृतां राज्ञां गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधिष्ठाना । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । उदकं भस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । उदन्वानुदधिः सिन्धुरित्यमरः । उदन्वानुदकार्थे इति निपातनात्साधुः । तस्याम्भोभिः परिवीता परिवेष्टिता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी पृथुः । वोतोगुणवचनादिति ङीष् । एवम्भूता या पूः न निर्विद्यते न खिद्यते इत्यनिर्वित् । निर्वेदोऽनर्थस्यादिः पूर्व्वास्त्वस्य इत्येत्यादिना क्विप् । तेनानिर्विदा अखिन्नेन अन्यथा शिल्पसौष्ठवासिद्धेरिति भावः विधात्रा स्रष्टा इति पृथिवी भूः । प्रथेरौणादिकः षिवन् षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । तस्याः प्रतियातना प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता ।

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-
विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा।
अदृश्यतादर्शतलामलेषु
छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३५ ॥
रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय
यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः।
प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो
रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध ॥ ३६ ॥

प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरित्यमरः। सूप्रतिनिधीभूतो जाया पुरो तैश्चित्र्य निक्षारादि वस्तु व्यज्यते ॥ ३४ ॥

त्वष्टुरिति। त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविज्ञानसम्पदः प्रसरः प्रकर्षः तस्य सीमा अवधिः रूपातिशयेति यावत् या आदर्शतलामलेषु दर्पणवत्स्वच्छेषु। दर्पणे मुकुरादर्शावित्यमरः। जलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य। स्वरव्ययं स्वर्गनाक इत्यमरः। छाया प्रतिबिम्बमिवादृश्यत इत्युत्प्रेक्षा। छायात्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाय शोभा त वैजयन्ती ॥ ३५ ॥

रथाङ्गेति। अम्बुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय जामात्रे च। वरो जामातरि श्रेष्ठ इति विश्वः। रथाङ्गभर्त्रे चक्रधराय हरये अभिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः अङ्कं समीपमुत्सङ्गं च भजन्तीति तद्भाजः। अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोरिति केशवः। यस्याः उरः उपकण्ठम- न्तिके। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अन्यत्र कण्ठे। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभा- वः। मुहुः प्रेम्णा रत्नावलीराबबन्ध आसमन्ताद्बबन्ध। श्लेषानुप्रा- लङ्कारः ॥ ३६ ॥

यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचि
च्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन।
वप्रेण पर्य्यन्तचरोडुचक्रः
सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥३७॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र
भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः।
लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्
रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥३८॥

यस्या इति। चलन्तीनां वारिधिवारिवीचीनां छटाभिः उच्छलद्भिः शङ्खकुलैराकुलेन वप्रेण प्राकारेण पर्य्यन्ते चरतीति तत् तादृशं उडुचक्रं नक्षत्रमण्डलं यस्य सः सुमेरोर्वप्रः सानुः। सानु प्राकारयोर्वप्रः स्त्रियां मदनेऽपि सज्जनः। अन्वहमन्वहम्। अव्ययम्। विभक्त्यादिना यावार्थेऽव्ययीभावः। अनुकारि अनुकृतं। अनुकारोऽस्यास्तीति। समासान्तोऽच्। अन्वकारि अनुकृतः सादृश्यं प्रापित इत्यर्थः। मेरुमहिमाप्यस्य तत्तुल्यमौन्नत्यं व्यज्यते ॥३७॥

वणिक् पथ इति यत्र यस्यां पुरि वणिजां पथि वणिक्पथे आपणे अपूगाः पूगाः सम्पद्यमानानि कृतानि पूग कृतानि पुञ्जीकृतानि। श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति समासः। अलोलद्युतिभाञ्जि स्थिर प्रकाशानि रत्नानि लोलैश्चलैः अत एव भ्रमागतैः जलनिर्गममार्गागतैः। भ्रमाद् जलनिर्गमा इत्यमरः। अम्बुभिः मुष्णन् अपहरन् अम्बुराशिः समुद्रः तत्स्वामित्वान्नाम सार्थकम्। रत्नाकरतामवाप प्राप्त न तु प्रागिति भावः। अम्बुराशेः प्राक् रत्नसम्बन्धाभावात् सम्बन्धे तन्मयोक्तिः तथा च पुर्याः समृद्धत्वादिनी रत्नसमृद्धिः व्यज्यते। ३८।

स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालै-
र्विनिह्नुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।
आरुह्य नार्यः क्षणदासु यत्र
नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४३ ॥

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु
प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्र
उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि
समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४४ ॥

स्फुरदिति। यत्र पुरि क्षणदासु रात्रिषु नार्यः स्फुरद्भिस्तुषारांशोश्चन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिर्विनिह्नुता अपह्नुता, तद्वेकवर्णतया पृथगलक्ष्यमाणा इत्यर्थः। अतएव सामान्यालङ्कारः। सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात्। स्फाटिकानां स्फटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्तीरारुह्य नभोगता देव्यो देवाङ्गना इव। देवशब्दस्य पचादिषु देवडिति पाठात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। व्यराजन् सौधानामपङ्काशत्वाद्भङ्गान्नाप तत्र लक्ष्यमाणाः स्त्रियः खेचर्य इव रेजुरित्यर्थः। अत्र नभोगतत्वोत्प्रेक्षायाः पूर्वोक्तसामान्यसापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ४३ ॥

कान्तेति। यत्र पुरि क्षणदासु हर्म्येषु प्रतिक्षपम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कान्तानि रम्याणि इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमयो येषु तेषु। कुट्टिमं बद्धभूमिः स्यादित्यमरः। हर्म्यतलेषु उच्चैरुन्नताः प्रणाल्यो जलमार्गाः। कर्त्र्यः। पयसां पयस्यामित्यर्थः। अधः पातिनोऽधश्चराः पयोमुचो मेघा यासां ताः अध उन्नतभेदवत्त्वात् अपातदर्शिता अपीत्यर्थः। विरोधालङ्कारः। मेघा अमृतं पतन्त्युर्वरायां च चन्द्रकान्तनिस्यन्दैरिति भावः।

रतौ ह्रिया यत्र निशाम्य दीपान्
जालागताभ्योऽधिगृह गृहिण्यः।
बिभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यो
वैदूर्य्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः॥ ४५॥
यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु
विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः।

वद्धे र्लिट्। यश्चिम्यपीदादिना सक्कारदम्। यत्र सौधानां प्रपालीनां च तादृग्गौरवलय' परसम्बन्धेऽपि ततसम्बन्धोक्तिरातिशयोक्तिः॥ ४४॥

रतौविति। यत्र पुरि गृहेष्वधिगृहम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गृहिण्य कुलाङ्गनाः अतएव रतौ रतिकाले ह्रिया दीपान्निशाम्य निर्वाप्य। शमेर्मित्त्वाद् ह्रस्वादेशाभावश्चिन्त्यः। जालागताभ्योगवाक्ष मार्गं प्रविश्याभ्य। जालं गवाक्ष आनाय इति विश्वः। विदूराच्च भवतीति वैदूर्य्याणि बालवायजानि मणयः। वैदूर्यं बालवायज मिति विश्वः। विदूरात् ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः। अत्र विदूरशब्दोवाल वायस्यादेशः पर्य्यायोवा तत्रोपचरितोवा तेन बालवायाद्रिरेवासौ प्रभवति न विदूरनगरात् तत्र न संस्क्रियत इत्याहैय प्रयुक्तं। यदुक्तम्। बालवायेविदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति। वैदूर्य्याञ्जि-तरोस्तुमावरेदिति। तैरकुड्येषु भित्तिषु कुड्यान्यस्य इति योगः अतएव तच्छायारक्ता वैडूर्य्यात् विडालेक्षणवत् भीषणा इति भीषणा भो भयङ्कराभ्य। मन्यादित्वात्कर्त्तरिल्युट्स्त्रियां टाप्। शशिद्युतिभ्यो-बिभ्युः भीता भीतभ्यार्थेति भावः। बिभेतेर्लिट्। अत्र भ्रान्तिमदलङ्कारः न केवलं गृहविद्धिः प्रयुक्त भयहेतुत्वमिन्दुकर्तृत्वसिद्धये-रित्यन्वेदः। विद्दृक्षार्थ संसर्गभावेऽसम्भवोऽर्थ वा भवेत्। विद्धप घटना या भ्रान्तिमदलङ्कृतिस्तेनेति तद्वचनात्॥ ४५॥

यस्यामिति। यस्यां पुरि गृहेष्वतिश्लक्ष्णतया रत्नभित्तीनां मसृणत्व-
[illegible]

चक्रुर्युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः
सजीवचित्रा इव रत्नभित्तीः ॥ ४६ ॥
सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम् ।
यस्यां कपोलैः कलधौतधाम
स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४७ ॥
शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

स्वच्छत्वात् सङ्क्रान्तमूर्तयः सन्तो रत्नभित्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिव चक्रुरित्युत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

सावर्ण्येति । यस्यां पुरि कलधौतधामस्तम्भेषु हेमागारस्तम्भेषु कलधौतं रौप्यहेम्नोरिति विश्वः । प्रतिमागतानां सावर्ण्यभाजां तत्सावर्ण्यादगृहीतभेदानामित्यर्थः. अतएव सामान्यालङ्कारः सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् । अङ्गनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैर्विभाव्यैर्वर्णसाङ्कर्येण दुर्ग्रहाणैरित्यर्थः. कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता इति निदर्शना । सा चोक्तसामान्य प्रत्यायकत्वेनाङ्गमिति तेनानयोः सङ्करः ॥ ४७ ॥

शुकाङ्गेति । यस्यां पुरि शुकाङ्गनाः शुकाङ्गवन्नीलोपला. नीलमणयो मरकतानीत्यर्थः । उपलः प्रस्तरे रत्ने इति विश्वः ।। तैर्निर्मितानां गृहाणां देहलीनां ... आदारदार्वपि । गृहावग्रहणी देहलीत्यमरः । तासां भासा लिप्तेषु धवलितेषु द्वारवहिरलिन्देषु । प्रघाण प्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठक इत्यमरः । गोः पुरीषं गोमयम् । गोश्च पुरीषे इति मयट् । तस्य गोमयानि विशेषणानि । गोमयं कुट्टिमाकारे मण्डलभागे विशेषणे इति विश्वः । न चक्रुरेव । मरकतप्रभायां निरन्तर

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४८ ॥
गोपानसीषु क्षणमास्थितानां
मालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामै
र्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥ ४९ ॥
बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितान
मालापिनद्धैरपि चावितानैः ।

भ्रान्त्येति भावः । अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः कविसम्मतसादृश्यादङ्गना-
रमतिर्हि यत् । स भ्रान्तिमानित्यलङ्कारसर्वस्वकारलक्षणात् ॥ ४८ ॥

गोपानसीष्विति । यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु वलभीच्छादना-
धारेषु वंशपञ्जरेष्वित्यर्थः । अतएव गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारु-
णीत्यत्र पटलाधारवंशपञ्जरे इत्याह स्वामी । क्षणमीषत्कालम् । अ-
त्यन्तसंयोगे द्वितीया । आस्थितानामासीनानां चन्द्रकाः मेचकाः । समौ
चन्द्रकमेचकावित्यमरः । तद्वतां चन्द्रकिणां मयूराणां आलम्बिभिर्लम्ब-
मानैः कलापैः बर्हैः । कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः । हरिन्मणयो-
मरकतानि । गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिरित्यमरः । तद्वत्
श्यामैस्तैरभिरामाणि हरितवर्णमयानीत्यर्थः । तैर्नीध्रैः पटलप्रा-
न्तैरिव रेजुः । वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिरित्यमरः । छादनप-
र्यायौ पटलछदी छदाङ्कवाचिनौ वलीकनीध्रे छदिराधारो वंशपञ्जरो
गोपानसीति विवेकः । अतएव हरितत्वालम्बनादिगुणक्रियानिमित्तत्वा-
न्नीध्रैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ४९ ॥

बृहदिति । या पूः बृहत्यस्तुला उपरिस्थाप्यदार्वाधारभूतानि
...र्वितानैरिति विरोधः ।

चक्रायुधस्थानः प्रतिबिम्बिताः
सजीवचित्राइव रत्नभित्तीः ॥
सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां
लक्ष्मैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनाः
यस्यां कपोलैः कलधौतधाम
स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥
शुक्लाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाः

मार्ज्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं
यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५१ ॥
क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दै
र्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।
अतीतनक्षत्रपथानि यत्र
प्रासादशृङ्गाणि वृथाध्यरुक्षत् ॥ ५२ ॥
रम्यादृति प्राप्तवतीः पताका
रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

र्ज्जारं बिडालमपि । आयतनिश्चलाङ्गमार्ज्जारं दृष्ट्वा । जनः कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तमेव मेने न तु वास्तवमित्यर्थः । चित्र लि ... मेस्मि-न्मति सन्देहः । अनेन कृत्रिमाकृत्रिमभेदोऽदुर्ग्रह इति । शिल्प स्य नातिशयोक्तिः अत्र कविकल्पितयाऽस्वाभाविकमार्ज्जारजनयोः कृत्रिमाकृ त्रिमेषु विपरीत मतिदर्शनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५१ ॥

क्षितीति । यस्यां पुरि वधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः भूमिस्थि तोऽपि चन्द्रं दिवि स्थितमिति भावः । तथापि मुखैररविन्दैरधश्च-कारेति विरोधः स्वभावसुन्दरमहिम्ना अधरीचकारेति परिहाराद्विरोधाल ङ्कारः । अतीतानि नक्षत्रपथमतीतनक्षत्रपथानि । अत्यादयः क्रान्ता द्यर्थे द्वितीययेति समासः द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः । प्रासादशृङ्गाणि वृथा अध्यरुक्षत् अधिरोहति स्म वर्णधरहैर्धाधिकर णादिति भावः । रोहतेर्लुङ् शल इगुपधादनिटः क्स इति च्लेः क्सादेशः । अत्राथ कल्पनासार्थस्य श्लेषविरोधोपजीव्यवैयर्थ्ये हेतुत्वकल्पनात् का-व्यलिङ्गभेदः ॥ ५२ ॥

रम्येति । यस्यां पुरि युवानो रम्या रमणीया इति हेतोः पताका प्राप्तवती उर्द्ध्वप्रध्वजा इत्यर्थः । अन्यत्र रम्या इत्येवं पताका प्राप्त-वती प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । पताका वैजयन्त्याञ्च सौभाग्ये ऽथ ध्वजेऽपि

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः
समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५३ ॥
सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्व्वां
बिभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्।
मधूनि वक्त्राणि च कामिनीना
मामोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५४ ॥

च इति छेदो प्रकरणे प्रकारादिसमासिष्विति भयत्नापि त्रिषु। विविक्ता विजना विमलाश्च इति छेदो रागं वर्द्धयन्ती। विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः। नमद्वलीका नम्रनीध्राः। वलीकनीध्रे पटलप्रान्त इत्यमरः। अन्यत्र नमन्त्यो वल्यस्त्रिवल्याख्या मध्यरेखा यासां ता नमद्वलीकाः। नद्यृतश्चेति कप्रत्ययः। वली मध्यमरेखोर्म्मिर्जीर्णत्वग्गृहदारुष्विति वैजयन्ती। वलभीः कूटागाराणि। कूटागारं तु वलभीत्यमरः। वधूभिः सममसेवन्त वधूसहिता असेवन्तेत्यर्थः। अत्र वधूनां वलभीनां च प्रकृतानामेव धर्म्मसाधर्म्यौपम्यावगमात् केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता न श्लेषः तत्र विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वनियमात् यथाह। प्रस्तुतानामथान्येषां केवलं तुल्यधर्म्मतः। औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति ॥ ५३ ॥

सुगन्धितामिति। यत्र पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्व्वो यस्यास्तामप्रतियत्नपूर्व्वामकृत्रिमां स्वाभाविकीमित्यर्थः। प्रतियत्नस्तु संस्कार इति वैजयन्ती। शोभनो गन्धो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सुगन्धितां सौरभ्यं बिभ्रन्ति बिभ्राणानि। वा नपुंसकस्येति नुमागमः। मधूनि मद्यानि कामिनीनां वक्त्राणि च यूनां प्रमदाय प्रीत्यै आमोदकर्म्म वासनाधारणं व्यतिहारं परस्परकरणमीयुः अन्योन्यगन्धेन अन्योन्यं वासयामासुरित्यर्थः। इत्योचित्। अत्रापि मधूनां वक्त्राणां च प्रकृतत्वात्पूर्व्ववदेव तुल्ययोगिताभेदः तेन यूनां मधुवासितवधूवदनपानं वर्त्ते

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्द्दिनिर्य्यूहविटङ्कनीडः ।
रुतानि शृण्वन् वयसाङ्गणोऽन्ते-
वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५५॥
छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र
स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

नत्रार्पितगण्डूषमानञ्च वस्तु व्यज्यते तेन च निरातङ्कभोगाः पौरा इति गम्यते ॥ ५४ ॥

रतान्तर इति । यत्र पुरि गृहान्तरेषु वितर्द्द्यो विहारवेदिकाः । "स्याद्वितर्द्दिस्तु वेदिके"त्यमरः । तासां निर्य्यूहा मत्तवारणाख्या उपाश्रयाः । "निर्य्यूहो मत्तवारणे" इति वैजयन्ती । तेषां विटङ्काः उपरितन्यः कपोतपालिकाः तदेव नीडाः कुलायाः यस्य सः । "कुलायो नीडमस्त्रियामि"त्यमरः । वयसां शुकशारिकादिपक्षिणाङ्गणः । "वयः पक्षिणि बाल्यादावि"ति विश्वः । अङ्गनानां वितर्द्दिषु रममाणानामिति भावः । रतान्तरे रुतानि रतिकूजितानि शृण्वन् अन्ते समीपे वसन् इत्यन्तेवासिनः शिष्याः "छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये" इत्यमरः । शयवासवासिष्वकालादित्यलुक् । तेषां भावस्तत्त्वमाप । समीपे प्रतिपद्य यथाश्रुतमुच्चारणादेवमुत्प्रेक्षते । अतएव स्फुटमिति व्यञ्जकप्रयोगः ॥ ५५ ॥

छन्नेष्विति । यत्र पुरि छन्नेषु आच्छादितेषु । वा दानेत्यादिना वैकल्पिको निपातः । स्पष्टतरेषु स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः । नारीकुचमण्डलेषु स्वच्छानि स्फटिकादिवदतिरोधायकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतोऽम्बरमिति नाम्नैवाकाशसाम्यं न दधुः । "अम्बरं व्योम्नि वाससी"ति विश्वः । किन्तु अर्थतोऽपि अर्थं क्रिययापि तत्साम्यन्दधुः । स्वदपविरुद्धत्वादव्यवधायकत्वं इत्यादे मूर्त्तान्तरगत्यनिवा-

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि
न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५६ ॥
यस्यामजिह्मामहतीमपङ्काः
सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः।
जनैरजातस्खलनैर्न जातु
द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५७ ॥
परस्परस्पर्द्धिपरार्द्ध्यरूपाः
पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः।

तित्वञ्चेत्यादिनापि साम्यन्दधुरित्यर्थः। उपमालङ्कारः ॥ ५६ ॥

यस्यामिति। यस्यां पुरि अजिह्माः अवक्राः अन्यत्राकपटाः दम्भा-दिरहिता इत्यर्थः। आचरेत्सदृशीं इतिमजिह्मामपठा तथेति अर-प्रादिति भाव.। जिह्मं कपटवक्रयोरिति विश्वः। अपङ्काः कर्दम-रहिता निष्पापाश्च। पङ्कोऽस्त्री कर्दम इति हेम.। महतीं सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमानं मर्य्यादां कुलागतानुष्ठानस्थितिञ्च अत्यजन्त; अत्य-जन्ताममर्यादा इत्यर्थः। अतिमात्रा आयतिरायामः उत्तरकालश्च येषां ते अत्यायतयः। आयतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपीति विश्वः। द्वये द्विरूपा अपि। प्रथम चरमतयेत्यादिना जसि विभाषया सर्व्वनाम-ता। विनीतमार्गैः सञ्चितपुरवीथयः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च न जातं स्खलनं पाषाणादिप्रतिघातो विरुद्धाचरणं च येषां तैर्जनैः जातु कदाचिदपि नामुच्यन्त न त्यक्ताः न कदाचित् शिथिलिता इत्यर्थः। अत्र मार्गशब्दस्य धाधर्मादिकशब्दानाश्लिष्टफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेः द्वयानामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतविषयोऽर्थश्लेषः। विशेष्य-स्यापि श्लिष्टत्वात् तुल्ययोगिता ॥ ५७ ॥

परस्परेति। यत्र पुरि परस्परस्पर्द्धीन्युत्तमरूपिकयान्योन्यसाम्यापि

श्रीनिर्म्मिति प्राप्तघुणाचरैक
वर्णोपमावाच्यमलं ममार्ज्ज ॥ ५८ ॥
चुम्बं यदन्तःकरणेन वृक्षाः
फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।
अध्यूषुषीयामभवन् जनस्य
याः सम्पदस्तामनसोऽप्यगम्याः ॥ ५९ ॥
कलादधानः सकलाः स्वभाभि
रुद्भासयन् सौधसिताभिराशाः ।

परार्द्ध्यानि श्रेष्ठानि रूपाणि सौन्दर्य्याणि यासान्ताः । रूपं स्वरूपे सौन्दर्य्ये इति विश्वः । पुरे भवाः पौराः ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । विधाय निर्माय वेधाः स्रष्टा श्रियो लक्ष्मीदेव्या निर्मित्या निर्माणेन प्राप्तं यत् घुणेन तज्जकीटेन चतस्त्रोत्कीर्णं सैकवर्णैः उपमया साम्येन वाच्यमपवादः तदलमत्यन्तं तदेव अलमिति केचित् ममार्ज्ज घुणाचर वत् यादृच्छिकमिदं श्रीदेवत.सौन्दर्य्यं शिल्पं न कौशल मित्ययशः चालितवानित्यर्थः । अनया चातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमा समानसौन्दर्य्यं वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

चुम्बमिति । यदन्तःकरणेन पुनःपुनरभ्यस्तं ममेदमभूयादिति भूयो-भूयः सङ्कल्पितमित्यर्थः कल्पयन्ति सङ्कल्पितार्थानिति कल्पाः कल्प इत्युपपदं व्यावर्त्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः कल्पवृक्षाः तदेव फलन्ति निष्पादयन्ति फलनिष्पत्ताविति धातोर्लट् । किन्तु यां पुरम् अध्यूषुषीयस्यामुषितवन्तः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं भाषाय सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः । जनस्य याः सम्पदोऽभवन् तामनसोऽप्य गम्याः वाचामभूमय इति किमु वक्तव्यमिति भावः । स्वर्गे स्वर्गे कल्पवृक्षस्यातिशयोक्त्या पौराणां देवेन्द्रभोगो व्यज्यते ।

इत्युपपदं स्वर्गैकदेशो येषामिति व्याख्याने ।

यां रेवतीजानिरियेष हातुं
न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ॥ ६० ॥
बाणाहवव्याहतशम्भुशक्ते
रासत्तिमासाद्य जनार्दनस्य ।
शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र
निःशङ्कमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

कला इति । सकला समग्र ; कलास्तु षडिशिया; षोडश भा-
गान् दधान । कला शिल्पे कालभेदे इति । कला तु षोडशो भाग इति
चामर । इषयाश्लिष्ट भौधत्वक्लिताभि स्वभाभिराधादिषड्भावयन
अतो वक्तुश्लिष्यः पूर्वं यस्य जाया यस्य स रेवतीजानि । जायया
निङिति समासान्तो निङादेश लोपोव्योर्वलीति यलोप । रोहिण्या
अपत्यं पुमान् रौहिणेयः बलभद्र । स्त्रीभ्यो ढक् । यां पुरीं हातुमत्यक्तु
इत्थं नेच्छति स्म । लिट् । रोहिणीशश्चन्द्रश्च हातुं न इयेष । अत्र
रौहिणेय रोहिणीशयोः परोक्षयोरेकत्वेन द्वयो प्रकृतत्वाद्विशेषणसा
म्यत्वाच्च केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । गतमन्यत ॥ ६० ॥
बाणेति । यत्र पुरि बाणाहवे बाणासुरयुद्धे व्याहता व्यर्था शम्भुश
क्तिर्यस्य तस्य हरविजयिनो जनार्दनस्य कृष्णस्यासत्तिमासत्तिमासाद्य
प्राप्येत्यर्थः शरीरिणा विग्रहवता न त्वनङ्गेनेति भाव । जैत्रार
जैत्रा जयशीला । तृन्नन्तात्प्रज्ञादित्वादण् प्रत्यय । ते शरा यस्य
मकरध्वजेन कामेन प्रद्युम्नरूपेणेति भाव । निःशङ्कं निर्भीकमूषे
षितम् । वसनिवासे भावे लिट् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् ।
शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् । अत्र शम्भुशक्ति व्यापातदर्शने
विलासालि यथा विशेषस्योक्तो काव्यलिङ्गभेद । परा शिव
शक्तिः मदनारातो धूर्जटिर्यस्मात्प्रभृता बाणाभियोधिना हरिमभियुञ्ज

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भि
रध्यास्यमाना हरिणा चिराय।
उदग्रसिरत्नाङ्कुरधाम्नि सिन्धा
वाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६२ ॥
स्निग्धाञ्जनश्यामरुचिः सुवृत्तो
वध्वाइवाध्वं सितवर्म कान्तेः।

निषेव्यमाणेनेति। शिवैर्मरुद्भिर्मन्दमारुतैः अन्यत्र शिवैरुद्रैर्मरुद्भिर्देवैश्च चिराय निषेव्यमाणेन हरिणा श्रीकृष्णेन शक्रेण चाध्यास्यमाना अधिष्ठीयमाना उदग्राणां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नमयत्वाच्चेति भावः सिन्धौ स्थितेति शेषः या पूर्मेरौ स्थितामभरा यस्यां सन्तीत्यमरावतीमिन्द्रनगरीम्। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः संज्ञायां मादुपधायाश्चेति वत्वम्। आह्वास्त स्पर्द्धया आहूतवती अमरावतीमनुचकारेत्यर्थः। ह्वयतेर्लुङ् स्पर्द्धायामाङ इत्यात्मनेपदं लिपिसिचिह्वश्चेति आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङ भावपक्षे सिजादेशः। अत्र प्रकृतार्थे श्लेषेऽपि सिन्धौ मेरौ स्थितेति प्रतिबिम्बभावेन साधर्म्यात् श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति संक्षेपः। आह्वास्तेति सादृश्यप्रतिपादकः शब्दः स्पर्द्धते इत्यादिवदुपमावाचकत्वात् ॥ ६२ ॥

स्निग्धेति। स्निग्धं यदञ्जनं तद्वत्तेन च श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्वृत्तिः सुवृत्तश्च। तयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्यत इति स्त्रीत्वं द्विगोरिति ङीप्। तस्यास्तिलको भूषणभूतः स हरिरेव विशेषको वा तिलक इवेत्यर्थः। इववद्वा यथाशब्दा इत्युपपादनात्। तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् द्वितीयञ्च

विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६३ ॥
तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्ता
त्प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः ।
वज्रप्रभोद्भासिसुरायुधश्री
र्या देवसेनेव परैरलङ्घ्या । ६४ ।
प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः
शम्भोर्जटाजूटतटादिवापः ।

रौक्मस्य यस्या तस्या पुर अन्यत्वाभ्यसितो वर्णो गौरादि कान्तिर्वा-
वयस्य च यस्यास्तस्या । वर्णो द्विजादौ शुक्लादावित्युभयत्राप्यमर ।
वन्था एव श्रिय विशिशेष विशेषितवान् । अनेकशब्दोपमेयत्वे ।
शब्दमात्रसाम्यात् श्लेषस्तत्रान्ये श्लेषोपमेत्याह दण्डी ॥ ६३ ॥

तामिति । अतुलप्रताप स हरि ता पूर्वोक्ता पुरमीक्षमाण
पुरस्तात पूर्वस्यान्दिशि । सप्तम्यर्थे अस्ताति प्रत्यय । प्रतोलीं रथ्याम ।
रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमर । प्रापत प्राप्तवान् । लृदित् पुषादित्यादिना
च्लेरङादेश । वज्राणां तोरणप्रासादादिगतहीरकादिमणीनां प्रभा
भिरुद्भासिनी सुरायुधश्रीरिन्द्रचापलक्ष्मीर्यस्याः सा । इन्द्र वज्र पञ्चप
र्यन्तमात्रोपलक्षण अन्येन्द्रायुधाभावादिति भावः । अन्यत्र वज्रस्य
कुलिशस्य प्रभाभिरुद्भासिनी सुरायुधानामितरदेवतायुधानां श्रीर्यस्याः सा ।
वज्रोऽस्त्री हीरके पवावित्यमर । या प्रतोली देवसेना सुरचमूरिव परैः
शत्रुभिरलङ्घ्या दुष्प्रधर्षा ॥ ६४ ॥

प्रजा इति । अरविन्दनाभेर्विष्णोरङ्गात् प्रजा इव । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेरिति भाव । शम्भोर्जटाजूट तटादाप

मुखादिवाथ श्रुतयोविधातुः
पुरान्निरीयुर्मुरजिद्ध्वजिन्यः ॥ ६५ ॥
श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्ग
स्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।
परस्परोत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः ॥ ६६ ॥
निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने
दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

सेनाः पुरान्निरीयुः निर्गताः । मालोपमेयम् ॥ ६५ ॥

श्लिष्यद्भिरिति । अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलन्तः खलीनाः कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । कविका तु खलीनोऽस्त्रीत्यमरः । श्लिष्यद्भिः संश्लिष्यद्भिः विलोलैः चञ्चलद्भिर्हरिभिः तुरङ्गैः करणैरश्वान् वारयन्ति ये तेऽश्ववाराः अश्वारोहाः परस्परेणोत्पीडिताः जानुभागाः सन्तो दुःखेन निश्चक्रमुः निर्जग्मुः । अत्र स्वभावोक्त्यतिशयोक्त्योः स-ङ्करः ॥ ६६ ॥

निरन्तरालइति । स्वस्य निर्निरोधेन प्राणभृतां गणेन प्राणिवर्गेण कर्त्रा निरन्तरालेऽपि पूर्वं सैन्यादिसङ्घट्टेऽपि पथि सम्प्रति दूरं दूरत एव विमुच्यमाने सति एकत्र दीपभयादन्यत्र द्विपभयाच्चेत्यर्थः । तेजो-महद्भिर्बाधिकैः प्रकाशकैश्च । तेजोबलप्रभा तेज इति विश्वः । द्विपैर्दीपैरिवा सम्बाधम सङ्कीर्णं यथा स्यात्तथा जग्मे । न त्वैरिव तस्मादिति भावः । अय गतौ भावे लिट् दयायासश्चेत्याम्प्रत्ययः । स्वतेजसैव दुर्गे-ऽवारिततमस्के दीपा इव तथोक्तान्निराविले पथि निरर्गलं द्विपाः प्रययुरित्यर्थः । तमर्वाति स्वाध्यायनपाठे तु नपुंसकं, पश्य प्रमानत्वे द्विपा-गमनात्पूर्व इव तत्रत्यो दीपागमनात् प्राक्तन प्रादिन्मोऽद निरन्तरालत्वं

तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपै-
र्द्विपैरसम्बाधमयाम्बभूवे ॥ ६७ ॥
शनैरनीयन्त रयात्पतन्तो
रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः ।
सयत्नसूतायतरश्मिभुग्न-
ग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६८ ॥
वलोर्मिभिस्तत्क्षणहीयमान-
रथ्याभुजायावलयैरिवास्याः ।

यथान्धत्वमानत्वं च न सम्भवतीत्युपमानोपमेययोरैक्यं स्यात् । प्रती-यात्त पाठे तमसः प्राधिकर्मोपमानत्वं तस्याद्रव्यत्वाकल्पात्तत एव साधीया-नित्यालङ्कारिकाणां पन्थाः ॥ ६७ ॥

शनैरिति । रयात्पतन्तोऽश्नो रथाः सयत्नैः सूतैः सारथिभिः । सूतः क्षत्ता च सारथिरित्यमरः । आयता आकृष्टा ये रश्मयः प्रग्रहाः । किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः । तैर्भुग्नेषु प्रह्वेषु ग्रीवाग्रभागेषु सं-सक्ताः युगाः युग्याः स्कन्धवाह्याः दारुविशेषाः येषां तैस्तथाभूतैरखे-दैः तुरङ्गैः हस्तिनखात् हस्तिनखः पुरद्वारि मृत्कूटः । कूटं पुरद्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नित्यमरः । तस्मादवनेः क्षितिं भूमीमनीयन्त नीता इति स्वभावोक्तिः यथावद्वस्तुवर्णनात् ॥ ६८ ॥

वलोर्मिभिरिति । वलान्यूर्मय इव तैर्वलोर्मिभिः वलयैः कङ्कणैरिव ततस्ततो हरिनिम्नगामुखेन एव हीयमाना आपतिष्यमाना रथ्या भुजेव यस्याः अतएवास्याः उरोद्वाररथ्याश्चकपाणौ कण्ठे निष्कु-ाति निर्गच्छति सति प्रायेण भूम्ना द्वारवतीत्वं द्वारकात्वं स्वस्वरूप-मेति यावत् इदं नासीत् हरिविरहे तद्वत्यादिति भावः । द्वार-मध्यस्य संघातात् ततलोर्णुपादवमसेति न पुंवद्भावः । अस्य

प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ
नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६९ ॥

पारेजलं नीरनिधेरपश्य
न्मुरारिरानीलपलाशराशीः ।
वनावलीरुत्कलिकासहस्र
प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृतोऽम्भोधितटाधिवासान्
द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

द्वारवतीत्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं तस्य हरि निष्क्रमणहेतुत्वादित्युत्प्रेक्षा उप-
मितभुजवलयगलनहेतुत्वादुपमा मङ्गीस्य यत्र निष्टत्वोक्ते त्वा प्रायेणेत्य-
नेन व्यज्यते ॥ ६९ ॥

अथासर्गसमाप्तेः समुद्रं वर्णयति । पार इति । मुरारिर्नीरनिधेः
समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारे जलम् । पारावारे परार्वाचीतीरे
इत्यमरः । पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । तत्संयोगादेकारान्तत्वं
च पारेगङ्गस्य । आसमन्तान्नीलाः पलाशानां पत्राणां राशयो यासान्ताः
हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः । पत्रं पलाशं छदनमित्यमरः । अतएवोत्
कलिका ऊर्मयः । ऊर्मिरुत्कलिकोल्लोलकल्लोल लहरिस्तथेति हलायुधः ।
तासां सहस्रैः प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलमुद्गताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः ।
उत्कूलयत्युत्कूलं करोतीति णिजन्तात्कर्मणि क्तः । तेषां शैवलानां आभेवाभा
यासान्ताः तथोक्ता इत्यर्थः वनावलीरपश्यत् । अत्रोत्कूलितशैवलस्य सतः
सिद्ध सन्देहादुपमोत्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्करः ॥ ७० ॥

लक्ष्मीभृत इति । असौ हरिर्लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीं च बिभर्तीति
लक्ष्मीभृतस्तान् अम्भोधितटे अधिवासो येषां तान् नीरदवन्नीलभासः
नीलवर्णान् लतावध्व इवेत्युपमितसमासः अन्यत्र लता इव वध्व इति

लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै-
र्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम्।
फेनायमानं पतिमापगाना-
मसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥

पीत्वा जलानां निधिनातिगार्ध्या-
द्वृद्धिङ्गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः।

शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। ताभिः सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्रयुजः सङ्गतान्। क्विप्। अधिवेलं वेलायाम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। द्रुमान् बहूकृतानेकीकृतान् स्वान् स्वकीय विलासानिवेत्यर्थः। एतच्च पुंलिङ्गतानिर्देशः। आत्मपक्षे नपुंसकत्वापातः। स्वोपमा-त्मनि स्वं लिप्सात्मीये स्वोऽस्त्रियां धन इत्यमरः। पश्यति स्म लेप-सह्यीषं यष्टमेघा ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टेति। आश्लिष्टभूमिमाश्लिष्टभूतलं उच्चैस्तारं रसितारं क्रन्दितारं लोलानां चञ्चलानामितस्ततः पततां भुजानां आकार इव आकारो येषां ते बृहत्तरङ्गा यस्य तन्तथोक्तं फेनायमानं फेनमुद्वमन्तम्। फेनायेति वमत्यर्थे क्यङ्। यद्वा फेनमिव आचरन्तम्। तस्य फेनमिव त्यक्तम्। तेन गमनीयापगा नाम पतिं समुद्रं असौ हरिरपस्मारिण-मपस्माररोगिणम् आशशङ्के। तत्कर्मयोगात्तथा उत्प्रेक्षितवान् इत्यर्थः। यथाहुर्निदानिकाः। क्षुब्धोऽपतद्भिरालोडितोऽपि दशति पाणी भव अपस्मा-रवान् वादति फेनमुद्गिरति दो पादौ विपर्ययोः। पतदनु दध-सद्यस्ते निपतति अपस्मारोऽपि क्रिया विभ्रम ... पश्यति रते वेगे तदपस्मारवत् ॥ ७२ ॥

पीत्वेति। जलानां निधिना समुद्रेण गार्ध्येन गाढम्। ...

चिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो
यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः
सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श ॥७४॥
उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोय
मर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

इतिचातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तदतिमात्रमतिगार्द्ध्यं तस्मात्तृष्णा भरादित्यर्थः । गृध्नोः पुनरोर्गुणः धात्वोर्यि प्रत्यये इति गार्द्ध्यमिति स्यात् पीत्वा चोपपक्रियापेक्षया पूर्वकालता च्यय इड्ढिं गते धात्मनि देहे । चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिरित्यागमः । जैव मातीरमान्तीः अति-रिच्यमाना इत्यर्थः । मातेः मतरि ङीप् व्याङ्कीनद्योर्नुम् । चिप्ता उद्गीर्णा अति तृष्णयोत्कटं पीत्वा अन्तरमानाद्बहिरुद्गाना इत्यर्थः । इन्दोरचोभरींवीरिवेलागमे वा स इरिरधिवेलमधितीरम् । वेला कूलवि-कारयोरिति विश्वः । मुक्तावलीराकलयाञ्चकार आकलयामास कलतिः कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपं ससम्भ्रमम् । सम्भ्रमाटोप संर-म्भा इति यादव. । अनिशं नदन्तो गर्जन्तो यैस्तोयैरम्भोभिरुर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति तान्यम्भांसि पयोधेरेकदेशादेककोणान्निभृतं निश्चलं यथा तथा पिबतो मेघान् स हरिर्ददर्श । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नमहत्त्वं व्यज्यते ॥ ७४ ।

उद्धृत्येति । मुनीन्द्रैस्ततो वेदात् वेदार्थमिव मेघैस्ततोऽम्बुराशे रेव तोयमुद्धृत्य सम्प्रणीताः कृताः अम्बुराशिं भजन्तीः प्रविशन्तीर्नदी-

लतावधूसम्प्रयुजोऽधिवेलं
बहूकृतान् स्वानिव पश्यति स्म ॥ ७१ ॥
आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चै-
र्लोलद्भुजाकार बृहत्तरङ्गम्।
फेनायमानं पतिमापगाना-
मसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥ ७२ ॥
पीत्वा जलानान्निधिनातिगार्ध्या-
द्वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः। ताभिः सम्प्रयुज्यन्त इति सम्प्रयुजः सङ्गतान्। क्विप्। अधिवेलं वेलायाम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। द्रुमान् बहूकृताननेकीकृतान् स्वान् स्वकीय विपक्षानिवेत्यर्थः। एवञ्च पुंविभक्तानिर्देशः। आत्मपरत्वे नपुंसकत्वापातः। 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः। पश्यति स्म श्लेषसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा ॥ ७१ ॥

आश्लिष्टेति। आश्लिष्टभूमिमालिङ्गितभूतलम् उच्चैस्तारं रसितारं क्रन्दितारं लोलतां चञ्चलतामितस्ततः पततां भुजानाम् आकार इव आकारो येषां ते बृहत्तरङ्गा यस्य तमलथोक्तं फेनायमानं फेनमुद्वमन्तम्। फेनाच्चेति वक्तव्यमिति क्यङ्। अपां समूह आपम्। तस्य समूह इत्यण्। तेन गच्छन्तीत्यापगाः तासां पतिं समुद्रं असौ हरिरपस्मारिणमपस्माररोगिणम् आशशङ्के। तत्कर्मयोगात्तथा उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः। यथाहुर्वैदानिकाः। क्षुब्धोऽतिमिराच्छतेऽथ मनसि प्राप्ते मन इन्द्रिय न्दूनान् धावति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः। पश्यन् रूपमसत्स्थितो निपतति व्याधिस्रोतः क्रिया विभ्रमः स्वयमेव प्रशाम्यति गते वेगे त्वपस्मारकः ॥ ७२ ॥

पीत्वेति। जलानां निधिना समुद्रेण गर्ध्यस्य गार्ध्यम्। लोपस्या

छिन्ना इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार ॥ ७३ ॥
साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो
यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।
तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेः
सोऽम्भांसि मेघान् पिबतो ददर्श ॥७४॥
उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोय
मर्थं मुनीन्द्रैरिव सम्प्रणीताः ।

दिवषादवर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तदतिमात्रमतिगार्द्ध्यं तत्रोत्तृष्णा भरादित्यर्थः । गृधोः पुनरोगु णः वान्तोयि प्रत्यये इति गार्द्ध्यमिति स्यात् पीत्वा चेमणक्रियापेक्षया पूर्वकालता अथ वृद्धिं गते वात्मनि देहे । चन्द्रोदये समुद्रस्य वृद्धिरित्यागमः । नैव मान्तीरमान्तीः अति- रिच्यमाना इत्यर्थः । मातेः शतरि ङीप् आच्छीनद्योर्नुम् । छिन्ना उद्गीर्णा अति तृष्णयोत्कटं पीत्वा अन्तरमानाद्बहिरुद्गाना इत्यर्थः । इन्दोरुचोमरीचीरिवेत्युत्प्रेक्षा स हरिरधिवेलमधितीरम् । वेला कूलवि- कारयोरिति विश्वः । मुक्तावलीराकलयाञ्चकार व्याकलयामास कलतिः कामधेनुः ॥ ७३ ॥

साटोपमिति अमी मेघाः साटोपं ससम्भ्रमम् । सम्भ्रमाटोप संर- म्भाइति यादव. । अनिशं नदन्तोगर्जन्तोयैस्तोयैरम्भोभिरुर्वीं समन्ततः प्लावयिष्यन्ति तान्यम्भांसि पयोधेरेकदेशादेककोणान्निभृतं निश्चलंयथा तथा पिबतोमेघान् स हरिर्ददर्श । एतेन समुद्रस्यापरिच्छिन्नत्वमहत्त्वं व्यज्यते ॥ ७४ ।

उद्धृतेति । मुनीन्द्रैस्ततोवेदात् वेदार्थमिव ... देश तोयमुद्धृत्य सम्प्रणीताः कृताः अम्बुराशिं पतन्तीः प्रतिमन्तीर्न

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मि-
निशाकरं साधु हिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥
क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि
धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।
अभ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्ग-
विभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥
छायां निजस्त्रीचटुलालसानां
मदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

चनयोर्यत् स्थानं योग्यदेशं तद्गतावुष्णरश्मिनिशाकरौ यस्य तं ब्रह्मणश्च ने-त्रीभूतार्केन्दुमित्यर्थः अत एव साधु सत्यं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमिवेत्युत्प्रेक्षा सहस्रशीर्षत्वादिस्तुतेरिति भावः । हिरण्यगर्भो विधिगर्भयोः ॥ ४ ॥

क्वचिदिति । पुनः क्वचिदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपाण्डुराणि शुभ्राणि अतएव धौतं क्षालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्सदृशी छविर्येषां तानि अभ्राणि मेघान् बिभ्राणं दधानम् । अत्र कर्तरि शानच् । अतएवोमायाः पार्वत्याः अङ्गसङ्गेनाङ्गभागेन विभक्तं एकभागस्थापितं भस्म यस्य तं स्मरारिं हरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५ ॥

छायामिति । पुनः निजस्त्रीणां चाटुषु प्रियवचनेषु लालसाः लोलुपाः । लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि चेति यादवः । तेषां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिदीषच्चटुलाश्चपलाश्च अलसाश्च । अन्योन्यविशेषणभावविवक्षया विशेषणसमासः । किञ्चिच्चटुलालसानां विहङ्गमानां हंसादीनां पक्षिकुलानि जातानि पक्षिजातानि । पुंवद्भावः । तानि पक्षाणि येषान्तैः पक्षिकुलमा-कलितैररोमाङ्कुरैरित्यर्थः । डलयोरभेदः । अतएवातपत्रैः अत-

कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रै
विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥
स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठा
नुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।
प्रनर्त्तितानेकलताभुजाग्रान्
रुद्राननेकानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥
विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः
कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः ।

जैर्जलजातपत्रैः छायां कुर्वाणम् । एतेन महती कमलाकरसमृद्धिर्व्यज्यते । यमकालङ्कारयोः सङ्करः ॥ ६ ॥

स्कन्धेति । पुनः स्कन्धं प्रकाण्डमधिरूढाः उज्ज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषान्तान् अन्यत्र स्कन्धाधिरूढाः अंसस्थिताः नीलाः कण्ठा येषान्तान् । अत्र प्रकाण्डयोः स्कन्ध इति लिङ्गः । अहीन्द्रैः श्लिष्टतनून् व्याप्तदेहान् एतेन तदानीमपि सर्पवत्त्वादिति भावः । प्रनर्त्तितानि अनेकलतानामेव भुजानां लतानामिव च भुजानां अग्राणि येषान्तान् एवमनेकान् रुद्रानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा उर्वीरुहो हस्तास्यावलम्बनम् ॥ ७ ॥

विलम्बीति । विलम्बिनो नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासान्ताः लोध्रेण लोध्ररजसा गौरीरिवस्थिताः । लिङ्गोत्प्रेक्षेति केचित् । कपोलभित्तीः कपोलानां गण्डस्थलीरिव स्थिताः । उपमालङ्कारः । यथा तथा इत्यवगन्तव्यम् । उपमा ईदृशाः श्लोका इति लिङ्गः । तैरम्बुतारा वैलक्षण्यमाभिरभ्रा दलानाः पुनः पुंसः एवः पीवरीणीः पैः-

नवोलपालङ्कृतसैकताभाः
शुचीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥
राजीवराजीवशलोलभृङ्ग
मुष्णन्तमुष्णन्ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ताललनाः सुराणां
रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥ ९ ॥
मुदे मुरारेरमरैः सुमेरो
रानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।

नवतटे पयोदधानम् । शुचित्वशैवलत्वाभ्यां बिम्बप्रतिबिम्बभावेनो-
पमादयम् ॥ ८ ॥

राजीवेति । पुन राजीवराजीनां पद्मपङ्क्तीनां वशा अधीना लो
ला यस्याभृङ्गा यस्मिन् त राजीवराजीवशलोलभृङ्ग तरूणां ततिभि पङ्क्तिभि
रुष्णमातप मुष्णन्त हरन्त कान्ता रम्या अलकान्ताश्चूर्णकुन्तलान्ता यास
तासां कान्तालकान्ता । अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमर । सुराणां ललनाः
स्त्रियोऽप्सरसः रक्षोभी राक्षसै रक्षोभितमनभिभूत यथा तथा उद्वहन्तम॥

ननु स्त्रीयानय कश्चिद्रैवतकोनाम शिलोच्चय कथमियदुच्चत्व इति
शङ्का निरस्यति। मुद इति। मुरारेर्मुदे सन्तोषाय अमरै कर्तृभि
सुमेरोः शृङ्गैः करणैरानीयोपचितस्य वर्द्धितस्य प्राभीतै शृङ्गैरुपचितस्ये-
त्यर्थ । उपचये करणानां शृङ्गाणामपोदामयतकर्मत्वम । यस्य रैवतस्य
उच्छ्राय औन्नत्य सौन्दर्ययोः तयो गुणौ उत्कर्षौ उद्दामगिरा प्रगल्भ-
वाचा कवीनां स्तुता वदन्ति इति कल्पोक्त्या मिथ्यावाच्या न भवन्ति मेरु-
शृङ्गेषु सर्वगुणसम्भवादिति भाव । राजसूयसूर्यमृषोद्येत्यादिना क्यः
क्यबन्तो निपात । उत्कृष्ट श्राय उच्छ्राय इति पश्चात्तेनोपसर्गस्य
समास मतुपग्रहणात् घञ् प्रत्यय । श्रीणीभुवोऽनुपसर्गे इति नियमात्

भवन्ति नोद्दामगिरां कवीना
मुच्छ्रायसौन्दर्य्यगुणा मृषोद्याः ॥ १० ॥

यतः पराद्ध्यानि भृतान्यनूनैः
प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।
आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रं
जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं
रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।

इद इत्यादिश्लोकद्वयके यच्छब्दस्य दृष्टोऽयं शैलः स इत्यनेनान्वयः । सेयमुक्ता सम्बन्धेऽपि सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ॥ १० ।

यत इति । लोकः पराद्ध्यानि श्रेष्ठानि अनूनैः संहद्भिः भूरिभिः प्रभूतैः । प्रभूतं प्राज्यं भूरीत्यमरः । प्रस्थैः सानुभिर्मानविशेषैश्च । प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोरित्यमरः । भृतानि च सम्भृतानि मितानि उच्छिखान्युन्नतानि अमितानि अपरिमितानि रत्नानि यतः शैलादाढ्यात् धनिकात् । इभ्य आढ्यो धनीत्यमरः । प्रपणो व्यवहारः प्रयोजनमस्य प्रापणिकोऽवणिक् । तदस्य प्रयोजनमिति ठञ् । प्रपणाजीवः प्रापणिकाः दैहिकाः नैगमा ते वणिज इति वैजयन्ती । तस्मादिवाजस्रं सततं जग्राह । उपमालङ्कारः ॥११॥

अखिद्यतेति । आसन्नमुदग्रतापं उदग्रतपमुदग्रतापं तीव्रातपं रविं दधानेऽपि अरविन्दधाने इति विरोधः । अरविन्दानां धाने निधाने इति परिहारः । धीयतेऽस्मिन्निति धानम् । अधिकरणे ल्युट् । शब्दश्लेषमूलोऽविरोधालङ्कारः । तत्र गिरेस्तटे निरन्तरं निरन्तरं श्रीमद्भिः कान्तिमद्भिः तत्स्रवन्ती आस्वाद्यमाना मलिनताम् । मन्दतां न गता । मन्दे व्यवहारे शब्दे अमरः । शैलतटे अम्बुजानि खेदं न ययुः । खिन्ने निर्विण्णोऽर्थः । अस्मिन्न्यूनं अपि-

भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीत
रसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥
यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चै
रुन्निद्रपुष्पार्चिसहस्रभाजा ।
सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ल
लीलान्दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥
विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन
सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

धानैरप्यरविन्दाकरविस्तारा मधुकरालापं नापुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

यत्रेति । यत्र शैले रजतस्य विकारो राजतः । प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ् प्रत्ययः । स चासौ गण्डशैलश्च । गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेरित्यमरः । उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाण्यर्चीष्येवेत्युपमितसमासः । तेषां सहस्रं भजतीति तद्भाजा अधिरूढेनोच्चैर्महीरुहा वृक्षेण सुराधिपेन देवेन्द्रेण अधिष्ठितो यो हस्ती मल्ल इव तस्यैरावतस्य लीलां शोभां दधौ ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः । हस्तिमल्लोऽभ्रमातङ्गे हस्तिमल्लो विनायके इति विश्वः । अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ १३ ॥

विभिन्नेति । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णा अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य सम्बन्धिनो रथं वहन्तीति रथ्याः रथाश्वाः । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति यत्प्रत्ययः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैः वंशाङ्कुरश्यामैः रत्नैर्मरकतैरित्यर्थः । वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्रीत्यमरः । वंशाग्रदृश्यानामतद्धेतोरनुगमनात् प्रतिपत्त्यर्थत्वादपौनरुक्त्यम् । अत एव कार्यपदमप्रयोज्यमित्युक्त्वा कविकल्पकर्णावतंसादिषु ... ने दोष इत्याह वामनः । स विशेषोऽदि ति ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः
समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।
वनं बबाधे विषपावकोत्था
विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

फलद्भिरुष्णांशुकराभिमर्षात्
कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तैः ।

स्फुरितः स्फुरन्त्या रुचा स्वप्रभया करणेन पुनः स्वां रुचं निजहरितवर्णमेव आनिन्यिरे आनीताः । नयतेर्द्विकर्मकात्प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात् । अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्तद्गुणः । रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात्पुनस्तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणादपरस्तद्गुणस्तदुपजीवीति सजातीययोः सङ्करः । तेन गिरेः सूर्यमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं वस्तु व्यज्यते तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र शैले समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिरम्बुवाहैरुज्झिताभिस्त्यक्ताभिरद्भिर्मुहुः समुन्नं सम्यक् उन्नं क्लिन्नं सिक्तमित्यर्थः । उन्दी क्लेदने इति धातोः कर्मणि क्तः नुदविदेत्यादिना निष्ठानत्वं । विपन्नगा विगतपर्णा न भवन्तीत्यविपन्नगाः सपन्नगाः इत्यर्थः । तेन मविपन्नगानामगानां वृक्षाणां वनं विषपावकोत्था विषाग्निसम्भूता विपदापन्न बबाधे नित्यं वर्षानुषङ्गाद्विषाग्निक्षोभो वृक्षाणामकिञ्चित्कर इति भावः ॥ १५ ॥

फलद्भिरिति । यः शैलः उष्णांशुकराभिमर्षादर्ककरसम्पर्कात् कृशानोरिदं कार्शानवं आग्नेयं धाम तेजः फलद्भिरुद्गिरद्भिः वमि

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां
सङ्क्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम् ॥ १६ ॥
दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्मुरारे
रपूर्ववद्विस्मयमाततान ।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥
उच्चारणज्ञोऽथ गिरान्दधान
मुच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।

करणाभ्यामभिव्यञ्जकैरिति भावः । पतङ्गकान्तैः सूर्यकान्तैः दृष्टान्तभूतैरिति भावः । गुणानां सङ्क्रान्तिमन्यत्र सङ्क्रमणं सं क्रान्तगुणामित्यर्थः पात्रगुणादाधारगुणसहकारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यविशेषाधानरूपो गुणोत्कर्षो यस्यास्तां यश्च प्रतिपादयामास अर्कत्विषां सर्वत्र सङ्क्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात् सर्वत्रापि सङ्क्रमकारिणां गुणानामाधारगुणसहकारात्कार्यविशेषाधायकत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जातः इत्यर्थः । ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सङ्क्रान्तिरनुपकारिणीति भावः । इत्यनुमानोऽलङ्कारः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपीति । मुहुर्दृष्टोऽपि स शैलो मुरारेरपूर्ववत् अदृष्टपूर्ववत् तुल्यमपूर्ववत् । तेन तुल्यं क्रिया चेदिति वतिः । विस्मयमाततान अतिरमणीयत्वादिति भावः । तथाहि क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम् । वीप्सायां द्विर्भावः । नवतामपूर्वभावं उपैतीति यत् । तदेव नवत्वोपगमनमेव रमणीयतायाः रूपं स्वरूपं लक्षणमित्यर्थः । अत्र रमणीयस्य लक्षणस्य वाक्यार्थस्य विस्मये हेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥१७॥

उच्चारणज्ञ इति । अथ हरिर्विस्मयानन्तरमिदं वाक्यमानः उच्चारणं जानातीत्युच्चारणज्ञः उक्तिकुशलः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः

उत्कन्धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरि

मुत्कन्धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा

माक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम्।

नेणुपदेशं विना आकारादनुपपदात्कर्मण्युपपदे भवति विप्रतिषेधेनेति वच-
नात्। दारुकः कृष्णसारथिः उच्चाः उन्नताः स्कन्धाः पक्षिगणाः उद्ग-
ताः स्कन्धपक्षिगणास्तैर्दधानं तं पूर्वोक्तम्। धरतीति धरं पर्वतम्।
पचाद्यच्। अहार्यधरपर्वता इत्यमरः। द्रष्टुमुत्कं उत्सुकम्। उत्क-
उन्मना इति निपातः उत्कन्धरमौत्सुक्यादुन्नमितकन्धरं शौरिमवेक्ष्य इति
वक्ष्यमाणक्रमेण वाचमुवाच। नह्यौङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदतीति भावः ॥१८॥

इतः प्रभृति यमकानन्तरश्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेन नाह
आच्छादितेति। आच्छादितान्यावृतानि आयतानि दीर्घाणि दिशोऽम्ब-
राणि च दिगम्बराणि येन तं अन्यत्र आच्छादितं वसितमायतं दिगेवाम्बरं
वासो येन तं तयोक्तं उच्चकैरुन्नतां गां भुवमाक्रम्य व्याप्य संस्थितम्। तथा
उदग्राणि उन्नतानि विशालानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तं अन्यत्र उदग्रे
विशाले शृङ्गे विषाणे यस्य तं उच्चकैरुन्नतां वृषभमाक्रम्याधिष्ठाय संस्थि-
तमित्यर्थः। शृङ्गं विषाणे शिखरे इति। गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे
चन्द्रमसि स्मृतः। अर्जुनीनेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मतेति च विश्वः।
मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसि स्फुरन्ती तुहिनदीधितेरिन्दोः कोटिः रश्मिः
कला च यस्य तमेनं नगेशं नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनायकमीश्वरञ्चोद्वीक्ष्य
को न विस्मयते सर्वोऽपि विस्मयत इत्यर्थः। नेयं तुल्ययोगिता प्रकृता-
प्रकृतविषये तदनुत्थानात् नापि समासोक्तिः तस्या विशेषणसाम्यजीवितात्
नापि श्लेषः उभयत्रापि विशेष्यस्य प्रयोगात् तस्मादाकरणिकार्थमात्रपर्य-
वसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीहेतुर्ध्वनिरित्याहुः। तदुक्तं
काव्यप्रकाशे। अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते। संयोगा-

इतस्ततोऽस्मिन्विलसन्ति मेरोः
समानवप्रे मणिसानुरागाः ।
स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः
समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥२७॥
उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ
दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ।
अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारे
रुद्वह्निलोचनललामललाटलीलाम् ॥२८॥

प्रहर्षिणी वृत्तम् म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ २६ ॥

इत इति । मेरोः समानवप्रे तुल्यप्रस्थे चलद्दृष्टिचक्राविव सतो- मणिसानुरागा रत्नतटकान्तयोऽविलसन्ति प्रसरन्ति किञ्च नवप्रेम यस्य तस्मिन्नवप्रेमणि पत्यौ अनुरागेण सह वर्त्तन्त इति सानुरागाः सुर- सुन्दरीभिः समाः सरूपाः स्त्रियश्च इतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति अन्यो- न्यमनुरागिणोऽत्र दम्पतयो विलासिनस्तदनुरूपाणि च विहारस्थलानि सन्तीति भावः ॥ २७॥

उच्चैरिति । इहाद्रौ सान्द्रया सुधया लेपविशेषेणालिप्तेन सा सवर्णा समानवर्णा । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सादेशः । लेप- नेऽप्यन्ते सुधेति वैजयन्ती । महारजतराजिविराजिता काञ्चन रेखाशो- भिता असौ पुरोवर्त्तिनी उच्चैरुन्नता दुर्वर्णभित्तिः रजत भित्तिः । महारजतकाञ्चने इति । दुर्वर्णं रजतं रूप्यमितिचामरः । भस्मना परिपाण्डुरितस्य स्मरारेरुद्वह्नि उद्गतार्चिर्लोचनमेव ललामभूतं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभामभ्येति भजतीति निदर्शनालङ्कारः । ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुष्वित्यमरः ॥ २८ ॥

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-
रलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।
सततमसुमतामगम्यरूपाः
परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति ॥२९॥
धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे
वर्णे नाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।

अयमिति । अयमद्रिरतिजरठाः अतिकठिनाः अतिजरतीश्च । जरठः कठिने जीर्णे इति वैजयन्ती । प्रकामगुर्वीः अत्यन्तं स्थौल्यदुर्भराश्च प्रकामगुर्वीः । गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शब्दार्णवः । विस्पष्टपटुवत् मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः अलघुभिर्विलम्बिभिर्लम्बमानैः पयोधरैर्मेघैः स्तनैश्च । स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधराविति अमरः । उपरुद्धाः आवृताः निरुद्धाः सततं सर्वदा असुमतां प्राणभृतामगम्यरूपाः अन्यत्र उन्नतत्वात् दुरारोहस्वरूपाः अन्यत्र वृद्धत्वाद्गमनानर्हविग्रहाः । त्यजेदन्यकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्रीं कन्यकान्त्यजेति गमननिषेधादिति भावः । परिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजाः यासु ताः परिणतदिक्करिकाः । तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः । इनः स्त्रियामिति समासान्तः कप्प्रत्ययः । अन्यत्र परिणताः क्षीणीभूताः दिग्योदन्तक्षतविशेषाः करिकाः नखक्षताश्च यासान्ताः । दिग्दष्टे वर्त्तुलाकारे करिका नखरेखिकेति वैजयन्ती । तटीर्बिभर्त्ति । अत्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अप्रकृतवृद्धाङ्गनाप्रतीतेः समासोक्तिः । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥ २९ ॥

धूमेति । हे इन्द्रौ पुरोऽग्रे वर्णेनाग्नेः सदृशि समाने अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः सौवर्णे सुवर्णविकारे तटे कुसुमसमूहे लीना स्थिता । स्वादिष्वेति निपातनात् । अलीनां भृङ्गाणामालीभिः पङ्क्तिभिः श्यामीभूताः अतएव श्यामीभूताः अमी तरवो धूमाकारं धूमसादृश्यं दधति त्वं पश्य । स्वर्णतटे

श्यामीभूताः कुसुमसमूहैरलीनां
लीनामालीमिह तरवोबिभ्राणाः ॥ ३० ॥
व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्ती-
रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकपिङ्गभासः ।
सौमेरवीमधिगतेन नितम्बशोभा-
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥
रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
र्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः ।

ध्वनिवद्भाति श्यामाभास्वरेधूमवद्भान्तीत्युपमा । जलधरमाला इत्यह । भ्रमरङ्गैः श्याम्यैजलधरमाला भ्रमेव भातीति समयात् । ३० ॥

व्योमेति । व्योमस्पृशोऽभ्रंलिहाः उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वित्ता उन्निद्रपुष्पचणाः । तेन वित्त इति चणप्प्रत्ययः । ते च ते चम्पकाश्च तद्वत्पिङ्गभासः पिङ्गवर्णाः कलधौतभित्तीः कनकतटीः । कलधौतं रौप्यहेम्नोरिति विश्वः । प्रथयता प्रकटयता अतएव सौमेरवीं सुमेरुसम्बन्धिनीं नितम्बशोभां कटकलक्ष्मीं अधिगतेन प्राप्तवता । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना गतेः कर्तरि क्तः । एतेन रैवतकाद्रिणा भारतं भरतस्य राज्ञ इदम्भारताख्यं वर्षं भूखण्डम् । स्यादेतौ लोकधात्वंशे वर्षे वर्षमस्त्रियामित्यमरः । इलावृतवदिलावृतवर्षमिव विभातीत्युपमा । नवखण्डस्य जम्बूद्वीपस्य हिमाद्रेर्दक्षिणभूखण्डं हैमवतापरनामकं भारतवर्षं सुमेरुयोगात्सौमेरवापराख्यं मध्यमखण्डमिलावृतवर्षं अतएव नात्रेदम्भारतं वर्षं हिमाद्रेस्तत्र दक्षिणे । तेन हैमवतं नाम परेभ्यश्चैवमुच्यते । इलावृतं सौमेरवं सुमेरोः परितोऽपि तदिति वैजयन्ती ॥ ३१ ॥

रुचिरेति । असौ गिरिः रुचिरैः उज्ज्वलैः चित्रैर्नानावर्णैः तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः परितः प्रचलितैः प्रचरद्भिः प्रियकाः

विविधरत्नमयैरभिभात्यसा
ववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥
कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।
प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता
मुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥
आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा
दाकाङ्क्षतः पुनरपक्रमणेन कालम् ।

कर्बुलप्रकृतयोर्वर्णविशेषः । रियको रोमभिर्युक्तो मृग इति कमलयेनैरिति वैजयन्ती । तेषां व्रजैः समूहैः जङ्गमतां चरिष्णुतां गतैर्विविधरत्नमयैरवयवैः स्वाङ्गैरिव प्रतिभातीत्युत्प्रेक्षा । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥३२॥

कुशेशयैरिति । अत्राद्रौ जलाशयोषिता जलाशयेषु ह्रदेषु उषिताः वसन्तः । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना वसतेः कर्त्तरि क्तः सम्प्रसारणं मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्त्तमानार्थता । कलभा स्त्रिंशद्वर्षकरिणः । त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ इति वैजयन्ती । विकस्वरैर्विकसनशीलैः । स्थेशभासपिसकसोवरच् । कुशेशयैः शतपत्रैः मुदा प्रीत्या रमन्ते क्रीडन्ति करिविहाराणां कमलाकराणामदमादर इति भावः । किञ्च कला अव्यक्तमधुरः विकारो मानसोभावः स प्रयोजनमेषां भाविका उद्दीपका इत्यर्थः कला भाविकाश्च स्वराः षड्जादयो येषां तैः कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः सुरमङ्गैः योषिता स्वस्त्रीणामन्ते समीपे उदारतरैः प्रगीयते च भूस्वर्गोऽयमिति भावः ॥ ३३ ॥

आसादितस्येति । इहाद्रौ अमूर्महौषधयः नियतेर्नियोगाद्दर्शिकाले इदं भान्तीति दैवयासनात् । तमसाऽन्धकारेण तस्मादेव व्यसनेन

पत्युस्त्विषामिह महौषधयः कलत्र
स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति ॥ ३४ ॥
वनस्पतिस्कन्धनिषण्णवाल
प्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।
पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वा
मधुव्रतव्रातवृतैर्व्रततत्यः ॥ ३५ ॥

आसादितस्याक्रान्तस्य पुनरपक्रमणेन पुनरागत्य कालं समागमकालमाकाङ्क्षन्तः पुनरागत्य सङ्गन्तुमिच्छत इत्यर्थः । त्विषां पत्युः सूर्यस्य सम्बन्धि परैस्तेजोऽन्तरैः पुरुषान्तरैश्चानभिभूतमतिरस्कृतमनुपहतञ्च कलत्रस्थानं कलत्रभूतानां स्त्रियां स्थानं स्थितिं वहन्ति नित्यं दधतीत्यर्थः । स्त्रीणां स्त्रीत्वेन रक्षणं कार्यमिति भावः । यथा केनचिदापदि न्यासीकृतानि कलत्राणि संरक्ष्य कालान्तरे माधवस्यापि प्रयच्छन्ति तद्वदोषधयोऽपि त्विष स्त्रियां पत्युरर्पयन्तीत्यर्थः एतच्च तासां सूर्यास्तमये प्रज्वलनादुदये विपर्ययाच्चोपपद्यते । अत्र विशेषणसाम्यादर्कौषधीनां दाम्पत्यादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

वनस्पतीति । अत्रादौ वनस्पतयो वृक्षाः । वनस्पतिर्द्रुमात्रे विना पुष्पफलद्रुम इति विश्वः । तेषां स्कन्धेषु कंधेषु च निषण्णाः सक्ताः बालप्रवाला बालपल्लवा हस्ता इव यासां ता लतावल्ल्यः । मधूनि व्रतयन्ति भुङ्क्ते इति मधुव्रता मधुपास्तेषां व्रातेन वृन्देन वृतैः छन्नैः अतएव लम्भिताः प्रापिताः लोचकाञ्जनकाणि कज्जलानि यैस्तैरिव स्मितैर्विलोकैः । इत्यर्थे वाग्द्वयः तद्गुणेवायाञ्च वृत्तः । लोचको मांसपिण्डे स्याद्धिपताके च कज्जल इति विश्वः । पुष्पैरीक्षणैरिव पुष्पैरेवेक्षणैः स्मिताः अन्वोत्ताः प्रमदा इव सन्ति इति शेषः । न च क्रियाध्याहारदोष इत्याह वामनः । क्रियाध्याहारादिति ॥ २५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः
कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।
भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं
पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

विदद्भिरागमपरैर्विवृतं कथञ्चित्
श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।
श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षं
गूढार्थमेष निधिमन्त्रगणं बिभर्ति ॥३७॥

विहगा इति । कदम्बैः सुरभिः सुगन्धिस्तस्मिन् कदम्बसुरभाविह्राद्रौ विहगाः पक्षिणः अनुक्षणं प्रतिक्षणं अनेके बहुविधाः लयाः सङ्केदायस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गाः वाचः, गानानीत्यर्थः । कलयन्ति अव्यक्तमधुरध्वनिना उच्चारयन्ति । 'स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः' इति अमरः । किञ्च धूतानि कम्पितानि नवानि नीपवनानि कदम्बकाननानि येन स धूतनवनीपवनः । 'नीपप्रियकदम्बास्तु हलिप्रिय' इत्यमरः । अयम्पवनः मुहुरभ्रमेघमभ्रमयद्भ्रमयन्नुपैति । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ ३६ ॥

विदद्भिरिति । एषोऽद्रिः श्रेयान् श्रेष्ठः द्विजाति ब्राह्मण इव गूढो निधिकल्पो मन्त्रगणस्तम् अयम् परम्प्रधानं येषान्तैरागमपरैर्विद्वद्भिर्निधीनाम्मन्त्राणाञ्च साधनविधानज्ञैः कथञ्चिद्विवृतं सङ्केतं प्रकाशितं नास्ति निश्चिता इदमित्थमिति निश्चयात्मिका धीर्येषान्तैरनिश्चितधीभिरन्यै रवारुद्धं श्रुत्वापि इह निधिरस्तीदृक् महिमा असौ मन्त्र इति चाप्तमुखात् कर्णयोरपि दुर्ग्रहं दुर्ग्राहं साधनं अघानि दुःखान्येनांसि च हन्तुं दक्षं समर्थम् । दुःखैनो व्यसनेष्वघमिति वैजयन्ती । गूढः संवृतो अर्थो धनमभिधेयञ्च यस्मिन् तं गूढार्थं निधयो मन्त्रा इवाम्नात निधयश्च मन्त्राश्चेति गणं बिभर्ति द्विजातिर्मन्त्रगणमिव निधिगणमेष बिभर्तीत्युपमार्थः ॥ ३७ ॥

बिम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्र-
श्चुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः।
श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्री-
मुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम्॥ ३८॥

यदेतदस्यानुतटं विभाति
वनं ततानेकतमालतालम्।
न पुष्पितात्र स्थगितार्करश्मा
वनन्तताने कतमा लतालम् ॥३९॥

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः
सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ।
अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला
नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥४०॥
अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर
स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् ।

दन्तोज्ज्वलास्विति । अस्मिन्नद्रौ दन्ता निकुञ्जा दशनाश्च । दन्तो निकुञ्जे दशने इति विश्वः । तैरुज्ज्वलासु रुचिरासु सद्रत्नैश्चित्राणि कटकानि सानूनि वलयानि च यासां तासु । कटकं वलये सानाविति विश्वः । अधित्यकासूर्ध्वभूमिषु । भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति निपातनात्त्यकन् प्रत्ययः । विमलोपला उज्ज्वलशिला उज्ज्वलमणयो मेखलाः काञ्च्यो नितम्बभूमयश्च । मेखला खड्गबन्धे स्यात्काञ्च्यां शैलनितम्बयोरिति विश्वः । ताभिरन्ता रम्याः । अन्तमिति रम्ये समाप्तावन्त इति शब्दार्णवे । बृहन्तो नितम्बाः कटिपश्चाद्भागाः शिखराणि च यासां ताः । नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरे च कटेरपि इति विश्वः । घना विपुलाः कोमला मृदवो गण्डाः कपोला गण्डशैलाः स्थूलोपलाश्च यासां ताः । नार्योऽनुरूपमधिवासं वासं भजन्ति । अत्र नारीणामधित्यकानां च प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरश्लेषः पूर्वोपस्थापिता तुल्ययोगिता । अत एवोभयविशेषणानि उपमायाः विनापि विशेषणैर्योज्यानि ॥ ४० ॥

अनतिचिरेति । इहाद्रौ चिरन्तनं यथा तथा निरोज्झितं जलदेन मेघेन सा धौता शुभ्रा काञ्चनस्थली रजतभूमिः जलदेनानतिचिरोज्झित-स्य अचिरोज्झितस्य प्रत्यग्रमुक्तस्येति भावः । चिरस्थितानि बहूनि बुद्बुदानि यस्य तस्य पयसोऽम्भसः सकलामनुकृतिं सादृश्यं

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला
मिह विदधाति धौतकलधौतमहीम् ॥४१॥
वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तत
स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥
सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबाल
विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्यः ।

विदधाति अत्र मेघोज्झितजलस्य स्फटिकत्वादसम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानात् स-म्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिः । कुररीरुता छन्दः । कुररीरुता नजभजैर्लगुरु इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्येति । एकान्ततः एकान्ते रहसीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । सङ्गमे रति सुखं तर्कयन्त्या अत्यन्तमाशया विश्रब्धं विहारमाकाङ्क्षन्त्येत्यर्थः । अतएव जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या कुतः स्मरेणासक्तापाङ्गानि प्राप्तस्वरूपाणि अङ्गानि यस्यास्तया स्मरासक्तापाङ्गया । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति विकल्पादिह पक्षे टाप् । सन्नतापाङ्गौ यस्यास्तया सन्नतापाङ्गया स्मर-तापात् कुण्ठितयेत्यर्थः अनेकया योषया अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूरित्यमरः । रैवतकोऽद्रिः सेव्यते इच्छाविहारस्थानानि इह सन्तीति भावः । यमकम् । रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मतेति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णेति । व्यतिषक्ताः सङ्कीर्णाः मिथः सन्दृष्टाः कीचकाः वेणुवि-शेषाः । वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः । तेषां वने स्खलितस्तैः कपालस्तैः करो यस्योर्विच्छेदात् कातरा त्रस्ता धीर्यासामाप-

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र
निर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रै
र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
श्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्थः मृदुश्वसनो मन्दमारुतो गर्भे येषां तेभ्यस्तदीयरन्ध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यो निर्यतो निर्गच्छतः स्वनस्य श्रुत्या श्रवणेन यत् सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । चलितुं नोत्सहन्ते वस्तुतस्तु वातप्रियत्वादिति भावः । शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥ ४३ ॥

मुक्तमिति । इहाद्रावन्तर्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशेषखण्डानि यासु तासु । सिंहलस्याकरोद्भवा महानीलास्तु ते मता इति भगवानगस्त्यः । वापीषु दीर्घिकासु अभ्रैर्मेघैर्मुक्तं दृष्टं मुक्तागौरं मौक्तिकशुभ्रं अतएव क्षीरमिव स्थितं शस्त्री छुरिका । स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुकेत्यमरः । गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । शस्त्रीवत् श्यामैरंशुभिरन्तर्गतेन्द्रनील मरीचिभिः आशु तत्क्षणमेव द्रुतं लोलितं सत् छुरितमित्यर्थः नीलीसलिलस्य नीलाख्यौषधिपङ्करसस्य । नीली काला क्लीतकिकेत्यमरः । अच्छां छायां कान्तिमृच्छति तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः । अतो निदर्शनालङ्कारः । स च मुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति चोपमाद्वयेनान्तर्लीनमहानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेनोत्थापितेनांशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलाभा सौध्य सूचितम् । क्षीरमध्ये विक्षिप्तं क्षीरस्येन्दीलतां भजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातं इति लक्षणशास्त्रात् । तेनात्र नीलीरसोपमानेन तद्गुण एवेति सूचितम् । नीलीरस-

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला
मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥४१॥
वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्तत
स्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।
योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया
सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥
सङ्कीर्णकीचकवनस्खलितैकबाल
विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्य्यः ।

विदधाति अत्र मेघोज्झितजलस्य स्फिटवुद्बुदाद्यप्रत्ययेऽपि तस्मात्मया स-म्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुररीरुता छन्दम् । कुररीरुता नजभजैर्गुरुरिति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्येति । एकान्ततः एकान्तं रहसीत्यर्थः । कान्ततः कान्तेन प्रियेणेत्यर्थः । उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः । सङ्गमे सति सुखं तर्कयन्त्या उत्प्रेक्षमाणया विरहं विहारमाकाङ्क्षन्त्येत्यर्थः । अतएव जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या कृतः स्मरेणासन्नतापानि प्रत्यासन्नतापानि अङ्गानि यस्यास्तया स्मरासन्नतापाङ्गया । अङ्गगात्र कण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति स्वाङ्गादित्वे पक्षे टाप् । सन्नतावपाङ्गौ यस्यास्तया सन्नतापाङ्गया कटा-क्षात् कुटिलनेत्रया अनेकया योषया अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः । जातावेकवचनम् । स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूरित्यमरः । गोऽद्रिः सेव्यते इत्याविहारयोग्यानि इह सन्तीति भावः । स्रग्विणी वृत्तम् । रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मतेति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

सङ्कीर्णेति । कीचकाः वेणवः स्युस्ते ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः कीचकाः वेणुवि-शेषाः । तेषां कीचकानां वनं स्वनवद्भिर्वाद्यध्वनिः इत्यमरः । तेषां संकीर्णेषु कीचकवनेषु स्खलितस्यैकस्य बालस्य विच्छेदात् कातरा तस्मात् धीर्यासामेताः स्य-

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र
निर्यत्स्वनश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥४३॥
मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रै
र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।
शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ
श्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

मर्थः मृदुश्वसनो मन्दमारुतो गर्भे येषां तेभ्यस्तदीयरन्ध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यो निर्यतो निर्गच्छतः स्वनस्य श्रुत्या श्रवणेन यत् सुखं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । चलितुं नोत्सहन्ते यस्तु तस्तु भाव प्रियत्वादिति भावः । यकट्येत्यादिना तनुप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

मुक्तमिति । इन्द्राद्यन्तर्लीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशेषशकलानि यासु तासु । सिंहलस्थाकरोद्भूता महानीलास्तु ते मता इति भगवानगस्त्यः । वापीषु दीर्घिकासु अभ्रैर्मेघैर्मुक्तं दत्तं मुक्तागौरं मौक्तिकशुभ्रं अतएव क्षीरमिव स्थितं शस्त्री छुरिका । स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुकेत्यमरः । गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । शस्त्रीवत् श्यामैरंशुभिरन्तर्लीनेन्द्रनील मरीचिभिः आशु तत्क्षणमेव द्रुतं लोडितं सत् हरितमित्यर्थः नीलीसलिलस्य नीलाख्यौषधिसम्बन्धिरसस्य । नीली काला क्लीतकिकेत्यमरः । अच्छां छायां कान्तिमृच्छति तत्सदृशीं छायां गच्छतीत्यर्थः । अतो निदर्शनालङ्कारः । स च मुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति चोपमात्रयेणान्तर्लीनमहानीलदलासु वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तेनोत्थापितेनांशुभिर्द्रुतमिति तद्गुणोत्थापित इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां गौण्यं सूचितम् । क्षीरमध्ये क्षिप्तमिन्द्रनीलं क्षीरस्य नीलतां भजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यात इति वचनात् । तेनाद्य नीलीरसोपमानेन तद्वर्णां दर्शितं सूचितम् । नीली॰

या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः
सारतरागमना यतमानम्।
तेन सहेह बिभर्त्ति रहः स्त्री
सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥
भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसङ्ख्याम्।

भिन्नाः केचित्कम्बुकण्ठभिन्नाः पर इत्यादिना अगस्त्येन रत्नपरी-
क्षायामेकादशविधच्छायाभिधानादिति । मत्त मयूरं वृत्तम् । वेदैरन्ध्रैर्म्तौ
यसगा मत्तमयूरमिति लक्षणात् ॥ ४४ ॥

या नेति । इहाद्रावन्यवधूभ्यः स्त्र्यन्तरेभ्यः । पञ्चमीविभक्तेरिति
पञ्चमी । सारतरं श्रेष्ठमागमनं यस्याः सा सारतरागमना श्लाघ्यस-
ङ्गमेत्यर्थः । या स्त्री यतमानं सङ्गमाय प्रयतमानं प्रार्थयमानमित्यर्थः ।
यती प्रयत्ने शानच् । प्रियं न ययौ सा तथा प्रतिकूलापि स्त्री रह-
स्येन प्रियेण सह अनायतमानमदीर्घरोषं यथा तथा रतरागं सुरता-
भिलाषं बिभर्त्ति अथमतिमानवतीरपि कन्दर्प उद्दीपयतीति भावः । दोध-
कवृत्तम् । दोधकवृत्तमिदं भभभागाविति लक्षणात् ॥ ४५ ॥

भिन्नेष्विति । इहाद्राविन्दोः किरणेषु उच्चावचैरुच्चनीचैरनेकधाव-
चैरनेकविधैरित्यर्थः । उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः । मयूरव्यंसकादिषूच्चा-
वचमिति च पराशोऽव्यचकिछ्मनाऽतोभयामीति तस्युद्धे निपातनात् साधु ।
रत्नकिरणैर्भिन्नेषु मिश्रेषु अतएव सहस्रसङ्ख्यामुपगतेषु सत्सु भविष्य-
र्याप्या । मतं एष्व मतं श्रवणमिति शाश्वतः । वस्तौ प्रकाशमानोऽहिमांशु-
र्जवेति सहस्र किरणत्वात् सूर्य एवेति सम्भावनानुद्भाव्यर्थं । वार्त्तासं-
भाष्ययोः किवेत्यमरः । दोषापि रात्रावपि । सप्तम्यर्थेऽव्ययम् । दिवा-
तोत्य दोषा च नक्तञ्च रजनावित्यमर । व्याकोशकोकनदतां विकच-

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

अपगताङ्कमङ्कपरिवर्त्तनोचिता
स्खलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।
अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां
विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमिता
स्तरुपङ्क्तीर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

न्ता दधते नूनमिन्दुःभ्रमयाम् । अप रक्तं सरोरुहम् । रक्तोत्पल कोकनदमिति व्याकोशविकचस्फुटा इति चामरः । इह देवभूमित्वादि-तत्रापि सान्निध्य इति भावः । इह नलिनीनामन्होभवनविकाशा सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धपदाविषयोक्ता तथेन्दावर्कभ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥४६॥

अपगताङ्कमिति । अपगताङ्कं निःशङ्कमङ्कपरिवर्त्तनेषु उत्सङ्गलुण्ठनेषूचिताः परिचिताः पतिं भर्त्तारमुपेतुं पुरोऽग्रे चलिताः प्रयाताः आत्मजा सन्तमसा दृहितृव निम्नगा नदी करुणेन दीनेन पत्रिणा पक्षिणा विरुतेन रोदनेन निमित्तेनैषोऽद्रिरेव तदा वात्सल्येन स्नेहेनेत्यर्थः । स्नेहान् स्निग्धस्तु वत्सलः इत्यमरः । वत्सांसाभ्यां कामबले इति वत्सल प्रत्यय । अनुरोदितीवानुक्रोशतीवेत्युत्प्रेक्षा । रुदिर् अश्रुविमोचने इति रुद इडादिश्च सार्वधातुके इतीट् ॥ ४७ ॥

मधुकरेति । मधुकरा एव विटास्तेषां पानमुन्मदनमिता प्राप्ताः । इण कर्त्तरि क्तः । विटपैः शाखाविस्तारैरानमिता विटपा नमिता । विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । तरुपङ्क्तीर्बिभ्रतोऽस्याद्रेः रोधोभित्तिलोमलता पतता परिपाकेण पिण्डीभूता लतया रजः पुष्परेणुस्तेन परिपाकपिशङ्ग-

परिपाकपिशङ्गलता

रजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध

मूर्द्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्प

द्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

लतारजसा कपिशं पिशङ्गं चकास्ति । मात्राइर्नियममार्य्यागीतिरष्ट-गणा । अर्द्धे षड्गणा आर्य्यागीतिरिति पिङ्गलनागः ॥ ४८ ॥

प्राग्भागत इति । इहाद्रौ प्राग्भागतः ऊर्द्ध्वप्रदेशात् उपत्यकासु अधःप्रदेशेषु । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः । उपाधिभ्यामित्यादिनोपशब्दात् त्यकन्प्रत्ययः । पतत् । शृङ्गारः सिन्दूरादिमण्डनमस्य सञ्जातं शृङ्गारितं । शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे दिग्गजमण्डने इति विश्वः । आयतो-दीर्घः तस्य महेभकरस्याभेवाभा यस्य तत् विविधरत्नानां करैरंशुभिरनुविद्धमनुरञ्जितमिदमम्भः ऊर्द्ध्वं प्रसारितं यत् सुराधिपचापमिन्द्रधनुस्तद्वच्चारु संलक्ष्यते । अत्रेन्द्रचापस्योर्द्ध्वत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अद्भुतोपमेति मतान्तरम् । तिरोहितविश्वायां तूपमानस्य प्रसिद्धत्वादुपमे-येयम् ॥ ४९ ॥

दधतीति । किञ्चेति चार्थः एतस्याद्रेरेताः शिखराणि शृङ्गाण्येव शिखाः केशपाशः । शिखा चूडा केशपाशीत्यमरः । विकसद्भिर्विचित्रैः नानावर्णैः कल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितान् ग्रथिता इव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । अलघूनि विलम्बीनि लम्बमानानि च पिञ्छान्येव दामानि स्रजो येषु तान्

श्यामलघुविलम्बिपिच्छदाम्नः
शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥ ५० ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मि-
न्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।
नासेवन्तेरसव-
न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्त-
रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः ।

शिखिनः केकिन एव शेखरान् आपीडान् चयं दधतीः । शिखावलः शिखी केकीति शिखास्वापीडशेखरा इति चामरः । अत्र कुसुमगुच्छेनो-त्प्रेक्षालिङ्गेन पिच्छादीनां दामादिरूपकत्वसिद्धेस्तदुत्थापिता सोत्प्रेक्षेति सङ्करः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ५० ॥

सवधूका इति । कश्चिद्वरतरे न भवन्तीत्यनवरताः श्रेष्ठाः । न अवर-तमाः श्रेष्ठतमाश्च मन्दरागैरमरैः देवैः सदृशाः अनवरतम मन्दरागता-मरसदृशः अमन्दरागास्तु रक्तानि तामरसानि पद्मानि दृष्टी येषां ते अमन्दरागतामरसदृशः रक्तनेत्राः । पद्मे रक्तनामरसमित्यमरः । सुखिनोऽस्मिन् गिरौ सह वधूभिः सवधूकाः सन्तः । तेन सहेति तुल्ययोगे बहु-व्रीहिः । नद्यृतश्चेति कप् । रसं रक्तानुरागम् । गुणे रागे द्रवे रस इत्य-मरः । नवरतं नूतनसुरतं यथा तथा सेवन्त इति न किन्त्वासेवन्त एवेत्यर्थः । सम्भाव्य-निषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः । त्रिविधसुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रकृतेः । उपमालङ्कारः । गतेयमार्यागीतिः ॥ ५१ ॥

आच्छाद्येति । एषोऽद्रिर्महान्तं पुष्पाण्येव पटमिति रूपकं मा-च्छाद्य अन्तः पटाभ्यन्तरे आवर्तिभिर्भ्रमद्भिः भ्रमद्भिः । गृहेषु भासीष्वे

स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै
र्धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ५२ ॥
अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै
रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः।
विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मि
न्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म ॥ ५३ ॥
समीरशिशिरः शिरःसु वसतां

इति शिलि. । कङ्कपोतशिरोधरायामङ्गपारावतकण्ठस्य मेचका येन-
लोऽस्त्युपमा । पारावते कपोतः स्यादिति विश्वः । अगुरोः कालागुरोरि-
दम् आगुरवीम् । कालागुर्वगुरु स्यादित्यमरः । धूमरुचिं धूमकान्तिमागुरु-
धूमशोभामित्यर्थः । अतएव निदर्शना । दधानैर्नवनीरदानां पटलैः स्वाङ्गानि
धूपायतीव धूपैरिव अधिवासयतीवेत्युत्प्रेक्षा, उपमोत्प्रेक्षानिदर्शनैः सङ्करः
संकीर्यते । धूप सन्तापे इति धातोः । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इ-
त्यायप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

अन्योन्येति । अस्मिन्नद्रावन्योन्यस्य व्यतिकरेण मिश्रणेन चारुभिः
अतएव विचित्रैर्नानावर्णैः रत्नस्यन्नः त्रासदोषेणानुद्गमनः । त्रासो भीर्मणि-
दूषणयोरिति विश्वः । वा भ्राशेत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः । तेभ्यो
नवमणिभ्यो जन्म येषां तैर्मयूखैराकाशे रचितम् अभित्ति कुड्यं घनाधार-
रहितं चित्रकर्म कर्तृ गगनसदः खेचरान् विस्मेरान् विस्मयवतो
करोति । नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः । अत्र मणिमयूखेषु खे चित्र-
कर्मत्वसम्भावितमता सेयमभित्तिचित्रकर्मेति अकारणकार्योत्पत्तिवर्णनात् भ्रान्ति-
मदलङ्कारोऽपि विभावनेति सङ्करः । कारणेन विना कार्योत्पत्तिः
स्याद्विभावनेति । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समीरेति । समीरेण मारुतेन शिशिरः शीतलः शिरःसु शिखरेषु व-

सतां जवनिकानिकामसुखिनाम् ।
बिभर्त्ति जनयन्नयं मुदमपा
मपायधवलावलाहकततीः ॥ ५४ ॥
मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः ।

सतां निकामसुखिनां अत्यन्तसुखिनां सतां पुण्यवतां मुदञ्जनयन्नयं मद्रिरपामम्भसामपायेनापगमेन धवलाबलाहकततीर्मेघपङ्क्तीरेव जवनिकास्तिरस्करिणीर्बिभर्त्ति । अनावृतेष्वपि शिखरेषु क्रीडने मेघैरेवावरणतां सम्पाद्य मुदञ्जनयतीत्यर्थः । अत्र बलाहकततिष्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुदञ्जनयन्निति प्रकृतोपयोगित्ववर्णनात् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् । रूपके तूपरञ्जकमात्रमिति भेदः । जलोद्धतगतिर्वृत्तम् । रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिरिति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

मैत्रीति । इहाद्रौ समाधिं योगम्बिभ्रतीति समाधिभृतो योगिनः । मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः । तत्र सुखयुक्तेषु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा । मैत्र्यादीन्येवान्तराणि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाधकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्त इति तद्विदः तल्लाभवन्तः क्षीणान्तःकरणमला इत्यर्थः अत एव क्लेशप्रहाणं विधाय । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादावात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्या । अस्मिता अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषोऽनभिमतेषु रोषः । अभिनिवेशः कार्याकार्याग्रहः । ते हि पुरुषं क्लिश्नन्तीति क्लेशाः क्लेशहेतवः । पचाद्यच् । तेषां प्रहाणं क्षयः । [illegible] । तद्विधाय क्लेशान् हित्वेत्यर्थः । अतो लब्धः सबीजः सालम्बनो योगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव व्य-

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥५५॥
मरकतमयमेदिनीषु भानो
स्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः।
अवमतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मी
मिह दधति स्फुरिताणुरेणुजालाः॥ ५६ ॥
या बिभर्ति कलवल्लकीगुण
स्वानमानमतिकालिमालया।

नङ्क !*सत्त्वेति। सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वेत्यर्थः। प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः। विवेकग्रहणान्मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निरसयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपत्वात्तां निवर्त्य स्वयम्प्रकाशतयैव स्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रशान्तायां वृत्तौ पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः। न केवलं भोगभूमिरियं किन्तु मोक्षक्षेत्रमपीति भावः॥ ५५ ॥

मरकतेति। इन्द्राद्रौ मरकतानां विकारा मरकतमय्यस्तासु मेदिनीषु। स्त्रियः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। तरूणां विटपाः पल्लवाः तेषामन्तरैरवकाशैः पतन्तीति तथोक्ताः। विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोरिति विश्वः। स्फुरितान्यणुरेणूनां सूक्ष्मरजसां जालानि येषु ते भानोर्मयूखा अवमतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीं मयूरकण्ठच्छायां लक्ष्मीं दधतीति निदर्शनालङ्कारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम्॥ ५६ ॥

येति। अस्मादाधिक्येन कालिमा कार्ष्ण्यं यस्याः सा अतिकालिमा अतिश्यामेत्यर्थः। न विद्यते वयो वयनं तद्बन्धनं यस्याः सा अवयवा

नात्र कान्तमुपगीतया तया
स्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥
सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त
निस्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः।
अर्कोपलोल्लसितवह्निभिरह्नि तप्ता
स्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८
एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहन्त्यः
संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः।

भजनीयत्वं। अतएव सुखमेति भावः। या अलिमाला कलोऽव्यक्तमधुरः बहुकोणस्वानस्य वीणातन्त्रीशब्दस्य मानमुपमानं बिभर्त्ति तन्त्रीवद्गुञ्जती-त्यर्थः। उपमालङ्कारः। उपगीतया समीपे गातुमारब्धत्वैव न तु पूर्व्व-क्रियत्वमिति भावः। आदिकर्मणि क्तः। कर्त्तरि चेति क्तः। तया अलिमालया भृङ्गपङ्क्त्या स्वानमा सुखेनानमयितुमाकष्टुं शक्या। ईषद्-रित्यादिना खल्प्रत्ययः। का वा स्त्री कान्तं प्रियं न नमति सर्वापि मानं विहाय कान्तं सद्यः प्रणमत्येव तथोद्दीपकत्वाद्गानस्येत्यर्थः। रथोद्धता वृत्तम्। रोन राविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

सायमिति। इहाद्रौ वप्राः सानवः। वप्रोऽस्त्री सानुमानयो रित्य-मरः। सायं रात्रौ शशाङ्ककिरणैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्दिना प्रस्यन्दिना नीरनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नानाः अह्नि अर्को-पलेभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उल्लसितैरुत्थितैर्वह्निभिस्तप्ताः सन्तः तीव्रं उग्रं दुश्चरं महाव्रतं कृच्छ्रातप्रचरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्निति। एतस्मिन्नद्रावधिकपयः श्रियमधिकाम्बुसम्पत्तिं वहन्त्यः अन्यत्र तु अधिकाः पयः क्षीरादयो वर्णत्वेन यासु तद्

वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां
साधर्म्यं दधति गिरा महासरस्यः ॥५९॥
इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः
प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।

अधिकपयः श्रियं गुणालङ्कारादिशोभां बहन्त्यः पवनाद्भवतीति पवनभूस्तेन पवनभुवा वायुजन्येन जवेन वेगेन संक्षोभमुन्नतिं नीता अन्यत्र तु जवेन जविना । जवो जविनि वेगे स्यादिति विश्वः । पवनभुवा हनुमता संक्षोभमौन्नत्यं नीता हनुमद्वेगवर्णनया प्रागल्भ्यं नीता इत्यर्थः । वाक्पक्षे सर्वत्र पञ्चाविपरिणामः कार्यः । महासरस्यो महासरांसि अरहितावर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासां अन्यत्र तु रामो रमणः अरहितरामा-अवियुक्तरामा लक्ष्मणाः सारसयोषितो यासु ताः केचिदरहितरामाः अवियुक्तस्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति पुंपक्षिपरत्वेन व्याचक्षते तेषां हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा लक्ष्मणोपधिशारसोरित्याद्यमर विश्वप्रकाशादिवाक्यगतनियतस्त्र्यर्थताविरोधः । तासां वाल्मीकेर्गिरा साधर्म्यं सादृश्यं दधति । अत्र पवनभुवा जवेनेत्यत्र केवलनाम हरि-फलद्वयवदभङ्गेनैकपादगतत्वेनार्थद्वयप्रतीतेरर्थश्लेषः । अन्यत्र पदभङ्गेनार्थ-द्वयप्रतीतेर्जतुकाष्ठवच्छब्दयोरेव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेष इत्युभयसाहित्या-दुभयश्लेषोऽयं प्रकृताप्रकृतगोचरः उपमालङ्कार इति सङ्करः ॥ ५९ ॥

इहेति । इहाद्रौ मुदितैरिच्छाविहारसन्तुष्टैः कलभैः करिपोतैः । कलभः करिशावक इत्यमरः । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । कलश्चासौ भैरवश्च कलभैरवो मधुरभीषणः । विशेषणयोरपि कुणापिसङ्ग-देविकोपसर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः । रवो बृंहणध्वनिः मुहुः क्रियते अनुवनं वने वने समरीचयः समरी मृगपङ्क्तिः स्फुरति । किञ्च

स्फुरति चानुवनं चमरीचयः
कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीति-
रस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ।
कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति
रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः
प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

कनकरत्नानां या भुवस्तासां मरीचयश्च स्फुरन्ति सन्तीत्यर्थः। अत्र यमकसंसृष्टि-
रुदात्तालङ्कारे यमकसापेक्षश्च्छन्दः ॥ ६० ॥

त्वगिति। अस्मिन्नद्रौ त्वचि सारो येषां ते त्वक्सारा वंशाः। वंशे
त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः इत्यमरः। तेषां रन्ध्राणि तेषां परि-
पूरणेन पूरणेन लब्धा गीतिर्गानमनुष्टुतेन सः मृदितानि स्पृष्टानि
पक्ष्मलानि लोमशानि रल्लकानां कम्बलमृगाणां कम्बलानां वाङ्गानि शरी-
राणि येन स। रल्लकः कम्बलमृगे कम्बले परिकीर्त्तित इति वैजयन्ती।
एतेन स्पर्शसुखत्वं कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन संघर्षेण सुगन्धिः सौर-
भ्यः यद्यपि। गन्धस्येत्वे तदेकान्त ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं तथापि
निरङ्कुशाः कवय इत्यपर्यनुयोगः। असावेवम्भूतो वायू रागीव कामीव विष-
येषु प्रदेशेषु च। विषयः शब्दादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि चेति विश्वः।
अधिकां सक्तिं व्यासक्तिमेति गच्छति ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै इति। इहाद्रौ युवानश्च युवतयश्च तेषां यूनाम्। पुमान्
स्त्रियेत्येकशेषः। प्रीत्यै व्यवहिततपनाः तिरोहितार्काः अतएव
सुरतान्तेव क्रीडाकर्मभिर्न आयासोच्छ्वासामत्वेन यः श्रमः खेदः। तत्र

दोषामन्यं विदधति सुरत
क्रीडायासश्रमशमपटवः ॥ ६२ ॥
भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः
सदानतोयेन विषाणिनागः ।
तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ
सदाननोयेन विषाणि नागः ॥ ६३ ॥
प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि

खेदोऽध्वरत्यादेरिति लक्षणात् । नगस्य शैले सानवे पटवः समर्थाः जलदाः प्रोद्भ्रान्ता मेघावरणाद्गाढान्धकारं दिनं दिवसं दोषां रात्रिमात्मानं मन्यत इति दोषामन्यं रात्रिमानिनं विदधति मेघावरणभङ्गिम्ना दिवसं स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते किमुतान्य इत्यर्थः । दोषेत्यव्ययमनड्डुपपा मन्यतेर्धातोरात्ममाने खश् चेति खश् प्रत्ययः । इह यूनां दोषास्विवापि विस्रब्धं विहाराः सम्भवन्तीति भावः । भ्रमरविलसितं वृत्तम् म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितमिति लक्षणात् ॥ ६२ ॥

भग्न इति । इहाद्रावस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदा पुष्पैरानतो नम्रोऽयं न गच्छतीत्ययोग्य दानतोयैर्मदोदकैः सह वर्त्तत इति सदानतोयेन मत्तेनेत्यर्थः । येन विषाणिना दन्तिना भग्नस्तेन विषाणिना कोपितः कोपमापितः असौ नागः सर्पस्तीव्राणि विषाणि गरलान्युज्झति वमति परप्रतीकाराक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रय एव व्याहन्तीति भावः ॥ ६३ ॥

प्रालेयेति । ईश्वरः शिवोऽपि किमुतान्य इति भावः । सान्द्र यद्गिमचर्म तदेव वसनं वदेवाम्बरं छादनं यस्य सः तथा अत एवाम्बरत्यागेऽपि दिगम्बरत्वं इति भावः । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् ।

सान्द्रे भचर्मवसनावरणोऽधिशेते ।
सर्वर्त्तुनिर्वृतिकरे निवसन्नुपैति
न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि॥६४॥
नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः
स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येष शैलः ।
अहिपरिकरभाजोभास्मनैरङ्गरागै

तत आगत इत्यादि केऽयमित्युपलतानां वार्दरिव इति दारुणं दारेयः । तेन शीतं-शीतलमर्धचन्द्र हिमवन्तमधिशेते तद्वत् शे रत्नर्षिः । अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् । सर्वर्त्तुनिर्वृतिकरे सदासुखकरे इत्यद्रौ निवसन् पुनर्नास्ति किञ्चनास्येत्यकिञ्चनो निःस्वोऽपि । शाकपार्थिवादिना मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्समासः । किञ्चिदल्पमपि द्वन्द्वदुःखं शीतोष्णदुःखं नोपैति नित्यं कल्पितानां स्वसनामस्योन्दर्योपस्थापकत्वादिति भावः । द्वन्द्वं दुःखमित्युभयोरादि मिथुनं कलहोरहस्यमिति वैजयन्ती । अत्रोपमानात् हिमाचलादुपमेयस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकः ॥ ६४ ॥

नवेति । एष शैलो रैवतकोऽनवया नवानां नगवनानां लेखाभिः श्याममध्याभिः मध्यभागोवाकाभिराभिः स्फटिकानां कटकभूमिः तट प्रदेशैः करणैरहिरिव परिकरोऽगालिङ्गावन्धनम् । भजतीति तत्र अहिपरिकरभाजः । नवेत्यादिकरणेन्द्रिय पर्यङ्कपरिवारयोः प्रगाढे गात्रिकाबन्धे विवेकात्मयोरपीति विश्वः । भजोण्विः । भास्मनैः भस्ममयैः । विकारिकोऽण् प्रत्ययः अण्डित प्रकृतिभावादन्नहिति इति टिलोपो न । अङ्गरागैरङ्गलेपनैरुपलक्षितपर्वलिङ्गः प्रान्तत्वादस्य मूर्तं पञ्चो यस्य तस्य भूतनाथेश्वरस्य । प्रकाशार्थेभ्यः परे निवसन्नपि भज । अभिख्यां शोभाम् । अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः । आतशेत्यर्थं इत्यप्र-

रधिगतधवलिम्नः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥
दधद्भिरभितस्तटौ विकचवारिजाम्बू नदै-
र्विनोदितदिनक्लमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदैः ।
निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं
हरन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्ककादम्बरम् ॥ ६६ ॥
दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि

धियः । भाव्यमनुकरोतीति निदर्शनालङ्कारः । मालिनी वृत्तमेतद् ॥ ६५ ॥

दधद्भिरिति । अत्राद्रौ माधवस्य इमे माधवाः यादवाः विकचानि वारिजानि येषु तान्यम्बूनि ययोस्तौ विकचवारिजाम्बू अभित उभयतस्तटौ दधद्भिः नदैः । अम्बुप्रवाहैः प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदाः नर्मदां विनेत्याहुः । विनोदितो दिनक्लमो येषां ते विहारापनीताह्निकश्रमतापा इत्यर्थः किञ्च जाम्बूनदस्य विकारैर्जाम्बूनदैः कनकभूषणैः कृतरुचो जनितशोभाः सन्तः रसवत् स्वादुवत् । रसो गन्धे रसे स्वाद इति विश्वः । कादम्ब हंसः । कादम्बः कलहंसः स्यादिति विश्वः । कादम्बं राति रलयोरभेदाल्लाति प्रकृतिस्वभावादेव इति कादम्बरमैक्षवम् । पानसन्द्राघमाधूकं माध्वं दन्तालमैक्षवमिति स्मरणात् । धातोरुपसर्गे कः । मधु मद्यम् । एतच्च मधुकादम्बरशब्दयोः सामान्यविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यम् । निषेव्य पीत्वा । क्त्वायाम् पेद्वापत्र निषेधादिति भावः । रतये सुरतार्थं रहः प्रियतमानां प्रेयसीनामङ्कादम्बरं वस्त्रं हरन्ति यादवाश्चेह मधुपानलोलाऽन्तरिति वस्त्रं हरन्तीति भावः । पृथ्वी वृत्तम् । जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

दर्पणेति । इहाद्रौ रविर्दर्पणनिर्मलासु अतः रौप्यभित्तिषु । कासुचिच्चन्द्रमणिमहारजतधातुषु पतिते संक्रान्ते घनं सान्द्रं यत्तिमिर-

ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः
व्रीडमसमुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥६७॥
अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ
त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः ।

न्तुप्याति हरतीति तन्तुट् । क्विप् । तस्मिन् ज्योतिषि रवेरपि काञ्चनकन्दरासु मुहुः प्रतिफलति सम्मूर्छति सति रमणै रपहृतवसना-स्तरुणीरसमुखोऽपि कन्दरानभिमुखोऽपि व्रीडं नयाम् । यद्यपि पु-रोऽग्र इति स्त्रियामन्वयः अतएव मन्दाक्षं ह्री त्रपा व्रीडेत्यमरः तथापि तस्य स्त्रीत्वाविवक्षया वाङ्मनसाद्यपुंसकत्वं च । अतएवावि-विधौ पुरो स्त्रिया बहुलमिवेति वामनः । नयति प्रापयति । नीव-होर्हरतेश्चेति द्विकर्मकत्वं । यस्मिन् सुवर्णे कन्दरासु क्रीडार्थं प्र-विष्टाः स्त्रियोऽम्बराणि इति ज्ञात्वा पुरुषैरपहृतवस्त्राः सद्यः पुरः स्थि-तरौप्यभित्तिप्रतिफलनेन भासमाने प्रतिबिम्बरूपकारे सति लज्जन्ते इति भावः । अत्र काञ्चनकन्दराणामसम्मुखत्वेऽपि ज्योतिःप्रतिफलनसम्बन्धेऽपि सम्ब-न्धोक्तेरतिशयोक्तिः । नवपदपतितं वृत्तम् । दिङ्मुनि वग्सदपतितं मरनननगैरिति लक्षणात् ॥ ६७ ॥

अनुकृतेति । असावुच्चैरुन्नतोऽद्रिः रैवतकः त्वयि अभ्यागते सति अनुकृता शिखरौघस्य श्रीः शोभा यैस्तैः शिखरौघश्रीभिरनुकारिभिरिति भावः । अतएवात्र 'श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनया भ्रान्तिमदलङ्कारो-व्यज्यते । द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अतएव सर्वेन्द्रधनुरमद्भिः चलद्भिः धरतीति धरः । पचाद्यच् । इवस्य ... वनमहे तस्य परिधानानि अम्बराणि तद्वत् श्लाघ्यैः. श्लाघैरम्बुवाहै निश्चितेन सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव प्रत्युत्थानं करोतीवेति क्रियानिमित्ता

द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं
हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः ॥६८॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे
महाकाव्ये रैवतकवर्णनं नाम
चतुर्थः सर्गः ।

क्रियासंबन्धोक्तेन निमित्तभेदोऽप्यतिशयः ऐक्यं च नक्रियोत्प्रेक्षणात्
सा चोत्प्रेक्षानिदर्शनानुप्राणितेति सङ्करः। शब्दस्तु वृत्त्यनुप्रासः। मालिनी
वृत्तम् ॥ ६८॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ
काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चम सर्गः ।

इत्थङ्गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदा व्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासाङ्गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥
तं स द्विपेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्ग
मभ्युल्लसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः ।

इत्थमिति । स हरिरित्थमनेन प्रकारेण । इदमस्थमुरिति थमु-प्रत्ययः । अव्यलीकाः, अप्रियरहिताः । व्यलीकन्त्वप्रियेऽनृते इत्यमरः । प्रियतमाः प्रेयस्य इव स्थिताः कान्तासम्मिता इत्यर्थः व्यलीका विगतान्तता सत्याः सूततनयस्य सारथिकुमारस्य दारुकस्य गिरः तदा शुश्राव ततः श्रवणानन्तरं तासाङ्गिरामवसाने समाप्तौ निरन्तरं नीरन्ध्रवनराजिरेव पटस्तं वसाने आच्छादयति । वस आच्छादने इति धातोः कर्त्तरि लट् शानजादेशः । गिरौ रैवतशाद्रौ रन्तुं क्रीडितुमियेष तत्र वसतिं कर्त्तुमिच्छति स्मेत्यर्थः उपमायमकयोः संसृष्टिः । सर्गेऽस्मिन् वसन्ततिलका वृत्तम् । उक्तं वसन्ततिलका तभजाजगौ ग इति ॥ १ ॥

तमिति । कदल्य एव कदलिकाः वैजयन्त्यो रम्भातरवश्च । कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे इति विश्वः । अभ्युल्लसन्त्यः कदलीवैजयन्त्यो वनराज्य इव यस्य सः अन्यत्र रम्भावन पङ्क्तयोयस्य त-

विस्तारसद्धवसुधोऽन्वचलञ्चचाल
लक्ष्मीन्दधत्प्रतिगिरेरलघुर्बलौघः ॥ २ ॥
भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः
सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।
संविव्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं
पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः ॥ ३ ॥

मिति योज्यम् । उच्चैर्महान् विस्तारेण रुद्धवसुधः व्याप्तभूमिः अतएव प्रतिगिरेर्लक्ष्मीन्दधत् स्वयमप्यन्यो गिरिरिव स्थित इत्यर्थः अलघुर्महान् स बलौघः सेनासङ्घः द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुल्यान्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रव्यतिरिक्तप्रतिमारहितानि उत्तुङ्गशृङ्गाणि यस्य तमचलं रैवतकमनु चचाल तमनु ययौ इत्यर्थः । अनुर्लक्षणे इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । अत्र प्रतिगिरेः कस्यचिदप्रसिद्धत्वात् गिरिधर्मयोगी बलौघः प्रतिगिरेर्लक्ष्मीमिव लक्ष्मीन्दधातीति निदर्शनामुखेन प्रतियोगित्वेनोत्प्रेक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षेयं सा चोपमाप्राणितेति सङ्करः ॥ २ ॥

भास्वदिति । आशा दिशो भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्त्या उल्लसिताम्बरान्ताः प्रकाशिताकाशदेशाः अन्यत्र भास्वान् भासुरः अभिरूपः । भास्वान् भासुरसूर्ययोरिति विश्वः । तस्य पुरुषस्य स्पर्शनेन उल्लसिताम्बरान्ताः स्रस्तवस्त्राञ्चलाः अतएव महाजनदर्शनेन साध्वसमापन्ना इव लज्जा सापत्रपान्यत इत्यमरः । अम्बर विकाशि व्योमव्यापि वासः शोभि च । अम्बरं व्योमवाससोरिति विश्वः । चमूः सकलं करभ उष्ट्रपोतः । उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुरित्यमरः । तस्य कण्ठ इव कडारं कपिशम् । कडारः कपिशः पिङ्ग इत्यमरः । पृथ्वीरजः । संविव्युः संवव्रुः आच्छादयामासुरित्यर्थः । वेञः संवरणे लिट् लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति सम्प्रसारणे द्विर्भावः; एरनेकाच इति यणादेशः । स्त्रियो वस्त्रापहारे

आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः
सम्पन्नदेवमणयोभृतरन्ध्रभागाः ।

लज्जया यत्किञ्चिदाच्छादयन्तीति भावः । अत्राचेतनाखाधारा श्लिष्टवि-
शेषणमहिम्ना स्त्रीप्रतीतौ तदभेदाध्यवसायेन संव्यानव्यवहारसमारोपात्
समासोक्तिः । सा च श्लेषानुप्राणितेति सङ्करः ॥ २ ॥

आवर्त्तिन इति । आवर्त्तिनः दशावर्त्तवन्तः । प्रशंसायामिति
णिनिः । ते च द्वावुरसौ शिरसौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः । एकौ भाले
वपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः इत्युक्ता दश ध्रुवाख्या निर्वचिताः । अन्ये-
षामनन्तरमेव पृथगभिधानात् । अन्यत्र तु जलभ्रमवन्तः । स्यादावर्त्तो
ऽम्भसां भ्रम इत्यमरः । रोमसंस्थाने तु तत्साम्यादुपदेशः तदुक्तम् ।
आवर्त्तसाम्यादावर्त्तो रोमसंस्थानमङ्गिनामिति । शुभफलानि राज्य-
लाभादीनि प्रददतीति शुभफलप्रदाः । प्रे दाज्ञ इति कः । ताभिः
शुक्तिभिः संस्थानैरावर्त्तविशेषैर्युक्ताः । तदुक्तम् । यस्य स्युः शुक्तयस्ति-
स्रः स्कन्धरोमा जयावहा इति । अन्यत्र शुभफलानि मुक्ताफलानि तत्प्रदाः
शुक्तयो मुक्तास्फोटाः ताभिर्युक्ताः । मुक्तास्फोटे ह्यावर्त्ते शुक्तिः शङ्खक-
पालयोरिति यादवः । सम्पन्नाः सम्पाः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तु-
भादिदिव्यमणयश्च येषान्ते । आवर्त्तो रोमजो देवमणिस्तथा निगालजः ।
निगालस्तु गलोद्देशे मतश्च इति वैजयन्ती । भृताः पूर्णा रन्ध्रभागाः
पार्श्वदेशा निम्नप्रदेशाश्च येषान्ते अतिशयिता रोचमानाः कण्ठावर्त्ता येषान्ते
अतिरोचमानाः । कण्ठजो रोचमानश्च स्वामिसौभाग्यवर्द्धन इति वैज-
यन्ती । अन्यत्र तु अध्वनि दीयमानाद्ध्यर्द्धैः ऊर्मिभिर्गतिविशेषैर्वीचि-
भिश्च पतन्तः धावन्तः । पञ्चीकृतानामश्वानां नमनोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्मिरुदाहृतेति वैजयन्ती । दृष्टोऽथवा. पयोधय-
इव तूर्णं वसुमतीं पथः छादयन्ति स्म । अपिधानतिरोधानपिधानच्छाद-
नानि चेत्यमरः । अपिपूर्वाद्धधातेर्ल्युट् वष्टि भागुरि रल्लोपमवाप्योरुप-

अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना
स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥
आरम्भमग्नमवमत्य सृणिं सिताग्र
मेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः ।
अन्यः पुनर्मुहुरुदप्लवतास्तभार
मन्योन्यतः पथि बताबिभितामिभोष्ट्रौ ॥ ५ ॥
आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं
गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम्

कुम्भयोरित्यकारलोप । एकमालावलम्बिफल इयवदेकपद्वेनार्थद्वयप्रतीते-
रर्थश्लेषोऽय प्रकृताप्रकृतगोचर उपमाङ्गमिति सङ्कर ॥ ४ ॥

आरम्भेति । पथि मार्गे इभोष्ट्रावन्योन्यतः अन्योन्यस्माद्
बिभितामबिभीताम् । ञिभी भये लङ् भियोऽन्यतरस्यामितीत्व । बतेत्य-
नयोरपि भीतिरिति खेदेऽतिविस्मये वा । खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयाम-
न्त्रणे बतेत्यमरः । तत्र लिङ्गमाह । एक इभ आरम्भं कुम्भयोरधस्तल
मग्नं प्रविष्टं सिताग्रं तीक्ष्णमुखं सृणिमङ्कुशं । अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोरि-
त्यमरः । अवमत्यावधूय कृत आर्त्तनादो येन स आर्तिकरक्रन्दित इत्यर्थः,
जवेन पलायत पलायितवान् । परापूर्वादयतेर्लङ् उपसर्गस्यायताविति
रेफस्य लत्वम् । अन्य पुनरुष्ट्रस्तु अस्तानार्पितस्तभार यथा तथा मुहु-
रुदप्लवत उत्प्लुतवान् । प्लु गताविति लङ् । स्वभावोक्तिः ॥ ५ ॥

आयस्तमिति । जनश्चटुलाग्रपाद चञ्चलपूर्वचरणं यथा तथा
गच्छन्तं धौरितं धावन्तमित्यर्थः, उच्चलितैरुद्धूतैश्चामरैश्चारुमश्वं आयस्तं
प्रयत्नमाहूतं यथा तथा । यसु प्रयत्ने कर्त्तरि क्तः क्रान्त क्रियाविशेष-

नागं पुनर्मृदु सलीलनिमीलिताक्षं
सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥
त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणो-
स्तावत्खरः प्रखरमुल्ललयाञ्चकार ।
यावच्चलासनविलोलनितम्बबिम्ब-
विस्रस्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥
शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-
निष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।

णम् । ऐचत दृष्टवान् । ईक्षतेर्लङ् आडजादीनामिति वृद्धिः । नागं पुनर्गजं सलीलं निमीलिते अक्षिणी यस्मिन् कर्मणि तत् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । मृदु मन्दह्नस्थलमायस्तमैव कथं धीममन्दयोस्तुल्यहरितयाह सर्वः प्राणी अनुरूपचेष्टः स्वजात्युचितव्यापारः सन् प्रीणातीति प्रियः प्रीतिकरो भवति खलु । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

त्रस्त इति । करेणोरिभ्याः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः । भीतार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वम् । त्रस्तो भीतः खरो गर्दभः समस्तजनस्य हासं करोतीति तत्करः सन् । कृञो हेत्वित्यादिना टप्रत्ययः । तावत्तदवधि प्रखरं यथा तथा उल्ललयाञ्चकार उत्पपात यावत् चलात् स्थानचलितादासनात् विलोलोऽपसृतस्तस्या नितम्बबिम्बाद्विस्रस्तं वस्त्रं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अवरोधवधूः पपात । स्वभावोक्तिः ॥ ७ ॥

शैलेति । शैलस्य रैवतकाद्रेरुपशल्यं प्रान्तं । यद्यपि ग्रामान्त उपशल्यं स्यादित्यमरः तथापि उपचाराददोषः । तत्र निपततान्त्वा-श्वा रथानां नेमय चक्रान्ताः । चक्रं [illegible] नेमिः [illegible] स्त्री स्यात्प्रधिः

भूरेणवो नभसि नद्धपयोदचक्रा-
श्चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचो विसस्रुः ॥ ८ ॥
उद्यत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता-
द्भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।
पर्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वाः
शैलस्य दर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ९ ॥
तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा
सम्यक्कशात्रयविचारवता नियुक्तः ।

इत्यमरः । सादाश्वारोहिभिः निष्पिष्टानां चूर्णितानां सिकताशिला-तलानां चूर्णा गर्भे येषां ते तथोक्ताः. नभसि नद्धानि पयोदचक्राणि पयोदाकारमण्डलानि यैस्ते चक्रवद्भ्रमणमस्यास्तीति चक्रीवान् गर्दभः । चक्रीवन्तस्तु बालेय रासभा गर्दभाः खरा इत्यमरः । आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवदित्यादिना साधुः । तस्याङ्गरुहाणि रोमाणि तद्वत् धूम्ररुचः कृष्णलोहितवर्णाः । धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिताविष्यमरः । भूरेणवो विसस्रुः प्रसृताः ॥ ८ ॥

उद्यदिति । खुराः शफानि । शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः । खुराभिघातादुद्यन्तः कृशानुशकलाः स्फुलिङ्गाः येभ्यस्तेषु टङ्कप्रायाः खुरा इति भावः । भूम्यां समानि समतलानि आयतानि च यानि शिलाः फलकानीव शिलाफलकानि तैराचितेष्वास्तृतेषु शैलस्य पर्यन्तवर्त्मसु प्रान्तमार्गेषु महाश्वा दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान् मुखानि वादयन्त इव विचक्रमिरे जग्मुः पादन्यासैः ताडनं शब्दकुर्वद्भिरित्यर्थः । पादविहरणे इत्यात्मनेपदम् । दर्दुरा तोयभेकेषु वाद्यभाण्डा-

आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-
श्चित्रं चकार पदमर्धपुलायितेन ॥ १० ॥

तेज इति । तेजो नाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकं मनःसारविशेषः यथाह भोजराजः "तेजोनिसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्षोभसम" इति घोटकयोरपि सहजो गुणः इति तच्च द्विविधं सततोत्थितमयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव "धारास योत्थितानाञ्च निसर्गाद्भिरणं विना । अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितम् । कशापादादिघातैस्तु सम्भ्रमात् स्फुरितं तु तदिति" चल तेजःशब्देन तत्कार्यं वेगो लक्ष्यते तथा च तेजसि वेगे निरोध-निवारणे समतायां वेगसाम्ये चार्वीकृतेन वल्गाविभागकुशलेनेत्यर्थः । कशा ताडिनी । "अश्वादेस्ताडिनी कशे"त्यमरः । अत्र कशाः कशाघाता-स्त्रयः उत्तममध्यमाधमेषु यथासङ्ख्यं मृदुमध्यनिष्ठुर द्विविधरूपं नि-यन्त्रस्य विचारः एतेषु निमित्तेषु अश्वेभ्यो देयाद्य इति विवेकः तद्वत वज्रेण । यथाह भोजः । "मृदुनैकेन घातेन दण्डकालेषु ताडयेत् तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यामधमं निष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेऽथ निद्राया मवहिते दृष्टवैरिते । अहङ्कारोकनोत्सुक्ये वल्गाकर्षे तदुन्मिते । सन्त्रासे च दुःस्थाने विमार्गगमने भये । मिथ्यात्वागमसमये सञ्जाते चित्त-विभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि ।" "ग्रीवायाम्भी-तमाहन्यात् स्तब्धं चैव च वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे स्कन्धयोश्च ताडयेत् । प्रक्षिप्तं स्कन्धयोर्भीतमालोकितं तथा । उपवेशे च नि-द्राया कटिदेशे च ताडयेत् । दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादनुमार्गप्रस्थितं तथा । जघने स्खलितं हन्यादुन्मार्गे दुश्चलितम् । यः कुत्सप्र-कृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेदिति । एवम्भूतेन दन्ता सा-दिना सव्यापसव्यास्यां नियुक्तः प्रेरितः उच्चैश्चलतः आरट्टोऽश्वो-निर्दोषविशेषः तज्जोऽश्व आरट्टजः । विशेष्यमात्रप्रयोगे ।

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः
कुर्वन् वधूजनविलोचनपक्ष्ममालाः ।
क्षुण्णः क्षणं यदुबलैर्दिवमाततान
पांशुर्दिशां मुखमतुल्ययदुत्थितोऽद्रेः ॥११॥

वक्तावतैव विशेष्यप्रतीतेरित्याह वामन विशेषण प्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तावेिति । घटनस्यपलोनिष्ठुर पदस्य यात मनोयो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । अर्द्धपुलायितेन मण्डलगतिविशेषेण चित्तमद्भुतमप्दक्रमश्चकार । यताद्दीर्घं नमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः । उन्मुख श्यामकुरव्यस्य गतिरर्द्धपुलायितं मतिः लक्षणात । पुला नाम प्लुतादानेकापर्यनामा चयानाङ्गति विशेष । तदुक्तं चयलीलावत्यां प्लुतां प्रवञ्जितामाकुर्यां धारा पुलनाभिधा । पुनरेना रलोपान्तर पुलामित्याह देशिक । तल्लक्षणञ्च तत्रैवोक्तम् । विपति समविशेषानुतविपत्थपपादान प्रवदति पुरतोऽश्वः साथ धारा पुलाख्या । शिक्षयति समपादोतवेपयाकुञ्चनाना कदणमिह गतिधाः प्राकुरन्ते पुलाख्यामिति पार्ष्णिप्रधान प्रविधाय रागाद्वल्गा लधीकृत्य यद्वेतुपुलाख्यामित्यादि । पुलाख्यया अयित गमि पुलायितम् । अयगतौ भावे क्त तस्कसाङ्गेत्याद्युक्तरीत्या अनुष्ठितमर्द्धपुलायितमित्यलमतिविस्तरेण ॥ १० ॥

नीहारेति । नीहारजालवत् तुहिनव्यूहवन्मलिन वधूजनविलोचनानां पक्ष्ममालाः पुनरुक्तसान्द्राः द्विगुणसान्द्राः कुर्वन् स्वभावतोऽपि सान्द्रत्वादिति भावः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः पक्ष्ममालाः । अथ यदूनां बलैः सैन्यैः क्षुण्णः अद्रेः रैवतकस्य उत्थितः पांशुः दिवमाकाशं आततान विस्तारयामास । तनोतेः छन्दसि प्रत्यय सर्वोऽन्तङ्गेत्यत्र तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानाद्वैकल्पिक इड्भाव तनोतर्विभाषेति दीर्घ । पांशुर्दिशां मुखमतुल्ययदाच्छादयति स्म । तुल आच्छादने इति धातोश्चौरादिकाल्लङ् ॥ ११ ॥

उच्छिद्य विद्विषइव प्रसभं मृगेन्द्रा-
निन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽथ वासः।
वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्त-
मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥
बिभ्राणया बहलयावकपङ्कपिङ्ग-
पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः।

उच्छिद्येति। इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य चरैरनुचरा अनुजीविनो भूपतयो भूपतयोऽथ मृगेन्द्रान् सिंहान् विद्विषः शत्रूनिव प्रसभं प्रसह्योच्छिद्य हत्वा वन्येभानां मस्तकेषु निखातैर्निक्षिप्तैर्नखाग्रैः [illegible] मुक्ता-फलप्रकरान् भजन्तीति तथोक्तानि गुहागृहाणि [illegible] ॥ विद्विष इवेति विद्विषः '[illegible]'। [illegible] इति कर्मणि [illegible] इति [illegible]॥

बिभ्राणयेति। अन्ये भूपतयः [illegible]। [illegible] काचित् [illegible]। बहलेन यावकपङ्केन पिङ्गं पिङ्गलं पिच्छं बर्हमेवावचूडं ध्वजोर्ध्व [illegible] बिभ्राणया। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः अनुमाधवधाम [illegible] [illegible] जग्मुः प्रापुः दूरादेव गरुडध्वजेन माधवधाम ज्ञात्वा [illegible] [illegible] ॥ १३ ॥

[illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]

वस्त्रग्रहद्दचटुलाञ्चिपताकयान्यै
स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या ॥ १३ ॥

छायामपास्य महतीमपि वर्त्तमाना
मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।
सर्वो हि नोपगतमप्यपचीयमानं
वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या
मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा
दुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥१५॥

आगामिनीं छायां जगृहिरे वर्द्धिष्णुत्वादिति भावः । न च प्राप्त-त्यागो दोषाय त्यागस्वीकारयोः न्यायप्रयुक्तत्वादिति भावः । सर्व इति । तथा हि सर्वो जनः उपगतं प्राप्तमप्यपचीयमानं क्षीयमाणम् । कर्मकर्त्तरि प्रयोगः । आश्रयं नोपैति न गच्छति किं त्वनागतम-प्राप्तमपि वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं आश्रयमुपैति । सामान्येन विशेषस-मर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

अग्र इति । अग्रे गतेन पुरः प्रयातेन रम्यां वसतिं निवासम् । वहिवसियसिभ्यश्चेति वसेरौणादिकोऽतिप्रत्ययः । परिगृह्य स्वायत्तीकृत्य आपाताः स्वयमाकस्मिकमागच्छन्तः । भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरि यदन्तो नि-पातः । तेषां सैनिकानां निराकरणे निरसने आकुलेन व्यग्रेण उद्-बाहुना उपलक्षणेन केनचिदिति शेषः अन्यतो यान्तोऽगच्छन्त आत्मवर्ग्याः स्वयूथ्याः द्रुतं त्वरमाणं यथा तथा इतः दूरादेव आहूताः

सिक्ता इवामृतरसेन मुहुर्ज्जनानां
क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।
शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः
कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥
यानाज्जनः परिजनैरवतार्य्यमाणा
राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदल्लाः ।
स्रस्तावगुण्ठनपटाः क्षणलक्ष्यमाणा

यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा । दूराद् दूरेणेति दूरादाह्वाने गुरुविधाना दिति भावः । आशु दूरान्मुहुराजुहुविरे आहूताः । ह्वयतेराङ् पूर्वात् कर्म्मणि लिट् अभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे द्विर्वचनमुवङादेशश्च ॥ १५ ॥

सिक्तादिति । अमृतरसेन सिक्ता इवेत्युत्प्रेक्षा मुहुर्ज्जनानां क्लान्तिच्छिदः श्रमहराः कल्पद्रुमवदमृतसेकाभावादपि तद्वदाह्लादका इति भावः शाखास्ववसक्तैर्लग्नैर्वसनैराभरणैश्चाभिरामा एकत्र सेनास्थापितै-रन्यत्र स्वप्रकृतैरिति भावः वनवनस्पतयो वन वृक्षाः विचित्रफलैर्वस्त्राभरणाद्यनेकफलयुक्तैः कल्पद्रुमैः स्वर्गस्थैरिति शेषः सह तदानीं विरेजुः तद्विरेजुरित्यर्थः । सहेति साहचर्ये । सह साकल्यसाहचर्ययौगपद्यसमृ-द्धिष्विति विश्वः । तथा चोपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

यानादिति । परिजनैर्यानाद्वाहनादवतार्य्यमाणा अवरोप्यमाणाः । ह्रेर्ण्यन्तात्कर्म्मणि यक् शानजादेशः-स्त्रः पोऽन्यतरस्या मिति प्रकारः । नराणामालोकिमानानामपनयनेऽपसारणे आकुलाः सौविदल्लाः क-ञ्चुकिनो यासान्ताः । सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः । स्रस्ता पतिता-ऽवगुण्ठनपटा अवगुण्ठनपटा यासान्ताः अत एव क्षणं लक्ष्य-माणाः चञ्चलदृशो यासान्ताः तथोक्ताः राज्ञीः राजपत्नीः । पुंयोगा-

वस्तुश्रियः समयकौतुकमीक्षते स्म ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्तमृदुबाहुलतास्तुरङ्गा-
द्राजावरोधनवधूरवतारयन्तः।
आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव
गण्डस्थलीः शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वैव निर्जितकलापभरामधस्ता-
द्व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः।

स्यामिति ङीप्। समयकौतुकमीक्षते स्म। ताड्यताड्य कामातुकौतुकम् ॥ १७ ॥

कण्ठेति। तुरङ्गाद्राजावरोधनवधूः राज्ञामवरोधस्त्रीरवतारयन्तोऽवरोपयन्तोऽधिकृताः अन्तःपुराधिकारिणः कण्ठेषु आसक्ता मृदवो बाहुलतास्तदीया येषां ते तथोक्ताः सन्तः स्फुटं व्यक्तमालिङ्गनान्यापुरेव अन्यथा दुरवरोहत्वादित्याशयेति भावः। आसां वधूनां गण्डस्थलीः शुचितया स्वयं शुद्धवृत्तित्वाद्गण्डानां भर्तृस्पृश्यत्वाच्च न चुचुम्बुः। यावत्कार्यं प्रकारिणः शुद्धात्मानो नातिवर्तन्तीति भावः। अन्यस्तु पापाचारा पापलिङ्गानि प्रकाशयन्तीति भावः ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेति। अधस्तात्तलभे निर्जितः कलापभारो बर्हभारो यया ताम्। कलापो भूषणे बर्हे इत्यमरः। व्याकीर्णेन विक्षिप्तेन माल्येन कबरां शारम्। शबरः कर्बुरः शार इति हलायुधः। तरुण्याः कबरीं केशपाशम्। कबरी केशपाशोऽथेत्यमरः। जानपदेत्यादिना ङीप्। दृष्टैवेत्युत्प्रेक्षा। मयूरैः चन्द्रकाः आसां सन्तीति चन्द्रकवान् मयूरः दृशः पाणाद्रुश्च प्रत्ययात्। दृशतो लुङि विभाषेत्यादिना श्नोरङादेशः अपि लुङ्यात्मनेपदादिना अङादेशः। तथा हि संसर्गिणा भयम-

दृष्ट्वैव निर्ज्जितकलापभरामधस्तात्
व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः।
प्राद्रवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्
संहर्षिणां सह गुणाभ्यधिकैर्दुरासम्॥१९॥
रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा
वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः।
भूभर्त्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः
पादा इवाभिबभुरावलयोरथानाम्॥ २०॥
छायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशोभै

रिया कर्त्री गुणाभ्यधिकैर्गुणोत्कृष्टैः सह दुरासमासितुमशक्यमित्यर्थः। आसेरकर्मकादीषद्दुरित्यादिना खल्प्रत्ययः तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति नियमात्। अत्र भयहेतुकस्य पलायनस्य कबरीदर्शनहेतुकत्वमुक्तेरस्य ततुपमर्दनामअर्थोऽयं अर्थान्तरन्यासः तत दृष्टान्तयाऽन्वयेन सङ्करः। न हि जितैर्जेतरि स्थातुमुचितमिति भावः। १९॥

रोचिष्ण्विति। रोचिष्णवो रोचनशीलाः। अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः। तेषां काञ्चनचयानां काञ्चनराशीनामंशुभिः पिशङ्गिताः पिशङ्गीकृताः आशा दिशो याभिस्ताः वंशानामग्रभागैः प्रतिनियतदूर-समद्दुमादिचिह्नितैर्ध्वजैः वंशध्वजैः जलदसंहतिं मेघसङ्घातमुल्लिखन्त्यः आयतन्दीर्घं निरन्तरञ्चोरन्ध्रञ्च सन्निविष्टाः संस्थिताः रथानामावलयः भूभर्त्तुरैरावताद्रेः पादाः प्रत्यन्तपर्वता इवाभिबभुः भान्ति स्म। छायादि यद्वीकरण्यादिक्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा॥ २०॥

छायेति। क्षितिभृतां राज्ञां निवासगृहैः ...
छायाविधायिभिः कान्तिभूरिशोभाभिरयुक्तैः। ...

रुच्छ्रायिभिर्बहलपाटलधातुरागैः ।
दूष्यैरिव क्षितिभृतां द्विरदैरुदार-
तारावलीविरचनैर्व्यरुचन्निवासाः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमान-
मन्दानिलप्रशमितश्रमघर्मतोयैः ।
दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु भेजे
निद्रासुखं वसनसद्मसु राजदारैः ॥ २२ ॥

कान्तानिति विश्वः। व्युज्जृम्भिता भूतीनामभ्ररचनानां सम्पदां च शोभा यैस्तैः भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। उच्छ्रायिभिरुन्नतैर्बहलः सान्द्रः पाटलः श्वेतरक्तो धातुरागो गैरिकादिरञ्जनं येषान्तैः उदारा तारावलीनां शुद्धमुक्तावलीनां विरचना येषु तैः मुक्ताहारभूषितैरित्यर्थः। तारा मुक्तादिसंशुद्धौ तरले शुद्धमौक्तिके इति विश्वः। दूष्यपक्षे तारावलीरज्जुसन्ततिरिति केचित्। द्विरदैर्दूष्यैः पटमण्डपैरिव। दूष्यं वस्त्रे च तद्गृहे इति विश्वः। व्यरुचन् रोचन्ते स्म। रुच दीप्तौ द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं पुषादीत्यादिना च्लेरङादेशः। अत्र द्विरदानां दूष्याणां च प्रकृतत्वाच्चोपमा नापि श्लेषभेदः विशेष्यस्य विशेषणानां च केषाञ्चि-च्छ्लिष्टत्वात् तस्मात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितेयं इवशब्दस्तु शाब्दसाम्यानुवादक इति संक्षेपः ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तेति। उत्क्षिप्त उन्नतो यः काण्डपटस्य काण्डपटकः दूष्याभोगावलम्बि वायुसञ्चारार्थः पटः। अपटः काण्डपटी स्यादिति वैजयन्ती। तस्यान्तरेऽवकाशे लीयमानेन मन्दानिलेन प्रशमितं श्रमेणाध्वखेदेन यत् घर्मतोयं स्वेदाम्बु तद्येषान्तै राजदारैः राजावरोधैः दूर्वाणां प्रतानं प्रचय एव सहजमकृत्रिममास्तरणं तल्पं येषु तेषु वसनसद्मसु पटमण्डपेषु निद्रासुखमभोजि ॥ २२ ॥

प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ।
आविर्भवद्घनपयोधरबाहुमूला
शातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥
यावत्स एव समयः सममेव ताव
दव्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ।

प्रस्वेदेति । अङ्गे गात्रे प्रस्वेदवारिणा सविशेषं सातिशयं यथा तथा विषक्तं व्यतिश्लिष्टं कूर्पासकं चोलकं कञ्चुकमित्यर्थः । 'चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । क्षतानि पुनर्विदीर्णानि नखक्षतानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उत्क्षिपन्ती उन्मोचयन्ती अत एवाविर्भवत्प्रकाशमानं घनपयोधरबाहुमूलम् यस्याः घनौ पयोधरौ बाहुमूले च यस्याः सा शातोदरी । 'नासिकोदरेत्यादिना ङीष्' । युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् । एतेन यूनां स्मरादिविनोदकरमिष्टवस्त्वालोकननिमित्तसुखोल्लासमत्यलक्षणमौत्सुक्यं व्यज्यते । नायिकाभिसारिणी प्रगल्भा या ॥ २२ ॥

यावदिति । विषयो व्यवहारः स एषामस्तीति । विषयिणो वणिजो यावत् स एव समयः वेलानिवेशलक्षण एव तावत्क्षण एव समं युगपत् अव्याकुलाः अव्यग्राः सन्तः पटमयानि पटविकाराणि पटमण्डपानीत्यर्थः अभितो वितत्य उभयतः श्रेण्या वितत्य विस्तार्य क्रयेण जीवन्तीति क्रयिकाः । वस्तुक्रयविक्रयादिति ठक् । पर्यापतत् परितो धावत् क्रयिकलोकः क्रेतृजनो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा पण्यैरुपदृश्यैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णा आपणाः पण्यप्रसारणस्थानानि यासु ताः विपणीः पण्यवीथीः । 'आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिके'त्यमरः । विभेजुर-

पर्य्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्यं
पूर्व्वापरा विपणिनो विपणीर्विभेजुः ॥ २४ ॥
अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासै
रुद्गूर्णलोष्टलगुडैः परितोऽनुविद्धम् ।
उद्भ्रान्तमद्द्रुतमनोकहजालमध्या
दन्यः शशं गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥
त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्
पुम्भिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

षष्ठ्यर्थे द्वितीयेमनुरित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

अल्पेति । अल्पप्रयोजनेनाल्पफलेन निमित्तेन कृत उरुतरो भूयान् प्रयासो यैस्तैः अल्पस्यैकस्य शशपिण्डस्य भूयसा प्रकाशिकरणादिति भावः उद्गूर्णाः उद्यताः लोष्टानि मृत्खण्डाः लगुडाश्च दण्डकाष्ठानि यैस्तैः पुम्भिरिति शेषः परितोऽनुविद्धमनुरुद्धं अतएव प्रकटसाकूतिं उद्भ्रान्तमनोकहा वृक्षाः तेषां जालमध्यादुद्यानमुद्धितम् । उत्पूर्वादितेः कर्त्तरि क्तः । अद्द्रुतमपलायितं शशं मृगविशेषं अन्यः परः अश्वन् हन्तुमित्यर्थं रचन् अनल्पं गुणं महान्तमुत्कर्षमवाप । दयालोरेतामिषलोलुपस्य सुकीर्त्तिः सुलभेति भावः अत्रार्थान्तरन्यासः अन्योगुणं पापमवन् प्रयुञ्जानः पापमवाप जघान यो हन्ता तस्यैव मृग इति व्याधसमयोदिति भावः ॥ २५ ॥

त्रासेति । त्रासाकुलो जनदर्शनाद्भयविह्वलोऽतएव निकेतान्निवेशान् परितः सर्वतः । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । परिपतन्नधावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि धन्विभिर्धनुष्मद्भिः । धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः । व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिरिति स्वामी । पुम्भिर्नान्वबन्धि

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाना
माकर्णपूर्णनयनेषु हतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥
आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन
वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।
खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्
प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥
सस्नुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

नानुयातः । बध्नातेः कर्मणि लुङ् । तथाप्यङ्गनानामाकर्णपूर्णेषु वि-स्तीर्णेषु आकृष्टाय ये नयनान्येवेषवस्तैर्हता ईक्षणश्रीर्यस्य सः अतः क्वचिदपि न तस्थौ किन्तु वीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्गनापाङ्गविशिखपा-तात्मनाथित एवेति भावः । अत्र जनालोकनोत्थभय हेतुकस्य मृगान-वस्थानस्याङ्गनापाङ्गेषु इति हेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गम्योत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जका-प्रयोगात् प्रतीयमाना । हेतोश्च हतेक्षणश्रीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात् काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ २६ ॥

आस्तीर्णेति । क्षणेनास्तीर्णतल्पं वेश्याप्रवृत्तेः शय्याप्रधानत्वात् प्रागेव सज्जितशय्यं यथा तथा रचितावसथः कल्पितनिकेतः । स्थाना-वसथवास्तु चेति कोशः । कृतेन नवप्रतिकर्मणा नूतनेन प्रसाधनेन काम्यः स्पृहणीयः अखिन्नमतिरम्लानचित्तः अगणिताध्वखेद इत्यर्थः । वेश्या-जनः खिन्नानध्वग्लानानापततः आगच्छतो मनुष्यान् पुरुषान् चिरनिविष्ट इव तत्रैव चिरवास्तव्य इवेत्युत्प्रेक्षा उपचारैः शीताम्बुताम्बूलदाना-दिसत्कारैः प्रत्यग्रहीत् स्वीचकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सस्नुरिति । सेनायां भवेताः सैन्याः सैनिकजनाः । सेनाया वेति ण्यप्रत्ययः । मार्गखिन्नगामां याः स्त्रियः सरिद्भ्यः तासामनुपभोगः उप-

जक्षुर्बिसं धृतविकाशिबिसप्रसूनाः।
सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व
दोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम्॥ २८॥
नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि यत्र

भोगाभावः। क्वचित् प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासो दृश्यते। यथाऽद- र्शनमश्रवणमनुच्चारणं अनुपलब्धिरभाव इत्यादि। तेन यन्निरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषः तेन यः प्रवादो निन्दा तममृजन् अमार्जन्। मृजूष् शुद्धौ अदादित्वाल्लङि शपो लुक् मृजेरजादौ क्ङिति विभाषा- वृद्धिरिष्यते इति विकल्पाद् वृद्ध्यभावः। मार्जनप्रकारमाह। सस्नुः स्नानमकुः; पयः पानीयं पपुः। ष्णा शौचे पा पाने लिट्। अम्बरा- ण्यनेनिजुः अक्षालयन्। णिजिर् शौचे जुहोत्यादित्वाल्लङि श्लाविति द्विर्भावः णिजाभ्यस्तनिर्दिश्यते इति झेर्जुसादेशः णिजां त्रयाणां गुणः। श्लाविल्युक्तस्य गुणः। धृतानि विकाशिबिसप्रसूनानि विकसितपुष्क- राणि यैस्ते। बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि चेत्यमरः। बिस- मृणालमजक्षुः भक्षयामासुः। घसेर्लिटि गमहनेत्यादिना उपधालोपे चुत्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वम्। स्नानाद्युपभोगेनोक्तनैरर्थ्यं निराच- क्रुरित्यर्थः। अत्र दोषमार्जनस्य स्नानादिनासत्त्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य- लिङ्गमलङ्कारः। स्नानादिक्रिया समुच्चयस्त्वङ्गमस्तीति सङ्करः॥ २८॥

नाभीति। स्त्रीणां नाभिभिरेव ह्रदैः परिगृहीतरयाणि प्रति- रुद्धवेगानि दृढैर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि प्रतिहतगतिकानी- त्यर्थः। पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः। जल- मेव मण्डूकवाद्यं वाद्यविशेषः जलमध्ये पाणिनोत्थापितमपरेण ताडि- तमण्डूकवत् ध्वनतीति प्रसिद्धेन वल्गु सुन्दरं वल्गद्भिश्चलैश्च नैः ऊनतटैः स्खलितानि स्खलनकृतानि गमितानि वा जलानि पूर्वोक्तमग-

स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।
जग्मुर्जलानि जलमण्डुकवाद्यवल्गु
वल्गद्घनस्तनतटस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥
आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्ण
मुक्षाम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ।
खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध
मूर्द्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥
ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते

निम्नगाधलितानि मन्दङ्गमुः । अत्र जलमन्दगमनस्य विशेषणगत्या रयप्रतिबन्धादि पदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २९ ॥

आलोलेति । हस्तिनां समूहा हास्तिकानि । अचित्तहस्तिधेनो ठक् । आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि । पुष्करद्वरि हस्ताग्र इत्यमरः । तेषां मुखैरग्रैरुल्लसितानि उत्क्षिप्तानि तैरम्बुवर्षैः खेदेनाध्वश्रमेणायतेन द्राघीयसा श्वसितस्योच्छ्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ताः प्रक्षिप्ताः उत्क्षिप्ताः ये मुग्धाः सुन्दराः मूर्धन्याः मूर्द्धनि भवाः । शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावादल्लोप इति द्रष्टव्यम् । रत्ननिकरा मुक्ताफलप्रकरास्तैरिवेत्युत्प्रेक्षा वपुरभीक्ष्णमुक्षाम्बभूवुः सिषिचुः । उक्ष सेचने इत्यादेश गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः । गजेन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरीति गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमाणम् ॥ ३० ॥

य इति । ये पक्षिणः पक्षवन्त इन्द्रेणाच्छिन्नपक्षा इत्यर्थः । पक्षवत्त्वे इति प्रत्ययः । तेऽद्रिपतयो मैनाकादयः प्रथममम्बुनिधिं गताः प्रविष्टाः

ये ऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ।
ते जग्मुरद्रिपतयः सरसीर्विगाढु
माक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥
आत्मानमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्ग
मूर्मौ महत्यभिमुखापतितं गजेन ।
क्रोधादधावदपभीरभिहन्तुमन्य
नागाभियुक्त इव युक्तमहो महेभ. ॥ ३२ ॥
नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तं

येऽपीति । ये इन्द्रस्य पाणिना तुलितेन प्रेरितेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुतस्तेऽद्रिपतयः आक्षिप्ता उन्नीताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषाम् । प्रवेण्यास्तरणं वर्णं परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । तेषां सैन्यगजानां छलेन सरसीर्विगाढुं विगाहितुम् । स्वरतिसूतीति विकल्पादिडागमः । जग्मुः । अत्र गजच्छलेनेति छल-शब्देन गजत्वमपह्नुत्याद्रित्वारोपणाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपो-ऽपह्नवालङ्कारः । तेन प्रकृतमहीधराणां सागरावगाहनदर्शनात् मकरात् स्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षाल्लूनपक्षाः पर्वता इवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ३१ ॥

आत्मानमिति । महेभो जलधेर्जलाशयस्य महत्यूर्मौ प्रतिबिम्बिता-ङ्गं यस्य तमभिमुखापतितमभिमुखमागतमात्मानमेव आत्मप्रतिबिम्बमेवे-त्यर्थः निरीक्ष्यान्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तोऽभिद्रुत इवातितूर्णमपभी-र्निर्भीकः सन् क्रोधादधावत् अहो इति मौढ्येन विस्मये तच्च युक्तं महेभस्येति भावः । अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रान्तिनिमित्तक-त्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

नेति । अन्यकरिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदाम्बुना तिक्तं सु-

धृताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताश्मः।
रुद्धे गजेन सरितः सुरूपावतारे
रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौघः॥ ३३॥

पन्थानमाशु विजहीहि पुरः स्तनौ ते
पश्यन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्कि चेताः।
स्तम्बेरमः परिणिनंसुरसावुपैति
षिड्गैरगद्यत ससम्भ्रममेव काचित्॥ ३४॥

रमि। कटुतिक्तकषायास्तु सौरभेयेऽपि प्रकीर्तिता इति केशवः। अश्मा-
प्रादात् पश्चात् नेच्छता विहातुं त्यक्तुमपि नेच्छता अनिच्छता क्रोधेऽपि
पाषाण्यामिति भावः। धृताङ्कुशेन सरुषा सक्रोधेन गजेन नगसरितो-
ऽवतारे तीर्थे रुद्धे सति जनौघः। रिक्तान्युदपात्राणि येषु ते करा य-
स्मिन् यथा तथा चिरमास्त अतिष्ठत्। आस उपवेशने लङ्। एकह-
लादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यामित्युदकस्योदादेशः॥ ३३॥

पन्थानमिति। पन्थानमाशु विजहीहि। ओहाक् त्यागे लोटि
सेर्ह्यादेशः आ च हाविति विकल्पादीकारादेशः। पुरोऽग्रे ते स्तनौ
पश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुम्भौ विशङ्कत इति तद्विशङ्कि चेतो यस्य सः
कुम्भभ्रान्तिमानित्यर्थः। अतएव भ्रान्तिमदलङ्कारः। स्तम्बे तृणे रमत
इति स्तम्बेरमः। इभः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः। स्तम्बकर्णयो रमि-
जपोरित्यच् प्रत्ययः। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। परिणन्तुं तिर्यक्
प्रहर्तुमिच्छुः परिणिनंसुः। नमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। एकाच उपदेशे
ऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। असावुपैति पुरेति पाठे पुरोपैतीत्यन्वयः
उपैष्यतीत्यर्थः। यावत्पुरा निपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट्। षिड्गै-
र्विटैः। षिड्गः पल्लविको विट इति कोशः। काचिदेवमुक्तरीत्या
ससम्भ्रमं ससत्वरं यथा तथा गदिता॥ ३४॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां
हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।
आकर्णमुल्लसितमम्बु विकासिकाश-
नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥

गण्डूषमुज्झितवता पयसः सरोषं
नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।
अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-

कीर्णमिति । अनेकपानां द्विपानां विगाढं प्ररूढो यो मदेन तापः सएव रुक् रोगः तस्याः रुजः शमाय शनैर्मन्दं हस्तैरनुकपोलं कपोलयोः कीर्णं क्षिप्तं आकर्णं कर्णपर्यन्तम् । आङ्मर्यादाभिविध्यो-रित्यव्ययीभावः । उल्लसितमुत्थितं विकासि यत्काशं काशकुसुमं तेन सदृशं काशनीकाशम् । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अतएव स्वुत्तर-पदे स्थौ । निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः इत्यमरः । अम्बु सितचामरस्य समतां सादृश्यमाप । तुल्यार्थैरित्यादिना षष्ठी । उपमा-लङ्कारः ॥ ३५ ॥

गण्डूषमिति । लब्धः परवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो मदगन्ध-वाहो येन तेन अतएव सरोषं यथा तथा पयसः पानीयस्य गण्डूषं मुख-पूरम् मुखान्तर्गतमम्बु इत्यर्थः । गण्डूषो मुखपूरणे इति हलायुधः । स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि पुंलिङ्गमेवाह वामनोऽलिङ्गाध्याहारादिविषयम् । उज्झितवता त्यक्तवता नागेन गजेन । मतङ्गजो गजो नाग इत्यमरः । अम्भोधिरोधसि सागरतीरे । दन्तयोरन्तयोर्मध्यप्रतिमानमिति स्मृतम् । पृथुना प्रतिमानभागेन रुद्धं प्रतिबद्धं जरठं दन्तौ मुसलाविव तयोः प्रहरः प्रहारो यस्मिन् कर्मणि तत् । अयोमयोऽमुसलोऽस्त्री स्यादित्यमरः ।

रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
कोविद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।
यद्दन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्क्षो
र्मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ३७॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ
हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरीक्षे ।

निपेते निपतितम् । भावे लिट् । क्रोधवेगादवष्टम्भः प्रकृत्य पारवश्य मयच्छाधोमुखः पपातेत्यर्थः । क्रोधान्धाः किन्न कुर्वन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

दानमिति । दीयत इति दानं मदश्च । दानं गजमदे त्याग इति विश्वः । तद्ददति विसरत्यपि दानवर्षेपीत्यर्थः । सहसा बलात् । स्वरादित्वादव्ययमिति शाकटायनः । जलैर्जडैर्नीरैश्च जलद्रीकृतवे नीरे ह्रीवेरे च जडेऽन्यवदिति विश्वः । अधिरूढे आक्रान्ते सति विद्यमानगतिः गमनसाधनवान् समर्थश्च कः पुमानासितुमुत्सहेत न कोऽपीत्यर्थः । शकधृषेत्यादिना तुमुन् । यत् मिमङ्क्षोर्मङ्क्तुमिच्छोः । मस्जेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । दन्तिनः कटो गण्ड स कटाहः खर्परखण्ड । कटाहः खर्परस्तुप इति वैजयन्ती । तत्तटात्प्रदेशादलीनां पटलैः परितो मङ्क्षु झाक् झाक् मङ्क्षु सपदि द्रुतमित्यमरः । उदपाति उत्पतितम् । भावे लुङ् चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति । जलौघे अन्तर्जलौघम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अ वा जलौघस्य अन्तरमन्तरमध्यन्तरे अवगाढवतः प्रविष्टवतः । गाढेर्भितः मदान्धस्य दानलुब्धस्यापि । गजस्य कपोलौ हित्वा क्षणमन्तरी- क्षमयांशादे विततपक्षतिर्विस्तृतपक्षमूलः पक्षमूलात् विततपक्ष-इत्यर्थः

द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो
वर्णः पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥
संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-
रम्भोजगर्भरजसाङ्गनिषङ्गिणा च ।
क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-
वन्योन्यवस्तुपरिवृत्तिमिव व्यधत्ताम् ॥ ३९ ॥
याश्चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां

स्त्री पैवतिः पत्रमूलमित्यमरः । पत्त्राणीति तिप्रत्ययः । अलिगणो गुणेषु रूपादिषु द्रव्यमात्राश्रयो वेशन्तेषु द्रव्याश्रयेषु अपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाद् द्रव्याधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीत्यर्थः । पृथग्गतं जलसम्पर्कभयात् स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो नीलोऽस्यैवोपलक्षणं गजस्य नीलिमेव रराज । गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यमरः । अत्रालिगणो वाह्याङ्गजनीलवाश्रयादन्यत्र उपलभ्यमिति शङ्काय पृथक् स्थितिरित्युत्प्रेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिरिति । सरिच्च महेभश्च सरिन्महेभौ पयसि संसर्पिभिः गजात्सरित्प्रवाहे विसृत्वरैः गैरिकरेणव एव रागास्तैः । करणे घञ् । अङ्गनिषङ्गिणा गजाङ्गलग्निना अम्भोजगर्भरजसा पद्मपरागेण च निमित्तेन क्रीडया लीलया उपभोगं सम्भोगमनुभूयान्योन्यस्मिन्परस्परयोः परिवृत्तिं विनिमयं व्यधत्तामकृतामिव । दधातेर्लङि परस्मैपदे लकारादेशः । अत्र सरिन्महेभयोः प्रतीयमाननायिकादेरभेदाध्यवसायेन वस्तुविनिमयोत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

यामिति । गजेन्द्राः विरसतः समन्तात्स्रवन्ति नैकबिन्दुपरम्परा मदजलस्य चन्द्रकैश्चन्द्राकारैर्मण्डलैर्महानदीनां याः श्रियं शिखण्डिनां मेघश्यामत्वात्ते जलाभिगमनीयैर्वेषु चाक्षितेषु सत्स्वः

नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ।
ताम्रात्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलग्ननवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥

प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न
निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी ।
रोद्धुं महेभमपरिस्फुढिमानमागा
दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य॥४१॥

[illegible] प्रत्यवापुः [illegible] । [illegible]
समदरिद्रविरम्भद्वारः । [illegible] यदा [illegible] भवेत् ।
सार्धं समाधिकन्दे [illegible] इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

प्रतीति । अन्यदन्तिनमभि प्रत्यन्यदन्ति प्रतिगजाभिमुखमित्यर्थः ।
लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । चलितं धावन्तं [illegible]
निशिताङ्कुशेन दूरगाढं यथा तथा भिन्नं सत् [illegible] ।
[illegible] । [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] प्रभुः । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ४१

सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाष
सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य।
सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै
र्मम्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

सेव्य इति। यन्त्रा निषादिना आकलनाय बन्धनाय सानुनयं सप्रश्रयं नीतेन समीपं प्रापितेन गजेन वन्यगजदानैः कृतोऽधिवासो वासना यस्य स तद्गन्धीत्यर्थः शाखी वृक्षः। सेव्यादित्वात् णिनि। सेव्योऽपि सेवार्होऽपि नाभाजि नासेवि। भज सेवायां कर्मणि लुङि चिणो लुक्। किन्तु केवलमभाजि अभञ्जीत्यर्थः। भञ्जि आमर्दने भञ्जेश्चिणीति विभाषा नलोपः। सेवत्यपूर्ववत्। तथाहि मानभृतोऽहङ्कारिणोऽन्यस्य गन्धमपि न सहन्ते परं किमुतेति भावः। अतो वृक्षभङ्गं युक्तमेवेत्यर्थः। मूर्धन्यटलङ्कारः ॥ ४२ ॥

अद्रीन्द्रेति। अद्रीन्द्रस्य रैवतकस्य कुञ्जे चरति यस्तस्य कुञ्जरस्य गण्डकाषेण कपोलकषणेन सङ्क्रान्तं दानपयो मदाम्बु यस्य तस्यात एव सेनागजेन मथितस्य भग्नस्य वनपादपस्य निजैरात्मीयैः प्रसूनैः पुष्पैः। निजमात्मीयनित्ययोरिति वैजयन्ती। मम्ले म्लानम्। म्लायतेर्भावे लिट्। अलीनां कुलैस्तु यथा गतमगामि गतम्। आगतक्रमेणैव गतं न तु म्लानमित्यर्थः। आपद्यात्मीयानात्मीययोर्भेद इति भावः। गमेर्गत्यर्थत्वादकर्मकत्व विवक्षायां भावे लुङ्। इभवनपादपादीनां विशेष-

नोच्चैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी
माधोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।
बन्धाय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव
नैवात्मनीनमथ वा क्रियते मदान्धैः ॥४४॥
उष्णोष्णशीकरसृजः प्रबलोष्मणोऽन्त
स्तत्फुल्लनीलनलिनोदरतुल्यभासः ।

भ्रशाय्यादामद्रा दौपम्य प्रतीते कश्चिद्विमासोक्तिरुदेशा ॥ ४२ ॥

नोति । इभा यदा उच्चैस्तरुतलेषु न ममुर्नावर्त्तन्त तदानीं आधोरणैर्नियन्तृभिरभिहिता इमान्छिन्धीत्युपदिष्टा पृथुमूलशाखा बन्धाय स्वबन्धनायैव तरसा बलेनात्मना स्वयमेव चिच्छिदु न चैतदाश्चर्यमित्याह । यद्वा मूढाना दुष्कमेवेत्याह । अथ वेति । अथ वा मदान्धैरात्मनीनमात्मने हित न क्रियत एव । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खइति खप्रत्यय आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावादन्नाद्वि इति टिलोपो न । पूर्ववदपालङ्कार ॥ ४४ ॥

उष्णोष्णेति । मतङ्गा नगा उष्णोष्णा उष्णप्रकारा । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचन कर्मधारयवत्सुपोलुक् । तान् शीकरान् सृजन्ति सृष्टवन्तीति तथोक्तान् । क्विप् । अन्त प्रबलोष्मण प्रवृद्धतापान् तत्फुल्लमित्युत्फुल्लविकचयोरुत्पलस्थानेन्दुत्र सर्वत्र फुल्लेर्निष्ठा वाच्यम् । तम्य नम्पुर्नलिनस्य नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभास समानकान्तीन् कथयस्वा नियन्तुं शिराभिदयो विदुम्मत्तमान् एतान् कतिविस्तारान् गजान्नियन्ता: करिमन्दिरेषु बन्धनशालेषु । हेमदर्शिकगोपेषु इरिवन्मदरूपताभिदमर । ममन्त्रु अवस्थानार्हनियन्तृ: । इत्थं प्रकिरन्ता मन्ता इत्युभयदार्शि तन्त्रमौ । निरण निवृतस्यामाप

यकान् विशालशिरसो हरिचन्दनेषु
नागानबबन्धुरपरान्सनुजा लिरासुः ॥४५॥
कण्डूयतः कटभुवं करिणो मदेन
स्कन्धं सुगन्धिमनुलीनवता नगस्य ।
स्थूलेन्द्रनीलशकलावलिकोमलेन
कण्ठे गुणत्वमलिना वलयेन भेजे ॥ ४६ ॥
निद्धूतवीतमपि वालकमुल्ललन्तं
यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ।

असतेर्लिट् । उभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥४५॥

कण्डूयत इति । कटभुवं गण्डस्थलं कण्डूयतः कषतः कण्ड्वादिभ्यो यक् शत प्रत्ययः । कण्डूयतेर्ञिडात् प्रकृतित्वादुभयपदित्वम् । करिणो मदेन सुगन्धिं शोभनगन्धम् । गन्धस्येत्वे तदेकान्त ग्रहणा नाद्रियन्ते कवयः । नगस्य द्रुमस्य स्कन्धं प्रकाण्डं अनुलीनवता लग्न संश्लिष्टेनेत्यर्थः । लीयतेर्निष्ठेति क्तवतुप्रत्यय ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । स्थूलानामिन्द्रनीलशकलानां आवलिवत्कोमलेन मनोहरेणालिना वलयेन कण्ठे गुणत्वं कण्ठवलयत्वम् । मूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकाम इत्यलुक् । भेजे प्राप्तम् । कर्मणि लिट् । अलावि वलये इन्द्रनीलमयत्वभूषणत्वारोपाद्रूपकालङ्कारः ॥ ४६ ॥

निद्धूतेति । यन्ता निषादी निर्धूतं निरस्तं वीतं पादपाताङ्कुशवारणं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उल्ललन्तमुत्प्लवमानमपि । पादकर्म यत्तं प्रोक्तं यत्तमङ्कुशवारणम् । उभयं वीतमाख्यातमिति हलायुधः । वालकमल्पवयस्कगजम् । पञ्चवर्षो गजो बालः पोतस्तु दशवार्षिक इति वैजयन्ती । निषादनेन स्पर्शादिना गजपादस्याभ्यासकेन उभेण

शिक्षावशेन शनकैर्वशमानिनाय
शास्त्रं हि निश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति॥४७॥
स्तम्भं महान्तमुचितं सहसा मुमोच
दानं ददावतितरां सरसाग्रहस्तः।
बद्धापराणि परितो निगडान्यलावी
त्स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः॥४८॥

[illegible] शनैरेव शनकैः। अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति स्वार्थेऽकच् प्रत्ययः। वशं [illegible] वशमानिनाय। तथा हि [illegible] शास्त्रं क्व सिद्धिं नैति [illegible] ॥४७॥

स्तम्भमिति। करेणुराजो [illegible] राजा च [illegible] करेणुराज इति [illegible] राजा च [illegible]। [illegible] इति टच्। [illegible] महान्तं [illegible] सहसा मुमोच। [illegible]। ददौ [illegible]। परितो [illegible] [illegible]। [illegible] ॥४८॥

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने
संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।
गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे
मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥४८॥
क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगताङ्करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष

जज्ञ इति । गम्भीरमन्तर्वेत्तीति गम्भीरवेदी । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य च्यवनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः' इति मृगचर्यायाम् । तस्मिन् गम्भीरवेदिनि करीन्द्रे संरब्धः कुपितः हस्तिनं पातीति हस्तिपः स एव हस्तिपको निषादी । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा पुरः कवलं ग्रासम् अनाददाने सति । मन्दो मूढोऽपि । 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः' इत्यमरः । गजभेदोऽपि । 'भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजा' इति । महान् बलाधिकोऽप्यवगृह्य निगृह्य साध्यो नाम न खल्विति जनैर्जज्ञे ज्ञातम् । जानातेः कर्मणि लिट् । मन्दोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म ॥ ४८ ॥

क्षिप्तमिति । वारणपतिः करिवरोऽसौ पुरः क्षिप्तमग्रे न्यस्तमिक्षुकाण्डमिक्षुदण्डं न जगृहे न स्वीचकार निकटोपगतां समीपस्थां करेणुं हस्तिनीञ्च नापेक्षते स्म नैच्छत् स्म । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । किन्तु परिमीलिताक्षं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् इच्छया विहारा येषु ते वनवासा एव मञ्जुलगुणशालिनो मस्मार तानेव चिन्तयामासेत्यर्थः । स्वभी-

मिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥
दुःखेन भोजयितुमाशयिता शशाक
तुङ्गाग्रकायमनमन्तमनादरेण ।
उत् क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड
स्नेहस्नुतिस्नपितबाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥
मुक्तांशुकोपरचितानि निरन्तराभि
र्वेश्मानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ।

[illegible] मनो । न स्वच्छन्दचारिणां निर्वृतं भोगेषु मन प्रसजति इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५० ॥

दुःखेनेति । [illegible] निक्षिप्तो यः विधान [illegible] । विधानं [illegible] । तस्य [illegible] [illegible] भोजयिता । [illegible] इभाधिराजम् । [illegible] कर्मत्वम् । दुःखेन [illegible] भोजयितुं [illegible] इति भावः ॥ ५१ ॥

मुक्तेति । मुक्तांशुकैः [illegible] रश्मिभिः [illegible] । [illegible] नराधिपानां [illegible]

चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै-
र्नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥५२॥

गत्वनमार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः
स्वैरं समाचकृषिरे भुवि वेल्लनाय ।
दर्पोदयोल्लसितफेनजलानुसार-
संलक्ष्यपल्ययनवर्ध्रपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥

वेश्मानि दूष्याणि । निरन्तराभिर्नीरन्ध्राभिः उच्चैर्गजमण्डलिकाभिर्गजपरिधिभिः । स्वार्थे कप्रत्ययः प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्येकारः । नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिव परिधिमण्डलमिव यावत् । परिवेशस्तु परिधिरित्यमरः । अधिजग्मुरित्युक्तं वा ॥ ५२ ॥

गत्वनेति । गत्वना शिक्षितगमनकौशलेना मार्गा गतयोऽश्वगतयो येषां ते तथापि गतोरुमार्गाः प्रस्थितदूराध्वान इति विरोधः । अपि विरोधे गत्वना मार्गा गतयः स्वगताश्वगतिभिः गतिर्येषां ते इति विरोधपरिहारः । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः । दर्पस्य तेजसोऽन्तःसारस्योदयेनोल्लसितस्योद्गतस्य फेनजलस्य फेनीभूतोद्गतस्वेदोदकस्यानुसारेण संलक्ष्याणि पल्ययनवर्ध्राणामास्तरणबन्धचर्मवरत्राणां पदानि तत्रोद्गतानि चिह्नीभूतस्थानानि येषां ते तथोक्ताः । तुरङ्गाः भुवि वेल्लनाय-भूपरिवर्त्तनाय स्वैरं मन्दं समाचकृषिरे समाकृष्टाः श्रमापनोदनार्थमिति भावः । वल्लते इत्यवस्थानाद्गतीर्षां भवतीति वर्धं इवधिर्विषया र-न्निव्यौणादिके ष्ट्रन्प्रत्यये लघूपधगुणो रपरः । वर्ध्रं लघुचर्मरज्ज्वोरिति विश्वः । अमरस्तु नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यादित्याह । तदा द्वनिव्यौणादिके ष्ट्रन्प्रत्यये पूर्ववत् गुणो रपरः प्रत्ययतकारस्य झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वे षित्वात् स्त्रीलिङ्गे ङीप् ॥ ५२ ॥

आजिघ्रति प्रणतमूर्धनि वाह्लिजेऽश्वे
तस्याङ्गसङ्गमसुखानुभवोत्सुकायाः ।
नासाविरोकपवनोल्लसितं तनीयो
रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥५४॥
हेम्नः स्थलीषु परितः परिवृत्य वाजी
धुन्वन्वपुः प्रविततायतकेशपङ्क्तिः ।

आजिघ्रतीति । वाह्लिरद्वयोर्निर्दिष्टविशेषः तज्जो वाह्लिजेऽश्वे वाह्लिदेश्ये इति पाठे विशेष्याप्रयोगोऽस्यमानत्वादित्युक्तम् । घ्रादिभ्यो जिघ्रति अर्थे शत्प्रत्ययः । तदन्तविधिस्तु स्पष्टः । प्रणतमूर्धनि नम्रशिरसि हृतवदादि च आजिघ्रति गन्धं स्पृशति चुम्बति च सति सभावत्कामाञ्चेतिभावः । नासाविरोकं नासारन्ध्रं तस्य पवनो निश्वासः तेनोल्लसितमुद्गतं तनीयोऽल्पतरं रजः तस्याश्वस्याङ्गसङ्गमेन हेतुना यत्सुखमनुभवे उत्सुकायाः उत्कण्ठितायाः पृथिव्याः रोमाञ्चताञ्जगामेवेत्युत्प्रेक्षा । सा च भूतरजसोः प्रतीयमानभेदेनाध्यवसायादित्यवधेयम् । विरोचतेऽनेनेति विरोकम् । घञ्प्रत्ययः चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति नपुंसकत्वाविरोधः । अतएव क्लिङ्गविग्यंतं रोऽभिधाः । रोकोरन्ध्रौ छिद्रे न स्त्रियां वैजयन्ती । रोको दीप्तौ रिन्धि रोऽकनिति रिदः । ये तु केनाप्यभिप्रायेण विरोकपदेनेति पठन्ति तेनाप्यरोचकपदं कष्टोकिरिति यदुपानीयमप्रतीतेरश्लीलाख्यो दोषः कर्णोत्पलवदप्रयुक्तपुष्टार्थीकरणमिति न मन्यामहे ॥ ५४ ॥

हेम्न इति । हेम्नः स्थलीषु कनकभूमिषु । आनन्दहेत्वादिना स्वेच्छयाऽर्थे षष्ठी प्रत्ययः । परितः परितस्थ परिवर्तित्वा सत्वा वपुर्धुन्वन् धुन्वन्नात्मनः प्रविततायता विस्तृता आयता च केशपङ्क्ति-

रेजे जनैः स्नपनसान्द्रतरार्द्रमूर्त्ति-
र्देवैरिवानिमिषदृष्टिभिरीक्ष्यमाणः ।
ओसन्निधानरमणीयतरोऽभ्रवच्च
रुद्धैः प्रवालजलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥
अस्यावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-
रश्वनूपुरोर्हारतकं मुदमादधानः ।

ग्रीवाग्रलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
मिश्रं दधद्दशनचुर्चुरशब्दमश्वः ॥ ५८ ॥
उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा
कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।
आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-
मश्वेति विद्रुतमनुद्रवताश्वमन्यम् ॥ ५९ ॥
अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म
धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

[illegible] ग्रीवा [illegible] [illegible] इत्यादिना शब्दपर्यायः [illegible] । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ५८ ॥

उत्खायेति । दर्पाद्वलितेनोच्चलितेन अत एव रज्ज्वा पाशेन सह कीलं शङ्कुम् । शङ्कावपि द्वयो कीलेत्यमरः । उत्खाय उत्पाट्य तूर्णं विद्रुतमन्यमश्वम् अश्वोऽयमश्व इति धावन्त्यानुधावता प्रयत्न[illegible] मानवैर्दुर्ग्रहेण तुरगेण कटकः शिबि-रम् आकुल्यकारि आकुलीकृतः । [illegible] इत्यस्मादभूततद्भावे च्वि [illegible] [illegible] । करोतेः कर्मणि लुङि चिण्लुक् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलमिति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । प्रकृतं प्रस्तुतम् [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त
स्तुङ्गद्वितानतनिकाव्यतिपङ्गभाजः ।
सस्नुः सरोषपरिचारकवार्यमाणा
दामाञ्चलस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥६१॥
उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौघ
सौहित्यनिःसहतरेण तरोरधस्तात् ।

रथे नित्यं मृगयायां मुदं मत्तोऽदिति । अन्ये तु उरसाख्यादयो गतिवि-
शेषा धौरय इत्याहुः । उरसाधोरष्खावी प्लुतो मध्यमाजवः । आस्कन्दः
शोभनैरङ्गैः प्रत्यालीढवशापरः । उपधेन उक्तं च मादनाली च सर्वगः।
निर्दिष्टा धौरयस्तेषा इति ॥ ६० ॥

मुक्ता इति । मुक्ताविहारार्थं सृष्टा अतएव कटकं शिबिरम्परितो॥
अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । तृणानि चरन्तो भक्षयन्तः तुङ्ग-
त्वेषु क्षिप्तासु वितानतनिकासु पटमण्डपरज्जुषु व्यतिषङ्गं सङ्गभाज-
न्तीति तथोक्ताः । अतएव सरोषैः परिचारकैः किङ्करैर्वार्यमाणाः
अपसार्यमाणाः तुरगा दामाञ्चलानि पादपाशाः । दामाञ्चलम्भादपाश
इति वैजयन्ती । दुष्टतरलोमन्वनबन्धन इति केचित् । तेषु स्खलितेन
लोलानि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा सस्नुरपसस्नुः ॥ ६१ ॥

उत्तीर्णेति । उत्तीर्णभारमवरोपितभारमतएव लघुः तेन तथो-
क्तेन तथाप्यलघुना उलपानां बल्वजतृणानां ओघेन यत्सौहित्यम्पूर्त्तिः ।
यथोक्तमुपसम्पन्नम्पूर्त्तिः सौहित्यमुच्यत इति हलायुधः । तेन निःसहत-
रेणात्यन्तमसहतरेण वाह्यभारावतारेऽप्यन्तरगुरुभोजनाद्गुरु भवती-
त्यर्थः । सहेः निःपूर्वात् पचाद्यच्मना करम् प्रत्ययः । उलपा बल्वजा
प्रोक्ता इति विश्वः । श्रौपवेण उक्ष्णा वृषभेण । गोत्रोक्षेत्यादिना टच्
प्रत्ययः । तरोरधस्तादधस्ताद् रोमन्थः पर्यायाचर्वितचर्वणेन मन्थरमन्द

रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसास्नमासा
ञ्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥६२॥
मत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्द्धचन्द्र
शृङ्गैः शिखाग्रगतलक्ष्ममलं हसद्भिः ।
उच्छृङ्गितान्यवृषभाः सरितां नदन्तो
रोधांसि धीरमवचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥
मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्

भङ्क्त्वा परानन डुहो मुहुराहवेन ।

रोमन्थो गुर्वः वाद्यागककाव्यवानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा । सास्ना तु गलकम्बल इत्यमरः । किञ्च निमीलन्ति मुकुलीभवन्ति अलसानि चेक्षणानि यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा आसाञ्चक्रे आसितम् । आस उपवेशने भावे लिट् । दयादाक्षेत्याम्प्रत्ययः । कृञ्चानुप्रयुज्यते लि- टीति कृञोऽनुप्रयोगः । इतः प्रभृत्याष्टसर्गात् स्वभावोक्तिः ॥ ६२ ॥

मत्पिण्डकेति । मत्पिण्डैर्पङ्कपिण्डैरासमन्तं मृत्पिण्डकैः शेखरिताः कृतशेखराः कोटयोऽग्राणि येषां तैरत एव शिखाग्रगतलक्ष्मकोद्भूतं यथैव सर्वं यस्य स तथाभूतं यो दमद्वं चन्द्रं हसद्भिरिवेत्यर्थोत्प्रेक्षेद मस्तु । अमूदारमेति यतान्वारम् । शृङ्गैर्विषाणैरुच्छृङ्गा उद्गतशृङ्गाः कृता उच्छृङ्गिताः अन्यवृषभाः प्रतिद्वन्द्वभावेन ये सत एव धीरगम्भीरं नदन्तो गर्जन्तः महान्त उक्षाणो महोक्षाः । अचतुरेत्यादिना निपातनात् साधुः । सरितां रोधांसि अवचस्करिरे चार्विलिखन्; कृषोद्गुरुक्रियाकं । चाहपूर्वात्करते; कर्माणि लिट् किरतेर्हर्षजी- विकाकुलायकरणेष्विति सुडागम विशायमेनेदम् अवगाढमार्गित उदः वसविरुधाकाङ्क्षिणा वेषणे इति दृढागमः ॥ ६३ ॥

ऊर्जस्वलेन सुरभीरनु निःसपत्नं
जग्मे जयोद्धुरविशालविषाणमुक्ष्णा ॥ ६४ ॥
बिभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं
प्रत्यग्रतामतिरसामधिकं दधन्ति ।
लोलौष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा
मभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

मेदस्विन इति । ऊर्जोऽस्यास्तीति तेन ऊर्जस्वलेन बलिना । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना निपातः । उक्ष्णा वृषभेण मेदस्विनो मांसलान् कामायामैथुनार्थोद्योगिनः । अत एव सरभसं सत्वरमुपगतान् अभिकान् कामुकान् । कम्रः कामयिताभीक इत्यमरः । अनुकामिकाभीकः कमितेति निपातः । परान् अनडुहो बलीवर्दान् मुखरानखर्वान् युद्धेन भङ्क्त्वा निर्जित्य जयेनोद्धुरं निर्भरं । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । विशाले च विषाणे यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निःसपत्नं प्रतिपक्षं सुरभीरनु गवां पृष्ठतः । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । जग्मे गतम् । भावे लिट् ॥ ६४ ॥

बिभ्राणमिति । आयतिमतीं दैर्घ्यवतीं न च वृथा दैर्घ्यमित्याह । अवृथेति । उच्चैस्तरपल्लवग्रहणात् सफलामित्यर्थः । शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधिं ग्रीवाम् । शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यमरः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । बिभ्राणन्धारयदुदग्रमुखं पल्लवग्रहणार्थमूर्ध्वमुखमौष्ट्रकमुष्ट्रसमूहः । गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् । अतिशयितो रसः स्वादो येषां तानातिरसामल्पतामभिनवत्वं दधन्ति दधति । शा नद्योः नुमस्त्विति वैकल्पिको नुमागमः । अभ्रं लिहन्तीत्यभ्रंलिहानि तुङ्गानि । वहाभ्रे लिह इति खश् प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः । तरूणां नवपल्लवानि । पल्लवोऽस्त्री किसलयमित्यमरः । लो·

साई कथञ्चिदुचितैः पिचुमर्दपत्रै
रास्यान्तरालगतमाम्रदलं म्रदीयः।
दासेरकः सपदि संवलितं निषादै
र्विप्रं पुरा पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६॥

स्पष्टं वहिः स्थितवतेऽपि निवेदयन्त
श्चेष्टाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम्।
वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै
र्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः ॥ ६७ ॥

चौड यथा तथा श्रोतोऽन्यो. समाधे वेति परस्य श्लक्ष्णम्। त्रिविधे श्रावसादयामास जघानेत्यर्थः ॥ ६५ ।

साईमिति। उचितैरभ्यस्तैः। अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः। पिचुमर्दपत्रैर्निम्बदलैः सार्द्धम्। पिचुमर्दश्च निम्ब इत्यमरः। कथञ्चित्प्रमादादास्यान्तरालगतं मुखान्तर्गतं म्रदीयो मृदुतरमाम्रदलमाम्रपल्लवं दासेरक उष्ट्रः पुरा निषादैः म्लेच्छैः संवलितं विप्रमतगराट् गरुडमिव निर्जगार उद्गीर्णवान्। पुरा किल कुतश्चित्कारणात् म्लेच्छभक्षणे तैः सहान्तः प्रविष्टं गलन्दहन्तं विप्रमुद्गारेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ६६ ॥

स्पष्टमिति। बहिःस्थितवतेऽपि अनुजीविजनाय राज्ञोऽभ्यन्तर काङ्क्षिय इति भावः। राज्ञां चेष्टाविशेषमन्तःकालोचितपरिचर्याविशेषं स्पष्टं निवेदयन्तः तद्व्यञ्जकप्रबन्धपाठैरिति भावः। कलगिरो मधुरवाचो वैतालिका मङ्गलपाठकाः अवसरेषु तत्तद्वेलासु स्फुटैः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशोऽर्थोऽभिधेयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उच्चैः भोगावलीः

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितन्त
दानीलनागकुलसङ्कुलमाबभासे ।
सन्ध्यांशुभिन्नघनकर्वुरितान्तरीक्ष
लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्त्तनस्य ॥६८॥
धरस्योर्द्धर्त्तासि त्वमिति ननु सर्व्वत्र जगति
प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ।
उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ

प्रबन्धान् पेतुः पतन्ति स्म । अत एव छन्दः मध्ये नादेयादेर्विटीत्येतस्या-
धवोपौ ॥ ६७ ॥

उन्नम्रेति । उन्नम्रैरुन्नतैस्ताम्रैः आताम्रैः पटमण्डपैर्दूष्यैर्मण्डित
मा समन्तान्नीलैर्नीलैर्नागकुलैर्गजसङ्घैः सङ्कुलं अतएव सन्ध्यांशुभिन्नैः सन्ध्या-
रागसम्भिन्नैर्घनैर्मेघैः कर्वुरितस्य चित्रीकृतस्यान्तरीक्षस्य लक्ष्मीं विडम्ब-
यत्यनुकरोतीति तथोक्तं शिवकीर्त्तनस्य मङ्गलकीर्त्तेः कृष्णस्य शिवि-
रं स्कन्धावारभाषि समोद्दवभूदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ६८ ॥

धरस्येति । असौ ... गिरिपतिरैवतकः ... उच्चैः ... श्रीपतिं हरिम् । ननु त्वं धरस्य पर्वतस्योद्धर्त्तासीति सर्व्वत्र
जगति प्रतीतः प्रसिद्धः गोवर्द्धनोद्धरणादिति भावः । तत्किं कि-
मर्थं मामतिभरमतिभारवन्तं मामधः प्रापिपयिषुः प्रापयितुमिच्छुरसि ।
प्रापयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ... उपालब्धेव ...
... इति ... भवतः ...
.... इति ... । शिखरिणी वृत्तम् ।

वलाक्रान्तः क्रोडाद्विरदमथितोर्वीरुहरवैः॥६९॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

पञ्चमः सर्गः ॥ ५॥

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ

काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठ सर्गः ।

अथ रिरंसुममुं युगपद्गिरौ
कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया ।
ऋतुगणेन निषेवितुमादधे
भुवि पदं विपदन्तकृतं सताम् ॥ १ ॥

नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

अथ ऋतुवर्णनमारभते । अथेति । अथ सेनानिवेशानन्तरं गिरौ रैवतके रिरंसुं रन्तुमिच्छुम् । रमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । एतेन ऋतुवर्णनप्रवृत्तेः प्रभुचित्तवृत्तिज्ञानपूर्वकत्वमुक्तम् । सतां साधूनां विपदामन्तं करोतीति विपदन्तकृत् । क्विप् । तं विपदन्तकृतं सेव्यमिति भावः । अमुं हरिं निषेवितुं स्वतरून् स्वस्वनियततरुस्थानानतिक्रम्य यथास्वतरु । यथार्थेऽव्ययीभावः । यथास्वतरुस्थिता प्रसवश्रीः पुष्पफलसम्पत्तिः यथास्वतरुप्रसवश्रीः । प्रसवस्तु फले पुष्पे इत्यमरः । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । सा कृता येन तेन कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया यथास्वतरुकृतप्रसवश्रियेत्यर्थः । ऋतुगणेन युगपद्भुवि पदमादधे धारितं युगपदृतुगणः प्रादुरभूदित्यर्थः । नह्यवसरं सेवकाः क्षिपन्तीति भावः । अत्र सर्गे सर्वत्र यमक[illegible]लङ्कारः । तल्लक्षणं तत्र चतुर्थे । अर्थालङ्कारस्तु यथासम्भवमूह्यः । अस्मिन् सर्गे द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ लोकवेदयोः प्राधान्येन व्यवहारात् वसन्तमादौ वर्णयति ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकय
त्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥
विलुलितालकसंहतिरामृशन्
मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गततिं सरसां दल
त्कुवलयं वलयन्मरुदाववौ ॥ ३ ॥
तुलयति स्म विलोचनतारकाः
कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।

नवेति । स हरिः पुरोऽग्रे प्रथमं या नवपलाशानि नूतनपर्णानि पलाश-वनानि किंशुककाननानि यस्मिंस्तं नवपलाशपलाशवनम् । बहुव्रीहि-पूर्वपदो बहुव्रीहिः । पलाशं किंशुके पर्णे पलाशं ति विश्वः । स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परागतानि व्याप्तानि च पङ्कजानि यस्मिन् तं स्फुटपरागपरागतपङ्कजं मृदुलाः कोमलाः अतएव तान्ताः आतपसम्पर्के किञ्चित् म्लानाः लतान्ताः पल्लवा यस्मिन् तं मृदुलतान्त-लतान्तं सुमनोभरैः पुष्पसमूहैः सुरभिं सुगन्धिं सुरभिं वसन्तमलोकयत्-अपश्यत् । सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः । सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवदिति विश्वः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् नभभरा इत्यादि अस्मिन् सर्गे पादेऽपि तदेव यमकम् । एककारादचतुर्थपर्यन्ति मन्त्रालीय संसृष्टिः ॥ २ ॥

विलुलितेति । विलुलितालकसंहतिर्विधुतचिकुरनिकरः मरुत् मृग-दृशां ललाटजं श्रमवारि स्वेदमामृशन् परिमृशन् हरन्निति भावः । सरसां तनुतरङ्गततिं दलन्ति विकसन्ति कुवलयानि यस्मिन् कर्म तं दलत्कुवलयं तथा वलयन् आवृण्वन् शीतलः इति भावः । मरुत्सुरभिगन्धवहः श्लाघ्यः ववौ ॥ ३ ॥

प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सर

च्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना: ॥ ८ ॥

मधुकरैरपवादकरैरिव

स्मृतिभुव: पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचस: परिवादिनी

स्वरजिता रजितावशमाययु: ॥ ९ ॥

समभिसृत्य रसादवलम्बित:

प्रमदया कुसुमावचिचीषया ।

द्रुमदुरयामासु । दरतेर्णिङि गतिस्येत्यादिना मिचोलुक् । कोकिला कूजितश्रवणानन्तरमेवाङ्गार्पणात् दौत्यकार्य्ये लक्षयेद् तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

मधुकरैरिति । मधुकरैः कर्तृभिः अपवादैः मृगवञ्चनाय घण्टादिकुत्सितशब्दं कुर्वन्तीत्यपवादकरा व्याधास्तैरिव पथिका हरिण्य इव परिवादिनीस्वरजिता वीणाविशेषध्वनिजयिन्या । सप्तभिः परिवादिनी त्वमरः । जौ क्विपि लुक् । वचसो गीतस्य कलतया माधुर्येण करणेन रञ्जिता आकृष्टा सन्त इत्यर्थः । रञ्जेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः रञ्जेर्णौ मृगरमणे इति उपधानकारलोपः । इहोपमानमृगपाहरूयादौपचारिक मृगत्व उपमेयेषु पथिकेष्वप्यौचित्यविरोध स्मृतिभुवः स्मरस्य मृगयात्यन्ता विषयत्वात् मृगयाव्यापारस्थैर्यस्य च वशमाययुः यथा व्याधगाना सक्ता गर्ते मृगा पतन्ति तद्वन्मधुकरझङ्कारासक्ता मान्या स्मरपारवश्यमेजुरित्यर्थः । अनेनैव चमुपमा ॥ ९ ॥

समभिसृत्येति । प्रमदया कलत्रा कुसुमानामवचिचीषया अवचेतुमि-

न्त्रविनमन्न रराज वृथोच्चकै
रन्नतया न्तया वनपादपः ॥ १० ॥
इदमपास्य विरागि परागिणी
रलिकदम्बकमम्बुरुहान्ततीः ।
स्तनभरेण जितस्तबकानम
न्नवलते वलतेऽभिमुखं तव ॥ ११ ॥
सुरभिनिश्वसिते दधतस्तृषं
नवसुधामधुरे च तवाधरे ।

न्नया [illegible]मयेति भाव । विनीते घञन्तादप्रत्ययादिति स्त्रियामकार प्रत्ययः विभाषार्थेरिति विकल्पात् [illegible] । [illegible]गात्समभिहत्य समागत्य[illegible] हस्तेन गृहीतकायाप्यविनमन् [illegible] अतएव वृथो च्चैर्व्यर्थमुन्नतो वनपादपः न तु नागरिक इति भाव न अतेस्यनृता [illegible] तया [illegible] नता तया न्तया पुष्पेण रराज । स्नु [illegible] पुरुषः [illegible] । द [illegible] [illegible] मौक्तिकस्तु पुष्पव्यपदेशो मिथ्यैवेति भावः ॥ १० ॥

अथ [illegible] मिमि [illegible] । इदमित्यादि । [illegible] [illegible] यदा मा तयोक्ता [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] विरागि [illegible] परागिणीः [illegible] [illegible]रुहान्ततीरपास्य [illegible] मुख [illegible] [illegible] भाव । तदा च [illegible] [illegible] ॥ ११ ॥

अलमलेरिव गन्धरसावमू
मम न सौमनसौ मनसोमुदे ॥ १२ ॥

इति गदन्तमनन्तरमङ्गना
भुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनी ।
प्रणयिनं रभसादुदरश्रिया
वलिभयालिभयादिव सस्वजे ॥ १३ ॥

अथ,सेस्तदभिमुखागमने कारणमाह । सुरभीति । तव सुरभि निःश्वसि- तिश्वासमारुते नवसुधावन्मधुरे अधरे च तृषं तृष्णान्दधतोः दधानयोरलेर्भ्रम- रस्य ममैताम् उपलभ्यमानौ सुमनसां पुष्पाणां सम्बन्धिनौ सौमनसौ गन्ध- रसौ सौरभमाधुर्ये मनसोऽन्तःकरणस्य मुदे नाल न पर्याप्तौ अतस्त्वद- धरसगन्धलोभादागच्छतीत्यर्थः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अत्र का- न्तायाः कस्यचित्स्वयमाश्लेषमुखार्थिनः प्रियस्य तद्द्वयहेतोरलेरेवागमनहेतुत्वं मात्र इत्यादौ न सुखसौरभसलोभत्वसमर्थं रागयोर्वैपरीत्यमौचित्याद्याधकं तथा- ऽपि प्रकृतेनापि ममार्द्धं नैवमन्दसाम्यथा स्वतेऽभिप्रायान्तर अलिभया- दिव सस्वज इत्युत्प्रेक्षोपमयोरुभयोर्भावे प्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगमात् । अन्यथा मध्ये सहैपरीत्ये तद्विरोधादित्यलमधिकचर्चया भावार्थेन अतो- पमानुप्रासयमकानामर्थालङ्कारजातीयानां संसृष्टिः सर्वैव तथा यमकानां त्वयाप्यत्र चतुर्थपादादावेकपादवर्णत् द्वाभ्यामन्त्यमध्य पदोऽन्तरम- यादृन्तिलवणानां स्थितत्वात् सजातीयसंसृष्टिरेषा ॥ १२ ॥

इतीति । इतीत्थं गदन्तं प्रणयिनं अनन्तरं भुजयुगस्योन्नमनेनोच्च- तराववुन्नतौ स्तनौ यस्याः सा । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् । वलिभया वलयो विद्यन्ते यस्यास्तया वलिमत्या । तुन्दिवलि- वटेर्भ इति भप्रत्ययः । उदरश्रिया मध्यशोभया उपलक्षिता अङ्गना अलिभयादिव रभसात्सस्वजे आलिलिङ्ग । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः ।

वदनसौरभलोभपरिभ्रम
द्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखला
कलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥ १४ ॥
अजगणन् गणशः प्रियमग्रतः
प्रणतमप्यभिमानितया न याः । .

ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति धातोः कर्त्तरि लिट् । लज्जामदमध्यस्था मध्येयं नायिका मता ॥ १३ ॥

वदनेति । वदनस्य सौरभे सौगन्ध्ये लोभेन परिभ्रमता भ्रमरेण हेतुना यः सम्भ्रमस्तेन संभृतशोभया सम्पादितश्रिया चलितया अलिसम्भ्रमात् प्रस्थितया अलकालोलदृशा चञ्चलाक्ष्या अन्यया स्त्रीजनेन कलो मेखलायाः कलकलः कोलाहलो विदधे विहितः अलिभयाद्धावन्त्याः काञ्चीगुणध्वनिरजनीत्यर्थः । एतेन चकितत्वमुक्तम् । चकितं भयसम्भ्रमः । अनुप्रासयमकयोः सजातीयशब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः अत्रैव तावत् तया यमकयोश्च द्वयोः सजातीययोः चतुर्थपादादावेकत्र-दवरात् द्वाभ्यां च परतोऽवरत्वादितिभयोः स्थितत्वात् संसृष्टिः ॥ १४ ॥

अजगणन्निति । याः कुकुरस्त्रियो यादवाङ्गनाः गणशो बहुशः । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्यामिति शस् प्रत्ययः । अग्रतः प्रणतमपि प्रियं ... अभिमानिनो भावोऽभिमानिता तया । ... पुंवद्भावो वक्तव्यः । नाजगणन् नागणयन् ... तदेवोराद्विकायां ... ताः कुकुरस्त्रियो ... मधु च ... इति ...

सति मधावभवन्मदनव्यथा
विधुरिताधुरि ताः कुकुरस्त्रियः ॥ १५ ॥
कुसुमकार्मुककार्मुकसंहित
द्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः ।
मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे
किमु मुहुर्मुहुर्गतभर्तृकाः ॥ १६ ॥
रुरुदिषा वदनाम्बुरुहश्रियः
सुतनु ! सत्यमलङ्करणाय ते ।
तदपि सम्प्रति सन्निहिते मधा
वधिगमं धिगमङ्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥

स्वयमेव पुरः सङ्गता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कुसुमेति । गतभर्तृका वियोगिन्यः मधु तद्धेति कप् । अपराः काश्चिदङ्गनाः कुसुमकार्मुकस्य कामस्य कार्मुके संहितैः द्रुतं त्वरितैः शिलीमुखैः शरैः खण्डितविग्रहाः पाटितशरीराः सत्यो मरणमपि प्रतिपेदिरे सद्यः पुनः पुनः मुहुर्मुहुर्मूर्च्छितेति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । १६ ॥

अथ कस्याश्चित्प्रोषितभर्तृकाया सख्युपालम्भमाभाषणं विशेषकेणाह । रुरुदिषेति । हे सुतनु ! सुभ्रु ! अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं दीर्घोत्तरपदो बहुव्रीहिः अन्यथा गुण स्यात् । रुरुदिषा रोदनेच्छा अश्रुविमोचनमित्यर्थः । रुदः सन्नन्तादप्रत्यये टाप् । ते तव वदनाम्बुरुहश्रियः अलङ्करणाय सत्यं रम्याणां विकृतिरपि श्रियमातनोतीति न्यायादिति भावः । गम्यमानक्रियापेक्षया चतुर्थी । तदपि तथापि सम्प्रति मधौ वसन्ते सन्निहिते सन्निहितोऽत्वे सति अश्रुणोऽधिगमम्प्राप्तिमम-

त्यजति कष्टमसावचिरादसून्
विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।
प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवै
रवितथावितथाः सखि मा गिरः ॥ १८ ॥
न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितैः ।

कुत्सं धिक् । 'धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । 'धिगुपर्यादिषु त्रि-षु' इति द्वितीया । अतो मारय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्यजतीति । प्रियतया इष्टतया अघशङ्किभिरनर्थोत्प्रेक्षिभिः । प्रेम पश्यति भयान्यपदेशीति भावः । बान्धवैस्त्वयि विषये गदिताः उक्ताः कष्टं बत असौ बाला विरहवेदनया अचिरादसून् प्राणांस्त्यजति त्यक्ष्यति । 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इति लट् । इत्येवंविधा गिर उक्तीः हे सखि ! वितथत्वात् याथार्थ्याः वितथा असत्याः । 'वितथं त्वनृतं वच' इत्यमरः । नञ्समोऽहो विशेष्य विहिता माभूवन्नित्याशुः ततो नञ्समासः । अवितथाः सत्याः मा वितथाः मा भूवन् इत्याशीर्लिङ्गेन मा भवन्तु इत्यर्थः । 'विद्वांसमीतेर्नु हि' माङ् तनादिष्वेकता-योरिति विभाषाविधौ लुङ् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

नेति । किन्त्वाशौ ते प्रणयी दूरगतो दूरस्थोऽपि मर्म हृदयगो-हम् । मर्म उरुर उक्ता इत्यमरः । नातिवर्त्तते नातिक्रामति माम् इति बन्धुतया बन्धुसमूहेन । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् इति तल्प्रत्ययः । उदितैरुक्तैः । वदेः कर्मणि क्तः । वचनैः वचनैः । वचनम्ब्याहृतं वचनमित्यमरः । वदि प्रतिदिनदैः दर्शनादान्तः प्रियतः सर्वं वचनं सह विदमस्व तुभ्या । अथ बद्दर्शने इति चौरादिकात् ल्यप्

प्रणयिनोनिशमय्य वधूर्बहिः
स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

[विशेषकम्]

मधुरया मधुबोधितमाधवी
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥
अरुणिताखिलशैलवना मुहु
र्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

निशमय्य: ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । वधूः स्मृतैः सुधाभिरिव नि-
र्ववौ निर्ववार । वातेर्लिट् । निर्वाणं निर्वृतिः सुखमिति ॥ १९ ॥

मधुरयेति । मधुरया मनोहरया मधुना वसन्तेन बोधिता विका-
सिताश्च ता माधव्यश्च । पुष्पधर्मं पुष्पितासूपचर्यन्ते । तासां माधवीना-
मतिमुक्तलतानाम् । अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवीलतेत्यमरः
मधुसमृद्ध्या मकरन्दसम्पदा समेधितमेधया सवर्द्धितप्रतिभया अलपशो-
न्मदयतीत्युन्मदो मदकरः । पचाद्यच् । स ध्वनिं बिभर्त्ति इत्युन्मद-
ध्वनिभृत् तया मधुकराङ्गनया मुहुर्निभृताक्षरं अलक्षणया स्फुटनादं यथ
तथेत्यर्थः । अथवा सर्वं शब्दो वर्णात्मक एव व्यञ्जकविशेषाभावादस्फु
इति मतमाश्रित्योक्तं संप्रयो । कास्य इति । उज्जगे उच्चैर्गीतम्
गायतेरविवक्षितकर्मत्वाद्भावे लिट् । बभ्रौपम्याराहित्यं समता पदगुम्फे
इति लक्षणात् समतास्त्रीगुण ॥ २० ॥

अरुणितेति । अरुणितान्यरुणीकृतानि अखिलानि शैलवना

विकचकिंशुकसंहतिरुच्चकै-
रुदवहद्धव्यवहश्रियम् ॥ २१ ॥

रवितुरङ्गतनूरुहतुल्यतां
दधति यत्र शिरीषरजोरुचः ।
उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः
शुचिरसौ चिरसौरभसम्पदः ॥ २२ ॥

दलितकोमलपाटलकुड्मले
निजवधूश्वसितानुविधायिनि ।

यथा सा तुङ्गः पथिकाङ्गनानां विरहिणीनां परितापिनः मल्लादवतो विदधती उच्चैरेतोषकं दहना । कल्पयवर्णसम्प्रापकत्वं प्राकृटैरिकत्व प्रत्ययः । विकचा विकसिता या किंशुकसंहतिः पलाशकुसुमराशिः सा हव्यवहश्रियं दवाग्निशोभामुदवहत् । निदर्शनालङ्कारः । इति वसन्तवर्णनम् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते । रवीत्यादि । यत्र शुचौ शिरीषरजसां रुचः कान्तयो रवितुरङ्गतनूरुहतुल्यतां सूर्याश्वरोमसादृश्यं दधति हरि-द्वर्णत्वादिति भावः । असौ शुचिर्ग्रीष्मः । शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गारा-षाढयोस्तथा ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यादिति विश्वः । नवमल्लिकाः । ग्रीष्मे सायंकालभवाः मल्लिका नवमल्लिकाः । ... नवत्वं ... नवमल्लिकाः विदधत् कुर्वन् । चिरं स्थायिन्यः सौरभस्य सम्पदः याभिस्ताः चिरसौरभसम्पदः ... विदधत् उपययौ प्राप ॥ २२ ॥

दलितेति । पाटलायाः कुसुमानि पाटलानि । कुड्मलाः कुसुमकुड्मलाः ... ते च ते कुड्मलाश्च दलिता विभिन्नाः कोमलाः पाटलकुड्मला येन तस्मिन् निजवधूनां श्वसितं निःश्वासमनुविदधातीति तथोक्ते ...

मरुति वाति विलासिभिरुन्मद-
भ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥
निदधिरे दयितोरसि तत्क्षण-
स्नपनवारितुषारभृतस्तनाः ।
सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं
विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥
स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः
प्रियमिवागलितोरुपयोधरा ।

तस्मिन् उन्मदभ्रमदलौ मरुति मौग्ध्यानिले वाति चलति सति । वातेर्लटः शत्रादेशः । विलासिभिर्विलासनशीलैः कामिभिः । वौ कषलसकत्थस्रम्भ इति घिनुण् प्रत्ययः । मदेन लौल्यञ्चापल्यमुपाददे प्राप्तं जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥

निदधिरे इति । वरोरुभिः स्त्रीभिः तत्क्षणस्नपनेन सद्यःस्नानेन वारितुषारभृतौ जलशीकरधारिण इत्यर्थः । तुषारौ हिमशीकराविति माधवः । स्तना दयितोरसि निदधिरे निहिताः तेषां सन्तापशान्तये स्तनालिङ्गिता एव आलिङ्गन्नित्यर्थः । किञ्च करेण पाणिना सरस आर्द्र-चन्दनरेणुः सरसचन्दनपङ्कोऽनुक्षणं विचकरे विकीर्णः । 'करतेः' कर्मणि लिट् ऋच्छत्यृतामिति गुणः । करेणुवरोरुभिरिति पाठस्तु जलक्रीडा-दीपस्य स्वादुप्रसङ्गादेवः । इति ग्रीष्मवर्णनम् ॥ २४ ॥

अथ पयोधरागममाह । स्फुरदिति । स्फुरन्ती अधीरे चञ्चले तडितौ नयने इव तडिन्नयने यस्याः सा अगलिता अशिथिला उरुपयोधरा नितम्बौ यस्याः अथवा उरू च पयोधरौ च उरुपयोधरम् । प्राण्यङ्गत्वाद्द्वन्द्वैक-वद्भावः । न गलितं न पतितं यस्याः सा उरुपयोधरयोर्निर्भरत्वात् अथ

जलधरावलिरप्रतिपालित
स्वसमयासमयाज्जगतीधरम्॥ २५॥
गजकदम्बकमेचकमुच्चकै
र्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे।
अभिससार न वल्लभमङ्गना
न चकमे च कमेकरसं रहः॥ २६॥
अनुययौ विविधोपलकुण्डल
द्युतिवितानकसंवलितांशुकम्।

जलधरावलिः पयोधराणामावलिः ... अप्रतिपालितस्वसमया अनपेक्षितनिजवेला सती एकत्र यौगपद्यादन्यत्रौत्सुक्याच्चेति भावः। जगतीधरं रैवतकभूधरं प्रियमिव समयात् समागच्छत्। यातेर्लङ्। ... अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरावलौ नायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः सा तु त्रियमिवेत्युपमयाङ्गेन सङ्कीर्यते॥ २५॥

गजेति। नभसि श्रावणमासे। नभः श्रावणिकश्च स इत्यमरः। अम्बरे व्योम्नि गजकदम्बकमिव मेचकं श्यामलम्। कालश्यामलमेचकाः इत्यमरः। उच्चैरुच्चैरुन्नतं नवाम्बुदं वीक्ष्य अङ्गना एकः एकायनः रसो रागो यस्य तं एकरसं तिरस्कृतरसान्तरं मिथुनं। कं वल्लभमिदं रह एकान्ते न चकमे न कामयते स्म तदा नाभिससार च सर्वं वल्लभं सर्वापि तदङ्गना चकमे चाभिससार चेति। नवाम्बुदस्योद्दीपकत्वादतिशयोक्तिः रह कामना पूर्वकत्वादभिसरणस्य तयोरर्थक्रमस्य दम्बन्धेन दमकादा ... यौवनं ... २६॥

अनुययाविति। ...

जलदपङ्क्तिरनर्त्तयदुन्मदं
कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।
कृतसमार्जनमर्दलमण्डल
ध्वनि जया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

नवकदम्बरजोरुणिताम्बरै
रधिपुरन्ध्रि शिलीन्ध्रसुगन्धिभिः ।
मनसि रागवतामनुरागिता
नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥

जलदेति । निजया आत्मीयया स्वनसम्पदा कृतः समार्ज्जनस्य मार्ज्जनाख्यसंस्कारसंस्कृतस्य मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्जयो यया सा तथोक्ता मार्ज्जनं नाम मृदङ्गानां ध्वननार्थमभ्यन्तरितायाः पुष्कर लेपनम् जलदपङ्क्तिरनुमदमुत्कटमदं कलविलापि मधुरालापि कलापिकदम्बकम्मयूरवृन्दमनर्त्तयत् ॥ ३१ ॥

नवेति । नवकदम्बरजोभिररुणितमरुणीकृतमम्बरमाकाशं यैस्तैः शिलीन्ध्राणां कन्दलीकुसुमानां यः सुगन्धः स एषामस्तीति शिलीन्ध्रसुगन्धिनस्तैः । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणादिनुप्रत्यया भ्रमणम् । कदल्यान्तु शिलीन्ध्रं स्यादिति शब्दार्णवे । वनवायुभिः पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु विषये अधिपुरन्ध्रि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । रागवतां कामिनां मनसि नव-नवा नवप्रकारा । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विभावः कर्मधारयवद्भावात्सुपो-लुक् । अनुरागिता आदधे अनुराग उत्पादित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शमितेति । अम्बुमुचो मेघाः प्रविरलैरल्पधाराजलबिन्दुभिः शमि-तापमपोढमहीरजो निरस्तधूलिकं न तु पङ्किलमिति भावः । सुगन्धि समप्रवेकादुत्कटगन्धम् । इह तदेकान्ततायाभावेनेत्वम् । अवनाहृत'

शमिततापमपोढमहीरजः
प्रथमविन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् ।
प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गना
जनसुगं न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

द्विरददन्तवलक्षमलक्ष्यत
स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।
घनघनौघविघट्टनया दिवः
कृशशिखं शशिखण्डमिव च्युतम् ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः
स्फुरितनिर्झरशीकरचारवः ।

दैशकाञ्जनम् । अञ्जनमञ्जनराजिर इत्यमरः । अङ्गना जनस्य सुखेन गन्धयितव्यमिति सुगं सुगमङ्गारादिभिर्यैः । सुगरो रधिकरणे इति नमेहेत्यये टिलोपः । न न चक्रिरे चक्रिरे इत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः ॥ ३३ ॥

द्विरदेति । द्विरददन्तवलक्षं दन्तधवलम् । वलक्षोधवलोऽर्जुन इत्यमरः । भृङ्गोमृग इव भृङ्गमृगः तस्य छविः सा स्फुरिता यस्मिन् तत्तथोक्तं केतकम् । इयमवनेरुद्भवमिति पौरुष नादि- ति भृङ् तदिन्दुरोति श्लोकमपि भृङ् । घनघनौघविघट्टनया निविडमेघसङ्घर्षणेन दिवोऽन्तरिक्षात् च्युतं कृशशिखं सूक्ष्माग्रं श- शिखण्डमिवालक्ष्यत ॥ ३४ ॥

दलितेति । दलितमौक्तिकानां निर्भिन्नमुक्ताफलानां चूर्ण इव विपा- ण्डवोऽतिशुभ्राः स्फुरिता ये निर्झराणां शीकराः अम्बुकणाः इव चारवः

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥
नवपयःकणकोमलमालती
कुसुमसन्ततिसन्ततसङ्गिभिः ।
प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा
शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥
निजरजः पटवासमिवाकिर
द्धृतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।
प्रियवियुक्तवधूजनचेतसा
मनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं दधिरेणुविडम्बनां दधिचूर्णानुकारं विदधिरे चक्रिरे तद्वद्बभुरित्यर्थः । पूर्वोपमानद्वयानुप्रवेशादियमुपमेति सङ्करः ॥ ३५ ॥

नवेति । नवपयः कणवद्वर्षोदकबिन्दुवत् कोमलानां मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां सन्ततिषु सन्ततसङ्गिभिर्नित्यासक्तैः । सुमना मालती जातिरित्यमरः । अतएव प्रचलितोडुनिभैः परागभूषणात्सञ्चरन्नक्षत्रैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अलिभिः शुभ्राद्रजोभरात्परागपुञ्जात् शु-भरजो भरजः परिपाण्डिमा धवलिमा आददे स्वीकृतः ॥ ३६ ॥

निजेति । प्रियवियुक्तवधूजनचेतसाम् । कर्मणि षष्ठी । अनवनी अरक्षन्ती किन्तु हिंसन्तीत्यर्थः । अवतेः कर्त्तरि ल्युटि ङीप् । नवनीपव-नावलिः नवकदम्बकाननपङ्क्तिः धृताः पटोपमाः पटकल्पा वारिमुचो मेघा-यासिन्ताः मेघपटावृता इत्यर्थः । तासां दिशां निजरजः स्वपराग-पटवासं दिव्यधानमिवेत्युत्प्रेक्षा अकिरत् अक्षिपत् सर्वा दिशो बभार ॥ ३७ ॥

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः
सपदि वारिधरारवभीरवः।
प्रणयिनः परिरभ्य मथाङ्गना
ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥

विगतरागगुणोऽपि जनोन क
स्खलति वाति पयोदनभस्वति।
अभिहितेऽलिभिरेव मिवोच्चकै
रनमते नमते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

अरमयन् भवनादचिरद्युतेः

प्रणयेति। प्रणयकोपभृतः अतएव पराङ्मुखाः विमुखा अपि स्याङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पादाकारः। सपदि वारिधरारवेभ्यो गर्जितेभ्यो भीरवो भीताः स्त्रिय इति शेषः। अथ अनन्तर- गर्जितश्रवणानन्तरमेव प्रणयिनः प्रियान् परिरभ्य आलिङ्ग्य वलिविरेचित- मध्याभिन्नबन्धप्रकारेणाचिरविनिर्मितानि मध्यमान्यङ्गानि यासां ताः सद्यो ववलिरे प्रवृत्ताः। ववलतेर्वकारादित्वात् न शसददवादिगु- णानामित्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

विगतेति। पयोदनभस्वति मेघमारुते वाति वहति सति। वातेर्लट् शत्रादेशः। विगतरागगुणोऽविरक्तोऽपि को जनो न स्खलति धैर्यादपि चलति। इत्यमभिधत्वेवैवोच्चकैरत्यर्थमनमत्सु नमत्सु अतिनम्रेषु नवपल्लवे अनमते नमते अभिहिते सति नवपल्लवैरिव मन्ये इत्युत्प्रेक्षा। नतेर्भावे लिट् ॥ ३९ ॥

अरमयदिति। अचिरद्युतेर्विद्युतोऽभवन्निव भवादिव न द्युतः

किल भयादपयातुमनिच्छवः ।
यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणा
स्तमथ मन्मथमन्थरभाषिणः ॥ ४० ॥

ददतमन्तरिताहिमदीधिति
खगकुलाय कुलायनिलायिताम् ।
जलदकालमबोधकृतं दिशा
मपरथाप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

किन्तु रागादेवेति भावः । किलेत्यलीके । भवनाद्गृहादपयातुं निर्गन्तुमनिच्छवः भयव्याजात्तत्रैव स्थिता इति भावः । निन्दुरिच्छु-रित्युप्रत्ययान्तो निपातः । मन्मथेन मन्थरमलसमभाषन्त इति मन्मथमन्थर-भाषिणः कामवशा इत्यर्थः तरुणीगणाः तमुक्तं यदवश्च नरेन्द्राश्च तेषां ग-णमरमयन् रमयन्ति स्म । अत्र भयेन रागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति लक्षणात् । सोऽप्यागन्तुकेन भयेन सहजस्य रागतिरोधानादागन्तुकेन सहजतिरोधानरूपः ॥ ४० ॥

अथ शरद्वर्णनमारभते । ददतमिति । रथावयवायुधश्चक्रायुधो हरि-रन्तरिताहिमदीधितिन्तिरोहितोष्णांशुस्तथा खगकुलाय पक्षिसङ्घाय कु-लायेषु नीडेषु निलीयन्त इति कुलायनिलायिनः । कुलायो नीडमस्त्रिया-मित्यमरः । तेषां भावस्तत्ता तां ददतमयच्छन्तं पक्षिसञ्चारमतिबध्नन्त-मित्यर्थः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमनिषेधः । दिशामिति । कर्मणि षष्ठी । अबोधकृतं अबोधकारिणं मेघावरणेन प्राच्यादिविवेकं लुम्पन्तमित्यर्थः जलदकालं प्रावृट्कालं अपरथा प्रकारान्तरेण आप प्राप । मेघोदयोपा-धिना प्रावृड्व्यवहारभाजनमेव कालं मेघात्ययोपाधिना शरत्संज्ञयोप-लेभे इत्यर्थः कालोऽपि एक एव सन्ननेकोपाधि सम्बन्धान्नानात्वमुपचर्यत इति तद्विदः ॥ ४१ ॥

स विकचोत्पलचक्षुषमैक्षत
क्षितिभृतोऽङ्कगतां दयितामिव ।
शरदमच्छगलद्वसनोपमा
क्षमघनामघनाशनकीर्त्तनः ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीतकरः करै
र्वियति वारिदवृन्दमयन्तमः ।
जलजराजिषु नैद्रमदिद्रव
न्न महतामहताः क्व च नारयः ॥ ४३ ॥

शरदिति । अघानां नाशन निवर्त्तनं कीर्त्तनं यस्य सोऽघनाशनकीर्त्तनः स हरिः विकचोत्पलमेव चक्षुर्यस्यास्तामच्छं शुभ्रं गलत् भ्रंशमानं वसन नसोपमा साहश्यमस्याः क्षमा योग्या घनामेघा यस्यां तां शरदं क्षितिभृतोऽङ्कगताम्‌ उत्सङ्गगताम्‌ दयितामिवैक्षत । शरदमैक्षत ॥ ४२ ॥

जगतीति । अशीतकर उष्णांशुः करैः स्वांशुभिः जगति लोके निशायां भवं नैशम्‌ । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेति विकल्पादण्प्रत्ययः । तमः तिमिरमदिद्रवत्‌ द्रावयति स्म निरस्तवानित्यर्थः । द्रुगतौ णौ चङि उपधाया ह्रस्वः सन्वद्भावः सन्यत इत्येति ह्रस्वः इति प्रा...... विधूदयतमिवत् । वियदाकाशे वारिदवृन्दमयं मेघसमूहरूपम्‌ । तमः अदिद्रवत्‌ जलजराजिषु निद्राया इदं नैद्रं निमीलनं तदेव तमः अदिद्रवत्‌ । तथा हि महतां महात्मनाम्‌ । अरयः क्व च क्व वा न महता; अहता न किन्तु सर्वत्र हता भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयविशेष प्रा...... विशेषः पुनः कोऽपि ...... । ...... ॥ ४३ ॥

समयएव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम्।
शरदि हंसरवा: परुषीकृत
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणि पुरोविजितध्वने
र्धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।
जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः
परिभवोऽरिभवोहि सुदुःसहः ॥ ४५ ॥

समय इति । समयः कालएव शरीरिणां बलाबलं बलाबले । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति विकल्पात् द्वन्द्वैकवद्भावः । करोतीति प्रणिगदन्तः प्रतिपादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । नेर्गदनदपतेत्यादिना णत्वम् । शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरा निष्ठुरीकृतनादा मयूरा यस्मिन् कर्मणि तत् परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा रमणीयतामयुः प्रापुः । यातेर्लङि लङः शाकटायनस्यैवेति झेर्जुसादेशः उस्यपदान्तादिति पररूपं छान्दसत्वात् लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । यस्माद्धंसमयूरकूजिते माधुर्यामाधुर्यविपर्ययदर्शनात्काल एव प्राणिनां बलाबलविधायक इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणीति । पुरोऽपि धवलपक्षविहङ्गमाः हंसादयः । हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस इत्यमरः । तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः निर्जितरवो मयूरस्य तनूरुहाणि रुहाणि 'तनुरुहाणि बर्हाणि' । पुरुषपक्षप क्षपयः । अक्षमया कूजितैर्यवेव जगलुर्गलितानि च । कालकृतं बर्हपतनमक्षमाहेतुकमुत्प्रेक्षत इति गुणेनोत्प्रेक्षा । सुदुःसह

अनुवनं वनराजिवधूमुखे
बहलरागजवाधरचारुणि ।
विकचबाणदलावलयोऽधिकं
रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥
कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे
सरजसारुणकेशरचारुभिः ।

दित्याह । अरिभिः परिभिः सह मह- अल्पश्चो हि । पराजयद-
र्शितमादाविमादौ युज्यत इति भाव । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर
न्यासः स च अप्रस्तोत्थेनया कल्प्यते ॥ ४५ ॥

अनुवनमिति । अनुवनमतिशयं बहलो रागो यस्या सा बहुलो जवा
च । ओड्रपुष्पं जपेत्यमरः । पुष्पेषु जातौ ग्रस्ततिस्वात् स्त्रीलिङ्गता ।
सैवाधरस्तेन चारुणि रम्ये वनराजिरेव वधूस्तस्याः मुखभागः तदे
मुखं तस्मिन् विकचदलमानलयिन् रुचिरायामीन्दाना विभ्रम इव
विभ्रम- शोभा यासान्ता विकचबाण दलावलयोऽधिकमधिकं दिपकमकुय ।
बाणोऽस्त्री नीलझिण्टी चेति वैजयन्ती । अधिकं रुरुचिरे शुशुभिरे ।
उपमालङ्कारयो सङ्करः ॥ ४६ ॥

कनकेति । कनकभङ्गाः सम्पृक्तका इव पिशङ्गानि दलानि येषां
तैः रजसा सरजसं सरजस्काः इत्यर्थः अतएव । न सरजसमित्यव्ययी-
भाव इति यावत् । अथ वा सहार्थस्य योगे तृतीयाः सरजसः
दर्शं प्रादिकर्मणि सहायवचनाद् बहुव्रीहावपि प्रभुरेव । तत्र च
सरजसं सरजसा वा ये अरुणकेशराः तैः चारुभिः सदा प्रियैः विभाजि-
तः कामर्दिता सामान्येना विधः साकं वा एवो रोमाञ्चादासितचैर्भिः

प्रियविमानितमानवतीरुषां
निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥
मुखसरोजरुचं मदपाटला
मनुचकार चकोरदृशां यतः । •
धृतनवातपमुत्सुकतामतो
न कमलं कमलम्भयदम्भसि ॥ ४८ ॥

रायके । असते कर्त्तरि ल्युट् । असनैः प्रियकप्रसूनैः । सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः इत्यमरः । अवृथार्थता मानविराधकत्वादस्य स्त्रीत्वमनानीत्वमवर्णनामकत्वं दध दधे । दधाते कर्मणि लिट् ॥ ४७ ॥

मुखेति । धृतो नवातपो येन तद् धृतनवातपं बालातपतापमित्यर्थ अम्भसि कमलं अम्भसि कमलम् । अनेनोपदृश्य स्थलकमलनिवृत्त्यर्थं अम्लानताद्योतनार्थं वा यतो मदपाटलाश्चकोरदृशां स्त्रीणां मुखसरोजरुचं मुखारविन्दशोभामनुचकार । अनुपराभ्यां कृञः इति परस्मैपदनियमः । अतोऽनुकरणाद्धेतोः यस्मात्समुत्सुकतामन्येषां सुरतावलोकनकौतुकिना नालम्भयत नागमयत् सर्वस्यालम्भयदेव तत्कारकत्वादित्यर्थः । एतेनौत्सुक्यवस्तुना कार्येण कारणभूता कमलदर्शनोत्था मत्तुर्निर्व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः । एतेन स्त्रीमुखसादृश्यात् कमलस्याधारेऽम्भसि पुनः उत्सुकतामलम्भयदिति रङ्गराजव्याख्यानं कालस्य काव्यार्थस्य प्रसाद इति मदश्रद्धेन मन्तव्यमिति । अलम्भयदिति लभेर्ग-न्ताल्लङ् लभेश्चेति नुमागमः अभ्यासप्रायुपसर्गानकाल्यर्दत्वाद्विति हीलाम्भिता अपिकर्तुं कमले कर्मता । गत्युपसर्जनकप्रापदर्शनो वैपरीत्यमित्युक्तं सिद्ध सिविस्त्रोत्यत ॥ ४८ ॥

विगतसस्यजिघत्समघट्टय
त्कलमगोपवधूर्न मृगव्रजम् ।
श्रुततदीरितकोमलगीतक
ध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥
कृतमदं निगदन्त इवाकुली
कृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् ।
ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः
सततगास्ततगानगिरोऽलिभिः ॥ ५० ॥

विगतेति । द्रुतविलम्बितमाह । सस्यादनेच्छोऽस्याद् युज्॰ ब्भर । कलमगोपी शालिगोप्त्री या वधूः वध्वा कलमगोपवधूः स्त्रियाः पुंवद्भावादिना पुंवद्भावः । श्रुत आकर्णितमनया वध्वा ईरित आवादितस्य कोमलगीतकस्य मधुरं गानस्य ध्वनिरवेन न श्रुततदीरितको मलगीतकध्वनि अतएवाग्रतो ग्रे न निमिषति निश्चयानन्दाभ्यामित्य निमिषम् । इत्युभयत्वेद कल्पयेद । तदीनस्य यस्य तमनिमिषेक्षणम् सम्मुखस्, वेक्षः निश्चला । वनेरदादेशाद्या धञन्तात्प्रत्यर्याद्रि क्षिदामपन्थेव । विगताघसस्य जिघत्सा यस्य तं विगतसस्यजिघत्सम् । उपसर्कामाहम्य । मृगव्रजं नाघट्टयत् नाताडयत् किन्तु साधनाद्योगा दिति भाव । अत्र तृणभक्षणकार्ये मृगनिवारणे कारणनोदनसामेन सुष्वा र्य गानस्य कारणस्य करणादुत्मादिरलङ्कारः । कारणान्तरयोगात् कार्यसुकरत्वं समाधिरिति लक्षणात् ॥ ४९ ॥

कृतेति । यदुवीरसम्भाव्यदानेऽसनीं यदुकृदया मृगमदाङ्गी लोकं पुष्पं सार्धं सुगन्धय लोभ [illegible]

विगतवारिधरावरणाः क्वचि
द्ददृशुरुल्लसितासिलतासिताः।
क्वचिदिवेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः
शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥
विलुलितामनिलैः शरदङ्गना
नवसरोरुहकेशरसम्भवाम्।

सततगः सदागतयोरावर इति यादवः ललमर्द्दौ तमदः अतएवातुर्चीक-
तगञ्चुय जर्ज्जं कार्त्तिक । बाहुलोर्ज्जौ कार्त्तिकिकश्चाश्वयर । शरद
मतङ्गइति रूपकम् । न निगदलङ्कर अयमागच्छतीत्यावेदयनइव बतु
वाति स्म । मत्तमातङ्गगमनेऽप्यभिशिव,युवजनगमनादिवमुत्प्रेक्षा रूपक
सङ्करसः ॥ ५० ॥

विगतेति। शरदि यदवो यादवाः यदुशब्देन रघुशब्दात् तदपत्य-
लक्षणो जनपदशब्दान्नामेर तद्राजस्य बहुष्विति लुकृबस्मनादिति। क्वचि-
द्विगतवारिधरावरणा विगतमेघावरणा अतएवोल्लसिता कोशादुद्धृता-
सिलतेवासिलता तद्वदसिताः श्यामा इत्युपमा क्वचिन्नीरदिनीर्मेघवती
शुभ्राभ्रपटलच्छन्नादृदर्शुः अतएवेन्द्रगजाजिनमैरावतचर्म तदेव कञ्चुक
कूर्पासकोयासान्तादव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा। दिशो ददृशु। उक्तालङ्का-
रयोः संसृष्टिः ॥ ५१ ॥

विलुलितामिति। शरदेवाङ्गना इति रूपक अनिलैर्विलुलितां विक्षो-
भितां नवसरोरुहकेशरसम्भवां धूलिं परागं परिहाय विधित्सया मञ्जरी-
जिघ्रक्षीर्षया। इषाते समानात् क्रियासमभिहारे इत्यण्। करिष्यामि
विकरिष्यु विकीर्णुमित्य। तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति तुमुन्प्र
त्यय। उदजिघत् प्रेरितवती। रूपको क्तोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः। किर-

विकरितुं परिहासविधित्सया
हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः
स्रगवनद्धमनोरमपल्लवा ।
मधुरिपोरभिताम्रमुखी मुदं
दिवि तता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजला
मतिसिताङ्गविहङ्गहसद्दिवम् ।

तिरय कौतुकमाचरन्ती । यथा रज किरति मारुतः । कश्चित्कामी कौ-
हेतुं कर्षा यथा वैरनि दिवेऽ ॥ ५१ ॥

हरितेति । अभिताम्रमुखी ईषद्रक्तमुखी । [illegible]
[illegible] । शुका [illegible]
[illegible] हरि
तपत्रमयी । [illegible] । [illegible]
मनोरम [illegible] । मधुरिपोः [illegible]
वितेनाम ॥ ५२ ॥

स्मितेति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अकलयन्मुदितामिव सर्वतः
स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखाम् ॥ ५४ ॥
गजपतिद्वयसीरपि हैमन
स्तुहिनयन् सरितः पृषतां पतिः ।
सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता
मतनुतातनुतापकृतं दृशाम् ॥ ५५ ॥
इदमयुक्तमहो महदेव य
द्वरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

रोपणाद्रूपकालङ्कारः। तद्गम्यमानीयमानाङ्गनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरित्यनयोः सङ्करः ॥ ५४ ॥

अथ हेमन्तं वर्णयति। गजपतीति। गजपतिः प्रमाणमासां गजपतिद्वयसीः महागजप्रमाणाः। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः इति प्रमाणार्थे द्वयसच्प्रत्ययः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। ता अपि सरितस्तुहिनयन् हिमीकुर्वन्। तत्करोतीति ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः णिलोपश्च। हेमन्ते भवो हैमनः। सर्वत्राण् च तलोपश्चेति हेमन्तशब्दादृतुवाचिनोऽण्प्रत्ययः तकारलोपश्च। पृषतां बिन्दूनां पतिर्वायुः। पृषन्ति बिन्दुपृषताः इत्यमरः। अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पथिकाः। अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः। तद्योषिताः प्रोषितभर्तृकाः तासां दृशामतनुतापकृतं महासन्तापकारिणीं सलिलसन्ततिमतनुत। उष्णमभूदित्यर्थः। हेमन्तमारुतोऽपि विरहिणीनां सन्तापं जनयतीति भावः ॥ ५५ ॥

सर्वदापि वियोगिनामुद्दीपकत्वायोर्हेमन्ते वैशिष्ट्यमाचष्टे। इदमिति। अनिलो वायुरन्यदान्यस्मिन् काले ग्रीष्मादावित्यर्थः। सर्वैकान्येत्यादिना दाप्रत्ययः। वियोगिनो वियुक्तान्। गतिबुद्धीत्यादिना

स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान्
सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥
प्रियतमेन यया सरुपास्थितं
न सहसा सहसा परिरभ्य तम् ।

अधिकर्त्तुं कर्मत्वम् । स्मरतोरेतस्तुमित्यर्थः । अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । स्मरयतीति यत् स्मरतेराध्याने मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम् । इदं स्मारकत्वमपि मन्दत्वमयुक्तमेव सहकारि विरहादिति भावः । अहो अतन्वादिविहितत्वमसिद्धिमय' । हेमन्ते तु इन्दुतमप्यस्य सम्भव-मेत्याह । सतुहिनस्तुहिनसहितस्तु सयौवना यौवनयुक्ता. अतएव सोष्माणो ये पयोधराः कुचास्ते स्मृता यै तान् स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान् वियोगिनो वियुक्तान् । तथा युक्तं चानीप्सितमिति कर्मत्वम् । हिनस्तु हन्तु । सम्भावनायां लोट् । हेमन्ते हि हिमसहकारात्कुचोष्मकथा ध्युदुःखोत्पादन सामर्थ्याद्वियोगिमारकत्वमपि सम्भाव्यते ग्रीष्मादौ तु मादकसहकारि विरहात् स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्यर्थः । अमारके मारकत्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः इह सहचरभिन्नौढोक्तिकिद्योरभेदाध्यवसाय इति रहस्यम् ॥ ५६ ॥

प्रियतमेति । अत्राद्यमर्थावि सहसा इति लेधा विभाग' अन्यत्र सहसेतीदं पदं सरूपा सरोषा यया स्त्रिया कया प्रियतमेन सह न स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । सा अङ्गना स्त्री सहसा मार्गशीर्षमासेन । मार्गशीर्षे सहामार्ग इत्यमरः । जातवेपथुः जनितकम्पा सती । द्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः । तं पूर्वमवगणितमेव प्रियं हसेन सह वर्त्तत इति सहसा सहासा सती । अथो हर्षो हासो हास' इत्यमरः । स्मेरहसौ इति विकल्पादनुप्रत्ययः । सहसा शीघ्रम् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । परिरभ्यालिङ्ग्य इदं इदमपीत्यर्थः । अन्यथा वैरं स्यात् । अतएव सामर्थ्यलभ्यार्थस्याप्रयोगः । क्रपयितुं ना-

श्लथयितुं चणमक्षमताङ्गना
न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

भृशमदूयत याधरपल्लव
द्युतिरनावरणा हिममारुतैः ।
दशनरश्मिपटेन च शीत्कृतै
र्निवसितेव सितेन सुनिर्ववौ ॥ ५८ ॥

प्रणभृता सुतनोः कलशीत्कृत
स्फुरितदन्तमरीचिमयं दधे ।
स्फुटमिवावरणं हिममारुतै
र्मृदुतया दुतयाधरलेखया ॥ ५९ ॥

अमत शिथिलीकर्तुं चोत्सहते स्म लेभे । मानिनीमानभङ्गमकरोद-
माम इति भावः । कलहान्तरितेयं नायिका । कोपात्कान्तं पराणुद्य
पश्चात्तापसमन्वितेति लक्षणात् ॥ ५७ ॥

भृशमिति । अनावरणा आवरणरहिता या अधरपल्लवस्य द्युति-
र्शोभा हिममारुतैर्भृशमदूयत अतप्यत । दूङ् दैवादिकात् कर्मणि लङ् ।
सा द्युतिर्दशनरश्मिपटस्य । शीत्कृतैः शीत्कारैः करणैः सितेन शुभ्रेण
दशनरश्मय एव पटस्तेन करणेन निवसिते वाच्छादितेवाभूत् सा । वसे-
राच्छादनार्थात्कर्मणि क्तः इडागमः । सुनिर्ववौ सुष्ठु निर्ववार । शीतानु-
त्पत्त्याश्वस्त इति भावः । हिमहताधरनिर्गमस्य शीत्कारकारणस्य द-
शनरश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणाद् उत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५८ ॥

धृततुषारकणस्य नभस्वत
स्तरुलताङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।
पृथु निरन्तरमिष्टभुजान्तरं
वनितयानितया न विषेहिरे ॥ ६० ॥
हिम ऋतावपि ताः स्म भृशस्विदो
युवतयः सुतरामुपकारिणि ।

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह । अगेति । आर्द्रतया आर्द्रत्वेन हेतुना हिममारुतैर्दुतया पीडितया । टु दु उपतापे इति धातोर्भीमादित्वात्कर्मणि क्तः । अगभृता दन्तमण्डला सतनोः स्त्रियाः अधरो ये-न तया अधरनेभ्यया कव्र्ग्रां कषायीकृतेन हेतुना स्फुरिताः प्रकाशि-ता ये दन्तमरीचयस्तान्ययन्तरूपं स्फुटमाधरपदमाच्छादनं दध इव दधति-वेल्युत्प्रेक्षा । दधातेः कर्मणि लिट् ॥ ५९ ॥

धृतेति । धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन तस्य नभस्वतः पव-नस्य मनस्विनः तरवस्त एवाङ्गुलयस्ताभिस्तर्जनानि तान्येव विभ्रमाः विलासा पृथु विपुलं निरन्तरमिष्टस्य दयितस्य भुजान्तरं भुजमध्यं वक्षःस्थलं नि-रन्तरमनितया अप्राप्तया गाढालिङ्गनमलभमानया इत्यर्थः । इणः क-र्मणि क्तः । वनितया स्त्रिया न विषेहिरे न सोढाः विरहिणस्तर्जि-ता इव मनस्विनोऽपि बिभ्यतीति भावः ॥ ६० ॥

हिमेति । भारमयं भराद्गतं भरमयुक्तमित्यर्थः । तत आगत इति मयट् । स्वर्णमममनुरागं सहजं प्रेम प्रकटयति प्रकटी कुर्वत्स्वादेव स्वेदेनेति भावः । अन्यत्र सुतरामुपकारिणि पुमां रिरंसाव-स्थायां सः सानुरागप्रकाशनादाह्लादोपकर्त्तरी ह्यर्थः । हिमऋतौ हिमवती शैत्येनोऽपि स्वेदस्यात्यन्ताद्धिव कार्यमिह्यर्थः । भाविक नन्दनइति तत्रविभागः । अर्थं विद्धाति रागोत्कर्ष भयंसिद्धमिति

प्रकटयत्यनुरागमकृत्रिमं
स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६१ ॥
कुसुमयन् फलिनीरलिनीरवै-
र्मदविकाशिभिराहितहुङ्कृतिः ।
उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्
वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६२ ॥

सात्त्विकोक्तिः । किन्तु हेमन्तोऽपि रागिणां खेदहेतुरेव तद्वेतुरागहेतु-
त्वादिति भावः । तास्तथा धीरायुवतयो विलासिनः प्रियान् रमयन्ति
च हेमन्तस्योद्दीपकत्वादिति पीडा चमत्कात् दीर्घरात्रित्वाच्चोभयेच्छा-
सद्भावसम्भवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अथ शिशिरं वर्णयति । कुसुमयन्नित्यादिना । उपवनं वन इत्यर्थः ।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पादम्भाव ।
फलिनीः प्रियङ्गुलताः । प्रियङ्गुः फलिनी फली इत्यमरः । कुसुमयन्
कुसुमवतीः कुर्वन् । इत्युद्दीपनसामग्री वर्णनम् । कुसुमयन्निति तत्-
प्रकृतिकात्तत्करोतीति ण्यन्तात् लटः शत्रादेशः आविष्टवद्भावे शिशिरो-
र्लुक् । मदविकाशिभिर्मदेन विजृम्भमाणैरलिनीरवैः भ्रमरीझङ्कारैराहित-
हुङ्कृतिः कृतहुङ्कारः माधुर्याद्युद्दीपकत्वातिशयद्योतनार्थमलिनीति स्त्री-
लिङ्गनिर्देशः शिशिरानिलः प्रियान्वियुवतीः कोपाद्वियुक्ताः । यौतेः
शतरि शपो लुक्तादेशः उगितश्चेति ङीप् । युवतीः वधूः युवादिरिति
तिप्रत्ययः । निरभर्त्सयत अतर्जयत । तर्जिभर्त्सी चौरादिकयोरनु-
दात्तत्वादात्मनेपदम् । अत्र वायौ चेतने चेतनधर्मनिर्भर्त्सनं दृश्य-
त इति या चालिनीझङ्कारफूत्कारोक्तिरिति रूपकमहीरा वृत्तकाव्ययोः
सङ्कर्या च ॥ ६२ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां
व्रजति कालवशाद्बलवानपि
तपसि मन्दगभस्तिरभीषुमा
न्नहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६३ ॥

अभिषिषेणयिषुम्भुवनानि यः
स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्चयः ।
क्षुभितसैन्यपरागविपाण्डुर
द्युतिरयं निरयच्छद्भूद्विशः ॥ ६४ ॥

उपचितेष्विति । [illegible] ॥ ६३ ॥

अभीति । [illegible]

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः
क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे
घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥ ६५ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं
मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।
स्फुटमिति प्रसवेन पुरोहस-
त्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ६६ ॥

शिशिरेति । शिशिरमासमपास्यापहाय शीतं हरतीति शीतहरस्य । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच् प्रत्ययः । नोऽस्माकमस्य कुचोष्मणः कुचोष्णस्य क इव गुणः किम्फलं समाप्यत इति शेषः । गम्यमान क्रियापेक्षया कर्मनिर्देशः । इत्यव्ययोपास्यान्तरा इति धियातोऽपि शिशिरमासे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रिया कान्ता अस्तरुषो निरस्तरोषा नमतः प्रणतानत एवानुमतान् स्वप्रियान् घनं निविडं परिरेभिरे आश्लिष्टवत्य इतिधियेति हुतार्थस्य परिरम्भस्य कुचोष्मसम्पर्कार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते व्याख्या-प्रयोगाद्गम्यत्वस्य ॥ ६५ ॥

अधीति । लवङ्गेष्वित्यधिलवङ्गम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तालयन्ति प्रतितिष्ठन्तीति सुमनोदलतालिनः । तालगोल्ये धातोर्णिनिः । अमी अलिनो मधुपा रजसा परागेणार्त्तवेन च अधिकं मलिना मलीमसाः पादिश्च कृताः मलिनिताः इति हेतोः पुरोऽग्रे सपदि कुन्दलता माघ्यलता । माघ्यं कुन्दमित्यमरः । दलता विकसता प्रसवेन निजकुसुमेन व्याजेन अहसत् स्फुटमहसदिवेत्यर्थः । रजस्वलानाङ्गनानां कामिनां उपहासोऽधुनेति भावः । कुन्दकुसुमस्य धावल्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया
मतनुतरतयैव सन्तानकः ।
तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा
मतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६७ ॥
नोज्झितुं युवतिमाननिरासे
दक्षमिष्टमधुवासरसारम् ।
चूतमालिरलिनामतिरागा
दक्षमिष्ट मधुवासरसारम् ॥ ६८ ॥

अथ यमकविशेषौ [illegible] कविः पुनरपि [illegible] – [illegible] । अतिसुरभिरिति । अतिसुरभिरत्यन्तसुगन्धिः सन्तानकः कल्पवृक्षः सुरभिणा पुष्पसंपदा अतनुतरतया महत्त्वेन । अ- [illegible] । अभाजीत्यभजेरिति [illegible] । तथा [illegible] । भजेर्दिर्घेति [illegible] । [illegible] तरुणः परभृतः [illegible] रागिणाम् [illegible] मधुरं [illegible] । [illegible] ॥ ६७ ॥

नोज्झितुमिति । [illegible] मधुवासरसारं [illegible] मधुवासरसारम् [illegible] । [illegible] ॥ ६८ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं
कामे कान्ते सारसिका काकुरुतेन ।
तत्सम्पर्कंप्राप्य पुरा मोहनलीलां
कामे कान्ते सा रसिका का कुरुते न ॥ ७६ ॥
कान्ताजनेन रहसि प्रसभं गृहीत
केशे रते स्मरसहासवतोषितेन ।
प्रेम्णा मनःसु रजनीष्वपि हैमनीषु
क शेरते स्मरसहासवतोषितेन ॥ ७७ ॥

बलीयसेति भाव परिरम्भकर्कशमालिङ्गनेच्छां नाभिनत् न बिभेद । शा-
रदस्येदस्याधवद्धारतया प्रहीणरसानुगुणितत्वाद्धि ऋयन्तगृङ्गारा ति-
जयन्त इत्यर्थः । अतएव रसानिरुद्धभावादृष्टयदलङ्कारः । एतदेव सुक्तं
पूर्वश्लोके । चौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

जातेति । या स्त्री अनुवनान्तम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मधुरेण
श्राव्येण सारसिकाकारस्तनेन सारस्य एव सारसिकाः सारसाङ्गनाः । का
न्तमुद्दिश्येत्यर्थः । तासां काकुरुतेन विकृतध्वनिना । काकुः स्त्रियां विका-
रो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । काकुश्च तद्रुतञ्च तेन । कामे
कोमलत्वे । सिंहो देवदत्त इतिवत्साध्यप्रयोगः । कान्ते प्रिये जातप्रीतिः
जातस्नेहा अभूत् । रसिका रसवती सा च वतीत्यर्थः । अतः अविरामा-
दिति प्रत्ययः । सा का स्त्री एकान्ते रहसि तस्य कान्तस्य सम्पर्क-
माप्य पुरा पुरतः एव का मोहनलीलां सुरतक्रीडां न कुरुते
सर्वापि स्त्री सर्वानपि सुरतविशेषान् करोतीत्यर्थः ।
तेन शृङ्गारस्य परा काष्ठा प्राप्तेत्युक्तम् । मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै
रसकलामलपल्लवलीलया ।
मधुकृतामसकृद्गिरमावली
रसकलामलपल्लवलीलया ॥ ७८ ॥

अथैकेन हेमन्तमाह [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] सुरते हेमन्त [illegible] भावः । [illegible] वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७७ ॥

अथैकेन शिशिरं वर्णयति । गतवतामिति । [illegible] द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । ७८ ।

कुर्वन्तमित्यतिभरेण नगानवाचः
पुष्पैर्विराममलिनां च न गानवाचः ।
श्रीमान्समस्तमनुसानु गिराविहर्त्तु
म्बिभ्रत्यचोदि स मयूरगिरा विहर्त्तुम् ॥७९॥
इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे महाकाव्ये
ऋतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अनुगिरमृतुभिर्वितायमाना
मथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम्।
निरगमदभिराद्धुमादृतानां
भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः॥ १॥
दधति सुमनसो वनानि बह्वी
र्युवतियुता यदवः प्रयातुमीषुः।

- अथ ऋतुप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य वनविहारार्थं यात्रावर्णनमारभते। अनुगिरमिति। अथ ऋतुप्रादुर्भावानन्तरं स हरिः गिरौ गिरावित्यनुगिरम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गिरेश्च सेनकस्येति समासान्तः। ऋतुभिर्वितायमानां वितन्यमानाम्। तनोतेः कर्मणि लटः शानजादेशः। तनोतेर्यकीति वैभाषिक आकारादेशः। वनान्तलक्ष्मीं विलोकयितुं निरगमत् निर्गतः। पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेष्विति लुङि च्लेरङादेशः। ऋतुगणभक्तिं स्वीकर्तुमिति भावः। तथा हि अभिराद्धुम् आराधयितुम् आदृतानाम् आदरं प्रवृत्तानामित्यर्थः। कर्तरि क्तः। प्रयासः प्रयत्नः महत्सु विषये निष्फलो न भवति न विफलो भवति। महान्तः सेवकानामनुवृत्तिं सफलयन्तीति भावः। अतो हरेरप्यृतुगणानुग्रहार्थं निर्गमो युक्त इति। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। सामान्यविशेषभावसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यास इति सर्वस्वकारः। अस्मिन् सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम्। अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ॥ १ ॥

दधतीति। यदवो यादवाः। बहुत्वात् बहुवचनम्। बह्वीर्भूयिष्ठाः। बहुवचनेन विवक्षितोऽर्थः। सुमनसः पुष्पाणि दधति दधति धारयन्ति। नपुंसकलिङ्गे शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः। वनानि युवतियुताः स्त्रीसहिताः

मनसिशयमहास्त्रमन्यथामी
न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥
अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो
हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

एव प्रसादनमीयुरित्युक्तं स्म । अत्र हेतुमाह । अन्यथा युवजना-
भावे अमी यद्वा मनसि शेते इति मनसिशयः काम । अधिकरणे
शेतेरित्यच्प्रत्ययः हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् । तस्य महा-
स्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां समूहः प-
ञ्चकम् । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति कप्रत्ययः । विसोढुं
भारं न शक्ताः । सकलकुसुमानां सामर्थ्यं तत्रारविन्दादीनामेव प-
ञ्चबाणबाणत्वप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयाणं
युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः । अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका नीलोत्पलञ्च पञ्चैते
पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ २ ॥

अवसरमिति । तमवसरं सहजिगमिषाकालं अधिगम्य हृदयं
हरन्त्यो हृदयङ्गमा भवन्त्यः सर्वं हि प्राप्तकालमेव प्रियम्भवतीत्यर्थः यत्नेन
कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाप्युज्ज्वलं स्वरूपं यासान्ताः रूपाद्भुतन्द-
मूर्तय इत्यर्थः अङ्गनास्तदानीमेव [illegible] अवनिषु पदं न्यदधत
[illegible] पादचारेणैव चेलुरित्यर्थः । दधातेर्लङ्यात्मनेपदे न्यधत इति
[illegible] । अङ्गनास्तु विभ्रमसम्पदो विलाससम्पदं पदं न्यदधत त-
[illegible] विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । अत्राङ्गनानां [illegible] सम्पदां चोभ-
योरपि प्रकृतानामेव हृदयहरत्वादिना [illegible] तस्य
[illegible] केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगितालङ्कारः । [illegible]
[illegible] विलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वादेकावली [illegible]

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं
न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥
नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं
ललितगतेषु गतागतं दधाना।
मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे
भुजलतिका मुहुरस्खलत्तरुण्याः ॥ ४॥
अतिशयपरिणाहवान् वितेने
बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः।

इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं ता एव प्रपञ्चयति । नखेति ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातायाते । 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति' वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । दधाना तरुण्याः भुजलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलया यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । 'कटकोवलयोऽस्त्रियामित्यमरः' । पृथौ नितम्बे मुहुरस्खलत् चस्खाल । अत्र नखरुचीत्यालम्बनगुण उक्तः । गतागतं दधाना अस्खलदिति तच्चेष्टा । मुखरितवलयमिति तदलङ्कृतिः । तटस्थास्तूक्ता-वसन्ताद्यः चन्द्र विसारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च आलम्बनगुणाश्चैव तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः । तटस्थाश्चेति विज्ञेयाः चतुर्धोद्दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च, तद्गुणो[illegible] । [illegible] । [illegible]गमम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहशालितविपुल इत्यर्थः । अन्यथा

मनसिशयमहास्त्रमन्यथामी
न कुसुमपञ्चकमप्यलं विसोढुम् ॥ २ ॥
अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो
हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

एव प्रयास्तमीपुरिच्छन्ति स्म । अत्र हेतुमाह । अन्यथा युवतिजना-
भावे अमी यदवो मनसि शेते इति मनसिशयः काम । अधिकरणे
शेतेरित्यच्प्रत्ययः हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् । तस्य महा-
स्त्रभूतं कुसुमपञ्चकमपि पञ्चापि कुसुमानीत्यर्थः । पञ्चानां सङ्घः प-
ञ्चकम् । सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति कप्रत्ययः । विसोढुं
नालं न शक्ताः । सर्वकुसुमानां सामर्थ्ये सत्यारविन्दादीनामेव प-
ञ्चबाणबाणत्वप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । अतो युवतिभिः सह प्रयाणं
युक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनरूपकाव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः । अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका नीलोत्पलञ्च पञ्चैते
पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ २ ॥

अवसरमिति । तमवसरं सहजिगमिषाकालं अधिगम्य हृदयं
हरन्त्यो हृदयङ्गमा भवन्त्यः सर्वं हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियम्भवतीत्यर्थः यत्नेन
कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाप्युज्ज्वलं स्वरूपं यासां ताः स्वभावसुन्द-
रमूर्तय इत्यर्थः अङ्गनास्तदा मीलितअवसरे अवनिषु पदं न्यधत
निहितवत्यः पादचारेणैव चेलुरित्यर्थः । दधातेर्लङ्यात्मनेपदे व्यनत इति
झस्यादादेशः । अङ्गनास्तु त्रिभुवनसम्पदो विलाससम्पदः पदं न्यदधत त-
दानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । अङ्गनानां विलासानां चोभ-
योनामपि प्रकृतानामेव हृदयहरणादिना धर्मेणाध्यौपम्यस्य गम्य-
मानत्वात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगितालङ्कारः । पाद्यभेदेनाप्यत्र ना-
विलाससम्पदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वाद्गमादेका एलीभेदोऽप्यस्ति ,

अवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं

ललितगतेषु गतागतं दधाना ।

मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे

भुजलतिका मुहुरस्खलत्तरुण्याः ॥ ४॥

अतिशयपरिणाहवान् वितेने

बहुतरमर्पितरत्नकिङ्किणीकः ।

इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनास्वित्युक्तं ता एव प्रपञ्चयति । नखेति ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचिता इन्द्रचापलेखा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गतागतं यातायाते । विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । दधाना तरुण्याः भुजलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः ध्वनिता वलया यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । कटकोवलयोऽस्त्रियामित्यमरः । पृथौ नितम्बे मुहुरस्खलत् चचाल । अत्र नखरुचोल्लासलक्षणगुण उक्तः । गतागतं दधाना व्यस्खलदिति चेष्टा । मुखरितवलयमिति तदलङ्कृतिः । तटस्थास्तूक्ता-वसन्तादयः अन्ये विस्तारत इति चतुर्विधोऽप्युद्दीपनक्रम उक्तः । उक्तञ्च आलम्बनगुणाश्चैव तच्चेष्टा तदलङ्कृतिः । तटस्थाश्चेति विज्ञेयाः चतुर्धोद्दीपनक्रम इति । तत्रालम्बनं रसस्य समवायिकारणं नायिका नायकश्च । तद्गुणो रूपलावण्यादिः । तच्चेष्टा भावहावादिः । अन्यत् सुगमम् । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

अतिशयेति । अतिशयेन परिणाहवानतिविशाल इत्यर्थः । अनया

अतिरभसकृतालघुप्रतिज्ञा-
मनृतगिरं गुणगौरि! मा कृथा माम् ॥ ७ ॥
न च सुतनु! न वेद्मि यन्महीया
न सुनिरसस्तव निश्चयः परेण।
वितथयति न जातु मद्वचोऽसा
विति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः ॥ ८ ॥

सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः कर्त्रभिप्राये चात्मनेपदम्। इति मया तस्याग्रतोऽभ्यधायि अभिहितम्। दधातेः कर्मणि लुङ्। आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः। हे गुणगौरि! गुणैः सौभाग्यदाक्षिण्यादि-भिर्गौरि पार्वतीति रूपकम्। अतिरभसेन अतित्वरया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्थी यया तां मामनृतगिरमसत्यवाचं मा कृथाः मा कार्षीः। मद्वचनं सर्वथा कर्त्तव्यमित्यर्थः। करोतेः लुङि थास्। न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

ननु मत्प्रतिज्ञापि दुस्त्याज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्याह। न चेति। हे सुतनु! शुभाङ्गि! दीर्घान्तोत्तरपदात्सम्बुद्धि. अन्यथा गुणः स्यात्। अहं न वेद्मीति न किन्तु वेद्म्येवेत्यर्थः। किन्तद्वेद्मीत्यत आह। महीयान्महत्तरस्तव निश्चयः त्वदैक्यं प्रतिज्ञापरेण जनान्तरेण सुनिरसः सुखमोच्यः। अस्यतेः खल्प्रत्ययः। स न भवतीत्यसुनिरस इति यत् तदित्यर्थलभ्यम्। उद्देश्येन विधेयाक्षेपाद्यच्छब्दस्योत्तरवाक्यस्थत्वाच्च न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निरवद्यः। तथापि विदितमेऽपि असौ मत् सखी जातु कदाचिदपि मद्वचो न वितथयति नानृतीकरोतीति सखीषु मध्ये मेऽभिमानः स्वप्रतिज्ञा भङ्गेऽपि मत्प्रतिज्ञामेव पालयतीत्यहङ्कारा-दिः महत्त्वातिपातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति वदति सखीजनेऽनुरागा
द्दयिततमामपरः स्थिरं प्रतीक्ष्य।
तदनुगमवशादनायतानि
न्यधित मिमान इवावनिम्पदानि॥ १३॥

यदि मयि लघिमानमागताया
स्तव धृतिरस्ति गतास्मि सम्प्रतीयम्।
अनिभृतपदपातमापपात
प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्या॥ १४॥

दननुभूतखेदत्वेति न किन्तु वेत्थेवेत्यर्थः। अतः कथं शोभमायासीति भावः। सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः॥ १२॥

इतीति। सखीजने इति वदति सति अपरः कश्चिद्दयिततमां अनुरागात् स्नेहात् स्थिरं प्रतीक्ष्य तदनुगमवशात् तस्याः प्रियायाः कर्तृं अनुगमः पश्चाद्गमनं तस्य वशादनुसारादवनिं मिमान मानं कुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा। माङोलटः कर्तरि शानजादेश इति द्विर्भावः। अनायत न्यनतराणि पदानि न्यधित निहितवान्। धाञो लुङि तङ् स्थाध्वोरिच्चेतीकारः सिच कित्त्वाच्च गुण ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः। एषा च नायिका स्वाधीनपतिका। स्वाधीनपतिका सा तु या न मुञ्चति वल्लभमिति लक्षणात्। पुष्पिता चेयम्॥ १३॥

अथ काचित्पुरः प्रयातप्रियमेननाय गोष्ठानुधावनं प्रार्थयमानां सखीमाह। यदीति। हे सखि मयि लघिमानमागताया स्वयङ्गमनेन लाघवं प्राप्तायास्तव धृतिरस्ति यदि सन्तोषोभवति चेत्। धृतिः सन्तोषधैर्ययोरित्यमरः। इयमेतस्यथैव सम्प्रत्यधुना त्वया एव गतास्मि
... वदन्तीति शेषः। इतिवा गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः ...

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्याः
प्रतिपदमेकतरस्तनस्तटाग्याः ।
घटितविघटितः प्रियस्य वक्ष
स्तटभुवि कन्दुकविभ्रमं बभार ॥ १५ ॥
अशिथिलमपरावसज्य कण्ठे
दृढपरिरब्धबृहद्बहिस्तनेन ।

पौनरुक्त्यादित्यालङ्कारिका । तस्याः सह कोपपदेन कोपव्याजेन वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः व्याजोऽपदेशो लक्ष्यञ्च निमित्तं व्यञ्जन म्यदमिति चामरः । काचिन्नायिका द्रुततराः शीघ्रतराः पदपाताः पादन्यासा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा प्रियं वल्लभं मापमातं अनुधावति स्म । एषा च स्वयमदृष्टा स्वलाघवपरिहृतया पूर्वं निराकृतप्रिया अथेदानीं स्वयमन्वेति पश्चात्तप्ता चेति गम्यते । अत कलहान्तरिता । कोपातकान्तं परानुद्य पश्चात्तापसमन्वितेति लक्षणात् ॥ १४ ॥

अविरलेति । सह व्रजन्त्या पार्श्वमाश्रित्य गच्छन्त्याः इत्यर्थः तरुण्याः सम्बन्धी अविरलपुलकः प्रियाङ्गसङ्गमात्सान्द्ररोमाञ्चः एकतरोऽन्यतरः द्वयोरन्यः संनिकृष्ट इति भावः । एकाच्च प्राचामिति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे तरप् प्रत्ययः । स्तनः प्रियस्य वक्षस्तटमिव तस्य भू प्रदेशस्तस्यां वक्षस्तटभुवि प्रतिपदं घटितविघटितः संयुक्तवियुक्तः पतितोत्पतित इति यावत् । विशेषणयोरपि मिथोगुणप्रधानभावविवक्षया विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः । कन्दुकविभ्रमं कन्दुकशोभाम् । गेन्दुकः कन्दुकः इत्यमरः । बभार । अन्यविभ्रमस्यान्यसम्बन्धायोगात्सादृश्याक्षेपे निदर्शना । एषा च प्रियपार्श्वगामिनी । इतः प्रभृति मदनरसेन्यत प्रागल्भ्यमाश्रा षट् नायिकाः स्वाधीनपतिकाः प्रौढा प्रगल्भा इत्यनुसन्धेयम् ॥ १५ ॥

अथापरस्या अपरद्रुतविशेषं विशेषकेणाह । अशिथिलमित्यादि ।

हृषिततनुरुहा भुजेन भर्तु-
र्मृदुमृदु व्यतिविद्धमेकबाहुम् ॥ १६ ॥
मुहुरसुसममाघ्नती नितान्त-
प्रणदितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।
विषमितपृथुहारयष्टि तिर्यक्-
कुचमितरा तदुरःस्थले निपीड्य ॥ १७ ॥
गुरुतरकलनूपुरानुनादं
सललितनर्त्तितवामपादपद्मा ।

अपरा स्त्री दृढं परिरब्धो गाढालिङ्गितो हृष्टतनोमेन तेन हृषितान्युद्धूतानि हृष्टानि रोमाणि यस्य तेन पुलकितेनेत्यर्थः । कान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । हृषेर्लोमस्विति इडागमः । भुजेन भर्त्तुः पाणिभाजना मृदुमृदु गाढं यथा तथा व्यतिविद्धं व्यतिषक्तं स्वं स्वीयमेकबाहुमितरदितिबाहुमभर्त्तुः कण्ठे ग्रथितं दृढमवबन्ध्यास्य जगामेति भाविना सम्बध्यते ॥ १६ ॥

मुहुरिति । पुनः किं कृत्वा नितम्बमण्डलेन करणेन नितान्तमति यत्नेन प्रणदिता प्रकर्षेण नदन्ती काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । मुहुरसुसमं प्राणसममाघ्नती ताडयन्ती । हन्तेराङ्पूर्वाद्धट् भवादेशे ङीप् सकर्मकत्वात् न आङो यमहनः इत्यात्मनेपदम् । विषमिता विषमीकृता पृथुर्हारयष्टिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा इतरा पूर्वश्लोकोक्ताभ्यः स्त्रीभ्योऽन्या काचिदित्यर्थः, कुचमस्य भर्त्तुरुरःस्थले तिर्यक् निपीड्य पूर्ववदन्वयः ॥ १७ ॥

गुरुतरेति । पुनर्गुरुतरः सान्द्रतरः कलो मधुरश्च नूपुरस्यानुनादो य-स्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा सललितं सलीलं नर्त्तितं व्यापारित वामं सव्यं पादपद्मं यया सा इतरत् स्वप्नपदमतिलोलं स्पर्शसुखपरतन्त्र-मर्त्तिचपलं यथा तथा व्यादधाना निक्षिपन्ती सखी भर्त्तुः स्कन्ध-

इतरदनतिलोलमादधाना
पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥ १८ ॥

विशेषकम् ।

लघुललितपदन्तदंसपीठ
द्वयनिहितोभयपाणिपल्लवान्या ।
सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं
प्रियमबला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

जघनमलघुपीवरोरुकृच्छ्रा
दुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।

…गाम । एषा च पार्श्वगामिनी ॥ १८ ॥

अथान्यासामप्येकैकेन गतिविशेषमाह । लघ्वित्यादि अन्या अबला स्त्री तस्य प्रियस्यांसौ पीठे इव तयोर्द्वये निहितावुभौ पाणिपल्लवौ यया सा सती । उभादुदात्तो नित्यमिति अयच्प्रत्यये प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो माभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयत्वेत्यादि भवतीति । लघुनी द्रुते ललिते च पदे यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा कठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निष्पीडनं तेन सह यथा तथा । चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यादित्यमरः । तेन सहेत्यादिना समासे वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य स भावः णोपदेशत्वात्प्रणोद इति णत्वम् । सविलासं च प्रियमन्वियायानुजगाम । एषा पृष्ठगामिनी ॥ १९ ॥

जघनमिति । काचित् स्त्री अलघु गुरु पीवरौ पीनौ चोरू यस्य तत् उरुसंहतान् निविरीसोऽनिविडः । निविडं निविरीसं च दृढं गाढं प्रचक्षते इति वैजयन्ती । नेर्विडज्विरीसचाविति निशब्दाद्विरीसच् प्रत्ययः । स च यो नितम्बः स्त्रीकटिपश्चाद्भागः । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

दयिततमशिरोधरावलम्बि
स्वभुजलताविभवेन काचिदूढे ॥ २० ॥
अनुवपुरपरेण बाहुमूल
प्रहितभुजाकलितस्तनेन निन्ये ।
निहितदशनवाससा कपोले
विषमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥
अनुवनमसितभ्रुवः सखीभिः
सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।

क्लीवं तु जघनं पुरः इत्यमरः । स एव भारस्तम् खिद्यन्त इति तथो-क्तम् । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । अथ । कस्मिंश्चित्पुरोभागे दयिततमस्य शिरो-धरायां ग्रीवायामवलम्बिन्यामवलम्बमानयोः स्वभुजलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन कस्मादूढे उवाह । वहेः स्वरितेत्त्वात्कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । इयञ्च दक्षगामिनी प्रियकण्ठावलम्बा ॥ २० ॥

अनुवपुरिति । अन्या स्त्री वपुषः पश्चादनुवपु स्वीयपृष्ठभागे । अव्ययं विभक्तीत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । बाहुमूलयोः कक्षयोः प्रहितावध प्रसारितौ भुजौ ताभ्यामाकलितस्तनेन गृहीतस्तनेन कपोले निहितदशनवाससा न्यस्ताधरेण किञ्चिदा इत्तरस्या अन्यास्य कपोलं चुम्बतेत्यर्थः अपरेण कामिना विषमक्रियाहि,बहुधा श्लिष्टं वितीर्णपदं न्यस्ताङ्घ्रि यथा तथा बलादिव निन्ये नीता आरोप्य नीय-मानेव गमयाम्बक इत्यर्थः । एषा पुरोगामिनी ॥ २१ ॥

अनुवनमिति । अपरः कामी अनुवनं वनं प्रति सखीभिः सह पुरोगतायाः असितभ्रुवः स्वकान्तायाः पदवीमुदधि वर्त्मापि सरसम् आर्द्रं रागेणालक्तकरसेनारुणं यस्य तस्य पादस्य या रेखा विन्यास सा

उरसि सरसरागपादलेखा
प्रतिमतयानुययावसंशयानः ॥ २२ ॥
मदनरसमहौघपूर्णनाभी
ह्रदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।
सरित इव सविभ्रमप्रयात
प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥
श्रुतिपथमधुराणि सारसाना

प्रतिमा उपमानं यस्याः सा तत्प्रतिमा तस्य भावस्तत्ता तया तल्लक्षणत येनार्थं असंशयानोऽसन्दिहान । शीङो लटः कर्त्तरि शानजादेशः । अनुययौ । अत्र पादरेखाप्रतिमतयेति साहश्यवस्तुना सुरतकालीनं पादताडनं वस्तु सरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतःसि-द्धार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनि संलक्ष्यक्रमध्वनेर्भेदः ॥ २२ ॥

मदनेति । मदनस्य रसः शृङ्गारः अन्यत्र रसो जलं तस्य महौ-घेन महापूरेण पूर्णा नाभय एव ह्रदास्तेषां परिवाहाः कृताः परिवाहि-ताजलोच्छ्वासीकृता रोमराजयो यासां ताः । जलोच्छ्वासाः परीवाहा इत्यमरः । सरित्स्वपि ह्रदानापूर्य परितः उच्छ्वसन्तीति प्रसिद्धिः । सविभ्रमैः सविलासैः प्रयातैः प्रकृष्टगमनैः प्रणदिताः शिञ्जिताः ये हं-सकाः पादकटकाः । हंसकाः पादकटका इत्यमरः । अन्यत्र हंसा एव हंसकाः मराला एव भूषणानि यासां ताः स्त्रियः सरित इव वि-रेजुः । मदनरसपूर्णत्वेन नाभीनां तद्ह्रदोपमत्वं व्यज्यते । परिवाहि-तरोमराजय इति रोमराजीनां परीवाहत्वरूपणान्नाभय एव ह्रदा इति रूपकान्वयबलात् सरित इवेति श्लिष्टविशेषणोयमुपमासङ्कीर्ण एवेत्यन्ये ॥२३॥

श्रुतिपथेति । अनुनदि नदीनां समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः ।

मनुनदि शुश्रुविरे रुतानि ताभिः ।
विदधति जनतामनःशरव्य-
व्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

मधुमथनवधूरिवाह्वयन्ति
भ्रमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि ।
तदभिनयमिवावलिर्वनाना-
मतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

अव्ययीभावेति मधुपकाले ह्रस्वत्वम् । ताभिः स्त्रीभिः । जनानां समूहो जनता । ग्रामजनेत्यादिना सामूहिकस्तल् प्रत्ययः । तस्याः मनांसि एव शरव्यं लक्ष्यम् । लक्ष्यं शरव्यं चेत्यमरः । तस्य व्यधः वेधः । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः । तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः स इति शङ्कां भ्रमं विदधति विदधानानि । वा नपुंसकस्येति वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः । श्रुतिपथमधुराणि श्राव्याणीत्यर्थः सारसानां रुतानि शुश्रुविरे श्रुतानि । सारसरुतश्रवणान्मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः । अत्र सारसरुते मन्मथचापनादभ्रमाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः । कविसमयसिद्धत्वात्सारसरुतानि मन्मथचापनादसहितानि । आरोप्यमाणानुभवोऽत्र स भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥ २४ ॥

मधुमथनेति । उत्सुकान्युन्मनांसि भ्रमरकुलानि मधुमथनस्य हरेर्वधूराह्वयन्त्याकारयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । हूतिराकारणाह्वानमित्यमरः । शप्श्यनोर्नित्यमिति ह्वयतेः शतुर्नुमागमः । जगुरिति यत् । गायतेर्लिट् । वनानामावलिर्नूतनपल्लवा एवाङ्गुल्य इत्येक देशविशिष्टरूपकम् । ताभिर्वनावली मत्तकोकिलकण्ठकलादिति । ताभिस्तदभिनयं व्यञ्जकचेष्टामतनुतेव । व्यञ्जकाभिनयौ समाविति अमरः । अङ्गुल्याभिनयेत् हस्तेनार्थं प्रदर्शयेदिति वचनात् । गीतार्थस्याङ्गुलिभिः व्यञ्जकमङ्गुलिभिर-

असकलकलिकाकुलीकृतालि
स्खलनविकीर्णविकासिकेसराणाम्
मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥
उपवनपवनानुपातदक्षै
रलिभिरलम्भि यदङ्गनागणस्य।

कार्णीर्द्विवेति क्रिया सहचरोक्तेषा। पूर्वोक्तचन्द्रकानुप्राणिता चाद्धान्तो-
क्तौ सामान्येनेति सजातीयवद्भावोऽपीति ॥ २५ ॥

असकलेति। मरुद्वायुः असकला असमग्रा अर्धविकसिता इ-
त्यर्थः ताभिः कलिकाभिः कोरकैराकुलीकृतानां व्यामोहितानामलीना-
स्खलनेन विघट्टनेन विकीर्णा विक्षिप्ता विकासिनः केसराः किञ्जल्का
येषां तेषामवनिरुहाम्। वृक्षाणाम्। रजः परागं वधूभ्यः समुपहरन् प्रय-
च्छन् यथा कश्चिदुपायनमिति भावः। धनमर्जयन्वसतीतिवत् लक्षणहेतो
क्रियाया इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। कोरकाणि कुड्मलानि। कलिका
कोरकः पुमानित्यमरकोशे पुंस्त्वाभिधानं प्रायिकाभिप्रायम्। कोरकं
कुड्मलेऽपि स्यात्कङ्कोलकमृणालयोरिति विश्वप्रकाशादौ नपुंसकत्वस्या-
भिधानात्। विचकार विकासयामासेत्यर्थः। विपूर्वात्किरतेः करोतेर्वा
लिट्। अत्र कोरकविकासकरणस्य समुपहरन्निति हेतुत्वेन बहुलस्ट्रा-
नत परागोपहरणार्थत्वावगमात्पुष्पगोत्रे षा व्यञ्जकाप्रयोगादुक्ता ॥२६॥

उपवनेति। वने उपवनम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। तस्य यः
पवनस्तस्यानुपातेनानुसारेण दक्षैः निपुणैरलिभिर्यदङ्गनाः कारणात् कङ्क-
णजनस्य समवायी परिमलोऽलम्भि। विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे
जनमनोहरे इत्यमरः। स एव विशेषोऽभिमतः। स्पर्शो स्वात्र-
गमनस्य विमर्दजत्वादिति। अनन्यज्ञ इव। यथे यथेष्ट मुद्रु वि-

परिमलविषयस्तदुन्नताना
मनुगमने खलु सम्पदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥
रथचरणधराङ्गनाकराब्ज
व्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।
जगति सुमनसस्तदापि नूनं
दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ॥ २८ ॥

भावाद्विसुस्वोरिति विकल्पादुन्भाव अत उपधाया इति वृद्धिः । तस्मादुन्नतानां महतामनुगमने पश्चाद्गमने अनुवृत्तौ च सम्पदोऽग्रतःस्था पुरोवर्त्तिन्य खलु । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । अत्रानुगमनयोर्द्वयो रभेदाध्यवसायात् स पोषयति विषयोक्तावुपपादितोऽयमर्थान्तरन्यास सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः ॥ २७ ॥

रथेति । सुमनसः पुष्पाणि रथचरणं चक्रं तस्य धरो धारयिता हरिः । पचाद्यच् । तस्याङ्गनानां कराब्जैर्व्यतिकरः सम्पर्कः स एव सम्पत् तया उपात्तं लब्धं सौमनस्यं सुमनस्त्वं सन्तुष्टचित्तत्वं याभि स्ताः सत्य अतएव सौमनस्यलाभ ष्यादित्यम् कर्मणि तस्मादपि तत । प्रभृतीत्यर्थः अर्थतः भूरिलाभपश्चात् परिस्फुटमविद्यमानार्थं अभि- धानं सुमनस इति नामधेयं दधति । पुंस्त्वस्त्रिमशृङ्गादि अनुद्यमिति भाव । आख्याह्वे चाभिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमरः । स्त्रिय पुष्पाण्यः चेतसश्च इति वर्त्तते । मुक्तिमिश्रत्वं पायाम् । सौ- मनस्या इति सौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमन पदार्थताहेतुकत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् तदुत्थापिता चेयमत्रादिश्लोकोक्तेति सङ्कर तेन चाङ्गनाकराणामपि चाग्र्यात्म व्यज्यते ॥ २८ ॥

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षा-
दवजितमुद्धतिमुज्ज्वलां दधानैः।
तरुकिसलयजालमग्रहस्तैः
प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम्॥ २९॥

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखा
श्चलितविशृङ्खलशङ्खकं धुवत्याः
तरुरतिशयितापराङ्गनायाः
शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम्॥ ३०॥

अभिमुखेति। अभिमुखपतितैः सङ्गनार्थमभिमुखमागतैः उज्ज्वलामुत्कटामुद्धतिमुपरिभागमौद्धत्यञ्च दधानैरङ्गनानां अग्राणि च ते हस्ताश्चेति समानाधिकरणसमासः। अतएव हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोरभेदादिति वामनः। तैरग्रहस्तैः करैः गुणप्रकर्षाद्धेतोरवजितमवधीरितं तरुकिसलयजालं प्रसभमबलात् भङ्गं छेदं पराजयञ्चानीयत नीतम्। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति किसलयजालस्य प्राधान्यादभिधानम्। अत्राग्रहस्तेषु विशेषणमहिम्ना जिगीषुत्वस्य किसलयजाले जेतव्यत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः॥ २९॥

मुदितेति। मुदिता हृष्टा मधुभुजो मधुपा यासु ताः शाखा भुजेन हस्तेन चलितानि विशृङ्खलानि अप्रतिहतसञ्चाराणि शङ्खकानि वलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा धुवत्याः कम्पयन्त्याः। धू विधूनने इति धातोस्तौदादिकाच्छतरि ङीप्। कुटादित्वेति गुणप्रतिषेधादुवङादेशः। अतिशयिता सौन्दर्येणातिक्रान्ता अपराङ्गना यया तस्याः शिरसि तरुर्मुदेव तदभिमर्शनजनितहर्षेणेवेति गुणहेतूत्प्रेक्षा पुष्पवर्षं पुष्पवृष्टिं मुमोच॥ ३०॥

अनवरतरसेन रागभाजा
करजपरिक्षतिलब्धसंस्तवेन ।
सपदि तरुणपल्लवेन वध्वा
विगतदयं खलु खण्डितेन मम्ले ॥ ३१ ॥

प्रियमभि कुसुमोद्यतस्य बाहो
र्नवनखमण्डनचारु मूलमन्या ।

अनवरतेति । अनवरतरसेना[illegible] रागभाजा रक्तेन प्रीतिभाजा च करजपरिक्षतिषु नखक्षतेषु लब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन । संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः । वध्वा विगतदयं निर्दयं यथा तथा खण्डितेन [illegible] ॥ ३१ ॥

[illegible] । प्रियमिति । अन्या स्त्री प्रियमभि [illegible] ॥ १० ॥

मुहुरितरकराहितेन पीन
स्तनतटरोधि तिरोदधेंऽशुकेन ॥ ३२ ॥
विततवलिविभाव्यपाण्डुलेखा
कृतपरभागविलीनरोमराजिः ।
कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती
विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम ॥ ३३ ॥
प्रसकलकुचवन्धुरोद्धुरोरः
प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयवन्धा ।
अवनमदुदरोच्छ्वसद्दुकूल

ध्ययापरस्याश्चेष्टाविशेष षड्भिः कुलकेनाह । विततेत्यादि । क
विहिततताभिर्गात्रोन्नमनाद्विश्लिष्टाभिर्वलिभिस्त्रिवलिभिर्विभाव्याः संलक्ष्य
पाण्डुरेखा रेखाकारा वलीमध्यान्तरालभागा ताभि कृतपरभागा
नितरामौत्कर्ष्यं अतएव विशेषेण लीना विलीना रोमराजिर्यस्याः स
तथोक्ता कृशमपि स्वभावत एवेति भाव अवलग्न मध्यम् । मध्य
चावलग्नं च मध्योऽस्त्रीत्यमरः । पुन कृशतां नयन्ती अपाङ्गप्रसारणरूप
गात्रविजृम्भणादिति भाव तथा विपुलतरे उन्मुखे ऊर्ध्वे
च लोचने यस्याः सा अयम पञ्चपञ्चकाण्डीमिति भाव ॥ ३३ ॥

प्रसकलेति । प्रसकलाभ्यामतिसमपाभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरमुन्नतानतम
बन्धुरं तून्नतानतमित्यमरः । उद्धुरं निर्भरं दृढमिति यावत् । अकपूर्
व्यादिना समासान्त । तस्मादुरस प्रसभाद्बलात्काराद्विभिन्नो विश्लिष्टस्त
नूत्तरीयबन्धो यस्याः सा गात्रविजृम्भणा द्विरक्तकुचावरणेत्यर्थः । कि
अवनमतोऽन्तर्गतं यमानादुदरादुच्छ्वसत् शिथिलं दुकूल यस्य तत् क्षत

स्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥

व्यवहितमविजानती किलान्त
र्वणभुवि वल्लभमाभिमुख्यभाजम् ।
अधिविटपि सलीलमग्रपुष्प
ग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥

अथ किल कथिते सखीभिरत्र
त्वरामपरेव ससम्भ्रमा भवन्ती ।
शिथिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः
प्रतिपदसंयमितांशुकावृताङ्गी ॥ ३६ ॥

स्फुटतरं यथा तथा लक्ष्यं गभीरमगाधं नाभिमूलमन्तराल यस्याः सा ॥ ३४ ॥

व्यवहितमिति । काचित् स्त्रीभिर्विदग्धविशिष्टा अङ्गना अन्तर्वणे भुवि वनाभ्यन्तरप्रदेशे । प्रनिरन्तःशरेक्ष्वित्यादिना णत्वम् । व्यवहितं तिरोहितं आभिमुख्यभाजं अभिमुखावस्थितमित्यर्थः तं वल्लभं प्रियं अविजानती किल अजानतीव अधिविटपि विटपेष्विति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सलीलं यथा तथा अग्रे इदानीं यानि पुष्पाणि तेषां ग्रहणस्य पदेन मिषेण चिरं विलम्ब्य प्रियाय स्वाङ्गप्रकाशनार्थमिति भावः ॥ ३५ ॥

अथेति । अथ विलम्बानन्तरं अत्रास्मिन् प्रिये सखीभिः कथिते सति । किल यथार्थवास्तवेन निवेदिते सति त्वरया ससंभ्रमा अपरेव पूर्वविपरीतव्यापारकारणादन्येव भवन्ती बुद्धिपूर्वकमिति सज्ञानभावेन वर्तमानेत्यर्थः । शिथिलितः पुष्पग्रहणादिवर्तितः कुसुमाकुलः कुसुमव्याप्तोऽग्रपाणिर्यया सा तथोक्ता प्रतिपदं प्रतिस्थानं संयमितेन नियमितेनांशुकेन । अंशुकं वस्त्रमस्त्रीति स्यादिति विश्वः । वस्त्रेणावृतमङ्गं यस्याः सा तथोक्ता सतीत्यर्थः

कृतभयपरितोषसन्निपातं
सचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः ।
मनसिजगुरुतत्त्वणोपदिष्टं
किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥
अवनतवदनेन्दुरिच्छतीव
व्यवधिमधीरतया यदस्थितास्मै ।

कृतभयेति । किञ्च कृत॰ भयपरितोषयोः भर्तृदर्शनोत्थभयहर्ष-
यो सन्निपातः सङ्करो येन तत् मनसि जातो मनसिजः स्मरः । सम्भ्या जने-
ऽपि चन्दनात्मकभ्यां मंत्राय मिलदुकू । मन्त्र गुरुराचार्यकोन तत्क्षणे
उपदिष्टमेवेतुच दन्वैः । किमप्यनिर्वाच्यं रसान्तरं तत्तथा
भजान्तरं तद्वेद किन्तु किञ्चि नाम्न विवदितं कृतभयेत्यादिविशेषणेन कौ-
धाद्यर्थमीत्यादेः सङ्करः किञ्चिकिञ्चितमिति लक्षणार्थस्य प्रतीतेः । रसेन
रागेण हेतुना भजन्ती अतएव स॰ कितां सभयकम्पा । चकितमेव
सस्मितमद्भुतम् । वक्त्रेणा कर्णोत्थमन्दहासा वक्त्रवारिजश्रीर्यस्याः
सा सती । अत्र चकितस्मितयोः पूर्वोक्तभयहर्षानुभावत्वेनेति ॥३७॥
अवनतेति । अवनतवदनेन्दुः लज्जया नम्रमुखीत्यर्थः । अधीरतया
अधुरतया व्यवधिं किञ्चिद्व्यवधानम् । उपनेतुं पोः इति क्रियाः
इच्छती वाञ्छतीव तथा व्याकुला सतीत्यर्थः । [illegible] मिति
विकल्पानुभावः । अस्मै प्रियाय अस्थित आत्मानं प्रकाशयन्ती स्थिते-
त्यर्थः । तिष्ठते कर्तरि लुङ् । प्रकाशनस्थेयाख्ययोः चेत्यात्मनेपदं
स्थाघ्वोरिच्चेति इत्वं किञ्चिकारश्च धातोरन्त्यादेश किच्चाच गुणः ।
इति यद्यतोहेतोरस्य प्रियस्य चेतः सुतरां अहरत । तथाहि सर्वत्र
स्त्रियोऽभिभूष्यति स्फुटस्निग्धमिदम् । अतोऽस्या अपि तत्प्रभूत-
त्वादतिमनोहरत्वं युक्तमिति भावः । पुलकादीनन्यत्र । मध्या

अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः
स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

षड्भिः कुलकम्।

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः
पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः।
नखपदलिपयोऽपि दीपितार्थाः
प्रणिदधिरे दयितैरनङ्गलेखाः ॥ ३९ ॥

कृतकृतकरुषा सखीमपास्य
त्वमकुशलेति कयाचिदात्मनैव।

चेयं नायिका। लज्जामन्मथमध्यस्था मध्योदितयौवनेति लक्षणात्॥३८॥

किसलयेति। किसलयशकलेषु वर्णमाला इव येऽवाचनीया
प्रतिकूलैरितरैर्लेख्यमुखाद्वाचयितुमशक्याः किन्तु केवलं पुलकिनि दयितस्पृ-
ष्टत्वात्तस्यामेव रोमाञ्चवत्यङ्गके न्यस्य निधेयाविरहतापशमनार्थमर्प-
णीया नखपदानि नखाङ्का एव लिपयोऽक्षराणि येषु ते न तु प्रतिकूला-
न्तरा अतोऽवाचनीया इत्यर्थः। नैतावताऽर्थतापकारित्वं चेत्याह त-
थापि दीपितार्था सङ्केतितसन्निवेशवशादेव द्योतिताभिधेया लिख्यन्त इति
लेखाः। कर्मणि घञ्प्रत्ययः। अनङ्गस्य लेखाः तत्प्रयुक्ता इत्यर्थः।
दयितैः दयिताभिः दयितैश्च। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। प्रणिदधिरे प्रणि-
हिता लिखिता इत्यर्थः। दधातेः कर्मणि लिट्। नेर्गदनदेत्यादिना
नकारस्य णत्वम्। लोकप्रसिद्धलेखवैलक्षण्याद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३९॥

कृतेति। कृतकृतकरुषा कृतकृत्रिमरोषया कयाचिन्नायिकया त्वम-
कुशला मान्यप्रयत्ने कुशला नासीति सखीमपास्य निरस्यात्मना स्वयमेवा-
भिमतमभिसृत्याभिलष्य साभिलाषमाश्लिष्य तद्भुजमूलं प्रसाधितमङ्गम- ।

अभिमतमभि साभिलाषमाविः
कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ॥ ४० ॥
अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चि
त्त्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।
मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धे
रधिकमधित्वदनेन मा निपाति ॥ ४१ ॥
सरजसमकरन्दनिर्भरासु
प्रसवविभूतिषु भूरुहां विरक्तः ।

देयं यथा तथा मूर्ध्नि माला अबन्धि बद्धा । अयञ्च स्वाभिप्रायव्यञ्जकचेष्टा-
रूपयापनाख्यः सञ्चारिविशेषः । नायिका प्रौढैव । स्मरमन्दीकृतव्रीडा
प्रौढा सम्पूर्णयौवनेति लक्षणात् ॥ ४० ॥

अथ काञ्चिन्नायिकाम्प्रति सखीवचनं विशेषकेणाह । अभिमुख-
मिति । मधु मकरन्दं व्रतयन्ति भुञ्जत इति मधुव्रताः मधुपाः । कर्म-
ण्यण्प्रत्ययः। तेषां पटले अभिमुखमुपयाति आगते सति त्वं किञ्चित्का-
भिदधाः न किञ्चिदालप मौनं भजेत्यर्थः । स्मोत्तरे लङ् च मा-
ङ्योग इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकरबाधनिवृत्तिरेव फलमित्याह ।
मध्विति । मधुना मद्येन सुरभे मुखाब्जस्य यो गन्धस्तस्य लब्धेर्लाभात् ।
हृदयं त्रिन् । अनेन मधुव्रतपटलेन अभितस्त् त्वयि । विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययी भावः । समाविकरदन इत्यत्रैकवचन इत्यर्थनिर्देशादिह विभक्त्य-
र्थेऽप्येकार्थवृत्तेर्यु इदोमपर्यन्तस्य त्यादेश अत एव विभक्त्यभावाच्च ला-
टेऽपीव चिन्त्य इति वल्लभवचनं चिन्त्यम् । अधिकमत्यन्तं वदनेन-
लक्ष्यैः मा निपाति मा निपत्यताम् । भावे लुङि चिण्वदिड्भावः । अत्र नि-
पातासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४१ ॥

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयासा
वधरममुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥
इति वदति सखीजने निमील

सरजसमिति । किन्तु मधु पिबतीति मधुपोमधु लिट् मद्यपश्च । आ-
तोऽनुपसर्गे क । भुवि रोहन्ति जायन्त इति भूरुहाभूरुहाणा मौ
मानाश्च देहिना स्पर्श्यनीयु सह रजसा सरजसम् । अचतुरेत्यादिना
साकल्यार्थेऽव्ययीभाव समासान्तनिपात । तेन सरजस्क इति बहुव्री
समासेऽन्वहस्तो वा महाकविप्रयोगबाहुल्यात अव्ययीभावदर्शन त
प्रायिकमित्युक्तं प्राक् । तथा च सरजस सरजस्को वा यो मकरन्दस्तेन
रिभिरात्र पर्याप्तं न तु त्वदधरामृतेन नाधरजस्कोनेति भाव । अन्यत्र
रज स्त्रीपुष्पम । स्याद्रज पुष्पमार्त्तवमित्यमर । तत्राह्चर्याम्मकर-
न्दपदेन शुक्र मतीति तेन शुक्रशोणितसम्पातप्रायास्विलर्थे प्रसर्पति
भूतिषु पुष्पवत्सुविषु जन्मपरम्परासु च विरक्त निस्पृह सन अमृत
पिबतीति अमृतप इति नाम्नोवाञ्छयाशवममुत्तवाधरमोष्ठ प्रति आजि-
हीते आगच्छति ध्रुवं सत्यमित्युत्प्रेक्षायाम । अन्यत्र तु अमृतपोदेव
इति नामवाञ्छया देवभूयापेक्षयेत्यर्थ । अथ वा ऽम श्रेयसप्राप्तीच्छयेत्य
र्थ । श्रेयो न श्रेयसामृतमित्यमर । ध्रुवं शाश्वत अधरस्वरामत्य-
रहित ममुमरलोकपदम् । शुभमिह चामुत्र चाप्नोति इत्यादौ लोके
वेदे चेदमदसोर्लोकद्वये वृद्धिप्रदर्शनात । आजिहीते प्राप्स्यतीत्यर्थ ।
को हाङ्गताविति धातोर्लटि श्लाविति द्विर्भावा ई हल्यघोरितीकार ।
इह नायिका वदनसौरभहेतुकस्य मधुपागमस्यामृतपनामत्वाञ्छा-
हेतुकत्वोत्प्रेक्षा सा च ध्रुवमिति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या सती मधुपस्याधरो-
ह्यवसामर्थ्येऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्कर । पूर्वो
क्ताप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुपादिशब्दानामभिधया प्रकृतार्थे नियन्त्रितत्वाच्छ-
ब्दशक्तिमूलोध्वनिरेव न श्लेष इत्यत्र विस्तरेणेति ॥ ४२ ॥

इतीति । इति इत्थं मध्येव जनस्तस्मिन सखीजने वदति सति निमी-

द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपक्ष्ममाला ।
अपतदलिभयेन भर्त्तुरङ्कं
भवति हि विक्लवता गुणोऽङ्गनानाम् ॥४३॥

[विशेषकम्].

मुखकमलकमुन्नमय्य यूना
यदभिनवोढवधूर्बलादचुम्बि ।

अन्यो भयानुकूलीभवन्त्यौ अयएव द्वे आहत्ती ययोस्ते द्विगुणे द्विरा-वृत्ते । गुणास्त्वावृत्तिशब्दादीन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती । ते कृते द्विगुणिते अतएव सान्द्रतरे अक्षिपक्ष्ममाले नेत्रलोमपङ्क्ती यस्याः सा काचिदिति शेषः । अक्षिपक्ष्मपदस्य पक्ष्मद्वयद्वैगुण्यवचनोऽक्ष्णोरेवेति द्वयो तनार्थत्वान्न पौनरुक्त्यम् । अलिभयेन भर्त्तुरङ्कमुत्सङ्गमपतत् प्राप्तवती । अहो महोत्कर्षः यत्कीटकादपि भयमित्याशङ्क्याह । अङ्गनानां न तु पुंसामिति भावः विक्लवता भीरुता गुणो भवति हि न तु दोष इति भावः अतएव जनसमक्षं भर्त्तुरङ्कारोहणमपि न दोषः पार्श्वस्थालम्बनादीन भयानुभावत्वात् । कुलकेऽलङ्कारोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

मुखेति । यूना अभिनवोढवधूर्नवोढाङ्गनापि बलात् बलात्कारात् मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः । तदल्पं मुखकमलकम् । अल्पार्थे कः प्रत्ययः । उन्नमय्य उद्यम्य । ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । अचुम्बि चुम्बितेति यत् तच्चुम्बनं विरलयन्त्या चतुरमन्या [illegible] यद्वा [illegible] अव्ययम् । अचुम्बीति कर्मणि लुङ् [illegible] । [illegible] कहृदयाङ्गं कलयन्त्येवमपि न विविदे अपि किल न ज्ञातमिति किमुत बहुलमिलनेऽपि [illegible] । विलोकनीयं वस्तुतो विदितार्थमपि [illegible] हि [illegible] तत्त्वार्थविचारादिति भावः [illegible] । [illegible] मुग्धा [illegible]

तदपि न विना दानपात्रपाय
ग्रहपरया पिपिटे पिदूग्धसद्मा ॥ ४४ ॥
अततितिततिनिभिस्तिरोहितायां
प्रतियुवतौ वदनं प्रियः प्रियायाः ।
यदुपयदधरावलोपपत्त्या
त्वरयन्नयमनितेन तद्विपत्रे ॥ ४५ ॥
विलसितमनुकुर्वती पुरस्ता
द्धरणिरुहाधिरुहोवधूर्लतायाः ।
रमणमृदुतया पुरः सखीना

मचाम् ॥ ४४ ॥

अततीति । प्रतिकूला युवतिः प्रतियुवतिः तस्यां तस्यां ततति ततयो मताजानाति । ततो स मततिर्मतेत्यपरः । ततिभिस्तिरोहितायां तस्यां प्रियः प्रियायाः वदनमचयत् अविपत्तादिति यत् । चेष्टोभीतादिका-वद् । तदुपगतानं अधरावलोपेनावरस्यद्धनेन तत्कालित अपयेऽर्दः मततोपमतोः अधरयोर्भवनानां अद्भुतानां स्मितेन अतिना विदधे वि-दनम् तदेव तस्मात्कादतुपायवभूद्धियं । सखीका ह्यता यथरा सौ-ख्यनिर्दृशीत्यनुमेयम् । ॥ ४५ ॥

विलसितमिति । वधूः काचित् स्त्री पुरस्तादग्रे धरणिरुहं अधिरो-हतीति धरणिरुहाधिरुट् वृक्षाधिरूढा । रुहेः क्विप् । तस्या लतायाः विलसितं चेष्टितम् । भावे क्तः । अनुकुर्वती एवमित्यात्मदृष्टकारेणाभिन-यन्ती रमणतया मृदुतया सखीनां पुरोऽग्रे प्रकाशितः अविभा-विताविनयतादृतिकरणमेव दोषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा रमणं

मकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

सललितमवलम्ब्य पाणिनांसे
सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयान्या ।
सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्या
मुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ॥ ४७ ॥
मृदुचरणतलाग्रदुःस्थितत्वा
दसहतरा कुचकुम्भयोर्भरस्य ।
उपरि निरवलम्बनं प्रियस्य

प्रियमालिलिङ्ग । एषा हर्षोत्सुकवती प्रौढा च ॥ ४६ ॥

सललितमिति । अन्या स्त्री उच्छ्रितगुच्छवाञ्छया उन्नतस्तबक लि प्सया सललितं सविलासं यथा तथा सहचरं प्रियम्पाणिना कौशि हस्तेनेति शेषः. अंसे अवलम्ब्यानन्तरम् सकलयोः समग्रयोः कलभकुम्भ करिकुम्भयोर्विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं ययो स्ताभ्यां स्तनाभ्यां र भसादुरसि अवतस्तरे आच्छादयामास सहचरमित्यनुषङ्गः । अभि प्रायस्थानादिति भावः । स्तृणातेः कर्त्तरि लिट् । ऋतश्च संयोगा दे र्गुणः. शर्पूर्वाः खय इत्यभ्यासस्य सकारलोपः । इयञ्च प्रौढेव ॥ ४७ ॥

मृद्विति । अन्या स्त्री उच्चतराणामल्पपुष्पाणामुच्चेतु मरः चिचीषया उच्चतरोच्चिचीषया । चिनोतेः सन्नन्तात् स्त्रियाम प्र टाप् । विभाषा चेरिति कुत्वविकल्पः । मृदुचरणतलाग्रे दुःस्थितत्व दुःखेन कुचकुम्भयोर्भरस्य । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । सहतेऽत्यन्तमित्यसहतरा । सहेः पचाद्यजन्तादस्मादातिशायिके तरप्प्रत्यय भरसम इमानेत्यर्थः । तद्योगात् कर्मणि षष्ठी । अनालम्बनम निरवलम्बनं यथा तथा प्रियस्योपरि न्यपतत् निरवलम्बनत्वादिपपातेत्यर्थः

न्यपतदधोमुखरोचिर्नीपयान्या ॥ ४८ ॥
उपरिजतरुजानि याचमानां
कुशलतया परिरम्भलोलुपोऽन्यः ।
प्रथितपृथुपयोधरां गृहाण
स्वयमिति मुग्धवधूमुदास दोर्भ्याम् ॥४९ ॥
इदमिदमिति भूरुहाम्प्रसूनै
र्मुहुरतिलोभयता पुरः परोऽन्या
अनुरहसमनायि नायकेन
त्वरयति रन्तुमहो जनं मनोभूः ॥ ५० ॥

या च प्रौढा । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

उपरिजेति । उपरिजानि उपरिजातानि तरोर्जातानि तरुजानि कुसुमानि तानि याचमानाः अवचित्य देहीति प्रार्थयमानां प्रथितपृथुपयोधरां प्रशस्तपीवरकुचां मुग्धवधूं अकुटिलधियं स्त्रियं परिरम्भलोलुपः आश्लेषलालसोऽन्यः कुशलतया चतुरतया पटुतया स्वयं गृहाण स्वयमेवावचिनुष्वेत्यर्थं इति गम्यमानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं पौनरुक्त्यात् । दोर्भ्यामुदास उदक्षिपत् । अयमेकायत्तत्वादनुकूलनायकः नायिका तु स्वाधीनपतिका प्रौढा च ॥ ४९ ॥

इदमिति । अन्या स्त्री इदमिदमिति इदं प्राह्यमिदं प्राह्यमित्यर्थः भूरुहां शाखाप्रसूनैः पुष्पैः पुरः परो मुहुरतिलोभयता लोभयता नायकेन रहोऽनु अनुरहसमेकान्तम् । अन्वत्राभित्ययथी-भावसमासान्तः । अनायि नीता । तथा हि मनोभूः कामो जनं रन्तुं त्वरयति देशकालानपेक्षयेति भावः । अतएवाश्चर्यमहो इति । पूर्ववन्नायिकादि । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५० ॥

विजनमिति बलादमुं गृहीत्वा
क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
अभिपतितुमनालघुत्वभीते
रभवदमुञ्चति वल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥
अधिरजनि जगाम धाम तस्याः
प्रियतमयेति रुषा स्रजावनद्धः ।

विजनमिति । अन्या स्त्री विजनमेकान्तमिति हेतोरमुं वल्लभं क्षणं बलादुद्गृहीत्वा आकृष्य अथान्तिके विपक्षं सपत्नीजनं वीक्ष्य लघुत्वभीतेः लघुत्वभयादभिपतितुं मनो यस्याः सा अभिपतितुमनाः । तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । अपसर्तुकामेत्यर्थः वल्लभे अमुञ्चत्यत्यजति सति तस्य विपक्षानपेक्षणादिति भावः । अतिगुर्वी अतिगौरवत्यभवत् स्वयङ्ग्रहलाघवतिरोधानात् भर्तृवल्लभत्वप्रकाशनाच्चेति भावः । भाग्यवतां सर्वं श्रेयसे भवतीति रहस्यम् । एषा त्वतिप्रगल्भैव ॥ ५१ ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तस्याः सपत्न्या इत्यर्थः । बुद्धिस्थत्वान्नामपदग्रहणासहत्वाच्च तच्छब्देन निर्देशः । धाम गृहं जगामेति रुषा हेतुना प्रियतमया कलत्रेण स्रजा करणेना-वनद्धो युवा पदमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चलितुं न सेहे न शशाक । तथा हि महाध्वसानां भयपदानां किमिव किं वा । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे इवेतीपदर्थोपमोक्षे वाक्यालङ्कारेऽपीति गणव्याख्याने । शक्तिं हरतीति शक्तिहरम् । हरतेरनुद्यमनेऽजित्यच्प्रत्ययः । न भवतीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वचनात् भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । सर्वस्यापि भीरूणां शक्तिहरत्वादप्रस्तुतः प्राकरणिकोऽपि युवा शक्तिं हरतीति युक्तं इति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । पुष्पिताग्रेयं मालिका । प्रातेऽन्याङ्गविकृतेरखण्डिते-

पदमपि चलितुं युवा न सेहे
किमिव न शक्तिहरं ससाध्वसानाम् ॥ ५२ ॥
न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै
भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥
तव कितव किमाहितैर्वृथा नः
क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

र्योऽर्थापयितेति लक्षणात् । नायकस्तु दक्षिणः । भयशब्दस्य हृद्यादिभिस्तुल्या नैकत्र इतिवदिति लक्ष्यार्थप्रतीतिरिति ॥ ५२ ॥

अथ काचित्खण्डिता निजकान्तमागस्कारिणं पल्लवदानेन प्रसादयन्तं सख्यभिमतं विप्रलभते । नेत्य इति । वयममुष्य दानयोग्या न भवामः खलु किन्तु या असावेतस्मै त्वमिशा । अस्य चैतन्यामकत्वं प्राङ्क्रेरित्यत्र । रहो रहसि । रहश्शोपांशुवा विङ्क्षे इत्यमरः । त्वां पिबति पानं करोति । पा पाने भौवादिकात् कर्तरि लिट् पघ्रेत्यादिना पिबादेशः । पाति रक्षति च अन्यतो वारयति वेत्यर्थः । पा रक्षणे अदादित्वाद्धपोलुक् । तस्यै अमुं विटानुपातीति विटपं पल्लवम् । विटपः पल्लवे षिड्गे इति विश्वः । ददस्व प्रयच्छ । दद दाने इति भौवादिकाल्लोट् । व्रज गच्छ यतोऽनया चिराय चिरकालात् । चिरादिवर्थं यथोरनुरूपयोर्योगोऽभवत् उभयोरपि विटत्वादिति भावः । त्याज्यालङ्कारोऽयम् । सा च यथा अङ्गुलिदर्शनो वस्तुयोरनुरूपयोरिति लक्षणात् ॥ ५३ ॥

तवेति । हे कितव ! धूर्त ! वृथास्मार्थं नेत्राहितैः तत्वार्थं व्याजस्य

ननु अनविदितैर्भवद्व्यलीकै
श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥
मुहुरुपहसितामिवालिनादै
र्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः
शठ कलिरेष महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥ ५५ ॥

सिद्धत्वादिति भावः तत्र समाश्लिष्यामि. निहितकर्णाया यद्वा· पुष्पाणि च तान्येव कर्णं पूरयन्तीति कर्णपूरा· कर्णावतंसा । कर्म्मण्यण् । तेना-ऽस्माकं किं तत्साध्यं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया कर्णपूराणां करणत्वात्तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्योते न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य अपि तु गम्यमानापीति । किन्तु अस्माकं अनविदितैर्नैवमिति प्रसिद्धैः । अनेषु विदितैरिति सप्तमीसमास क्तस्य च वर्त्तमानइति कर्त्तृयोगे षष्ठीप्रतिप्रसवस्तस्योऽपि क्तेन च पूजायामिति षष्ठीसमास निषेधात् असमानामाधारत्वविवक्षायां तदप्राप्ते· । भवद्व्यलीकै-श्चा प्रियवचनैः कर्णयुग्मं चिरपरिपूरितं नित्यं पूर्णमेव अतः परि पूरितस्य पूरणायोगादन्यैरेभिरित्यर्थः । अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववा-क्यार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार. । ५४ ॥

मुहुरिति । अलिनादैर्मुहुरुपहसितां प्रतरङ्गार्थात् प्रहस्यमाना मिव स्थितामेनां कलिकां कोरकं किमर्थं वितरसि प्रयच्छसि । कलहे च युगे कलिरिति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययप्रविभक्तिः शेषे तोऽस्माकं किमर्थं वितरसि हे शठ गूढविप्रियकारिन् तस्याः प्रियाया धाम्नि भवने वसतिं स्थिति-मुपगतेन त्वया अद्य वर्त्तमाने अहनि कलिः कलहोऽयं महान् कलहश्च अहमि कलौ स्थिते कि कलिकादानेनेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्त-रवाक्यार्थहेतुत्वा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् कलिकाऽपि मे शोभाऽस्ति-

इति गदितवती रुषा जघान
स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेशरेण ।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥

कलापकम् ॥

विनयति सुदृशो दृशः पराग
प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णो
र्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

तथा कोरककलङ्कयोर्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥५५॥

इतीति । इतीत्थं गदितवत्युक्तवती अन्या स्त्री रुषा कान्तं स्फुरितान्युज्ज्वलानि मनोरमाणि च पक्ष्माण्येव केशराणि अन्यत्र केश-राणीव पक्ष्माणि यस्य तेन श्रवणनियमितेन श्रोत्रे धृतेन निबद्धेन च असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च सम युगपज्जघान ताडयामास । एषा खण्डिता नायकस्तु धृष्टः । व्यक्ताङ्गो निर्भयो धृष्ट इति लक्षणात् । अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मा गम्योपमानयो असिताम्बुरुहचक्षुषोरुभयो-रपि ताडनसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृततया केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । लक्षणं सूक्तम् ॥ ५६ ॥

विनयतीति । प्रणयिनि प्रिये सुदृशः प्रियायाः दृशो लोचनात् रजः रेणुरेवेति भावः कुसुमेषु भवं कौसुममपरागं रज कामस्य पांसुरेवेति भावः प्रणयमारुतेन निजमुखमारुतेन विनयति अपनयति सति तदहितयुवतेः तस्याः अक्ष्णोर्द्वयमपि न त्यक्ष्यतेति भावः रोषः एव रजांसि तैर्भी

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव
प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम्।
वरतनुरमुनोपहूय पत्या
मृदुकुसुमेन यदाहताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥
समदनमवतंसितेऽधिकर्णं
प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः।

...पमाडपूर्वे नैकेन रजःकणेन किञ्चित् स्पृष्टमासीदिति भावः। पूरयतेः कर्मणि लिट् पूर्णमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्फुटमिति। प्रतियुवतेः सपत्न्याः अभिधानं नामधेयं अङ्ग नानामभिचारः परमारणकर्म यथा येनाभिचर्यते इति तस्य मन्त्रो ऽभिचारमन्त्रः एव स्फुटमित्युत्प्रेक्षा। यद्यस्मात् वरतनुः काचित् अङ्गना अमुना सपत्नीनामधेयेनोपहूय मृदुकुसुमेन मृदुपुष्पेणाभिहताऽपि ... संस्कारेणेति द्योतयति तेनाप्याहता अमूर्च्छत् मूर्च्छाकारणाभावेऽपि ... मारकं कोऽभिचारमन्त्रः ... ॥ ५८ ॥

समदनमिति। प्रणयवता प्रियेण सुमध्यमायाः प्रियायाः अधिकर्णं। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। कुसुमे समदनं यथा तथा अवतंसिते ... समानपदाः ... । ... ॥ ... ॥

व्रजदपि लघुतामभूव भारः
सपदि हिरण्मयमण्डनं सपत्न्याः ॥ ५९ ॥
अवजितमधुना तवाहमक्ष्णो
रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।
श्रवणकुवलयं विलासवत्या
भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचक्षे ॥ ६० ॥
अवचितकुसुमा विहाय वल्ली
र्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

परिहाराद्विरोधाभासभेदः ॥ ५९ ॥

अवजितमिति । विलासवत्याः स्त्रियः श्रवणकुवलयं श्रवणोत्पलं कर्तृ अहमधुना तवाक्ष्णोः रुचिरतया रुचिरस्य भावः रुचिरता । भावे तल् । तया सौन्दर्येणावजितमिति लज्जयानुवाद । अनतिलज्जया अवनम्य भ्रमररुतैः तन्निभेनेत्यर्थः उपकर्णद्वयं । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आचचक्षे इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ६० ॥

अवचितेति । अलीनां कुलानि अवचितानि युवतिभिरुद्धृतानि कुसुमानि यासां ताः रिक्ता इत्यर्थः वल्लीः पुष्पलताः विहाय कोमलानि माल्यानि मालां धारयन्तीति तासु कोमलमाल्यमालिनीषु । अत्र माल धारणे इति धातोर्णिनिः ऋन्नेभ्यो ङीप् । युवतिषु षट्पदपङ्क्तिः निदधुः तथा हि मलिनात्मनां कृष्णदेहानां दुष्टचित्तानां च परिचयविच्छेदकारणयोग्यत्वमेव प्रधानं न प्रयोजकं किन्तु भुक्तिरेवेति भावः । अतः परिचितलतात्यागो माधुर्यमित्यर्थः । अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णाङ्गस्य दुष्टचित्तस्येव श्लेषाभेदाध्यवसायेनार्थान्तरन्यासश्लेषोत्थापनात् श्लेष-

पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां
न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥ ६१ ॥

श्लथशिरसिजपाशपातभारा-
दिव नितरां नतिमद्भिरङ्गभागैः ।
मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दै-
र्घनमहतामिव पक्ष्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

अधिकमरुणिमानमुद्वहद्भि-
र्विकसदशीतमरीचिरश्मिजालैः ।
परिचितपरिचुम्बनाभियोगा

प्रतिनोत्यापितःतिशयोक्त्यनुप्राणितोऽर्थमिति सङ्करः ॥ ६१ ॥

अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनाय तदुपोद्घातत्वेनासां वनविहारोद्भव-श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेन दर्शयति । श्लथेत्यादि । शिरसि जाताः शिरोरुहाः । सप्तम्याङ्जनेर्डः इत्यदन्तादित्यादिना सप्तम्या अलुक् । तेषां पाशः कलापः श्लथस्य तस्य यः पातः तस्य भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । न पादादौ खल्वादय इति वामनीय निषेधेऽपि इवशब्दस्य पादादौ प्रयोगः कवेः प्रौढिवशात् । नितरामतिशयेन । अव्ययादाम्प्रत्ययः । नतिमद्भिरंस-मार्गैरुपलक्षिताभिर्नितम्बिनीभिरिति भाविना सम्बन्धः एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । नतांसत्वमुत्तमस्त्रीलक्षणम् । पुनर्घनमहतां सान्द्रदीर्घाणां पक्ष्मणां भरेणेवेति पूर्ववद्धेतूत्प्रेक्षा मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैः । अनयोः संसृष्टिः ॥ ६२ ॥

अधिकमिति । पुनः परिचितानां प्रणयिनां परिचुम्बनैरपि योगा-र्हैर्नाटरगतकुङ्कुमरेणुभिः अतएव विकसन्ति वैमल्यात्प्रतिफलन्ति अशी-तमरीचेरंशोः रश्मिजालानि येषु तैः । अत्रासम्बन्धे सम्बन्धोक्त्यातिश-योक्तिः । अतएवाधिकमरुणिमानमुद्वहद्भिः कुङ्कुमा पायेऽप्यातपवद्धु-

रुपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥

अवसितललितक्रियेण बाह्वो-
र्ललिततरेण तनीयसा युगेन ।
सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा
करकमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः ॥ ६४ ॥

स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्यु-
र्विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः ।
भृशमतिशयखेदसम्पदेव
स्तनयुगलैरितरेतरं निघृष्टैः ॥ ६५ ॥

अतनुकुचभरानतेन भूयः
श्रमजनितानतिना शरीरकेण ।

मादलिप्तोज्झितैरित्यर्थः कपोलैरित्युपलक्षणे ॥ ६३ ॥

अवसितेति । पुनरवसिता अपि परिसमाप्ता ललिता क्रिया सु-कुमारचेष्टा अपि यस्य तेन ललिततरेण मृदुतरेण तनीयसा तनुतरेण वा-हुयुगेन पुनः सरसैरार्द्रैः किसलयैरनुरञ्जितैर्वा अनुरञ्जनं प्राप्तैरिव पुनरुक्ताद्विगुणा रक्ताभा येषामिति पुनरुक्तरक्तभाभिः । एवं सर्वत्र-मिति यकारलोपः । करकमलैः पाणिपद्मैः । यत्नेतरअलक्तकादिरञ्जनया पुनरुक्तरक्तत्वं स्वाभाविकमेव तत्र विनिमयरञ्जनहेतुकमत्युक्तं इत्यर्थः वा मन्दः तद्गुणालङ्कारः ॥ ६४ ॥

स्मरेति । पुनः स्मरेण सरसं सानुरागं यथा तथा पत्युरुरःस्थलेन वक्षःस्थलेन विनिमयेन व्यतिहारेण सङ्क्रमितोऽङ्गरागोऽनुलेपनं तेन रागोऽद्भुत-स्तैः अतिशयोऽतिमात्रो यः खेदस्तस्य सम्पदा अतिशयखेदसम्पदेव स्तन-युगलैरितरेतरमन्योन्यं परस्परं घर्षितैः स्तनयुगलैः ॥ ६५ ॥

अनुचितगतिसादनिःसहत्वं
कलभकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥
अपगतनवयावकैश्चिराय
क्षितिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः।
कथमपि चरणोत्पलैश्चलद्भि-
र्भयविनिवेशवशात्परस्परस्य ॥ ६७ ॥
मुहुरिति वनविभ्रमाभिषङ्गा-
दतमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः।

अतन्विति। पुनः अतनुना महता कुचभरेणानतेन नम्रेण प्राणेनेति भावः। भूयः पुनश्च श्रमजनिता आनतिर्यस्य तेन शरीरकेण सुकु-मारशरीरेण किञ्च अनुचिता अनभ्यस्ता। अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः। तया गत्या पादचारेण यः सादः कार्श्येन यन्निः-सहत्वं अक्षमत्वं तद्दधानैः गन्तुमसमर्थैरित्यर्थः। न सहन्त इति निःसहाः पचाद्यजन्तेनोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः। कलभकराः करिहस्ता इवोर-वोमहान्तस्तैरूरुभिः सक्थिभिः सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः ॥ ६६ ॥

अपगतेति। पुनश्चिराय चिरं क्षितिगमनेनापगतोऽनष्टयावका नववा-धारागोमेषान्तैः पुनस्तेनैव वितीर्णरागैः सौकुमार्यादुत्पादितरागैः पर-स्परस्य भयविनिवेशवशात् स्थिरन्यासवत्त्वात् एकं स्थिरं निवेश्य तदवष्ट-म्भेनेतरचालनक्रमेणेत्यर्थः कथमपि महता प्रयत्नेन। कथमादि तथा-प्यल्पं यत्नगौरवभेदयोरित्युत्पलः। चलद्भिश्चरणोत्पलैः ॥ ६७ ॥

मुहुरिति। नितम्बिनीभिरुरुकुचशोभामन्यचिताभिः स्त्रीभिर्मुहुरित्येवं वनविभ्रमाभिषङ्गात् वनभ्रमणासङ्गात्तदा। नितरामतमितालम्। तमि-गर्हेनाद्भावे लुङ् नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति इट्प्रतिषेधः। युक्तं च तदित्याह। मृदुतरतनवोऽतिकोमलाङ्ग्यः स्त्रियः प्रकृत्या सु-खसहाः खलु। अथ विरमेऽपि प्रयासभाजश्चेत् किमुत सुरतायासाः सु रि-

मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या
चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः ॥ ६८ ॥
प्रथममलघुमौक्तिकाभमासीत्
श्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु।
कठिनकुचतटाग्रपाति पश्चा
दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥
विपुलकमपि यौवनोद्धतानां
घनपुलकोदयकोमलं चकाशे।

अर्थः अत्राप्रकृतनैसर्गिकालस्यस्य कथनेनागन्तुकस्य कैमुत्यन्यायतः सिद्धत्व-वर्णनादर्थापत्तिरलङ्कारः। एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यदापतेत्। कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलङ्क्रियेति लक्षणात्। श्रमश्चात्र सञ्चारी भाव्यः। श्रमः खेदोऽध्वरत्यैरिति लक्षणात्॥ ६८ ॥

अथ श्रमानुभावं स्वेदं वर्णयति। प्रथममिति अथ तासां स्त्रीणां श्रमजलं प्रथममुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु उज्ज्वलगण्डस्थलेषु अलघु मौक्तिकाभं स्थूलमुक्ताफलतुल्यमासीत्। पश्चात्कठिनतरकुचाग्रपाति सत् अथ शतानन्तरं शतं शर्कराः शतशर्करम्। समाहारे द्विगुरेकवचनं वा टावन्त इति नपुंसकत्वम्। तस्य भावं प्राप्ता तां शतशर्करतां शतशकलत्वं जगाम। अत्रैकस्य श्रमजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसम्बन्धनिबन्धनात्पर्याया-लङ्कारभेदः क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि। एकस्मिन्नथ वानेकम्प-र्यायालङ्कृति मतेति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

अभोऽपि कुचमण्डलमविकलरोमभिराह। विपुलकमिति। यौव-नोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पुलकरहितमपि घनपुलकोद-येन सान्द्ररोमोद्गमेन कोमलं चकाशे इति विरोधः विपुलं विस्तृतं तदेव विपु-लकमित्यविरोधः प्रियैः प्रकाममपरितो मर्दनमस्तीति परिमलं तत्कृतं परि-मलितं मलिनीकृतं तथाप्युज्ज्वलं विमलमेव चकाशे इति विरोधः परि-

परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं
कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम्॥ ७०॥
अविरतकुसुमावचायखेदा
न्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम्।
विपुलतरनिरन्तरावलग्न
स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे॥ ७१॥
अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा
कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य।

मलवत्कृत परिमलितमित्यविरोध। श्रमलमुज्ज्वलं करोतीति णिचि कर्मणि क्तः आविष्टवद्भावे विन्मतोर्लुक्। अपिर्विरोधे। विरोधाभासालङ्कारयोः संसृष्टिः॥ ७०॥

अथैकस्याः प्रियकण्ठावलम्बने श्रमानुभावमेकेनाह। अविरतेति। अविरतो यः कुसुमानामवचायो हस्तेन लवनम्। हस्तादाने चेरस्तेये इति घञ्। तेन यः खेदस्तस्मान्निपुणमुपकण्ठं कण्ठे। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। निहिते भुजालते यया तया। दोः प्रकोष्ठो भुजो बाहुर्भुजा च स्मर्यते बुधैरिति वैजयन्ती। विपुलतरौ निरन्तरमवलग्नौ संश्लिष्टौ च यौ स्तनौ ताभ्यां पिहितमाच्छादितं प्रियस्य वक्षो यया तथैकया स्त्रिया ललम्बे लम्बितम्। भावे लिट्॥ ७१॥

अथापरस्याः अङ्गभङ्गाख्यमपरमनुभावमाह अभिमतमिति। तनुः काचित्तन्वी। वोतो गुणवचनादिति विकल्पान्ङीकारः। अभिमतमभितः प्रियमभीत्यर्थः। उभतिरिक्ते श्रोमन्येन प्रतीतम्। विदेशीयार्थोऽभितोभोगप्रत्ययोगिति प्रत्ययार्थे निष्ठागतवाभाव निपातः। कुचयुगमुन्नमय्य उत्तुङ्गीकृत्य कृतोऽङ्गभङ्गो गात्रविजृम्भणं यया सा तथा वेल्लिते विकर्षिते बाहुवल्ल्यौ भुजलते यया सा। मद्वृतयेति कप्। इमक्लवेन श्रमापनोदच्छलेनेत्यर्थः अभिलषितमालिङ्गनाद्यभिव्यञ्जितं प्रकटि-

तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन
व्यवृणुत वेल्लितबाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥
हिमलवसदृशः श्रमोदबिन्दू-
नपनयता किल नूतनोढवध्वाः ।
कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चि-
त्तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥
गत्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः
क्रामन्नूरुद्रुमभुजलताः पूर्णनाभीह्रदान्तः ।

यतो । वल्लतेर्ङ । प्रौढियत्नसूक्ता च ॥ ७१ ॥

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियचापलोक्तिद्वारा स्वेदोद्गममकटयति हिमेति । हिमलवसदृशो हिमकणनिभान् श्रमोदबिन्दून् स्वेदबिन्दूनित्यर्थः । मन्थौदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः । अपनयता किल प्रमार्जतेव न तु तत्र तात्पर्यमिति भावः तरुणेन यूना नूतनोढवध्वाः कुचौ कलशाविव तौ च किशोरकाविव अङ्कुलनसाम्यादल्पत्वाच्चेति । अल्पार्थे कः किशोरक इत्यमरः । तौ कुचकलशकिशोरकौ । उभयत्राप्युपमितसमासः । कथञ्चित् क्लेशेन सप्रतिषेधमेवेत्यर्थः तरलतया चपलतया उत्सुकतयेत्यर्थः पस्पृशाते स्पृष्टौ । स्पृशेः कर्मणि लिट् । स्पृहणीयम् ॥ ७२ ॥

अथ सर्वासामेव स्वेदोद्रेकं वर्णयति गत्वेति । सुरतश्रमस्य सरितस्तासां स्वेदोदकपूरः प्रवाहः जघनमेव पुलिनं तत्रोद्रेकं गत्वा रुद्ध व्याहतो मध्यप्रदेशोऽवलग्नभागः प्रवाहदेशश्च येन सः पूर्णनाभीह्रदान्तः । रेफान्तमकरान्तं वा । पूर्णेति पूरयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः वा दान्तेत्यादिना णि लुगिट् प्रतिषेधनिपातः । उभयत्रापि कृतावेव तटौ तयोर्भुजप्रदेशस्कन्धादि रोमकूपान् रोमाणि रोमरन्ध्राणि तान्येव कूपान् स्नापयन् पूरयन् गतस्वलनानि करोमिपातान् उच्चप्रभूभागांश्च प्राप । अथ पुलिनेषु स्वे-

उल्लङ्घ्योच्चैः कुचतटभुवं प्लावयन्रोमकूपान्
स्वेदापूरो युवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥७४॥
प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाभू
त्पुनरधिकतरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ।
अथ वपुरभिषेक्तुंस्तास्तदाम्भोभिरीषु
र्वनविहरणखेदम्लानमम्लानशोभाः ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
वनविहारोनाम सप्तम सर्गः ॥ ७ ॥

त्वम तदवयवेष्वारोपणानां च निरुक्तत्वात्समस्तवस्तुविषयसावयवरूपकं श्लेषा-नुप्राणितम् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेदिति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

एवमध्वश्रमानुभावं स्वेदोद्रेकं वर्णयित्वा तत्फलभूतां जलविहारेच्छामासां दर्शयति । प्रियेति । यदा अङ्गनानां प्रियकरपरिमार्गात् प्रियकरस्पर्शात् । स्त्रेर्घञ् प्रत्ययः । स्वेदतोयोदयश्रीः स्वेदोद्गमसम्पत् पुनर्भूयोऽप्यधिकतरैवाभूत्तदा अम्लानशोभा अक्षीणकान्तयः वपुषि म्लानेऽपीति भावः ता अङ्गना वनविहरणखेदेन म्लानम् । म्लायतेः कर्त्तरि क्तः संयोगादेरातोधातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वम् । वपुरङ्गं अथ कार्त्स्न्येन । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । अम्भोभिरभिषेक्तुं ईषुः इच्छन्ति स्म । इषेर्लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुकत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ
काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स्त्रीलोकः परिकलयाञ्चकार तुल्यं
पल्यङ्कैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ९ ॥
आघ्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धं
निश्वासश्वसनमसक्तमङ्गनानाम् ।
आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गै
रौचित्यं गणयति को विशेषकामः ॥ १० ॥
आयान्त्यां निजयुवतौ वनात्सभङ्गं
बर्हाणामपरशिखण्डिनी भरेण ।

सैकतं सिकतामयं सैकतं पुलिनम् । तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण्प्रत्ययः । विगलितैर्विशीर्णैर्हारैः चारुभिः स्वैः पल्यङ्कैः शयनैः । शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समा इत्यमरः । तुल्यं सदृशं परिकलयाञ्चकार मेने । पूर्वोपमेयम् ॥ ९ ॥

आघ्रायेति । भृङ्गैः कर्तृभिः श्रमजं श्रमोत्थं अनिन्द्यगन्धस्य श्लाघ्यगन्धस्य बन्धुं सहचरं तद्वन्तमित्यर्थः । अङ्गनानां निश्वासश्वसनं निश्वासमारुतं असक्तमप्रतिषिद्धं आघ्राय अरण्ये भवाः आरण्याः सुमनसः पुष्पाणि नेषिरे नेष्टाः । इषु इच्छायां कर्मणि लिट् । वस्तुविशेषोऽयमर्थान्तरे परिचितपरित्याग इत्याह । विशेषं कामयते इति विशेषकामः । शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । क औचित्यं गणयति न कोऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ १० ॥

आयान्त्यामिति । निजयुवतौ वनादायान्त्यामागच्छन्त्यां सत्यां सभङ्गं सभयं अपरशिखण्डिनीं आसन्नीं बर्हाणां भरेण अवदधतमञ्चा- दयन्तं मयूरं पुरः आलोक्य कामिन्याः प्रियेषु नार्यैव कौटिल्यं मदु- च्छ्रितं स्वस्थम्' कुटिला कुरुषा इति विविक्तु रित्यर्थः । दधातेर्नुडि गतिस्थेत्यादिना निपातनुट् जात इति भोजमादेश । मदनरोप-

आलोक्य व्यवदधतं पुरोमयूरं
कामिन्यः श्रद्धुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥
आलापैस्तुलितरवाणि माधवीनां
माधुर्य्यादमलपतत्रिणां कुलानि ।
अन्तर्द्धामुपययुरुत्पलावलीषु
प्रादुःष्यात्क्वइव जितः पुरः परेण ॥ १२ ॥
मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या
निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।
प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः
शीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

मनोरदृश्यत्वेऽन्तर्धाविति अन्तर्ध्य धातोः प्राक् प्रयोगः ॥ ११ ॥

आलापैरिति । माधवीनां हरिवधूनां आलापैः कण्ठैः माधुर्य्येणोल्लुलितरवाणि तिरस्कृतरवाणि अमलपतत्रिणां हंसानां कुलानि उत्पलावलीमन्तर्द्धाम् । अन्तःशब्दस्मात् किंविधिमान्ते पूर्वगतं धाञ्-मिति अन्तःशब्दस्योपसर्गत्वादातश्चोपसर्गे इत्यङ् प्रत्ययः । उपययुः । युक्तं चैतत्स्वभाव । यथा हि परेण जितः स एवंभूतो वाक्याकल्पारे पुरोऽग्रे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत् । उपसर्गप्रादुर्भ्योमस्तिर्यच्परः इति षत्वम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

मुग्धाया इति । दयिततमेन निःशङ्कं निर्विचारं चुम्बितायाः स्मरललितेषु चुम्बनाद्यनन्तरसङ्गेषु शीत्कारादिकाम चेष्टितेषु मुग्धायाः चक्रवाक्याः समुचितं योग्यं शीत्कारं शीत्कारध्वनिमुत्तरं तरुण्यः प्राणेशान् अभि विदधुः विधूतहस्ताः प्राणेशानभिमुखाः सन्तः दत्त इव शीत्कृतमिति शीत्कारं रमणेभ्यः स्वभावादिरत्नम् ॥ १३ ॥

उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यमुख्यैः
सस्नेहं विहगरुतैरिवालपन्ती ।
नारीणामथ सरसी सफेनहासा
प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥
नित्याया निजवसतेर्निरासिरे य-
द्रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्याः
सापत्न्यं क्षितिसुतविद्विषोमहिष्यः ॥ १५ ॥
आक्रन्दन् कथमपि योषितो न यावत्
ह्रीमत्यः प्रियकरधार्यमाणहस्ताः ।

उत्क्षिप्तेति । अथानन्तरमुत्क्षिप्तैः स्फुटितसरोरुहैः विकचारवि-न्दैरेवार्घ्यमर्घद्रव्यं यस्मिंस्तथा सस्नेहं विहगरुतैरालपन्ती स्वागता-दिवचनं व्याहरन्तीव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन एव हासस्तेन स-हिता सफेनहासा स्मितपूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः । सरसी पुष्करिणी नारीणामूर्मिभिरेव हस्तैः पाद्यम्पादोदकम् । पादार्घाभ्याञ्चेति यत् प्रत्ययः । प्रीत्येवेत्युत्प्रेक्षा व्यतनुत रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापेक्ष-त्वात् संसृष्टिः ॥ १४ ॥

नित्याया इति । क्षितिसुतविद्विषो नरकद्विषो हरेः महिष्यः कराग्रैः पाणिपल्लवैः कर्तृभिः रागेण रक्तवर्णेन इच्छया च श्रियं शोभां रमां च नित्याया सदातन्या निजवसतेः स्वावासादरविन्दतोऽरविन्दादिरासिरे निरस्ताः प्रत्याख्याताः निरस्यन्तीति यावत् । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमिति विकल्पादात्मनेपदम् । अनेन निरासेनैवास्याः श्रियः सापत्न्यं सपत्नी-त्वम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । व्यक्तत्वं निन्युः प्रकटीचक्रुरि-त्यर्थः । अत्र श्रीशब्देन रमाशोभयोरभेदाध्यवसायेन श्लेषमूलस्य साप

औत्सुक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु ताव
त्संक्रान्तप्रतिमतया दृथाविविक्तः ॥ १६ ॥
ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं
कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः।
कामिन्योमन इव कामिनां सरागं
रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयां बभुवुः ॥ १७ ॥
संक्षोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भ
श्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमाने।

[illegible] प्रतिभोत्पादितातिशयोक्त्यनुप्राणितेयं च नोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ १५ ॥

आक्रन्ददिति। [illegible] प्रवेशभीरवो योषितः प्रियकरैर्हृदिकार्य- [illegible] प्रियकरालम्बनाः सत्यः यावत् कथमपि न [illegible] न प्राविशन् तावद्दृष्टान्तप्रतिमतया संक्रान्तप्रतिबिम्बतया तदम्बु कर्तृ औत्सुक्या- दुत्कण्ठया त्वरितममूस्तदम्बु [illegible] प्रावेशयत् [illegible]। प्रतिबि- म्बसंक्रमणादनर्थोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

ता इति। ताः कामिन्यः कामिनः कामुकस्य मन इव तज्जलं पूर्वं प्रथमं सचकितं सभयं यथा तथा गाधमुत्तानमागमय्य [illegible] [illegible] गाधं तरतीति [illegible]। [illegible] [illegible]। अथो अनन्तरं मृदु मन्दम्पदं कृत्वा पदं [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] प्रविश्य [illegible]। सरागैः [illegible] [illegible] रङ्गैरनुरञ्जयाम्बभूवुः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १७ ॥

संक्षोभमिति। [illegible]

विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नो-
रुद्वृत्तः क इव सुखावहः परेषाम् ॥ १८ ॥
आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्त्रा
रम्भोरूरवतरितुं सरस्यनिच्छुः ।
धुन्वाना करयुगमीक्षितुं विलासान्
शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥
नेच्छन्ती सममुमुना सरोऽवगाढुं
रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः ।

एतासमभ्रम्रसुमन्स्रौक्तिदर्शनालङ्कारः । कुचयुगलेनोद्भिन्नेति भावः । पयसि क्षुब्धे संचोभं नीयमाने प्राप्यमाणे सति रथाङ्गनाम्नोर्युगं चक्रवाकयुगलं विश्लेषं वियोगमगमत् वियोगावह भवतीति भावः । तथाहि उद्वृत्तउन्नतोऽत्तत्व उद्वृत्तं न यस्येति वा-उद्वृत्तः अन्यत्रोद्धृत उन्मार्गवर्तीति आपत्सु क इव कोवा परेषां खेतरेषां सुखावहः सुखकरः न कोऽपीत्यर्थः अर्थस्य सेव सूत्रातिशयोक्तिजीवितोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

आसीनेति । शीतं न सहतइति शीतालुः शीतभीरुः । शीतोष्णाभ्यां नद्यसहने आलुच् वक्तव्यः । अतएव सरसि अवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छुरनभिलाषुका अतएव तटभुवि आसीना उपविष्टा । आसेः कर्त्तरि शानच् ईदासइतीकारः । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूः स्त्री । ऊरूत्तरपदादौपम्यइत्यूङ् प्रत्ययः । सलिलगतेन स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन भर्त्रा विलासानीक्षितुं करयुगं धुन्वाना कम्पयन्ती । धुनोतेः कर्त्तरि शानच् प्रत्ययः । सिच्यते स्म सिक्ता ॥ १९ ॥

नेति । अमुना सममनेन भर्त्रा सह सरोऽवगाढुमवगाहितुम् । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेति विकल्पादिडागमः । नेच्छन्ती इच्छया अनिच्छन्ती । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः नञ् समासोवा ।

आश्लिक्षद्भयचकितेक्षणं नवोढा
वोढारं विपदि न दूषितातिभूमिः ॥ २० ॥
तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे
तद्घ्नं तदवयती किलात्मनोऽपि ।
अभ्येतुं सुतनुरभीरियेष मौग्ध्या-
द्दाघ्नेऽपि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥
आनाभेः सरसि नतभ्रुवावगाढे
चापल्यादथ पयसस्तरङ्गहस्तैः ।

आश्लिक्षदिति । नवोढा नववधूः भयेन चकितेक्षणं यथा तथा वोढारं भर्तारमाश्लिक्षत् । आलिङ्गितवती । श्लिष आलिङ्गने इति धातोर्लुङि क्सादेशः । न च धार्ष्ट्यदोषप्रसक्तिरित्याह । विपदि विपत्तौ अतिक्रान्ता भूमिः अतिभूमिर्मर्यादा न दूषिता । आपत्काले नास्ति मर्यादेति न्यायादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

तिष्ठन्तमिति । सुतनुः शुभाङ्गी स्त्री अंसः प्रमाणमस्येति अंसमात्रे अंसप्रमाणे । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इति मात्रच् प्रत्ययः । पयसि जले तिष्ठन्तं पुमांसं भीरुरिति शेषः । आत्मनोऽपि तद्घ्नं तत्प्रमाणमवयती जानती, किल तथा सम्भावयन्तीत्यर्थः । शाकं-[illegible] । दाघ्नेऽपि [illegible] । किञ्चिद्दघ्ना [illegible] मौग्ध्याद्विवेकात् । [illegible] अभ्येतुं [illegible] अमुना पुंसा निमज्जतीति द्रुतमन्वेति आलिलिङ्ग ॥ २१ ॥

आनाभेरिति । [illegible] आङ् मर्यादाभिविध्योरिति [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible]

उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि लब्ध-
स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ॥ २२ ॥

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमक्ष्णोः
शोभाभिर्न मुखरुचाऽहमेकमेव ।
संहर्षादलिविरुतैरितीव गाय-
ल्लोलोर्मौ पयसि महोत्पलं ननर्त ॥ २३ ॥

भावात् ष्यञ् प्रत्ययः । तरङ्गैरेव हस्तैस्तरङ्गहस्तैरुच्छ्रायो ऽस्यास्तीत्यु-च्छ्रायि उन्नतिमत् स्तनयुगमध्यरोहि अधिरूढम् । भिक्षुकपादप्रसार-णन्यायादिति भावः । रोहतेः कर्मणि लुङ् । अथ वा तथाही-त्यर्थः । लब्धस्पर्शानां लब्धप्रवेशानामित्यर्थः । कुतः कुत्र वा । सार्व-विभक्तिकस्तसिल् । व्यवस्था मर्यादा भवति न कुत्रापीति भावः प्रायेण सर्वोऽप्यधमप्रथमसञ्चारिण एवेति भावः । अत्र चापल्यादिति द्वयोरपि लौल्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरङ्गहस्तैरिति रूपकेण च पयसि कामित्वप्रतीतेः समासोक्तिः तदुपजीवी चार्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ २२ ॥

कान्तानामिति । लोलोर्मौ चपलोर्मिणि । तृतीयादिषु भाषित-पुंस्कं पुंवद्गालवस्येति विकल्पात्पुंवद्भावः । पयसि महोत्पलमरविन्दं ननर्त । अरविन्दं महोत्पलमित्यमरः । कान्तानां मुखरुचा अयमेक-मेव नापास्तं किन्तु तासामक्ष्णोः शोभाभिः कुवलयमप्यपास्तमिति संहर्षात्सन्तोषाद्धेतोरलिविरुतैर्गायत् अलिरुतरूपं गानं कुर्वदिति रूप-कम् । इत्थम्भूतलक्षण इति तृतीया । ननर्तेव । न दुःखसम्भेदिनः सहेति न्यायान्नृत्यति च । अतोऽर्मिचलनहेतुके महोत्पलचलने कवि-नाऽहर्षहेतुकत्वाभिनयत्वयो रुत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षे धा-राख्या ॥ २३ ॥

वसन्ती चलशफरीविघट्टितोरु
र्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो
र्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः॥२४

आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गै
स्त्रस्ताक्षास्तदथ सरोमहार्णवस्य।
अक्षोभि प्रसृतविलोलबाहुपक्षै
र्योषाणामुरुभिरुरोजगण्डशैलैः॥ २५॥

वसन्तीति। चलाः शफर्यो मत्स्यः। प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः। ताभिर्विघट्टितौ विघट्टितावूरू यस्याः सा अतएव वसन्ती बिभ्यती। सा भयादिना विभ्रमात् अर्थात् भयेन कम्पः। वामौ सुन्दरावूरू यस्याः सा वामोरूः स्त्री। [illegible] प्रत्ययः। विभ्रमस्य विलासस्यातिशयमाप तथा हि रमण्योऽहेतोर्विनापि कारणं किमपि। [illegible] विकल्पात् पञ्चमी। लीला, विभ्रमैः प्रसभमकामं क्षुभ्यन्ति अहो निष्कारणक्षोभादाश्चर्यमि- दम्। कारणे सति किमु वक्तव्यम्। अत्र [illegible] कारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायसिद्धत्वादर्थापत्तिरलङ्कारः। [illegible] [illegible] इति वृत्तम्॥ २४॥

आकृष्टेति। [illegible] स्त्रस्ताक्षाः [illegible] एव अतादर्शि [illegible] [illegible] आकृष्टा [illegible] यथा गच्छन्ति ते- ते। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वृत्तम्॥ २५॥

गाम्भीर्यन्दधदपि रत्नमङ्गनाभिः
संक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः।
अम्भोधिर्विकसितवारिजाननोऽसौ
मर्य्यादां सपदि विलङ्घयाम्बभूव॥ २९॥
आदातुन्दयितमिवावगाढमारा
दूर्म्मीणां ततिभिरभिप्रसार्य्यमाणः।

गाम्भीर्यमिति। गाम्भीर्यमगाधत्वं धीरत्वं च दधदपि गम्भीरं सदपि रत्नं श्रेष्ठं मत्तकाशिनीभिरङ्गनाभिः जघनस्य विघट्टनेन सङ्घट्टनेन संक्षोभं चलनं चित्तविकारञ्च नीतः अतएव विकसितं वारिजाननमिव वारिजमिव आननं यस्य स अम्भांसि धीयन्तेऽस्मिन्निति अम्भोधिर्जलाशयः कश्चित् पुमांश्च तत्तुल्यो गम्यते। कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः। सपदि मर्यादां सीमानं धीरोचितां स्थितिं च विलङ्घयाम्बभूव लङ्घितवान्। धीरोऽपि स्त्रीसन्निकर्षाद्विक्रियते इति भावः। अत्र गाम्भीर्यादिश्लेषमहिम्ना अम्भोधिविशेषणसाम्यादप्रकृतनायकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः। सा च प्रतीयमानाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सङ्करः॥ २९॥

आदातुमिति। सरसि निरतं प्रवासिनामवगाह्यस्य स्थिता अम्भाकेनाङ्गत्वोयस्य सः। नद्यृतश्चेति कप्। तरङ्गिणीनां शोभावान्। मन्दुपगायाश्च मतोर्यवादिभ्य इति मतुपोमकारस्य वत्वम्। कस्याश्चित्केषु कृतः केशपाशः। पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः। हस्त इति करस्य भण्यते। आरात्समीपे आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः। अवगाढमन्तर्मग्नं दयितमादातुं ग्रहीतुमिव ऊर्मीणां ततिभिः हस्तैः प्रसार्य्यमाणोऽभितोव्याप्यमानश्च सन् रराज। अस्मादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादानार्थत्वोत्प्रेक्षणादियं क्रियाभिमता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा। सा च चलत्केशपाशः [illegible]

कस्याश्चिद्विततचलच्छिखाङ्गुलीको
लक्ष्मीवान्सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥
उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः
संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।
मुक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै
नाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलौघः ॥ २८ ॥
किन्तावत्सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ।

इति रूपमूलया भ्रान्त्या केशकलापस्य प्रतीयमानात्करादू[illegible]भेदे अभेदरूपा-
तिशयोक्त्या निर्व्यूढेति सङ्करः ॥ २७ ॥

उन्निद्रेति । उन्निद्रं यत् प्रियकं कदम्बकुसुमम् । [illegible] स-
[illegible] । तदिव मनोरमं कनकगौरमित्यर्थः ।
रमण्या वपुः सरसि प्रकाशमेव जलमग्नमपि वैमल्यात्प्रकाशमेव रेजे । तथा
हि । जलौघो जलपूरो जलौघो मुक्तजलौघयोरभेदात् । आक्रामन्ना-
च्छादयन्नपि [illegible] विमलतया वैमल्येन मुक्तानां मुक्तानां
तिरस्क्रियायै तिरोधानाय परिभवाय च अलं समर्थो न भवति हि । श्ले-
षमूला भेदेऽभेदरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २८ ॥

किमिति । सरसः आरात् दूरे तत् पुरोवर्ति सरोजं किं आहो-
स्वित् एतत् युवत्या मुखं अवभासते इति दृष्टं संशय्य संदिह्य । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्विब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः
कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गि वासः ।
मार्द्वीकं प्रियतमसन्निधानमास-
न्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ता-
च्चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।

[illegible] । सन्देहगोचरो स्त्रीणां सन्देहादङ्गिरस्य [illegible] । [illegible] निश्चयोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ जलक्रीडासम्भारानाह । शृङ्गाणीति । द्रुतेन तप्तनिर्मलेन कनकेनोज्ज्वलानि विराजमानानि । शृङ्गाणि क्रीडाम्बुयन्त्राणि । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके' इति विश्वः । गन्धाश्चन्दनादि-गन्धद्रव्याणि । अत एव पुंसि बहुत्वं च । 'गन्धस्तु सौरभे योगे गन्धके गन्धलेशयोः' । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च [illegible] । पृथू विशालौ कुचकुम्भौ सङ्गि कुचावरणं कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् । तेन रक्तं रागादित्यण् प्रत्ययः । वासो वस्त्रं मृद्वीकाया विकारो मार्द्वीकं द्राक्षामद्यम् । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । किंच प्रियतमसन्निधानं [illegible] मिति भावः । इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि जलक्रीडोपकरणान्यासन् । उद्दीपकत्वात् [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादिति । [illegible]

श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्य
स्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगा
गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः ।
ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु
व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् ॥ ३२ ॥

श्रोणीभिरिति । [illegible] । [illegible] मन्दमुत्पतन्त्य-स्तोयेषु द्रुततरं निपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधित्वाच्च [illegible] इति भावः । अत्र [illegible] कार्यकारणयोः [illegible] कार्यकारणयोः [illegible] अलङ्कारः । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति रहस्यम् । [illegible] ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वादिति । मुग्धत्वान्मूढत्वादविदिताः कैतवप्रयोगाः [illegible] पराजयं [illegible] कान्तैः सह [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] करपुष्करैः [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चि-
र्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराजलक्ष्म्याः।
कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि-
र्वक्त्रेन्दोरकृत महाभिषेकमेकः ॥ ३३ ॥
सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य
प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्बलायाः।

त्कर्मत्वम्। अत्राविदितकैतवप्रयोगस्य विशेषणगत्या पराजयहेतुत्वादर्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३२ ॥

योग्यस्येति। त्रिनयनस्त्र्यम्बकः। 'ख्युक्तादिषु चेति णिषेधात्पूर्व-
पदात् संज्ञायामिति णत्वाभावः। तस्य लोचनानलार्चिषा निर्दग्धस्य स्मरस्य
याः पृतनास्तासामधिराज्यमाधिपत्यं तदेव लक्ष्मीस्तस्याः योग्यस्यार्हस्य
त्रैलोक्यविजयिनः स्मरस्येव साहचर्येण स्थापकत्वादिति भावः। कान्ताया
वक्त्रेन्दोः स्मरपदस्थत्वादस्येति भावः। करावञ्जलिरेव कलशस्तेनोद्यतैरुत्-
क्षिप्तैः पयोभिर्महाभिषेक एकः कश्चित्कामी अकृत कृतवान्। करोते-
र्लुङि तङ् तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो लुक्। अत्र वक्त्रेन्दोर्वर्णिते
महाभिषेककर्मत्वप्रतीयमानकरकलशेति रूपकानुप्राणितेति सङ्करः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्या इति। मनसिजदुःखेन स्मरपीडया दुर्बलायाः अतएव
कथमपि बाहुमुन्नमय्योद्यम्य प्रेयांसं प्रियतमम्। प्रियस्थिरेत्यादिना
प्रादेशः। सिञ्चन्त्याः स्नपयन्त्याः अङ्गनायाः करात्प्रायु सौवर्णं हिरण्-
मयं वलयं कङ्कणम्। वलयोऽस्त्रियामित्यमरः। तदेव लावण्यं का-
न्तिविशेषः। चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः। तस्यो 'स्वरस्तो-
त्रिभेदेषु'ऽपणाऽपि विभेति विश्वः। यद्वा मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व-
मिवान्तरा। प्रतिभाति च यदङ्गे तल्लावण्यमिहोच्यते। तस्य श्रीः स-
मेघनतिरिक्तं शरीरमन्यद्विषमिवर्तमिति यावत्। पेन: वह्व-

सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा
ल्लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥
सिञ्चन्ती दृशमपरा निधाय पूर्णं
मूर्त्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।
कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिक्षा
लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिं चकार ॥ ३५ ॥
आनन्दं दधति मुखे करोदकेन
श्यामाया दयिततमेन सिच्यमाने ।

शेषमन्ते उपयुक्तेतरेऽन्यवदिति विश्वः । तदिवावागलदपतत् । शेषमिति गुणनिमित्ता शान्तिरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

सिञ्चन्तीति । कन्दर्पप्रवणमनाः कन्दर्पपरवशचित्ता अत एव दृशं निधाय पूर्णमेव दृष्टिं कृत्वा सिञ्चन्ती दृष्टिविशेषेण स्नेहं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । अपरा स्त्री सख्याः सिसिक्षा सेक्तुमिच्छा तस्याः लक्ष्येण व्याजेन करस्थाञ्जलिरेव सिञ्चन्ती न तु सिञ्चन्तीति द्योतनाय सिसिक्षेतीच्छायां सनः प्रयोगः । प्रतियुवं युवानं प्रति । अनश्चेत्यव्ययीभावसमासान्तः । मूर्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेवेत्युत्प्रेक्षा । पाठादर्थस्य बलीयस्त्वाद्विप्रकृष्टस्यापि तेनान्वयः वारिणा पूर्णमञ्जलिं चकार प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आनन्दमिति । आनन्दं दधति प्रियसम्भाषणया हर्षं दधाने श्यामाया मध्यमयौवनायाः स्त्रियः । श्यामा यौवनमध्यस्थेत्युत्पलः । मुखे घटे दयिततमेन अतिशयेन दयितः प्रियः । अतिशायने तमप् प्रत्ययः । तेन कर्त्रा करोदकेनाञ्जलिजलेन सिच्यमानेऽपीति दर्पितयाः अपश्यमा- नायाः । परोत्कर्षासहिष्णोः स्यादिति वचनात् । इतरस्याः सपत्न्या व- दनमितरमपि प्रियेक्षितमिति शेषः । अमर्षेण स्वेदाम्बुना स्नपितं सिक्तम- भवत् ईर्ष्यासमकोपकार्यत्वात् स्वेदादीनामिति भावः । अपिशब्द-

ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्प
स्वेदाम्बुस्नपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥
उद्वीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्धै
र्वक्षोजद्वयमभिषिक्तमन्यनार्याः ।
अम्भोभिर्मुहुरसिचद्वधूरमर्षा
दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥
कुर्वद्भिर्मुखरुचिमुज्ज्वलामजस्रं
यैस्तोयैरसिचत वल्लभं विलासी ।
तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरा
त्कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

ऽपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य स्वेदाख्यकारणोक्तेर्विभावनम् ॥ ३६ ॥

उद्वीक्ष्येति । प्रियस्य करकुड्मलाभ्यां पाणिपुटाभ्यामपविद्धैः सिक्तैरम्भोभिरभिषिक्तं अन्यनार्याः सपत्न्याः वक्षोजद्वयमुद्वीक्ष्य वधूः काचित् अमर्षादीर्ष्याजनितकोपादात्मीयं वक्षोजद्वयं पृथुतरेण नेत्रयुग्मेन मुक्तैरम्भोभिरश्रुभिर्मुहुरसिचत् अभिषिक्तवती । तद्वत्तरादिवेति भावः । अतोऽत्रस्तुतालङ्कारध्वनिः । लिपिसिचिह्वश्चेति सिचेर्लुङि च्लेरङा देशः ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिरिति । मुखरुचिं मुखकान्तिं उज्ज्वलां कुर्वद्भिर्यैस्तोयैर्विलासी विलसनशीलः कामी । वौ कषलसेत्यादिना घिनुण् प्रत्ययः । वल्लभामजस्रमसिचत सिक्तवान् । स्वरितेत्वादात्मनेपदं आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति सिचेर्लुङि च्लेरङादेशः । शशधरदीधितिच्छटाच्छैः शशिकरनिकरस्वच्छैः तैरेव तोयैर्दूरात्प्रतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यं आविलत्वं वैवर्ण्यं चाकारि स्वच्छतोयैः कालुष्यं कृतमिति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमभेदः । तच्च न्यायेन सङ्गतिः. वैवर्ण्यकालुष्ययोरभेदाध्यवसायादिति-

रागान्धीकृतनयनेन नामधेय
व्यत्यासादभिमुखमीरितः प्रियेण ।
मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दो
भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायाः
सन्तापं नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ।
उद्भूताः कठिनकुचस्थलाभिघाता
दासन्नां भृशमपराङ्गनामधाक्षुः ॥ ४० ॥

संक्रान्तं प्रियतमवक्षसोऽङ्गरागं
सख्यस्याः सरसि हरिष्यतीऽधुनाम्भः ।

मयोक्तिमुद्भावितेति हृदयं ॥ ३८ ॥

रागेति । रागेण विपक्षानुरागेणान्धीकृतनयनेन प्रियेण नामधेयव्यत्यासात् सपत्नीनामपूर्वकमभिमुखमीरितं निसर्गतो वपुषि पतन् निसर्गमन्दः स्वभावजडः तथापि हृदयं भिन्दानो विदारयन्नुदकमेव वज्रोऽशनिर्नुदवज्रः मयूरव्यंसकेत्यादिना विकल्पाद्गुणादेशः । मानिन्या विपक्षनामधेयश्रवणजनितकोपवत्या नायिकया नासाहि न सोढः । तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः । नुदवज्र इति केवलनिरवयवरूपकम् ॥ ३९ ॥

प्रेम्णेति । प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति सति कठिनकुचस्थलाभिघातादुद्भूता उत्पतिताः नवजलस्य विप्रुषो बिन्दवः । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियामित्यमरः । तस्याः प्रियायाः सन्तापं गृहीत्वा आदायासन्नां समीपस्थामपराङ्गनां सपत्नीं भृशमधाक्षुः सन्तापयन्ति स्म । दहतेर्लुङि वदव्रजेत्यादिना सिचि वृद्धिः घत्वादिकार्यम् । तत्प्रेमादेशापरस्या तापोदयात्सन्तापस्यैवाधानमुक्तं सा च व्यवधानकार्ययोगादसङ्गतिः ॥ ४० ॥

दृष्ट्वैवं सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे
कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥
हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना
ह्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।
अन्तर्धिं द्रुतमिव कर्तुमश्रुवर्षै-
र्भ्रूमानं गमयितुमीषिरे पयांसि ॥ ४२ ॥

संक्रान्तमिति । प्रियतमवक्षसः सकाशात् संक्रान्तं गाढालिङ्गनात्कुचतटलग्नं यस्याः विलीनाया अङ्गरागमधुनैव सरसि अम्भः कर्तृ । साधु निःशेषं हरिष्यते प्रमार्क्ष्यतीति एवम्मुदा इति बुद्ध्वा सपदि तत्र तस्मिन्नङ्गरागे हृतेऽपि स्फुटनखलक्ष्मणोऽव्यक्तनखचिह्नायाः कस्याश्चिदाधिकायाः सपत्न्या तेपे तप्तम् । भावे लिट् । तदिदमातपार्तस्य छायाभिलिप्सतो दावपदं दहनवेष्टनं यदङ्गरागमेव दुःखच्छायायामधिकतापकार इति । अत्र तन्नाम वान्त्यर्थेन विपक्षाङ्गनाङ्गरागक्षालनेन तद्दुःखस्यानुत्पादनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

हृताया इति । प्रतिसखि सख्याः समीपे सखीसमक्षमित्यर्थः । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वह्रस्वत्वे । कामिना प्रियेणान्यस्याः सपत्न्या नाम्ना अन्यनाम्ना । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । हृतायाः अतएव गलन्मुखेन्दुकान्तेः ह्रीमत्याः लज्जितायाश्च कस्याश्चिदिति शेषः । सरसि द्रुतं शीघ्रमन्तर्धिं अन्तर्धानम् । उपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । कर्तुमश्रुवर्षैः कर्तृभिः पयांसि सरोजलानि भूमानं गर्भवृत्तं वृद्धिमापयितुम् । गतिबुद्ध्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं प्राधान्यादभिधानञ्च । ईषिरे इव इच्छन्ति किल इत्युत्प्रेक्षा। अश्रुपात मिमिषा तथा सरत्दुःखादपि दुःसहं सपत्न्याः इ इति रसध्वनिः ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या
मन्यस्याः प्रणयवती वतावलायाः ।
कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्त्रं
प्रापाक्ष्णोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥
उद्वोढुं कनकविभूषणान्यशक्ताः
सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्राः ।

सिक्ताया इति । प्रणयवती प्रियेण क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीं अभिषिच्य पश्चात् सिक्ताया अन्यस्या अवलायाः स्त्रियाः वक्त्रं कर्म मन्युः कोपः कर्त्ता कालिम्ना कार्ष्ण्येन वैवर्ण्येन सहेति यावत् समधित सन्दधे वर्ते खेदे । सम्पूर्वाद्दधातेः कर्त्तरि लुङि तङ् स्थाध्वोरिच्चेतीकारः किच्चित्वाच्च गुणः ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः । गलत् स्रवदक्ष्णोः सम्बन्धि अञ्जनाम्भः कज्जलोदकमपशब्दं सर्वसामर्थ्यादप्राप कोपकालिमतिरोधानेन स्वकालिम्न एव प्रकाशनादिति भावः । पूर्वस्य वाक्यार्थेनोत्तरवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४३ ॥

उद्वोढुमिति । कनकविभूषणान्युद्वोढुमशक्ताः सौकुमार्यादिति भावः अतएव सह अञ्चतीति सध्रयङ् तेन सहचरेण कर्त्रा । ऋत्विगादिना क्विन् प्रत्ययः सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः अनिदितामिति नकारलोपः अचः इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । वलयितानि वलयीकृतानि पद्मनालसूत्राणि मृणालतन्तवो यस्य सः मृणालवलयकङ्कण इत्यर्थः । तथापि ध्वाङ्क्षः ध्वाङ्क्षवान् प्रतिवनितायाः सपत्न्याः कटाक्ष एव भारीयस्तरः तथा साक्षीकृतः इत्यर्थः । अतएव तरुण्याभुजोयाङ्कः साधीयोनादतरविति क्रिया विशेषणम् । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति बाढशब्दस्य साधादेशः । गुरुभारत्वात् श्लाघ्यथाभवत् । अत्र कनकभूषणाभावेऽपि तनुकार्यगुरुत्ववर्णनादतिशयोक्तिः सा च गुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्थापितेत्यनयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ४४ ॥

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः
साधीयो गुरुरभवज्जलक्रियायाः ॥ ४४ ॥
आबद्धप्रचुरपरार्ध्यकिङ्किणीको
रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।
नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः
कस्मिन्वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥४५॥
पर्यङ्के सरसि हृतेंऽशुके पयोभि
र्लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिष्णोः ।

आबद्धेति । उदकस्य गाहोऽवगाहनं उदगाहः । मन्थौदनेत्या-दिना उदादेशः । तमनवरतं भजन्ति यास्तासामनवरतोदगाहभाजां रा-माणां स्त्रीणां सम्बन्धी आबद्धाः प्रोताः प्रचुरा भूयिष्ठाः पराध्याः श्रे-ष्ठाश्च किङ्किण्योऽस्मिन् स तथोक्तः । नद्यृतश्चेति कप् । मेखलाक-लापः नारावं ध्वनिं न व्यतनुत । तथा हि जलेन सह सजलोऽजला-द्गुणः सूत्रं यस्य सः तथा डलयोरभेदाज्जडगुणो जडधर्मा जाड्यलीन मन्दीभूत इति च जडगुणोऽजडश्च तस्मिन् कस्मिन् वा मेखलाकलापे पुंसि वा गिरां वाचां ध्वनीनाञ्च पटुत्वं सामर्थ्यञ्च कुतः इत्यर्थः । श्लेषमूलाभेदाति-शयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ४५ ॥

पर्यङ्क इति । परि परितोऽङ्कं चिह्नं यत्नगर्भं तस्मात्तिरोधाय-कमित्यर्थः । तस्मिन् सरसि पयोभिरंशुके स्त्रीपरिधाने हृते सामुद्रम-पहृते सति सुरतगुरौ रमणे च लोलाक्षे लोलाद्यासक्तदृशे सत्यर्थः । लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः । सत्त्रपीडौ एकस्थानो. स्वाहात्प्रज । त्रपर्जोपिण्योरधमपमत्वाद्य. । अस्त्रा सर्वसपाध्यन इत्यमरः । अलङ्कृ-ञ्त्यादिना इष्णुच् प्रत्ययः । तथोक्तायाः प्रियायाः प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयं घर्मिणी नलिनी इतं वीचिभिः इस्तलेन न्यस्तेन दृष्टं पर्व सैव यवनत्वेन तदा-

सध्रीचयाद्रवसनेन वीचिहस्त
न्यस्तेन द्रुतमकृताञ्जिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥
नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहतानां
मास्यश्रीविजितविकाशिवारिजानाम् ।
लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं
संजज्ञे स कलुष आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥
सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां
दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।

मेनेत्यर्थ । सखीत्व यस्त सखीत्वमाश्चकारेत्यर्थ । यत्नाञ्जित्यादिषु सखीत्वाद्यारोपात्समस्तवस्तुवर्त्ति सावयवरूपकम् ॥ ४६ ॥

नारीभिरिति । नारीभि कर्त्रीभि गुरुजघनस्थलैराहतानां आस्य श्रीभिर्मुखशोभाभि र्विजितानि विकाशीनि वारिजानि पद्मानि येषान्तेषा लोलत्वाच्चलत्वादपहरतामपि । लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमर । तासामङ्ग-रागमपहरतां चञ्चलतां च जलानां तोयानां जडानाञ्च स आशयोह्र-दोहृदयञ्च कलुषोऽप्रसन्न क्षुभितश्च सञ्जज्ञे सञ्जात अपहर्त्तु स्वाहरन-स्यचरत्वादिभिराशय कलुषो भवतीति ध्वनि । अभिधाया प्रकृतार्थे नियन्त्रणाच्च श्लेष ॥ ४७ ॥

सौगन्ध्यमिति । कामं यद्यपि सौगन्ध्यं सुरभिगन्धित्वं सुगन्धिस्य भावं गन्धोगन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धिगर्वयोरिति विश्व । दधदपि अह दूरत्वात् दूरस्य भावाद्दूरत्वाद्गनानामाननोपमानं मुख सादृश्य गतम् । दूरस्था पर्वतारम्या इति वदिति भाव । सम्प्रति पुनस्तावत् नेदीयो नेदिष्ठम निकटम् यतु । अन्तिकवाढयोर्नेदसाधावित्यन्तिकशब्दस्य नेदादेश । जितमित्यभिभूतमभूदिति लज्जादेव अहोतृमलनदर्विन्द आम्भोजे सद्वे पयसि मज्जे यथा दूरे साम्येन दृश्यमान अश्वत्थी सन्निधावसमानित कश्चिल्लज्जय निलीयते तद्वदिति । अत्र पद्मलज्जतेऽजमज्जने सम्बन्धातिकतमुत्प्रेक्षा

नेदीयोजितमिति लज्जयेव तासा
मालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
प्रभ्रष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाह
क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
आवल्यैः सरसि हिरण्मयैर्वधूना
मौर्वीभिर्विधु तिमकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
च्छायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।

इति श्लेषमूलातिशयोक्तिरुत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ४८ ॥

प्रभ्रष्टैरिति । सरभसं सत्वरं अम्भसोऽवगाहा एव क्रीडास्ताभिः प्रभ्रष्टैर्जलावगाहक्रीडास्वम्भसि च्युतैर्विदलिताभिर्विकसिताभिः यूथिकाः पीतयूथिकाः हेमयूथिकाः अतएव ताभिर्विशङ्किताः अन्यथापिशङ्गत्वायोगात् । गणिका यूथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिकेत्यमरः । तद्वत्पिशङ्गैः हिरण्मयैः सौवर्णैः । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातः । वधूनामाकल्पभूतैः सरसि मौर्वीभिर्ज्या तिमकलैर्झषध्वजस्येव मवाहितैर्ज्वलज्ज्वालाखण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यराजि विराजितम् । भावे लुङ् ॥ ४९ ॥

आस्माकीति । अस्माकमियमास्माकी अस्मदीया युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति चकारादणुप्रत्ययः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति प्रकृतेरस्माकादेशः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । असौ छाया कान्तिः विमलेति यावत् सैव युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनीं श्रियं तनोति सन्निहितत्वात्, किं एतत् साध्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । शब्दनामैकार्थनापेक्षया करणस्यात् तृतीया स्त्र्युक्तं प्राक् । एवं मत्वा उत्तम-
कारेणाञ्जनेनैकत्वं निषिद्धमित्यर्थः । अतएव नष्टोऽभूदुदयम् । अनुप्रास

मत्वैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
पानीयैरिति विदधाविरेऽञ्जनानि॥ ५० ॥
निर्धौते सति हरिचन्दने जलौघै
रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः।
अह्नाय स्तनकलशद्वयादुपेये
विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या॥ ५१ ॥

स्वात्मिन्मलतह नैर्मल्यगुणस्य पिधान तिरोधानम्। अपिधानतिरोध पिधानाच्छादनानि चेत्यमरः। वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यकारलोप। तेन साध्यसूयै ईर्ष्यै पानमर्हैः पानीयैः। स्त्रीस्पृष्टपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरमित्यमरः। तव्यत्तव्यानीयर इति पिबतेरनीयर् प्रत्ययः। अञ्जनानि कज्जलानि इति अनेन स्वगुणप्रकाशनयोग्यतया विरचितेन प्रकारेण नि:शेषत्वरूपेणेत्यर्थः। विदधाविरे विधौतानि चालितानीत्यर्थः। धावु गतिशुद्ध्योरिति धातोः कर्मणि लिट्॥५०॥

निर्धौतेइति। हरिचन्दने रक्तचन्दने जलौघैर्निर्धौते क्षालिते सति। धावेः कर्मणि क्तः च्छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊकार ऊठादेश एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिरौकारः। आपाण्डोः पाण्डुवर्णादङ्गनायाः स्तनकलशद्वयान् गतपरभागया शौक्ल्यादधिकतरवर्णौत्कर्ष्यया। अतएव सामान्यालङ्कारः। सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात्। हारयष्ट्या कर्त्र्या सहृदयया सचित्तयेवेत्युत्प्रेक्षा। निजपरभागहानिपरिज्ञानवत्येवेत्यर्थः। अह्नाय सपदि। द्राक् झटित्यञ्जसाह्नाय मङ्क्षु सपदि द्रुतमित्यमरः। विच्छेदस्तु उपेये प्राप्तः। क्वचिन्नीरसाद्भाविनि न वर्तितव्यमिति भावः। इणपूर्वोदिण कर्मणि लिट्। विच्छेदहेतुरस्य हार विच्छेदस्य सहृदयच्छेदकलोपेऽत्र श्लेषोऽत्र सान्द्रोत्प्रेक्षेति तन्द्रष्टव्यम्॥५१॥

नेदीयोजितमिति लज्जयेव ताभ्या
मालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥
प्रक्षुब्धैः सरभसमम्भसोऽवगाह
क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः।
आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्वधूना
मौर्वाभिद्युतिमकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥
आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
च्छायैव श्रियमनपायिनीं किमेभिः।

इति श्लेषमूलातिशयोक्तिहेतूत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रक्षुब्धैरिति। सरभसं सत्वरं यथाम्भसोऽवगाह्य एव क्रीडाभिः प्रक्षुब्धैरवगाहक्षोभैः सरसि च्युतैर्विदलिताभिर्विशकलिताभिः यूथिकाभिः पीतयूथिकाभिः हेमपुष्पिकापरपर्यायाभिः शबलिताः अन्यथा पिशङ्गत्वायोगात्। गणिका यूथिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिकेत्यमरः। तद्वत्पिशङ्गैः हिरण्मयैः हैरण्यैः। दाण्डिनायनेत्यादिना निपातः। वधूनामाकल्पैर्भूषणैः सरसि मौर्वाभिद्युतिमकलैरिवाश्रयत्वादलोप सर्वाङ्गीणैः वाडवज्वालाखण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा। व्यराजि विराजितम्। भावे लुङ्। ॥ ४९ ॥

आस्माकीति। अस्माकमियमास्माकी अस्मदीया, युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति चकारादण्प्रत्ययः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति प्रकृतेरस्माकादेशः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। असौ छाया कान्तिरिवेति यावत् सैव युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनीं श्रियं तनोति एभिरलङ्करणैः किं एतत् साध्यम् किञ्चिदपीत्यर्थः। नयनानां स्वाभाविकशोभया करणत्वात् तृतीया हन्युक्ता प्राक्। एवं चान्या उपमा-
कारेणाकृत्रिमवैफल्यं विधिद्धमित्यर्थः। अतएव नाप्रोऽलङ्कारो धर्म्मः। उपमा

मत्वैवं स्वगुणपिधानसाध्यसूर्यैः
पानीयैरिति विदधाविरेऽङ्गनानि ॥ ५० ॥
निर्धौते सति हरिचन्दने जलौघै
रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः।
अह्नाय स्तनकलशद्वयादुपेये
विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥ ५१ ॥

स्वादिति । अनन्तरं निर्मलगुणस्य पिधानं तिरोधानम् । अपिधानतिरोधान-
पिधानाच्छादनानि चेत्यमरः । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरि-
त्यकारलोपः । तेन साध्यसूर्यैः सिध्यैः पानपदैः प्राणीयैः । [illegible]-
[illegible]मिव्यमरः । [illegible] इति विरते-
[illegible] प्रसय । अङ्गानि अवयवानि इति अनेन स्वगुणप्रकाशनयो-
[illegible] विपरिवर्तेन प्रकारेण निःशेषमवद्धदिवेत्यर्थः । विदधाविरे विधी-
यन्ते [illegible] । [illegible] कर्मणि लिट् [illegible]
निर्धौत इति । हरिचन्दने रक्तचन्दने जलौघैर्निर्धौते क्षालिते
सति । [illegible] कर्मणि क्तः [illegible] इति [illegible]
[illegible] हरिरोकारः । आपाण्डोः पाण्डुवर्णादङ्गनायाः स्तनक-
लशद्वयात् गतपरभागया शोभयाऽवहितवर्णोत्कर्षया । [illegible]
[illegible] । [illegible] गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति [illegible] ।
हारयष्ट्या [illegible] सहृदयया [illegible] । निजपरभागश्ला-
[illegible] । अह्नाय सपदि । [illegible]
[illegible] । विच्छेदः [illegible] प्रापि । [illegible]
[illegible] । [illegible] कर्मणि लिट् । [illegible]
[illegible] विच्छेदम [illegible]
[illegible] ॥ ५१ ॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती
सम्फुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा।
प्रेयोभिः सह सरसी निषेव्यमाणा
रक्तत्वं व्यधित वधूदृशां सुरेव॥ ५२॥
स्नान्तीनां बृहदमलोदबिन्दुचित्रौ
रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुम्भौ।

अन्यूनमिति। अन्यूनं समग्रममृतस्य पीयूषस्य गुणं माधुर्यादिकं धार-
यन्ती। आमोदमधुरत्वं शीतलं च तृष्णापहम्। स्वच्छं लघु च पथ्य-
ञ्च तोये गुणवदुच्यते इति। उक्तोदकगुणञ्च धारयन्ती सरसीपक्षे।
अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृतमिति विश्वः। संफुल्लानि
विकचानि। उत्फुल्लसम्फुल्लयो रूपसङ्ख्यानादित्वात् लत्वम्। स्फुरि-
तानि उज्ज्वलानि च यानि सरोरुहाणि तान्येव अवतंसानि कर्णभूषणानि यस्याः
शिरोभूषणानि तान्येव भूषणं यस्याः सा तथोक्ता। प्रेयोभिः सह नि-
षेव्यमाणा स्नानपानाभ्यामिति भावः। सरसी पुष्करिणी वधूदृशां
रक्तत्वमारक्त्यं व्यधित विधत्ते स्म। तथा सुरा च। व्यधितेति धाञः
कर्तरि लुङि तङ्। स्थाघ्वोरिच्चेत्यत्र सूत्रे सिचःकित्त्वादिकारादेशः। पञ्चमीति
लोके सलिलक्रीडावसरेषु मार्द्वीकमिति परिगणनात्। सरसीवत् सुरायाः
अपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगिता। तदविवक्षायान्तु दीपकं सुरेवेति पाठे
तु प्रकृताप्रकृतत्वविवक्षैव कार्या अन्यथा उपमानुपमा स्यात्। न च तुल्य-
योगितावकाश इवशब्देन गम्यौपम्यलक्षणभङ्गादिति॥ ५२॥

स्नान्तीनामिति। स्नान्तीनामवगाहमानानां रुचिरदृशां सुन्दरी-
णामश्विनौ इव बृहद्भिरमलैरुदबिन्दुभिश्चित्रौ। अमलोदबिन्दुश्चित्रा इत्युद-
कस्योदादेशः। उरोजकुम्भौ उत्सृष्टहाराणां स्तनाः हारार्थं म-
णिनिर्गुटिकाभिरुपकल्पिते इवाभ्यते शोभेते वा उत्प्रेक्षायमलङ्कारः। इ-
त्युत्प्रेक्षया सम्पधावेदीति निपातः। गुणवत् कौशल्यादिगुणवत् स्य

हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्ता
दुत्सूत्रैर्गुणवदुपघ्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥
आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि
स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।
कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं वधूनां
वीचीभिस्तटमनु निरासुरापः ॥ ५४ ॥
दन्तानामधरमयावकं पदानि
प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नखाङ्काः ।

येतश्च उपघ्नस्य काम्यात्मन इच्छा गुणवदुपघ्नकाम्या तया गुणवदुपघ्नका-
म्यया आत्मनो गुणवदाश्रयाकाङ्क्षयेत्यर्थः । काम्यच्चेति काम्यच्प्रत्यया-
न्ताद् अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । समन्तादुपाश्रितौ संश्लिष्टावि-
रेजाते राजेते स्म । फणां च सप्तानामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ।
गुणस्य रज्जुत्वेन सूत्रशब्देन च सूत्रभेदे सूत्रान्तरमाश्रयन् इति प्रतीतेः
श्लेषानुप्राणितयातिशयोक्त्यानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५३ ॥

आरूढ इति । स्वसम्भवोऽप्यात्मसम्भवोऽपि आरूढ उच्चस्थानगत-
उत्तमाङ्गस्य पतितत्वया भ्रष्टत्वहेतोः आरूढपतितत्वादित्यर्थः ।
स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयतां त्याज्यत्वमुपैति । प्रमत्त्यासितो-
त्पलोत्पादकत्वादपामुपकरणत्वेऽपि भावः । वीचीभिस्तटमनुतटं
प्रति निरासुश्चिक्षिपुः । कुतः यस्मादापः वधूनां कर्णेभ्यः च्युतमसितो-
त्पलं स्वसम्भवमपीति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः
स्पर्शनशङ्कागतस्त्वेमूलातिशयोक्त्या सङ्कीर्णः ॥ ५४ ॥

दन्तानामिति । तोयैर्वधूधर्षितोयम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
अङ्गनानामधरमयावकं यावकरहितमधरं दन्तानां पदानि दन्तक्षतानि
तथा अविलेपनां चीनाङ्गरागां तनुं शरीरं प्रत्यग्राः नवा नखाङ्कवि-

आनिन्यु: श्रियमधितोयमङ्गनानां
शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥
कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्त्रलेखं
व्यातेने सलिलभराऽवलम्बिनीभि: ।
किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभि-
श्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभि: ॥ ५६ ॥
वक्षोभ्यो घनमनुलेपनं यदूना
मुक्तासानहरत वारि मूर्द्धजेभ्य: ।

आनिन्युः प्रापयामासुः । नीचशीर्षगतेर्द्धैवेति वचनात् द्विकर्म्मकत्वम् । तथा हि सतः सज्जनात् सुन्दराश्चाश्रिताः सदाश्रिताः ये के चिदिति शेषः । विपदि विभवाभावकालेऽपि शोभायै प्रभवाय भवन्ति । क्लृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति क्लृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५५ ॥

कस्याश्चिदिति । धौतपत्त्रलेखं क्षालितपत्त्ररचनं कस्याश्चिन्मुखमनु मुखेन समन्वयं यथा तथा मुखे इति यावत् । तृतीयार्थे इत्यनो कर्म्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । सलिलभरेणावलम्बिनीभिर्लम्बमानाभिः, आर्द्रत्वादुन्नताभिरित्यर्थः । किञ्जल्कव्यतिकरेण केसरमिश्रणेन पिञ्जराण्यन्तराणि मध्यभागा यासां ताभिः अलकाग्राणि वल्लर्य्य इव मञ्जर्य्य इवेत्युपमितसमासः । वल्लरी मञ्जरी स्त्रियामित्यमरः । ताभिरलकाग्रवल्लरीभि-श्चित्रश्रीर्मकरिकापत्रशोभा अलं व्यातेने सम्पादिता । तनोतेः कर्म्मणि लिट् । अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः ॥ ५६ ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामप्यवस्थाभेदं वर्णयति । वक्षोभ्य इत्यादि । वारिकर्तृ उदकं कर्तृ यदूनां यादवानां वक्षोभ्यो घनं सान्द्रमनुलेपनं मङ्ग-रागमहरत । अभ्यासतङ् । अत्र मधूनामिति क्वाचित्कः पाठः यदो·

नेत्राणाम्मदरुचिरच्युतैव तस्थौ
चक्षुष्यः खलु महताम्परैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥
योबाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थएव तेषाम्।
धीराणां व्रजति हि सर्वएव नान्तः
पातित्वादभिभवनीयताम्परस्य ॥ ५८ ॥
फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला
चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम्।

जानुमेयस्य वचोमात्रनिर्देशादुत्तरश्लोके तेषामिति पुंलिङ्गपरामर्शाच्च न बाह्यः। मूर्द्धजेभ्यः शिरोरुहेभ्यः उत्तंसान् शेखरानहरत नेत्राणां मदरुचिर्मदरागोऽच्युतैव तथैव तस्थौ वारिविहारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः। अतएव रागद्वयस्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः। तथा हि महतां चक्षुषि भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽभिजश्च। प्रियेऽभिजे च चक्षुष्य इति विश्वः। शरीरावयवाच्चेति यत्। परैरलङ्घ्योऽदुर्द्धर्षः खलु। चक्षुष्य इति श्लेषमूलातिशयोक्तिः तया पूर्वोक्तया च सङ्कीर्णोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

य इति। तेषां यदूनां वहिर्भवो बाह्यः। वहिषष्टिलोपो यञ् चेति वचनात् यञ् प्रत्ययः। यो रागोऽङ्गरागः स रागो जलैस्तोयैर्जलैश्च निरासि निरस्तः खलु। अस्यतेः कर्म्मणि लुङ्। चित्ते यो रागः स तु सैवावस्था यस्य स तदवस्थ एव न निरस्त इत्यर्थः। अत्र रागयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः। तथा हि सर्वोऽपि धीराणां महतामन्तःपातित्वादन्तर्गतत्वादेवेति यावत् परस्याभिभवनीयतां न व्रजति अन्यथा अवज्ञेयैवेत्यर्थः। पूर्ववदलङ्कारः ॥ ५८ ॥

फेनानामिति। वधूनां अटभूषणानामपीति भावः पयसि विभूषयं

गण्डेषु स्फुटरचनाश्चपत्रवल्लीं
पर्यास पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५९ ॥
भ्रश्यद्भिर्जलमभि भूषणैर्वधूना
मङ्गेभ्योगुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
निर्माल्यैरथ ननृतेऽवधीरितानाम
मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥६

नेत्राणामदरुचिरत्नतैव तस्थौ
चक्षुष्यः खलु महतामपरैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥
यो बाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।
धीराणां व्रजति हि सर्वथैव नान्तः
प्रातिस्वादभिभवनीयतामपरस्य ॥ ५८ ॥
फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला
चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

आलुमेरुक्षणोर्मात्रनिर्दिश्याद्युत्तरश्लोके तेषामिति [illegible] यादः । [illegible]भ्यः शिरोरुहेभ्यः [illegible] नेत्राण महदरुचिर्वरागोऽरचितैव तथैव तस्थौ वारिविहारस्यापि रागजनकता- दिति भावः । अतएव रागद्वयस्यापभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशाद- तिशयोक्तिः । तथा हि महतामपि भवचक्षुष्यः प्रियोऽभिमतश्च । प्रि- येऽर्थिनि च चक्षुष्य इति विश्वः । परैरनवमाह्येति यत् । परैरलङ्घ्यो- दुर्धर्ष इत्यु । चक्षुष्य इति श्लेषमूलातिशयोक्तिः तथा पूर्वोक्तया च [illegible] ॥ ५७ ॥

य इति । तेषां वदनां बहिर्भवो बाह्यः । बहिर्यदिल्लोपो यञ्च चेति यञ्प्रत्ययः । यो रागोऽङ्गरागः स रागो [illegible] [illegible] निरासि निरस्तः खलु । [illegible] कर्मणि लुङ् । चित्ते यो रागः स तु तेषां तदवस्थ एव न निरस्त इत्यर्थः । अत्र [illegible]तिशयोक्तिः । तथा हि सर्वोऽपि धीराणां [illegible] परस्याभिभवनीयतां न व्रजति [illegible] ॥ ५८ ॥

फेनानामिति । [illegible]

गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली
पर्यासं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५९ ॥
भ्रश्यद्भिर्जलमभि भूषणैर्वधूना
मङ्गेभ्यो गुरुभिरमज्जि लज्जयेव ।
निर्माल्यैरथ ननृतेऽवधीरिताना
मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥६०॥

पर्यास समयमासीदित्यर्थः । कुत केनाना हिमज्योत्स्नायां उरसि स्तन- नोत्पु दर्शितस्या स्तना । स्तपीति योगविभागात्कप्रत्यय स्वलदन्तादित्य- लुक् । तेषु हारलीला मुक्तावलिश्री जातेति शेष । शैवलाना ज घनतटेषु चेलश्रीर्वसनशोभा जाता । गण्डेषु कपोलेषु शैवलो इति वि- भक्तिविपरिणामादनुषङ्गः । स्फुटरचना व्यक्तविन्यासाजपत्रवल्ली पत्रप- त्त्रलता जातेति शेष । अत्र फेन ना हारलीलेव लीला शैवलाना चेल- श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्या शैवला, पत्रवल्लीति रूपकेण च वाक्या- र्थैस्तुर्यवाक्यार्थसमर्थनात् देशाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि ङ्गम ॥ ५९ ॥

भ्रश्यद्भिरिति । वधूनामङ्गेभ्योऽभ्रश्यद्भि पतद्भिर्गुरुभि मौल्या- द्गुरुत्वयुक्तैर्भूषणैर्लज्जया अंगभ्रष्टतया ह्रियेवेत्युत्प्रेक्षा जलमभि ज- मज्जि जले मग्नम । भावे लुङ् । क्षणानन्तरमेव न तु निमज्जनेनेति भाव निर्माल्यैर्भुक्तोज्झितमाल्यैर्ननृते जले चलितं न ह्येऽपि निर्ल ज्जैरित भाव । तथा हि अवधीरितानां तिरस्कृतानामपि लघीयसा- न्तु च्छानामुच्चैर्धार्ष्ट्यं निर्लज्जत्वमेवाधिकम्भवतीति अर्थान्तरन्यास । महान्त परभवे लज्जिता कश्चिल्लघीयसी तुच्छास्तु निर्लज्जा विजृम्भन्त इति भाव । अद्य तु गुरवोऽपि मज्जन्ति लघवि तरन्त इति परमार्थ ॥ ६० ।

आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ता
नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।
कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष
व्याघातादिति सुतराञ्चकार चारूः ॥ ६१॥
शीतार्त्तिं बलवदुपेयुषेव नीरै
रासेकाच्छिशिरसमीरकम्पितेन ।
रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजो
राश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥
स्रोतद्भिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा
ल्लावण्यन्तनुमदिवाम्बु वाससोऽन्तैः ।

आमृष्टा इति । तिलकरुचः पत्ररेखाः आमृष्टाः स्रजो माला निरस्ताः वसनं कौसुम्भं वासो नीरक्तमरक्तं निरस्तरागं विवर्णं । कृतमिति शेषः । अङ्गरागोऽपाकृतः सर्वैः जलैरिति शेषः । इतीत्थं स्वपक्षव्याघातात् स्वपक्षनाशादनुशयवाननुतापवानिवेत्युत्प्रेक्षा । कामः स्त्री. स्त्रियः । वाम्शसोः स्त्रीयङादेर्गविकल्पात्पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घः । सुतरां चारूः पूर्वतोऽपि रमणीयाश्चकार स्त्रीणां काम एव भूषणमन्यद्द्रव्यमेवेति भावः ॥ ६१ ॥

शीतेति । नीरैस्तोयैरासेकादासेचनात् शीतार्त्तिं शीतव्यथां बलवत् भृशं उपेयुषेव प्राप्तवतेवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शिशिरसमीरकम्पितेन दन्तवातवेपितेन नवांशुकेन कर्त्रा अभिनवो यो यौवनोष्मा उष्णत्वं तद्भाजः रामाणां स्तनतटयोराश्लेषि आश्लिष्टं संसक्तम् । भावे लुङ् । पेशलेत्स्वांशुकस्येत्थं शीतार्त्तिहेतुकत्वमुत्प्रेक्षत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

इत्थं स्नानक्रीडाप्रसङ्गाज्जलावतरणं वर्णयति । स्रोतद्भिरिति ।

उत्तेरे तरलतरङ्गरङ्गलीला
निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥
दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती
मस्मार्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥
स्वर्णं यत्परिहितमेनयोः किलान्त
र्हीनार्थं तदुदकसेकसक्तमूर्वोः ।

अथ जलक्रीडानन्तरमङ्गनाङ्गात् गात्रसम्पर्कात् आत्तमुपात्तं कुङ्कुमादि यासाम् । समधिकमतिरिक्ततनुमत् मूर्तिमत् लावण्यमिव कान्तिसार-मिवेत्युत्प्रेक्षा वामुपेतानद्भिः धरद्भिः । भीमादिकत्वात्कूपमगुणः । तरलाश्चञ्चलास्तरङ्गा एव रङ्गाः नृत्यस्थानानि तेषु लीलानर्तितानि तासु निष्णातैः कुशलैः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले इति षत्वम् । वामो-रुभिः पक्ष्मलाक्षैरुपलक्षितैः प्रियासमूहैः स्त्रीसङ्घैः सरसो ह्रदादुत्तरे उत्तीर्णं निर्गतमित्यर्थः । तरतेर्भावे लिट् ॥ ६३ ॥

दिव्यानामिति । दिवि भवा दिव्यास्तेषामपि कृतविस्मयां सौन्दर्याति-रेकेण जनिताश्चर्यरसां स्फुरदरविन्दाभ्यां चारू हस्तौ यस्यास्तां र-म्यहस्तामित्यर्थः पुरस्तादग्रतः अम्भस्तो जलात् । पञ्चम्यास्तसिल् । उत्तरन्तीमुत्क्रामन्तीं काञ्चित् स्त्रियं मथ्यमानात् समुद्रात् सद्यः प्रादुर्भ-वन्तीं श्रियमिव लक्ष्मीमिवोद्वीक्ष्य जलनिधिमन्थनस्य समुद्रमन्थनमित्यर्थः । मन्थेरिदित्वान्नुमागमः अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि षष्ठी । अ-स्मार्षीत् स्मृतवान् । अत्र समुद्रमन्थनस्य क्रियाश्रियमिवेत्युपमया साहाय्यात् श्रीः स्मृतेति स्मरणालङ्कारप्रतीतेरलङ्कारध्वनिः ॥ ६४ ॥

स्वर्णमिति । एतयोरूर्वोरन्तर्हीनार्थं किल छादनार्थं स्वच्छं क्षिप्तं —

नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
भासान्तर्दधतुरुरू दुकूलमेव ॥ ६५ ॥
वासांसि न्यवसत यानि योषितस्ताः
शुभ्राभ्रद्युतिभिरहासि तैर्मुदेव ।
अत्याक्षुः स्नपनगलज्जलानि यानि
स्थूलाश्रुस्रुतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥
आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः
संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

यत् दुकूलं परिहितमाच्छादितमुदकसेकेन संसक्तं संसृष्टं तत् दुकूलं क विमलतरौ नारीणामूरू पीवरौ ऊरू एव कर्त्तारौ समुल्लसन्त्या स्फुरन्त्या भासा निजकान्त्या अन्तर्दधतुः छादितवन्तौ तद्देतद्रूपमिति भावः। अत्र दुकूलस्योर्वाच्छादकत्वेऽपि तदभावोक्तेरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । तदपेक्षया चोर्वोर्दुकूलानां छादकयोराच्छादकत्वोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितेति सजातीयसङ्करः तदनुप्राणित विषमालङ्कार इति विजातीयसंस्कारः तेन चोर्वोर्लोकोत्तरं लावण्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६५ ॥

वासांसीति । ताः योषितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्यः वसआच्छादन इति धातोः कर्त्तरि लुङ् । शुभ्राभ्राणां द्युतिरिव द्युतिर्येषां तैः वासोभिर्मुदा नारीनिवसनानन्देनाहासीव हसितमिव । भावे लुङ् । स्नपनेन गलज्जलानि स्रवत्तोयानि यानि वासांसि अत्याक्षुः त्यक्तवत्यः, तैः शुचा स्थूला अश्रुस्रुतिर्येषां तैः अरोदीव रोदनं कृतमिव भावे लुङ् । अत्र धावल्यगुणजलगलन क्रियानिमित्तयोर्हासरोदनोत्प्रेक्षयोः सजातीयोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादिति । आर्द्रत्वाज्जलेन प्रेम्णा च सरसत्वादतिशयि

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां
विश्लेषो बत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७॥
प्रत्यंसं विलुलितमूर्द्धजा चिराय
स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलैका।

नतिशयवतीं सक्तिं संश्लेषं परिचयं चोपेयिवद्भिः प्राप्तवद्भिः अत एव
इयं भूरिशो बहुशोऽवधूतैरपि अन्यत्र निष्काषितैरपि नवरक्त-
कैः नवरक्तकैः नूतनरक्ताम्बरैर्बाह्यरागिभिश्च वामलोचनानां सुदृशामङ्गे-
भ्योऽविश्लेष बत खेदे कथमपि प्रपेदे प्राप्तः। एकवाक्यतान्यत्र [illegible]
परिचयाच्चेति भावः। अत्यासक्ताः कामिनोऽधमपरायणा [illegible]
वधूनां कथञ्चिदप्युच्चनीयशीलारप्रतीतिः इह विशेषणसाम्यात् श्लिष्टत्वा-
च्छब्दशक्तिमूलोध्वनिरेव ॥ ६७ ॥

प्रत्यंसमिति। एका स्त्री प्रत्यंसमंसयोः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।
विलुलितमूर्द्धजा विकीर्णकेशा सती स्नानार्द्रं वपुः चिराय चिरमुदवापयत्
नाशोषयत् अशोष्यदिति यावत् वपतेर्ण्यन्ताल्लङ्। अर्चिरित्यादिना
[illegible] किल खलु पुनस्तद्वत् अभिमतप्रियमनिशोऽभिवीक्ष्य स्वेदाम्बु-
[illegible] शुक्लादिवत् गुणे पुंसि गुणिनि भेद्यलिङ्गः। आपोद्रवाः
[illegible] द्रवादि [illegible] सुखेन जुहोतीत्यादिप्रयोगात्। [illegible]
[illegible]। तिङश्चेति तरप् किमेत्तिङव्ययादिना तिङन्तादाम्प्रत्ययः।
[illegible] विभक्तिरित्यव्ययत्वम्। नाजानात् वाक्यार्थः कर्म तद्दुरव
[illegible] नाज्ञासीदित्यर्थः अभिरतस्वेदार्द्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्य-
माना पुनः पुनः वपु [illegible] तात्पर्यार्थः। अत्र वपु [illegible]
[illegible] वपुष्युपचारात् द्रवणक्रियायाः समान कर्तृकत्वात् [illegible]
[illegible] एषा च गर्वोत्सुक्यादिसञ्चारिसङ्कीर्णस्वेदरोमाञ्चादिसात्त्वि-
[illegible] चेत्यनुसन्धेयम्। [illegible]
[illegible] द्रवत्वप्रतिपादन [illegible]

नाजानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्य
स्वेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमनुबध्नती कराभ्या-
मालक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा ।
भर्त्रान्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये
नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

स्वच्छाम्भःस्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

न विवेदेति विशेषोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणमपत्र सत्युत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत इति-
लक्षणात् ॥ ६८ ॥

सीमन्तमिति । निजमात्मीयं सीमन्तं मूर्द्धजमध्यपद्धतिम् । 'सीमन्तमस्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः' इति वैजयन्ती । कराभ्यामनुबध्नती गृह्णन्ती विन्यस्यन्तीत्यर्थः । अतएव करोद्गमनात् लक्ष्याः विभाव्याः स्तनतटे बाहुमूले च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा अन्या स्त्री अभिलष्यताभिलषता । वा भ्राशेत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः । भर्त्रा मुहुर्निदध्ये ध्याता तां निरीक्षितेत्यर्थः । निध्यानं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः । अहो आश्चर्यं कौतुकं अभिलाषः प्रीयन्तीति प्रियाः प्रियेभ्यः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । तेभ्योऽनिवृत्तम् उपभोगेऽपि न निवर्तते इति आश्चर्यम् । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यतीति भावः । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति पञ्चमी व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ६९ ॥

स्वच्छेति । स्वच्छेनाम्भसा स्नपनेनाभिषेकेण विधौतं विमलितं अङ्गं ... ताम्बूलरागेण विना उज्ज्वलं ओष्ठोऽधरः ... विविक्तं विमलं वासः अथवा विविक्तवेशान्तस्वच्छम् । विविक्तौ पूतविजनाविति अमरः । इत्थंरूपं स्नानेनाशेषविलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमसु-

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्य. ॥ ७० ॥
इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्सरसि मज्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः
शिशिरेतररोचिषाप्यपान्ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥ ७१ ॥

विमलैरित्यर्थः । कुसुमेषुणा कामेन शून्योयदि न स्यात् । अन्यथा वह्निजितानामिव कनकभूषणमपि भारायत एवेति भावः । एतेन विच्छित्त्याख्य आलम्बनचेष्टारूप उद्दीपनविभाव उक्तः । स्तोकभूषणयोगोऽपि विच्छित्तिरिति लक्षणात् । अत्र स्नानताम्बूलादिपदार्थानां विशेषणगत्या अङ्गरागादीनामाकल्पत्वप्रतिपादनार्थहेतुकाव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७० ॥

अथोत्तरसर्गार्थं सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रस्तौति । इतीति । इतीत्थं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरन्ध्रिमत्सरान् क्षालितमानिनीमानान् अभीक्ष्णमतिशेते अतिशायिनीम् । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । श्रियमाप्तवतः अपमलाङ्गभासो विमलाङ्गकान्तीन् यादवानवलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा उष्णांशुनाप्यपरवारिराशेः पश्चिमाब्धेः अपां ततिषु पूरेषु मङ्क्तुं प्रवेष्टुमीषे इष्टम् । भावे लिट् । परवेश्मसाक्षात्कारो विपर्ययिणां मात्सर्यविषया-भिवायमनराधस्तदिति भावः । अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य याद-मज्जनावलोकनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अतिशायिनी इत्तम् । सवजाभज-गोऽतिशायिनी भवति गौ दिगर्कैरिति छन्दोलक्षणात् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ-
काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

अभितापसम्पदमथोष्णरुचि
निजतेजसामसहमान इव
पयसि प्रमित्सुरपराम्बुनिधे
रधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥
गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं

अथ सूर्यास्तमयं वर्णयति । अभितापेति । अथ मिमङ्क्षनन्तर
मुष्णरुचिः सूर्यो निजतेजसामभितापसम्पदं सन्तापातिरेकमसहमान इव
पराम्बुनिधेः पश्चिमाब्धेः पयसि प्रमित्सुः प्रविश्य मिङ्क्षुः । मज्जतेः
सनन्तादुप्रत्ययः सनि मीमेत्यादिना इत्यादेशः लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोप
श्चास्तगिरिमस्ताद्रिम् । अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदित्यमरः । अधिरोढुमभ्य
पतत् अभ्यधावत् । अत्र सहमान इवेति फलोत्प्रेक्षा पयसि प्रमाः
निजतेजोऽसहमहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अस्मिन् सर्गे प्रमिताक्षरा वृत्तं
प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ १ ॥
गतयेति । गतेन रश्मिें । प्रतिगवाक्षमुख्यां इतीदं देरि स

दधती रतेन भृशमल्पकताम् ।
मुहुरन्तराप्रथमस्तगिरेः
सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥
विरलातपच्छविरनुष्णवपुः
परितो विपाण्डु दधदभ्रशिरः ।
अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः
परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ॥ ३ ॥
अपराह्णशीतलतरेण शनैः
रनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

[illegible] । [illegible] स्तनभरनमितौष्ठ [illegible] या योषि-
[illegible] गता [illegible] रतेन अल्पकतया [illegible]
[illegible] मध्यभागदेशे मुहुरमिमीत माति स्म । [illegible]
[illegible] प्रतीचि [illegible]
[illegible] । [illegible] द्विमीरः [illegible] ।
[illegible]
[illegible] प्रेयोऽलङ्कारः ॥ २ ॥

विरलेति । परिणतिं परिणतिं चरमावस्थां गतः प्राप्त
विरला अल्पा आतपस्य छविर्यस्य सः अत एव शीतलः अनुष्णवपु-
[illegible] । [illegible] यत् [illegible]
[illegible] । परितो विपाण्डु [illegible] शुभ्राभ्रपटलच्छन्नत्वाद्धवलं [illegible]
[illegible] शिरोऽस्य [illegible] परिमन्दं [illegible]
[illegible] सूर्य एव नयनं यस्य स दिवसः शिथिलः शिथिलाङ्गः [illegible]
[illegible] । अत्राभ्रशिर इत्यादौ [illegible] एव [illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥

निलयाय शाखिन इवाह्वयते
ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥
उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः
शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।
करजालमस्तसमयेऽपि सता
मुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥
प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अपराङ्गेति । अपरोऽपरभागोऽङ्गोऽपराङ्गोदिगन्तः । पूर्वापरा
धरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासः राजाहः सखिभ्य
श्चेति अङ्ग एतेभ्य इत्यकारादेशः अङ्गोऽदन्तादिति णत्वम् । तस्मिन्नपरा
ङ्गे शीतलतरैरनिलैर्घनैश्चालिता शाखिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै
एव निलयाय निवासायाह्वयते अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाणाय
स्थितायेवोत्प्रेक्षा । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पक्षिवृन्दानि आकुला
श्रुताः गिर इदमागच्छाम इति प्रत्युत्तराणि ददुरित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥
उपसन्ध्यमिति । उपसन्ध्यं सन्ध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्य
यीभावे नपुंसकत्वाद् ह्रस्वत्वम् । अशीतरुचः उष्णांशोः तनु करजाल
तुच्छमल्पमिति स्थितं तत्कालेऽपीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सानुम
तोऽद्रेः शिखरेष्वास्तातिष्ठत् । आसेः कर्तरि लङ् । सतामस्तसमये
नाशसमयेऽप्युच्चतरमेव पदमुच्चतरस्थानमेवोचितं खलु । अर्थान्तरन्यासः ॥
प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधन
ता अनेकसाधनत्वं विफलत्वमेति महत्यपि साधनसम्पत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः
तथा हि पतिष्यतः अवनिपातस्य दिनभर्तुः करा अंशवो हस्ताश्च । द
हस्तावेव करा इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि अवलम्बनायालम्

दधती रतेन भृशमुत्सुकताम्।
मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरेः
सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥
विरलातपच्छविरनुष्णवपुः
परितो विपाण्डु दधदभ्रशिरः।
अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः
परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ॥ ३ ॥
अपराह्णशीतलतरेण शनैः
रनिलेन लोलितलताङ्गुलये।

र्थं लर्गया। भगवन्तुत्कण्ठाकाले आलाय स्वतन्त्रमयौत्सुक्यन्दधती योषि-
द्रोऽपि गतावसुपरिवालङ्कारभागि नेतया अवहृतया दृशा अस्त-
है सवितुश्चान्तरालभुवं मध्याकाशदेशं मुहुरमिमीत माति स्म। उ-
त्समधिगमस्त्रिपालमपरिहमित्य निःशङ्कसंभोगेन सम्यक् प्रतीक्षितुं
त्यर्थः। माङ्गेवहि त्राविति द्विभावि भव्यामिदित्याभ्यामस्तमनम्।
रात्रिसमयप्रतीक्षणभ्रमादौत्सुक्यानुभवान्तरीमवस्थं अलौत्सुक्यभाव-
गात् प्रेयोऽलङ्कारः॥ २॥

विरलेति। परिणतिं परिवृत्तिं अन्यत्र जरावस्थाञ्च गतः अत
विरला अल्पा आतपस्य छविर्यस्य सः अन्यत्र चोपलक्षः अनुष्णवपु-
श्च शीतोदयादादिपदमर्थेन्द्रः। अतएव यशसूदिति वत् पालायैं नष्ट
म। परितो विपाण्डु एकत्र शुभ्राभ्रपटलच्छन्नत्वादन्यत्र पलितैश्च
दुरवभ्रमाकाशमेव शिरोऽग्रकुर्वन् परिमन्दं प्रयान्तं अर्द्धपक्षा-
द्य सूर्य एव नयनं यस्य सः शिथिलः शिथिलतेजाः शिथि-
लाङ्गवत्। अत्राभिगिर इत्याद्यन्यपक्षपर्यायोक्तिरेव पर स्थविर रूप-
परिकल्पनाद्वैतद्रूपकादेकदेशवर्तिरूपकं समुपपादितम्॥ ३॥

निलयाय शाखिन इवाह्वयते
ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥
उपसन्ध्यमास्त तनु सानुमतः
शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।
करजालमस्तसमयेऽपि सता-
मुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥
प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अपराह्णेति । अपरोऽपरभागोऽह्नोऽपराह्णोऽदिनान्तः । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासः राजाहःसखिभ्यष्टच् अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः अह्नोऽदन्तादिति णत्वम् । तस्मिन्नपरा- ह्णेऽनिलतरलेनानिलेन पर्णैर्जालिता चालिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्य एव निलयाय निवासायाह्वयते अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाणाय स्विवाशेषु(?) ... । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पक्षिवृन्दानि आकुलाः गिर इदमागम्यत इति प्रत्युत्तराणि ददुरित्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥

उपसन्ध्यमिति । उपसन्ध्यं सन्ध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । अशीतरुच उष्णांशोः तनु करजालं तत्क्षणमस्मिन् क्षणे तत्कालेऽपीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सानुमतः शिखरेष्वास्तातिष्ठत् । आसेः कर्तरि लङ् । सतामस्तसमये अपायेऽप्युच्चतरमेव पदमुन्नतस्थानमेवोचितं खलु । अर्थान्तरन्यासः ॥

प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधनता अनेकसाधनत्वं विफलत्वमेति महत्यपि साधनसम्पत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः । तथा हि पतिष्यतः अवलम्बमानस्य दिनकर्तुः करा अंशवो हस्ताश्च । बलि- हस्तांशवः करा इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि अवलम्बनायाऽलम्

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-
न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥
नवकुङ्कुमारुणपयोधरया
स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया ।
अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा
भृशमन्वरज्यदतुषारकरः ॥ ७ ॥
गतवत्यराजत जपाकुसुम-
स्तबकद्युतौ दिनकरेऽवनतिम् ।

स्तु यत्नोदैवमेव प्रबलमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

नवेति । अतुषारकर उष्णांशुः नवकुङ्कुमवदरुणपयोधरया नवस-
न्ध्यारागमेघया अन्यत्र नवकुङ्कुमारुणकुचया स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया
स्वकिरणाक्रान्तरुचिराकाशया अन्यत्र स्वहस्तलग्नचारुवसनया वरुणस्य
दिशा पश्चिमदिशा सहेत्यर्थः । सहार्थसम्बन्धात्पराङ्मुखत्वं च गम्यते ।
वृद्धो यूनेति सूत्रादौ सहार्थाप्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि सहयुक्तेऽ-
प्रधाने इति सहार्थे तृतीया । अतिसक्तिमतिसंश्लेषमत्यासक्तिञ्च
प्राप्य भृशमन्वरज्यत् लोहितरक्तश्चाभवत् । रञ्जेर्दैवादिकात्क-
र्तरि लङ् । कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्चेति कर्मकर्तरि
। अत्र वारुणीदिनकरयोर्विशेषणसाम्यमहिम्ना तयोर्जारभावप्रतीतेः स-
मासोक्तिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

गतवतीति । जपाकुसुमस्तबकद्युतौ लोहितवर्णे दिनकरेऽवनति-
मस्ताङ्गमनं गति सति लम्बमाने सतीत्यर्थः । दिग्वलयं दिङ्मण्डलं क-
र्तृ अर्धलग्नैः सान्द्ररागैः कुरुविन्ददलैः पद्मरागखण्डैः
निबद्धं प्रकोष्ठमिवाराजत इत्युत्प्रेक्षा । कुरुविन्दस्तु

अहतानुरागकुरुविन्ददल-
प्रतिबद्धमध्यमिव दिग्वलयम् ॥ ८ ॥
द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो
वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि ।
रुरुचे विरिञ्चिनखभिन्नबृह-
ज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥
अनुरागवन्तमपि लोचनयो-
र्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः कुरुविन्दे पद्मरागे च कुस्तुम्बुरेऽपि स्मृतौरिति इति विश्वः ॥ ८ ॥

द्रुतेति । द्रुतम्द्रवं यत् शातकुम्भन्तपनीयम् । तपनीयं शातकुम्भमिति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । तेन सदृशन्निभमिति नित्यसमासः । पयसि समुद्रोदके अर्द्धं यथा तथा मग्नं वपुर्यस्य तस्यांशुमतोऽर्कस्य मण्डलं विरिञ्चेर्ब्रह्मणो नखेन विभिद्य द्वेधा विदारितस्य बृहतो महतो जगद-ण्डस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्माण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव रुरुचे रराज । अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमिति । अपरदिक् पश्चिमा सैव गणिका वेश्या अनु-रागो लौहित्यमभिलाषश्च तद्वन्तमपि लोचनयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं शान्तत्वादाभिरूप्याच्च दर्शनीयं वपुर्दधतमपीति अतापकरमनौष्ण्यादस-न्तापाच्चातापकारिणं सुखस्पर्शं वा तथाप्येतन्निःश्रीकं निर्धनञ्च । देशभेदे गते राज्ञो वसुरत्ने धने पुंस्यमरः । रविः सूर्योऽपि च गम्यते तं नियताकारमेवासौ स्वच्छन्दमाविरकामयत निष्कासितवती । धनपरा हि वेश्या निर्गुणमपि धनिकमर्थस्वहरणादनुरक्तवदनुवर्त्तते, गुणवन्तमपि दुर्गतम् निरासयन्ति सदा एवेति भावः । असङ्गतोऽर्क इति श्लोकार्द्धः।

निरकाशयद्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥
अभितिग्मरश्मि चिरमाविरमा-
दवधानखिन्नमनिमेषतया ।
विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं
न्यमिमीलदब्जनयनं नलिनी ॥ ११ ॥
अविभाव्यतारकमदृष्टहिमं
द्युतिबिम्बमस्तमितभानु नभः ।

अत्र, वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेशरूपणाद्रवेर्विटत्वरूपणाभावादे-
कदेशवर्ति रूपकं स चायमपि तद्व्यापित्वादनुराग एवानुरागोऽस्त्वेवं च
वसूनीति रूपकपर्यवसित एवेत्यङ्कम् ॥ १० ॥

अभीति । नलिनी अभितिग्मरश्मि सूर्याभिमुखं चिरमाविरमाद-
स्तमयादनिमेषतया अपक्ष्मपाततया दल इवेव एतत् निमेषः । अवधा-
नेनाभिमुखावस्थाननिर्बन्धेन खिन्नमत एव विगलन्ति मरन्दमधु
व्रतकुलमेवाश्रुजलं यस्य तदब्जमेव नयनं न्यमिमीलत् । मीलयति स्म ।
भ्राजभासेत्यादिना चङ्युपधाह्रस्वः अतएव नाभ्यासे दीर्घः । अनु-
रक्ता हि कान्ता कान्तमनिमेषं पश्यन्ती तदपाये सति निमीलिताक्षी
स्यादिति भावः । अत्राब्जनयनमित्याद्यवयवरूपणादवयविनो नलिन्या इति
समरसभावनायिकानायकत्वरूपकमित्येकदेशविवर्ति रूपकम् ॥ ११ ॥

अविभाव्येति । अविभाव्यतारकमलक्ष्यनक्षत्रं अदृष्टं हिमद्युते-
रिन्दोर्बिम्बं यस्मिन् तत् अद्याप्यनुदितचन्द्रतारकमित्यर्थः । अस्तमितद-
र्शनेऽव्ययम् । अस्तमितोऽस्तङ्गतो भानुर्यस्मिन् तत् एतावता निर्गुणत्वमुक्तम् ।
अथ निर्दोषत्वमाह । व्यपवृत्ततापं अकालिमया अत्यन्ततापं अत-
नुदिनान्धकारं नभोऽन्तरीक्षमभात् भाति स्म । भातेर्लङ् । भा

अवसन्नतापमतमिस्रमभा
दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥
रुचिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ।
ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा
सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ १३ ॥
विहिताञ्जलिर्जनतया दधती
विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् ।

निर्गुणस्य का शोभेति न वाच्यं निर्दोषताया अपि गुणत्वादित्यर्थान्तर-न्यासेनाह । विगुणस्य गुणहीनस्यापदोषता निर्दोषत्वमेव गुणः अतो-गुणवत्त्वाच्छोभा युक्तेति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥१२॥

रुचीति । रुचिधाम्नि तेजोनिधौ सूर्ये भर्त्तरि पत्यौ परलोकं देशान्तरमभ्युपगते मृते च सति विमलाः शुभ्रास्त्विषो ज्वलनं विविशुः । अग्निं वावादित्यः सायम्प्रविशतीति श्रुतेरिति भावः । अन्यत्र मृते या म्रियते पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रतेति स्मरणादिति भावः । अग्निप्र-वेशफलमाह । इतरथा ज्वलनाप्रवेशे अन्यजन्मनि जन्मान्तरे स एव स सूर्य एव पतिः अन्यत्र तु योऽस्मिन् जन्मनि पतिः स एव कथं सुलभोन कथञ्चिदित्यर्थः । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः । तेनैव सह मोदत इति स्मरणाद्दिवेति भावः । अतोऽग्निप्रवेशो युक्त इति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ सन्ध्याप्रादुर्भावमाह । विहितेति । जनतया जनसमूहेन । पाशजनेत्यादिना समूहार्थे तल् प्रत्ययः । विहिताञ्जलिः कृतप्रणाम-सन्ध्या विकसत्कुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती राजतेत्यादिति भावः । तदुक्तं पर्णैद रक्तं रसजोदय हिंतमिति । प्रसूत इति प्रसूयमाना । सर्वविनी—

प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।
अथ नागयूथमलिनानि जग
त्त्वरितस्तमांसि परितस्ततिरे ॥ १८ ॥
व्यसरन्नु भूधरगुहान्तरतः
पटलं बहिर्बहलपङ्करुचि ।

अतएव उत्प्रेक्षा । अभ्युदयापि यपदि व्यगमि व्यपागामीत्यर्थः । गमेः
कार्तयर्थत्वाद्भावे लुङ् । चिण्भावश्च । अव्ययत्वादुपसर्गोऽपि नाम्ययं ह्यसाई-
शुचि । तस्मात् स्वार्थे चिण्भावो नित्यं त्वमो यतोऽभवेत् । निगम-
व्याख्यात्वरोमीति छन्दसात् तिथि केचित् ॥ १७ ॥

अथान्धकारं वर्णयति । प्रतिम इति । पतङ्गोऽर्क एव स्वगराट्
तस्य इति रूपकसमासः । तत्प्रतिबिम्बेन प्रतिबिम्बेन रोषिते कोपित
इवोत्प्रेक्षा । स्वप्रतिबिम्बे प्रतिपक्षभ्रमादिति भावः । अतएवाम्बु-
धौ पतिते इति तज्जिघांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । अथानु
नागयूथानि करिकुलानीव मलिनानि श्यामानि । उपमा-
नानि सामान्यवचनैरिति समासः । तमांसि जगल्लोकस्त्वरितः परितस्त-
तिरे व्याप्तवन्ति । तृणोतेः कर्त्तरि लिट् । अतश्च संयोगादेरुणः
। यद्यपि नागयूथमलिनानीत्युपमानुप्रासानुप्रासोपमाहिसरति पतङ्ग-
स्वराडित्याद्युपमित उपमानमयेयोपमेयोचिता तथापि पतङ्गे-
यः पतङ्गे खगत्वात् चिन्हे समारम्भं रूपकमेव युक्तम् । तथा च
तत्प्रतिबिम्बो भयहेतुरेति च सङ्करः । तमसोऽनया भ्रान्तिमद्-
या रूपकस्य व्यञ्जक स्वयमङ्गत्वेनाङ्गाङ्गिभावैरिति सङ्करः ॥ १८ ॥

व्यसरदिति । बहलपङ्करुचि सान्द्रकर्दमच्छवि दिवसावसाने दि-
ने पटलं समर्थस्य तमसः पटलस्य भूधरगुहान्तरतोऽन्धकारादेशा-
न्तर्गतात्प्रदेशे व्यसरन् विसृतं वा बहिर्गतादेशादिव गुहा च-
मन्तः व्यसरते वा किमिति वितर्कः । प्रसङ्गो ऽपि तत्

दिवतावसानपटुनक्ततमो
वहिरेत्य चाधिकममंस्त गुहाः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्बरविलग्नमधः
किमवर्द्धतोर्द्ध्वमवनीतलतः।
विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति
प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

युग्मम्।

स्थगिताम्बरक्षितितले परित-
स्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति।
दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः
प्रियवेश्मवर्त्म सुदृशोदृदृशुः ॥ २१ ॥

अदीकरोति यकारलोपः। अत्र व्यापकस्य साहाय्यात्तमसोऽल्पत्वे हि रमा दामकैतवसन्देहालङ्कारः ॥ १९ ॥

किमिति। प्रचुरीभवद्बहुलीभवत्तमः कर्तृ किमम्बरविलग्नमाकाशसक्तं कर्तृ अधोभागमलम्बत अवलम्बितमभूत् किमिव अवनीतलतो भूतलादूर्ध्वमुपरि अवर्द्धत किं वाथ दिग्भ्यस्तिर्यग्विससार विसृतमिति न निरधारि अधोऽवलम्बनादीनामन्यतमप्रकारो नावधारितमित्यर्थः। धारयतेः कर्मणि लुङ्। अत्रापि पूर्ववत्सन्देहालङ्कारः॥ २० ॥

अ. स्थगितेति। स्थगिते तिरोहिते अम्बरक्षितितले येन तस्मिन् तिमिरे परितो जनस्य दृशमन्धयति अन्धाङ्कुर्वति सति सुदृशः स्त्रियोऽपूर्वमतनं रसाञ्जनं रसं रागमेवाञ्जनं सिद्धाञ्जनञ्च दधिरे दधुः अतो हेतोः प्रियवेश्मवर्त्म ददृशुः। अत्र रसाञ्जनं शाब्दाभेदेन प्रियवेश्मदर्शनहेतुत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः। तेन रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्युपमालङ्कारो ध्वनिः ॥ २१ ॥

उपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।
प्रथमप्रबुद्धनदराजसुता
वदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥
अथ लक्ष्मणाऽनुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः
परिवारितः परित ऋक्षगणै-
स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥ ३१ ॥
उपजीवति स्म सततं दधतः
परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतेः ।

[illegible] न दृश्यतेति भाव नदराजसुतायाः सिन्धुकन्यायाः श्रियो वदनेन्दु[illegible] रेवमुक्तेत्यर्थः । कैटभजितो हरे शयनात्समुद्रादित्यर्थः । [illegible] [illegible]भावनार्थमिव निर्देशः । उदमज्जि उन्मग्नं पयितमित्यर्थः ॥ ३० ॥

अथेति । अथोदयानन्तरं लक्ष्मणा लाञ्छनेन लक्ष्मणेन सौमित्रि[illegible] [illegible] चानुगतमनुसृतं कान्तं वपुर्यस्य स लक्ष्मणानुगतकान्तवपुरिति शब्दश्लेषः वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि [illegible] शब्दप्रतीते । परितः समन्तात् ऋक्षगणैः नक्षत्रगणैः जाम्बवदादिभल्लूकसमूहैश्च [illegible] [illegible] [illegible]पद्मादर्थद्वयप्रतीतिः । [illegible] [illegible] मनाराद्यति । [illegible] [illegible] । परिवारितः [illegible] दाशरथिर्दशरथपुत्रो राम । [illegible] । जलधिं विलङ्घ्य ति-मिरौघ एव राक्षसकुलं तत् विभिदे विभेदयामास । भिदेः कर्मणि लिट् । [illegible] समस्तवस्तु [illegible] [illegible]रूपकालङ्कारः ॥ ३१ ॥

उपजीवतीति । [illegible] निधि समुद्रे वणिगिव सततं परिमुग्धतां सौन्दर्यं [illegible] [illegible] [illegible] यावत् । [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] । दधतो [illegible] [illegible] [illegible]

घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो
निधिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ३२ ॥
रजनीमवाप्य रुचमाप शशी
सपदि व्यभूषयदसावपि ताम्।
अविलम्बितक्रममहो महता
मितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥
दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां
रुदतीमिवानवरतालिरुतैः।

वीथिः पण्यवीथिरिति विपणिवीथिषु समितलभ्यमासः ता अवतीर्णवतः प्रविष्टवत उडुप-
तेर्नवत्वमापन्नस्य कस्यचिद्वणिकस्य वणिजश्च कलाः षोडशभागान् मूलधनवृ-
द्धीश्च कला स्यान्मूलधनवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके। षोडशांशेऽपि चन्द्रस्येति
विश्वः। उपचयाय स्वाम्यवृद्धये सम्प्रदाने चोपजीवति स्म सेवते स्म इत्यन्वय
इति ते स्वेत्यर्थः। यथा क्रियादिकुशलो द्रव्यवान्महान्तं लाभमाप्नोति
तद्वदिति भावः। श्लेषसङ्कीर्णेयमुपमा उपमासङ्कीर्णः श्लेष इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

रजनीमिति। शशी रजनीमवाप्य रुचिं शोभामाप असौ सापि
तां रजनीं सपदि व्यभूषयत्। महतां सतां चरितमविलम्बितक्रमं यथा
तथा इतरेतरोपकृतिमत् अन्योन्योपकारवत् अहो इत्यविलम्बादाश्चर्यम्।
अत्र रजनीशशिनोर्मिथः शोभाकरत्वादन्योन्यालङ्कारः। तदन्योन्यं
मिथोयत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेदिति लक्षणात्। तत्समर्थकत्वयसमर्थान्त-
रन्यासस्याङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३३ ॥

दिवसमिति। सूर्यचन्द्रोदितयन्दिनमत्यन्तयोः। कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भृशं उष्णरुचेः उष्णांशोः भाऽरेन करेणाङ्घ्रिणा
च। पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः। हतां ताडितां अतएवानव-
रतैरविच्छिन्नैरलिरुतैः रुदतीं क्रन्दन्तीमिव स्थितां कुमुदिन्येव वनिता ताम्।

मुहुरामृशन् मृगधरोऽग्रकरै
रुदशिश्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥
प्रतिकामिनीति ददृशुश्चकिताः
स्मरजन्मघर्मपयसोपचिताम् ।
सुदृशोऽभिभर्तृ शशिरश्मिगल
ज्जलबिन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ३५ ॥
अमृतद्रवैर्विदधदब्जदृशा

अग्राणि च ते कराश्च इत्यभेदेन समासः इति वामनः । तैरग्रकरै-
रग्रहस्तैर्मुहुरामृशन् स्पृशन् उदशिश्वसत् उच्छ्वासयति स्म ।
पराङ्मुखत्वाद्याः पतिभिराश्वासनीयत्वादिति भावः । श्वसधातोर्णौ
चङ्युपधाया ह्रस्वः । अत्र [illegible]
रूपकोत्थापितेयमसङ्गतिरिति अधिकरणपरिणामगर्भो [illegible]
विजातीयसङ्करः । तथाकरैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टाश्लिष्ट-
पदात् मृगधरे वल्लभत्वप्रतीतेरेकदेशवर्त्ति रूपकं तच्चोदशिश्वसदिति
गम्योत्प्रेक्षेत्यपरोऽपि विजातीयसङ्करः । रोदनीत्यपेक्षायामुत्प्रेक्षोत्प्रे-
क्षेति सजातीयसङ्करोऽपि ॥ ३४ ॥

प्रतीति । सुदृशोऽङ्गनाः अभिभर्तृ भर्तारमभि । लक्षणेनाभि-
प्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः । शशिरश्मिभिर्गलन्तः स्रवन्तो जल-
बिन्दवो यस्यास्तामिन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला सैव दारुवधूः दारुयोषित्
स्त्रीप्रतिमा तां स्मरात् जन्म यस्य तेन स्मरजन्मना घर्मपयसा स्वेदाम्भसा
उपचितां व्याप्तां विदग्धाभिप्रायेण प्रति प्रतिकूला कामिनी सपत्नीति
भ्रान्त्येति शेषः चकिता भीता ददृशुः । अत्र चन्द्रशिलाप्रतिमायां स्वेद-
सलिलभ्रान्त्या प्रतिकामिनीभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अमृतेति । [illegible]

मपमार्गमोषधिपतिः स्म करैः ।
परितोविसर्पि परितापि भृशं
वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥
अमलात्मसु प्रतिफलन्नभितः
स्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः ।
विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचा
मधिकावभासितदिशां निकरः ॥ ३७ ॥
उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः
सरितामचुक्षुभदधीशमपि ।

ऽच्छतमित्याद्यमोषधिविशेषं । तैर्दूरैराद्रैः करैः किरणैरेव करैः ह-स्तैरजःआपमार्गं मङ्गपरिमार्जनं विदधत् कुर्वन् परितो विसर्पि सर्व-व्यापि भृशं परितापि सन्तापकारि मानः कोप एव विषन्तत् वपुषः श-रीरादवतारयति स्म अपारोपितवान् अत्र मानविषयरूपकेणौषधिपतिमन्त्रवा-दिविरूपकत्वमर्थादिदमपि निशाकरकरस्पर्शादङ्गनानां वपुषि रोषो न स्थातुं क्षमा व्यज्यते ॥ ३६ ॥

अमलेति । अधिकमत्यर्थमवभासिता: प्रकाशिता: दिशो यैस्तेषामिन्दु-रुचामिन्दुरश्मीनां निकर: अमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तरुणीनां ये कपोला: फलकानीव तेष्वभितो मुहुः प्रतिफलन् सङ्क्रामन् सान्द्रतरं प्रचुरतरं विससार दर्पण-सङ्क्रमणादिवेति भावः । अत्रेन्दुरुचां कपोलासङ्क्रमेऽपि सङ्क्रमोक्त्या तद-सम्बन्धे सम्बन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

उपगूढेति । रजनीकरः चन्द्रः अलघुभिरूर्मिभिरेव भुजैः उपगूढा वेला येन तं सागरमुदधिमिति भावः । सरितामधीशं समुद्रमपि स्वभावाद-क्षुभ्यन्तमपीति भावः । अचुक्षुभत् क्षोभयति स्म । क्षुभ्यतेर्ण्यन्ताल्लुङ् चौ

रजनीकरः किमिव चित्रमहो
यदुरागिणाङ्गणमनङ्गलघुम् ॥ ३८ ॥
भवनोदरेषु परिमन्दतया
शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।
अवलम्ब्य जालकमुखोपगता-
नुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः ॥ ३९ ॥
अविभावितेषुविषयः प्रथमं
मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।
उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना
यदधर्मधाम्नि धनुराचकृषे ॥ ४० ॥

अङ्गनार्थसङ्गिनः । अनङ्गेन लघुकृतमपि यदुरागिणाङ्गणमभ्यगु-
त्सुकत् इत्यद किमिव चित्रं न किञ्चिदित्यर्थः । अस्माद्भ्युदय्यं कोऽपि
यतश्चन्द्रस्य दण्डापूपिकन्यायादन्यको भवतोऽस्त्वित्यर्थापत्तिरलङ्कारः ॥३८॥

भवनेति । परिमन्दतया एवालस्यादसमर्थतया भवनोदरेषु वहा-
भ्यन्तरेषु शयितः सुप्तोऽत एवालसोऽमदनो जालकमुखोपगतान् गवाक्षविवर-
विष्टान् अतएव स्फटिकयष्टीनां रुचिरिव रुक् शोभा येषां तान् स्फटिकदण्ड-
सन्निभान् इन्दुकिरणानवलम्ब्याश्रित्योदतिष्ठत् उत्थितः । अत्रोद्बोधो-
त्थानयोरभेदविवक्षया उदोऽनूर्ध्वकर्मणीति परस्मैपदसिद्धिः । एतत्रै-
वाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या स्फटिकयष्टिरुचस्तदुपमया च अवलम्बे-
त्युपालम्भो वेत्यत्र स्वाभ्यासाल्लम्बनहेतुकर्मोत्प्रेक्षा प्रत्ययात्तदर्थतास्यां
सङ्करः ॥ ३९ ॥

अविभावितेष्विति । मदनोऽपि प्रथमचन्द्रोदयात्प्राक् तमसा
अविभावितोऽलक्षित इन्द्रियेष्वोश्यक्रमस्य येन सोऽभवत् नूनमनुत्प्रेक्षा ।
यस्मादधर्मधाम्नि शीतकरे उदिते दिश प्रकटयति सति अमुना

युगपद्विकाशमुदयाद्गमिते
शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत
द्रुतमेत्य पुष्पधनुषोधनुषः
कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥
ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन्
दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।

मदनेन धनुराचक्षषे आकृष्टे चन्द्र एव महानुद्दीपको मदनस्यामुदिति भाव ॥ ४० ॥

युगपदिति । पुष्पधनु पुष्पधन्वा । वा संज्ञायामिति विकल्पादनङादेश । तस्य धनु पुष्पचाप पुष्पान्तरं च तस्मा च्युतो निःसृत शिली शल्य मुख येषान्ते शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च । अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमर । तेषाङ्गणः शशिन उदयाद्विकाशमौत्सुक्यमुन्मीलनञ्च युगपदेकदा गमिते प्रापिते अङ्गनाना स्त्रिया मनसि हृदये कुमुदे चावसरमवकाशमाश्वाशु अलभत दधदल प्रवेशं लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुद कामिनी हृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयो शिलीमुखप्रवेशलक्षणैकधर्म्म योगादौपम्यात्तुल्ययोगिता एकधर्म्मत्वं चात्र शिलीमुखेति श्लिष्ट दीपात्तयोरलिबाणयोरैक्याध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रसादादिति सङ्कर ॥ ४१ ॥

ककुभामिति । ककुभा दिशा मुखानि सहसा झटित्युज्ज्वलयन् उद्भासयन् रतये सुरताय अधिकमाकुलत्वमौत्सुक्यं दधत् यूनामिति शेष । अन्यत्र रतये कामदेव्यै आकुलत्व भयविह्वलत्व दधत् । अतेरलिमुनेर्नयनमनन्तं अत्रिनेत्रसमुद्भव इति पुराणात् त्रिनयनप्रभवोन भवतीयत्त्रिनयनप्रभव अपरस्त्रिनयन प्रभवाद्न्योदहनोऽग्निरिन्दु कुसुमेषुङ्काममदिदीपत् दीपयति स्म । दीप्यतेर्ण्यौ चङि भ्राजेत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्व । अत्र प्रकृते कुसुमेषोर्दीपन नाम प्रवर्द्धनस्य तत्र

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः
कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

इति निश्चितप्रियतमागतयः
सितदीधितावुदयवत्यबलाः ।
प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे
समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

सममेकमेव दधतुः सुतनो-
रुरु हारभूषणमुरोजतटौ ।
घटते हि संहततया जनिता-
मिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

प्रतीयमानेन प्रज्वलनेनाभेदाध्यवसायाच्चन्द्रमिन्दोर्दिवंहत्वोल्लकमादि-
धर्मं स्वस्यादपरोऽयन्दहनस्त्वपरशब्दप्रयोगसामर्थ्याद्दहनत्वोत्प्रेक्षा न
रूपकमिति रहस्यम् । चन्द्रोदयात्कामो ववृधे इति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

एवं चन्द्रोदयार्थं उद्दीपनविभावमुक्त्वा तत्फलमाह । इतीति ।
इत्येवं सितदीधितावुदयवति सत्यबलाः स्त्रियो निश्चिता प्रियतमानामागति-
रागमनं याभिस्ताः सत्यः प्रतिकर्म प्रसाधनं कर्तुं उपचक्रमिरे । प्रति-
कर्म प्रसाधनमित्यमरः । चन्द्रोदयात्प्रियागमनं निश्चित्य [illegible]
क्रान्तवत्य इत्यर्थः । तथा हि समये कार्यं काले कृतमनुष्ठितं सर्वं कर्म
उपकार्युपकारकम्भवति अन्यथा विफलमेवेति भावः । अतो निश्चय
[illegible] युक्तोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

अथ प्रसाधनमेव प्रपञ्चयति । सममिति । सुतन्वोः स्त्रियाः उ-
रोजतटौ च कर्तृ सामर्थ्यमेकमेव हारमेव भूषणं सममेकदैव दधतुः स-
ङ्गता संहततया ऐकमत्येन च जनिता निर्विवरता निरन्तरतां
रेखास्य दधतोरिदं सममागतमेव घटते । अन्तर्भेदान्तरायाहि

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ
जघनस्थलीपरिसरे महति ।
रशनाकलापकगुणेन वधू-
र्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥
अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशदः कपोलभुवि लोध्ररजः ।
नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो-
र्विभिदे न शङ्खनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

विपर्ययो विपरीतसम्भोगात्तदभावात्तत्समयेऽभार्यं हारधारणं युक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥

कदलीति । वधूः कदलीप्रकाण्डरुचिरः रम्भास्तम्भसुन्दरः ऊरुरेव तरुर्बन्धनस्थानं यस्मिन् अत्र कदलीकाण्डस्य सौन्दर्यमात्रोपमानत्वात् बन्धनयोग्यत्ववाचिना तरुशब्देन पुनरुक्तिः । महति जघनस्थल्येव परिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रशनाकलापक एव गुणस्तेन मकरध्वजो मदनः स एव द्विरदस्तमाकलयदबध्नात् । रशनाबन्धेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासी-दित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्ति सावयवरूपकम् ॥ ४५ ॥

अधरेष्विति । सुदृशामधरोष्ठेषु अलक्तकरसो लाक्षाद्रवः तथा कपोलभुवि गण्डस्थले विशदं शुभ्रं लोध्ररजः तथा नयनपङ्कजयोर्नवम-ञ्जनञ्च शङ्खनिहितात्पयसः क्षीरात् न विभिदे भिन्नं नाभूत् । कर्मक-र्तरि लिट् । अधरादिनिहितं लाक्षारागादिकं शङ्खनिहितक्षीरव-त्सावर्ण्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्लक्ष्यमभूदित्यर्थः । अत्र यदधरालक्तकर-सादिकं तच्छङ्खनिहितं क्षीरमित्येकवाक्यतया पूर्वाक्यार्थे वाक्यार्थसमा-रोपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठो निदर्शनालङ्कारः तेनाधरालक्तका-दीनां गुणतः एकरूपः सामान्यालङ्कारो गम्यते सामान्यं गुणसाम्येन यत्रैकात्म्यं तदिति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलस
द्दशनांशुकेशरभरैः परितः ।
घृतमुग्धगण्डफलकैर्विबभु
र्विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥
भजते विदेशमधिकेन जित
स्तदनुप्रवेशमथवा कुशलः ।
मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः
प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ४८ ॥

स्फुरदिति । प्रमदाः स्त्रियः स्फुरन्तश्चलन्त उज्ज्वलाः श्यामला अधरा ओष्ठा एव दलानि पत्राणि येषां तैः परितो विलसन्तो दशनांशवो दन्तकान्तय एव केशरभराः किञ्जल्कपुञ्जा येषां ते । घृतानि मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका येषां तैर्विकसद्भिरास्यकमलैर्विबभुः । अत्रास्यकमलैरिति रूपणात्प्रमदा एव सरस्य इति सिद्धेरेकदेशविवर्ति सावयवरूपकम् । आस्यकुमुदैरिति पाठे कुमुदस्य मुखोपमानकत्वं कविसमयविरुद्धं चेयम् ॥ ४७ ॥

भजत इति । अधिकेन प्रबलेन जितो विदेशं देशान्तरं भजते अथवा कुशलः कार्यचतुरः तदनुप्रवेशं भजते तमेव शरणतया प्रविश्य सेवत इत्यर्थः । अतो हेतोरिन्दुरुज्ज्वलौ कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य बिम्बग्रहणयोग्यतोक्तिः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । सुदृशां मुखं प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन अविशत् प्रविष्टः । छायाचन्द्र एवायं न प्रतिमाचन्द्र इति कल्पनाद्यापह्नवप्रतीतेः उत्प्रेक्षा ... सापेक्षत्वात्संकरः । पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गसापेक्ष इति सङ्करः । तेन कपोलयोर्नैर्मल्यं दर्पणोपमत्वं च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४८ ॥

भुवमागताः प्रतिहतिं कठिने
मदनेषवः कुचतटे महति ।
इतराङ्गवन्न यदिदं गरिम
ग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४९ ॥
न मनोरमास्वपि विशेषविदां
निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।
गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां
वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

भुवमिति । मदनेषवः कामशराः महति कठिने कुचतटे प्रतिहतिम् अभिघातमागताः प्राप्ता भुवम् । यद्यस्माद्गरिम्णा निजभारेण ग्लपितं ह्रसितं अवलग्नं मध्यं येन तदिदं कुचतटम् । इतराङ्गेन तुल्यमितराङ्गवत् । तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । तनुतां कार्श्यं नागमत् नाभजत । पुषादिसूत्रेण च्लेरङादेशः । तदा मदनेषुपातात्कुचातिरिक्तमङ्गानामङ्गं कृशमासीदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

न मनोरमास्विति । प्रियतमे गृहमेष्यति आगमिष्यति सति विशेषविदामपि सुदृशां सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां मनः कर्तृ, मनोरमास्वपि वसनाङ्गरागसुमनःसु वस्त्रगन्धमाल्येषु इदमेतदिति इदं पुरोवर्ति वस्त्रेतदिति वसनमिति अनुलेपनमिति सुमनस इति विशेषाकारेण तथा योग्यमथाकल्पधारणार्हमिति च न निरचैष्ट न निरधारयत् प्रियागमनहर्षातिरेकादिति कर्तव्यतामूढमभूदित्यर्थः । चिनोतेर्लुङि तङि च्लेः सिच् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः । हर्षोऽत्र सञ्चारिभावः निरवद्यसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः सुमन सुमन इति यमकविशेषश्चेति सङ्करः ॥ ५० ॥

वपुरन्वलिम्प परिरम्भसुख-
व्यवधानभीरुकतया न वधूः।
धनमस्य वाडमिदमेव हि यत्
प्रियसङ्गमेष्वनवलेपमदः॥ ५१॥
निजपाणिपल्लवतलस्खलना-
दभिनासिकाविवरमुत्पतितैः।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
मुखवासमास्यकमलश्वसनैः॥ ५२॥
विहते दिवा स वयसा च पुरः
परिपूर्णमण्डलविकाशभृति।

वपुरिति। वधूः स्त्री परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया आलिङ्गन-सुखविच्छेदभीरुत्वेन। क्रुकन्नपि चेति क्रुकन्प्रत्ययः। वपुर्नान्वि-लिम्प नाऽऽलिम्पत्। अङ्गरागमात्रव्यवधानमपि न सेहे इत्यर्थः। लि-म्पतेः कर्त्तरि लुङि तङ्। तथा हि अस्यैतद्. प्रियसङ्गमेषु अनवले-पमचन्दनमदश्चेति यत्। अवलेपस्तु गर्वे स्यादालेपने भूषणेऽपि चेति विश्वः। इदमनवलेपमदमेवास्य वधूनो वाढं भृशं धनं सुखम्। स्वभा-वोक्त्यनुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासः॥ ५१॥

निजेति। अपरा स्त्री निजपाणिपल्लवतलस्य स्खलनादभिघाताद-भिनासिकाविवरं नासारन्ध्रमभि उत्पतितैरास्यकमलस्य श्वसनैर्मुखमारुतै-र्मुखवासं मुखसौरभं शनकैः परीक्ष्य मुमुदे। इयं श्यामकलिका ना-यिका॥ ५२॥

विहत इति। दिवा आकाशेन वयसा अवस्थया च पुरोऽग्रे विहते विधारिते परिपूर्णमण्डलविकाशं, बिम्बशोभाम्बिभर्तीति तद्-वत् तस्मिन् हिमधाम्नि चन्द्रे दर्पणतले च मुखरागं श्रियं समुच्चयं चिर्वं

हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः
स्वमुखश्रियं मृगदृशोददृशुः ॥ ५३ ॥
अधिजानु बाहुमुपधाय नम
त्करपल्लवार्पितकपोलतलम् ।
उदकण्ठि कण्ठपरिवर्त्ति कल
स्वरशून्यगानपरयापरया ॥ ५४ ॥
प्रणयप्रकाशनविदो मधुरा.

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ॥ ५३ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ५४ ॥

[illegible] ।

सुतरामभीष्टजनचित्तहृतः ।
प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतर
स्तरुणीजनोक्तय इवाथ सखीः ॥ ५५ ॥
न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदे
रभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥ ५६ ॥
दयिताय मानपरयापरया
त्वरितं ययावगदितापि सखी ।

योजनं मयाप्रकाशनविदोऽनुरागव्यञ्जनचतुरा इत्यर्थः । मधुराः मधुरभाषिणीः अन्यत्र रम्याकृतीः सुतरामभीष्टजनस्य चित्तहृतो मनोहारिणीः सखीः इव इव कान्तमनु प्रयोजनं प्रति प्रजिघाय प्रेषितवान् । हिनोतेर्लिट् इवेन सह समास वचनात् इव इवेति उपमासमासः । तया सखीनामात्यन्तरङ्गत्व कार्यदर्शित्वादिव्यञ्जनादलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥५५॥

यथा काचिन्नायिका दूतीं वाचिकमनुशास्ति । न चेति । स मे दयितो यथा मयि करुणां कुरुते यथा लघुतामल्पतां च नाव गच्छति न मन्यते । एनं दयितमुपगम्य प्राप्य तथा तेन प्रकारेण निपुणं वदेः । विध्यर्थे प्रार्थने वा लिङ् । दूतीमभि काचिन्नायिका अभिदूति । अभिलक्षणेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् । सन्दिदिशे सन्दिष्टवती । कर्त्तरि लिट् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । नायिका तु कलहान्तरिता । कोपात्कान्तपराणुदः पश्चात्तापसमन्वितेति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

दयितायेति । मानपरया अभिमानवत्या । अपरया नायिकया अगदिता दयितमानयेत्यनुक्ता सखी दयिताय दयितमानेतुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी । त्वरितं शीघ्रं ययौ

किम चोदिताः प्रियहितार्थकृतः
कृतिनोभवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ॥ ५७ ॥
प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं
यदि तावदस्य पुनरेव मया ।
क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः
कलयेदमानमनसं सखि! माम् ॥ ५८ ॥
अवधीर्य्य धैर्य्यकलिता दयितं

अन्यदा भवत्यहो इति भावः । तथा हि सु शोभनं हृदयं येषान्ते सुहृदो मित्राणि । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपात । चोदिता प्रेरिता सन्तः सुहृदामियो हृद्य हितं चैतदुभयं योऽर्थस्तं कुर्व्वे-न्तीति प्रियहितार्थकृतः कृतकर्मणस्तीति कृतिनः कृतकृत्या भवन्ति किमु किन्तु चोदनां विनैवेति भावः । [illegible] कार्यिता च [illegible] ॥ ५७

विदधे विरोधमथ तेन सह ।
तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं
न सहास्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५९ ॥
तदुपेत्य मास्म तमुपालभथाः
किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।
इति सम्प्रधार्य रमणाय वधू
विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥
ननु सन्दिशेति सुदृशोदितया
त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

दाय् । नास्मि । अत्र साहसिकत्वस्य विशेषणगत्या साहसासहनहेतु-त्वोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ५९ ॥

तर्हि किमत्र कार्यमत आह । तदिति । तत्तस्मात् वल्लभमुपेत्य मास्मोपालभथाः नोपालभस्व तद्दोषं न कथयेरित्यर्थः । स्मोत्तरे लङ् चेति चकारात् लुङ् । न माङ्योगे इत्यट् प्रतिषेधः । ननु सापराधः कथं नोपालभ्यस्तत्राह । वयमस्य दोषमपराधं न विद्म किल अजानाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । विदो लटो वेति मसादेशः । इति सम्प्रधार्य निश्चित्य वधूः नायिका विहिता-गसि कृतापराधायापि रमणाय प्रेयसे । क्रियाग्रहणं चतुर्थी । सखीं विससर्ज प्रस्थापयामास विरहासहिष्णुतयेति भावः । एषा कलहान्तरिता प्रौढा च ॥ ६० ॥

नन्विति । ननु सन्दिश सन्देशं ब्रूहि इत्युदितया दूत्या कथितया मुग्धया नायिकया कलत्री त्रपया ह्रेतुना किञ्चन नाभिदधे किल नाभि-हितं खलु । किन्तु निधितैरधरीकृतैरनङ्गबाणैरनिशं कथितं मयी-तम् । तदपह्नुतात्करोतीति यत्नात्कर्मणि क्तः चाविरभ्यङ्गारे दर-

निजमैक्षि मन्दमनिशं निशितैः
क्शितं शरीरमशरीरशरैः ॥६१॥
ब्रुवते स्म दूत्य उपहृत्य नरा-
न्नवमप्रगल्भमतिगर्भगिरः ।
सुहृदर्थमीहितमजिह्मधियां
प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥
मम रूपकीर्त्तिमहरद्भुवि य-
स्तदनुप्रसक्तहृदयेयमिति ।

[illegible] रेफादेशः । निजं शरीरं मन्दमैक्षि ईक्षि-
तम् । [illegible] मध्यमा च । [illegible]
न निजशरीरनिरीक्षणेन [illegible]
दिति । [illegible] पञ्चमी [illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ६१ ॥

[illegible] दूत्यः [illegible] । ब्रुवत इति
[illegible] दूत्यः नरान्
[illegible] । तेन [illegible]
[illegible] । ब्रुवते [illegible]
[illegible] । सुहृदर्थमिति । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] विराजति शोभते
[illegible] ॥ ६२ ॥

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः
सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥
तव सा कथासु परिघट्टयति
श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भव
द्गुणपूगपूरितमतृप्ततया ॥ ६४ ॥
उपताप्यमानमलघूष्मभिः
श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

काव्यलिङ्गस्योक्तः । अत्र, पाक्षात्प्रतिपक्षभूतनायकपीडासमर्थस्य मदनस्य तदीयनायिकापीडनोक्तेः प्रत्यनीकालङ्कारः । स च स्वयं मत्सरादि-त्यत्र हेतूत्प्रेक्षोत्थापित इति सङ्करः । बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सु-दुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकमुच्यते इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

तवेति । सा त्वत्प्रिया तव कथासु गुणकीर्तनेषु सत्सु तदङ्गुलिमुखेनाङ्गु-ल्यग्रेण श्रवणं श्रोत्रविवरं परिघट्टयति स्फालयतीति यत् मुहुरिति शेषः तेन परिघट्टनेन भवद्गुणपूगपूरितं श्रवणं अतृप्ततया तावद्गुणग्रह-णेनासन्तुष्टतया घनतां नयति । अङ्गुलखण्डसमानार्थमभ्यासादिसङ्कयोगगुण-विशेषाय सङ्क्रमयतीत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । अत्र कण्डूविनोदनार्थं श्रो-त्रघट्टने घनतापादनमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

उपेति । अलघुरन्तःसन्तापोष्माधिकाः अधिकोष्मा ऊष्मा येषां तैः श्वसितैर्निश्वासैरुपताप्यमानं सितेतरसरोजदृशो नीलोत्पलाक्ष्या अधरं न-वकिसलयानां नामाभ्युदयवतां रागसौरभ्यमुद्रोद्रेकता माद्दवं नेतुं न शक्नोति । एतेन ज्वरावस्थोक्ता । अत्र इदस्य सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धो-

द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते
नवनागवल्लिदलरागरसः ॥ ६५ ॥
दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः
शिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।
हृदयं निरन्तरबृहत्कठिन
स्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥
कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां
सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।
अनिशं निजैरकरुणः करुणां
कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

क्तेरतिशयोक्तिः । ६५ ।

दधतीति । रतिपतेरिषवः शिततां तैक्ष्ण्यं दधति स्फुटमित्युत्प्रेक्षा-याम् । यद्यस्मान्निरन्तरं नीरन्ध्रं बृहत्कठिनञ्च यत् स्तनमण्डलमेवा-वरणं वर्म तदप्युत्पलपलाशदृश उत्पलदलाक्ष्याः हृदय-मभिदन् भिन्दन्ति स्म । भिदेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङादेशः । आवरण-मपि भिन्नमिति विशेषणात्तैक्ष्ण्यं चरमरणमित्युत्प्रेक्षा । तथा च र-[illegible]-हेति यत्नु योज्यते । ६६ ।

कुसुमादिति । स्मितदृशः [illegible] सुतरां सुकु-मारं [illegible] । [illegible]

विपतां निषेवितमपक्रियया
समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।
अमृतस्रुतोऽपि विरहाङ्गवतो
यदमूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ९८ ॥
उदितं प्रियां प्रति सहार्दमिति
श्रदधीयत प्रियतमेन वचः ।

अङ्गकप्रयोगाद्वाच्या ॥ ९७ ॥

विपतामिति । अपक्रियया विपरीतप्रयोगेण निषेवितमुपयुक्तं सर्व-मस्तमपीति भावः । विपतां विपदङ्गितत्वं समुपैति इत्यदः इदं नि-तान्तं सत्यं ध्रुवं यदा कारणात् अमृतस्रुतोऽपि । स्रवतेः क्विप् तुक् । हिमर-श्मिरुचश्चन्द्रपादाः भवतो विरहाङ्गितोऽस्त्वया विना सेवनादित्यर्थः । अमूं प्रियां दहन्ति या पूर्वं त्वया सह सेवनादाह्लादयन्तीति भावः । तेन विपदङ्गत्वरूपा अपरस्यार्थस्योक्तिः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरू-पोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ९८ ॥

उदितमिति । प्रियाप्रति प्रियामुद्दिश्य हृदयस्येदं हार्दं प्रेम । प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरः । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदयस्य हृदादेशः । सहार्दं सस्नेहं यथा तथा उदितम् । वदेः कर्मणि क्तः । वचिस्वपियजादीनां संप्रसारणम् । वचो-ऽभिवाक्यं प्रियतमेन श्रदधीयत विश्वसितम् । दधातेः कर्मणि लङ् । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिति वचनाच्छ्रच्छब्दस्य प्राक् प्रयोगः । हि यस्मात् इह पूर्वं विदितेङ्गिते विदितपराभिप्राये जने । इङ्गितं हृद्गतो भावः । जने रीरिता गिरः यदि लगन्ति सज्जन्ति खलु स्वयं प्रिया हृदयवेदि-नी । त्वदुक्तं प्रमादेन दूतीकथितं प्रियाविरहदुःखं विषमार्थम् । अर्थान्तरन्यासः । एषा कलहान्तरिता अतएव मानाख्योविप्रलम्भ शृङ्गार

विदितेङ्गिते हि पुरएव जने
सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥
कुलकम् ॥

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः
परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।
उदिते ततः सपदि लब्धपदैः
स्मणदाकरैरनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥
निपपात सम्भ्रमभृतः श्रवणा
दसितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् ।

[illegible] ॥ ६९ ॥

दयितेति । [illegible] परिमूढतां [illegible] गतैः [illegible] ॥ ७० ॥

[illegible]

दयितावलोकविकसन्नयन
: प्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥
उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमकृषत् ॥ ७२ ॥
अनुदेहमागतवतः प्रतिमां
परिणायकस्य गुणमुद्दधता ।

मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभयात्
कथमप्यपाति न वधूकरतः ॥ ७३ ॥
अवनम्य वक्षसि निमग्नकुच
द्वितयेन गाढमुपगूढवता ।
दयितेन तत्क्षणचलद्रशना
कलकिङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥
कररुद्धनीवि दयितोपगतौ
गलितं त्वराविरहितासनया ।
क्षणदृष्टहाटकशिलासदृश
स्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति।
अभिधातुमध्यवससौ न गिरा
पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत्॥ ७६॥

उदितोरुसादमतिवेपथुमत्
सदृशोऽभिभर्त्तृ विधुरं त्रपया।
वपुरादरातिशयशंसि पुनः
प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत्॥ ७७॥

परिमन्थराभिरलघूरुभरा
अधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ।

पिदधानमिति। नववधूर्नवोढा अन्वक् पश्चादुपगम्य दृशौ पिदधानम् आच्छादयन्तं प्रियं दृष्टिच्छादकः कः वद इति ब्रुवते पृच्छते जनाय गिरा वाचा अभिधातुं नाध्यवससौ नोत्सेहे लज्जयेति भावः। अध्यवपूर्वात् स्यतेः कर्त्तरि लिट्। किन्तु पुलकैर्न्यगदत्। अत्र प्रियनामग्रहणस्य लज्जया असंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालङ्कारः। असंलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्म उच्यत इति लक्षणात्॥ ७६॥

उदितेति। अभिभर्त्तृ भर्त्तृसमक्षम्। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः। उदित उत्पन्न ऊरुसादः ऊर्वोर्निश्चेष्टता यस्य तत् अतिवेपथुमत् अतिकम्पवत्। एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानादिविरोधेन स्तम्भवेपथू सात्त्विकावुक्तौ। त्रपया विधुरं विकलम्। एतेन लज्जासञ्चारिणा प्रियशङ्काकुलत्वम्। एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इति कर्त्तव्यतामूढमपि सुदृशोर्वपुर्बाढम्भृशं आदरातिशयशंसि अत्यनुरागादिचिह्नैरादरविशेषव्यञ्जकमभूत् सत्यादरे किमुपचारैरिति भावः॥ ७७॥

परीति। प्रमदा अधिवेश्म निजवेश्मनि पत्युरुपचारविधौ प्रत्यु-

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
प्रजयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
मधुरोन्नतभ्रु ललितञ्च दृशोः
सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।
प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं
स्फुटनृत्यलीलमभवत्सु तनोः ॥ ७९ ॥
तदयुक्तमङ्ग तव विश्वसृजा
न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ
'ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।
अभिधातुमध्यवससौ न गिरा
पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥
उदितोरुसादमतिवेपथुमत्
सुदृशोऽभिभर्तृ विधुरं त्रपया ।
वपुरादरातिशयशंसि पुनः
प्रतिपत्तिमूढमपि वाढमभूत् ॥ ७७ ॥
परिमन्थराभिरलघूरुभरा
'दधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।

पिदधानमिति । नववधूर्नवोढा अन्वक् पश्चादुपगम्य दृशौ पिदधानमाच्छादयन्तं प्रियं दयितं क वद इति ब्रुवते पृच्छते जनाय गिरा वाचा अभिधातुमाध्यवससौ नोत्सेहे लज्जयेति भाव । अध्यवपूर्वात् स्यतेः कर्त्तरि लिट् । किन्तु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रियनामग्रहणस्य लज्जया असंभवितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालङ्कार । असंलक्षितसूक्ष्मार्थ-प्रकाशः सूक्ष्म उच्यते इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उदितेति । अभिभर्त्तृ भर्त्तृसमक्षम् । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभाव । उदित उत्पन्न ऊरुसादः ऊर्वोर्निश्चेष्टता यस्य तत् अतिवेपथुमत् अतिकम्पवत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रस्तुतानामिह मतिरोधेन स्तम्भवेपथू सात्त्विकावुक्तौ । त्रपया विधुरं विकलम् । एतेन लज्जाख्यसञ्चारिणा प्रियसङ्गतत्वमुक्तम् । एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इति कर्त्तव्यतामूढमपि सुदृशो वपुः बाढं भृशम् आदरातिशयशंसि पुनः अनुरागादि-विकारैरादरविशेषव्यञ्जकमभूत् तस्मादरे किमुपचारैरिति भाव ॥ ७७ ॥

परीति । प्रमदा अधिवेश्म निजवेश्मनि पत्युरुपचार विधौ प्रत्यु-

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः
प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥
मधुरोन्नतभ्रु ललितञ्च दृशोः
सकरप्रयोगचतुरञ्च वचः ।
प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं
स्फुटनृत्यलीलमभवत्तनोः ॥ ७९ ॥
तदयुक्तमङ्ग तव विश्वसृजा
न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

त्यानादिकर्मणि अवघोर्णित जडभरात् परिमन्थराभिरसमाभिः अनु-पदम्पदेपदे स्खलिताभिरपि गताभिः प्रणयाति भूमिं प्रेमप्रकर्षमगमन् । परं प्रेमास्पदीभूता इत्यर्थः । प्रत्युत्थानादपि स्खलितगमनमेव पत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः । स्त्रीणां स्खलनं पत्युः प्रीतिकरमिति विरोधा-भासोऽलङ्कारः ॥ ७८ ॥

मधुरेति । मधुरं मनोहरं यथा तथोन्नते एव लते भ्रुवौ यस्मिन् तन्मधुरोन्नतभ्रु । "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वत्वम् । दृशोर्ललितं नयनचेष्टा च सकरप्रयोगं हस्ताभिनयसहितं तच्चतुरञ्च वचश्च तनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्वभावसिद्धमेव यदपि निपुणेन निपुणाचार्येणा-गमितमभ्यासितम् । अतएव स्फुटं प्रकटितं यन्नृत्यं तस्य लीलेव लीला यस्य तत्तथोक्तमभवदिति निदर्शनालङ्कारः । तथा नर्त्तक्युपमा गम्यते ७९

अथ कस्याश्चित् सपत्नीनामपदृष्टाहृतायाः कान्तोपालम्भं त्रिभिः श्लोकै-राह । तदित्यादि । अङ्गेत्यामन्त्रणे । विश्वसृजा विधात्रा तव ईक्ष-णसहस्रतयं नेत्रसहस्रत्वमूहः । अङ्गनाया अवयवे तदयुक्तं । न कृतं न सृष्टमिति यत् तदयुक्तं पुनः येन कारणेन मयि त्रियते स्फुटं प्रत्यक्षमेव गोत्रभिदा नामभेदिना च । गोत्रं नाम्नि कुलेऽप्य द्रावित्यादरः ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु
स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥
न विभावयत्यनिशमक्षिगता
मपि मां भवानतिसमीपतया ।
हृदयस्थितामपि पुनः परितः
कथमीक्षते बहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥
इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः
क्षणदृष्टिपातविकसद्वदनाम् ।

मयीति येन । अद्य इन्द्रता जगति प्रकटीकृता खलु । यत्र गोत्रभि- दिति स्वं नामप्राधित सहस्राक्षमुखोऽक्षते ॥ ८० ॥

नेति । अनिशमक्षिगतामपि सन्निकृष्टामपि द्वेष्याभिति च गम्यते । द्वेष्ये त्वक्षिगत इत्यमर । माम् तत्समीपतया भवान्न विभावयति । पश्यसे प्रथम इति प्रथमपुरुष । इन्द्रियसन्निकृष्टमपि न लभ्यत इति विरोधा- भावनाऽर्थोऽपि शब्द । परमार्थस्तु द्वेष्यत्वादतिसामीप्याच्च अविभावन चित्रमिति भाव । अभीष्टतमा पुनर्हृदयस्थितां हृदयानपेता अन्त- र्हितामिति च गम्यते । अतएव विरोधाभासकोऽपि शब्द । बहि- परित कथमसान् ईक्षते इदन्तु चित्र अतिसामीप्य व्यवधानस्यापि दर्श- नप्रतिबन्धकत्वादिति भाव । प्रेमास्पद वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमीक्षते इत- रदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यार्थ । विरोधाभासयो सङ्कर ॥८१॥

इतीति । इत्यभिधाय पुरोगन्तुमिच्छु क्षण दृष्टौ पातेन विकस- द्वदना परस्परदृष्टिपातमात्रमसन्तोषापाभिलाष । काञ्चिन्नायिका मदपोढुरा मकरानसल्वल प्रियकरेण पाणिना तेन विधृता हस्त मन्युना अतएव गद्गदा सगाना कला मधुरा काञ्ची यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अवदत्

स्वकरावलम्बनविमुक्तगले
त्वरिकाऽपि काञ्चिदरुणत्तरसा ॥ ८२ ॥
अपयाति सरोषया निरस्ते
कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या ।
कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थे
ऽशकुनेन स्खलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥
आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ
यत्तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या ।
तन्नूनं पदमवलोकयाम्बभूवे
मानस्य द्रुतमपयानमाश्रितस्य ॥ ८४ ॥

रुरुधातु । रुधादिभ्यः श्नम् । इयं च वक्त्रान्तरिता ॥ ८२ ॥

अपयातीति । सरोषया मृगाक्ष्या निरस्ते कामिनि भर्तरि अपयाति निर्याति सति कृतकं कृत्रिमं यथा तथा चुक्षुवे तद्विनिर्गमन प्रतिबन्धार्थं क्षुतमकारि । टुक्षु शब्दे भावे लिट् । इतरोऽपि कामुकोऽपि तत्त्वतः कृतकमिति जानन्नपि अपशकुनेन स्खलितः किल निरुद्धगमन इव सव्यथः दुःखानुबन्धे स्थितः न गतवान् । रुषाऽपि समागमानुराग इति भावः । इयं च वक्त्रान्तरिता ॥ ८३ ॥

आलोक्येति । मानवत्या कोपवत्या स्त्रिया । ... निर्गतनीविः । प्रियतममालोक्य । ... कर्तरि ... । अंशुके विनीवौ प्रियतमालोकनादुत्थित ... । ... नीविः ... । नमितमुखेन्दु यथा तथा तस्थे स्थितं इति यत् तत्र ... । ... मानस्य ... ।

सदृशः सरसव्यलीकतश्च
स्मरता श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ।
कथमप्यभवत् स्मरानलोष्मा
स्तनभारेण नखम्पचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं
भुवोगतेव स्वयमुर्वशीतलम् ।
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन
श्रियाधिका ताम्प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

अभ्येष्वितमित्यर्थः । लज्जानिमित्तमाया मुखनते अन्येऽपार्थवत्त्वमेष्यते नूनमिति मानगन्धोऽस्य कल्पितइति भाव ॥ ८४ ॥

सदृशइति । सरसमार्द्रं नूतनमिति यावत् । तेन व्यलीकेन प्रियकृतेनापराधेन तस्मात् तथा यौवनोष्मणा सह वर्तत इति सयौवनोष्मा । किन्तु स्मरानलोष्मा कामनिमित्तः स्तनभारेण... स्तनभारसत्त्वेनातिशयहृदयायासैर्वेत्यर्थः । आश्लिष्टवत आलिङ्गितवतः प्रियस्य कथमपि कथं वा कुतोऽपीत्यर्थः । नखम्पचति स्पर्शयतीति नखम्पचः । पचिरत्र तापवाची । मितनखे चेति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः । नाभवत् तयोः सम्पर्कः पक्ष्मणोऽपि नाभूदित्यर्थः । प्रियासङ्गप्रतीकारः खलु कामिनो हृत्तापस्य इति भावः । तापश्लोष्मसम्बन्धोऽत्र कामसम्बन्धेऽतिशयोक्तिः ॥ ८५ ॥

दधतीति । उरु महदुर्वीतलं धरयोर्भूमिमध्यावसानकलेव इव कुचद्वयं दधती भुवङ्गता स्वयं साक्षादुर्वशीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । काचन स्त्री अप्रतिमेन मुखेन बभौ तां प्रति मेनका मेनकाख्याप्सरसः श्रिया सौन्दर्येणाधिका नेत्यतिशयोक्तिः । यमको यमकेन सङ्कीर्णः । वंशस्थवृत्तम् ॥ ८६ ॥

इत्थं नारीर्घटयितुमलङ्कामिभिः काममासन्
प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।
आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा
ह्रीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरासाम् ॥८७॥
इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
प्रदोषवर्णनन्नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण । इदमस्थमुरिति थमु प्रत्ययः । सपदि शान्तः शमितो मानः कोपस्तत्कृतो रागो याभिस्ताः । वा दान्तशान्तेत्यादिना ण्यन्तस्य शमेर्निपातनात् शान्तेति निपातः । प्रालेयांशोश्चन्द्रस्य रुचयो भासः कामिभिर्घटयितुम् । मिलं कुमु पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेष्विति तुमुन् प्रत्ययः । कामं प्रकामं समर्थाः आसन् दूत्य इवेति भावः । विलसन्तो मन्मथश्रीविलासाः शोभिताङ्गानामपि गीत्कारादिमदनजनितचेष्टा विकारा याभिस्ताः । ह्रीरेव प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य प्रशमे निरासे कुशलाः शेरते आभिरिति शीधवोऽभिदिताः । शीङो धुग्लक्षौ वा इति धुक् प्रत्ययः । आसां रतिषु आचार्यत्वमुपदेशकत्वं चक्रुः । नर्मसख्य इवेति भावः । अत्र प्रथमार्धे प्रस्तुतचन्द्रभासां मानभञ्जन कामिघटनव्यापारविशेषणसाम्यादप्रस्तुतदूतीप्रतीतेः समासोक्तिः द्वितीयार्धे तु शीधुष्वारोपितस्याचार्यत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामः । तयोः सापेक्षत्वात्सङ्करः तेन च दूतीनर्मसख्युपमा ध्वनिः । इत्थसर्गं मधुपानरतोत्सवार्थं पानादभिः प्रस्तावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेदिति लक्षणात् ॥८७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ
काव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

सज्जितानि सुरभीण्यथ यूना
मुल्लसन्नयनवारिरुहाणि ।
आययुः सुघटितानि सुरायाः
पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥
सोपचारमुपशान्तविचारं
सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।

आपार्थस्य रतिषु शोभयत्रुरित्युक्तं तत्प्रसङ्गायायाश्चिनुवर्ण्य
मधुपानमावह्नसुर्याति । सज्जितानीति । अथ पानगोष्ठीप्रस्तावानन्तरं
सज्जितानि चषकक्षालनादिना संस्कृतानि सुरभीणि यथायोगं सुभाज-
स्कारामोदानि सुगन्धीनि नयनानि पारिप्लवाणीव यान्यत्र नयनानीव वारि-
रुहाणि यानमार्थं विप्रानि तान्युल्लसन्ति येषु तानि तथोक्तानि सुघटितानि
सुष्ठु सुवर्णैर्जितानि शोभनसंस्थानवत्तया निर्मितानि वा प्रियतमावदनानि
यूनां कामिनां सुरायाः पात्रतां पानभाजनतां ययुः प्रियामुखसम्पर्कजनित
रसास्वादलोभात्ताभ्यां सुखसुरामेव पपुरिति भावः । अत्र वदनेष्वा
रोप्यमाणायाः पात्रतायास्तादात्म्येन तेषां पानसाधनतापादनेन प्रकृतवदनो-
पयोगात्परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणा-
म इति लक्षणात् । तेन श्लेषसङ्कीर्णेनोपमा व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे स्वागता
वृत्तम् । स्वागतेति रनभागुरुयुग्मम् ॥ १ ॥

सोपचारमिति अथ पानीकरणानन्तरं ते युवानः सोपचारं सप्रश्रय
उपशान्तविचारं निःसंशयं निर्विचारमिति पाठे सम्भ्रमशून्यमिति पुनरुक्ति
परिहारमित्यनुप्रासभङ्गश्च स्यात् । सानुतर्षं सतृष्णं यथा तथा
अनुतर्षयत्यनेनेत्यनुतर्षो मद्यम् । कदाचिदनुतर्षं तत्पाने पात्रे तस्याभिधा-
ने रित्युभयत्रापि विश्व । तस्य पदेन व्याजेन कृतं मुखितमतस्मा सीधावधूः

ते मुहूर्त्तमथ मूर्त्तमपीप्यन्
प्रेम मानमवधूय वधूः स्वाः ॥ २ ॥
कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे
भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते
निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥
कापिशायनसुगन्धि विघूर्णन्
नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।

मुहूर्त्तं अल्पकालं कोप मधूपामीप्यन् पाययन्ति स्म । पिबतेर्णौ चङि लोपः पिबतेरीत्त्वा भ्यासस्येति धात्वाकारलोपः ईकारोऽभ्यासस्य । च मादमीत्या हिना निगरणार्थत्वमिति परस्मैपदनिषेधेऽपि पिबतेरात्मने पदविकल्पात्पाक्षिकं परस्मैपदम् । गतिबुद्धीत्यादिना वधूरित्यणि कर्त्तुः कर्मत्वम् । अनुतर्षपदेनेयत्ततशब्देन मूर्त्तप्रेमत्वोक्तेः प्रणयात् व्यञ्जका-प्रयोगाच्च प्रतीयमाना सापह्नवोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

कान्तेति । कान्तं सुन्दरं कान्तवदनप्रतिबिम्बं यस्मिंस्तस्मिन् निर्दिष्टकरत्वार्थः । भग्नाः क्षिप्ताः बालसहकारादयूतविशेषपल्लवा यत्र मधुनोरसालश्च सहकारोऽतिसौरभश्चमरः । तैः सुगन्धौ सुरभिणि सौगन्ध्यवत्त्वार्थः । कयीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवत् कालसस्येति पुंवद्भावः । स्वादुनि मधुरे रसनाक्षविषयीत्यर्थः । प्रणदितालिनि गुञ्जन्मधुकरे श्रुति-सुखदत्वार्थः । शीते स्पर्शसुखे इत्यर्थः एवम्पञ्चविषयकमयी मधुनि मद्ये इन्द्रियवर्गश्चक्षुरादिपञ्चकं निर्ववार निर्वृतमभूत् । अत्र रूपरसादिप-दार्थानां मधुविशेषणभावेन निर्वृतिहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

कापिशायनेति । उन्मद उद्भिन्नमदः अतएव विघूर्णन् भ्रमन् षट्पदः कापिशायनेन सुगन्धि सुरभि । कस्य दल्ल मुखा दद्यं

फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदाना-
मब्जचारु चषकञ्च षडङ्घ्रिः ॥ ४ ॥
बिम्बितं भृतपरिस्रुति जानन्
भाजने जलजमित्यवलायाः ।
घ्रातुमपि पतति भ्रमरः स्म
भ्रान्तिभाजि भवति क्व विवेकः ॥ ५ ॥
दत्तमिष्टतमया मधु पत्यु-
र्वाहुमाप पिवतोरसवत्ताम ।

ष्टरेय कामिशायनमिति वैजयन्ती । फुल्लदृष्टि विकसितनेत्रं प्रमदानां वनितानां वदनं अधिवासनार्थेन अब्जेन चारु चषकं पानपात्रञ्च । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । अधिवासयितुमधिवासार्थं समवेत इदमब्जामोदमब्जमिति वेत्त्युभयत्रोभाभ्यां दोलायमानमानस आसीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः षट्पदाभिलाषसादृश्यरूपैकधर्मयोगादौपम्यस्य गम्यतायान्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ४ ॥

बिम्बितमिति । भृता परिस्रुद्वारुणी यस्मिंस्तस्मिन् । परिस्रुदिति हल-न्ताम्बुजेष्वमरः । भाजने पानपात्रे बिम्बितं प्रतिबिम्बितम् । अबलाया अपि जलजमिति जानन् तादृशात्तथा भ्रान्त्वेत्यर्थः । भ्रमरः घ्रातुं पतति स्म । तथा हि भ्रान्तिभाजि भ्रमे विपरीतज्ञानस्य तद्भाजि विवेको-ऽविचारः क्व भवति न क्वापीत्यर्थः । अत्र भ्रमरस्य भ्रान्तिकथनाद्भ्रा-न्तिमदलङ्कारः तत्समर्थकत्वात् श्लेषमूलाति यथोक्तरूपावितोऽर्थान्तरन्यासः । तेन सङ्कराङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

दत्तमिति । इष्टतमया दत्तं मधु मद्यं कर्म पिबतः पत्युः रसव-त्तां प्रेयसीकरस्पर्शादतिस्वादुतामाप । अतिशायने मतुप् । स्वाद मधु-मिष्टतमेषा कृतं यद्यपाङ्गेनानिरीक्षितैरर्दैतनै सुगन्धं स्वादुतिरम प्रकृतेति न भाव । पीतं पीतवत्त्वं प्रीतस्वादीदृ । अत्र पीता

यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरासी
च्चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥
स्वादनेन सुतनोरविचारा
दोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र।
अन्यमन्य इव यन्मधु यनः
स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥
बिभ्रती मधुरतामतिमात्रं
रागिभिर्युगपदेव पपाते।

[illegible] ॥ ६ ॥

स्वादनेनेति। [illegible] ॥ ७ ॥

बिभ्रतीति। [illegible]

विभ्रममधुमदःप्रमदाना
न्धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥ १५ ॥
सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा
स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु
गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म
द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १६ ॥
मध्यमन्दविगलत्पदमीष
च्चक्षुरर्धमिलितपक्ष्म दधत्या ।
वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा
कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥

रक्तत्वमादानसन्दानादावनुसन्धेयम् । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

सावशेषमिति ॥ सावशेषाण्यर्धोक्तानि पदानि यस्मिन् तत्तथा उक्तं, स्रस्तेषु माल्यवसनाभरणेषु उपेक्षा अनादरः, अकारणतोऽकस्मादेव गन्तुमुत्थितमुत्थानं च आसां स्त्रीणां मदविभ्रमं मदविकारं द्योतयन्ति स्म । एतैरनुभावैरासां मदसञ्चारोऽभूदित्यर्थः । अत्राद्यौता-दीनां पक्षे कर्मोक्तितया मद्योतने प्रस्तुतत्वात्तथात्वेऽपि द्वितीयमुक्तस्य । एवं कर्मोक्त्यायेन बहूनां कार्यसाधने । कारणानां समुच्चयः स द्वितीयः समुच्चय इति सङ्ग्रहात् ॥ १६ ॥

मध्ये ति । मध्ये मध्यपानेन मन्दमलसं विगलन्ती स्रस्ता यस्य तत् । अतएवार्धमिलितानि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तच्चक्षुरीषद्दधत्या नववध्वा नवोढया कामिनः प्रियस्य मुखमधोमुखयैव नमितवदनयैव । नववध्वा नवोढया अतिविस्मयादतीकारः । शनकैरधोमुखेनैव वीक्ष्यते स्म तिर्यग्वीक्षितमित्यर्थः । अत्र मदमदनाभ्यां दर्पेण वीक्ष्यतीति वीक्षणा-नियमोऽपि । समुच्चयोऽत्र संख्या व्याजोक्तिश्चालङ्कारः ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन
प्रागभिप्रियतमम्प्रजगल्भे ।
व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा
स्वाम्मदात्प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥
छादितः कथमपि त्रपयाऽन्त
र्यः प्रियम्प्रति चिराय रमण्याः ।
वारुणीमदविशङ्कमथावि
श्चक्षुषोऽभवदसाविव रागः ॥ १९ ॥
आगतानगणितप्रतियाता

येति । या स्त्री कथञ्चन सखीवचनेन सखीप्रेरणया प्रा-ङ्मदात् पूर्वं अभिप्रियतमं प्रियतमसमक्षम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । प्रजगल्भे प्रगल्भते स्म । सा स्त्री मधु पिबतीति मधुपा । आतोऽनुपसर्गे कः । व्रीडं जाड्यं व्रीडाजाड्यमभजत् विहायागल्भ्यं धर्मं स्वाभाविकमभज-देवेत्यर्थः तथा हि सर्वोऽपि जनो मदाद्धेतोः स्वां स्वकीयां प्रकृतिमेति स्वभाव-मवाप्नोति स्वाभाविकधर्मप्रकाशनं मदधर्मः । सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

छादित इति । रमण्या यः प्रियम्प्रति रागो विषयाभिलाषः चि-राय सुचिरं व्रीडयान्तश्छादितः [illegible] रागोऽप्याविष्कृ-तः वारुणीमदविशङ्कं मदव्यपदेशेन निःशङ्कं [illegible] दिति अर्थः किम् । अत्र [illegible] रागयोरभेदाध्यवसायात् [illegible] प्रतिभोत्प्रेक्षा [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १९ ॥

आगतानिति । आगतान् [illegible] [illegible]

न्वल्लभानभिसिसारयिषूणाम् ।
प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे
सुभ्रुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥
सा पुनस्तमभिसीसरमाग
स्कारिणं मदविमोहितचित्ता ।
योषिदित्यभिललाप न हाला
न्दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

जातरागेति । जातानुतापम् इति वत् पूर्वकाले समास । तान्वल्लभा-
नभिसिसारयिषूणां सम्प्रति चन्द्रोदये स्वयमेवाभिसारयितुमभिसर्तु-
मिच्छूनाम् । अभिसारयते स्वार्थण्यन्तात्सन्नन्तादुप्रत्यय । सुभ्रुवा-
मेणा चेतसि सविप्रतिसारे कश्मलाभिरकार्षं इत्यामिति पश्चात्तापयु-
क्ते सति । पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपीत्यमर । सरकेण
मधुना मधुपानेन वा । सरकं सीधुपाने स्यात्सीधुपात्रे च सीधुनी-
ति विश्व । अवसर प्रापि प्राप्त स्वयङ्गमन सौकर्याय मधुपानमकुर्वि-
त्यर्थ । अत्राभिसारणस्य पश्चात्तापकरणकस्य मदयोगात्सौकर्योक्ते समा-
धिरलङ्कार । समाधि सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगत इति काव्यप्र-
काशे ॥ २० ॥

सा पुनरिति । मदेन विमोहितचित्ता भ्रमितचित्ता सती कस्य-
चिदिति शेष । आगस्कारिणमपराधकृतम् । अत लक्ष्मीत्यादिना वि-
सर्जनीयस्य सत्वम् । तं पुनर्भूयोऽभिसीसरं नाभिसारयामि । सारेः
लुङि चङ्युपधाया ह्रस्व दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घ । इति
इत्यालोच्येत्यर्थः । गत्वम नार्थत्वादप्रयोग । अन्यथा पौनरुक्त्यमित्या-
शङ्का । योषित्कामिनी हालां सुराम् । सुरा हलिप्रिया
हालेत्यमर । न अभिललाष तथा हि सुखादपि मानो दुस्त्यज खलु कामी-
न्यर्थान्तरन्यासो दृष्टान्तालङ्कारो निन्दितानामद्गमनीयत्वाद्भेदाभेदोऽनन्वय ॥ २१ ॥

ह्रीविमोहमहरद्दयिताना-
मन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।
सप्रसादमिव सेवितमासी-
त्सद्य एव फलदम्मधु तासाम् ॥ १२ ॥
दत्तमात्तमदनन्दयितेन
व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।

ह्रीति । सप्रसादं मनःप्रसादपूर्वकं सेवितं श्रेयस्करमिति भावना-पूर्वकमित्यर्थः । अन्यथा फलोदय एव न स्यात् । 'दैवज्ञे भेषजे गुरावित' वचनादिति भावः । सेवितमुपभुक्तमिति हेतोर्मधु तासां सद्य एव फलद-मासीत् । कुतः ह्रीविमोहं व्रीडाजाड्यमहरत् रतिसुखाय सुरतसुखाय दयितानामन्तिकं निनाय । अत्र ह्रीहरणान्तिकनयनवाक्यार्थयोः फलदा-नवाक्यार्थसमर्थनादनेकवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२ ॥

दत्तमिति । आत्तमदनमाहितमदनं यथा तथा दयितेन दत्तं व्याप्तमातिशयिकेनातिशयप्रचुरेण । विनयादित्वाट्ठक् । रसेन स्वादेन व्याप्तं स्वादुतरमित्यर्थः । मुखस्य सुरा मुखसुरं गण्डूषमद्यम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति नपुंसकत्वम् । प्रकृष्टो मदो-यासां ताभ्यः प्रमदाभ्यः स्त्रीभ्यः । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदान संज्ञा । रुरुचे रुरुचे प्रीतिकरमभूदित्यर्थः । कर्तरि लिट् । अतएव ऊढेव तासां मदकरमासीदित्यर्थः । नामेति । इदं प्रागण्डकपोलादिवदव्यु-त्पन्नं नाम किं प्रमदेति नामधेयस्य व्युत्पादि व्युत्पन्नं जातम् । यथा प्रकृष्टमदयोगात् अन्वर्थमन्वर्थनाम च भवेत् तथा तासां नामाभूदित्यर्थः । पचतेरणन्तात्कर्तरि लुङ् चिण् ते पद इति चिण्प्रत्यये चिणो लुक् । प्रमदाभिरिति पाठे सम्वदे स्वदयामासे इत्यर्थः । स्वादन-मथमभ्यवहारो भोजनं स्वदनमिति हलायुधे । स्वदिस्वदोरेकार्थ-त्वाद्भावे लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थो हेतुवाक्यार्थहेतुः

सस्वदे मुखसुरभमदाभ्यो
नाम रूढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥
लब्धसौरभगुणो मदिराणा
मङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः ।
मोदितालिरितरेतरयोगा
दन्यतामभजतातिशयन्नु ॥ २४ ॥
मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां
तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।
लेभिरे सपदि भावयतान्त
र्योषितः प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥
पानधौतनवयावकरागं
सभ्रुवोनिभृतचुम्बनदत्ताः ।

…काव्यलिङ्गम् ॥२३॥

लब्धेति । लब्धसौरभगुणमेलनात्प्राप्तसौरभोत्कर्षः अतएव मोदितालिः आनन्दितभृङ्गः मदिराणां मद्यानां अङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः इतरेतरस्य योगात् अन्योन्यसम्पर्कात् अतिशयं उत्कर्षं वा अभजत । मद्यगन्धादौ मुखगन्धादौ चोभयथा दर्शनं संशय इति भावः । अतएव संशयालङ्कारः ॥ २४ ॥

मानेति । मानभङ्गपटुना कोपशमनसमर्थेन सुरतेच्छां मदनोद्दीपनेन इति रागमारुण्यमनुरागं प्रथयता प्रकाशयता अन्तरन्तः भावयता रञ्जयता मदेन प्रणयिनेव योषितः स्त्रियो लेभिरे प्राप्ताः । … ॥ २५ ॥

पानेति । … व्याख्या: … । …

प्रेयसामधररागरसेन
स्वङ्कितासधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥
अर्पितं रसितवत्यपि नाम
ग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।
उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती
वीक्ष्य मद्यमितरा तु ममाद ॥ २७ ॥
अन्यथान्यवनितागतचित्त
चित्तनाथमभिशङ्कितवत्या ।

सखी वयस्या चेत्यमरः । अतएव निभृतचुम्बनचतुराः सुभ्रुवः पानधौतनवयावकरागं मधुपानक्षालितलाक्षारागं स्वमधरं प्रेयसामधरेषु यो रागस्तस्माल्लाक्षारागरूपेण ररञ्जुः किल । अन्ययुवत्या अन्यलाधानमिह रञ्जेरर्थः । किलेत्यपरमार्थे तेन पानधौतरागेषु स्वाधरेषु प्रेयोऽधररागसङ्क्रमण नाटितकेन सखीसमक्षमेव प्रियाचुम्बनद्वारस्याभावरित्यर्थः । अत्रागन्तुना रञ्जनेन सहजचुम्बननिगूहनान्मीलनालङ्कारभेद । मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनमिति लक्षणात् ॥ २६ ॥

अर्पितमिति दयितेनान्ययुवतेः सपत्न्याः नामग्राहं नाम गृहीत्वा णमुलन्तादिति णमुल् प्रत्ययः । अर्पितन्दत्तं मद्यं रसितवती आस्वादितवत्यपि । रसतेरास्वादनार्थात् क्तवतु उगितश्चेति ङीप् । काचिदिति शेषः । मदमुज्झति स्म न ममादेत्यर्थः । इतरा तु सपत्नी तु मद्यमपिबन्त्यपि वीक्ष्य दृष्ट्वैव ममाद मत्ता । मनोनैर्मल्यमेव मदहेतुरिति भाव । अत्र पूर्वार्द्धे रसितवत्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः उत्तरार्द्धे त्वपिबन्त्यपि ममादेति विभावना । कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना । तयोरेकत्र तुल्यकालविशेषोक्तिर्निगद्यते । तयोः सङ्करः ॥ २७ ॥

अन्यथेति । चित्तनाथमन्तरेणान्यवनितागतचित्त सपत्नीसङ्क्रान्त-

पीतभूरिसुरयापि न मेदे
निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥
कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा
प्रागथो मधुमदाहितमोहा ।
कोपितं विरहखेदितचित्ता
कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥
कुर्वता मुकुलिताक्षियुगानां
मङ्गसादमवसादितवाचाम् ।
ईर्ष्ययेव हरता ह्रियमासां
तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

चेतसमभिगड्डिमश्या तदिष्टविश्लथत्वा कन्यश कयाचित् स्त्रिया पीत भूरिसुरयापि न मेदे न मत्तम । भावे लिट् । तथा हि मनसो निर्वृतिर्मदहेतुर्हि । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यास । यथा न मोऽभीष्ट । अन्यथा यावद्भाया पानाधरादिति ॥ २८ ॥

कोपवतीति । प्राक् प्रथमं कोपवती सती अनुनयाननुनयान् प्रियप्रार्थनान्यगृहीत्वा अस्वीकृत्य । अथो अनन्तरं विरहखेदितचित्ता स्वा-त्मापराधा मधुमदाहितमोहा सततविरहविह्वला सती कान्तम् कोपितमात्मना रोषितं कलयन्ती जानती अनुनिन्ये । कान्तस्य कोपं स्वमत्तेति प्रार्थितानी मत्तेषु किम सम्यग्विदितमिति भाव । एवं वह-कामरिता ॥ २९ ॥

कुर्वतेति । मुकुलिताक्षियुगानां अवसादितवाचां कुञ्चित लिराणां अङ्गसादमङ्गमदावसादयत्रीर्निर्वर्तयता कुर्वता ह्रियं हरता मद-ईर्ष्ययेवं ईर्ष्ययेव । तथा हि दोषवतां गुणः स्वयमनुकारितामात्मगुण-प्रकाशकं स्वयमकारि कृत। सुखयोग्यताद्गुणान्विततामिति भाव ॥

गण्डभित्तिषु पुरा सहगीषु
व्याञ्जि नाञ्चितदृशाम्प्रतिमेन्दुः ।
पानपाटलितकान्तिषु पश्चा
ल्लोध्रचूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥
उद्धतैरिव परस्परसङ्गा
दीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।
योषितामतिमदेन जुघूर्णु
र्विभ्रमातिशयपुंषि वपूंषि ॥ ३२ ॥

गण्डेति । प्रतिमेन्दुः प्रतिबिम्बचन्द्रः सहगीषु स्वच्छानन्तर्षु च स्थितया सुदृशां गण्डभित्तिषु पुरा सुरापानात्पूर्वं न व्याञ्जि नाभिव्यक्तैकतापत्त्या तद्विविक्ततया न गृहीत इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कारः सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् । विपूर्वादञ्जेः कर्मणि लुङ् । आडजादीनामित्याडागमः । पश्चात्पानानन्तरम् पानेन पानमदेन पाटलिता पाटलीकृता कान्तिर्यासां तासु गण्डभित्तिषु लोध्रचूर्णस्य लोध्ररागस्य तिलकस्येवांशम् । तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषका द्वितीयश्च तुरीयश्च न स्त्रियामित्यमरः । तत्साकारतिरोहिततदेक आसीत् । वैवर्ण्यादिविक्रियाभावादित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति निदर्शना पूर्वोक्तसामान्यसंसृष्टा ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिति । उद्धतैः दृप्तैरिव कुचकुम्भैः परस्परसङ्गादन्योन्यसङ्घर्षादुभयतः ईरितान्याकृष्टानि तथा विभ्रमातिशयं विलासविशेषं पुष्णन्ति तानि । नपुंसकस्य झलचः इति नुमागमः । योषितां वपूंषि । पूर्ववन्नुमागमः सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः । अतिमदेन जुघूर्णुः चेलुः । भ्रमणार्थकघूर्णधातोरुपस्थितिरिह। यथा इयमकमक्लाह अपादभङ्ग इति भावः ३२ ॥

चारुता वपुरभूषयदासां
तामनूननवयौवनयोगः ।
तम्पुनर्मकरकेतनलक्ष्मी
स्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥ ३३ ॥
प्रीवतामुपगतास्वनुवेलं
तासु रोषपरितोषवतीषु ।
अग्रहीन्न सभयं धनुरज्ज्याम्

चारुतेति । चारुता शोभा तां वपुरासां सौन्दर्यमभूषयत् । तां चारुतामनूननवयौवनयोगः सम्पूर्णयौवनसम्बन्धोऽभूषयत् । तं पुनर्नवयौवनयोगं मकरकेतनलक्ष्मीर्मदनसम्पत्तिरभूषयत् । तां मकरकेतनलक्ष्मीं दयितसङ्गम एव भूषा यस्य स मदोऽभूषयत् । तं मदं तु दयितस- ङ्गम इत्यर्थः [illegible] प्रयोगश्चे [illegible] प्रयोगो [illegible] । यथा [illegible] प्रयोगः [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] स्यात् पूर्वपूर्वस्याति क्रमात् । [illegible] इति चयपाणम् ॥ ३३ ॥

प्रीवतामिति । प्रीवतां [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] तासु [illegible] । [illegible] । [illegible] रोष [illegible] परितोष [illegible] भावः । रोषपरितोष [illegible]

मास नूज्झितनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥

शङ्कयाऽन्ययुवतौ वनिताभिः
प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।
न च्चमम्भवति तत्त्वविचारे
त्वरेण हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे हृषिताभि
र्वल्लभानभि तनूभिरभावि ।
आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो
लोलति स्म वचनेषु वधूनाम् ॥ ३६ ॥

[illegible] तेनोक्तं [illegible] ॥ ३४ ॥

शङ्कयेति । वनिताभिरन्ययुवतौ सपत्न्यां शङ्कया [illegible] दयितः स्फुटमेव निश्चितवदेव प्रत्यभेदि निष्ठुरमुक्तः [illegible] मिथ्याभियोग इति शङ्कां परिहरति । नेति । [illegible] हता संवृतिर्गोपनं यस्य तच्चेतस्तत्त्वविचारे भूतार्थचिन्ता[illegible] न भवति [illegible] इति भावः । [illegible] ॥ ३५ ॥

आननैरिति । वल्लभानभि वल्लभानभिलक्ष्य । [illegible] विचकसे [illegible] भावे लिट् । तनूभिरङ्गैर्हृषिताभिः पुलकिताभिः । [illegible] अभावि भूतम् । भावे लुङ् । हृदयमार्द्रतामाप [illegible] । वचनेषु रोषो लोलति वर्तते स्म [illegible] विशेषणैर्वधूनामनेकक्रियायोगवर्णनात् [illegible] । [illegible] इति [illegible] ॥ ३६ ॥

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं
प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशि।
चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां
कार्मणत्वमगमन्रमणेषु ॥ २७ ॥
लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा
गौरवाढ्यमपि लाघविकेन।
मानवञ्चनविदा वदनेन

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतियत्नमेव मनोज्ञं स्वभावसुन्दरमित्यर्थः । प्रेमासक्तिः कार्यं प्रयोजनमनपेक्ष्य विकाशि वर्धमानम् अनौपाधिकमित्यर्थः । प्रेम अकृतकसम्भ्रममकल्पितसम्भ्रमं रम्यं चाटु प्रियवचनञ्चासां स्त्रीणां रमणेषु प्रियेषु कार्मणत्वं वशीकरणकर्मत्वम् । मन्त्रक्रिया संवदनं मूलकर्म तु कार्मणमित्यमरः । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । अगमन् प्रापानि । गमेर्लुङ्, च्लेरङादेशः । अत्र रूपादिष्वारोप्यमाणस्य कार्मणत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ २७ ॥

लीलयेति । लाघवमल्पत्वं निरभिमानत्वमस्यास्तीति लाघविकं लाघव्य-त् । अत इनिठनाविति ठन्प्रत्यये ठस्येकः यस्येति चेति लोपे [illegible]-[illegible]स्येति यकारलोपः । अन्यत्र तु लघ्व [illegible]ीति लाघवि-[illegible] [illegible]कारी । लघ्वाद्ठञ् प्रत्ययः । तेन लाघविकेन मानवञ्च-विदा अहङ्कारहरणदक्षेण । अन्यत्र परिमाणज्ञानाय पटुना । सु-तनोः स्त्रियाः वदनेन कर्त्रा गौरवाढ्यं गाम्भीर्यसम्पन्नमपि । अन्यत्र [illegible]गुरुमपि दयितस्य हृदयं लीलया विलासेनैव तुलयित्वा । अन्य-[illegible]नैव उन्नाय गुरुरपि लघुतयाभीष्टार्थः । [illegible] [illegible] [illegible] दानेन लीलयैव । अत्र विशेषणसाम्यादृष्टे वदने [illegible] [illegible] [illegible] च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । हृदयस्य प्रतीयमा-

क्रीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥
स्पर्शभाजि विशदच्छविचारौ
कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।
सन्दतिन्दधति पेतुरजस्रं
दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥
यूनि रागतरलैरपि तिर्य्यक्
पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मरुन्दभेदेन क्रीतलोके रची विक्रदृदयावर्ज्जने कौशिकक्रयवद्‌.. ॥ ३८ ॥

सुरं मदालसत्वं वर्णयित्वा सम्प्रति सुरतक्रीडार्थं प्रक्रौति । तत्र सुरते द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति । बाह्यं च प्रेक्षणभाषणा ...अनेकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषमादराह । स्पर्शेति । स्पर्शभाजि सुखस्पर्शे विशदा निर्मला शुभ्रा च या छविः कान्तिस्तया चारौ रम्ये सुरताय कल्पिते रतिसुखदानाय सृष्टे विहार योग्यतया सज्जीकृते च सर्वविशिष्टानुकूल्यं सन्तत मत्यन्तं दधति दधाने प्रियतमे शयने च मृगदृशां दृष्टयोऽजस्रं निरन्तरं पेतुः पतिताः ... विलासः ... । ... तयोः प्रकृतयो... ॥ ३९ ॥

यूनीति । रागेण तरलैश्चञ्चलैरपि ... । यूनि ... तिर्य्यक्पातिभिः ... दीर्घदर्शिनेत्रायतानां ... । ... तिर्य्यक् पातिभिः कुटिलगतिभिरपि दीर्घत्वविशिष्टामपि ... श्रुतिगुणेन ... युतस्य । ... मध्य ... ... । ... ... दृश्य ... ...

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं
प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकाशि ।
चाटु चाकृतकसंभ्रममासां
कार्मणत्वमगमन्रमणेषु ॥ ३७ ॥
लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा
गौरवाढ्यमपि लाघविकेन ।
मानवञ्चनविदा वदनेन

रूपमिति । अप्रतिविधानमप्रतियत्नमेव मनोज्ञं रूपमाकृतिः सुन्दराकृतिः सुन्दराकृतिः कार्यमयोजनमनपेक्ष्य विकाशि वर्धमानं प्रेम अनौपाधिकमित्यर्थः । प्रेम अकृतकसंभ्रममकृत्रिमसंभ्रमं चाटु प्रियवचनञ्चासां स्त्रीणां रमणेषु प्रियेषु कार्मणत्वं वशीकरणकर्मत्वम् । मूलक्रिया संवननं तु कार्मणमित्यमरः । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । अगमन् प्रापन् । लिङ्गि लुङि च्लेरङादेशः । अत्र रूपादिष्वारोप्यमाणस्य कार्मणत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ३७ ॥

लीलयेति । लाघवेन लिखितीति लाघविकं लाघवम् । अत्र दृतादिभ्यश्चेति ठनुप्रत्यये ठस्येकः यस्येति चेत्यलोपे कलत्रस्येति यकारलोपः । अन्यत्र तु लघुत्वं पण्यमस्यास्तीति लाघविकं वणिक्सहकारी । तस्मात् ठञ् प्रत्ययः । तेन लाघविकेन मानवञ्चनविदा अहङ्कारहरणदक्षेण । अन्यत्र परिमाणप्रतारणे पटुना । सुतनोः स्त्रियाः वदनेन कर्त्रा गौरवाढ्यं गाम्भीर्यसम्पन्नमपि । अन्यत्र गुरुत्वयुक्तमपि दयितस्य हृदयं लीलया विलासेनैव तुलयित्वा । मानाभावेनैव उन्नाय गुर्वपि लघुतयानीतमर्थः । कीर्तं दत्तमेव दानेन स्वीकृतमेव । अत्र विशेषणमहिम्नैव वदने वाणिजकत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । हृदयस्य प्रतीयमा-

क्षीतमेव हृदयन्दयितस्य ॥ ३८ ॥

स्वर्णभाजि विशदच्छविचारौ

कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

सङ्गतिन्दधति पेतुरजस्रं

दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक्-

पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

मदनक्षोभेन क्षीतत्वोक्तेः रत्यौत्सुक्यहृदयावर्जने कौशिकमुक्तम् । रूपका-रोपः ॥ ३८ ॥

इदं महानुभवं वर्णयित्वा सम्प्रति सुरतकेलिं वर्णयितुं प्रक्रमते । तत्र सुरतं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति । बाह्यं च प्रेक्षणभाषणालिङ्गनचुम्बनाद्यनेकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषमाह । स्वर्णेति । स्वर्णभाजि सुवर्णमये विशदा विमला शुभ्रा च या छविः कान्तिस्तया चारौ रम्ये सुरताय कल्पिते रतिसुखदानाय क्लृप्ते विहारयोग्यतया सज्जीकृते च सङ्गतिमानुकूल्यं संयोगं च दधाने प्रियतमे शयने च मृगदृशां दृष्टयोऽजस्रमविच्छिन्नं पेतुः पतिताः युगपदुभयावलोकनाभिलाषं व्यञ्जयामासुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयोः प्रकृतयोरेव धर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥ ३९ ॥

यूनीति । रागेण तरलैश्चञ्चलैरपि दर्शनोत्सुकैरपीत्यर्थः । यूनि प्रिये तिर्यक्पातिभिः कटाक्षतया वक्रचारिभिः दीर्घदर्शिभिरायतालैः आलोकनव्यापारपरैरित्यर्थः । अन्यत्र रागद्वेषपक्षपातैः अतएव तिर्यक्पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि दीर्घदर्शिभिरागामि कार्यदर्शिभिर्बुधैः श्रवणे श्रुतिगुणेन शब्दग्रहणपाटवेन युतस्य । श्रुतेनेनेति श्रवणं तेनावधानेन च युतस्य कर्णस्य नातिक्रमं न चक्रे । अन्यत्र विद्वान्भिर्बुधैः इत्युक्तं भवति । अत्र अन्यत्र श्रुतिगुणेन युतस्य श्रुतमिति

दीर्घदर्शिभिरकारि वधूनां
लङ्घनं न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥
सङ्कथेच्छुरभिधातुमनीशा
सम्मुखी न च बभूव दिदृक्षुः ।
स्पर्शनेन दयितस्य नतभ्रू
रङ्गसङ्गचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥
उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा
रुन्धती किल तदाचयमार्गम् ।
आवरिष्ट विकटेन विवोढु

[illegible] तस्य चक्षुषा नाकारि रागद्वयपक्षोऽपि [illegible] कदापि
[illegible] भाव । [illegible] रागद-
[illegible] इति [illegible]

वंचसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

अंशुकं हृतवता तनुबाहु-
स्वस्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा।
भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्रा
पर्यरम्भि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥

सञ्जहार सहसा परिरब्ध-
प्रेयसीषु विरहय्य विरोधम्।
संहितं रतिपतिः स्मितभिन्न-
क्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

चेष्टाविशेषेस्त्वाविगूहनान्दोलनभेदः एषा लज्जालक्षण मध्यमा मध्यमा ॥ ४२ ॥

अंशुकमिति। अंशुकमुत्तरीयं हृतवता परिणेत्रा भर्त्रा तन्वोः कृशयोः बाह्वोः स्वस्तिकोबन्धविशेषः तेनापिहिते आच्छादिते मुग्धे सुन्दरे कुचाग्रे यस्याः सा तथोक्ता। अचिरोढा नवोढा भिन्नानि शङ्खस्य वलयानि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा रभसाद्वेगात्पर्यरम्भि गाढमालिङ्गितेत्यर्थः। रभेस्कर्मण्यात्कर्मणि लुङ्। रभेरशब्लिटोरिति नुमागमः। एषा तिरोहितलज्जा ॥ ४३ ॥

सञ्जहारेति। तरुणेषु युवसु विरोधं प्रणयकलहं विरहय्य विहाय। रहयतेः स्वार्थण्यन्तात् क्त्वा तस्य ल्यप् ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः। सहसा परिरब्धाः प्रेयस्यो यैस्तेषु परिरब्धप्रेयसीषु आलिङ्गितवधूकेषु सत्सु। रंहयेति कपोलमान: रंहयोक्तक्रोधो प्रतिषेधो यस्यास्त्वामिषस्त्रीनस्य तुमनिषेधः। रतिपतिः कामः संहितमारोपितं महेषुं महान्तं शरं स्मितभिन्नक्रोधं स्वव्यापारलाभात् स्मितेनोद्भिन्नदुर्विरोधं च यथा तथा आशु सञ्जहार। सिद्धेऽर्थे साधना-न्तराभावादित्यर्थः परिरम्भानन्तरं यूनां विरहयति मानः ॥ ४४ ॥

स्रंसमानमुपयन्तरि वध्वाः
श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।
आत्मनैव रुरुधे कृतिनेव
स्वेदसङ्गि वसनञ्जघनेन ॥ ४५ ॥
पीडिते पुर उरः प्रतिपेषं
भर्त्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।
स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्या
स्तन्मयत्वमभवद्धृदयस्य ॥ ४६ ॥
दीपितस्मरमुरस्युपपीडं
वल्लभे घनमभिष्वजमाने ।

स्रंसमानमिति । उपयन्तरि भर्त्तरि रसेन रागाच्छ्लिष्टवत्यर्थः । उपसपत्नि सपत्नीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् । श्लिष्टवति आश्लिष्टवति सति स्रंसमानं स्पर्शसुखपारवश्यात् भ्रश्यमानं तथापि स्वेदसङ्गि स्वेदेन सात्त्विकेन सक्तं बद्ध्वा वसनं कृतिना कुशलेन सस्वेद हावमिति ज्ञात्वेवेत्यर्थः । जघनेन कर्त्रा आत्मनैव स्वयमेव रुरुधे रुद्धम् । सा तु न वेत्तीति भावः स्वेदहेतुकस्य वसनरोधस्य स्वनाभवस्तानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

पीडित इति । युवत्या यूनते स्तनयुगेन भर्त्तरि प्रतिनार्याः पुरोऽग्रे समक्षमेव उरः प्रतिपिष्य । उर प्रतिपेषम् । परि क्लिश्यमाने चेति णमुल् कर्मोपपद स्त्व्यव्ययसंज्ञा । वक्षः प्रतिपीड्येत्यर्थः; पीडिते सति दलत ईर्ष्यया दीर्यमाणस्य प्रतिनार्याः सपत्न्याः हृदयस्य तन्मयत्व भर्तृतादात्म्यं स्पष्टमभवदेव । अन्यथा कथमन्यपीडनादन्यदलनमिति भावः । अतएवेयमसङ्गत्यलङ्कारोपजीविनी तन्मयत्वोत्प्रेक्षेति सङ्कर का-

वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ
सुभ्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥
सम्प्रवेष्टुमिव योषित ईषुः
क्लिश्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।
आत्मनः सततमेव तदन्त-
र्वर्त्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥
स्नेहनिर्भरमधत्त वधूना-
मार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

दीपितेति । वल्लभे दीपितस्मरं उद्दीपितकामं यथा तथा उरस्युपपीडम् । उरस्युपपीड सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः इति णमुल् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । परिरम्भमाणे सति परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनमित्यमरः । सुभ्रुवः कुचकुम्भौ कठिनतातिशयेन वक्रतामपरिभग्नतां न ययतुर्न प्रापतुः । अत्र गाढालिङ्गनात् कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४७

सम्प्रवेष्टुमिति । योषितः क्लिश्यतामालिङ्गतामिष्टतमानां हृदयं सम्प्रवेष्टुमीषुरिच्छन्ति स्मेव इति गाढालिङ्गननिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षेयं गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा वा विवक्षाभेदात् । अत एवाक्रमः स्यात् सततमेव तदन्तर्वर्त्तिनस्तेषामिष्टतमानामन्तर्हृदयेष्वेव स्थिताः न जानन्नूनं अन्यथा कथं पुनः प्रवेशेच्छेति भावः । इयमज्ञानोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षा सापेक्षेति सजातीयसङ्करः ॥ ४७ ॥

स्नेहेति । स्नेहनिर्भरं प्रेमरसपूर्णं तैलादिकद्रवद्रव्यपूर्णञ्च । स्नेहो रसो द्रवश्चार्द्रयोरिति वैजयन्ती । अतएव वधूनां वपुरन्तरार्द्रतां द्रवत्वमधत्त स्नेहद्रव्यसम्पूर्णमन्तरार्द्रम्भवतीति भावः । असंशयं संशयस्याभावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतोऽयमाभावानि पुंसि गाढम्परिरम्भत इति

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्र
क्नोपमम्बु ववृषे यतनेन ॥ ४९ ॥
न स्म माति वपुषः प्रमदाना
मन्तरिष्टतमसङ्गमजन्मा ।
यद्बहुर्बहिरवाप्य विकाशं
व्यानशे तनुरुहाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥
यत् प्रियव्यतिकराद्वनिताना
मङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।

परिरम्भिणि गाढाश्लेषिणि यूनि अनेन वपुषा कर्त्री वस्त्रं क्नोपयित्वा परिषिच्य वस्त्रक्नोपम् । क्नुधातोर्ण्यन्तात् लीलादिना पुगागमे चेले क्नोपेरिति णमुल् । अम्बु ववृषे । वृषेः कर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्य निर्गमनाद्बहिरम्बुसांवत्सरात् तन्निमित्तोऽयमन्तरार्द्रत्वोत्प्रेक्षा प्रियाङ्गस्पर्शात्ताः स्विन्ना इति सात्त्विकोदयोक्तिः ॥ ४९ ॥

न स्मेति । प्रमदानामिष्टतमसङ्गमेन जन्म यस्य सः । जन्माद्युत्तर-पदत्वाद्व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति वामनः । बहुर्विपुलः । विपुलानेकयो-र्बहुरिति वैजयन्ती । हर्षो वपुषोऽन्तर्न माति स्म अत्युद्रेकान्नाल्पः स-म्मित इत्युत्प्रेक्षा । कुतः यद्यस्माद्बहिर्वपुषो बहिर्विकाशं वृद्धिमवाप्य तनुरुहाणि रोमाण्यपि व्यानशे व्याप । कर्तरि लिट् । अश्नोतेश्चेति नुडागमः । अत्र बहिर्विकासेन निमित्तेनान्तरमानोत्प्रेक्षा । आनन्द-रोमाञ्चयोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः ॥ ५० ॥

यदिति । वनितानां स्त्रीणां प्रियस्य भर्तुर्व्यतिकरात्सम्पर्कादङ्गमा-त्रस्थेनाङ्गव्यापिना पुलकेन च पुलकेन बभूवे भूतमिति यत् । भावे लिट् । तेन पुलकोदयेन पुलोद्गमेन च स्वयमुच्छ्वसिताभिरुच्छ्वसिताभिर्नीवी-ग्रन्थ्या आश्लथिताभिव नीविभि सत्वरया कटितटे अन्यथा मन्मथबद्धेन

प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभि
र्नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥
ह्रीभरादवनतम्परिरम्भे
रागवानवटुजेष्ववकृष्य ।
अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं
योषितोमुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥
पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पौनरुक्त्यात् । सपदि बन्धनमोक्षो ग्रन्थिभेदो निगडमोचनं च प्रापि प्राप्तः कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो बद्धान् मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतपुलकनीविगताद्गलत्वोच्छ्वसितत्वादिविशेषणसाम्याद्बन्धनमोचनसम्ब-न्धाच्च अप्रकृतपुलकारागादि प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥५१॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति । ह्रीति । परिरम्भे आलिङ्गने ह्री-रेः भरत्वात्स्वादवनतं भाराक्रान्तं नमतीति भावः । अर्पितं स्वमुखे नि-हितमोष्ठ एव दलं पत्रं यस्य तद्योषित आननमेव पद्मं रागवान् रागी अवटुजेषु घाटाविरोरुहेषु अवटुर्घाटा कृकाटिकेत्यमरः । अवकृष्य अ-वटुजाकर्षणेनोन्नमय्येत्यर्थः । मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षजिति षच् प्रत्ययः । अधासीत् पपौ । धेटो लुङ् आदेच इत्यात्त्वं अस्तिसिचोऽपृक्त इतीडागमः । अत्राननोष्ठयोः पद्मदलत्वरूपणात्तस्यानुरागिणो मधुपत्वं च गम्यत इत्येक-देशविवर्ति रूपकम् ॥ ५२ ॥

पल्लवेति । पल्लवेन उपमित्या सादृश्येन यत्साम्यं तेन स-पक्षं उभयोरपि पल्लवैकोपमानत्वसाधर्म्यात्सदृशं अधरोबिम्बमिव तदधरबिम्बं अभीष्टे प्रियतमे दष्टवति सति । सह दृशा वर्तत् । तेन

पर्यकूजि सरुजेव तरुण्या
स्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥
केनचिन्मधुरमुल्बणरागं
बाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं
सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥
रेचितम्परिजनेन महीयः
केवलाभिरतदम्पति धाम ।

पर्येति । सङ्गमीहितः पुरुषस्य सः । तेन सरुजेव सव्यथेनेव । स्त्रीपुरुषा चोमलाय करुणरः । तारास्फुटैः क्रोधन्ति कुतः लोलानि चलानि वलयानि कङ्कणानि यस्य तेन तरुण्याः करेण पर्यकूजि परिकूजितम् । भावे लुङ् । उहुङ्कःसाहुङ्कःस्वायने उहुद इति भावः । अत्र कङ्कणझङ्कारस्य करकूजनस्य विधूननहेतुकस्य सरुजेवेति रुग्घेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५३ ॥

केनचिदिति । केनचिद्रागिणा मधुरं रसवत्सुल्बणरागमतिरक्तं तथापि विरहेष्वधिकं बाष्पेण विरहोष्मणा तप्तं सुभ्रुव ओष्ठपल्लवमपास्य परसं साद्रर्गीतं अक्षि चुचुम्बे चुम्बितम् । अत्र तप्तत्वरसवत्त्वयोर्विशेषणगत्याधरत्यागाक्षिचुम्बनहेतुकत्वाज्जितरूप काव्यलिङ्गम् ॥ ५४ ॥

एवं मधुरसुरतसुखानन्तरमुत्तमसम्मप्तौ इति । रेचितमित्यादि परिजनेन रेचितं रिक्तीकृतम् । अतएव केवलाभ्येकाकिना अभिरतौ दम्पती जायापती यस्मिन् तत् । दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती समा-विमरः । राजदन्तादिषु माया यन्दस्य जमावोदभावश्च विकल्पाविदा-तिदा । मगीयो महत्तरं धाम केलिगृहं कमलाहकेन कश्चौ भगौ

साम्यमाप कमलासखविष्वक्
सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥
आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चै
र्योषितामुरसिजद्वितयेन।
रागिणामित इतोविमृशद्भिः
पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥
कामिनामसकलानि विभुग्नैः
स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः।

विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना सेवितस्याधिष्ठितस्य युगान्तपयोधेः साम्यमापेत्युपमालङ्कारः। युगान्तविशेषणं विविक्ततोद्योतनार्थं एतेने-त्यादिश्लोकोक्ता ॥ ५५ ॥

अथ स्तनस्पर्शविहारमाह। आवृतानीति। उच्चैरुन्नतेनोरसिजद्वितयेन निरन्तरं नीरन्ध्रमावृतानि संवृतान्यपि योषितां हृदयानि वक्षांसि चेतांसि च इत इतोविमृशद्भिरितस्ततः परामृशद्भिः रागिणां पाणिभिर्जगृहिरे गृहीतानि। निगूढं वस्तु हस्तपरामर्शाल्लभ्यत इति एकत्र भावः अन्यत्र तत्स्पर्शः प्रियकरस्पर्शमात्रं हृदयग्राह्योऽभूदिति भावः। नैरन्तर्येण प्रतिबध्नतोरपि कुचयोः कथञ्चिदन्तरं सम्पाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति वाक्यार्थः। अत्र द्वितयानामपि हृदयानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः। ५६।

कामिनामिति। स्वेदवारिणा सात्त्विकेनाङ्गुलीस्वेदेन मृदुभिः कोमलताङ्गतैरतएव विभुग्नैर्विनम्रैः कामिनां करजाग्रैः नखाग्रैः कठिने-कामिनीकुचतटेषु असकलान्यसमग्राणि पदानि संतानि कथञ्चिदक्षियन्त कृतानि। कठिनेषु मृदूनां पदलाभो दुःसम्पाद्य इति भावः। नखक्रिय

अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चि
त्कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥
सोष्मणस्तनशिलाशिखराग्रा
दात्तघर्मसलिलैस्तरुणानाम् ।
उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तै
र्निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥
आत्मशङ्किरभिनीविविवीची
र्लोलमानविततांगुलिहस्तैः ।

प्रकृतोऽर्थः । अत्र कुचानामीदृक्काठिन्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-शयोक्तिः ॥ ५७ ॥

सोष्मण इति । सोष्मणो यौवनोष्मयुक्तात् स्तनावेव शिला शिखरे तयोरग्रादुपरिभागादात्तघर्मसलिलैरुपात्तस्वेदविकारात् प्राप्तस्वेदैः तरु-णानां हस्तैरुच्छ्वसत्कमलवच्चारुषु निम्ननाभिष्वेव सरसीषु निपेते निपतितम् । आश्लिष्टानां कुचयोर्नु उद्घाटनात्पर्यपि पातोऽयुक्त इति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्टा ततो नाभिदेशमस्पृशन्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिखरत्वेन नाभीनां सरसीत्वेन च रूपणाद्धस्तानां कमलादिरू-पणमत्र रूप्यत इति एकदेशविवर्ति रूपकम् ॥ ५८ ॥

आत्मशङ्किरिति । वलयो वीचय इव वलिवीचीरभित आत्मशङ्किः नैः । शाक्नोत्याद्योश्चेत्यनदन्ति चानश् न तु शानच् लोलतेः परस्मैपदित्वात् । अत एव लोलमाना इत्य-इति वामनः । लोलमानाः विततः प्रसारिताश्चाङ्गुलयो येषां तै हृत्वा येषां तैरभीष्टैः प्रियतमैः कुम्भिनां मध्यं सुदृष्टिमिर्यान्ति मात्रं यत्कर्मिणि अत्यभयादत्यल्पेन मुग्धा मानं कलैव प्रतिपेदे न तु प्रविष्टमात्रादिति भावः । आशुद्दिमेयस्य हृदिमेयस्योक्ते-

सुभ्रुवामनुभवात् प्रतिपेदे
मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५९ ॥
प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु
प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।
औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री
वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥
कामिनः कृतरतोत्सवकाल
क्षेपमाकुलवधूकरसङ्गि ।
मेखलागुणविलग्नमसूया
न्दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ ६१ ॥

रतिशयोक्तिभेदोऽलङ्कारः ॥ ५९ ॥

प्राप्येति । नाभिरेव नदो ह्रद इति रूपकम् तत्र मज्जनं प्राप्याशु निवसनग्रहणाय वस्त्राकर्षणायेत्यर्थः, प्रस्थितं वस्त्रग्रहणं कुर्वाणमिति भावः । प्रस्थितमारब्धम् । उपनीवि नीविसमीपे प्रायेण तत्र भवमौपनीविकम् अध्यात्मादित्वादित्यर्थः । उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् । वल्लभस्य करं स्त्री आत्मकराभ्यामरुन्ध किल रोधं नाटितवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

कामिन इति । व्याकुले प्रियकरनिवारणव्यग्रे वधूकरे सङ्गि यत् मेखलैव गुणस्तत्र विलग्नं दीर्घसूत्रं आततन्तुकं चात्यायतत्वात् बहुधा वेष्टितमित्यर्थः । चिरक्रियश्च । दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय इत्यमरः । एवं कृतो रतस्योत्सवस्य कालक्षेपः कालविलम्बो येन तत्परिधानमधोंऽशुकं कामिनोऽसूयामकरोत् । रसविघातादीर्ष्योद्गमदा मारेत्यर्थः । अत्र कृतरतोत्सवकालक्षेपादिपदार्थानां विशेषणगत्या असूया हेतुत्वादनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ६१ ॥

अम्बरं विनयतः प्रियपाणे-
र्योषितश्च करयोः कलहस्य ।
वारणामिव विधातुमभीक्ष्णं
कक्ष्यया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥ ६२ ॥
ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे
वाससः स्पृशति मानधनायाः ।
भ्रूयुगेण सपदि प्रतिपेदे
रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥

अम्बरमिति । अम्बरं विनयतोऽपसारयतः प्रियपाणेर्योषितः करयोश्च तस्मिन् रोधकयोरिति भावः । कलहस्य वारणां विधातुं निरावरणं कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । कक्ष्यया काञ्च्या । कक्ष्या कक्षे वरत्रायां काञ्च्यां गेहप्रकोष्ठयोरिति विश्वः । कक्ष्येति स्त्रीलिङ्गमात्रेतु कक्षोपहत्तिकाकाञ्चीप्रकोष्ठगजरज्जुष्विति वाक्येषु विश्वः । वलयैः कङ्कणैश्च अभीक्ष्णं शिशिञ्जे शुकुजे । भावे लिट् । भूषणानां तु शिञ्जितमित्यमरः । द्वयोः कलहायमानयोः पार्श्वस्थाः साक्रोशं निवारयन्तीति भावः । शिञ्जतिरयन्ताद्व्यादिर्न दन्त्यादिः योषेव शिञ्जे इति श्रुतेः ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमिति । हृदयेशे प्रिये वाससो ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं विस्रंसयितुम् । ग्रथयतेश्चौरादिकात्तुमुन् । स्पृशति सति मानधनाया मानवत्याः कामिन्या इति शेषः । भ्रूयुगेण रोमभिश्च । कर्त्तरि तृतीयेति तृतीया । सपदि समं युगपदेव विभेदो भङ्गो हर्षश्च प्रतिपेदे प्राप्तः अस्या मानवत्त्वात्कामिनीविषयेषु युगपदमर्षहर्षयोरुदयात्तदनुभावयोरपि युगपदाविर्भाव इति भावः । अत्र भ्रूभङ्गरोमाञ्चक्रिययोः समुच्चयात् समुच्चयभेदः स च विभेद इति श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति सङ्करः ॥ ६३ ॥

आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे
नीविमर्द्दमुकुलीकृतदृष्ट्या ।
रक्तवैणिकहताधरतन्त्री
मण्डलक्वणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥
आहताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः
सुभ्रुवां कृशिमशालिनि मध्ये ।
श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु

आश्विति । इष्टस्य प्रियस्य कराग्रे नीविं वस्त्रग्रन्थिं आशु झटित् लङ्घितवति अतिक्रान्तवति ऊरुमूलगते सतीत्यर्थः । अत एव मुकुलीकृतदृष्ट्या सुखपारवश्यादर्द्धनिमीलिताक्ष्या स्त्रिया रक्तो रक्तकण्ठः स्वयञ्चा-मनुमतः विनागिरस्तस्य वैणिको वीणावादननिपुणः । शिल्पमिति ठक् । रक्तेन वैणिकेन दन्तनखक्षतेन हतं वादितं यदधरतन्त्रीणां मण्डलं समूहः षड्जतन्त्रीकसप्तस्वरादिभेदः तस्य क्वणितमिव चारु यथा तथा चुकूजे कूजितम् । भावे लिट् । अधरपदस्य तन्त्रमाधुर्याति-पदात् । सर्वदेहव्यातिरेकार्द्धनन्तीसञ्चसत्वातिशयमनोहरः कोऽपि र-वविशेषोऽभूत्, कण्ठकूजितविशेषः इति भावः । अतएव रक्तवैणिकहतेति विशेषणं क्वणितचार्विति उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

आहतेति । आहताः अङ्गुलयो यस्य स प्रियकरः तस्य भावः अधिमा कार्श्यम् । पृथ्वादिभ्य इमनिच् रऋतोहलादेर्लघोरिति रेफा-देशः । तेन शालते शोभते तस्मिन् सुभ्रुवां मध्ये अतिरिक्तोऽधिकोऽभूत् । मध्यस्यातिकार्श्यादसंकोचोऽभूदित्यर्थः । पृथुलासु श्रोणिषु कटिषु । कटिर्नितम्बश्रोणीति उभयोरेव स्मृतौ निर्णयः । अतएव कदलीषु न-ग्नेन अर्थमात्र दन्त्यागेन स्पर्शेन श्रोणिमण्डले दिव्यन्, अतएव मध्यातिरे-कोऽन्तर्मदोक्तिः ॥ ६५ ॥

धैर्य्यमुल्लसदमनोभवभावा
वामताञ्च वपुरर्पितवत्यः।
व्रीडितं ललितसौरतधार्ष्ट्ये
तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः॥ ६८॥
पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।

धैर्य्यमिति। तरुण्यः उल्लसन् उद्रिक्तो मनोभवभावो रतिरागो यासां ता अपि अभिरुचितेषु प्रियेषु धैर्य्यमौदासीन्यं तेनिरे। वपुः स्वाङ्गमर्पितवत्यो यथेष्टकरणाय दत्तवत्योऽपि वामतां वक्रताञ्च तेनिरे ललितं मनोहरं सुरतं सुरतसम्बन्धि धार्ष्ट्यं प्रागल्भ्यं यासां तान्यपि व्रीडितं व्रीडां तेनिरे इह स्त्रीणां रहसि रागाद्यार्द्रधार्ष्ट्यादि गुणस्यानन्तुरुक्तया सहज धैर्य्यवक्रताव्रीडितैः पुनः पुनः प्रतिबन्धन एवेति भावः। अत्र रागादीनां धैर्य्यादिभिः सह समावेशविरोधस्य सहजागन्तुकाभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः धैर्य्यादिगुणसमुच्चयात्समुच्चयालङ्कारश्चेति सङ्करः॥ ६८॥

पाणीति। मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभोऽबहिरित्यमरः। करभ इव ऊरवः यस्याः सा करभोरूः स्त्री। ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् प्रत्ययः। अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा कामिनः पाणिरोधं नीविमोचने व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं कुरुते स्म। तथा मधुरं मनोहरं स्मितं गर्भे अन्तर्वर्त्ति यासु ता मन्दहासमिश्राः भर्त्सनाश्च तर्जनाश्च कुरुते स्म। तथा सुखेऽपि अधरनीडनादौ दुःखातिरेके सत्यपि हारि मनोहारि शुष्करुदितमश्रुत्यादनार्द्रं कलिमरोदनञ्च कुरुते स्म। स्त्रीणामेव स्वभावोयदिष्टमर्थनिटतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमनु भुञ्जत इत्यर्थः। अत्र सुखेऽपि दुःखनुभववारात्कुट्टमितारयोऽनुभावोद्भव्य। केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानरी। दुःखितेव बहि॰

कामिनः स्म कुरुते करभोरू
र्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि ॥ ६९ ॥
वारणार्थपदगद्गदवाचा
मीर्ष्यया मुहुरपत्रपया च ।
कुर्वते स्म सदृशामनुकूल
प्रातिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥
अन्यकालपरिहार्यमजस्र
न्सहृदयेन विदधे द्वयमेव ।

धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभि
र्निर्दयत्वमितरैरवलास ॥ ७१ ॥
बाहुपीडनकचग्रहणाभ्या
माहतेन नखदन्तनिपातैः ।
बोधितस्तनुशयस्तरुणीना
मुन्मिमील विशदं विषमेषुः ॥ ७२ ॥
कान्तया सपदि कोऽप्युपगूढः
प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।
संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टि
र्भ्रष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

दक्षयोगिनाभेदः ॥ ७१ ॥

बाह्विति । तनौ शेते इति तनुशयः तनुषु शयः । अधिकरणे शेतेरित्यच् प्रत्ययः । विषमेषुः कामः बाहुपीडनेन निर्दयालिङ्गनेन कचग्रहणेन केशाकर्षणाभ्यामाहतेन मुष्टिघातेन । नपुंसके भावे क्तः । नखानां दन्तानां च निपातैः चैव बोधितः सन् विशदं निःशङ्कं यथा तथा उन्मिमील उद्बुबुधे. तदैतत्कामशास्त्रोक्तबाह्योपचारोद्दीपनत्वं । अत्र प्रकृतविषमेषु विषये पददाहकस्वप्न प्रस्तुत समरवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । एवमेव प्रबोध्यते खलु निद्रालुरितरलौकिकवस्तुनि लौकिकवस्तुसमारोपात् ॥ ७२ ॥

कान्तयेति । कान्तया सपदि सहसा कश्चित् उपगूढः आश्लिष्टः कोऽपि युवा कामी प्रौढपाणिः प्रगल्भहस्तः सन् अपनेतुमियेष । नीवीं मोक्तुमिच्छति स्म । संहताभ्यां निरन्तराभ्यां स्तनाभ्यां तिरस्कृता दृष्टिः तिरोहितदृष्टिः सन् भ्रष्टमेव प्रागेव स्वतः स्रस्तं दुकूलं नापश्यत् स्म । दृष्टितिरस्कारस्य निर्वेदकस्य दर्शनहेतुत्वात् संप्रत्येतद्वाक्यार्थहेतुकम् । नह दृष्टेर्न तिरस्कारात्स्व-

आहतं कुचतटेन तरुण्याः
साधु सोढममुनेति पपात ।
त्रुट्यतः प्रियतमोरसि हारा
त्पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥
सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः
स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।
हासभूषणरवाश्च रमण्याः
कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

ऽपि सम्बन्धरूपातिशयोक्त्यापितमिति सङ्करः । तेन च कुचयोर्लो-
कोत्तरसौन्दर्यं व्यज्यत इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७३ ॥

आहतमिति । तरुण्या युवत्या कुचतटेनाहतमाहतिरमुना
रसा साधु सोढमिति हेतोस्त्रुट्यतः शौर्यभाजो हारान्मौक्तिकवृष्टिः पुष्प-
वृष्टिरिव प्रियतमोरसि पपात इत्युत्प्रेक्षा । विक्रान्तः पूज्यते पुष्पवृष्ट्येति
प्रसिद्धिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानीति । तरुण्याः सीत्कृतानि सीत्काराः । दन्तनिष्पीड-
नार्थो सीदिति शब्दप्रयोगः । मणितं रतिकाले स्त्रीणां कण्ठकूजितवि-
शेषः । मणितं रतिकूजितमित्यभिधानात् । करुणोक्तिः त्रायस्वेत्या-
दिदीनोक्तिः । स्निग्धं स्नेहार्द्रमुक्तमुक्तिः त्वं मे प्राणा इति प्रियशब्द
इत्यर्थः अलमर्थानि निषेधार्थानि वचांसि मा मेत्यादि निवारणवच-
नानि । हासानां भूषणानां च रवाः स्वनाश्च कामसूत्रस्य वात्स्याय-
नादिकामतन्त्रप्रतिपादकशास्त्रस्य पदताम् अध्याप्यत इति पदमर्थं प्रतिपादकत्व-
मिति यावत्तत्तामुपजग्मुः इति गम्योत्प्रेक्षा । यद्वा कामेनैव कृत
सूत्रं तस्य पदानि सुप्तिङन्तशब्दरूपाणि तस्य शास्त्रस्यैतान्येव पदानि
त्वामुपजग्मुरित्युत्प्रेक्षैव ॥ ७५ ॥

उद्धतैर्निभृतमेकमनेकै-

श्छेदवन्मृगदृशामविरामः ।

श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्ची-

नूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

ईदृशस्य भवतः कथमेत-

ल्लाघवं मुहुरतीव रतेषु ।

क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां

काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रै

उद्धतैरिति । निभृतमव्यक्तं स्वरूपमित्यर्थः । एकमेकाकि [illegible] अविच्छेदयुक्तम् । मृगदृशां मणितं रतिकूजितं उद्धतैः स्थूलैरनेकैर्बहुभि-रविरामैरविच्छेदैः कलैरव्यक्तमधुरैः काञ्चीनां नूपुराणां च ध्वनिभिरक्षत-मनभिभूतमेव श्रूयते स्म । श्रुतं मणितस्य तिरोधायकशब्दान्तरसद्भावेऽपि तदश्रवणात्तद्गुणालङ्कारः । [illegible] इति महद्वचनम् ॥ ७६ ॥

ईदृशस्येति । रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं रतिसम्भ्रमान्निपतितं आयतं दीर्घं भूमावपि तत्काञ्चिदाम रशनागुणः कर्तृ ईदृशस्येति काञ्चिदाम्नः स्वायामदर्शनेन जघनविस्तारप्रदर्शनेन इत्थं महत्त्वमस्तीति महत्त्वस्य जघनस्य रतेषूत्कटेषु मुहुः कथमितराघवं मुहुः [illegible] इति भावः । इति जघनस्य महत्त्वप्रदर्शनादित्थं निश्चित [illegible] । [illegible] । [illegible] काञ्चिदाम कर्तृकं [illegible] महत्त्वं ज्ञायते ॥ ७७ ॥

प्राप्यत इति । [illegible]

श्विवमार्द्रनखलक्ष्म कपोलैः ।
दधिरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः
स्वेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥
यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः
सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।
आनुकूलिकतया हि नराणा
माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥
प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि
न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

कथ्यते स प्राक्तम् । किञ्च रभसेन रतिसम्भ्रमेण च्युतपुष्पा अलका
न्यापूर्णकुन्तलाभावि स्वेदबिन्दुरेव कुसुमानीति रूपकं दधिरे दधुः ।
धरतेर्भौवादिकाल्लिटि ञित्त्वादात्मनेपदम् । स्वेदोऽत्र श्रमानुभवः ।
श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः स्वासस्वेदादिभूमिकृत् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्यो यद्यदेव चेष्टितं रुरुचे रोचते स्म
प्रियमभूदित्यर्थः । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति धातोर्लिट् । रुच्यर्थानां
प्रीयमाणः इति सम्प्रदानत्वम् । सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि
तरुण्यः अनुकूलं वर्त्तन्त इत्यानुकूलिकाः । तदस्यानुपूर्व्यप्रतीपलोममनुकूलमिति
ठक् । तासां भाव आनुकूलिकता तया आनुकूलिकतया अनुकूलवर्त्तितयैव नराणां
पुंसां हृदयान्याक्षिपन्त्या वर्जयन्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । दुर्वहं स्तनभरो यासां ता इत्यनेनोपरिसुरतं व्यज्यते ।
अन्यथा विपर्ययस्यायोगात् । अशिता आयताश्च केशा यासां ताः आशितायतकेश्यः
स्त्रियः । स्वाङ्गाच्चेत्यादिना ङीष् । मन्मथरसात् मन्मथ-
रागात् सुरतस्यातिभूमिमत्युत्कर्षाद्गाढं प्राप्य महान्तं सुरतस्याध्यंशम् ।
अतएव स्वेदाम्भसा आर्द्रं ललाटे छिन्नाः केशा यासां ताः कर्मणि तथाः

अश्रमु ; श्रमजलार्द्रललाट
श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥

सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
भूयएव समगंस्त रतान्ते
ह्रीवधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

प्रेषणीयकमिव क्षणमासन्
ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल
च्छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा दृश्यतः इति धातुभावस्य व्यवधानोक्तिः भावनिवृत्तानार्थो वोल्लेखार ॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः यदि चिरं प्रियतमैः सह सङ्गताभिर्वधूभिः प्राक् सुरतादौ चलिता सती प्रचलितापि सखी सखीव चिरेणाच्यत मुक्ता । न सहते इति असहा । पचाद्यच्। विरहस्यासहा विरहमसह मानाः पतीव्रताः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । रतान्ते भूयः पुनः वधूभिः समगंस्त सङ्गता सखीवेत्युपमा । सम्पूर्वात् गमेर्लुङ् समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं कामपरतन्त्र मध्ये विरामावस्थायां ह्रीविरहो लज्जाविच्छेदो न । सुरतेन व्यावृत्ते व्रीडा सङ्गैव भूयस्त्विति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेषणीयकमिति । ह्रिया विभङ्गुराः चञ्चला विलोचनपाताः दृष्टिपातास्तेषु ते सम्भ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन च्छाद्यमानानि वपूंषि येषां तेषु ते सुरतान्ताः सुरतावसाना अपि क्षणं प्रेक्षणीयकं प्रेक्षणीयमासन् नाटकादिवत् प्रेक्षणार्थं वस्तु प्रेक्षणं प्रेक्षणीयकमिति

श्लिष्टमार्द्रनखलक्ष्म कपोलैः ।
दध्रिरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः
स्वेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥
यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः
सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।
आनुकूलिकतया हि नराणा
माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ७९ ॥
प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि
न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

क्रमात्प्राप्ते वा प्राप्तम् । किञ्च रभसेन रतिसम्भ्रमेण च्युतपुष्पा अलका न्ताधूर्णकुन्तलाग्राणि स्वेदबिन्दूनेव कुसुमानीति रूपकं दध्रिरे दधुः । धरतेर्भौवादिकाल्लिटि कित्त्वा दात्मनेपदम् । स्वेदोऽत्र श्रमानुभव । अत्र स्वेदोऽधरत्वादे श्रमस्वेदातिभूमित्वात् ॥ ७८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्यो यद्यदेव चेष्टितं रुरुचे रोचते स्म प्रियमभूदित्यर्थः । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति धातोर्लिट् । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानत्वम् । सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्व्वन् । तथा हि तरुण्यः अनुकूलं वर्त्तन्त इत्यानुकूलिकाः । तदस्यत्यनुपूर्व्वसीपलोमकूलमिति ठक् । तासां भावस्तत्ता तया आनुकूलिकतया अनुकूलवर्त्तितयैव नराणां पुंसां हृदयान्याक्षिपन्त्या वर्जयन्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७९ ॥

प्राप्येति । दुर्वहः स्तनभरो यासां तास्तादृशीरपरिहरतं अभ्यसि । अन्यथा स्त्रियो पराशयमानत्वात् । अभिता आयताश्च क्रोधा याषां ता आयिता यतश्चेयं स्त्रिय । स्वाङ्गाच्चेत्यादिना ङीप् । मन्मथरसात् स्मर रागात् सुरतस्यातिभूमिमपराकाष्ठामध्याय मध्यान्तं सुरतस्यार्थं प्राप्य । श्रमजलेन स्वेदाम्भसा आर्द्रे ललाटे श्लिष्टाः केशा यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा

श्रमजलार्द्रललाट
श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥
सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
भूय एव समगंस्त रतान्ते
ह्रीर्वधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्
ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाता: ।
सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल
च्छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा यत्नतः इति यानुभावस्य स्वभावोक्तिः भावनिबन्धनात्प्रेयोऽलङ्कार ॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः परिचितैः प्रियतमैः सङ्गं सङ्गताभिर्वधूभिः प्राक् सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रवसितापि ह्री सखीव चिरेणाऽमुच्यत त्यक्ता । न च हृतहत्य सह्या । पश्चादजन्ते ... समासः । विरहस्यासहा विरहमसह मा ना यतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । रतान्ते भूय एव वधूभिः समगंस्त सङ्गता सखीवेत्यर्थः । समपूर्वा द्गमेर्लुङ् समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं यागमश्चेति विध, पक्षे सिच्यभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपो न । सुरतेतराले स्त्रीणां लज्जैव भूयसीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिति । ह्रिया विभङ्गुरा: प्रवर्तिता विलोचनपाता दृष्टिपाता येषु ते सम्भ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन च्छाद्यमानानि वपूंषि कान्तयाङ्गानि येषु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षणं प्रेक्षणीयकं दृश्यमिवासन् इत्युपमा । नाटकादिरूपकेषामाहार्थिकं यत् तद्रूपं प्रेक्षणीयकमिति

श्लिष्टमार्द्रनखलक्ष्म कपोलैः ।
दध्रिरेऽथ रमणच्युतपुष्पाः
स्वेदबिन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ३८ ॥
यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः
सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।
आनुकूलिकतया हि नराणा
माक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥ ३९ ॥
प्राप्य मन्मथरसादतिभूमि
न्दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

समाप्यते स्म प्राप्तम् । किञ्च रमणेन रति सम्भ्रमेण च्युतपुष्पा अलका न्तापूर्वं कुसुमान्यपि स्वेदबिन्दूनेव कुसुमानीति रूपकं दध्रिरे दधुः । धरतेर्भ्वादिकाल्लिटि ञित्त्वा दात्मनेपदम् । स्वेदोऽत्र श्रमानुभव । श्रम स्वेदोऽध्वरत्यादे श्यामस्वेदातिभूमितत् ॥ ३८ ॥

यद्यदेवेति । रुचिरेभ्यो रमणेभ्यो यद्यदेव चेष्टितं रुरुचे रोचते स्म प्रियमभूदित्यर्थः । रुचदीप्तावभिप्रीतौ चेति धातोर्लिट् । रुच्यर्थानां प्रीयमाणइति सम्प्रदानत्वम् । सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि तरुण्य, अनुकूलं वर्त्तनमस्त्यासामानुकूलिका । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलमिति ठक् । तासामभावस्तत्ता तया आनुकूलिकतया अनुकूलवर्त्ति तयैव नराणां पुंसां हृदयान्याक्षिपन्त्या वर्जयन्तीत्यर्थान्तरन्यास ॥ ३९ ॥

प्राप्येति । दुर्वह स्तनभरोयासान्ताएतेनोपरिसुरत व्यज्यते । अन्यथा विपर्ययैर्यथात् । अधिता आयताय क्रोमा यासान्ताश्रमिता यतयोऽत्र स्त्रिय । स्वाङ्गाच्चेत्यादिना ङीप् । मन्मथरसात् अन रागात् सुरतस्यातिभूमिम्परांकाष्ठामवाप्य महान्तं सुरतमाप्येत्यर्थः । श्रमजलेन स्वेदाम्बुना आर्द्रं ललाटे लिप्ता, केशा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा

श्रम्रम् : श्रमजलार्द्रललाट
श्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥
सङ्गताभिरुचितैश्चलितापि
प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।
भूयएव समगंस्त रतान्ते
ह्रीर्वधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥
प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्
ह्रीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।
सम्भ्रमद्रुतगृहीतदुकूल
च्छाद्यमानवपुषः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

तथा घनत्वः इति वस्तुभावस्य स्वभावोक्तिः भावनिबन्धनाख्योऽलङ्कारः
॥ ८० ॥

अथ सुरतावसानं दर्शयति । सङ्गताभिरिति । उचितैः यदि चिरं
निजनर्मैः सह सङ्गताभिर्वधूभिः प्राक् सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रचलितापि
ह्रीः सखीव चिरेणाद्रुच्यत मुक्ता । न सहसेत्यर्थः । पश्चादुज्जन्ते
रत समाप्तः । विरहस्यासहा विरहमसह मना सतीत्यर्थः । कर्तृकर्म-
णोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । रतान्ते भूयएव वधूभिः समगंस्त सङ्गता
सखीवेत्यर्थः । सम्पूर्वो हुरिर्दृष्ट समोगम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं वागमस्ति
विच. पक्षे क्रियाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न । सुरतेतर
काले स्त्रीणां लज्जैव भूषणमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ८१ ॥

प्रेक्षणीयकमिति । ह्रिया विभङ्गुराः कुटिला विलोचनपाताः
दृष्टिपाताःयेषु ते सम्भ्रमेण द्रुत गृहीतेन दुकूलेन छाद्यमानानि वपूंषि कल-
त्राणि येषु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षणं प्रेक्षणीयकं दृश्यमिवासुः
दृश्यमा । नाटकादिरूपकेष्वाहार्यकं यत्नु तद्रूपं प्रे

अप्रभूतमतनीयसि तन्वी
काञ्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु ।
क्षौममाकुलकरा विचकर्ष
क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥

स्पृष्टचन्दनविशेषकभक्ति
भ्रष्टभूषणकदर्थितमाल्य ।
सापराधइव मण्डनमासी-
दात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

चोच्यते इच्छाभिर्भावितिरोधानादिना तत्तुल्यत्वम् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमिति । तन्वी कृशाङ्गी अभीष्टतमेन प्रेयसा क्रान्तपल्लवं स्पृष्टाग्रम् अतएवातनीयसि महीयसि काञ्चिधाम्नि जघने अप्रभूतमाच्छादयितुमपर्याप्तम् अतएव पिहितमाच्छादितमेकतरमेकोरुर्येन तत् क्षौमं दुकूलम् आकुलकरा व्यग्रपाणिः सती विचकर्ष ऊरुपिधानार्थमाचकर्ष लज्जानुभावोऽयम् । अत्र क्षौमविशेषणगतमाकर्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८३ ॥

स्पृष्टेति । स्पृष्टा प्रमृष्टाश्चन्दनानां विशेषकाणां तिलकपत्त्राणां च भक्तीरचना येन स । तमालपत्त्रतिलकचित्रकाणि विशेषक इत्यमरः । भ्रष्टानि भूषणानि यस्मिन् स भ्रष्टभूषणः कुत्सितोऽर्थः कदर्थः । लोकतो विशेष्यलिङ्गत्वम् । कोः कत्तत्पुरुषेऽचीति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थानि कृतानि कदर्थितानि दूषितानि माल्यानि यत्र स । ततस्त्रयाणां वैयधिकरण्ये विशेष्यविशेषणभावाद्विशेषणसमासः । एवम्भूत उपभोगः सापराधइव पूर्वमण्डनापहारात्कृतापराधइव सुदृशामात्मनैव स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । मण्डनमासीत् । प्रतिनिधिकरणेन सापराधनिराकरणमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां सम्भोगएव मण्डनमतदभावे मण्डनाल-रक्षाप्यमण्डनतेति भावः ॥ ८४ ॥

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्ची
मोहनातिरभसेन नितम्बे ।
मेखलेव परितः स्म विचित्रा
राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सुदृशान्दशनाङ्कः
पाटलोधवलगण्डतलेषु ।
दन्तवाससि समानगुणश्रीः
सम्मुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामधिपयोधरपीठं
पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

योषितेति । मोहनातिरभसेन सुरतसम्भ्रमेण पतिता काञ्चनं काञ्चनस्य विकारा काञ्चीयस्यास्तस्मिन्निर्मेखले योषितो नितम्बे परितः सर्वतोविचित्रा विविधरचना नवनखक्षतलक्ष्मी मेखलेव राजते स्म उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ८५ ॥

भात्विति । सुदृशां सम्बन्धी पाटलोऽरुणोदय नाम्नोदन्तक्षत धवलगण्डतलेषु कपोलेषु भातु नाम वैवर्ण्याद्भेदेन प्रकाशतां नामेत्यङ्गीकारे । दन्तवाससि अधरे तु समानगुणश्रीस्तुल्यवर्णोऽपि तथा सम्मुखोऽपि सन् परभागं गुणोत्कर्षन्तथा पश्चाद्भागञ्चावाप इति चमत्कारैश्वर्ययो. सम्मुखपराङ्मुखत्वयोश्च विरोधः उपरिभागमवापेत्यभयस्य परिहाराद्विरोधाभासमनुप्रवृत्तिः तथाद्य. स च विशेषाभेदाध्यवसायमूलस्त्रुटितोत्थापित इति सङ्करः ॥ ८६ ॥

सुभ्रुवामिति । सुभ्रुवाम्पयोधरपीठके कुचतटे अधिपयोधर पीठम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पत्युः पीडनैः परिरम्भादिविमर्दैः त्रुटितवती

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा
हारयष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥
विश्रमार्थमुपगूढमजस्रं
यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने।
योषितामुदितमन्मथमादौ
तद्द्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ ८८ ॥
आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पै-
रप्यनारतरताभिरताभ्यः।

छेददूनापि। अतएव मुक्तमौक्तिका सा च सा लघुश्च अतएव गुणशेषा सूत्रमात्रशेषापि हारयष्टिर्गुरुः श्लाघ्यैवाभवत्। लघुरपि गुरुरिति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ८७ ॥

विश्रमेति। योषितां प्रथमरत्यवसाने विश्रमार्थं श्रमापनोदार्थं। श्राम्यतेर्घञ्प्रत्ययः नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्ध्यभावः। अजस्रं प्रियैरुपगूढं उपगूहनम्। नपुंसके भावे क्तः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। उदितमन्मथमुत्पादितकामं अतएव तदुपगूहनं द्वितीयसुरतस्यादौ बभूव। श्रमापनोदमन्मथोद्बोधाभ्यां उभयोपयोगादुभयार्थमभूत् प्रयोगः प्रयत्नन्यायादित्यर्थः अत्र मध्यवर्त्तिन उपगूढस्यैकस्य पूर्वोत्तरसुरतशेषत्वेन निबन्धनात् विश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गद्वयसङ्करभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ ८८ ॥

आस्तृतेति। अनारतमश्रान्तं रते सुरते अभिरताभ्य आसक्ता-भ्योऽबलाभ्यः क्षणदा रात्रिः क्षयापि अभिनवैः पल्लवैः पुष्पैश्चास्तृते आच्छादितेऽपि शयने [illegible]। शेतेऽस्मि-न्निति शयनीये तल्पे। [illegible]। अपि तु शयनं कर्तुं [illegible] न दीयते [illegible]

न्हीयते स्म शयितुं शयनीये
न क्षणः क्षणदयापि वधूभ्यः ॥ ८९ ॥
योषितामतितरान्नखलूनं
गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम् ।
क्षोभमाशु हृदयन्नयदूनां
रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥
इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा
ननवरतरतश्रीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

यत् क्षणं दातव्यमेवेति भावः क्षणदयापि क्षणो न दत्त इति विरोधस्य क्षण-शब्देन परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । निर्व्यापारस्थितौ कालविशे-षोत्सवयोः क्षण इत्यमरः ॥ ८९ ॥

योषितामिति । नखलूनं न खलु ऊनं नयत् ऊनां न यदूनां इति पदच्छेदः । अतितरामतितमाम् । अव्ययादाम्प्रत्ययः । नखैर्लूनं क्षतं नखलूनम् । स्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । तथाप्युज्ज्वलतया न खलु ऊनं न न्यूनं किन्तु समधिकमेवेत्यर्थः । अत्र ऊनानां कामिनीनामनुरक्तत्वादिति भावः । अतएवाशु हृदयमिति चित्तं क्षोभं विकारं नयत् प्रापयत् । नयतेर्लटः शत्रादेशः । योषितां गात्रं यदूनां यादवानां रागवृद्धिं ऊनां न्यूनां नाकरोत् खलु किन्तु भूयोऽपि सम-धिकामकरोदित्यर्थः । अत्र यमकसन्दर्भालङ्कारः, औज्ज्वल्यस्य विशेषणगत्या रागवृद्धिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ९० ॥

इतीति । इतीत्थं मदमदनाभ्यां स्पष्टरागान् सदा रागित्वेऽपि तदा ताभ्यामपि व्यक्तरागानित्यर्थः अनवरतरतश्रीसङ्गिन अविच्छिन्न-सुरतसम्पत्सम्पन्नान् तान् रागिणो रागिणस्तु रागिणस्तान् रागिणः । तस्मात् स्निग्धेत्यर्थः । अवेक्ष्य तथाविधान्वीक्ष्य सर्वतः परितो-

अभजत परिवृत्तिं साथ पर्यस्तहस्ता
रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ९१ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये
सुरतवर्णनोनाम दशमः सर्गः समाप्त. ॥ १० ॥

हस्तो नक्षत्रविशेषः करश्च यस्याः सा । हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीत्युभयत्रापि विश्वः । अवनतेन्दुः लम्बचन्द्रा अतएव सा रजनिर्लज्जया पार्श्वचेष्टादर्शनजनितयेति भावः अधोमुखी नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । परिवृत्तिं निवृत्तिमुपसमाप्तिं अभजत प्रभातप्रायाऽभूदित्यर्थः । स्त्रियो हि परकीयपार्श्वचेष्टादर्शने लज्जावनतमुख्यो हस्तेन हसितमपवारयन्तीति भावः अतएवानन्तरसर्गे प्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनी वृत्तमेतत् लक्षणं तूक्तं वक्ष्यते चोत्तरसर्गादौ ॥ ९१ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ
काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये दशमः सर्गः समाप्तः

समाप्तमिदमूर्वाईम् ॥

एकादशः सर्गः ।

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम् ।
प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥ १ ॥

अथ प्रस्तुतप्रभातवर्णनं प्रारभते । श्रुतीति । नास्ति काकुर्दैन्यकाकुर्विकृतध्वनिः । काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यमरः । श्रावयतीति श्रावको दूरध्वनिः । स्निग्धो मधुरः कण्ठः स्वरो येषां ते अकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः उक्तकण्ठा इत्यर्थः । मागधा वैतालिकाः श्रुतयो नाम षड्जादिस्वरारम्भकावयवा शब्दविशेषाः । तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति तामिः श्रुतिभिः समधिकमुच्चैः षड्जविशेषणं पञ्चमविशेषणं वा उभयोरपि तदान्वयात् । तदुक्तं चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रीस्त्रीनृषभधैवताविति । षड्जो मयूरस्य कूजितानुकारी स्वरविशेषः । षड्जं मयूरो वदतीति वचनात् । तं षड्जं भिन्न एव भिन्नवन्तं कृत्वा भिन्नीकृत्य स्वाश्रयनिविष्टस्वरान्तरोत्कर्षं कृत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नाम कोकिलकूजितानुकारी स्वरविशेषः । पिकः कूजति पञ्चममिति वचनात् । तमप्युच्चैःस्वरेण, तत्कालनिषेधान्तरित्थमनेन स्वरैः । सततं पीडादिरादयुक्तम् । पीडां पीडादिरं वादयेदित्यमरः । ऋषभोऽपि वृषभनर्दितानुकारी स्वरभेद

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न याव-
न्नयनयुगममीलत्तावदेवाहतोऽसौ ।
रजनिविरतिशंसी कामिनीनाम्भविष्य-
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥
स्फुटतरमुपरिष्टादल्पमूर्त्तेर्ध्रुवस्य
स्फुरति सुरमुनीनाम्मण्डलं व्यस्तमेतत् ।

स्व । गाढस्तु घनमभिधत्त इति लक्षणात् । तेन क्लीबं तथापि तत्काल-
निषिद्धत्वादित्यर्थः स्ततं स्वपभङ्गीनञ्ज यथा तथा रात्रेः पश्चिमं
पश्चिमचिन्तमित्यर्थः इति यस्यमाणप्रकारेणोर्ध्वं यथा तथा माधवाय क्ष
ष्याय । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । प्रणिजगदुर्गानेनाच्युतमित्यर्थः ।
नेर्गदनदेत्यादिना णत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः । प्रभाते सुरतो-
भिन्नग्रामकः पञ्चमोऽपि च । जनयेत्सुधनं शुचा पञ्चलं पञ्चमोऽपि
च । पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनयेद्-
धनस्य विपर्ययमिति । अत्रानुप्रासोऽलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे मालिनी
वृत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ पूर्वश्लोके प्रतिमन्दप्रगृष्टानपरत्रापमध्यात्तरोत्तर क्रम-
भाविनः प्रभातकालानारम्भसम्प्राप्तिं वर्णयन्नाह । रतीति । रतिर-
भसविलासानां सुरतसम्भ्रमक्रीडानां अभ्यासेनावर्तनेन तान्तं क्लान्तं
नयनयुगं कर्तृ कामिनीनामिति शेषः । यावन्नामीलत् मुकुलीभवति
तावदेवासौ रजनिविरतिशंसी निशावसानसूचकउच्चैर्मृदङ्गः कामिनीनां
भविष्यता अवश्यम्भाविना विरहेण विहितः कृतो निद्राभङ्गो यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा आहतस्ताडितः । अत्र विरहशब्देन भाव-
संभाविना गम्यते अन्यथा अस्य आत्यन्तिकनिद्राभङ्गहेतुत्वायोगा-
दिति । अत्र रतितान्तरजनिविरतिसमयोर्विशेषणगत्या नेत्रनिमील-
नस्य निद्राभङ्गहेतुत्वात्पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गं ॥ २ ॥

शकटमिव महीयः शैशवे शार्ङ्गपाणे-
श्चपलचरणकाब्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥
प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
ददद्पि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

स्फुटेति । ब्राह्ममुहूर्ते रताङ्गस्फुरितस्य मुकुन्दोत्थानमाहे । मुकुन्दोत्थानमादिः स्यादिमदः । उपरिष्टात् स्फुटतरं व्यक्ततरं शशधरबिम्बमितः कुमुदिनीनां हर्षदं मण्डलं शार्ङ्गपाणेः केशवस्य शैशवे बाल्ये प्रबलितस्य चपलस्य चरणकाब्जप्रेरणोत्तुङ्गितार-विन्दस्य । चरणे कुत्सार्थे कनुप्रत्ययः । प्रेरणया नोदनेनोत्तुङ्गि-तमुन्नमितमग्रं यस्य तत् विन्ध्योच्चितायमिवेत्यर्थः । महीयो महत्तरं शकटमिव शकटाकारं शकटासुरशरीरमिव स्फुरति दीप्यते । उपमा-लङ्कारः । पुरा किल बाल्ये हरेः शकटरूपधारिणं शकटासुरं पादघातेन पातयामासेति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया ॥ ३ ॥

प्रहरकमिति । स्वं स्वकीयं स्वयामार्थमित्यर्थः प्रहरमेव प्रहरको याम: । द्वौ यामप्रहरौ समाविति नन्दः । तमपनीय नीत्वा निदिद्रासता निद्रातुमिच्छता । निद्रातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । केनचिदन्तेन प्रहरपालेनेत्यर्थः । जागृहि जागृहीति प्रतिपदमनुपदमुच्चैरुपहूतो-ऽप्यमुष्मिन्नन्तरे मनोऽसौ निद्रया अविशदवर्णां अस्पष्टाक्षरामनन्तर शून्यशून्यां शून्यप्रायामर्थशून्यामित्यर्थः । प्रकारे गुणवचनस्येति द्वि-र्भावः कर्मधारयवद्भावे सुपो लुक् । गिरम् । गिरमन्तर्बुध्यते बध्नन्ति यामिकमर्यादां प्रतिपालयितुं ददत्सदपि । मन्दमन्दतरं ददाति ददर्शयन्नपि । अन्तः स्वरमे न बुध्यते न जागर्ति । बुध्यते-

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः
शयितुमनधिगच्छन् जीवितेशोऽवकाशम्। १
रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चि-
द्गमयति शयनीये शर्वरी किङ्करोतु॥ ५॥
क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा
नुदधिमहति राज्ये काव्यवद्दुर्विगाह्ये।
गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः
कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम्॥ ६॥

क्षितितटशयनान्तादुत्थितं दानपङ्क
प्लुतबहुलशरीरं शाययत्येष भूयः ।
मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनाद
द्गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥
द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशाखशैले
दधति दधनि धीरानारवान्वारिणीव ।

हिमकामाः सन्तः उदधिमहति समुद्रगम्भीरे एकत्र रागादिभिरपरत्र रसभावादिभिरपेतेति भावः। अतएव दुर्विगाहे दुष्प्रवेशे शब्दे काव्ये इव काव्यतत्त्वं तत्र तत्त्वेनेति मति मत्वा। दर्भोगान् सामाद्युपा-दानुष्ठानानि। अन्तर्वार्धगुणघातु शब्दगुम्फान् अल्पदर्शनसर्वयत्नः। माद्दे उदर्के उत्थाय चिन्तयेदात्मनोहितमिति स्मरणादिति भावः। गद्यपद्यप्रभृतय दुर्दर्शमर्थजातं पुरुषार्थजातं विवर्तमित्यर्थः अ-न्तर वाच्यशब्दगतमभिधेयजातं चिन्तयन्ति विचारयन्ति। एव-मद्वितीयस्य राग् काव्यवदिति दर्शितम्। शब्दार्थयोः श्रौतौ पूर्वौ शाब्दार्थौ काव्यवदिति हृदितगता कवयदति समासगता चेति कवीन्द्रौ ॥ ६ ॥

क्षितीति। क्षितितटमेव शयनं तस्मात् शयनस्थानान्तादु-त्थितमुत्थितमित्यर्थः। अतएव दानपङ्कप्लुतबहलशरीरं मदकर्दमो-पलिप्तप्रभूतावयवमित्यर्थः अधिरोहः अधिरोहतीत्यधिरोहः आरोहकः। यथा-वत्। मृदु मन्दं चलता अपरान्तेन पश्चिमभागेनोदीरित उत्क्षिप्त अन्दूनिनादः शृङ्खलारवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा पक्षक पार्श्वः। पक्षः पार्श्वगरुत्पक्षाध्वजाद्यावरणभित्तिष्विति वैज-यन्ती। तस्य व्यत्ययेन पार्श्वान्तरेणेत्यर्थः। भूयः शाययति शयनं कार-यति। दन्तिनां शयनादिना अपि पक्षः कर्णसम्। समासोक्तिरल-ङ्कारः ॥ ७ ॥

शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥
अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये।
कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥९॥
गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति। द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते दक्षाश्च चतुरा गोपालाः। आभीरः स्यान्महाशूद्रो गोपालो वल्लवस्तथेति वैजयन्ती। विलोडनप्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः। वैशाखमन्थमन्थान मन्थानो मन्थदण्डके इत्यमरः। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयो रित्यण् प्रत्ययः। वैशाखः शैल इवेत्युपमितसमासः शाखाचर्यासु क्षिप्तो वैशाखशैलो यस्मिन् धीरान् गम्भीरानारवान्दधति दधनि दधि। विभाषा ङिश्योरिति विकल्पादल्लोपाभावः। वारिणीव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतसदृशं चन्द्रमसमुदधिमिव सुरौघाः। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। ता कलशिर्दुग्धी नेते लोडयन्ति मथ्नन्ति। अत्रापि पूर्ववत्पूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमाससङ्कीर्णा च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति। अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री। अथ कल्ये प्रभाते। प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमित्यमरः। कृकवाकोः कुक्कुटस्य। कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध इत्यमरः। कृके वचः कश्चेत्युण् प्रत्ययः। तारस्वरं रुतं कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रजृम्भणादिव्याजेन परिवृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयान्धा किल अजानतीव मुकुलितनयनैव मीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति। एषा कलहान्तरिता ॥९॥

कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः।
असकृदनवगीतं गीतमाकर्णयन्तः
सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः॥१०॥
परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः
क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वज्ञुरेव।
रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः॥११॥

कलमिति। अनुगततन्त्रीभिस्तुल्यतन्त्रीकैर्वीणावंशादिभिर्वृन्दारैः वैणवैः उपलालितवत्तवाद्यतं कलमव्यक्तमधुरं अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालो यस्य तत् बोधयतः हेतुस्तस्य बोधहेतोः बोधकारित्वेन बोधनार्थमित्यर्थः। कवचादि कारणेसप्तमी द्वारा समीदित् परतास्य शब्दानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् षष्ठी। गायकैर्गायनैरनवगीतमगर्हितम्। अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टेऽपि गर्हिते इति विश्वः। गीतमङ्गीकृतमात्र यत्तु प्राङ्गीतं गीतमवस्थ गीतस्थानं समाकर्णयन्तो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः निद्रां यान्ति भजन्ति। वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः॥१०॥

परीति। अयमश्वः परिशिथिलितं शब्दतन्त्रं कर्णौ ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः क्षणं जानुनी यस्य स ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वं जानुनिरुद्धयः। ऊर्ध्वं उच्चं जानु इत्यमरः। अर्ध्वाद्विभाषेति ज्ञुरादेशः। एवं स्वप्नं निद्रामनुभूय अनुभवनमेतत्। भूयः पुनरपि पटुतरो व्यापारवशादपि चपलौ ओष्ठौ यस्य स तथा प्रस्फुरत्प्रोथमग्रघोणं यथा तथा। प्रोथो तु घोटकस्याग्रभागः। अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पम्। शष्पं बालतृणं घासः। रिर-

शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्त्तुमेते
कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवालोड़यन्ति ॥ ८ ॥
अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥९॥
गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति। द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते दक्षाश्च वल्लवा गोपालाः। 'आभीरः स्यान्महाशूद्रो गोपालो वल्लवस्तथा' इति वैजयन्ती। विशाखाप्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः। 'वैशाखमन्थमन्थान मन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः। विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयो' रित्यण् प्रत्ययः। वैशाखः शैलवदित्युपमितसमासः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यम- धर्षैस्तो वधिलन् धीरान् गम्भीरानारवान्ध्वनति दधनि दधि। विभाषा ङिश्योरिति विकल्पादल्लोपाभावः। वारिधाविव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतमुद्धर्त्तुं कलशिमुदधिरिव गुर्वीम्। उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। तां कलशिङ्कुम्भी मेते लोडयन्ति मथ्नन्ति। अत्रापि पूर्व्ववदर्थपूर्व्वा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमाससङ्कीर्णा च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति। अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री। अथ कल्ये प्रभाते। 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमि' त्यमरः। कृकवाको कुक्कुटस्य। 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध' इत्यमरः। कृके वचः कश्च' इत्युण् प्रत्ययः। तारमुच्चैः रुतं कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रजृम्भणादिव्याजेन परिवृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयान्धा किल अजानतीव मुकुलितनयनैव मीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति। एषा कचद्दालिरिता ॥९॥

कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतो-
रसकृदनवगीतङ्गीतमाकर्णयन्तः
सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रान्नरेन्द्राः ॥१०॥
परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः
क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्ध्वज्ञुरेव ।
रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

कलमिति । अनुगततन्त्रीस्वरैस्तन्त्रीभिर्वीणासंवादिभिर्कुमादे वैणस्वरैः एकतालैकरूपताद्गतं कलमव्यक्तमधुरं अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालोऽस्य तत् बोधस्य हेतुस्तस्य बोधहेतोः बोधकारणेन बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारणत्वमिच्छा द्वारा स्वर्गादिवत् फलरागस्य तत्साधनप्रवृत्तिहेतुत्वात् षष्ठी । गायकैर्गीतविद्भिरनवगीतमगर्हितम् । अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टेऽपि गर्हिते इति विश्वः । गीतज्ञीयमानं वस्तु आहत्यसौ गीतशब्दस्य गीतज्ञानं समाकर्णयन्तो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः निद्रां यान्ति भजन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १० ॥

परीति । अयमश्वः परिशिथिलितं यथातथा कर्णौ ग्रीवं कर्णौ च ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः ऊर्ध्वे जानुनी यस्य स ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुरित्यर्थः । ऊर्ध्वज्ञु ऊर्ध्वजानु स्यादित्यमरः । ऊर्ध्वाद्विभाषेति जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशः । अयं स्वप्नं निद्रामनुभूय स्वस्थावस्थामेतत् । भूयः पुनरपि पटुतरौ ग्रासग्रहणसमर्थौ चपलौ चञ्चलौ ओष्ठौ यस्य स तथोक्तः प्रस्फुरत् प्रोथमस्फुरत्प्रोथं यथा तथा । प्रोथो तु घोणमश्वस्येत्यमरः । अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पम् । शष्पं बालतृणं घासं इत्यमरः । रिर-

शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवालोडयन्ति ॥ ८ ॥
अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥९॥
गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते दक्षाश्च वल्लवा गोपालाः । आभीर स्यान्महाशूद्रो गोपालो वल्लवस्तथेति वैजयन्ती । विशाखाप्रयोजनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः । वैशाखमन्थमन्थान मन्थानो मन्थदण्डके इत्यमरः । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयो रित्यण् प्रत्ययः । वैशाखः शैलइवेत्युपमितसमासः सामान्याप्रयोगात् वैशाखशैलो यस्मिन् धीरान् गम्भीरानारवान्ध्वनति दधनि दधि । विभाषा ङिश्योरिति विकल्पादल्लोपाभावः । वारिधीव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतमुद्धर्तुं उदधिरिव गुर्वीम् । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । ता कलशिं कुम्भीं मेते लोडयन्ति मथ्नन्ति । यथापि पूर्वोत्तरपूर्वार्धे वाक्यार्थोपमा वाक्यसमासगता स्त्री च ॥ ८ ॥

अननुनयमिति । अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री । अथ कल्ये प्रभाते । प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमित्यमरः । कृकवाकोः कुक्कुटस्य । कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध इत्यमरः । कृके वचः कश्चेत्युण् प्रत्ययः । तारमुच्चैः रुतं कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रजृम्भणादिव्याजेन परिवृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयान्धा किल अजानतीव मुकुलितनयनैव संमीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कलहान्तरिता ॥९॥

कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।
असकृदनवगीतं गीतमाकर्ण्य यन्तः
सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥१०॥
परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः
क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्ध्वज्ञुरेव ।
रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

कलमिति । अनुगतवीणास्वरवीणैर्वीणावंशादिभिरविकलाः तालाः येषु तत्ताल्लैकरूप्यतायुतं कलमव्यक्तमधुरं यथा कलोऽविसंवादी तालः कांस्यादिताडनमस्य तत् बोधस्य हेतुस्तस्य बोधहेतोः बोधकारणेन बोधनार्थमित्यर्थः । फलस्यापि कारणत्वमिच्छा द्वारा स्वर्गादिवत् यदुक्तम् तद्बोधनप्रवृत्तिहेतुत्वात् यतो । गायकैर्गायनैरनवगीतमगर्हितम् । अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टेऽपि गर्हिते इति विश्वः गीतमुह्यपगानं असकृत् आवृत्तिर्गीतमध्यस्य गीतगानं समाकर्ण्य नो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः निद्रां यान्ति प्राप्नुवन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥१०॥

परीति । अयमश्वः परिशिथिलितं श्लथीकृतं कर्णौ ग्रीवा च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः ऊर्ध्वे जानुनी यस्य स ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुशिरश्चितः । ऊर्ध्वं दखरं जानु ऊर्ध्वादिस्वरः । ऊर्ध्वाद्विभाषेति जानुपदस्य ज्ञुरादेशः । स्वप्नं निद्रामनुभूय क्षणमात्रमनुभवमेतत् । भूयः पुनरपि पटुतरौ आगमपक्वशब्दो चपलौ चञ्चलौ ओष्ठौ यस्य स तथा प्रस्फुरत् प्रोथमुत्स्फुरत्ताल्वपोथं यथा तथा । प्रोथा तु प्रोथमश्वस्य नासिका । अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पम् । शष्पं बालतृणं घास इत्यमरः । रिर-

शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
कलशिमुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये ।
कथमपि परिवृत्ता निद्रयाऽन्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥

गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

द्रुतेति । द्रुततरकरा अतिलघुहस्ताश्च ते दक्षाश्च वल्लवा गोपालाः । आभीरः स्यान्महाशूद्रो गोपालो वल्लवस्तथेति वैजयन्ती । विशाखादयोजनमस्येति वैशाखो मन्थदण्डः । वैशाखमन्थमन्थान मन्थानो मन्थदण्डके इत्यमरः । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयो रित्यण् प्रत्ययः । वैशाखः चैञ्चद्वेल्लुपमितसमासः शाङ्खचर्यासुन्धिप्रोऽवैशाखयैर्वो यस्मिन् धीरान् गम्भीरानारवान्दधति दधनि दध्नि । विभाषा ङिश्योरिति विकल्पादल्लोपाभावः । वारिधीव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतमुद्धर्तुं उतकम्भुदधिरिव गुर्वीम् । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । तां कलशिं हुत्वा मेते लोडयन्ति मथ्नन्ति । एषापि पूर्वोत्तरश्लोकपूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमासयङ्गी श्लो च ॥ ८ ॥

अनुनयमिति । अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी व्याजेन कपटेन सुप्ता, स्त्री । अथ कल्ये प्रभाते । प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमित्यमरः । कृकवाकोः कुक्कुटस्य । कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुध इत्यमरः । कृके वचः कचइत्यण् प्रत्ययः । तारमुच्चैः रुतं कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्रभञ्जनापादिव्याजेन परिवृत्ता सम्मुखीभूता निद्रयान्धा किल अज्ञानतीव मुकुलितनयनैव मीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कलहान्तरिता ॥ ९ ॥

कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ।
असकृदनवगीतं गीतमाकर्णयन्तः
सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥१०॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः
क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्ध्वज्ञुरेव ।
रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

कलमिति । अनुगतवीणैस्तुम्बुरुवीणादिभिर्वेणुभाण्डैर्वंशकैः स्वतालैकरूपताद्भुतं कलमव्यक्तमधुरं अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालो यस्य तत् बोधस्य हेतवस्तस्य बोधहेतोः बोधकारणेन बोधनार्थमित्यर्थः । अकस्मादपि कारणमिच्छा द्वारा स्वर्गादिवत् पदार्थस्य स्वाभाव्यप्रसिद्धिहेतुत्वात् षष्ठी । गायकैर्गायकैरनवगीतमगर्हितम् । अवगीतं तु निर्वादे दुष्टेऽपि गर्हिते इति विश्वलोकप्रोच्यमानं वस्तु मधुरस्वरं गीतमसकृत् गीयमानं समाकर्णयन्तो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तः निद्रां यान्ति भजन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १० ॥

परीति । अयमश्वः परिशिथिलितं श्लथीकृतं कर्णयोः ग्रीवायाश्च च शैथिल्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः ऊर्ध्वं जानुनी यस्य स ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः प्रसारितपादः । ऊर्ध्वं दण्डवत् जानु ... । ... स्वप्नं निद्रामनुभूय क्षणमात्रमेवैतत् । भूयः पुनरपि पटुतरौ पाषाणग्रहणसमर्थौ चपलौ चञ्चलौ ओष्ठौ यस्य स प्रस्फुरत् प्रोथस्फुरत्प्रोथमश्वः यथा तथा । प्रोथा तु घोटकस्य नासिका स्मृतः । अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पम् । शष्पं बालतृणं घासं इत्यमरः । रिर-

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः सङ्गतौ मे
पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।
स्मितरुचिरिव सद्यः साभ्यसूयम्प्रभेति
स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥
चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्व्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्व्वते न प्रियाणा
मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदन्तरुण्यः ॥ १३ ॥

चर्विष्यति चर्वयितुमास्वादयितुमिच्छति । चर्वयते' सन्नन्ताल्लट् । समा-सोक्तिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ॥ ११ ॥

उदयमिति । य इन्दुः मे मम सङ्गताबुदितदीप्तिः प्रवृद्धद्युतिः सन् उदयमुदयाद्रिं अभ्युदयञ्च याति स इन्दुरेषोऽपरां पश्चिमामाशामङ्गनाञ्च गत्वा पतति अस्तमेति पातित्यञ्च गच्छति न वरमनर्थ-मित्यर्थः । इति सद्यः साभ्यसूयं यथा तथा पूर्व्वकाष्ठा प्राची सैवा-ङ्गना पूर्व्वनायिका च गम्यते तस्याः स्मितरुचिर्मन्द हासकान्तिरि-वैषा प्रभा विशदं निर्म्मलं स्फुरति प्रकाशते प्राच्यां सौषद्विशदा प्रभा प्रादुरभूदित्यर्थः । अत्र प्राचीगतप्रभातिक प्रभायामिन्दो परा ङ्गनासङ्गपातित्यनिमित्ता चेतनधर्म्मस्मित रुचित्वोत्प्रेक्षा पूर्व्वकाष्ठाङ्ग-नाया इति श्लिष्टरूपैत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२ ॥

चिरेति । चरममपि शयित्वा पश्चात् सुप्तापि पूर्व्वमेव प्रबुद्धाः । या पश्चाच्च या शेते पूर्व्वमेव प्रबुध्यते । नान्यद्भामवते चित्ते या स्त्री सैया पतिव्रतेति चरणादिति भावः । तथापि तरुण्यः अपरि-चलितगात्राः ... प्रियाणामशिथि-लभुजचक्राश्लेषभेदम् ... यो भुजचक्रेण परस्पर सञ्चलनेना-

क्षतधवलिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-
न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम् ।
हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-
र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥

दधदसकलमेकं खण्डितामानमद्भिः
श्रियमपरमपूर्णामुच्छ्वसद्भिः पलाशैः ।
कलरवमुपगीते षट्पदौघेन धत्तः
कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

...षेः अस्य भेदं विशेषं विभजनं न कुर्वीत किन्त्वाशिषमेव ब्रूयात्
यदा तदिदमङ्गः स्यात् । प्रयाणं न प्रबोधयेदिति विशेषाप्र-
त्यभवादिति भावः । ... तदनु मालो निद्रा ॥ १३ ॥

क्षतेति । हिमरुचिश्चन्द्रः अरुणिम्ना अरुणगुणेनैव हेतुना रज्य-
मानैर्लोहितायमानैः । रञ्जेर्दैवादिकात्कर्तरि शानच् अनिदितामिति
नलोपः । लोहितं रज्यति राजति लोहितायति चाकम इति भट्टमल्लः ।
जरठस्य परिपक्वस्य कमलकन्दस्य छेदा इव गौराः शुभ्राः । छेदप-
रत्वात्समासान्तः । गौरः पीते सिते अरुणे इति विश्वः । तैर्मयूखैः
कुङ्कुमेन किञ्चित्क्षतधवलिमभेदो यस्य तैर्मलयरुहरजोभिश्चन्दनरजोभिः
मलयरुहरजोभिश्चन्दनरेणुभिरिव पश्चिमाशां प्रतीचीं दिशमिति भावः ।
भूषयन् राजते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

दधदिति । एकं कुमुदषण्डमानमद्भिर्मुकुलीभवद्भिः पलाशैः दलैः खण्डि-
तामसकलां श्रियं शोभां दधत् अपरं कमल-
षण्डमुच्छ्वसद्भिः विकसद्भिः पलाशैरपूर्णां श्रियं दधत्
षट्पदौघेन कलरवं यथा तथा उपगीते उभे षण्डे । कुमुद-
कमलषण्डे कुमुदानां कमलानां च षण्डे वनद्वये । ...

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्भितस्य
त्यजत इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।
वसनमिव मुखस्य स्रंसते सम्प्रतीदं
सितकरकरजालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥
अविरतरतलीलायासजातश्रमाणा-
मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।
पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्ण्य
ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

स्त्रियामित्यमरः । तुल्यरूपामवस्थामाश्रयः दधाते । अत्र च्छदवद्रो-रधिरहत्तेरैकरूप्यकस्य भ्रमः कस्य वा इहिरिति दुर्घट मिति भावः । अत्रोभयविशेषणानान्तु साधारणहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् । तेन द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभावरूपोपमेयोपमा व्यज्यते ॥ १५ ॥

मदेति । सम्प्रति सितकरस्येन्दोः इदं करजालं कर्तृ उद्गच्छता उद्यता अरुणेन अनूरुणा मदरुचिमत्तुल्यां रुचिं अरुणिमानमि-त्यर्थः अतएव निदर्शनालङ्कार । लम्भितस्य प्रापितस्य । लभेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः लभेरचश्चिदोरिति नुमागमः । अतएव चिराय स्थायिनीं लज्जामाशु त्यजत इव सुखप्रकाशना दित्युत्प्रेक्षा । वासवाशा प्राची तस्या एव युवत्यास्तस्याः प्राग्भागस्याननस्य च वसनमिवावगुण्ठनपट इव स्रंसते गलति रक्ताः स्त्रियः पटावगुण्ठा निर्लज्जा स्रंसयन्त्याय भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्येति प्राग्भागवदनयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः तया पूर्वोक्तनिदर्शनोत्प्रेक्षाभ्यां चानुप्राणिता वसनमिवेत्युपमेति सङ्कर ॥ १६ ॥

अविरतेति । अविरतरतलीलायासेनाविच्छिन्नसुरतक्रीडाप्रयासेन जातश्रमाणामङ्गनानां सत्यमिति निःसहत इति निःसहे अक्षमे ।

अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं
नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।
इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्प-
न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥
विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।

पचाद्यच्। अद्य समयमनुपवान्तं शाम्यन्तं मदन एवाग्निस्तं पुन रुपसि मातरि अन्तरिक्षे श्वयति वर्द्धते इति मातरिश्वा। श्वन्नुक्षन्नि-त्यादिना औणादिको निपातः। विविक्तैरसङ्कीर्णैश्च मालतीनां जाती-कुसुमानाम्। सुमना मालती जातिरित्यमरः। रजोभिः परागैः करीषैरिवेति भावः। अनुकूलं अवश्यस्य संधुक्ष्येति भावः। ज्वलय-त्युद्दीपयति प्राभातिकमालतीवातसम्पर्कात् पुनरुद्बुद्धो मदन इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अनिमिषमिति। इदं पुरोवर्ति अस्फुटा सूर्यतेजोऽभिभवान्मन्दा-यमाना आलोकसम्पत् प्रकाशसम्पत्तिर्यस्य तत् अन्यत्र निद्राभिभवाद्-तद्वस्तुविषयावधानशक्तिकं दीपस्येदं दैपमर्चिर्ज्वाला। ज्वालाभासो-र्नपुंस्यर्चिरित्यमरः। सर्वस्यां रात्राविति सर्वरात्रम्। पूर्वकालेत्यादिना समासः अच्. सर्वेत्यादिना समासान्तः रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंलि-ङ्गता अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। अविरामाः अविच्छिन्नाः रागिणां कामिनां कामिनीनां च। पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। नवा निधुवनलीलाः सुरतविलासान्। व्यवायो ग्राम्यधर्मो वा रतं निधुवनञ्च स इत्यमरः कौतुकेन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा। पचाद्यच् कुटादित्वात् गुणः। अतिवीक्ष्य अतएव सनिद्रं उदवसितानां स्वगृहाणां सम्बन्धि गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनमित्यमरः। नयनमिवेत्युत्प्रेक्षा घूर्णते भ्रमति ॥ १८ ॥

विकचेति। प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां मादयन्तीनां यौव

प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥
लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्रंसिनः केशपाशा
नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥

नेनोद्दामानां च रामाणां स्त्रीणां रमणरभसखेदेन सुरतसंरम्भश्रमेण यः स्वेदः तस्य छेदे हरणे दक्षो वातः प्रभातमारुतः विकचकमलगन्धैः भृङ्गमालाः अन्धयन् अन्धाः कुर्वन् मोहयन् । अन्धयतेस्तत् करोतीति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । सुरभितः सुरभीकृतो मकरन्दो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा मन्दमाकाति प्रचलति । अत्र वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । श्लेष प्रसादः समता माधुर्य सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधय इति आचार्योक्ताः दश गुणाः प्रायेणात्र सम्भवन्तीति निपुणैरुन्नेयाः ॥ १९ ॥

लुलितेति । लुलितनयनताराः निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः अन्यत्राप्रसन्नतारकाः । तारकाक्षिमध्ययोस्तारेति विश्वः । वक्त्राण्येवेन्दुबिम्बानीत्युपमितसमासः । तिमिरमिवेत्यादिलिङ्गात् अन्यत्र वक्त्राण्येवेन्दुबिम्बानि तानि क्षामाणि सुरतप्रभाताभ्यां क्लामानि यासान्ताः निद्रया स्वप्नेन मुकुलीभावेन क्लान्तानि नीलोत्पलानि अक्षीणीव नीलोत्पलानीव अक्षीणि यासान्ताः स्रंसिनः केशपाशान् तिमिरमिवान्यत्र तु तानिव तिमिरं दधानाः अतएव रजनय इव स्थिताः । अमूर्वारवध्वः वेश्याः । वारस्त्री गणिका वेश्येत्यमरः । अवनिपतिगृहेभ्यो यान्ति । निर्यान्ति । श्लिष्टविशेषणेयमुपमेत्येके श्लेष एवायमुभयविषयः उपमा तु प्रतिभामात्रसारा इत्यन्ये ॥ २० ॥

शशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य्य
श्वसनसुरभिगन्धिः साम्प्रतं सत्वरैव ।
व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः
परिमिलितमनिन्द्यैरम्बरान्तं वहन्ती ॥२१॥
नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा
दधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।
अयमपरदिशोऽङ्के मुञ्चति स्रस्तहस्तः
शिशयिषुरिव पाण्डु म्लानमात्मानमिन्दुः ॥२२॥

शिशिरेति । एषा रजनिर्वासरान्ते रात्रौ शिशिरकिरणमिन्दुमेव कान्तमभिसार्याभिसृत्य । स्वार्थे णिच् । साम्प्रतं श्वसनैः तत्कालवातैः निश्वासैश्च सुरभिगन्धि सुगन्धिः अनिन्द्यैः मनोहरैर्मयूखैरेवाङ्गरागैः परिमिलितं व्याप्तं वासितञ्चाम्बरान्तं नभःप्रान्तं वस्त्रान्तञ्च वहन्ती भजन्ती सत्वरैव व्रजति । अत्रेन्दुतन्मयूखादीनां कान्तत्वाङ्गरागत्वादिरूपस्यावगमादेकदेशविवर्त्ति रूपकम् ॥ २१ ॥

नवेति । अधिकरुचिरयमिन्दुर्नवकुमुदवनश्रियो विकासः परिहासश्च स एव केलिस्तत्साम्यप्रसङ्गादासङ्गादशेषामप्युषां सकलामपि रात्रिं । विभावरी तमस्विन्युषा शर्वरीति विश्वः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । जागरित्वा जागरणं कृत्वा शिशयिषुः शयितुमिच्छुरिव । शेतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्रस्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः करश्च यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदिशोऽङ्के समीपे उत्सङ्गे च पाण्डु पाण्डुवर्णं म्लानं क्लान्तमात्मानं स्वशरीरं मुञ्चति दक्षिणनायकः कयाचित्सह विहृत्य श्रान्तः कस्याश्चिदङ्के शेते तद्वदिति भावः । अत्र प्रहासकेल्यङ्कस्पर्शनादिव्यवहारादिन्दुकुमुदवनश्रीपश्चिमाशानां नायकत्वप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । विशेषणसाम्यं तूपलक्षणमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः सा चोत्प्रेक्षासङ्कीर्णा ॥२२

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा
यदधिनिशमपास्तं वल्लभेनाङ्गनायाः ।
वसनमपि निशान्ते नेष्यते तत्प्रदातुं
रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणेन ॥ २३ ॥
सपदि कुमुदिनीभिर्मीलितं हा क्षपापि
क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।
इति दयितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-
र्वहति कृशमशेषं भ्रष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥
व्रजति विषयमक्ष्णामंशुमाली न याव-
त्तिमिरमखिलमस्तं तावदेवारुणेन ।

सेति । अधिनिशं निशायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सरभसः सत्वरः परिरम्भएवारम्भो व्यापारस्तत्संरम्भस्तद्भाजा वल्लभेनाङ्गनाया सम्बन्धि यद्वसनं अपास्तं तद्वसनं निशान्ते प्रभातेऽपि रथचरणश्चक्रं तद्वद्विशालाया श्रोण्यां लोलं सतृष्णमीक्षणं यस्य तेन वल्लभेन प्रदातुं नेष्यते । अत्र वसनाप्रतिदानस्य श्रोणीक्षणलौल्यहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २२ ॥

सपदीति । सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्मीलितम् । भावे क्तः । हा कष्टं यथा रात्रिरपि क्षयमगमत् ताः समस्तास्तारका अपेता इति शुचा शोकेन चिन्तयन्निव दयितकलत्रः प्रियभार्य इन्दुः कृशमशेषं निःशेषं यथा तथा भ्रष्टशोभं नष्टप्रभमङ्गं वहति कलत्रप्रियस्य युगपत्सकलकलत्रनाशे महान् शोको भवतीति भावः । अत्रेन्दोः प्रभातसुलभाङ्गकार्श्यशोभाभ्रंशयोर्युगपत् कुमुदिन्यादिसकलकलत्रनाशनिमित्तहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ २४ ॥

परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं
प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रे सरोऽपि ॥२५॥

विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावत्
धुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव।
रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना
सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

भजतीति। अंशुमाली सूर्यः। ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः। यावदस्तां त्रियमभूमिं न भजति न दृश्यत इत्यर्थः तावदेवारुणेनानूरुणा अखिलतिमिरमक्षमपास्तं परेषां परिभवि तिरस्कारकम्। विप्रहीत्यादिना इनिप्रत्ययः। तेजः प्रतापं तन्वतां प्रथयतां अग्रे सरः पुरःसरोऽपि। पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः। विपक्षस्य शत्रोरुच्छेदं कर्तुमाशु प्रभवति शक्नोति हि। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

विगतेति। विरहेण खिन्नः रथचरणेन चक्रेण समाह्वस्तुल्याख्यः तस्यैव समाह्वा समाख्या यस्येति वा रथचरणसमाह्वश्चक्रवाक इत्यर्थः। कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामक इत्यमरः। तिमिरमेव पङ्क इत्युपमितसमासः। तद्विगतं यस्मात्तद्व्योम यावत्पश्यति यावदेव पक्षती पक्षमूले। स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः। पक्षात्तिरिति तिप्रत्ययः। धुवति कम्पयति धुनोति। धू विधूनन इति धातोस्तौदादिकात् कुटादेर्लट्। तावदेवोत्पतनात् प्रागेव चक्रवाकी चक्रवाकस्य स्त्री। जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति ङीष्। औत्सुक्येनोत्कण्ठया नुन्ना प्रेरिता सती सरितोऽपरतटान्तात्परभूमेः सकाशादागता एतेनानयोरन्योन्यसक्तता समधानुरागत्वम्। अत्र रागौत्सुक्ययोरसमानयोरपि तत्तेनाभासयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामालङ्कारः। रसभावतदाभासप्रशमानां निबन्धने रसवत्प्रेय ऊर्जस्विसमाहितानीति लक्षणात् ॥ २६ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे
रुचमदधुरुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च ।
परिमलरुचिराभिर्व्यक्तास्तु प्रभाते
युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः ॥२७॥
विलुलितकमलौघः कीर्णवल्लीवितानः
प्रतिवनमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।
क्वचिदयमनवस्थः स्थास्नुतामेति वायु
र्वधूकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥

मुदितेति । प्रदोषे रात्रौ मुदितानि यूनां मनांसि याभिस्ताः मुदितयुवमनस्काः । उरःप्रभृतिभ्यः कप् । कल्पिताः उपभोगाय सम्पादिताः भूषिता मलयजघनसारादिभिरुपस्कृताश्च उभय्यः उभयविधाः युवतयः पुष्पमालाश्च । उभादुदात्तो नित्यमिति उभशब्दात् अयजादेशः टिड्ढाणञ्-इत्यादिना ङीप् । तुल्यमेवाविशेषं यथा तथा रुचं शोभामदधुर्बिभ्रत्यः । भाक्तो लिट् । प्रभाते तूपभोगाम्लानरुचो निष्प्रभाः पुष्पमालाः परिमलेन विमर्दगन्धेन रुचिराभिरुपभोगादभिरुचिराभिर्युवतिभिर्व्यक्तास्त्यक्ताः अवधीरिताश्च । अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्योक्तिपूर्वकविमर्दसहत्वेनाधिक्योक्तेर्व्यतिरेकः ॥ २७ ॥

विलुलितेति । वने वने प्रतिवनम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । विलुलिता आलोलिताः कमलौघा येन सः कीर्णा विक्षिप्ता वल्लीनां माधव्यादीनां वितानाः विस्ताराः येन सः अवधूतान्यशेषशाखिनां बकुलचम्पकादीनां प्रसूनानि येन स तथापि क्वचित् पूर्वोक्तकमलवनादौ कुत्रापि नाल्पावस्था स्थितिर्यस्येत्यनवस्थः स्थितिमप्राप्तोऽयं वायुर्वधूनां कुसुमानाञ्च विमर्देन सम्भवैर्गन्धैरुद्गन्धिषु उद्गतगन्धेषु । गन्धि लोभम् । वेश्मान्तरेषु गृहान्तरेषु स्थास्नुतां स्थायित्वमेति पूर्वोक्तसर्वोत्कृष्टसौरभलोभादिति

नखपदवलिनाभीसन्धिभागेषु लक्ष्यः
क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।
अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः
सुरतविलसितानां वर्णकोवर्णकोऽसौ ॥२९॥
प्रकटमलिनलक्ष्मा स्पष्टपत्रावलीकै
रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषः प्रोषितश्रीः ।

भावः । ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुच् प्रत्ययः बधुबन्दोह्रस्वोकारान्तोऽप्यस्ति । यद्वा *मधुकुसुमेति पाठ मधु : सुकृतानि कुसुमानि तेषां विमर्दैर्नैर्ल्यर्थः अत्र वायोरस्थायित्वेऽपि स्थायित्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा विमर्दगन्धस्य कमलादि गन्धादाधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतेरलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २८ ॥

नखपदेति । नखपदेषु नखक्षतेषु वलिषु त्रिवलिषु नाभ्यां सन्धिभागेषु कूर्परादिदेहसन्धिस्थानेषु तथा दशनानां क्षतिषु दन्तव्रणेषु च सशेषः सावशेषः किञ्चिद्विद्यमानः अतएव लक्ष्यो दृश्यः अङ्गनायाः सम्बन्धी असौ वर्णयति वर्णङ्करोति रञ्जयतीति वर्णको अङ्गरागो वाग्विहीनो वागिन्द्रियरहितोऽपि सन् रहसि कृतानामपि सुरतविलसितानां सुरतचेष्टितानां वर्णयति वक्तीति वर्णको वक्ता व्यञ्जक इत्यर्थः । वर्णयतेर्ण्वुल्प्रत्ययः । वर्णक्रियाया विस्तारे गुणोक्तौ वर्णनेष्वद इति भट्टमल्लः । जातनखक्षतादिष्वेव लक्ष्यमाणोऽङ्गरागोऽन्यत्र लुप्तवोमार्द्वेशविशेषानुमापको जात इत्यर्थः अत्र वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृतानामपि वर्णकोवक्तेति विरोधस्य व्यञ्जकलक्षणया परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २९ ॥

प्रकटेति । उषसि प्रत्युषः । विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः । यद्वा प्रत्युषः प्रभातम् । उषः प्रत्युषसी अपीत्यमरः । तत्र प्रोषितश्रीर्भ्रष्ट शोभः अतएव प्रकटमलिनलक्ष्मा स्पष्टकलङ्कोऽसौ चन्द्रमाः स्पष्टा प्रमृदाः

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां
परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥२०॥
सकलमपि निकामङ्क्षामलोलान्यनारी
रतिरभसविमर्दैर्भिन्नवत्यङ्गरागे ।
इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्य धाम्नः
स्तव खलु मुखरागो यन्न भेदम्प्रयातः ॥२१॥
प्रकटतरमिमम्मा द्राक्षुरन्या रमण्यः
स्फुटमिति सविशङ्कङ्कान्तया तुल्यवर्णः ।

पत्रावल्यः पत्रभङ्गा येषान्तैः । नद्यु तथेति कथम् । तथाप्यधिगता रति-
यरैषा सम्भोगश्रीर्येषान्तैः परिणताः परिपक्वाः शरकाण्डावापाण्डु-
रत्यल्पपाण्डुराः । घटो वाचे वाचलत्या इति मन्दारार्णवे । तद्वदापाण्डुभिः
कामिनीनाङ्गण्डभागैर्गण्डस्थलैरुपहसित इवेत्युत्प्रेक्षा पाण्डिमगुणनि-
र्जिता निष्कलङ्का. सकलङ्कं समानं मानिनमुपहसन्तीति भावः ॥ २० ॥

अथ काचित् खण्डिता नायिका नागरम्प्रत्यसूयान्तरागतमसूय-
भिदमाभिधत्ते । सकलमित्यादि । कामेन लोलाया अन्यनार्याः सपत्न्याः
रतिरभसेषु सुरतसम्भ्रमेषु विमर्दैः पीडनैः रज्यतेऽनेनेति रागः
अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विलेपनं अङ्गविकारश्च तस्मिन्नङ्गरागे सकलमपि
निःशेषं यथा तथा निकाममतिमात्रं भिन्नवति विश्लिष्टवति सति आश्चर्यधाम्न
आश्चर्यनिधानस्य तव मुखरागो मुखविकारो भेदं विश्लेषं न प्रयात
इति यत् इदमेवातिमहदाश्चर्यं खलु मुखस्याप्यङ्गत्वेन तद्रागस्याप्यङ्गराग-
त्वादिति भावः । अत्र विलेपनविकारार्थयोरङ्गरागयोरैक्याध्यवसाये
विरोधः भेदानुक्त्यानन्यत्वेनाविरोध इति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितो
विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रकटेति । किन्तु प्रकटतरमतिस्फुटमिमं नखविशेषं अन्याः रम

चरणतलसरोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ
वपुषि नखविलेखो लाक्षया रचितस्ते ॥२२॥

तदवितथमवादीर्यन्मम त्वम्प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलन्दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनाम्मण्डनश्री
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ २३ ॥

नवनखपदमङ्गङ्गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठम्पाणिना दन्तदष्टम् ।

यथो निजसपत्न्याः स्फुटमपि द्राक्षुः न पश्यन्तु । इयोर्लुङ् न इय इति कृशाभावपक्षे सिचि इति । इति बुद्ध्या कान्तया कश्चिद्यथा तथा तुल्यवर्णे लाक्षासमानवर्णं विन्यस्य इत्यपह्नुता इति भाव. । असौ ते तव वपुषि नखविलेखो नखव्रण चरण तलं सरोजमिवेत्युपमितसमास आक्रान्तिलिङ्गात्तस्याक्रान्त्या व्याघातेन सङ्क्रान्तया लाक्षया रचितो गुप्तः आच्छादित इत्यर्थः इन्त सा तु पापीयसी लाक्षा स्वयमेव मत्र दुर्वृत्तपिशुनेति भाव । अत्र नखविलेखस्य लाक्षासावर्ण्यात्तदेकतापत्तेः सामान्यालङ्कारः । सामान्य गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकतेति लक्षणात् ॥ २२ ॥

तदिति । किन्तु मम त्वमेव प्रियेति यदवादीरवोच । वदे र्लुङि वदव्रजेत्यादिना वृद्धि । तदवितथं सत्यं कुत यस्मात् प्रियजनेन परिभुक्तं दुकूलन्दीयमित्यर्थः दधान धारयन्नित्यर्थः दधान इत्यत्र वसान इति पाठे वसान आच्छादयन् । वस आच्छादनार्थाल्लट शानजादेश । स त्वं मदधिवसति मम निवासमागाः प्राप्तः । इणो गालुङि । युक्तञ्चैतदित्याह । कामिना मण्डनश्रीर्वल्लभानाम्प्रेयसीनामालोकनेन सफलत्व व्रजति हि अपिदा चेत्कथमीदृशो मे सभाग्नेति भावः । अर्थान्तरन्यास ॥ २३ ॥

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-
न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥२४॥
इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येत्य बिभ्य-
द्गलितनयनवारेर्याति पादावनामम्।
करुणमपि समर्थम्मानिनाम्मानभेदे
रुदितमुदितमस्त्रं योषितां विग्रहेषु ॥२५॥ कुलकम्

भवेति। किञ्च नखानि नखपदानि यस्मिन् तदङ्गं वपुरंशुकेन गोपयसि छादयसि। गुपेश्चौरादिकात् स्वार्थे णिच्। दन्तेन दष्टोऽस्य धरोऽस्तु पाणिना स्थगयसि छादयसि। स्थगिरपि चौरादिकः। दिशिदिशि प्रतिदिशम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अव्ययीभावे शरत् प्रभृतिभ्य इति समासान्तः टच्प्रत्ययः। विसर्पन् प्रसर्पन् अपरस्त्रीसङ्गशंसी स्त्र्यन्तरसङ्गसूचकः अन्याप्रभवत्वादस्येति भावः नवः परिमलाख्यो गन्धः। परिमलगन्धः। विमर्दोत्थे परिमल इत्यमरः। केन केनोपायेन वरीतुमाच्छादयितुम्। इतोवेति इटो दीर्घः। शक्यः न केनापि शक्य इत्यर्थः। अत्र नखदन्तक्षतयोरङ्गौष्ठच्छादने विसर्पणस्य गन्धानाच्छादने च विशेषण गत्या हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वये सजातीयसङ्करः ॥२४॥

इतीति। इति पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयरीत्या कृतवचनाया कृतोपालम्भाया गलितनयनवारेरधैर्यात् स्रुताश्रोः प्रेयस्याः इति शेषः कश्चिदपराधको बिभ्यत् त्रस्यन्। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः। अभ्येत्यागत्य पादयोरवनाममवनतिं याति प्रणामेन प्रसादयतीत्यर्थः। ननु कथमीदृङ्मार्दवं तयाहङ्कारिणस्तस्य रोदनमात्रेण तत्राह। करुणमिति। तथाहि विग्रहेषु प्रणयकलहेषु योषिताङ्करुण दीनमपि रुदितमश्रुमोचनं मानिनामहङ्कारिणामपुंसां मानभेदे अहङ्कारनिरासे समर्थं मस्त्रमस्त्रं साधनमुदितमुक्तम्। वदे वर्मणि क्त वचिस्वपीत्यादिना

मदमदनविकाससपष्टधाष्ट्योदयानां
रतिकलहविकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु।
विदधति न गृहेषूत्फुल्लपुष्पोपहारं
विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥२६॥
करजदशनचिह्नं नैशमङ्गेऽन्यनारी-
जनितमिति सरोषामीर्ष्यया शङ्कमानाम्।
स्मरसि न खलु दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव
स्वयमनुनयतीत्थं व्रीडमानां विलासी ॥२७॥

सम्प्रसारणम्। दीने प्रार्थयितरि पुंसाङ्गेऽङ्गीकारदिति भावः। अर्थान्तरन्यासः। एषा च खण्डिता नायिका। नीत्वान्यत्र निशामन्यत्रागते प्राणवल्लभे। अन्यासम्भोगचिह्नैस्तु खण्डितेर्ष्याकषायितेति लक्षणात्। नायकस्तु धृष्टः। व्यक्तागा निर्भयो धृष्ट इति लक्षणात्। नचेह विप्रलम्भविरोधः आगमनकालेऽतिनिर्भीकताया एव लक्षणोपयोगात् अन्यथा वैरं स्यादिति भावः अयञ्च सहृदयः अन्यथा रसाभास इत्याहुः ॥ २५ ॥

मदेति मदमदनयोर्विकासेन विजृम्भणेन स्पष्टोयाष्ट्यस्योदयस्याविर्भावो यासान्तासां कामिनीनां रतिरेव कलहस्तस्मिन् विकीर्णैरितस्ततोविक्षिप्तैर्भूषणैरर्चितेषु गृहेषु वयस्याः स्निग्धपरिचारिकाः विनीयन्तेऽनयेति विनयोऽधिकारः तत्र यत्नो विफलो यासान्ताः विफलविनययत्नाः निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्यः उत्फुल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां न विदधति न कुर्वन्ति। अत्र समृद्ध वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः। तदुदात्तमवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते इति लक्षणात्। तेन तासामन्येषु आभरणेषु मुक्तास्रङ्मालादिरचिमान्धवुद्धिर्ध्वन्यते ॥ २६ ॥

करजेति। विलसनशीलो विलासी। वौ कषलसेत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः। अङ्गे निशाङ्गे निशायाम्भवं नैशम्। निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यण्प्रत्ययः। करजदशनचिह्नं नखदन्तक्षतं अन्यनारीजनितं सपत्नीकृ-

कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्यौ
परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।
विगलितनवमुक्तास्थूलबाष्पाम्बुबिन्दु
स्तनयुगमबलायास्तत्क्षणं रोदितीव ॥ २८ ॥
बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं
चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ।
विदितमिति सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य

तमिति शङ्कमाना विलक्षतीभूतएवेर्ष्यया अक्षमया परोषा स्त्रियं निजवधूमत्तया मदमूढया त्वयैतद्वृत्तमेव हन्त खलु न स्मरसि नाम जानासि किमिति काकु इत्थमनेन प्रकारेण व्रीडमाना स्वकान्तमभिज्ञानाङ्किता सतीमनुनयति चाटूकारयति स्वमौग्ध्यख्यापनातो॰ निर्वेदश्च लज्जया व्यज्यते ॥ २७ ॥

कृतेति । कृतो गुरुतरस्य हारस्य छेदो यस्मिन् तत्तथा आलिङ्ग्य परिशिथिलितगात्रे शिथिलीकृताङ्गे पत्यौ भर्त्तरि गन्तुमापृच्छमाने आमन्त्रयमाणे सति । आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानादात्मने पदं कर्त्तरि लट् शानजादेश । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अबलाया स्तनयुगलं विगलिता निश्च्युता नवमुक्ता नूतनमौक्तिकानीव स्थूलबाष्पाम्बुबिन्दवो यस्मिन् कर्म्मणि तत्तथा रोदितीव विरहासहिष्णुतया रोदनं करोतीवेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः रुदादिभ्य सार्वधातुके इतीडागम ॥ २८ ॥

बह्विति । अन्यस्मिन् दिवसे अपगतमदया मुग्धवध्वा सखीभ्यो विदितं रात्रौ त्वयेत्थं कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थः । रात्रिवृत्तं रात्रौ कृतं स्वचेष्टितमित्यर्थः । मत्ता मदमूढा अहं तस्य प्रियस्य पुरस्तादग्रे बहु अनेकधा जगद किल गदामि स्म किलेति ऐतिह्ये । अत एव परोक्षे लिट् णलुत्तमो वा इति पक्षे णित्वाभावाद् वृद्ध्यभाव । च पुन प्रौढयोषिता

व्यपगतमदयाञ्चि व्रीडितमुग्धवध्वा ॥३९॥
अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा
बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।
अनुपतति विरावैः पत्रिणां व्याहरन्ती
रजनिमचिरजाता पूर्वसन्ध्या सुतेव ॥४०॥
प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः सामधेनीरधीत्य ।

तुल्यम् मौढ्योपि इदित्युपमा तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । अस्य मि-यस्य चाटुप्रियवचनं चकार किन्त्वकार्षीच्छिव । लिङादिपूर्वश्च गुणो विशेषः । इति विचिन्त्य विस्मयः व्रीडितं लज्जितम् । भावे क्तः । निसर्गकार्यप्रकाशेन लज्जाख्यः सञ्चारी भावः । भावनिबन्धनात् प्रे-योऽलङ्कारः ॥ ३९ ॥

अरुणेति । अरुणजलजराज्येव रक्तकमलश्रेण्येव मुग्धं सुन्दरं हस्ताग्रपादं हस्तौ च अग्रपादौ च यस्याः सा बहुलं मधुपमालाः कज्जलतुल्यमिव मधुपमाला ययोस्ते कज्जलिनी इन्दीवरे इव यस्याः सा बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी पत्रिणां पक्षिणां विरावैर्व्याहरन्ती वा जल्पन्ती । व्याहारउक्तिर्लपितमित्यमरः । अचिरजाता सद्यो-भवा बाला च पूर्वसन्ध्या प्रातःसन्ध्या सुतेव पुत्रीव रजनीमनुपतति अनुधावति जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्व्याहरन्तीति व्यधिकरणप-रिणामः । तत् सङ्कीर्णेयमुपमा ॥ ४० ॥

प्रतीति । अग्निराहितो यैस्तेषामग्न्याहितानाम् । वाहिताग्न्या-दिष्विति निष्ठायाः परनिपातः । प्रतिशरणम् प्रतिगृहम् । शरणं गृह-रक्षित्रोरित्यमरः । अशीर्णज्योतिरक्षताग्निं यमग्निराहवनीयः वि-धिना यज्ञकर्मण्यनपन्यस्तु सामिधेन्यादियाज्ञिकरीत्या विहिता यथायोगमुच्चारिता विरिब्धाः स्वरा एकश्रुत्यादयश्चारो यैस्तैः । सुप्ता-

हतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यै-
र्हुतमयमुपलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥४१॥

न्तेत्यादिना रेभृशब्दे इति धातोः स्वरे विरिब्धशब्दो निष्ठान्तोऽभिरिद्धस्येन निपातितः अध्वर्युवर्यैः ऋत्विक्श्रेष्ठैः ऋत्विग्विशेषवाचिना अध्वर्यु-शब्देन ऋत्विङ्मात्रलक्षणात् । यद्वा अध्वर्युर्योगाद्योगेशानैः अध्व-र्युं सुवेधारविधिनां लिंगभिरित्यर्थः । तथाहुर्यपीर्णमासयोर्यत्क्रतोश्च-त्वारऋत्विज इति अश्वात् । दर्शस्याय सर्वत्रैव सान्नाय्यविधानादिति सामधेनी: प्रशेशाझा इत्यादिका अग्निसमिन्धनीर्ऋचोऽधीय पठित्वा । ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने इत्यमरः । सामधे-नीग्रहणं याज्या पुरोनुवाक्यादिमन्त्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । ततो-गुरूणामदुरितानामोघस्य ध्वंसो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा साधु सम्यक् हुतमग्नेर्वितोद्देशेन त्यक्तं सन्नीयतइति सान्नाय्यं हविर्विशेषं ऐ-न्द्रं दध्यमा वास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति विहिते दधिपयसी इत्यर्थः पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येत्यादिना हविर्विशेषे सम्पूर्वान्नयतेर्ण्य-न्तादायादेशोपसर्ग दीर्घनिपात । उपलीढे आस्वादयति । लिह आ-स्वादनइतिधातोः स्वरितेत्त्वात्कर्त्रभिप्राये तङि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अत्राग्नेः सान्नाय्योपलेहनस्योत्तरकालभावित्वेऽपि तदुपलक्षितस्य कर्म-ण उदिते आदित्ये पौर्णमासान्तं प्रयुक्तं अतिप्रागुदयादमावास्या-यादिति पास्त्राचव कालप्रक्रान्तस्य वर्त्तमानत्वात्तस्यापि वर्त्तमानता-व्यपदेश एतच्चाहिताग्नित्वमात्रेण कालविशेषानादरेणोक्तमिति पूर्वोक्त-चन्द्रोदयाद्यविरोधः अथवा उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोति प्रातर्जुहो-त्यग्निहोत्रन्तत् कालत्वात् सामिधेनीसान्नाय्यशब्दयोर्मन्त्रहविर्मात्रपर-त्वमाश्रित्याग्निहोत्रपरत्वेन व्याख्येयम् । तस्याग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतो रकत्वित्विग्धेकाध्वर्युकत्वे वर्यैरिति बहुवचनं यजमानबहुत्वादुपपद्यत इत्याहुरित्यत्र कान्दस गोष्ठीप्रपनेन । हत्त्वप्रभावोऽलङ्कारः स्पष्ट एव ॥४१॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रिक्तदन्त-
न्मुहुरपिहितमोष्ठैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।
अनुकृतिमनुवेलङ्घट्टितोद्घट्टितस्य
व्रजति नियमभाजाम्मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।
जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा
ज्वलितमिव महाब्धेरूर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥४३॥

प्रकृतेति । प्रकृतजपविधीनां प्रक्रान्तजपकर्मणां नियमभाजांनाम् स्त्रिनां सम्बन्धि ओष्ठे भवैरोष्ठ्यैः । मरि रावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः । अन्यैः दैर्व्यैः उपध्मानीयैरित्यर्थः । उपध्मानीयानामोष्ठा विवृतत्वासनात् । मुहुरपिहितमावृतमन्यैरोष्ठ्यैरक्षरैर्लक्ष्यन्दर्शनीयं अतएवोद्रिक्तम् उद्गताग्रशो दन्तायस्य तदास्यं मुखं अनुवेलं प्रतिक्षणं घट्टितोद्घट्टितस्य प्राप्तिसान्द्र्यसंघटितविघटितस्य । विशेषणसमासः । मुग्धं सुन्दरं यन्मुक्तानां मुक्ता फलानां पुटं कोटिं शुक्तिरिति यावत् तस्यानुकृतिं साम्यं व्रजति । उपमालङ्कारः । एतेन श्लोकद्वयेन बहुव कर्म निशा क्षपो निशाश्च माह्मणामगवन्तमनुयन्तीति कथितम् ॥ ४२ ॥

नवेति । कुलिशं पाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्रः । प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाणेः परनिपातः । एतदेवाल व्यधिकरणबहुव्रीहेर्ज्ञापकम् । तस्य ककुभि प्राच्यां दिशि नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुर्दिनकरस्य भासां वितानं करजालं महाब्धेरम्भांसि दग्ध्वा जनितभुवनदाहारम्भं कृतजगद्दाहोद्योगं सदूर्ध्वमब्धेरुपरि ज्वलितमौर्वानलार्चिर्वडवानलज्योतिरिव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः।
कृतचपलविहङ्गालापकोलाहलाभि-
र्जलनिधिजलमध्यादेष उत्तार्यतेऽर्कः॥ ४४॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
स्फुटमनिशमतापि ज्वालया वाडवाग्नेः।
यदयमिदमिदानीमङ्गमुद्यन्दधाति
ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान्॥ ४५॥

अतुहिनरुचिनासौ केवलं नोदयाद्रिः
क्षणमुपरिगतेन च्छादितः सर्व्व एव।

विततेति। विततामिः प्रसारिताभिः पृथुवरत्राभिर्महारज्जुभि-
स्तुल्यरूपैस्तुल्याकारैर्मयूखैः किरणैर्गरीयान् कलश इवाकृष्यमाणः एषो-
ऽर्कः कृतचपल चञ्चलविहङ्गालाप एव कोलाहल कलकलो याभि-
स्ताभिः दिग्भिर्जलनिधेर्जलमध्यादुत्तार्यते उद्ध्रियते। गरीयस्त्वं-
मात्रमंशे घटे। यथा कश्चित्कूपात् कुम्भं पार्श्वस्थाः गलद्गल-
रज्जुभिः स्त्रीभिरुद्धरन्ति तद्वदिति भावः। अत्र घटस्य तुल्यदृष्टे-
रथ इवेति चोपमायां विहङ्गालापकोलाहलैरिति रूपकेण कोला-
हलार्थं च दिक्षु कोलाहलोत्पत्तेः अनुकारकत्वोत्पत्तेः प्रतीय मानेति
रूपकः॥ ४४॥

नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूककान्त
स्तवकरचितमेते शेखरं बिभ्रतीव ॥ ४६ ॥

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेष रिङ्खन्
सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।
विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः
परिपतति दिवोऽङ्के हेलया बालसूर्यः ॥ ४७ ॥

क्षणमयमुपविष्टः क्ष्मातलन्यस्तपादः
प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमह्नाय लोकम् ।

मध्याद्रुदयाद्रिः पूर्वाद्रिः । उदयः पूर्वपर्वत इत्यमरः । किन्त्वेते सर्व-एव क्ष्माभृतः सर्वेऽपि शैलाः प्रथमपरिगतेनात्र स्थितेन नवकरनिकरेण स्पष्टैर्विकसितैर्बन्धूककुसुमस्तबकैर्बन्धुजीवककुसुमगुच्छैर्विरचितम् । बन्धूको बन्धुजीवक इत्यमरः । शेखरं शिखामाल्यम् । शिखास्वापीड-शेखरा इत्यमरः । बिभ्रतीवेत्युत्प्रेक्षा न केवलमसावेकोदयाद्रिरेव बन्धूकशेखरं बिभर्त्ति किन्तु तत्करजालेन सर्वेऽपि पर्वतास्तथेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उदयेति । एष बाल उदितमात्रः बालश्चासौ सूर्यश्च बालसूर्यः । उदयशिखरिशृङ्गस्य उदयाद्रिशिखरस्य प्राङ्गणेषु रिङ्खन् सञ्चरन् पद्मिनीभिर्नलिनीभिः स्त्रीविशेषैश्च । पद्मिनी स्त्री विशेषेऽपीति विश्वः । कमलान्येव मुखानि तेषां हासेन विकासेन हासेन च सह यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा वीक्षितः सन् वयोभिः पक्षिभिः । वयः पक्षिणि बाल्यादाविति विश्वः । शब्दयन्त्या शब्दं कुर्वत्या आगच्छ आगच्छ वत्सेति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्द शब्दात्तत्करोतीति णिजन्ताल्लटः शतरि ङीप् । दिवोऽन्तरीक्षस्य मातुश्चाङ्के समीपे उत्सङ्गे च विततानि प्रसृतानि मृदूनि कराग्राणि किरणाग्राणि हस्ताग्राणि च यस्य स सन् हेलया लीलया परिपतति । श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुगृहीतरूपकम् ॥ ४७ ॥

भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः
क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥
परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुबाणै
स्तिमिरकरिघटायाः सर्व्वदिक्षु क्षतायाः।
रुधिरमिव वहन्त्योभान्ति बालातपेन
च्छुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४९॥
दधति परिपतन्त्योजालवातायनेभ्य

अरुणमिति। अयं सप्तसप्तिरर्कः अरुणमुपविष्टः क्षितिधरपीठमध्यासीनः क्ष्मातलन्यस्तपादः प्रणामस्वीकाराय भूतलप्रसारिताङ्घ्रिरित्यर्थः। प्रणतिपरं नमस्कारं कुर्व्वाणं प्रीतं प्रणामस्वीकारात्सन्तुष्टं लोकं जनमञ्जसा झटिति अवेक्ष्य। झटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः। रूपावलोकेन समाश्वास्याशेषं भुवनतलं लोकस्वरूपं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः अनुसन्धास्यमानः क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिंहासनमिव अन्यत्र तटमिव पीठं तस्मादुत्थितः उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः। यथा कश्चिन्महाराजः सिंहासनोपविष्टः क्षणं प्रणतजनमाहत्य अथ सकलराष्ट्रप्रत्यवेक्षणाय मङ्क्षूत्थाय गच्छति तद्वदित्यर्थः। अत्र प्रस्तुतार्कविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमहाराजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥४८॥

परिणतेति। नद्यः बालातपेन छुरितं रूषितम्। अतएव परिणतमदिराभं सुपक्वसुरासन्निभं उभाभ्यां रोधोभ्यां वारितमवरुद्धम्। उभयरोधोवारितं। उभादुदात्तोनित्यमित्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषये उभशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक्। वारि जलं भास्करेण। कस्कादित्वात् सत्वम्। अंशुभिरेव बाणैः सर्व्वदिक्षु क्षताया महत्याः तिमिरमेव करिघटा गजघटा तस्या रुधिरमिवेत्युत्प्रेक्षा। वहन्त्योभान्ति ॥४९॥

स्फुरदरुणतपनभासीमन्दिराभ्यन्तरेषु ।
प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तु
ङ्कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलोलाम् ॥५०॥
अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।
उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्त
र्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥
सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्त

दधतीति । लागवातायनेभ्यः गवाक्षविवरेभ्यः मन्दिराणामभ्यन्तरेषु परिपतन्ती स्फुरदरुणतपनभासीबालार्ककिरणा वनितानां प्रणयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु कुपितेन मदनेन मुक्तानामुत्तप्तानामग्निज्वलिततेजसां नाराचानां बाणविशेषाणां लीलां शोभान्दधति । अत्र लीलेव लीलेति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धान्निदर्शना ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वधूभिः पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत् अतएव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं एतत् कनकचषकं स्वर्णस्य पानपात्रम् । अवयवषष्ठ्याविकारार्थता । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनारक्तेन उदयतउदीयमानस्याहिमरोचिषोऽर्कस्य ज्योतिषा तेजसा अन्तरभ्यन्तरे आक्रान्तं व्याप्तं सत् अद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव मधुनआपूर्णमिव । सामान्यषष्ठ्यायोग्यविशेषपर्यवसाननियमात् षष्ठी शेषइति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीकरणस्यापि कारकत्वादिति । भाति शोभते । अत्रातपाक्रान्ते मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे मधुभ्रमात् भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ ५१ ॥

सितेति । नक्तं रात्रौ शयनीये तल्पे । एकान्तशुक्लमत्यन्तधवलं

भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः
क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥४८॥
परिणतमदिराभम्भास्करेणांशुबाणै
स्तिमिरकरिघटायाः सर्व्वदिक्षु क्षतायाः।
रुधिरमिव वहन्त्योभान्ति बालातपेन
च्छुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥४९॥
दधति परिपतन्त्योजालवातायनेभ्य

प्रणमिति। अयं सप्तसप्तिरर्कः प्रणतमुपविष्टं क्षितिधरपीठमध्या सीव स्थातलन्यस्तपाद प्रणामस्वीकाराय भुवनप्रसारिताङ्घ्रिरित्यर्थः। प्रणतिपरं नमस्कारं कुर्व्वाणं प्रीतं प्रणामस्वीकारात्सन्तुष्टं लोकं जनमङ्क्षाय झटिति अवेक्ष्य। झटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः। कृपावलोकेन सम्भाव्याशेषं भुवनतलं लोकस्वरूपं प्रत्यवेक्षिष्यमाणं करुणस्नाप्य-मानः क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिंहासनमिव अन्यत्र तटमिव पीठं तस्मादुत्थित उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः। यथा कश्चिन्महाराजः सिंहासनोपविष्टः प्रणतजनमादृत्य अथ सकलस्वराष्ट्रमन्ववेक्षणाय सहसोत्थाय गच्छति तद्वदित्यर्थः। अत्र प्रकृतार्कविशेषणसामर्थ्यादप्रकृत महाराजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥४८॥

परिणतेति। नद्यः बालातपेन छुरितं रूषितम्। अतएव परिणतमदिराभं सुपक्वसुरासन्निभं उभाभ्यां रोधोभ्यां वारितमवरुद्धम्। उभयरोधोवारितं। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्याद्वृत्ति विषये उभशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक्। वारि जलं भास्करेण। कस्कादित्वात् सत्वम्। अंशुभिरेव बाणैः सर्वदिक्षु क्षताया महताया: तिमिरमेव करिघटा गजसङ्घः तस्याः रुधिरमिवेत्युत्प्रेक्षा। वहन्त्योभान्ति ॥४९॥

स्फुरदरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।
प्रणयिषु वनितानाम्प्रातरिच्छत्सु गन्तुं
कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥
अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।
उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्त
र्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥
सिततरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्त

दधतीति । जालवातायनेभ्यः गवाक्षविवरेभ्यः मन्दिराणामभ्य न्तरेषु परिपतन्त्यः स्फुरदरुणतपनभासो बालार्ककिरणाः वनितानां प्रणयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु कुपितेन मदनेन मुक्तानामुत्तप्तानामग्निज्वलिततेजसां नाराचानां बाणविशेषाणां लीलां शोभां दधति । अत्र लीलेव लीलेति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो निदर्शना ॥ ५० ॥

अधीति । अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वधूभिः पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत् अतएव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं एतत् कनकचषकं स्वर्णस्य पानपात्रम् । अव्ययव्यत्ययादिकारार्थता । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनारुणेन उदयत उदीयमानस्याहिमरोचिषोऽर्कस्य ज्योतिषा तेजसा अन्तरभ्यन्तरे आक्रान्तं व्याप्तं सत् अद्यापि इदानीमपि तथैव पूर्ववदेव मधुनः आपूर्णमिव । सामान्यप्रयोगेऽप्यर्थविशेषपर्यवसाननियमात् षष्ठी शेषइति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीनरणस्यापि कारणत्वादिति । भाति शोभते । अत्रा- तपावाने मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे मधुभ्रमात् भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ ५१ ॥

सितेति । नक्तं रात्रौ शयनीये तल्पे । एकान्तमुक्तमत्यन्तत्यक्तं

न्दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति ।
निजमिति रतिबन्धोर्जानतीमुत्तरीय
म्परिहसति सखी स्त्रीमाददानान्दिनादौ ॥५२॥
श्रुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु
स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिस्थलाभम् ।
अरुणितमकठोरैर्वेश्म काश्मीरजाम्भः
स्नपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥५३॥
सरसनखपदान्तर्द्दष्टकेशप्रमोक्ष
म्प्रणयिनि विदधाने योषितामुल्लसन्त्यः ।

सितरुचि शुभ्रवर्णम्। किन्तु दिनादौ प्रभाते दिनकरकरसङ्गेनार्कांशुव्यतिकरेण व्यक्ता कौसुम्भी कुसुम्भस्य रागद्रव्यस्य सम्बन्धिनी कान्तिर्यस्य तत्तथा भासमानं रतिबन्धोः प्रियस्योत्तरीयं निजमात्मीयमिति जानतीं अतएवाददानां स्त्रीं नायिकाम्। तामृणयोरितीयङ्भावपक्षे ध्वनि 'पूर्ववदिति' पूर्वरूपम्। सखी परिहसति। अत्राकौसुम्भे कौसुम्भत्वाध्यासनिबन्धनाद् भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ५२ ॥

श्रुतमिति। राजताद्रिस्थलाभं सुधाधवलितत्वात्कैलासतटसन्निभं यद्वेश्म निशासु शिशिरांशोरिन्दोरंशुभिश्चन्द्रिकाभिः श्रुतं धौतं सत् स्फटिकमयं स्फटिकविकारं इवाराजत् रेजे तदेतद्वेश्म भानोः सूर्यस्याकठोरैः कोमलैः भानुभिरंशुभिररुणितमरुणीकृतं सत् काश्मीरे देशे जातं काश्मीरजं कुङ्कुमं तस्याम्भसा स्नपितं सिक्तमिव भाति। उत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ५३ ॥

सरसेति। प्रणयिनि योषितां सरसनखपदानामार्द्रनखक्षतानामन्तर्मध्ये दष्टानां लग्नानां केशानां शिरोरुहाणां प्रमोक्षं प्रमोचनं

विदधति दशनानां सीत्कृताविष्कृताना
मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥५४॥
अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन
छुरितमभिनवास्रक्कान्तिना कुङ्कुमेन।
कनककनिकषरेखा कोमलं कामिनीना
भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि ॥ ५५ ॥
सरसिजवनकान्तिं बिभ्रदभ्रान्तवृत्तिः
करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः।

विदधाने सति सीत्कृतैर्व्यथाविर्भूतसीत्कारैराविष्कृतानां दशनानामङ्ग-मन्त्यः वैमल्याद्दन्तेषु प्रतिफलन्त्यः अभिनवरविभासः पद्मरागाणामनुकार-मनुकरणं विदधति। उपमालङ्कारः रविभासामारुण्यप्रतिपादकाभि-नवविशेषणपदार्थत्वादिति काव्यलिङ्गेन सङ्करः॥ ५४॥

अविरतेति। अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रेयसामङ्गस्य आसङ्गेन शरीरसम्पर्केण सञ्चारितेन सङ्क्रामितेनाभिनवस्य सृजोरक्तस्येव कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन छुरितं कनकस्य या निकषे निकषोपले रेखा राजिस्तद्वत् कोमलं मनोहरमित्युपमा। कामिनीनां वपुरातपेऽपि अवाप्तच्छायं लब्धकान्ति कर्मैव भवति स्वतः सुवर्णवर्णस्य ततः कुङ्कुमाङ्कितस्य कामिनीगात्रस्य पुनर्बालातपव्याप्तिरिति महती वर्णोत्कर्षसम्पत्तिरिति भावः। आतपे छाया नातपश्चेति विरोधाभासे अपिशब्दः। छाया-त्वनातपे कान्तावित्यमरः। अत्र सङ्क्रान्तकुङ्कुमच्छुरितत्वकनकनिकषरेखा-कोमलत्वयोरुपमापेक्षया छायावाप्तिहेतुत्वादुपमाकाव्यलिङ्गं तदातपेऽप्यवाप्तच्छायमित्यत्र विरोधेन एकवाचकानुप्रवेशेन सङ्कीर्यते ॥५५॥

सरसीति। सरसिजातानि सरसिजानि। सप्तम्या जनेर्डः। तत्-स्थे वनं तद्वनमित्युक्। तद्वनस्य कान्तं प्रियम्। अन्यत्र तद्वत्कान्तं

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं
हरिरिव हरिदश्वः साधु वृत्तं हिनस्ति ॥ ५६।

अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन
प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः।
निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाश्रयेण
श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

ईमं च आलोकशक्तेर्लोकलोचनानां विषयग्रहणशक्तेर्हेतुं आलोकान्त-
रसहकृतानामेव तेषां तत्सामर्थ्यात् अन्यत्र आलोक शक्तेर्दर्शनव्या-
पारस्य हेतुं दर्शनसाधनमित्यर्थः। करानयनानीव अन्यत्र करा इव
नयनानि तेषां सहस्रं करनयनसहस्रं बिभ्रत् अत्र भान्ते नभोमध्ये
हरिर्यस्य सोऽत्र भान्तहरिः अन्यत्राव भान्ते मेघे हरिर्यस्य स। मेघ-
वाहन इत्यर्थः। अत्र अवभम् स्वर्गवर्त्ताहुकेषु इति विग्रहः। हरितोऽ-
श्वा यस्य स हरिदश्वोऽर्कः हरिरिन्द्र इवाति महिम्ना अतिमहत्तया
सर्वहेतुत्वम्यर्थः। लोकमाक्रान्तवन्तं व्याप्तवन्तं एकत्र प्रकाशादन्यत्र स
इव मात्रमिव मात्रं विघ्नवर्द्धन इमान् लोकानाश्रयोदित्यागमादिति
भाव। एकत्र ध्वान्तं दानवं च त्वाष्ट्रं साधु हिनस्ति हन्ति। ध्वाना
रिदानवावुपमा इतरत्र। उपमा श्लेषेण सतभेदात् ॥ ५६ ॥

अवतमसेति। अवतमसं तिमिरम्। 'अवसमन्धेभ्यस्तमस' इति समा-
सान्तः। यद्यपि चोक्तेऽवतमसमल्पमहत्तमं तथापीह विरोधाद्विशेष-
मादरेण सामान्यमेव प्राह्यस्य भिदायै भेदाय। भिद्भिदा 'दित्योऽङ्'।
अभ्युद्गतेनाभ्युदितेन च भास्वता सूर्येण दर्शनी योऽप्युडुगणोऽसौ
प्रसभं बलात् अपास्त तथाहि अरिं निरसितुमिच्छोर्यैः तदी-
येनाश्रयाश्रयणेन श्रियं सम्पदं शोभाञ्च। शोभा सम्पत्तिपद्मासु
लक्ष्मीः श्रीरपि गद्यत इति विश्व। अधिगतवन्तः प्राप्तवन्तस्तेऽपि
हन्तव्यपक्षे वध्यकोटावेव अरिवदरिपक्षा अपि बध्या एवेत्यर्थ।

प्रतिफलति करौघे सम्मुखावस्थितायां
रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।
बहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्त-
र्गतमपि तिमिरौघं घर्मभानुर्भिनत्ति ॥ ५८ ॥
बहिरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे य-
द्दिवसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।
नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-
क्षतसकलविपक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

उडुगणोऽपि तमसि शोभते [illegible] इति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५७ ॥

प्रतीति । घर्मभानुरुष्णांशुः सम्मुखावस्थितायां सान्द्रचन्द्रांशुवद्गौर्यां धवलायामित्युपमा । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीप् । रजतकटकमेव भित्तिस्तस्यां करौघे स्वकिरणजाले प्रतिफलति सति अद्रेर्बहिरभिहतं कन्दरायां दर्यामन्तर्गतं संहतं तिमिरौघमपि भिनत्ति पुरोगतरजतभित्तिप्रतिहतस्य निजतेजसः कन्दरान्तःप्रवेशादिति भावः । अत्र करौघस्यान्तःसम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

बहिरिति । बहिर्विलसन्त्योऽपि दिवसकररुचोऽर्कभासः अन्तर्गृहेषु गर्भागारेषु कामं यथेष्टं ध्वान्तमन्तं नाशमानिन्यिरे प्रापयामासुरिति यत् । नयतेर्द्विकर्मकात् कर्मणि लिट् । सोऽन्तर्गृहध्वान्तनिरासो नियतविषये नियतस्थाने वृत्तिर्यस्य तस्य नियतदेशवर्तिनोऽपीत्यर्थः । इतोऽयादिष्विति पुंवद्भावः । तेजसोऽनल्पेन प्रतापेन स्वप्रकाशेन स्वप्रभावेनैवेत्यर्थः । प्रतापौ पौरुषातपाविति वैजयन्ती । क्षतसकलविपक्षः निरस्तसमस्तप्रतिपक्षः । स्वभावः तेजस्विनामेष स्वभावो यत् प्रतापेनैव परोक्षेऽपि [illegible] ध्वान्तहरणमित्यर्थः । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावादर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥६०॥
युगपदयुगसप्तिस्तुल्यसङ्ख्यैर्मयूखै-
र्दशशतदलभेदं कौतुकेनाशु कृत्वा।
श्रियमलिकुलगीतैर्लालितां पङ्कजान्त-
र्भवनमधिशयानामादरात्पश्यतीव ॥ ६१ ॥

चिरमिति। अयमर्कः पुनर्भूयोऽपि उदयाय स्वाभ्युदये स्वं स्वकीयमेव धाम स्थानं तेजो वा प्राप्य अतिरसलौल्यादतिमात्राद्रसेषु च लौल्याद्धेतोः सरोजे चिरं बन्धनं लम्भितानां प्रापितानां षट्पदानां सरभसः सत्वरो दलितं विघट्टितं दलमेव कपाटं येन स सन् गुप्तिस्फोटं बन्धनमोचं करोतीत्युत्प्रेक्षा यथा कश्चित् नरभटः पुनर्लब्धपदः पूर्वपदात्प्रबन्धमागत्य स्वयमेव काराकपाटमुद्घाट्य मोचयति तद्वदिति भावः॥ ६०॥

युगपदिति। अयुगा विषमाः सप्तयोऽश्वा यस्य सः अयुगसप्तिः सप्ताश्वोऽर्कः युगपच्छब्दस्य युग्मशब्दस्य च विपर्ययविरुद्धतां पश्यत्वा। युगपदेकदैव तुल्यसङ्ख्यैः सहस्रसङ्ख्यैरित्यर्थः मयूखैः करैः दश शतानि येषां तानि दशशतानि सहस्राणीत्यर्थः। तेषां दलानां भेदं विघट्टनं कौतुकेनाशु कृत्वा अलिकुलस्य गीतैर्लालितां सत्कृतां पङ्कजमेवान्तर्भवनं गर्भगृहं अधिशयानाम्। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम्। श्रियमादरात्पश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा कश्चित्कान्तः कान्तामिवैकान्तगतामिति भावः॥ ६१॥

अदयमिव कराग्रैरेष निष्पीड्य सद्यः
शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।
अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमच्छं
स्रुतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥
प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके
दशशतकरमूर्त्तावक्षिणीव द्वितीये ।
सितकरवपुषासौ लक्ष्यते सम्प्रति द्यौ
र्विगलितकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षणेव ॥ ६३ ॥

अदयमिति। अहरादौ प्रभाते रागवानुदयरागवान् पुण्डरीकस्ने-हरागेण च उष्णरश्मिरर्कः शशधरं चन्द्रं कराग्रैः रश्म्यग्रैः हस्ताग्रैश्च अदयं निर्दयं सद्योनिष्पीड्य अब्दात् मेघात् स्रुतं स्रस्तं नवजलमिव पाण्डुं शुभ्रं कान्तिनिर्यासं लावण्यसारं पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानामुदरेष्वभ्यन्तरेषु नितान्तमवकिरतीव विक्षिपतीव। अत्र सूर्योदये चन्द्रस्य कान्तिक्षयात् पुण्डरीकाणां तत्प्रादुर्भावाच्च सूर्यश्चान्द्रीमेव कान्तिं पुण्डरीकस्नेहात्तदरेषु क्षिपतीत्युत्प्रेक्षा। यथा द्विषन्तं निष्पीड्य तदीयं बहुसारं सुहृदे प्रयच्छति तद्वदिति भावः ॥ ६२ ॥

प्रविकसतीति। द्योतितः प्रकाशितोऽशेषलोको येन तस्मिन् दश शतानि येषां ते दशशतास्ते करा यस्याः सा दशशतकरा सहस्रकरा मूर्त्तिर्यस्य तस्मिन् दशशतकरमूर्त्तौ सूर्ये द्वितीयेऽक्षिणि चक्षुषीव चिराद् प्रविकसति सति सम्प्रत्यसौ द्यौराकाशं स्त्री च गम्यते विगलितकिरणेन निष्प्रकाशेन सितकरं शुभ्रकिरणं वपुर्यस्य तेन सितकरवपुषा चन्द्रेण व्यङ्गितं विकलीकृतमेकमीक्षणमेकं नेत्रं यस्याः सा व्यङ्गितैकेक्षणा काणेव लक्ष्यते अत्र दिवः काणत्वमुत्प्रेक्ष्यते। तच्च काणत्वमत्र नैवा-ध्यवसितेन निष्प्रकाशितेन चन्द्रेणेति। तत्र येनाङ्गविकार इति तृतीया ॥ ६३ ॥

रलूनपश्चादिव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥

उच्चैर्दधानैरवतत्य कन्धरा
स्थूलावचूडाः कलघर्घरारवैः ।
भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं
क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

तूर्णं प्रणेत्रा कृतनादमुच्चकैः
प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।
आत्मीयनेमिक्षतसान्द्रमेदिनी
रजश्छयाक्रान्तिभयादिवाद्रवत् ॥ १९ ॥

लूनेति यदि पर्यैर्जनैर्मेनिरे पूर्वं तरगावासमपि यथा यावत् यथा-
केनचित् कारणेन दैवैः पश्चाच्छेदं कारित इति मेनिरे ॥ १७ ॥

उच्चैरिति । स्थूलाः पृथवः अवचूडाः अधोलम्बकण्ठभूषणाः । शिरः
शिखाभूषणेषु चूडेति यादवः । अवचूडा ध्वज इति वा । कन्धराः
शिरोधराः अवतत्य विस्तार्य दधानैः कलघर्घरारवैः । 'घर्घरा क्षुद्र-
घण्टी स्यादिति कोशः' अथवा घर्घरारव इति शब्दानुकरणम् । क्रमे-
लकैरुष्ट्रैरविलम्बितक्रमं क्रमः पदक्षेपः द्रुतपादक्षेपं यथा तथा
महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे अतिक्रान्ता । स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

तूर्णमिति । प्रणेत्रा सारथिना प्रणोदितं गमनाय प्रेरितम् ।
उच्चकैः उच्चैर्ध्वनिः कृतनादं यथा तथा वेसरयुग्यम् । वेसरा
अश्वतराः । वेसराणां युग्यं वाहनमात्मीयनेमिभिः क्षतसान्द्रा यथा
क्षतत्वात् सान्द्रं मेदिनीरजश्छायेन समूहेन यदाक्रमणं तद्भयादिव
तिरस्कारभयादिव अद्रवत् । आत्मीयनेमिक्षतधूलिजालेनाक्रान्तं स्यात् गुण-
गुणवद्धिरुक्तं ॥ १९ ॥

व्यावृत्तवक्त्रैरखिलैश्चमूचरै-
र्व्रजद्भिरेव क्षणमीचितानना: ।
वल्गद्गरीय:स्तनकम्प्रकञ्चुकं
ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका: ॥ २० ॥
पादैः पुरः कूवरिणां विदारिताः
प्रकाममाक्रान्ततलास्ततोगजैः ।
भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा
बभुर्भुवः कृष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥
दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं
सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

व्यावृत्तेति । व्यावृत्तवक्त्रैर्विवृत्तमुखैर्व्रजद्भिरेवाखिलैश्चमूचरैः क्षणमीचितानना: तुरङ्गाधिरुहस्तुरङ्गानधिरोहन्तीति क्विप् । तुरङ्गाधिरूढाः अवरोधिकाः अवरोधस्त्रियः वल्गद्भिश्चलद्भिः गरीयोभिर्गुरुतरैः स्तनैः कम्प्रः कम्पनशीलः कञ्चुकः कूर्पासो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा ययुः । नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः ॥ २० ॥

पादैरिति कूवरिणां रथानाम् । कूवरस्तु युगन्धरः स्यादुपस्थ [illegible] । स एषामस्तीति ते रथास्तेषां पादैश्चक्रैः पुरः पूर्वं विदारिताः ततोगजैः प्रकाममाक्रान्ततलाः भग्नैरुन्नतप्रकारेण पूर्वं भग्नत्वादुन्नतैरनन्तरं समभागैः पूरितान्तराः समीकृतनिम्नप्रदेशाः यद्वा पूर्वं रथचक्रविदारितत्वाद्भग्नोन्नताः अनन्तरं गजपतिपरिक्रमणेन पूरितान्तप्रदेशाः भुवः कृष्टसमीकृताः पूर्वं हलैः कृष्टा अनन्तरं बीजवपनार्थं समीकृता इव बभुः शुशुभिरे ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमिति । [illegible] दुर्दान्तः प्रत्यन्त [illegible] उत्प्लुत्य निरस्तसादिनं [illegible] एकदा [illegible]

पर्य्याणतस्स्रस्तमुरो विलम्बिन
स्तुरङ्गमप्युद्गतमेकया दिशा ॥ २२ ॥
भूभृद्भिरप्यस्खलिताः स्खलन्नतै
रपङ्कुवाना सरितः पृथूरपि ।
अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा
ययावसङ्गैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥
त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कृता
न्नियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुकौ ।
क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां
विलङ्घ्य लघ्वीं करभौ बभञ्जतुः ॥ २४ ॥

पलायितं दुर्दान्तं दुर्विनीतं तुरङ्गमं हासकृतेन हाकारेण सह यथा तथा जनोऽवलोकयत् अवलोकितवान् ॥ २२ ॥

भूभृद्भिरिति । उन्नतैरपि भूभृद्भिः भूधरैर्भूपैश्चास्खलिता अप्रतिहता पृथूर्महतीरपि सरितो यमुनाप्रभृतीर्नदीरपङ्कुवाना अमहिम्ना आछादयन्ती त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा, गङ्गा परमत्यन्तमन्वर्था अनुगतार्था संज्ञा त्रिमार्गगेति नामधेयं यस्याः सैव खलु त्रिभिरेव मार्गैर्ययौ न चतुर्थेनेत्यर्थः । असौ चमूस्त्वसङ्गैः पथिभिर्ययौ अतो गङ्गाया अभ्यधिका चमूरिति भावः । अतएव व्यतिरेकालङ्कारः । भेदप्राधान्ये साधर्म्ये उपमानोपमेययोः अधिकाल्पत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यत इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

त्रस्ताविति । समासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोर्हस्तिन्याः सूत्कृतात् सूत्कारात् त्रस्तौ करभौ वेसरौ । करभोवेसरेऽप्युष्ट्रे इति सज्जनः । नियन्तरि सारथौ व्याकुलं व्यग्रं यथा तथा मुक्तरज्जुके त्यक्तप्रग्रहे सति क्षिप्ता पतिता अवरोधाङ्गना यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उत्पथेनापथेन ।

स्रस्ताङ्गसन्धौ विगताक्षपाटवे
रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।
आप्तेन तक्ष्णा भिषजेव तत्क्षण-
त्प्रचक्रमे लङ्घनपूर्व्वकः क्रमः ॥ २५ ॥
भ्रूभङ्गसङ्क्षोभविदारितोष्ट्रिका
गलन्मधुस्रावितदूरवर्त्मनि ।
स्थाणौ निषङ्गिण्यनसि क्षणात्पुरः
शुशोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥ २६ ॥

ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । गां भूमिं विलङ्घ्य दूरमतीत्य सर्व्वा एव दिदेवम् । अक्षौ सावयवुक्तादौ सभेदे चन्दनस्य चेति हेमः । क्रैङ्ग्दतः भ्रमान्तौ । अत्र साधस्य विशेषणगत्या भङ्गन्हेतुत्वात्पदार्थहेतुकसङ्काव्य-लिङ्गं समासोक्त्या सङ्कीर्य्यते ॥ २४ ॥

स्रस्तेति । स्रस्ताः शिथिला अङ्गयोरङ्गानां चक्रचर्म्मादीनां च सन्धयः सन्धिभागा यस्य तस्मिन् विगतमक्षस्य चक्रधार काष्ठस्याक्षाणा-मिन्द्रियाणां च पाटवं सामर्थ्यं यस्य तस्मिन् रथे स्यन्दने शरीरे च । रथः स्यात्स्यन्दने काय इति विश्वः । रुजा भङ्गेन रोगेण च निकामं विकलीकृते सति आप्तेन हितेन तक्ष्णा वर्द्धकिना आप्तेन भिषजा वैद्ये-नेव । तक्षा तु वर्द्धकिस्त्वष्टेत्यमरः । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । लङ्घन-हिंसोद्या । लङ्घनं भारेण क्रमणं उपवासश्च । लङ्घनं तूपवासे स्यादगमने क्रान्तेरपि चेति विश्वः । तत्पूर्वकः क्रमो विधिः प्रचक्रमे प्रक्रान्तः । प्रथम त्वरादि विश्विकायामाद्युपलङ्घनपूर्वकत्वादिति भावः । उपमालङ्कारः ॥२५॥

भ्रूभङ्गेति । स्थाणौ कीले । स्थाणुः कीले स्थिरे हरे इति विश्वः । निषङ्गिणि सक्ते सङ्गिनि स्वकटे । क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यादित्यमरः ॥ पुरोऽग्रतः भङ्गेन यः सङ्क्षोभो विश्लेषः तेन विदारिता भिन्ना उ-ष्ट्रिका मृण्मयं मद्यभाण्डम् । उष्ट्रिका मृत्तिकाभाण्डभेदे करभयोषिति

भेरीभिराक्रुष्टमहागुहामुखो
ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः ।
उत्तुङ्गमातङ्गजितालघूपलो
बलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥२७॥
वन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः
क्षणान्तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।
व्यालद्विपायन्तृभिरुन्मदिष्णवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥ २८ ॥

गीति विग्रहः । ततो गलता स्रवता मधुना मद्येन स्नपितं सिक्तं दूरमत्यर्थं दीर्घा त्वग् येन तस्मिन् तथा सति पुरः पूर्वं लाभाय हतः क्रयः क्रयणं येन स वणिक् भृशं घुघोष । अत्र मधुस्रावधनव्यययोर्विशेषणगत्या श्लोकहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ २६ ॥

भेरीभिरिति । भेरीभिराक्रुष्टानि निनादितानि महान्ति गुहा मुखानि येन सः भेरीभाङ्कारप्रतिध्वनितनितान्तव्याप्तसकलमहागुहा द्वार इत्यर्थः । ध्वजांशुकैस्तर्जितानि भर्त्सितानि कन्दली दलानि गुल्मपत्राणि येन सः उत्तुङ्गमातङ्गैर्जिताः अलघूपलाः स्थूलपाषाणा येन सः भूधरो रैवतकाद्रिः बलैः सैन्यैः पश्चात् क्रियते स्म पश्चात्कृतः स्वयं दूरगमनेन पृष्ठतः कृत इत्यर्थः उक्तविशेषणमहिम्ना अधरीकृत इति च प्रतीयते । लट् स्म इति भूतार्थे लट् । आक्रुष्टेति क्रोशतेः कर्मणि क्तः, प्रपादित्वात् गतेर्दुत्वम् । अत्र पश्चात्करणस्याक्रुष्टादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं तयोश्च प्रतीयमानाभेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्तिसङ्कीर्णम् तेन बलानां भूधरोत्कर्षं गम्यत इत्यर्थालङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ २७ ॥

वन्येभेति । वन्येभदानानिलगन्धेन वनगजमदवाहवातगन्धेन प्रावण दुर्द्धराः क्रोधान्धाः दुर्धराः । अतएव क्षणं तदुच्छेदेन विनोदितक्रुधः गमितक्रोधाः निष्क्रान्ते दन्तिनां भङ्गेनापनीतक्रोधाः उन्मदिष्णवो उन्मत्तप्रद-

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभि-
र्गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।
वव्रुः प्रसर्पज्जनतानदीशतै-
र्भुवोऽवलैरन्तरयाम्बभूविरे ॥ २९ ॥
तस्मै मुहूर्त्तं हरिणीविलोचनैः
सदृंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

नीताः । अवतलाजिग्रादिना इष्णुर् । व्यावहिपाः दुष्टगजाः वन्यभि-
ताघोरवैः कथञ्चिदारात् दूरादपयेनामार्गेण । पयोऽभिमायेति निषेध-
विकल्पाढकपूरित्यादिना समासान्तः । अपथं नपुंसकत्वम् । निन्दिरे
नीताः अत्रापि द्विपविशेषणानां तदुपमेयहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं मुतुस-
मासोक्त्या सङ्कीर्यते ॥ २८ ॥

तैरिति । वैजयन्त्यः पताकास्ता वनराजय इव ताभी राजन्तीति
तथोक्तैः गिरीणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिनिधयस्तत्तुल्या इत्यर्थः । एतस्मा-
देव अनौपम्यादिद्वादन्यत्राप्युपमित समासाश्रयणम् । ते महामतङ्ग-
जा येषु तैः । जनता जनसमूहास्ता नद्य इव तासां शतानि प्रसर्पन्ति
प्रवहन्ति येषु तैर्बलैस्तथोक्तैः सैन्यैः । वव्रुरावव्रुः । वृञ्वादिभ्यश्चेति
विकल्पादीकारः । भुवो भूमयः अन्तरयाम्बभूविरे अन्तरा दूराः कृता इति
अभिक्रान्ता इत्यर्थः । न केवलं रैवतकाद्रि रेवेति भावः । वर्णैर्वैपुल्या-
दाच्छादिता इत्यर्थः । उक्तविशेषणागत सादृश्यादरूपीतभेदाः कृता
इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवाल्लानपदरूपान्तरीकरणस्य
वर्णविशेषणागततादृश्यस्य हेतुत्वात्तदङ्गत्वोपमासङ्कीर्णं पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गं सेयमूरुभेदातिशयोक्त्युत्थापितमिति सङ्करः । अन्तरयम्बाम-
भूवेतीति एतस्माद्बकर्मकादिणिचि बान्तरङ्गे भुवोऽनुक्ताः ॥ २९ ॥

तस्य इति । हरिणीविलोचनैः सदृंशि सदृशानि । सदृंशस्य भवत-
इति तुप् । योषितां नयनानि दृष्ट्वा । मृगैः हरिणैः कर्त्तृभिर्मुकुलकस
भावम् । मुहूर्तं मत्सकाले हाङ्कविद्ययोऽपि चेत विर. ।

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रम
क्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ॥ २० ॥
निम्नानि दुःखादवतीर्य सादिभिः
सयत्नमाकृष्टकशाः शनैः शनैः।
उत्तेरुरुत्तालखुरारवन्द्रुताः
श्लथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ २१ ॥
अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्
प्रतीक्षमाणेन जनम्मुहुर्धृतः।

हरिणीविलोकनशङ्कयेति भावः। अथानन्तरमनेकविभ्रमक्रियाविकार-क्रिया एव विकारा येषां तानि मत्वा सविलासानि ज्ञात्वेत्यर्थः सत्रासं सभयं यथा तथा पलाय्यत पलायितम्। हरिणीदुर्लभैर्विलासैर्योषि-द्विभ्रमयादिति भाव। अतएव निश्चयान्तः संशयालङ्कारः। परापूर्वा-दयतेर्भावे लङ्। उपसर्गस्यायताविति लत्वम् ॥ २० ॥

निम्नानीति। अर्वतामश्वानाम्। वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धव-सप्तय इत्यमरः। अर्वणस्त्रसावनञ इति तादेश। व्रजा समूहाः। सादिभिरश्वारूढैः सयत्नमाकृष्टकशा हस्तगृहीतकशा सन्तः। कशा अश्वादेस्ताडिनी कशेत्यमरः तथाप्यत्र ताडिनीरज्जुर्वा कशेति दर्शना-दविरोधः। शनैः शनैर्दुःखात्कृच्छ्रान्निम्नानि निम्नभूप्रदेशानवतीर्य उत्तालखुरारवं उच्चतरशफशब्दं श्लथीकृत प्रग्रहं शिथिलितवल्गां च यथा तथा द्रुतं सत्वरं यन्त उत्तेरुः उत्प्लुप्लुविरे। निम्नेषु शनै-रवतीर्य दीर्घं धावन्तीत्यश्वानां स्वभाव इति भाव। अतएव स्वभावोक्तिः ॥ २१ ॥

अध्यध्वमिति। दधस्य भारोदास्यं कौशयं सद्य फलदं कृतः यथाकालादध्यध्वमध्वनि। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव अनश्चेति समा सान्तो-

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रत
श्चखाद दासेरयुवा वनावलीः ॥ ३२ ॥
पौरैः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः ।
एकातपत्रा पृथिवीभृताङ्गणे
रभूद्बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥
आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः
स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

उप्प्रत्यय· नलोपित इति टिलोपः । आहृतवतेव आरुह्येव स्थितेन । निष्ठेति क्ते क्तवतुप्रत्यय । स्वनं शनैः पश्चादागच्छन्तं स्वजनं प्रती-क्षमाणेन केनचित्सूचितेति शेषः । सद्दृष्टेन स्वामिनोऽपि दासेरयुवा तद्दृष्टः । विशेषणसमास । वनावलीरमा वनीवखाद पुरः पितु-महीदिशं भक्षयामास इत्यर्थः । न हि कुशलो इथा कालं याप यतीति भावः । अत्र दाक्ष्यफलस्य सामान्यस्य तद्विशेषेण दासेर-कौशलेन समर्थनाद्विशेषेण सामान्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३२ ॥

पौरैरिति । पौरैः तस्य पताकिनी सेना । मौखादिला दिवि । प्रतापेन स्फूर्तितेजसा उपनतैर्नम्रैर्विशेषैरित्यर्थः । अतएवेतस्तत समागतैः पार्श्वदेशादागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिर्हरेः सन्निधौ विनयनम्रविग्रहैः पृथिवीभृतां राज्ञां गर्वैर्हेतुना बहु च्छत्रतया बहुच्छत्रातपत्रत्तया निमित्तेन एकानि केवलानि आतपत्राणि यस्याः सा एकातपत्रा केवलातपत्रमयी अभूत् । अत पताकितिरिक्तं न किंचिद्दृश्यतेत्यर्थः । एके तृतीयान्तेऽरण्या इत्यमरः । बहुच्छत्रायमेकच्छत्रेति विरोधभासन-विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

आगच्छत इति अनाहुतोऽन्वन्च हरिम् अनूचि इत्येदे । अनि-गिनादिनार्थे· क्विप्रत्यय । आगच्छतोगजस्य घण्टयोः स्वनं समा·

दूरादपावर्त्तितभारवाहणाः
पथोऽपसस्रुस्त्वरितञ्चमूचराः ॥ ३४ ॥
ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः
प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसंविदः
श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स्म भूयसो
गुणान्समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥
निःशेषमाक्रान्तमहीतलाजलै-

कथं समाकुलाङ्गनाः सम्भ्रान्तवधूकाः चमूचराः दूराद्देशापावर्त्तिता अपसारिताभारक्षमादेर्वाहनाभारवाहणा भारवाहिन उष्ट्रादयो यैस्ते तथा सन्तः । वाहनमाहितादिति णत्वम् । वहेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । त्वरितं शीघ्रं पथो मार्गादपसस्रुरपजग्मुः । स्वभावोक्तिः ॥ ३४ ॥

ओजस्वीति । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । वन्दिनस्तुतिपाठका इत्यमरः । ओजस्विवर्णस्य तेजस्विवर्णस्य क्षत्त्रजातेर्यदुज्ज्वलं वृत्तमुदात्तव्यापारं विजयाख्यं तेन शालत इति ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशाली तस्य अन्यत्र ओजस्विवर्णैः समासभूयिष्ठाक्षरैरुज्ज्वलास्ते च ते वृत्तशालिनो वसन्ततिलकादिच्छन्दोविशेषशालिनश्च । वृत्तं चरित्रे च्छन्दसो :पीति विश्वः । तान् प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी तस्य प्रसादिनोऽनुग्रहशीलस्य । अन्यत्र प्रसादगुणयुक्तान् । प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्तत्प्रसादो निगद्यत इति । अनुज्झितौ गोत्रसंविदौ कुलाचारौ येन तस्य यादवशोत्पन्नस्येत्यर्थः । अन्यत्र कुलनामभी यैस्तान् । वंशनामाङ्कितानित्यर्थः । संवित्तु प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु इति वैजयन्ती । एवंभूतस्य उपेन्द्रस्य पुरो गुणान् समुद्दिश्याधिकृत्य भूयसो बहुलान् श्लोकान् स्तुतिपद्यानि पुरोऽग्रे पठन्ति स्म । अत्रोपेन्द्रस्य तच्छ्लोकानां च वर्ण्येन प्रकृतानां श्लेषसाधर्म्यां दीपकगम्यतायां श्लेषप्रति[illegible]

स्खलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम्।
ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः
किमव्यवस्थां ज्वलितोऽपि केशवः ॥ २६ ॥
कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि
र्मुखैर्विनिद्रोल्लणबाणचक्षुषः।
ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिताजन
श्चिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ २७ ॥
गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्
सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गतः।

निःशेषमिति। स्खलन् कल्पान्ते क्षुभितः समुद्रोऽपि जलैर्निःशेषं समाक्रान्तमहीतलः सन् स्थितिं मर्यादां वेलाख्यां [illegible] समु-ज्झति त्यजति। केशवस्तु चलितोऽपि प्रस्थितोऽपि [illegible] सैन्यैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन् ग्रामेषु अव्यवस्थां अमर्यादां किमकरोत् नाकरोदित्यर्थः। अतोऽम्भसामालयादुपमेयस्य केशवस्य मर्या-दानतिक्रमेणाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकोऽलङ्कारः। [illegible] वृत्तम् ॥ २६ ॥

कोशातकीति। कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः पटोलीपुष्पगुच्छ-च्छायैः अरुणपाण्डुरैरित्यर्थः। कोशातकी पटोली स्यादिति हलायुधः। [illegible] विनिद्रं विकसितं [illegible] बाणपुष्प-[illegible] चक्षुर्यासां ताः। [illegible] ग्रामेभवा ग्रामीणाः। ग्रामादखञाविति खञ्प्रत्ययः। तास्ता वध्वः स्त्रियः न दृष्टं ग्रामान्तरगमनमिति भावः। [illegible] [illegible] स्थितं चिरं वृतीनां [illegible] [illegible] व्यलोकयन्। [illegible]

गोष्ठेष्विति। स [illegible] गोष्ठानि [illegible]

ग्राम्यानपश्यत्कपिशाम्पिपासतः
स्वगोत्रसङ्कीर्त्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥
पश्यन् कृतार्थैरपि वल्लवीजनो
जनाधिनाथ न ययौ वितृष्णताम् ।
एकान्तमौग्ध्यानवबुद्धविभ्रमैः
प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥
प्रीत्या नियुक्ताँल्लिहतीः स्तनन्धया
न्निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।

गोष्ठं गोस्थानकमित्यमरः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना षत्वम् । गोष्ठीषु वार्त्तासु । गोष्ठी सभायां संलाप इति विश्वः । कृतानि मण्डलासनानि मण्डलाकारेणोपवेशनानि यैस्तान् मुकुन्दः सनादं क्ष्वेलाट्टाट्टहासाद्यारावसहितं यथा तथोत्थाय प्लवमानान् कपिशं मद्यम । कपिशं मद्यं च सदैव कपिशं कापि शायनमिति हलायुधः । पिपासतो मुद्धर्त्तं पातुमिच्छतः । पिबतेः सन्नन्तात्कर्तरि शप् । स्वगोत्र सङ्कीर्त्तने स्वनामसङ्कीर्त्तने भावितात्मनः प्रवर्त्तितचित्तान् स्वनामानि गायत इत्यर्थः । ग्रामेषु भवान् ग्राम्यान् घोषजनानित्यर्थः । ग्रामाद्यखञाविति यत्प्रत्ययः । अपश्यदालोकितवान् स्वभावोक्तिः ॥ ३८ ॥

पश्यन्निति । एकान्तमौग्ध्येनात्यन्तमुग्धतया अनवबुद्धविभ्रमैरज्ञात विलासैः किन्तु प्रसिद्धोविस्तार एव गुणोयेषान्तैरतिविशालैरित्यर्थः । कृतार्थैरपि सफलैर्भगवद्दर्शनात्सविस्तारफलैरित्यर्थः । विलोचनैर्जनाधिनाथ कृष्णं पश्यन् वल्लवीजनोगोपाङ्गनाजनः वितृष्णतां तृप्ततां न ययौ भूयोभूयः पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवापेत्यर्थः । तृप्तिकारणे दर्शने सत्यपि तृप्तिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः सा शब्दस्य मदनकौटिल्यादप्यवक्रता व्यञ्जयति ॥ ३९ ॥

वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-
श्चिरन्निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥
अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णका
न्निर्याणहस्तस्य पुरोदुधुक्षतः ।
वर्गाद्गवां हुङ्कृतिचारु निर्यती
मरिमधीरचत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥

श्रोत्रेति । निवृत्तान् दामबन्धे एव संदितान् स्तनन्धयान् वत्सान्
नीति स्तनन्धयान्वत्सान् नाडिन्धमस्तनन्धयौ चेति खश्प्रत्ययः समुच्चयः
श्रोत्रा स्वतान् निश्चलीभूतया स्वादयन्तीः रोहिणीः गाः । रोहि-
ण्युस्रा रोहिणी स्यादित्यमरः । पयः क्षीरं सादनीयमदेन दोहु-
कदेन पाणौ दोहनमाश्रित्य । पादौ पार्श्वीयतामस्योरिति द्विः ।
निदध्यौ निरध्य । वर्द्धिष्णुधाराध्वनि वर्द्धमानक्षीरधारा शब्दं यथा
भवति तथा दुहतः पुरस्तात् । दुहेः शतृ प्रत्यय । दुहाश्चेति
द्विकर्मकत्वम् । गान्दुहन्तीति गोदुहः गोदोहकान् । सत्सूद्वि-
षेत्यादिना क्विप् । स हरिश्चिरं निदध्यौ ददर्शेत्यर्थः । निध्या-
नमवलोकनमिति वैजयन्ती । स्वभावोक्तिः ॥ ४० ॥

अभ्येति । अभ्याजतः दोग्धुमभिमुखमागच्छतः । अजेर्लटः शत्रा-
देशः । निर्याणं पादबन्धनदाम । निर्याणं दाम संदानं पशूनां पाद-
बन्धने इति वैजयन्ती । तद्धस्ते यस्य तस्य निर्याणहस्तस्य दुधुक्षतो
दोग्धुमिच्छतो गोदोग्धुरिति शेषः । दुहेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः पञ्चम्ये ।
पुरोऽग्रेऽभ्यागताऽभिमुखमागता तूर्णं त्वरमाणास्तर्णका वत्सा-
यस्याः सामभ्यागततूर्णतर्णकाम् । तर्णकस्तु तर्णक इत्यमरः । गवां वर्गा-
द्गोसमूहात् हुङ्कृतिचारु हुङ्कारेण मनोहरं यथा तथा निर्यतीं निर्गच्छन्तीम् ।
गवः प्रशस्ता गौः गोमतल्लिका तामरिः कृष्णः ...हीत् । प्रशस्त-
वचनैश्चेति नित्य समासः । मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ

स व्रीहिणां यावदपासितुं गताः
शुकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम्।
कैदारिकाणामभितः समाकुलाः
सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्धुमस्मानवधानतः पुरा
चलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ।
गीतानि गोप्याः कलमं मृगव्रजो
न नूनमत्तीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

मधुसर्वाचकान्य मूनीत्यमरः। मधोररिर्मधुसूदन ऐचत ईङ्गितवान्। ईचते खेलाडजादीनामित्याट् चाटश्चेति वृद्धिः। स्वभावोक्तिः ॥४१॥

स इति। यावच्छुकान् कीरानपासितुं गतास्तावन्मृगैरुपद्रुत श्रिया-मुपद्रुतसम्पदां व्रीहिणां व्रीहिमताम्। व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनि प्रत्ययः। कैदारिकाणां चेत्रसमूहानाम्। पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः चेत्रमस्य तु। कैदारिकं स्यात्कैदार्यं चेत्रं कैदारिकं गणे इत्यमरः। ठञ् कवचि-नश्चेति चकाराट्ठञ्प्रत्ययः। कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी। गोपिकाः गोपीरभितः समाकुलाः व्यग्रा उभयतः सन्ताप्यमाना: सतीरि-त्यर्थः। स हरिः सहासमालोकयति स्म। अत्र सहासावलोकनस्य विशेषणगत्या समाकुलपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

व्यासेद्धुमिति। गोप्याः शालिगोप्याः। गौरादित्वात् ङीप्। गीतानि उपकर्णयन् शृण्वन् असौ मृगव्रजः नूनं निश्चितं कलमं नात्ति न खादति इति किं कलमभक्षणे गीतश्रवणविशेष इत्यत आह असौ गोपी अस्मान् व्यासेद्धुं निवारयितुं अवधानतो गीतै-काग्र्यात् पुरा चलति चलिष्यति। यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भवि-ष्यदर्थे लट्। इत्यत्र वितर्कयन्निति शेषः। हरिर्व्यलोकयत्। अत्र

लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पल
स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।
शौरेरुपानूपमपाहरन्मनः
स्वनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥
उच्चैर्गतामस्खलिताङ्गरीयसी
न्तदातिदूरादपि तस्य गच्छतः ।
एके समूहुर्बलरेणुसंहतिं
शिरोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ ४५ ॥

मृगाणां कलमखादननिवृत्तेर्गीतासक्तिनिमित्तायास्तदा कथं महाप्रभ-
द्रहेतुकत्वमुपपद्यते ॥ ४३ ॥

लीलेति । अनुगता आपो येषु ते अनूपा जलप्रायदेशाः । 'जल-
प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध' इत्यमरः । प्रादिभ्यो धातु-
जस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप इति बहुव्रीहिः ऋक्पूरित्यादिना समा-
सान्तः ऊदनोर्देश इत्यूकारः । तेषां समीपे उपानूपम् । समीपा-
र्थेऽव्ययीभावः । लीलया चलति चलनशीले स्त्रियाश्चरणे अरुणो-
त्पले इव तयोः स्खलन्त्यौ ये तुलाकोटी नूपुरौ । 'पादाङ्गदं तुलाको-
टिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तयोर्निनाद इव कोमलो मधुरः
उन्मदसारसारवः 'मत्तकूजितम् । [illegible] इति [illegible]-
र्णवे । शौरेर्मनः स्वनान्तरादपाहरत् । अत्र मनोहरत्वशीले
त्यादिविशेषणार्थपरिकरत्वादुपमासङ्कीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

उच्चैरिति । तदा तस्मिन्समये अतिदूराद्गच्छतोऽपि तस्य हरेः
सम्बन्धिनीमुच्चैर्गतामत्यूर्ध्वं गताम् । अन्यत्रोर्ध्वलोकमपि व्याप्ताम् ,
अस्खलितामभङ्गुरां गरीयसीं [illegible] बलरेणुसंहतिं
[illegible] एके [illegible] महीभृतः [illegible] । [illegible]

प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो
जनः समेनैव पथाधिरोहति ।
सेना मुरारेः पथएव सा पुनः
महामहीध्रानुपरितोऽध्यरोहयत् ॥ ४६ ॥
दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः
शिलोच्चयानारुरुहुर्महीयसः ।
तिर्य्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा :
विपूर्य्यमाणश्रवणोदरान्द्विपाः ॥ ४७ ॥

अपरे महीभृतो राजानश्च शिरोभिः शेखरैः मौलैश्च समूहुः संवहन्ति स्म । वहेर्लिटि भेर्जुषि वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत्र हरिमहिमवर्णनायामुभयेषामपि महीभृतां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितालेष प्रतिभोत्थापिता चेति सङ्करः ॥ ४५ ॥

प्रायेणेति । प्रायेण प्राचुर्येण नीचान् क्षुद्रानपि मेदिनीभृतोऽद्रीन् जनो लोकः समेन सुगमेन पथा मार्गेणैवाधिरोहति । सा मुरारेः सेना पुनः पथो मार्गानिव महामहीध्रान् महाद्रीनुपरितोऽध्यरोहयत् । लोके हि सति सुखेऽध्वनि तेन शैलारोहणं दुष्करं सेना सर्वपथातिरेकिण्यभूत् । पूर्वापरः सङ्कुलं पन्थानः शैलारोहणेन प्रवर्त्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना पथामणिकर्तुः कर्मत्वम् । महीं धरन्तीति महीध्राः । मूलविभुजादित्वात्कः । अत्र सेनायाः पथां शैलाधिरोहणेनोपमानात्कनादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकः ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रेति । द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः । सुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः । उन्मुखा ऊर्ध्वमुखाः सन्तः दन्ताग्रैर्निर्भिन्ना विदारिताः पयोदा शृङ्गगता यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तिर्यगूर्ध्वं सुपसा शिल-

श्च्योतन्मदाम्भःकणकेन केनचि
ज्जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।
नागेन नागेन गरीयसोच्चकै
ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥

भग्नद्रुमाश्चक्रुरितस्ततोदिशः
समुन्नसत्केतनकाननाकुलाः ।
पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्तिन
श्चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमाभुवः ॥ ४९ ॥

क्षौमं यथा तथा कटेभ्यः इत्यत्र चलतीति कटशालिनीभिः मदाम्बु-
निम्नगाभिर्द्रवद्वनगाहैर्विघूर्णमानानि नाव्योदरायितदर्शितानु कम्पित-
तदाद्या यदा महीयसीमहत्तरान् विशेषवान् व्याहृतः । सभा-
षोक्तिः ॥ ४७ ॥

श्च्योतदिति । श्च्योततः स्रवतो मदाम्भसः कणा यस्य तेन । केनचित्
कदम्बसमूहः । जीमूतकदम्बकस्येव द्युतिर्द्युतिर्यस्य तेन । पृथुभ्यां दन्ताभ्यां
शालत इति तच्छालिना । गरीयसा गुरुतरेणोच्चकैः उन्नतेन । केन-
चिन्नागेन गजेन जनस्य पन्थाः मार्गः यथा अरोधि । अनेनाचलेन
न तथारोधि इत्यर्थः । मतमातङ्गस्य दुरतिक्रमत्वात् नैवदनतिक्रम्यत्वो-
पर्वतादिति भावः । अत्र नागेनेति नागस्यापि भेदस्य नागत्वाधिक्या-
द्व्यतिरेक ॥ ४८ ॥

भग्नेति । दन्तिनोऽभिस्तरसा भग्नद्रुमाः समुन्नसत्केतनकाननाकुलाः
दिशः चक्रुः इतस्ततः केतनैः ध्वजैः काननाकुलाः चक्रुरित्यर्थः । तथा
तरसा बलेन पिष्टानि चूर्णीकृतानि अद्रिपृष्ठानि याभ्यस्ता भुवो भूमीः
चलद्भिर्निजाङ्गैरेवाचलैर्दुर्गमाः चक्रुः । अत्र केवलं मतङ्गैः
च चलनात्मकाङ्गैर्दुर्गमाश्चक्रुरिति तेन तत्रापि दुराप्य भूरिः

आलोकयामास हरिर्महीधरा
नधिश्रयन्तीर्गजताः परःशताः ।
उत्पातवातप्रतिकूलपातिनी
रुपत्यकाभ्योबृहतीः शिलाइव ॥ ५० ॥
शैलाधिरोहाभ्यसनाधिकोद्धुरैः
पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः ।
तन्वार्व्वतीयप्रमदाश्चचायिरे
विकाशविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

संस्कारेण रूपान्तरप्रवर्त्तनरूपं लोकोत्तरं सामर्थ्यं गमयत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४९ ॥

आलोकेति । हरिर्महीधरान् अधिश्रयन्तीः परःशता शता त्परा: असङ्ख्याता इत्यर्थः । परःशताद्यास्ते येषां परा सङ्ख्या शता धिकेत्यमरः । पञ्चमीति योगविभागात्समासः राजदन्तादित्वादुपसर्ज्जन स्यापि शतशब्दस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुडागमः । गजताः गजसमूहान् । गजाच्चेति वक्तव्यमिति सामूहिकस्तल् प्रत्ययः । उपत्यकाभ्य आसन्नभूमिभ्यः । उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः । उत्पातवातेन । तत्प्रतिकूलं पतन्तीति तत्पातिनीरूर्ध्वगामिनीरित्यर्थः । बृहती: शिला इवेत्युत्प्रेक्षा । आलोकयामास ॥ ५० ॥

शैलेति । शैलाधिरोहाभ्यसनेन पर्वतारोहणाभ्यासेनाधिकोद्धुरै-रत्युन्नतैः पयोधरैः स्तनैरुपलक्षिताः आमलकीवनाश्रिताः धात्रीवन-गताः । पर्व्वतोनिवासोयेषान्ते पर्व्वतीयाः किरातादयः । पर्व्वता-च्चेति छप्रत्ययः । तेषां प्रमदाः । विकाशेन विषय दर्शनविस्तारेण विस्फा-रिता विस्तारिताः विभ्रमा विलासायेषान्तानी ईक्षणानि यासान्तास्तथा सत्यः

सावज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्
तमाम्मृगेन्द्रेण सुषुप्सुना पुनः ।
सैन्यान्न यातः समयापि विव्यथे
कथं सुराजम्भवमन्यथाथवा ॥ ५२ ॥
उत्सेधनिर्धूतमहीरुहां ध्वजैः
जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरंहसाम् ।
नागैरधिचिप्तमहाशिलम्महु
र्वलम्बभूवोपरि तत्क्षीस्तताम् ॥ ५३ ॥

त हरिं चचायिरे ददृशुः । चाय पूजानिशामनयोरिति धातोः कर्त्तरि लिट् । निशामन दर्शन निरीक्षणनिशामने इति दर्शनपर्य्यायेषु भट्टमल्ल । एतेन हरेर्लोकोत्तर लावण्य व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः स्वभावोक्तिरत्रानुप्रासयो सङ्करः ॥ ५१ ॥

सावज्ञमिति । सावज्ञमनादर यथा तथा विलोचने सकृदेकवारम् । एकस्य सकृदिति सकृदर्थे निपात । तमामुन्मील्योन्मिष्य । पुन सुषुप्सुना स्वप्तुमिच्छुना । स्वपे सनन्तादुप्रत्यय । रुदविदेत्यादिना सन क्रित्वादचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम । मृगेन्द्रेण सिंहेन समया समीपे । समयानिकषाशब्दौ समीपे सम्प्रकीर्त्तिताविति हलायुध । यातोगच्छतोऽपि । यातेर्लट शत्रादेश । सैन्यात्सेनात । भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वम । न विव्यथे न विभ्ये । व्यथ भयसञ्चलनयोरिति धातो र्भावे लिट् । अथवा तथाहोचितं । अन्यथा भीतत्वे कथ सुराजम्भवं सुखेन राजा भूयत न कथमपीति भाव । राजा चायं मृगाणामिति भाव । कर्तृकर्म्मणोश्च भूकृञोरिति कर्त्तरीषदादौ चोपपदे खल्प्रत्यये मलोपदीर्घाभावौ । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५२ ॥

उत्सेधेति । नागैर्गजैरधिचिप्ताक्षिप्तास्तिरस्कृता महाशिला दे

असूयमाणे मधुजालके तरौ
गजेन गण्डं कषता विधूनिते।
क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं
विदश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥५४॥
नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्
गजान्तकेनान्तमदान्तकर्म्मणा।
सञ्चेतरात्मानइवापरं क्षणा-

उत्सेधोच्छ्रयश्च इत्यमरः। अनैरवरुद्धं प्रतिबद्धमस्त सहैव शिखरं-श्रोनदीर्घगोधेयां तेषां महीभृतां पर्व्वतानाम् उपरि सहवैभूव मार्ग-वशाद्भूयशोभूधरानुद्धरारुरोहेत्यर्थः। ह्योपसद इति पाठे ह्योपेन घोटकसमूहेन रुद्धमित्यादिपूर्व्ववत्। अत्रारोहणपदनुपपत्तेश्चोपरिभावो-विशेषणवैभवात् प्रतीयते इति तदभेदेनोपरिभावस्य सन्नभूधरविशेषण-पदार्थहेतुकत्वाद्भूमप्रतिभोत्थापितकाव्यलिङ्गविशेष ॥५३॥

असूयेति। तरोर्वृक्षस्य असूयमाणे असूयदाचरति तद्वदा लम्बमान इत्यर्थः। उपमालङ्कारः। असूयशब्दादाचारे क्यङन्तात्लटः शान-जादेशः अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। गण्डं कपोलं कषता तरुस्कन्धे कण्डूयमानेन गजेन मधुजालके क्षौद्रपटले विधूनिते कम्पिते सति। धूञोण्यन्तात्कर्म्मणि क्तः धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुगागमः। अक्षुद्र-तराभिरतिस्थूलाभि। क्षुद्राभिः सरघाभि। क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिकेत्यमरः। विदश्यमानेन चञ्चुभिर्भिद्यमानेन जनेन समाकुलं व्यग्रं यथा तथा दुद्रुवे पलायितम्। भावे लिट्। स्वभावो-क्तिरुक्तोपमासंसृष्टा ॥५४॥

नीत इति। उचिते परिचिते पलाशिनि द्रुमे। पलाशी द्रुद्रुमा-इत्यमरः। शरीरवत् पूर्वशरीरवत्। तत्र तस्येवेति [illegible]।

स्तमारुरुहुर्देहमिव प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥
प्रह्वानतीव क्वचिदुन्नतिश्रितः
क्वचित्प्रकाशानथ गह्वरानपि ।
साम्यादपेतानिति वाहिनी हरे-
स्तदातिचक्राम गिरीन् गुरूनपि ॥ ५६ ॥
स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि

साहचर्यात् । तेन गजात्मकेनान्नं नाथं भाते गमिते सति प्लवङ्गं प्लव-न्तीति प्लवङ्गमाः कपयः । गमेश्चेति खच्प्रत्यये मुमागमः । आत्मानो-ऽपीशा इत्यापदं समारुरुहु देहमिव यथात् संवेशः सम्पूर्विदा इत्यर्थः । अनेकेशब्दशक्त्यार्थोपमा सा च श्लेषविदिति तद्धितगता अन्यत्र समास-गतेति सङ्करः ॥ ५५ ॥

प्रह्वानिति । क्वचिदतीव नितान्तं प्रह्वान् प्रवणान् । अन्यत्रातिप्रह्वान् क्वचिदुन्नतिं श्रयन्तीत्युन्नतिश्रितः औन्नत्यभाजश्च । श्रयतेः क्विप् तुक् । क्वचित्प्रकाशान् प्रकटाननवगूढांश्च । क्वचिदति-गह्वरानपि । अपिशब्दार्थे । अप्रकाशान् अन्यत्र गूढांश्च । इतीत्थं साम्यादपेतान् विषमरूपान्विषमप्रकृतींश्च । अतएव गुरून् महतोऽपि पूज्यानपि गिरीन् तदा हरेर्वाहिनी सेना अतिचक्राम अतीत्य गता उल्लङ्घिता च । गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रति-पन्नस्य परित्यागो विधीयते इति स्मरणादिति भावः । गुरूणामप्य-तिक्रम इति विरोधेऽपिशब्दः अपोऽर्थस्य दोषोद्घाटनेन परिहृत-इति विरोधाभासः स च गुरूनिति बाध्य प्रतीयमानदोषभेदाध्यव-सायात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति सङ्करः ॥ ५६ ॥

स इति । स हरिः परितः समन्तादपथान्यमार्गानपि । यदो

खसेनया सर्व्वपथीनया तया ।
अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः
प्रतीपनाम्नीः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥
यावद्व्यगाहन्त न दन्तिनाङ्घटा
स्तुरङ्गमैस्तावदुदीरितं खुरैः ।
क्षिप्तं समीरैः सरिताम्पुरः पत
ज्जलान्यनैषीद्रजएव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥
रन्तुं ततोत्तुङ्गनितम्बभूमयो

योगः । तत्सर्वादेरित्यादिना खप्रत्ययः । तया सर्वपथीनया तया स्वसेनया निमित्तेन अम्भोभिरुल्लङ्घितानि युगपदखिलसैन्यप्रवेशेन प्रतीपगमनादुपर्याक्रान्तानि तुङ्गरोधांसि यासान्ता निम्नं गच्छन्तीति निम्नगानदीः प्रतीपनाम्नीः कुरुते स्म । प्रतिगता उत्तानगा आपो यासान्ताः प्रतीपाः । ऋक्पूरित्यादिना समासान्तः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईतीकारः । अथ वा प्रतीपं निम्नगानामविरुद्धं नाम उत्तानगा इति नामधेयं यासान्ताः प्रतीपनाम्नीः । अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्यामिति ङीप् । तास्तथा चकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५७ ॥

यावदिति । दन्तिनां घटा गजघटा यावद्व्यगाहन्त न व्यलोडयन् तावत्तुरङ्गमैः कर्तृभिः खुरैः करणैः उदीरितं उत्थापितम् । अथ समीरैः मारुतैः क्षिप्तं विकीर्णम् । अतएव पुरोगजप्रवेशात् प्रागेव पतद्रजोभूरेणुरेव सरितां जलानि पङ्कतामनैषीदगमयत् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् लुङि वृद्धिः । अत्रापि सरितां पङ्कासम्बन्धे-

मुहुर्व्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।
पङ्कं करापाकृतशैवलांशुकाः
समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥
रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः
समस्थलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।
कूलङ्कषौघाः सरितस्तथापराः
प्रवर्त्तयामासुरिभा मदाम्बुभिः ॥ ६० ॥

विदलिता क्षुण्णा नितम्बभूमयो रोधोभागाः श्रोणिभागाश्च यैस्ते । नितम्बो रोधसि स्कन्धे गिरेरपि कटीरके इति विश्वः । मुहुः प्रमदं हर्षं व्रजन्तः मदेन दानेन दर्पेण चोद्धताः । करैर्हस्तैरपाकृतानि शैवलानि चांशुकानीवांशुकानि यैस्ते इभाः समुद्रं गच्छन्तीति समुद्रगाणां समुद्रपत्नीनां नदीनाम् । एकाजुत्तरपदे णः इति णत्वम् । पङ्कं कर्दमं कलुषं चोदपादयन् । पङ्कोऽस्त्री कर्दमैनसोरिति विश्वः । यथा मदोद्धताः पराङ्गनानां दोषमुत्पादयन्ति तद्वदिति भावः । अत्र प्रस्तुतेभविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्त्रीसंग्रहणलिङ्गविकप्रतीतेः समासोक्तिः स्त्रीपङ्कयोरभेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति सङ्करः ॥ ५९ ॥

रुग्णेति । इभा रुग्णैर्भग्नैरुरुभिर्महद्भी रोधोभिस्तटैः परिपूरिताम्भसो मृत्क्षेपशोषिताम्भस इत्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः । सायंचिरमित्यादिना ट्युप्रत्यय तुडागमश्च टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । नदीः समस्थलीकृत्य समस्थलाः कृत्वा । मदाम्बुभिः स्वमदोदकैः कूलं कषन्तीति कूलङ्कषाः ओघा यासां ताः उभयकूलप्राविन्योऽपरा अन्याः सरितः प्रवर्त्तयामासुः । एतेन गजसम्पत्तिरुक्ता । अत्र नदीनां समस्थलतासम्बन्धे मदाम्बूनाञ्च सरित्त्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सजातीयसङ्करः ॥ ६० ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतो
गतान् हंसैः श्रियमातपत्रजाम् ।
दूरेऽभवन् भोजबलस्य गच्छतः
शैलोपमातीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतै
र्निरन्तराला करिणां कदम्बकैः ।
सेना सुधाक्षालितसौधसम्पदां
पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥ ६२ ॥

प्रासादशोभातिशयालुभिः पथि

पद्मैरिति । पद्मैरनन्वीता अप्राप्ता वधूमुखस्य द्युतिः शोभाभिस्ताः वधूमुखशोभाविर्लिप्तपद्मा इत्यर्थः । अन्वीतेति ईङ् गताविति धातोः कर्मणि क्तः । हंसैरातपत्रजां छत्रजन्यां श्रियं न गता अगताः आतपत्रजितहंसशोभा इत्यर्थः । निम्नगा नद्यः शैलोपमानमतीताः शिलाश्यमतिक्रान्ता गजा यस्मिन् तस्य गच्छतो भोजबलस्य यादवसैन्यस्य दूरेऽभवन् अतिव्यवहिता इत्यर्थः । अपकृष्टा इति गम्यते तदभेदाध्यवसायेनैव निम्नगानां दूरभवनस्य तद्विशेषणपदार्थहेतुकत्वात् विभूत्यातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥ ६१ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धाञ्जनमिव श्यामाभिस्तनूभिरुन्नतैः करिणां कदम्बकैर्निरन्तराला नीरन्ध्रा सा सेना सुधया लेपनविशेषेण क्षालिताः धवलिताः सौधसम्पदो यासां तासाम् । लेपभेदेऽमृते सुधेति वैजयन्ती । बहूनां पुरां पुरीणां परभागं विप्रकृष्टदेशमाप दूरमतीत्य गतेत्यर्थः । वर्णोत्कर्षश्च परभागः । तदभेदाध्यवसायेन परभागाप्तौ विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बकनैरन्तर्यस्य हेतुत्वात् पूर्ववदुक्तकाव्यलिङ्गभेदः ॥ ६२ ॥

प्रासादेति । पथि मार्गे प्रभोः कृष्णस्य शिबिराः सेना निवेशाः

प्रभोर्निवासाः पटवेश्मभिर्बभुः ।
नूनं सवानेन वियोगविक्लवा
पुरः पुरस्त्रीरपि निर्ययौ तदा ॥ ६२ ॥
वर्ष्मद्विपानां विरुवन्तउच्चकै
र्वनेचरेभ्य श्चिरमाचचक्षिरे ।
गण्डस्थलाधर्षगलन्मदोदक
द्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥ ६४ ॥
आयामवद्भिः करिणां घटाशतै
रध.कृताट्टालकपङ्क्तिरुच्चकैः ।

प्रासादशोभामतिशयालुभिरतिशायकैः । आलुचि शीङ्‌ग्रहणमपि कर्त्तव्यमित्यालुच्प्रत्यय । पटवङ्क्षमि पटमण्डपैर्बभु । तेनोत्प्रेक्ष्यते। तदा द्वारकानिर्गमकालेऽनेन कृष्णेन सह वियोग विक्लवा विरह भीरु पुरस्त्रीद्वारकानगरलक्ष्मीरपि पुरोऽग्रे निर्ययौ निर्गता। नून द्वारकातो न भिद्यन्ते तस्य निवासा शोभयेति भाव ॥ ६३ ॥

वर्ष्मेति। गण्डस्थलानामाघर्षेण सङ्घर्षेण गलता स्रवता मदोदकेन द्रवेषु आर्द्रेषु द्रुमस्कन्धेषु, निलीयन्त इति निलायिनस्तन्निवासिन उच्चकैर्विरुवन्तोगुञ्जन्तोऽलय द्विपानां सेनागजानां वर्ष्म प्रमाणम्। वर्ष्म देहप्रमाणयोरिति विश्व । वनेचरेभ्य किरातेभ्य चिरमाचचक्षिरे कथयन्तो गजा इत्यर्थः । गात्रघर्षानुमापकेषु अलिषु, दिरस्ययोगा दाख्यानमलर्थ्यते । सम्बन्धातिशयोक्त्योरुत्प्रेक्षा ॥ ६४ ॥

आयामेति । आयामो दैर्घ्यं सोऽस्ति येषा तद्वद्भिरायतैरित्यर्थः । करिणां सम्बन्धिभिर्घटाशतैर्यूथशतैः । करिणां घटना घटेत्यमर अध कृतातिरस्कृता अट्टालकपङ्क्तिरट्टालकश्रेणी यया सा। तत्र भवन इति वैजयन्ती। सा चमूरुच्चकैरुन्नतैः दूष्यैः

दूष्यैर्ज्जितोदग्रगृहाणि सा चमू
रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्त्तत ॥ ६५ ॥
उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः
प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।
आह्लादिकह्लारसमीरणाहृतं
पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥
या घर्म्मभानोस्तनयापि शीतलैः
स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

जितान्युदग्राणि गृहाणि येषां तानि भूयांसि पुराणि अतीत्याव-
र्त्तत अतिक्रम्य गतेत्यर्थः शोभया अतिशय्य स्थितेति च गम्यते ।
तद्भेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितं पूर्ववत् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ॥ ६५ ॥

अथ हरिसेना कालिन्दीं प्रत्यासेदुरित्याह । उद्धूतमिति । ध्वजि-
नीभिः सेनाभिरुद्धूतं ऊर्द्धं क्षिप्तम् । अतएव अभ्यर्णतया अन्तिक-
तया । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्ण इत्यमरः । विवस्वतोऽंशुभिः । प्रतप्तं
सन्तप्तमित्यर्थः । अतएव उष्णस्पर्शयोगादप्रीतिप्रेक्षा । आह्लादिना
आह्लादकारिणा कह्लारसमीरणाः सौगन्धिकमारुताः । सौगन्धिकं तु
कह्लारमित्यमरः । तैराहृते कर्षिते यामुने यमुनासम्बन्धिन्यम्भसि पुरो-
ऽग्रे रजोधूलिः पपात । सन्तप्ता हि सन्तापमसहमानाः पुरोधावित्वा
कृत्स्नं शिशिरे पयसि पतन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति । येत्यादि । या यमुना घर्म्मभानो-
रुष्णांशोस्तनयापि सती शीतलैरपि अपिर्विरोधे अत्रोष्ण जातायाः
शैत्यासुपपत्तेरिति भावः । यमस्यान्तकस्य स्वसापि जनस्य जीवनैरुद-
कैः असाम्यैकोदराया भिन्नक्रियात्वानुपपत्तेर्विरोधः । कालिन्दी

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि
र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥
यस्यामहानीलतटीरिव द्रुताः
प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।
कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः
क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥
व्यक्तं बलीयान्यदि हेतुरागमा
दपूरयत्सा जलधिं न जाह्नवी ।

सूर्यतनया यमुना शमनस्वसेत्युभयत्राप्यमरः । किञ्च । कृष्णा कृष्णवर्णा मलिना च तथापि शुद्धेर्नैर्मल्यस्याधिकं विधातृभिः सम्पादकैर्जलैरंहांसि पापानि विहन्तुं पटीयसी समर्थतरा । अत्र यमुनातज्जलगतत्वेन निर्दिष्टयोर्गुणक्रिययोर्विरोधेन त्रिषु विरोधेषु संसृष्टेषु तृतीयः कृष्णेति श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्क्षेपः ॥ ६७ ॥

यस्या इति । हिमपिण्डपाण्डुरा हिमखण्डशुभ्राः घना मेघाः द्रुता द्रवीभूताः महानीलतटीः इन्द्रनीलस्थलानीव कालीः कृष्णवर्णाः । जानपदेत्यादिना ङीप् । यस्याः कालिन्द्याः अपः पीत्वा ताभिः पीताभिरद्भिरनुरञ्जिता इव क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां स्नेहमर्दितकज्जलवर्णतां प्रयान्ति । अत्र तटीरिवानुरञ्जिता इवेति चोत्प्रेक्षया सङ्कीर्णेयं घनानामञ्जनोपमेति सङ्करः ॥ ६८ ॥

व्यक्तमिति । हेतुर्युक्तिरनुमानमिति यावत् । आगमादाम्नात् सागरपूरणीत्यागमप्रमाणात् । बलीयान् यदि प्रबलश्चेत् सा यस्या जलधिमपूरयत् । जह्नोरपत्यं स्त्री जाह्नवी नापूरयत् । व्यक्तं सत्यमित्युत्प्रेक्षा । कुतः । अन्यथा विपर्यये अस्य जलधेः तत्प्रसिद्धमस्या-म्भः । अम्भोऽर्णस्तोयपानीयमित्यमरः । गाङ्गेन गङ्गासम्भिन्ना कोपेन

गाङ्गौघनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरा-
सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां
तमालनीला नितरान्तनायतिः।
सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं बभौ
बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥७०॥ कालापकम्

लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितो
जवाद्व्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः।
नौभिः प्रतेरे परितः प्लवोदित-
भ्रमीनिमीलत्सलनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

प्रवाहेन निर्भर्त्सितयाः निर्भर्त्सितायाः शम्भुकन्धराया हरकण्ठस्य सवर्णं समानवर्णं कृष्णवर्णमित्यर्थः। ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः। अन्यथा गङ्गौघस्य धावल्याद्धवलमेव स्यात्। तथा च यावाश्रवनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नेय इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभीति। तमालवत् नीला कृष्णा नितरां प्रतायति रत्यन्तं तत-दैर्घ्या सा महापगा महानदी यमुना। जवेन गां भुवं क्रमितु-माक्रमितुम्। अभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेना-समुद्रस्य पुरोऽग्रे क्षणं सीमेव वेलेव बभाविल्युत्प्रेक्षा। क्षणमिति क्षणमात्रनिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैरिति। अभितः उभयतोलोलैश्चलद्भिररित्रैः केनिपातक-दण्डैः। क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातक इत्यमरः। चरणैः पादै-रिवेत्युत्प्रेक्षा। जवात् व्रजन्तीभिर्गच्छन्तीभिर्नौभिः साधनैरसौ सरि-ज्जनः कर्म प्लवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना भ्रमी भ्रान्तिः तस्याभ्रमा-

तत्पूर्व्वमंसद्वयसन्द्विपाधिपाः
क्षणं सहेलाः परितोजगाहिरे ।
सद्यस्ततस्तेरुरनारतस्रुत
स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्पयः ॥ ७२ ॥
प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
स्तुरङ्गमैरायतकीर्णवालधि ।
उत्कर्णमुद्वाहितधीरकन्धरै
रतीर्यताम्भो तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

निमीलन्तीभिर्भयादक्षिनिमीलनं कुर्वतीभिर्वलनाभि रवलम्बितैर्जनैः कण्ठैः परितः सर्वतः । सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां पर्यभिभ्यां तसिविधानात् । प्रतेरे प्रतीर्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्व्वमिति । द्विपाधिपा महागजाः । पूर्वं प्रथमं अंसौ प्रमाणमस्य अंसद्वयसं अंसदघ्नं तेषां तथोन्नतत्वादिति भावः । प्रमाणे द्वयसजिति द्वयसच्प्रत्ययः । तत्तथाऽगम्भीरं पयोऽम्बु आजलं सहेलाः सलीलाः । परितो जगाहिरे प्रविशन्ति स्म । ततः प्रवेशानन्तरं सद्यः तत्क्षणेन अनारतमविच्छिन्नं स्रुतेन स्रवता स्वदानवारिणा स्वमदोदकेन प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं तत्पयस्तेरुः तरन्ति स्म । अत्राति-गम्भीरस्याम्भसोऽंसदघ्नत्वातिशयोक्त्या गजानामौन्नत्यं पुनस्तस्यैव तत्क्षणाम्बुकम्पेदतात्पर्यान्नया तेषां मदातिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं सटध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिः चलद्भिः प्रोथैर्घोणाभिरुपलक्षितैः । घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः । उन्मु-खैरूर्द्ध्वमुखैस्तया उत्कर्णमूर्द्ध्वमितकर्णं यथा तथा उद्वाहिताः उद्वारिता धीरा निश्चलाः कन्धरा ग्रीवा येषां तै रथे पुरः तटे दत्तदृष्टि-भिस्तुरङ्गमैरायताः प्रसारिताः कीर्णा विक्षिप्ता बालधयो यस्मिन् कर्मणि

गाङ्गौघनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरा
सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥
अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां
तमालनीला नितरान्धृतायतिः ।
सीमेव सा तस्य पुरः क्षणम्बभौ
बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥७०॥ कलापकम्
लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितो
जवाद्व्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।
नौभिः प्रतेरे परितः प्लवोदित
भ्रमीनिमीलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

प्रवाहेण निर्भर्त्सितया निर्भर्त्सीकृतायाः शम्भुकन्धराया हरकण्ठस्य सवर्णं समानवर्णं कृष्णवर्णमित्यर्थः । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । अन्यथा गाङ्गौघस्य धावल्याद्धवलमेव स्यात् । तथा च यावाल्लवनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नेय इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभीति । तमालवत् नीला कृष्णा नितरां धृतायतिः दत्यन्तं कृतदैर्घ्या सा महापगा महानदी यमुना । जवेन गां भुवं क्रमितुमाक्रमितुम् । अभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेनासमुद्रस्य पुरोऽग्रे क्षणं सीमेव वेलेव बभावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति अक्षमात्मनिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैरिति । अभितः उभयतो लोलैश्चलद्भिररित्रैः केनिपातक दण्डैः । क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातक इत्यमरः । चरणैः पादैरिवेत्युत्प्रेक्षा । जवात् व्रजन्तीभिर्गच्छन्तीभिर्नौभिः साधनैरसौ सरिद्यमुना कर्म प्लवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना भ्रमी भ्रान्तिः तयाभया-

तत्पूर्व्वमंसद्वयसं द्विपाधिपाः
क्षणं सहेलाः परितो जगाहिरे ।
सद्यस्ततस्तैरनारतस्रुत
स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्पयः ॥ ७२ ॥
प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
स्तुरङ्गमैरायतकीर्णवालधि ।
उत्कर्णमुद्ग्राहितधीरकन्धरै
रतीर्य्यताम्भ तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

क्षिप्तोद्वन्तीभिर्भयाट्झिन्निमोचनं कुर्व्वतीभिर्वल्लभाभि रवलम्बितैर्धर्मैः कर्त्तृभिः परितः सर्व्वतः । सर्व्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्या पर्य्यभिभ्यां तसिविधानात् । प्रतेरे प्रतीर्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्व्वमिति । द्विपाधिपा महागजाः । पूर्वं प्रथमं अंसौ प्रमाणं यस्य अंसद्वयसं अंसप्रमाणं तेषां तयोन्नतत्वादिति भावः । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः । तत्पयोऽगम्भीरं पयोयमुनाजलं सहेलाः सावज्ञाः । परितो जगाहिरे प्रविशन्ति स्म । ततः प्रवेशानन्तरं सद्यः अविलम्बेन अनारतमविच्छिन्नं स्रुतेन स्रवता स्वदानवारिणा स्वमदोदकेन प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं तत्पयस्तैः तरन्ति स्म । अत्रापि तत्क्षीरस्याप्यसंस्पृष्टत्वातिशयोक्त्या गजानामौन्नत्यं पुनस्तस्यैव तत्क्षणाम्बुस्पृष्टेदतात्पर्य्याज्ञया तेषां मदातिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं स्पष्टध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिः चलद्भिः प्रोथैर्घोणाभिरुपलक्षितैः । घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः । उन्मुखैरूर्द्ध्वमुखैस्तथा उत्कर्णमूर्द्ध्वीकृतकर्णं यथा तथा उद्ग्राहितं उद्घाटितं धीरा निश्चलाः कन्धरा ग्रीवा येषान्तैः स्पष्टं उरः तैस्तुरङ्गमैः । तुरङ्गमैरायताः प्रसारिताः कीर्णा विक्षिप्ता वालधयो [illegible]-

गाङ्गौघनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरा ।
सवर्णभावः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥
अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां
तमालनीला नितरान्धृतायतिः ।
सीमेव सा तस्य पुरः क्षणम्बभौ
बलाम्बुराशेर्महतीमहापगा ॥७०॥ कलापकम्
लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितो
जवाद्व्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।
नौभिः प्रतेरे परितः प्लवोदित
भ्रमीनिमीलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

गङ्गौघेन निर्भर्त्सितया· निर्भर्त्सितायाः शम्भुकन्धराया· हरकण्ठस्य सवर्णं समानवर्णं तुल्यवर्णमित्यर्थः । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । अन्यथा गङ्गौघस्य धावल्यात्तद्धवलमेव स्यात् । तथा च यावाप्लवनवाक्यंवदागमोऽप्यन्यथा नेय इति कवेराशयः ॥ ६९ ॥

अभीति । तमालवत् नीला कृष्णा नितरां धृतायतिः रत्यन्तं क्षतदैर्घ्या सा महापगा महानदी यमुना । जवेन गां भुवं क्रमितुमाक्रमितुम् । अभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेनासमुद्रस्य पुरोऽग्रे क्षणं सीमेव वेलेव बभावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति क्षणमात्रनिरोधिकाऽभवदनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥ ७० ॥

लोलैरिति । अभितः उभयतोलोलैश्चलद्भिररित्रैः केनिपातक दण्डैः । चेमणी स्यादरित्रं केनिपातक इत्यमरः । चरणैः पादैरित्युत्प्रेक्षा । जवात् व्रजन्तीभिर्गच्छन्तीभिर्नौभिः साधनैरसौ सरिज्जनैः कर्म प्लवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना भ्रमी भ्रान्तिः तस्याभया-

तत्पूर्व्वमंसद्वयसद्विपाधिपाः
चणं सहेलाः परितो जगाहिरे ।
सद्यस्ततस्तेऽरनारतस्रुत
स्वदानवारिप्रचुरीकृतम्पयः ॥ ७२ ॥
प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखै
स्तुरङ्गमैरायतकीर्णवालधि ।
उत्कर्णमुद्ग्राहितधीरकन्धरै
रतीर्य्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

चिमीलन्तीभिर्भयादचिनिमीलनं कुर्व्वतीभिर्ललनाभि रवलम्बितैर्जनैः चहैभिः परितः सर्म्पत । सर्व्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यां पर्य्यभिभ्यां वसिविधानात् । प्रतेरे प्रतीर्ण्णा ॥ ७१ ॥

तत्पूर्व्वमिति । द्विपाधिपा महागजाः । पूर्वं प्रथमं अंसौ प्रमाणं यस्य अंसद्वयसं अंसप्रमाणं तेषां तथोन्नतत्वादिति भावः । प्रमाणे द्वयसज्जिति द्वयसच् प्रत्ययः । तत्तथाऽगम्भीरं पयोयमुनाजलं सहेलाः सावज्ञाः । परितो जगाहिरे प्रविशन्ति स्म । ततः प्रवेशानन्तरं सद्यः अविलम्बेन अनारतमविच्छिन्नं स्रुतेन स्रवता स्वदानवारिणा स्वमदोदकेन प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं तत्पयस्तेऽरः तरन्ति स्म । अत्यातिगम्भीरस्याप्यम्भसोऽसदम्नत्वातिशयोक्त्या गजानामौन्नत्यं पुनस्तस्यैव तन्मदाम्बुसम्भेदतात्पर्य्याक्त्या तेषां मदातिरेकश्च व्यज्यते ॥ ७२ ॥

प्रोथैरिति । स्फुटशब्दं सशब्दानं यथा तथा स्फुरद्भिः चलद्भिः प्रोथैर्घोणाभिरुपलक्षितैः । घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः उन्मुखैरूर्द्ध्वमुखैस्तथा उत्कर्णमुन्नमितकर्णं यथा तथा उद्ग्राहिता धीरा निश्चलाः कन्धरा ग्रीवा येषान्तै स्तै
स्तुरङ्गमैरायताः प्रसारिताः कीर्णा विक्षिप्ता

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां
नदीम्प्रतिज्ञामिव ताङ्गरीयसीम् ।
शृङ्गैरपक्षीणमहत्तटीभुवा
मशोभतोच्चैर्नदितङ्ककुद्मताम् ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमाना यदुभूभृताम्बलैः
र्बभौ तरङ्गिर्नवलासितद्युतिः ।
सिन्दूरितानेकपकङ्कयाङ्किता
तरङ्गिणी वेणिरिवायता भुवः ॥ ७५ ॥

तद्यथा तथा व्यतीर्यत व्यतारि हरिरिति शेषः । कर्म्मणि लुङि यक् ।
स्वभावोक्तिः ॥ ७३ ॥

तीर्त्वेति । नितान्तदुस्तरामतिमहत्तया अत्यन्तायासतरणां तां
नदीं गरीयसीमतिदुस्तरां प्रतिज्ञामिव जवेन वेगेनैव तीर्त्वा । शृङ्गै-
र्विषाणैरपक्षीणा अक्षेपिता महत्यस्तटीभुवस्तीरप्रदेशा येषाम् । अपा-
रतरणात्तदुत्साहेनेति भावः इति शिरतः कात्पूर्वतः पदागमः । ककु-
द्मतामुक्ष्णामुच्चैस्तरं नदितं नादः अशोभत । उपमालङ्कारो स्वभा-
वोक्तिः ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमानेति । तरङ्गिणी यदुभूभृतां यादवभूपानां बलैः सैन्यैः
सीमन्त्यमाना सीमन्तवतीक्रियमाणा । सीमन्तशब्दात्सुखादित्वात्करोतीति
णिजन्तात् कर्म्मणि लटः शानजादेशः आविष्टवद्भावात्स्त्रीलिङ्गम् ।
नवलासितद्युतिः शाद्वलविभागमेव प्रभया । तस्य लासितम् ...
सिन्दूरिताः सिन्दूरवत्कृताः । सिन्दूरवच्छब्दात्तत्करोतीति
णिजन्तात् कर्मणि क्तः आविष्टवद्भावात्पुंवत्त्वम् । तैरनेकपैर्गजैः कङ्कया
... अङ्किता चिह्निता । ... भुवः ... अलङ्कारोपमेति

अव्याहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिता
ननुज्झितद्राघिमभिर्गरीयसः ।
नाव्यम्पयः केचिदतारिषुर्भुजैः
क्षिपद्भिरूर्मीनपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥

विदलितमहाकूलामुग्रां विषाणविघट्टनै
रलघुचरणाकृष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ।
सपदि सरितं सा क्षोभक्षुभ्यद्धयमण्डलैः
स्खलितसलिलामुल्लङ्घ्यैनाञ्जगाम वरूथिनी ७७

विभ्र· । तरङ्गिणी यमुना नदी आयता दीर्घा भुवो वेण्येव बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

अव्याहतेति । अकोर्म्मीणां भुजानां विशेषणान्युभयविपरिणामेन योज्यानि । केचिज्जनाः नावा तार्यं नाव्यम् । नाव्यं त्रिलिङ्गं नौ तार्यमित्यमरः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत्प्रत्ययः । पयोजलं अव्याहत क्षिप्रगतैरप्रतिहतशीघ्रगमनैरनुज्झितो द्राघिमा दैर्घ्यं यैस्तै रतिदीर्घैरित्यर्थः । समुच्छ्रितानुन्नतान् गरीयसो गुरुतरान् ऊर्मीन् क्षिपद्भिरपाकुर्वद्भिरतएवापरैरूर्मिभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । भुजैः बाहुभिस्तारिषुस्तरन्ति स्म । तरतेर्लुङि सिचि इडागमः ॥ ७६ ॥

विदलितेति । सा महती भीमत्तुः लप्स्य वर्द्धिनी सेना उच्चाम-हद्भां विषाणविघट्टनैः शृङ्गाघातैर्विदलितानि महाकूलानि यस्यास्तां उन्मदैरुद्धतमदैर्विषाणिभिरलघुभिर्गुरुभिः चरणैः पादैराकृष्टा बहिर्नीताः ग्राहा जलग्राहा यस्यास्ता क्षुभ्यद्भी र्हयमण्डलैरश्वसमूहैः स्खलितानि व्याकुलीकृतानि सलिलानि यस्यास्तामेनां सरितं यमुनां सपदि उल्लङ्घ्य जिगाय तीर्णेत्यर्थः । महीवेति रमते विपक्षसामर्थ्यात् । जगाम, अत्र प्रवृत्ते रिपेवरणा कूलदलनादिहेतुसनाकाव्यर्थबहु-

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये प्रयाणवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

भेदः । पृथ्वी वृत्तम् । भवति पृथ्वी गुरुः गौरवा-र्थयतिरेरिति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघ-काव्यव्याख्यायां सर्वंकषाख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुं-
स्तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।
स यदाऽचलन्निजपुरादहर्निशं
नृपतेस्तदादि समचारि वार्त्तया ॥ १ ॥

यमुनामिति । अथ यमुनातरणानन्तरं तपसस्तनूजो धर्म्मनन्दनः । अधुना यमुनामतीतं गतममुं हरिं शुश्रुवान् । भाषायां सदवसश्रुवः इति क्वसुप्रत्ययः । इति नोच्यते किन्तु स हरिर्यदा निजपुरादचलत् तस्मात्स-मादिर्यस्मिन् कर्म्मणि तत्तदादि तत्प्रभृति । अहश्च निशा च अहर्निशम् । द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नृपतेर्धर्म्मराजस्य वार्त्तया इदं निविष्ट इतोऽनिर्गत इति वृत्तान्तेन समचारि सञ्चरितं गतमिति यावत् । भावे लुङ् । [illegible] प्रतिक्षणमागत

अपदान्तरञ्च परितः चितिचिता

मपतन् द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

अविभारुताञ्चितपरस्परोपम

क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन् परिपाणिवृत्तयः ।

पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

अपदेति । द्रुतं शीघ्रम् । भ्रमिताः परिवर्त्तिताः हेमनेमयः कनकचक्रान्तावेशान्ते । चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति हलायुधः । अत-एव अविना वेगवता मारुतेनाञ्चितानि कम्पितानि परस्परं सर्पन्तीति परस्परोपमानि अन्योन्यसङ्गमानि क्षितिरेणुकेतुवसनानि स्वोत्थापित-भूरेणवः स्वारोपितध्वजपटाश्च येषान्ते चितिं चियन्तीयते इति चिति-चितः । चितोभाः चि ऐश्वर्ये वासे इति धातोस्तौदादिकात् क्विपि तुक् । चितिपतिश्चैवाशौ चितिचित् इति भट्टमल्लः । तेषां सम्ब-न्धिनः पताकाः सन्तीति पताकिनो रथाः । मौद्यादित्वादिनिः । परितः सर्व्वतः नास्ति पदस्यान्तरमवकाशो यस्मिन् कर्म्मणि तदप दान्तरं संसक्तं यथा तथा । संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यमरः । अपतन्नधावन् । अत्र रागे वर्णने रेणूनां केतूनां च प्रकृतत्वात्के-वलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । तथा च परस्परोपमेति विशेषणा-द्रेणुवत्केतवः केतुवच्च रेणव इति उपमेयोपमया के रेणवः के केतवः इति संशयश्च व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ४ ॥

द्रुतमिति । अश्वचरणक्षताः तुरगखुरघट्टिताः भुवः उपरि पृष्ठ-भागे पाणिवृत्तयः पाणिताडनानि येषान्ते उपरि पाणिवृत्तयः पणवा वाद्यविशेषा इवेत्युपमा । द्रुतं द्रुततरमेवाध्वनन् ध्वनन्ति स्म । द्रुतं शीघ्रमित्यमरः । वादित्रवाद्येन तद्गर्ज्जितं लक्ष्यते । तदश्वी-यैर्धारणध्वनिभिर्गम्भीरैरनुगतैः अतएव कूजितकक्षा कूजिता इत्यर्थः ।

ननृतुश्च वारिधरधीरवारण-
ध्वनिहृष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

व्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतां
कुकुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः ।
रुरुषे विषाणिभिरनुक्षणं मिथो
मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपतेः स्म दूरतो
रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः ।
अवतीर्णवान् प्रथममात्मना हरि-

इतोविशेषणसमासः । कलापाः सेषां सन्तीति कलापिनोबर्हिणश्च ननृतुर्नृत्यन्ति स्म । धीरोपमयोः संसृष्टिः वारिधरोपमया कलापिना गजबृंहितेषु घनगर्जितभ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासम्भवात् भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५ ॥

व्रजतोरिति । तदा तस्मिन्समये कुकुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः हरिपार्थसैन्ययोः प्रणयपूर्वं स्नेहपूर्वकमेकतामैक्यं व्रजतोर्गच्छतोः सतोरपि विषाणिभिरुभयसेनावर्त्तिभिः गजैरनुक्षणं प्रतिक्षणं मिथः परस्परं रुरुषे चुक्रुधे । भावे लिट् । तथाहि मदेन मूढबुद्धिषु विपरीतमतिषु विवेकिता कार्याकार्यविचारिता कुतः नास्त्येवेत्यर्थः । अथ तेषां स्वामिसौहार्देऽपि स्वयं विरोधिता न दोषायेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६ ॥

अवलोक इति । दूरतो दूरादेवावलोके हरेर्दर्शन एव रभसा-द्धर्षाद्रथादवतरीतुमवरोढुम् । इतोऽनीति विकल्पाद्दीर्घः । इच्छतोऽस्य नृपतेर्धर्मराजात् प्रथमं तदवतरणात्पूर्वमेवेत्यर्थः । आत्मना स्वयमेव प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अवतीर्णवान् रथादवरूढः सन् । किंचेति

विनयं विशेषयति सम्भ्रमेण सः ॥ ७ ॥
वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ
परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना ।
भुवनैर्नतोऽपि विहितात्मगौरवः
प्रणनाम नाम तनयम्पितृष्वसुः ॥ ८ ॥
मुकुटांशुरञ्जितपरागमग्रतः
स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

तस्ते क्त्वतुमलय । अत इह्नातोऽरतीति यौरूपधायादीर्घ इदाभ्या-
मिति निषानस्ते रथाभ्यामिति भावम् स हरि सम्भ्रमेण त्वरा-
विशेषेण विनय मानौद्धत्य विशेषयति स्म । अतिशाययति स्म ।
एतेन हरे पूज्यविषयोत्साहोऽभावोऽभ्यन्यते ॥ ७ ॥

वपुषेति । पुराणपुरुष हरि । सर्वलोकश्रेष्ठोऽपीति भाव ।
तथा भुवनैर्नतोनमस्कृतोऽपि विहित सम्पादितमात्मनो गौरव सत्क-
रोपेन येन तत् पूज्येषु नमस्कारात् गौरवहेतुत्वादिति भाव अतएवाल
विचित्रालङ्कार । विचित्र स्वविरुद्धस्य फलस्य स्वात्समुद्यम इति
लक्षणात् । पुर क्षितावग्रभूमौ परिपुञ्जयमाना परित ध्वनीकृत
माना पृथु स्थूलोहारो मुक्तायष्टिर्यस्य तेन वपुषा शरीरेण ।
न लक्ष्मविभावेन तथास्य पूज्यत्वादिति भाव । पूज्यत्व हेतुमाह ।
पितृष्वसुस्तनयमिति पितृभगिनीपुत्त धर्म्म राजमित्यर्थ । विभाषा
स्वसृपत्योरित्यलुक षोपदेशस्येति षत्वम । सत्याप पूर्व्वजं भाव
श्चि । भुवनैर्नतोऽपि हरिर्लोकयात्रात् वर्षी स्वयमेव नतवा-
निति विरोधाभासोऽलङ्कारोविचित्रेणोक्तेन सङ्कीर्ण्य नामनामेति
समानुनामपेदय यमक इत्याद्युक्तम् ॥ ८ ॥

मुकुटेति । स हरिर्मुकुटांशुभि रञ्जित आरुण्यमापादितः परागो

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रम
भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥
न ममौ कपाटतटविस्तृतन्तनौ
सुरवैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः ।
भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयो
विकटीकृतेन परितोऽभिषस्वजे ॥ १० ॥
गतया निरन्तरनिवासमध्वरः
पद्मनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

रेणुभिस्स सदृपतं पुरतोमहीतच' शिरसा यावद्याम नाम्यदि-
त्यर्थं तावत् क्षितिपेन धर्मराजेनानपेक्षितक्रमं अनपेक्षितः क्रमः
परिपाटी यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । भुजाभ्यामेव पञ्जरेण इति
रूपकं रभसाद्वेगादग्रह्यत गृहीतः प्रणामक्रियासमाप्तेः प्रागेवो
त्थाप्याश्लिष्टदित्यर्थः ॥ ९ ॥

नेति । कपाटतटविस्तृतं सुरवैरिणो हरेर्वक्षः स्तनान्तरे । क्षमा-
भुजो धर्मराजस्योरसि न ममौ न परिमितमित्यर्थः तथापि विक-
टीकृतेन विपुलीकृतेन दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन परितः समन्तात् अभि-
षस्वजे आलिङ्गितं वक्षसा भुजाभ्यां च कथञ्चिदालिङ्गितममूत् न तु
सम्यगेवेत्यर्थः । परिष्वङ्गो परस्य विटीति धातुपकारन्तं षत्वनिषे-
धात् स्वादिष्वभ्यासस्य षत्वम् । अत्र हरेरुरसोर्वैपुल्यादति-
शयोक्त्या गृहदेहसंमानेऽप्यसंमानोक्तेः सम्बन्धे असम्बन्धरूपाति-
शयोक्तिः । उभयोश्च अत्र विक्रुर्वत्योटीकृतिद्वयोरप्यतमयोरभेदो-
ध्यवसायादुपादानमिति रहस्यम् ॥ १० ॥

गतयेति । नाभ्या पद्मनाभि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वारिजं
नाभिकमलमित्यर्थः । आमुच्य विहाय अध्वरं एत्य । विभक्त्यर्थे

कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभया
न्मुखमध्यरोहि मुरविद्विषः श्रिया ॥ ११ ॥

शिरसि स्म जिघ्रति सुरारिवञ्चने
छलवामनं विनयवामनन्तदा।
यशसेव वीर्य्यविजितामरद्रुम
प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

व्ययीभावः। निरन्तरं सततं गतया प्राप्तया श्रिया शोभया रमया च नाभिसरोजत्यागेनास्य निवासेन तस्मादपहृतमिति ध्वनितं कुरुराजस्य या निर्दयनिपीडना गाढाश्लेषरूपा ततोभयान्मुरवैरिणोमुरद्विषोर्मुखमध्यरोहि अधिरूढम्। भीता ह्युच्चमारोहन्तीति लोकवेदयोः प्रसिद्धमिति भावः नूनमित्युत्प्रेक्षा। अत्र वाच्यायाः सुहृदाश्लेषप्रभवायाः शोभायाः श्रियेति श्लेषमहिम्ना प्रतीयमानया रमया सहाभेदाध्यवसायात् क्रमेण नाभिमुखकमलाधारसम्बन्धाभिधानात् श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितः पर्यायभेदः। क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि। एकस्मिन्नथ वानेकम्पर्यायालङ्कृतिर्मतेति लक्षणात् तदुपजीविता चोत्प्रेक्षा रोहणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥

शिरसीति। नृपो धर्म्मराजः सुरारिवञ्चने पुरा बलिवञ्चने छलवामनं कपटवामनं तदा पार्थोपपत्तिसमये तु विनयवामनं विनयनम्रमित्यर्थः। तं हरिमिति शेषः वीर्य्यविजितामरद्रुम प्रसवेन पारिजातहरणे शौर्य्यलब्धपारिजातकुसुमेन यशसेव पारिजातविजयप्रसूतयेव —कीर्त्त्येत्युत्प्रेक्षा वासितशिरोरुहे सुरभितकेशे शिरसि जिघ्रति स्म। मन्त्राषाद्वेत्य मूर्द्धन्यवघ्राणमिति स्मरणात्। पुरा किल भगवान् सत्यभामाप्रीतये बलादिन्द्रलोकादपहृत्य पारिजातं निजगृहेष्वारोपितवानिति कथात्रानुसन्धेया ॥ १२ ॥

सुखवेदनाहृषितरोमकूपया
शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।
कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्यजे
विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥ १३ ॥

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः
प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।
स यथोचितं स्नसभाजनोचितः
प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

सुखेति । वसुदेवाज्जन्म यस्य तस्मिन्वसुदेवजन्मनि वासुदेवे । अनुमो-
दनपदत्वाद्युधिष्ठिरतो भीमोऽपि शीघ्रमनन्तरमालिङ्गनं प्राप । शिथि-
लीकृतेऽपि विश्लेषिते सत्यपि सुखवेदनया आलिङ्गनसुखानुभवेन
हृषिता उद्गता रोमकूपा रोमरन्ध्राणि यस्यास्तया । हृषेर्लोमस्वितीडा-
गमः । कुरुभर्तुर्धर्मराजस्य अङ्गलतया विकसत् कदम्बनिकुरम्बस्य
कदम्बकुसुमसमूहस्य चारुता कमनीयत्वं न तत्यजे न त्यक्ता किन्तु
स्वीकृतैवेत्यर्थः । आलिङ्गनगमेऽपि तज्जन्य सुखानुवृत्त्या तत्कालवत्
रोमहर्षस्यानुवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव शिथिलीकृते हृषितरो-
मकूपत्वेन कारणकार्यकथनाद्विभावना तद्रूपेणया चेत्तदा कदम्बनि-
कुरम्बचारुतानिदर्शनया तया सङ्कराङ्गेन सङ्कीर्यते ॥ १३ ॥

इतरानिति । सभाजनोचितः सर्वसम्भावनार्हः प्रसभेन बलात्
उद्धृता असुरसभा असुरसङ्घो येन स प्रमनाः हृष्टचित्तः स हरिः प्रमो-
दपरिफुल्लचक्षुषो हर्षोत्फुल्लनेत्रान् इतरान् भीमादीन् क्षितिभुजो नृप-
सान् यथाक्रमं येषां तान् अनुजन्मन अनुजान् यथोचितं यथा-
र्हमसभाजयत् सभाजयति स्म आलिङ्गनादिभि राजन्यानानन्दयदित्यर्थः ।
आनन्दनसभाजने इत्यमरः । सभाज प्रीतिदर्शनयोरिति धातोश्चौ-
रादिकाल्लङ् ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाघनान्
घनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः ।
परिशिश्लिषुः क्षितिपतीन् क्षितीश्वराः
कुलिशात्ययेण गिरयोगिरीनिव ॥ १५ ॥

इभकुम्भतुङ्गघटितेतरेतर
स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।
परिफुल्लगण्डफलकाः परस्पर
म्परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुल

समिति । तुल्यमहस समतेजसस्तान् शिला इव शिलाभिरिव घनान् दृढान् घनैः पक्षैरिव दीर्घतरबाहुभि बाहुभिरेव पक्षैर्वा शालन्त इति तयोक्तान् एवम्भूतान् क्षितिपतीन् एवम्भूता क्षितीश्वरा सम युग पदेत्यागत्य । आङ्पूर्वादिण क्त्वाल्यपि तुक् । कुलिशात्ययेण परत कुलिशच्युते पूर्वमित्यर्थ । सम्भ्रमाद्... दिति भाव । परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम । गिरयो गिरीनिव परिशिश्लिषु आलि ङ्गितवन्त । उपमा ॥ १५ ॥

इभेति । इभकुम्भा इव ये तुङ्गा घटिताश्च इतरेतरासा स्तन-भारास्तैर्दूरे विनिवारितान्यतिकाठिन्याद्दृढतया स्थगितान्युदराणि, यासान्ता । स्वाङ्गाच्चेति विकल्पादनीकार । परिफुल्लगण्डफलका हर्षपुलकितगण्डस्थला कुकुरकौरव स्त्रियो यादवपाण्डवाङ्गना पर स्पर परिरेभिरे । आलिलिङ्गुरित्यर्थः । परिरम्भ परिष्वङ्ग आश्लेष उप-गूहनमित्यमर । परिफुल्लेति । फुल्लते पचाद्यच न तु फल्लेति निष्ठान्त अनुपसर्गाद्वेति कथमविरोधात ॥ १६ ॥

रथेति । रथवाजिपत्तिकरिणीभि समाकुल सङ्कीर्णं करिणी ग्रहण मुख्यजन्याङ्गत्वार्थम । अतीयुद्धानर्हतया तासामपेनाङ्गत्वाद

स्तदनीकयोस्समगत इवन्मिथः।
दधिरे पृथक्करिणएव दूरतो
महतां हि सर्व्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥
अधिरूढ्नामिति महीभृतोदितः
कपिकेतुनार्पितकरोरथं हरिः।
अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः
श्रयति स्म मेरुमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥
रथमास्थितस्य च पुराभिवर्त्तिन

इत्यर्थः। तदनीकयोः सैन्ययोः। वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः। इव मिथोऽन्योन्यं समगत सङ्गतम्। समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं वा गम इति सिचः कित्त्वात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः। करिणः पृथुगजाः दूरत एव पृथगसङ्गतं दधिरे धृताः स्थापिता इत्यर्थः अथ वा किमत्र चित्रमिति भावः। महतां महात्मनां सर्व्वमपि सर्वं चेष्टितमिति भावः। जनानतिगच्छतीति जनातिगमति-गम् लोकोत्तरमित्यर्थः। सामान्येन विशेष समर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

अधीति। इतिरधिरूढ्तां रथ आरूढ्तामित्येवं महीभृता भर्गेणोदितः उक्तः सन्। बहेः कर्म्मणि क्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। कपिकेतुनार्जुनेनार्पितकरोटस्पृष्ट सन्। अवलम्बितोऽधृतः ऐलविलस्य कुबेरस्य पाणिपल्लवोऽनेन सः मेघवाहन इन्द्रो-मेरुमिव रथं श्रयति स्म आरुरोहेत्यर्थः। उपमा ॥ १८ ॥

रथमिति। स्थितेति शार्द्ध अथ रथारोहणानन्तरं रथमास्थितस्य हरस्य पुराभिवर्त्तिनः इन्द्रस्याभिवर्त्तिनः त्रिपुराभिवर्त्तिनस्य सुरद्विषो-

तिसृणामपुरामिव रिपोर्मुरद्विषः ।
अथ धर्ममूर्त्तिरनुरागभावितः
स्वयमादित प्रवयणम्प्रजापतिः ॥ १९ ॥
घनकैरथास्य तनुजालकान्तर
स्फुरितत्वपाकरकरोत्कराकृति ।
पृथुफेनकूटमिव निम्नगापते
र्मरुतश्च स्तनुरधवत्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥
विकसत्कलायकुसुमासितद्युते

हरेस्तिसृणां पुरां रिपोः त्रिपुरान्तकस्येव । न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घप्रतिषेधः । धर्ममूर्त्तिर्धर्मात्मा प्रजापतिर्जनेश्वरः धर्मराजो ब्रह्मा च अनुरागभावितः सन् । प्रणीयते प्रेर्य्यतेऽनेनेति प्रवयणं प्राजनं प्रतोद इति यावत् । अतएव प्रवयणोदण्डः प्राजनोदण्ड इति काशिका । अजेः करणे ल्युट् वा यावित विकल्पादजेर्वीभावः पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम् । स्वयमादित स्वहीतवान् सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । ददातेः कर्त्तरि लुङि लङ् स्थाघ्वोरितीकारे सिचः किच्चे च ह्रस्वादङ्गादिति सलोपः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्मा हरस्येव हरेरयं सारथ्यं चकारेत्यु- पमा तस्याः प्रजापतिरिति राजब्रह्मणोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसायादति शयोक्तिनिर्व्यूढेति सङ्करः ॥ १९ ॥

घनकैरिति । किञ्चेति चार्थः अथास्य हरेस्तनुषु सूक्ष्मेषु जालकान्त- रेषु गवाक्षरन्ध्रेषु स्फुरितस्य प्रसृतस्य त्वपाकरोत्करस्य अंशुनिकरस्य- पुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्प्रकीर्णकं चामरं निम्नगा पतेः समुद्रस्य पृथु विपुलं फेनकूटं फेनपुञ्जमिव मरुतः स्तनुर्भीमसेनः घनकैरधुवत् धुवति स्म । धुवतिरयं तौदादिक इत्युक्तम् । उपमालङ्कारः सङ्करः ॥ २० ॥

विकसदिति । विकसत्कलायकुसुमं कालपुष्पम् । कलायः स्नाय

रथचूडपाण्डु जगतामधीशितुः ।
यमुनाह्रदोपरिगहंसमण्डल
द्युतिजिष्णुजिष्णुरभृतोष्णवारणम् ॥ २१ ॥
पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्त्तिना
नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।
दधतेव योगमुभयग्रहान्तर
स्थितिकारितं दुरुधराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥

धाव इति वैजयन्ती । तदुदन्तिद्युतेर्नैत्वर्यं स जगतामधीशितुर्जगन्नाथस्य जिष्णुरर्जुनः रथचूडपाण्डु स्फूर्जनधवलम् । अतएव यमुनाह्रदस्योपरि लसदुपरिगतम् । अन्यत्रापि दृश्यते इति ड प्रत्ययः । तस्य हंसमण्डलस्य द्युतिं शोभां जिष्णुं जयनशीलम् । ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुच् । उष्णवारणमातपत्रमभृत धृतवान् । भृञः कर्त्तरि लुङ् स्वरितञित इत्यात्मनेपदं ह्रः सिचः किच्चादिगुणत्वाद्ध्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः । अत्राप्युपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

पवनेति । पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्त्तिना भीमार्जुनमध्यगतेन रुचिरेण चक्रिणा हरिणा उभयोरन्योन्यपक्षाणामन्तरयोरन्तरे मध्ये स्थित्या धाविन कारितं सम्पादितम् । [illegible] मदीनो भवतीति । दुरुधुरेत्याख्या यस्य तं दुरुधराख्यं योगं दधता [illegible]मध्यगतेनेन्दुना । इन्दुनेवेत्युपमा । नितरामतिशयेन । [illegible] । अरोचि अशोभि । रोचतेर्भावे लुङ् । [illegible] जायते [illegible] । [illegible] दुरुधुरा [illegible] योगो भवतीति । एतदेव [illegible] दुरुधुरा [illegible] योगोऽन्यः [illegible] ॥ २२ ॥

वशिनं क्षितेरयनयाविवेश्वरं
नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।
विजयश्रिया वृतमिवार्कमारुतौ
वनसम्मतुस्तमथ दस्रयोः सुतौ ॥ २३ ॥
मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा
वविनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियजयवन्तम् । अव्यसनिनमिति यावत् । क्षितीश्वरं भूपतिं नयश्च शुभावहो विधिर्नीतिरनयस्तद्विपर्यय इति दैवपुरुषकारावित्यर्थः । नियतं संयतं नियतं यतिं जितेन्द्रियम् । यतिनो यतयश्चेत्यमरः । नियमः शरीरातिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रसाधनापेक्षोऽहिंसादि शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यम । नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् । स च यथा यमनियमावित्यर्थः । इव यद्वा यथाशब्दा इति दण्ड्यभिधानात् । विजयश्रिया युतं आरब्धविजयं विजिगीषुं रिपुमित्यर्थं अर्कमारुताविव दस्रयोरश्विनोः सुतौ नकुलसहदेवौ । नासत्यावश्विनौ दस्रावित्यमरः । तं हरिमनुससृतुस्तु चेरतुः । प्रत्युपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकार्यमनोरथानुकूलव्यापारवत्त्वमनुसरणम् । इयं मालोपमा ॥ २३ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृष्टैरविनीतोऽकल्कोऽकपट इति यावत् स सम्भ्रम आदरस्तेन विकाशिनो स्फुटीभवन्ती भक्तिर्येषां तैः । विपूय विनीय जिन्यास्त्वकल्क इत्तिष्विति कल्कार्थे निपातः । भपु संकपूर्वपदः शोभिष्णुपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः । अविनीतं शासनीयत्वविनीतयाविभिः दुष्टं शिक्षकैः पाण्डवैः दितिजन्मनां रिपौ कृष्णविषये उपसमीपे सीदन्ति अभिजिन्युपसदिशाद्योऽन्तेवासिनः । भाषायां सदवसश्रुवः इति सदेर्लिटः कसुरादेशः । तैरुपसेदिवद्भिः

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव ते
ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥
गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो
रथ भानुजह्नुतनयाम्भसोरिव ।
प्रतिनादितामरविमानमानकै
र्नितरां मुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

उपदेष्टरि गुराविवेत्युपमा। विनीतमनुद्धतत्वं ववृते वृत्तम्। भावे क्तः। ननु विकारि भक्तिभिरिति अत्र कथं पूर्वपदस्य पुंवद्भावः भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावसूत्रे प्रियादिष्विति निषेधादिति विकारिशब्दस्याविकारिनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वात् पुंवत्पूर्वपदो दृढभक्तिरिति केचित् तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकारेण दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धिरिति एतदेव स्पष्टीकृतं न्यासव्याख्याने। दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम् भावार्थविशेषणमात्रपरे दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्यानुपकारकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमिति। भोजराजस्तु भक्तौ कर्मसाधनायां नित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति कर्मार्थत्वेन दृढा भक्तिरित्यादि भवति। भावसाधनायां तु दृढभक्तिर्भवत्येवेत्याह। तदेतत्सर्वमस्माभिः कालिदासस्य रघुवंशे स्त्रियां दृढभक्तिरिति ज्ञेये इत्यादिषु विवेचितं तस्माद्विकारिभक्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति। इति इत्थं गतयोः सैन्ययोः भानुजह्नुतनये यमुनागङ्गे तयोरम्भसी प्रवाहौ तयोरिव अभेदमैक्यं गतयोः सतोः। यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी। एतेन सैन्ययो रत्याबलत्वम्। अथ सैन्यमेलनानन्तरं आनकैः पटहदुन्दुभिभिः परमया मुदेव हर्षेणेव दध्वने ध्वनितं वा। प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि अमर

वशिनं क्षितीश्वरमथाविवेश्वरं
न्नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।
विजयश्रिया वृतमिवार्कमारुता
वनुसस्रतुस्तमथ दस्रयोः सुतौ ॥ २२ ॥
मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपो
रविनीयसम्भ्रमविकाशिभक्तिभिः ।

वशिनमिति । अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियजयवन्तम् । अव्यसनिनमिति यावत् । क्षितीश्वरं भूपतिं यमः शुभावहो विधिर्नीतिर्नयस्ताविव दैवपुरुषकाराविवेत्यर्थः । नियत साचारनिष्ठं यतिञ्जितेन्द्रियम् । यतिनो यतयश्चेत्यमरः । नियमः शरीरातिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रसाधनापेक्षोऽहिंसादि शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म्म तद्यमः । नियमस्तु स यत्कर्म्म नित्यमागन्तुसाधनम् । स च यथा यमनियमाविवेत्यर्थः । इववद्वायथाशब्दा इति दण्डिन्यभिधानात् । विजयश्रिया युतं आहवविजयं विजिगीषुं रिपुमित्यर्थं अर्कमारुताविव दस्रयोरश्विनोः सुतौ नकुलसहदेवौ । नासत्यावश्विनौ दस्राविति अमरः । तं हरिमनुससृतुरनु पश्चात् उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्तॄणां अनोरथानुकूल व्यापारवत्त्वमनुसरणम् । इयं मालोपमा ॥ २२ ॥

मुदितैरिति । तदा तस्मिन् समये इति मुदितैर्हृष्टैरविनीयोऽकस्मोऽकपट इति यावत् यः सम्भ्रम आदरस्तेन विकाशिनी स्फुटीभवन्ती भक्तिर्येषां तैः । विपूय विनीय जित्यासञ्ज्ञकल्क हलिश्चिति कल्कार्थे निपातः । नपुंसकपूर्वपदः स्त्रीलिङ्गपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः । अविनीतं शाश्वतीत्यविनीतयाशिषि दृष्ट शिल्पकैः पाण्डवैः दितिजन्मनां रिपोः कृष्णविषये उपसमीपे सीदन्ति अश्विचित्तापर्षदिशांशोऽन्वेवासिनः । भाषायां सदवसस्रुवः इति सदेर्लिटः कसुरादेशः । तैरुपसेदिवद्भिः

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव तै
र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥
गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो
रथ भानुजह्नुतनयाम्भसोरिव ।
प्रतिनादितामरविमानमानकै
र्नितरामुदा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

उपदेष्टरि गुराविवेत्युपमा। विनीतमविनीतञ्च वर्त्तते वृत्तम्। भावे क्तः।
ननु विकाशि भक्तिभिरिति कथं पूर्वपदस्य पुंवद्भावः भक्तिशब्दस्य
प्रियादिपाठात् स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रियादिष्विति निषे-
धादिति विकाशिशब्दस्याविकाशिनिवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षि-
तत्वात् पुंवत्पूर्वपदोपपत्तेः सिद्धिरिति केचित् तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्ति-
कारेण दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धिरिति एत-
देव समीकृतं गणव्याख्याने। दृढं भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम्।
भाववचनविवक्षया भावपरे दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्याप्रकारत्वात् स्त्रीत्वमवि-
वक्षितमिति। भोजराजस्तु भक्तौ कर्मसाधनायां स्त्रीत्वेन रूपं च
भज्यते सेव्यते इति कर्मार्थत्वेन दृढा भक्तिरित्यादि भवति। भाव-
साधनायां तु दृढभक्तिर्भवत्येवेत्याह। तदेतत्सर्वमस्माभिः कालिदासवच-
सञ्जीविन्यां दृढभक्तिरिति श्लोके वृत्तादिषु विवेचितं तस्माद्विकाशिभ-
क्तिभिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसिद्धिर-
स्तीति स्थितम् ॥ २४ ॥

गतयोरिति। इति इत्थं गतयोः सैन्ययोः भानुजह्नुतनये यमुना-
जाह्नव्यौ तयोरम्भसी प्रवाहौ तयोरिव अभेदमैक्यं गतयोः सतोः।
यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी। एतेन सैन्ययोः रक्ताश्वेत-
त्वमुक्तम्। अथ सैन्यमेलनानन्तरं आनकैर्मृदङ्गदुन्दुभिभिः परमया
मुदेव हर्षेणेव दध्वने इत्युत्प्रेक्षा। प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितानि अमर-

मदयन्द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ २८ ॥
धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ
विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।
मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः
क्षणमीक्षते स्म स पुरोविलासिनीः ॥ २९ ॥

रुचिर । अन्यत्र तेन रुचिरं पद्मेन पद्मया च सह वर्तत इति सपद्मः स एव सपद्मकः । पद्महस्त इत्यर्थः । शैषिकः स्वार्थिको वा कप्रत्ययः । अन्यत्र सपङ्कजः । शैषिकः कप्रत्ययः । द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिगणान् कोकिलादीन् मदयन् हर्षयन् जनितमीनकेतनः प्रद्युम्नजनकः अन्यत्र मदनोद्दीपकः । प्रसादिता अनुगृहीताः सुरा देवा येन । अन्यत्र प्रसादिता निर्मलीकृता सुरा मदिरा यस्मिन् स माधवो हरिर्वसन्तश्च । माधवस्तु वसन्ते स्याद्वैशाखे गरुडध्वजे इति विश्वः । प्रमदैव जनस्तस्य प्रमदाजनस्य । जाता वेकवचनम् । चिराय महोत्सवोऽभवत् । तद्वदानन्दकरोऽभूदित्यर्थः । इहानन्दकरत्वसाम्येन माधवे महोत्सवत्वरूपणात् रूपकसिद्धिः । श्लेषस्तु पूर्ववत् नवोरिह नाश्लेषः । प्रकृताप्रकृतश्लेषे विशेष्यश्लेषायोगात् । किन्तु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥ २८ ॥

धरणीति । असौ रुद्राङ्को विषमेक्षणस्त्र्यक्षः धरणीधरेन्द्रदुहितुः पार्वत्याः सपत्नीशङ्किन्या इति भावः । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमी । भयात् स्फुटं अमूः पौरयोषितः न पश्यतीति हेतोरिति विश्वासादित्यर्थः । अतएव गम्योत्प्रेक्षा । मदनेन वीतभयमधिष्ठिता आक्रान्ता अत्याकृष्टमदना इत्यर्थः पुरोविलासिनीः स हरिः क्षणमीक्षते स्म सविभ्रममिति भावः ॥ २९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥
अधिकोन्नमद्घनपयोधरम्मुहुः
प्रचलत्कलापिकलहंसकस्वना ।
अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

विपुलेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरे शेत इति सागरशयस्य । अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः शयवासवासिष्वकालादिति विकल्पात् अलुगभावः । यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि पपिरे पीतानि । पिबतेः कर्मणि लिट् । स हरिरेकतमया पुरस्त्रिया पुनः कयाचित्पौराङ्गनया मदविभ्रमेण मदविकारेणासकलया असमग्रया एकया दृशा पपे पीतः सतृष्णं दृष्ट इत्यर्थः । कुक्षिकोणे निविष्टनिखिलविष्टपस्य हरेर्महत आधेयस्याल्पतरैककान्ताकटाक्षकोणाधारत्वोक्त्या चमत्कारादधिकालङ्कारः । आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मत इति लक्षणात् । अयञ्च तात्कालिकविकारात्मा विलासाख्यो भावो यत्कटाक्षवीक्षणम् । तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिष्विति दशरूपकात् ॥ ४० ॥

अधिकेति । काचन कान्ता अभिकृष्णं कृष्णाभिमुखम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अधिकं भुजोन्नमनादुरस्तुन्नमन् घनः कठिनः पयोधरः स्तनो यस्याः सा तथा प्रचलतोऽन्ततः कलापिनो बर्हिण इव कलो मधुरः हंसकस्वनो वलयध्वनिर्यस्याः सा सती । हंसकं वलये कम्बाविति विश्वः । अङ्गुलिमुखेनाङ्गुल्यग्रेणैकस्य कर्णस्य विवरं रन्ध्रं द्रुतं शीघ्रं व्यघट्टयत् । कण्डूविनोदार्थमिवाताडयत् । [illegible]

मदयन्द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥
धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ
विषमेक्षणः स्फुटममून्न पश्यति ।
मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अविकीर्णमङ्गलपयोधरम्मुहुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्कुकस्वना ।
अभिकाष्ठमङ्गुलिमुखेन काचन
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत्
हिना सिरढच्छा विकयादराश्चर्य

विपुलेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरशतत्तुखमारमत्यात् स समान-रये येतेरिल्पप्रत्यय श्रयत्रामश्रा श्वसितमहोमता नीलमहामयय: । यस्य वरेविपुलेन कुक्षिणा त्रय । तेषां प्रभासि वैद्रुवीजता सान्द्री-विट नद्ध: दिल्या रोमराजिर्यस्य तेन चरणक्षेन दधे धृतम् । वृषटू तात्कालिकयष्टारलक्षणविलास । अतेन्द्रनीलप्रभया रोमाव-लीवत्तुलीकरपोक्त्या प्रभास्वपि रोमराजिप्रतीतेर्भ्रान्तिमदलङ्कारो-दृश्यते इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ४१ ॥

निजेति । काचित् स्त्री निजेनात्मीयेन सौरभेण सौगन्ध्येन भ्रमि-तानां भ्रमणं कारितानां भृङ्गाणां पक्षतयः पक्षमूलानि । स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः । पक्षाभितिरिति तिप्रत्ययः । ता एव व्यज-नानि इति रूपकं स्वेदहरणलिङ्गात् । तासामनिलेन वायुना नाशितं घर्मवारि स्वेदोयस्य तेन पक्षिणौटि पौररमिहतम् । स्वाभिप्रस्वेद-श्रमीभारः । अनिमेषा दृष्टिर्यस्य तेन वपुषा निमित्तेन पुरदेवतैव हृन्द्रस्याभिदैवतेन स्वभाव्यत विभाविता तर्कितेति यावत् । अनिमेष-त्वस्वेदहर्षनजन्यजातप्रस्तार्थ्यभावः । अपति पक्षिणेश्वरा स्यादिदृग्गनि-दर्शनस्त्रमिभि: । अनिमिषनयनमिदीक्ष्य तूष्णीम्भावादयमेषेति वस्तु-वात् दृष्टाक्रपौरभामिमेषलाभार्थो पुराधिवासाद पुराभिदैवतादन्द्-

मदयन्द्विजान् जनितमीनकेतनः ।
अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ २९ ॥
धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमद्घनपयोधरं मुहुः
प्रचलत्कलापिकलभङ्ककस्वना ।
अभिकृष्णमङ्गलिमुखेन कचन ४८ ॥
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टय पुरो

विपुलेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरे शेते [illegible] निर्मितः चिल-
रक्षे चेतेरिष्वप्रत्ययः ययस्यात्रायिं व्यतिष्ठत विसन्दभासोऽर्थः । सागर-
शयस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा [illegible] अतः न्यूनतातुभावाच्चित्रानश्यते ।
किं [illegible] न्यूनतायाश्चाधिकताद्यर्थादिति दृगरूपके । अतो-
[illegible] शोभिताऽलङ्कारः ॥ ४० ॥

अधिकेति । कलस्तु अधिकं प्रसारितैर्विलोचनैरेवाङ्गुलिभिर्दृष्टं
स्तनम् । अथ स्निग्धरं द्रुतमित्यपरः । मीतो यो माधवोऽपरित्यैव रसो-
न्मतं अथवा मधु मद्यं तत्सम्बन्धि रसौमाधुर्यं माधवरसः । रसोरागे
विषे वीर्ये तिक्तादौ पारदे द्रवे रेतस्यास्वादने हेम्नि निर्यासेऽप्यतस्रयो-
रितिवैजयन्ती । तस्यैव समूहकेन निर्भरैर्दुर्भरैः गुरुभिरिति यावत् अतएव
मदेनावसैर्दुर्भरैः शरीरकाण्डलघरीरामीलितैः । अस्त इति परिभावे
अनुप्रत्ययः । तैरुपलक्षिताः हृदयः शनैः शनैः स्मलन्तात् प्रतिबद्धः
प्रतिनिवृत्ताः स्वयं समूहन्ति दृश्यासि रसदृश्यदृगुद्गमस्त्वीति
भावः । अत्र माधव रसौगनिर्भरत्वविशेषणत्वात् शनैःशनैः प्रतिदान-
चेतस्तात्कार्यं हेतुकरूपात्वसिद्धत्वात् माधवरसेनेति श्लेषमूलातिशयोक्त्य-
लापितमिति सङ्करः ॥ ४८ ॥

नवेति । अथ [illegible] हरिस्था पुर पूर्वदस्तस्य नारीभि-
र्मध्याधिगतेदृशैः विरचितरसा अविरलसौविरलैः दम्पदामानाः कृता ।

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

अधिकोत्नमद्धनपयोधरम्मुहुः
प्रचलत्कलापिकलशङ्कसना ।
अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन
द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्ट[illegible]ा इव ॥ ५२ ॥

विपुलेति । युगक्षये कल्पान्ते साग[illegible] रथे मेतेरित्वच्प्रत्ययः यथ वाषराणि सभा[illegible] नाङ्गले नाक्ष्णु नषधचरित- यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा [illegible] पुरुषचिन्तन चेति सूत्रम् ॥ ५० ॥

[illegible] तर्पयति । अधीत्यादि । अधिरात्रि रात्रिषु । [illegible] । यत्र सभायां नभोविहारमभ्रंलिहाम् । किम् । [illegible] रौप्यम् । कलधौतं रूप्यहेम्नोरित्यमरः । तद्वद्गौराः धवलाः शिलाद्येषान्तानि वेश्मानि स्फटिकभवनानीत्यर्थः तेषां रुचौ प्रभायां निपतन् प्रविशन् अनिदाघदीधितिरनुष्णरश्मिः हिमांशुः पुनरपि दुग्ध- वारिधौ क्षीराब्धौ स्वयं गर्भवासं न तु मथनात्प्रागिव चिरगर्भ- वासमिति भावः अवाप्नोत् प्रापदित्युत्प्रेक्षा । तथा वेश्मनां चन्द्र- मण्डलातिक्रमोक्तिर्व्यज्यते ॥ ५१ ॥

अमनेमिति । लीयते पश्यति अयनानि तेषु ऋङ्गेषु शिति- रत्नानां नीलमणीनां रश्मिभिर्हरितीकृतानि हरितवर्णीकृतानि अन्तराणि मध्यानि यासां ताः लोहितमणयो लोहितकाः पद्मरागाः । लोहितान्मणाविति कन्प्रत्ययः । तैर्निर्मिताः भुवोभूमौ स्थिताः शैवला- याश्च ता जमदग्निसूनोः परशुरामस्य पितॄणां तर्पणैः क्षत्रियशरीरप्र- रूढेरपथा वा सभा वहति स्म । जामदग्न्यः क्षत्रियास्रैः पञ्चधो-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै-
र्मुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥
अभितस्तदाऽथ हरिपाण्डवौ रथा-
दमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।
अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥
तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-
दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
धवलाश्मरश्मिपटलाविभावित

असिश्यामा रुचिर्यस्यास्तस्यामिन्द्रनीलभुवि उपेक्षितं परेण ज्ञानशून्येन जनेनोपेक्षितैः 'स्थलमेतत् न जल'मिति उपदिष्टैरप्यनैरनागन्तुकजनैर्जलशङ्कया जलभ्रान्त्या मुहुर्दूरमम्बरं वस्त्रमुदकर्षि नितम्बादूर्ध्वमाकृष्टम् । अत्रेन्द्रनीलस्थलस्याशयस्य सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

अभित इति । अथानन्तरममलांशुमण्डलेन तेजःपुञ्जेन समुल्लसन्त्यौ भासमाने तनू मूर्ती ययोस्तौ नयननन्दनौ नेत्रानन्दकरौ हरिपाण्डवौ तदोऽभितः सभाभिमुखम् । अभितः परितः इति द्वितीया । रथात् शशिभार्गवौ अमलेत्यादिविशेषणविशिष्टौ चन्द्रशुक्रौ नभोऽभितो नभोऽभिमुखं उदयाख्यात्पर्वतादुदयाचलादिवावतेरतुः अवतीर्णवन्तौ । तरतेर्लिट् 'तॄफलभजत्रपश्चे'ति एत्वाभ्यासलोपौ । उपमा ॥ ६१ ॥

तदिति । अथो रथावतरणानन्तरं अथो नृपे युधिष्ठिरे आद-रादित इत इत्यभिधातरि सति इत इत आगम्यतामित्यभि दधाने सतीत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमलक्ष्यरत्नमयकुड्यं अदृश्य रत्नभित्तिकम् । धवल-

प्रतिद्वारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥
नवहाटकेष्टकचितन्ददर्श सः
क्षितिपस्य वस्त्यमथ तत्र संसदि।
गगनस्पृशा मणिरुचां चयेन य
त्सदनान्युदहसयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥
उदयाद्रिमूर्द्ध्नि युगपच्चकासतो
र्दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम्।
रुचिमासने रुचिरधाम्नि बिभ्रता

तेन सान्द्रेण रश्मिपटलेन मणिप्रभापुञ्जेन विभावितप्रतिद्वारमव-
प्रद्वारम्। स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहार इत्यमरः। सदः सभां शनैरा
विशत् प्रविष्टवान्। अत्र कुड्यपतौ द्वारयोरवस्त्वत्तासम्बन्धेऽपि तत्-
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवेति। अथ प्रवेशनानन्तरं स हरिस्तत्र संसदि सभायां नव-
हाटकेष्टकाभिः हिरण्येष्टकाभिश्चितम्। हिरण्यं हेम हाटक-
मित्यमरः। इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्विति ह्रस्वः। पक्व मृत्ति-
काविशेषवाचकस्येष्टकाशब्दस्य तादर्थ्ये सुवर्णविकारे। सुवर्णं घटवदुप-
चारात् प्रयोगः। क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य वस्त्यं सदनम्। निशान्तवस्त्य-
सदनमित्यमरः। ददर्श। यत् सदनं गगनस्पृशा उच्चैस्तराया मणि
रुचा चयेन समूहेन नाकिनां देवानामपि सदनानि उदहसयत् अह-
सत्। हसतेरुत्पूर्वाण्णिचि लङ्। अत्रापि नृपसदनस्य सुरसदनादा-
धिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

उदयाद्रीति। अथ नृपसदनदर्शनानन्तरं उदयाद्रेर्मूर्द्ध्नि शिखरे
युगपच्चकासतोः प्रकाशमानयोः। चकासृ दीप्ताविति धातोर्लटः शत्रा-
देशः। दिननाथपूर्णशशिनोः सूर्यपूर्णचन्द्रमसोरसम्भवां सम्भवरहि-

करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।
उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनै-
र्मुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥

अमितस्सदोऽथ हरिपाण्डवौ रथा-
दमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।
अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः
शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-
दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।
धवलाश्मरश्मिपटलाविभावित-

असिश्यामा करवालसरुचौ इन्द्रनीलभुवि क्वचित् प्रदेशे जानताप्यनेन जनेनोपेक्षितैः 'स्थलमेतत् न जलमिति' उपदिष्टैर्मयेन्द्रैरागन्तुकजनैर्जलशङ्कया जलभ्रान्त्या मुहुर्दूरमम्बरं वस्त्रं उदकर्षि नितम्बादुद्धृतम् । अत्रेन्द्रनीलस्थलस्य जलत्वभ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ६० ॥

अमित इति । अथामलांशुमण्डलेन तेजःपुञ्जेन समुल्लसन्त्यौ भासमाने तनू मूर्ती ययोस्तौ नयननन्दनौ नेत्रानन्दकरौ हरिपाण्डवौ सदोऽभितः सभाभिमुखम् । अभित परित इति द्वितीया । रथात् शशिभार्गवौ अमन्द्यादिविशेषणविशिष्टौ चन्द्रशुक्रौ नभोऽभितो नभोऽभिमुखं उदयपर्वतादुदयाचलादिवावतेरतुः अवतीर्णवन्तौ । नन्दनैर्नन्दि इत्यमभसमयदेति रत्नाभ्यामवकोषो । उपमा ॥ ६१ ॥

तदिति । अथो रथावतरणानन्तरं नृपे च पाण्डवे युधिष्ठिरे आदरादित इत इत्यभिधातरि सति इत इत आगम्यतामित्यभिधाने दर्शयितरि सतीत्यर्थः । तत्पूर्वोक्तमलक्ष्यरत्नमयकुड्यं अदृश्यरत्नभित्तिकम् । धवल-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

नवहाटकेष्टकचितन्ददर्श सः
क्षितिपस्य वस्त्यमथ तत्र संसदि ।
गगनस्पृशा मणिरुचाञ्चयेन य
त्सदनान्युदस्मयत नाकिनामपि ॥ ६३ ॥

उदयाद्रिमूर्द्ध्नि युगपच्चकासतो-
र्दिननाथपूर्णशशिनोरसम्भवाम् ।
रुचिमासने रुचिरधाम्नि बिभ्रता

लेन शाङ्गेण रश्मिपटलेन मणिप्रभापुञ्जेन विभावितप्रतिहारमल क्ष्यद्वारम् । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । 'सदः सभा शनैरा विशत् प्रविष्टवान् । अत्र कुड्यपतोः द्वारयोरलक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥

नवेति । अथ प्रवेशनानन्तरं स हरिस्तत्र संसदि सभायां नव- भिर्हाटकेष्टकाभि र्हिरण्येष्टकाभिश्चितम् । 'हिरण्यं हेम हाटक मित्यमरः । 'इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिष्विति ह्रस्वः । पक्षे स्त्रि- कादिपरस्य वाचकस्य टकारान्तस्य तादृशि सुवर्णविकारे । सुवर्णं घटवदुप चारात् प्रयोगः । क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य वस्त्यं सदनम् । 'निशान्तवस्त्य सदनमित्यमरः' ददर्श । यत् सदनं गगनस्पृशा उन्नततरेण मणि रुचां चयेन समूहेन नाकिनां देवानामपि सदनानि उदस्मयत अप हसत् । स्मयतेरुत्पूर्वात्कर्त्तरि लङ् । अत्रापि नृपसदनस्य सुरसदनादा धिक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रीति । अथ नृपसदनदर्शनानन्तरं उदयाद्रेर्मूर्द्ध्नि शिख रे युगपच्चकासतोः प्रकाशमानयोः । चकासृ दीप्ताविति धातोर्लटः शत्रा देशः । दिननाथपूर्णशशिनोः सूर्यपूर्णचन्द्रमसोरसम्भवाम् असम्भावनीयां

अलघुन्यथ न्यपदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा
सनिदाघमङ्गमिव मातरिश्वना ।
यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः
शशिनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ॥ ६५ ॥

अनवद्यवाद्यलययगामि कौशलं
नवगीतमप्यनवगीततां दधत् ।

साम्ययोगाधाभूतयोर्यौगपद्ययोगादभूतपूर्वाभिरित्यर्थः रुचिं शोभां बिभ्रतौ नृपाच्युतौ रुचिरधाम्नि उज्ज्वलतेजसि । अलघुनि विपुले आसने संहासने न्यपदतामुपविष्टौ । सदेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥ अत्र सम्भावनया अर्कपूर्णेन्दुयोरसम्बन्धो-क्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

सुतरामिति । तद्राजकुलं कुरुकुलम् । सकलक्लमच्छिदा सकलदुःखहारिणा यदुनन्दनेन कृष्णेन सनिदाघं ससन्तापमङ्गं मातरिश्वा वायुनेव । उदकान्यस्य सन्तीति उदन्वान् उदधिः । उदन्वानुदधौ चेति निपातः । तस्य पयोजलं शशिनेव सुतरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्वद्रव्य इति आम्प्रत्ययः । सुखेनाक्लेशेन नन्दथुमानन्दमाप । स्यादानन्दथुरानन्द इत्यमरः । ट्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः । मालोपमा ॥ ६५ ॥

अनवद्येति । सविलासो विलासयुक्तो लासिककविलासिनीजनः नर्तकीजनः सविलासलासिकविलासिनीजनः । नर्तकीलासिके समे इत्यमरः । अनवद्यमगर्ह्यं वाद्यं वंशादि तस्य लयः साम्यं गृहीतस्य समागमनं तद्गामि द्रुतविलम्बादिमानानुवर्तीत्यर्थः । तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमित्यमरः । नवगीतं यस्य तन्नवगीतं तथाप्यनवगीततां दधदिति विरोधेऽपि शब्दः अगर्हितत्वं दधदित्यविरोधाद्विरोधाभासः । अवगीतं तु निर्वादे दुष्टगीते च गर्हिते इति विश्वः ।

स्फुटसात्त्विकाङ्गिकमनृत्यदुज्ज्वलं
सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥
सकले च तत्र गृहमागते हरौ
नगरेऽप्यकालमहमादिदेश सः ।
सततोत्सवत्वादिति नूनमुन्मदो
रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥
हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

सत्त्वमन्तःकरणं तेन निर्वृत्तं नृत्यं सात्त्विकं अङ्गं हस्तादि तेन निर्वृत्तमाङ्गिकम् । निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके इत्यमरः । ते स्फुटे यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । वाचिकस्याप्युपलक्षणमेतत् । यथाह भगवान् भरतः । पदार्थाभिनयो नाम श्लोकोऽस्यागमसत्त्वज इति । अतएव कालिदासोऽपि अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन्निति । कोमलं मधुरं नृत्यमुज्ज्वलमुद्धतं चान्यत्स्यात् । तथोक्तं दशरूपके । भावाश्रयन्तु नृत्यं स्यान्नृत्तं ताललयाश्रयम् । आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथापरः । मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधं पुनः । लास्य ताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकमिति ॥ ६६ ॥

सकल इति । क्लिष्टेति चार्थः । स राजा हरौ कृष्णे गृहमागते सकले तत्र नगरे इन्द्रप्रस्थे । अकाले प्रसिद्धवसन्ताद्यतिरिक्ते काले । महमुत्सवम् । महः उद्धव उत्सव इत्यमरः । आदिदेश आज्ञापयामास । नूनमित्युत्प्रेक्ष्यते उन्मदः कृष्णागमनादुत्कटानन्दस्य महीभृतो धर्मनन्दनस्य तन्नगरं सततं उत्सवा यस्मिन् तत् सततोत्सवमिति इत्येतद् रभसेन त्वरया विस्मृतमभूत् अन्यथा कथं अकालकरणोपदेश इति भावः ॥ ६७ ॥

हरिरिति । क्लिष्टेति चार्थः । अखिलान्यभिधानानि नामानि वेत्तीति अखिलाभिधानवित् सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञः । नामधेये ह्याकर-

स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त च ।
महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः
सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन । ६८ ॥
मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं
नूतनत्वमतिरिक्ततयानुपदन्दधत् ।
श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं
सङ्कथामृतमनेकमसिस्वदतामुभौ ॥ ६९ ॥

वार्त्तेति श्रुतेरिति भावः । आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम चेत्यमरः । अथ हरिः एषा कुमारमारभ्येत्याकुमारम् । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यभिधानादव्ययीभावः । स्वजनस्य बन्धुजनस्य । बन्धुस्वस्वजनाः समा इत्यमरः । वार्त्तमनामयं आरोग्यमित्यर्थः । वार्त्तं फल्गुन्यरोगे चेत्यमरः । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयमिति मनुस्मरणात् । अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् । प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः । युजेः कर्त्तरि लङ् । तथा हि महतीं श्रियं सम्पदमवाप्यापि विस्मयः निरहङ्कारः सुजनः अतएव जातु कदाचिदपि किञ्चन किमपि न विस्मरति । सुजनः सम्पन्नोऽप्यहङ्कारं न करोतीति भावः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६८ ॥

मर्त्त्येति । उभौ श्रीपतिः कृष्णः अवावनेः पतिः धर्मसुतश्च परस्परं मर्त्त्यलोकैर्मनुष्यलोकैर्दुरवापं दुर्लभं अवाप्तरसोदयं प्राप्तरसोत्कर्षं स्वादुभवदित्यर्थः अतिरिक्ततया अतिशयितया अनुपदमनुक्षणं प्रतिवाक्यं च नूतनत्वमपूर्वतां दधत् अनेकं बहुलं सङ्कथा सम्भाषणं चेदिराजजरासन्धादिकार्यचिन्तारूपं तदेवामृतं तदसिस्वदतां स्वादितवन्तौ । आदरः स्वपरस्परकथानां प्रायशो हि सुहृदो सन्तापहृदिति भावः । स्वदतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । सङ्कथामृतमिति रूपकालङ्कारः । स्वादमविहान् ॥ ६९ ॥

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये श्रीभट्टा
लङ्कृतसर्गान्त श्रीकृष्णसमागमोनाम
त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ काव्य
व्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः।

तत्र्यगाद् गिरमुद्गिरन्निव
मोदमाहितविकाशया दृशा।
यज्ञकर्म्मणि मनः समादध
द्वाग्विदांवरमकद्वदोऽन्तपः ॥ १ ॥

तमिति। वदतीति वदः। पचाद्यच्। कुत्सितस्य वदः कद्वदः मन्द
वाक्। गर्ह्यवादी तु कद्वद इत्यमरः। रथवदयोश्चेति कोः कदादेशः।
स न भवतीत्यकद्वदः साधुवादी अजातयुधिष्ठिरः यज्ञ कर्म्मणि दशानुष्ठाने
मनः समादधत् समाधानयत् तदेव हृदि निधायेत्यर्थः। वर्द्धितविका-
शया ततप्रसादया दृशा दृष्ट्या मोदं हर्षं उद्गिरन्नुद्वमन्निवेत्युत्प्रेक्षा। उद्गि-
रिक्षायाः सर्गटल्लेखः सम्बन्धः। वाचोविन्दन्ति ज्ञातुं विदन्ति च
जानन्तीति वाग्विदः। वाक्द कोविदाः। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्।
तेषां वरं श्रेष्ठं तं हरिं गिरं जगाद। ब्रुवतेरपिदकर्मत्वात्‌ द्विकर्मकः

लज्जते न गदितः प्रियम्परो
वक्तुरेव भवति त्रपाधिका
व्रीडमेति न तव प्रियं वदन्
ह्रीमतात्रभवतैव भूयते॥ २॥
तोषमेति वितथैः स्तवैः पर-
स्ते च तस्य सुलभाः शरीरिभिः।
अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतन्तव
स्तोत्रयोग्य न च तेन तुष्यसि॥ ३॥

त्वादित्वात् गदेर्द्विकर्मकत्वम्। अत्रोपमेचाहतस्तुपाठयोः संसृष्टिः। अस्मिन् सर्गे रथोद्धता वृत्तं रान्नराविह रथोद्धता लगौ इति लक्षणात्॥ १॥

गिरं जगादेत्युक्तानामेव गिरं दशभिः प्रपञ्चयति। लज्जत इत्यादिभिः। परं अन्यं कश्चित्पुमान् प्रियङ्गदितः प्रियवाक्यमुक्तः सन्नित्यर्थः। गदेर्द्रुह्यादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः। अप्रधाने दुह्यादीनामिति वचनात्। न लज्जते तस्यातत्सुकत्वादिति भावः। किन्तु वक्तुरेवाधिका त्रपा भवति। मृषादिना मिथ्याशंसकत्वादिति भावः। प्रकृते तु नैवमित्याह। तव प्रियं वदन् त्वां स्तुवन्नित्यर्थः व्रीडां न एति अनन्तगुणाधारे त्वयि बहोरपि प्रियस्य अमिथ्यात्वादिति भावः। किन्तु स्तवनेन अत्रभवता पूज्येनैव ह्रीमता भूयते प्रत्युत त्वमेवात्र जिह्रेषीत्यर्थः महतामनुत्सुकत्वादिति भावः। पूज्यस्तत्रभवानिति सज्जनः। इतराभ्योऽपीति सार्वविभक्तिकस्तसिल्प्रत्यये तत्पुरुषेति समासः॥ २॥

तोषमिति। परस्त्वदन्यः वितथैरसत्यभूतैः स्तवैः स्तोत्रैः। स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिरित्यमरः। तोषं तुष्टिं तुष्टतामेति ते च तस्य परस्य ते मिथ्यास्तवाः शरीरिभिः प्राणिभिः सुलभाः अवश्यं प्रलापा नाम निर-

बह्वपि प्रियमयन्तव ब्रुव
न्न-व्रजत्यनृतवादितां जनः ।
सम्भवन्ति यददोषदूषिते
सार्व्व सर्व्वगुणसम्पद स्त्वयि ॥ ४ ॥
सा विभूतिरनुभावसम्पदा
म्भूयसी तव यदायतायति ।
एतदूढगुरुभारभारतं
वर्षमद्य मम वर्त्तते वशे ॥ ५ ॥

गम्भीरत्वादिति भाव । त्वयि तु नैवमित्याह । वक्ष्यतीति । हे लोकगुरो ! गुणाकरादिति भावः । अतएव तव सम्बन्धि स्तुतिवचोऽस्मत् न तस्मिन् भवति तेन स्तुतिवचसा न तुष्यसि न मर्षोदधि गम्भीरत्वादिति भावः अत्र श्लोकद्वये उपमान्तरादुपमानभूतादाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कार ॥ ३ ॥

बह्वपीति । अयञ्जनः स्वयमित्यर्थः परामृश्यते बह्वपि तव प्रियं ब्रुवन् सन् अनृतवादितां मिथ्यावादित्वं न व्रजति न गच्छति यद्यस्मात् हे सार्व ! सर्वहितत्वात्सार्वः तत्सम्बोधने । अदोषदूषितो न भवतीत्यदोष-दूषिते सर्वगुणवर्जिते त्वयि सर्वगुणसम्पदः सम्भवन्ति । अतआरोपितगुण-वादोभूतार्थमपि न विपर्येतीति भावः । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थ-समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ४ ॥

सेति । हे ऊढगुरुभार ! विश्वम्भरत्वादिति भावः एतत् भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । भारतनामाख्यं वर्षम् । वर्षोऽस्त्री भारतादौ चेति केशवः । योऽयं भारतं वर्षमित्यमरः । अद्येदानीमायतायति आगामिकालपर्यन्तं सदा मदीयम् । उत्तरः काल आयतिरित्यमरः । मम वशे आयत्ततायां वर्तते इति यावत् । तव आयत्ततामाश्रितेति शेषः । सा महदैश्वर्यं विभवप्राभवादात्मनोऽपि बहुला । तवानुभावसम्पदां

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः
कुर्व्वनुग्रहमनुज्ञया मम।
मूलतामुपगते खलु त्वयि
प्रापि धर्म्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥
सम्भृतोपकरणेन निर्म्मलां
कर्त्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया
त्वं समीरण इव प्रतीचितः
कर्षकेण वलजामुपूपता ॥ ७ ॥

साध्यातिशयानां भूयसी महती विभूतिर्महिमा कार्यमिति यावत्। त्वत्प्रसादलब्धमिदमैश्वर्यमित्यर्थः। अत्र निजैश्वर्यस्य भगवदनुभावसम्पदं विना सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५ ॥

तदेव स्तुत्वा हरिमभिमुखीकृत्य कार्यांशमावेदयति। सप्तेति। सप्त तन्तवः संस्था यस्य तं सप्ततन्तुं क्रतुम्। सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यमरः। अधिगन्तुम्प्राप्तुमिच्छतो मम अनुज्ञया तदनुज्ञादानेनानुग्रहं प्रसादं कुरु। ननु कार्य कुर्वित्यर्थं स्वतः समर्थस्य किं मदनुग्रहेणेत्याह हे प्रभो त्वयि मूलतां मुख्यकारणतामङ्घ्रित्वं चोपगते सति। मया धर्म्ममयवृक्षता धर्म्मात्मकवृक्षता प्रापि प्राप्ता। प्राप्नोतेः कर्म्मणि लुङ्। प्रागपि त्वदनुग्रहादेव धर्म्ममर्जयन् धर्म्मराजोऽहं सञ्जात इति भावः। अत्र स्वस्य धर्म्मवृक्षत्वेन हरेस्तन्मूलत्वेन रूपणात् सावयवरूपकं तेन त्वदनुग्रहः सर्वथा प्रार्थनीयो मया धर्म्मार्थिनेति तात्पर्यं लभ्यते ॥ ६ ॥

सम्भृतेति। निर्मलां निर्दोषां इष्टिं यागम्। यजेः स्त्रियां क्तिन् वचि स्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। कर्त्तुमभिवाञ्छता अतएव सम्भृतोपकरणेन सम्पादितसाधनेन मया वलजान् धान्यराशीन्। वलजो धान्यराशि कैवर्तको। उपूपता पश्चिम वायविव निर्दुपीकर्त्तु इच्छता।

वीतविघ्नमनघेन भाविता
सन्निधेस्तव मखेन मेऽधुना।
कोविदन्तुमलमाश्रितोदये
वासरश्रियमशीतदीधितौ ॥ ८ ॥
स्वापतेयमधिगम्य धर्म्मत:
पर्य्यपालयमवीवृधञ्च यत्।
तीर्थगामि करवै विधानत
स्तज्जुपस्व जुहवानि चानले ॥ ९ ॥

इनाते· सद्यन्ताष्टः यत्वादेश मनिपद्दुद्दोषेति पकारादिष्टं प्रति-षेधः। कर्पकेण कृपीवलेन समीरणोवायुरिव प्रतीच्छितः। प्रवाते सर्म्मादिना धान्यशोधनेम· पवनं तद्वातं विभेव त्वां विना समाहृत-सम्भारेणापि मया यागो दुष्कर इति भाव· ॥ ७ ॥

वीतविघ्नमिति। अधुना तव सन्निधेर्हेतोर्मे मखेन क्रतुना कर्त्रा वीत-विघ्नमविघ्नं अनघेन निर्दोषेण भाविता भविष्यत इत्यर्थ·। भावे लुट् स्यसिच्सीयुडित्यादिना लुटि चिण्वद्भावात इडि·। तथा हि अशीत-दीधितावुष्णांशावाश्रितोदये प्राप्तोदये सति कोवासरश्रियमह्निशोभां विहन्तुमलं शक्त· न कोऽपीत्यर्थ। अत्र इविमरीचिमालिनोर्वाक्य-भेदात् बिम्बप्रतिबिम्बतया सन्निहित द्योतितया समानधर्म्मतया निर्द्देशो-दृष्टान्तालङ्कार:। यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते सामान्यधर्म-वाक्योक्ति: स दृष्टान्तो निगद्यत इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

स्वापतेयमिति। यत् स्वपतौ स्वामिनि साधु स्वापतेयं वित्तमृष-भ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। द्रव्यं वित्तं स्वापतेयमित्यमर:। धर्म्मत: क्षत्रियस्य विजितमिति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः अधिगम्य लब्धा। यत्नेन पर्य्यपालयं पालितवान् अवीवृधं वृद्धिं च गमितवान्। तत्तीर्थ-

पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा
स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।
सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥ १० ॥
किं विधेयमनया विधीयतां
त्वत्प्रसादजितयार्थसम्पदा ।
शाधि शासक जगत्त्रयस्य मा-
माश्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

मामिं विधाधीनं करवै करिष्यामि । विधानतः । पालितं यद्येवीक्षा सह पार्श्वेषु निर्वर्त्तयेदिति स्मरणात् । तच्च पालं त्वमेवेत्याह । तत्सर्वं जुषस्व सेवस्व सदैव सुङ्क्ष्वेत्यर्थः जुषी प्रीतिसेवनयोरिति धातोर्लोट् । अनले जुहुवानि च जुहुया तत्सुखेनापि तवैव भोक्तृत्वादिति भावः । जुहोतेः संप्रश्नलोटि मेर्निरादेशः ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । वेति पक्षान्तरे व्यवस्थेत्यर्थः अङ्ग हे कृष्ण ! अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः अङ्ग हे हे भो इत्यमरः । पूर्वं त्वमेव जुहुधि यजस्वेत्यर्थः । हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । सोमपायिनि त्वयि अव-भृथे यज्ञे । दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञ इत्यमरः । स्नातवति सति ततोऽनन्तरं मया वाञ्छितः उत्तमो वितानः राजसूयाख्यः । क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके इत्यमरः । तेन तथा याजिना भविष्यते । भावे लृट् । त्वयि इष्टवति पश्चादहं यक्ष्ये इत्यर्थः । अत्र श्लोकद्वयेन स्वैर्यागासम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ १० ॥

किमिति । अथवा त्वत्प्रसादेन त्वदनुग्रहेण जितया लब्धया अनयार्थसम्पदा धनसम्पदा किं विधेयं किमनुष्ठेयं विधीयतां त्वयैव क्रियतां अहं तु अस्वतन्त्र इत्याह । हे जगत्त्रयस्य शासक ! मत् सर्वेणेति वा शाधि

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः
श्रावयन्नथ समस्तभूभृतः।
व्याजहार दमनांशुमण्डलं
व्याजहारशवलन्दधद्वपुः॥ १२॥
सादिताखिलन्टपन्महन्मह
सम्प्रति स्वनयसम्पदैव ते
किम्परस्य स गुणः समश्नुते
पथ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम्॥ १३॥

पिबतेरित्यर्थः। पातेर्लोटि हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः झलोझलीति सकारलोपः। सहानुज। मातुजः सन्। वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावविकल्पः। भवत. तवाश्वत्तेर्विधेयोऽक्ति। विधेयोविनयग्राही वचने स्थित आश्रव इत्यमरः। अत्रानाश्रवस्याश्रवत्वसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति। दयलोक्त्या भावार्थनतेरतिप्रियतराख्यानात् प्रेयोऽलङ्कारः। प्रियः प्रियतराख्यानमिति लक्षणात् आधुनिकास्तु भावनिबन्धे प्रेयोऽलङ्कार इति वदन्ति। मचोन्नीतस्तत्र तन्नोद्धृयते च॥ ११॥

तमिति। अथानन्तरं विष्टराविव श्रवसी यस्य स विष्टरश्रवाः। विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवा इत्यमरः। इति एतादृशं तं वदन्तं त्वष्टारं। समस्तभूभृत सर्वान् न्टपान् श्रावयन् दशनांशुमण्डलमिति व्याजोऽपदेशोयस्य तेन हारेण मुक्ताहारेण शबलं चित्रं वपुर्दधत् व्याजहार व्याहृतवान्। अत्र दशनांशुमण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनात् अपह्नवभेदः॥ १२॥

यदुक्तं सा विभूतिरित्यादि तत्रोत्तरमाह। सादितेति। सम्प्रति ते तव महन्महत्तेजः स्वनयसम्पदैव निजनीतिमहिम्नैव सादिताखिलन्टपं विजितसकलराजकं न तु मदनुभावादिति भावः तथा हि

तत्सुराज्ञि भवति स्थिते पुरः
कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम्।
उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः
श्रीवराहमपहाय योग्यता ॥ १४ ॥
आसनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं
कृत्यवस्तुषु नियुङ्क्ष्व कामतः।

अथवा हिता वृत्तिरन्नपानादिक्रिया यस्य सोऽपि अरोगिता आरोग्यं समश्नुते यदि प्राप्नोतीति चेत् सोऽपि तदारोग्यमित्यर्थः भिषगाधा स्वास्थ्यविदूरता। तस्य भिषजस्य गुणः किं नेत्यर्थः। पथ्यवृत्तेरारोग्यमौषधसाध्यत्वाद्भिषजो गुणोऽस्तु हितमिथ्याशिनो न तथेत्यर्थः स्वयमनर्थः पराधीनसिद्धिरित्यप्रयोजक इति भावः। दृष्टान्तालङ्कारः युग्मम् ॥ १२ ॥

यदुक्तं पूर्वमङ्ग युङ्क्ष्व समेधेति तत्राप्याह। तदिति तत्तस्मादुक्तरीत्या सर्वाधिकारित्वादित्यर्थः। सुराज्ञि। विजयप्रकारदर्शनादिगुणयोगात् शोभने राज्ञि। न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः। भवति त्वयि पुरः स्थिते सति कस्त्वदन्यः क इत्यर्थः। राज्ञः क्षत्रियस्य सार्वभौमस्यासाधारणं यस्य तं क्रतुं राजसूयमित्यर्थः यजतु न कोऽपीत्यर्थः। राजा राजसूयेन यजेतेति राजाधिकारत्वादनुष्ठाता त्वमेवेति भावः। संभावनायां लोट्। अत्र दृष्टान्तमाह। भुव उद्धृतौ भुव उद्धरणे श्रीवराहं आदिवराहं अपहाय कस्य पुनर्योग्यता सामर्थ्यं भवति न कस्यापीत्यर्थः। योगाय प्रभवतीति योग्यः। योगाद्यच्चेति यत्प्रत्ययः। अत्र राजवराहयोः वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १३ ॥

यद्वोक्तं अनुजीविरूपेणेत्यादिना तत्राह। आसन इति। गुरुण्यतिदुष्करेऽपि शासने नियोगे व्यवस्थितं तदाधारमित्यर्थः। मौ

त्वत्प्रयोजनधनन्धनञ्जया-
दन्य एष इति मास्म मावगाः ॥ १५ ॥
यस्तवेह सवने न भूपतिः
कर्म कर्मकरवत्करिष्यति।
यस्य नेष्यति वपुः कबन्धता-
म्बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

अतएवास्तु कर्तव्यार्थेषु कामतो यथेष्टं नियुङ्क्ष्व प्रेषय। अनुचितमे-तत्कियत्करोतीति सङ्कोचं वारयन्नाह। त्वदिति। त्वत्प्रयोजनमेव धनं यस्य तं त्वदेकनिष्ठमित्यर्थः। मां धनानि जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः। संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः इति खच्प्रत्यये मुमागमः। तस्मादेषोऽन्यः अयं इति मां मावगाः मावेहि च। नियोगसङ्कोचार्थश्चकारः। अवपूर्वादिणो माङि लुङ् इणो गा लुङीति गादेशः न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः। उभयोस्तत्कार्यनिबन्धनादर-भावाभावात्मत्वाच्च नावयोर्भेदप्रतिपत्तिः कार्येत्यर्थः तथा च तद्-द्वैव नियोगेऽप्यसङ्कोच उचित इति भाव अतएवानयोर्वाक्यार्थयोर्हे-तुहेतुमद्भावादाकार्यहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः स च अनयोर्भेदाभेद-रूपातिशयोक्त्युत्थित इति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १५ ॥

यच्चोक्तं वीतविघ्नमित्यादि तत्राभयदानमुत्तिजानीते स इति। यो-भूपतिः तवेहास्मिन् सवने यज्ञे। सवनं यजने स्नाने सोमे निर्दलनेऽपि चेति विश्वः। कर्मकरवद्भृत्यवत् कर्म न करिष्यति तस्य भूपते-र्वपुः जगतां बन्धुः क्षेमङ्करत्वादिति भावः एष सुदर्शनो मच्चक्रम्। शङ्खो लक्ष्मीपते पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शन इत्यमरः। कबन्धतां शिरः-शून्यतां नेष्यति प्रापयिष्यति छेत्स्यामि चक्रेणास्य शिर इत्यर्थः। कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्द्धकलेवर इति विश्वः। अतो विघ्नशङ्का न कार्येति भावः। अत्र सुदर्शने बन्धुत्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः ॥ १६ ॥

इत्युदीरितगिरन्नृपस्त्वयि
श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवा
नुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥
आननेन शशिनः कलान्दध
द्दर्शनक्षयितकामविग्रहः ।
आप्लुतः स विमलैर्जलैरभू-
दष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

इतीति । इतीत्थं उदीरितगिरमुपन्यस्तवाचं शौरिं नृपो युधिष्ठिरः त्वयि श्रेयसभ्युदये विषये स्थितवति त्वयि क्षेमङ्करे सतीत्यर्थः मम सर्वसम्पत् स्थिरेत्युक्तवान् । मुदं उद्वहन् सन्तोषाय सम्पत्त्या सन्तुष्यन् सन् । क्रतावुदस्थित क्रतुं कर्त्तुं उद्युक्तवानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि उदोऽनूर्द्ध्वकर्म्मणि इत्यादिनात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्त्वादिकारः ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोप ॥ १७ ॥

अथ पञ्चविंशत्या श्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति । आननेनेत्यादि । आननेन शशिनः कलामिव कलां कान्तिं दधत् । निदर्शनालङ्कारः । शशिसदृश इत्यर्थः । अन्यत्र शशिखण्डधरेत्यर्थः । दर्शनेन क्षयितौ नाशितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः । अन्यत्र दृष्टि दग्धकामशरीरः विमलैर्जलैराप्लुतः स्नातः मद्यां स्नातीति दीक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र गङ्गोदकसिक्तः गङ्गाधरीत्यर्थः । स नृपः । अष्टानां पूरणी अष्टमी । तस्य पूरणे डडिति डट् प्रत्यय नान्तादसङ्ख्यादेर्मडिति मडागमः टिड्ढाणञ् [illegible] । ङीप् । अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारोऽष्टमूर्त्ति । तद्धितार्थ इ [illegible] नपुंसकत्वं । तस्य धरो धारयिताऽष्ट [illegible] अष्टमी मूर्त्तिरभूत् सोम

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यतां
बिभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।
कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव
द्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥ १९ ॥
शब्दितामनपशब्दमुच्चकै
र्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

दीक्षितोऽभूदित्यर्थः तस्याध्यागमे शिवमूर्त्तित्वमसिद्धेः । अत्र मततामह मखोर्न्द्रपशिवशो: पिपवब्दमात्वाचमतॄाविल्ल सेनालङ्कारः ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रियाः कर्म्माणि होमादीनि । अन्यत्र पुण्यपापकर्म्माणि स्वयमकुर्वतोऽननुतिष्ठतः अन्यत्र उदासीनस्य । अतएव साङ्ख्य पुरुषेण साङ्ख्यशास्त्रोक्तेनात्मना तुल्यतां बिभ्रतस्तस्य राज्ञः करणे अन्तःकरणे यथा बुद्धावित्यर्थः । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् याजकः । ऋत्विजोयाजकाश्च ते इत्यमरः । ऋत्विग्दधृगिति निपातः । तस्मिन्वृत्तिभाजि होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपाप कारिणि सति तदुपलम्भतः तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपलम्भान्मभेदभित्यतु हुमानादे कर्तृता क्रियानुष्ठातृत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत एवाह भगवान् जैमिनिः अन्या वा स्यात्परिक्रिया आम्नातत्वादप्यात्मनेपद इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिवृत्तेरुपलम्भात्साक्षित्वेनानुसन्धानादेव कर्तृत्वमभवत् स्वयं क्रियाभोगरहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानात् स्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

शब्दितामिति । वाक्यलक्षणविदोमीमांसकास्तथा । यत्र कर्म्मिणोयजनव्यापारवन्तः ऋत्विजः । सौम्यादित्वादि निमन्त्रय । अनूच्यत इति अनुवाक्या तया अनुवाक्यया । अनूच्यया याज्यया जुहोतीति श्रुतेः सा च प्रयाजपाद्या तदभावे होतृपाद्या देवताह्वानी ऋक् । वचे ऋद्धोर्ण्यत् यजोः कुपिचयतोरिति कुत्वं यजर्हत्वादङ्घोपपदर्हयाका-

इत्युदीरितगिरन्तमव्ययि
श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।
सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवा
नुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥
आननेन शशिनः कलान्दध
द्दर्शनक्षयितकामविग्रहः ।
आप्लुतः स विमलैर्जलैरभू-
दष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

इतीति । इतीत्थं उदीरितगिरमुक्तवन्तमुवाच शौरिं नृपो युधिष्ठिरः त्वयि श्रेयसामभ्युदये विषये स्थितवति त्वयि क्षेमङ्करे सतीत्यर्थः मम सर्वसम्पद् स्थिरेत्युक्तवान् । मुदं उद्वहन् सहर्षं सम्यक्त्वा सन्तुष्यन् सन् । क्रतावुद-स्थित क्रतुं कर्त्तुं उद्युक्तवानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि उदोऽनूर्ध्वकर्मणि इत्यादिनात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्त्वादिकारः ह्रस्वादङ्गा-दिति सकारलोपः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चविंशता श्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति । आननेनेत्यादि । आननेन शशिनः कलामिव कलां कान्तिं दधत् । निदर्शनालङ्कारः । शशिसदृश इत्यर्थः । अन्यत्र शशिखण्डधरेत्यर्थः । दर्शनेन क्षयितौ ना-शितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः । अन्यत्र दृष्टिं दग्धस्मरशरीरः विमलैर्जलैराप्लुतः स्नातः नद्यां स्नातीति दीक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र गङ्गोदकसिक्तः गङ्गाधरेत्यर्थः । स नृपः । अष्टानां पूरणी अष्टमी । तस्य पूरणे डडिति डट् प्रत्ययः नान्तादसङ्ख्यादेर्मडिति मडागमः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारो-ऽष्टमूर्त्ति । तद्धितार्थ इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं नपुंसकत्वं । तस्य धरो धारयिताऽष्टमूर्त्तिधरः शिवः तस्य अष्टमी मूर्त्तिरभूत् सोम

तस्य साङ्ख्यपुरुषेण तुल्यतां
बिभ्रतः स्वयमकुर्व्वतः क्रियाः ।
कर्तृता तदुपलम्भतोऽभव
द्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥ १९ ॥
शब्दितामनपशब्दमुच्चकै-
र्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

दीक्षितोऽभूदित्यर्थः तस्याध्वरागमे यज्ञमूर्त्तित्वमभिधेः । अत्र महतामपि तयोर्न्यपशिवयोः विषयदूषणमात्रत्वाद् श्लेषालङ्कारः ॥ १८ ॥

तस्येति । क्रियाः कर्माणि होमादीनि । अन्यत्र पुण्यपापकर्माणि च स्वयमकुर्व्वतोऽननुतिष्ठतः अन्यत्र उदासीनस्य । अतएव साङ्ख्य पुरुषेण साङ्ख्यशास्त्रोक्तेनात्मना तुल्यतां बिभ्रतस्तस्य राज्ञः करणे अन्तःकरणे यथा बुद्धाविवेत्यर्थः । ऋतौ यजतीति ऋत्विक् याजकः । ऋत्विजो यागकर्तारस्ते इत्यर्थः । ऋत्विग्दधृगिति निपातः । तस्मिन् वृत्तिभाजि होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपापकारिणि सति तदुपलम्भतः तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपलम्भान्मदर्थमित्यनुसन्धानादेव कर्तृता क्रियानुष्ठातृत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत एवाह भगवान् जैमिनिः अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनेपदं इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिवृत्तेरुपलम्भात्साक्षित्वेनानुसन्धानादेव कर्तृत्वमभवत् स्वयं क्रियाभोगरहितोऽपि आत्मा बुद्धेः सन्निधानाद्रक्तस्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

शब्दितामिति । वाक्यलक्षणविदो मीमांसाशास्त्रज्ञाः । यज्ञकर्मणि योजनव्यापारवन्तः ऋत्विजः । औणादिकोऽयं निपातः । अनूच्यत इति अनुवाक्या तया अनुवाक्यया । अनूच्यया याज्यया जुहोतीति श्रुतेः सा च प्रशास्तृपाठ्या तदभावे होतृपाठ्या देवताह्वानी ऋक् । वचेः ऋह-लोर्ण्यत् चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं अशब्दसंज्ञत्वाद्वचोऽशब्दसंज्ञा-

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्
द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥
सप्तभेदकरकल्पितस्वरं
साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।
तत्र सूनृतगिरश्च सूरयः
पुण्यमृग्यजुषमध्यगीषत ॥ २१ ॥

मिति न प्रतिषेधः । उच्चैः अनपशब्दं यथा तथा यष्टिता मन्त्रस्वरं मोच्चैः । प्रकाशितमित्यर्थः उच्चैः ऋचा क्रियत इति विधानात् । यज संयवने इति धातोश्चौरादिकात् कर्मणि क्तः । देवतामिन्द्रादिकामपदिश्य द्रव्यजातं पशुपुरोडाशादि हविः समूहं इज्यतेऽनयेति याज्या सा च होतृपाठ्या यागाङ्गसाधनमृक् याज्यया जुहोतीति श्रुतेः । पूर्ववत् ऋहलोर्ण्यदिति करणे ण्यत् यजयाचरुचप्रवचर्चश्चेति कुत्वप्रतिषेधः । तथा अत्यजन् अयजन्नित्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति लक्षणात् । स च त्यागः सामान्यतः आहवनीये जुहोतीति तदा हवनीय इति सामान्यन्यायात् विधानादन्यत्रेति ध्येयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युमात्रकर्तृकत्वेऽपि याज्या पुरोऽनुवाक्याद्वारा होतृप्रयोक्तुरपि साहित्यादत्यजन्निति बहुत्वव्यपदेशः । तथाच मैत्रावरुणेन पुरोऽनुवाक्यायामनुक्तायां तत्प्रकाशितदेवतोद्देशेनाध्वर्युर्होत्रा पठितयाज्यान्ते वषट्कारेण सोमादिकं हविरग्नावत्याक्षीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २० ॥

सप्तेति । तत्र क्रतौ । सामानि वेत्तीति सामविदुद्गाता । सप्तभेदं सप्तप्रकारं यथा तथा करेण हस्तेन कल्पिताः सम्पादिताः स्वराः निषादादयः यस्य तत् करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जितसप्तस्वरमित्यर्थः । निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेत्यमी सप्तस्वराः । यद्वा स्वराः क्रुष्टादयः । क्रुष्टः प्रथमो द्वितीयो मन्द्रोनीच इत्यादयः । साम इत्थम्भूतस्वरादिकमक्षरमस्खलितमुज्जगौ उदगायत् । किञ्च सूनृतगिरः प्रिय

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया
वीक्षितानि यजमानजायया ।
प्रोक्षणानि प्रणयनादिसंस्कृते
तैर्हवींषि जुहवाम्बभूविरे ॥ २२ ॥
नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभि

सत्यवाच । प्रियं सत्यञ्च सूनृतं इत्यमरः । सूरयो विद्वांसो होतृप्रभृ-
त्यादयः पुण्यं श्रेयस्करम् । ऋचश्च यजूंषि च तत् ऋग्यजुषम् अग्निमीळे
इषे इत्यादिकम् । द्वन्द्वैकवद्भाव अचतुरेत्यादिना द्वन्द्वे समासान्त-
निपातः । अध्यगीषत । इङोलुङि विभाषा लुङ्लृङोरिति गाङादेशः
पक्षे कुटादित्वात् सिचः ङित्त्वे घुमेत्यादिना ईत्वम् । अत्र धाम श्लोके-
ष्वादौ इत्यनुप्रासभेदो द्रष्टव्य ॥ २१ ॥

बद्धेति । बद्धं दर्भमयं दर्भविकारं काञ्चिदाम रशनागुणो यया तया ।
दामेति डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप्प्रत्ययः । यजमानो यष्टा । पूङ्-
यजोः शानन्निति यजेः शानच्प्रत्ययः । तस्य जायया पत्न्या वीक्षितानि
दृष्टानि हवींषि आज्यानि पत्न्यवेक्षितं कृत्वाज्यम् पत्न्यवेक्षणसंस्कार-
विधानात् अर्थप्रधानत्वात् सर्वेषां शब्दादीनां प्राधान्यप्रयोगेण वीक्षितत्व-
व्यपदेशः प्रणयनं नाम गार्हपत्यादुद्धृत्य मन्त्रेणायतने स्थापनं आदि-
शब्दात्परिस्तरणपरिधानसमार्गादिसंस्कारस्य पदं तैः प्रणयनादिभिः
संस्कृते आहिताग्निगृहे शुचावपि वह्नौ । वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मेत्यमरः ।
उत्साद्याहवनीये जुहोतीति हूयमाने अध्वर्युः कर्त्ता । जुहूमानव्याप्ततया
स्रुवाहवनीयप्रधानमिति न्यायवचनात् । तैः ऋत्विग्भिः जुहवाम्बभूविरे ।
जुहोतेः कर्मणि लिट् भीह्रीभृहुवामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र विष-
यस्य योग्यत्वात्तदुपादानेन निर्णयस्य आशीगुणस्य तदभेदेन निर्देशाच्चेदे
अभेदरूपातिशयोक्तिरनुप्रासेन सङ्करः ॥ २२ ॥

नेति । तत्र तदिनु कर्त्तर्यपि यज्ञकर्म्मण्यपि । चन्दसायुतस्य सन्दसा-

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।
तत्र कर्म्मणि विपर्य्ययेणनमन्
मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥
संशयाय दधतोः सरूपतां
दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अन्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः तत्र कुशलाः । प्रयोग एषा-मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तारः ऋत्विजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्विभ-क्तिभिः प्रथमादिभिः सुब्विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च विभक्तिग्रहणं वच-नोपलक्षणम् । व्यक्तिभिर्लिङ्गैश्चाञ्जसा सुखेन निगदितं पठितं न भवत्य-सम्पूर्णत्वादिति आञ्जसानिगदितम् । अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति । अलुक् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रति-रूपकमव्ययं तत्त्वार्थे । अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोरिति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदानियमः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवतारूप-याज्यं विपर्य्ययेण नमन् विपरिणमन्ति स्म विपरिणमितवन्त इत्यर्थः । विपरिपूर्वकात् प्रत्ययात् नमधातोः लुङ् सन्वद्भावे सन्यत इत्यभ्यास इत्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । अत्र आञ्जसेति पाठविशेषणतया मन्त्रविपरिणमनक्लिष्टत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतोः उभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्र-शत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रु घातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः उतेन्द्रः शत्रु-र्यस्येति बहुव्रीहिरिति सारूप्यसंशये तत्राभिमते दोषमाह । क्रिया-मेतं कर्म तां प्रति तामुद्दिश्येत्यर्थः दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फलं ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्म यः फलभेदं प्रतिपादयतोरि-त्यर्थः यथेन्द्रशत्रुरित्यस्यैव षष्ठी समासस्य फलेन्द्रस्य इन्द्रहन्तृत्वं बहुव्रीहौ

शब्दशासनविदः समासयो
विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥
लोलहेतिरसनाशतप्रभा
मण्डलेन लसता हसन्निव ।
प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृत
न्निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तथेन्द्रेण बध्यत्वमिति फलभेद इति भावः । समासयोर्विविधयोः प्रसक्तयोः सतोरित्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः अन्येषामनधिकारादिति भावः ते प्रहृता ऋत्विजः स्वरेण तत्समासविहितस्वरयोगेन विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुः निश्चिक्युः कस्मिन् स्वरे कं समासं तस्यायं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य स्यतेर्लिटि आदेशे इत्वाने द्विर्वचनादिकार्यमौर्जसादेशः । अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या सन्दिग्धे न्यायं प्रवर्त्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

लोलेति । लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव रसना रसनाः । वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामिति रसना जिह्वेति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हसन्निवेति रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा । पावकोऽग्निः वषट् कृतं वषट्कारेण दत्तं इत्यर्थः । कृतं लिङ्गु वषट्कृतमित्यमरः । निर्मलीमसमकलिलं शुद्धमित्यर्थः । मलीमसं तु मलिनमित्यमरः । ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यादिना मलिनशब्दान्तनर्थे ईमसच् प्रत्ययान्तो निपातः । प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।
तत्र कर्म्मणि विपर्य्यणीनमन्
मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥
संशयाय दधतोः सरूपतां
दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

स्वराक्षरवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः तत्र कुशलाः । प्रयोग एषा-मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तारः ऋत्विजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्विभ-क्तिभिः प्रथमादिभिः सुब्विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च विभक्तिग्रहणं वच-नोपलक्षणम् । व्यक्तिभिर्लिङ्गैश्चाञ्जसा मुख्येन निगदितं पठितं न भवत्य-भ्युपगमादिति नाञ्जसानिगदितम् । अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति । अलुक् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रति-रूपकमव्ययं तत्त्वार्थे । अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोरिति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपद्यनियमः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवताद्युप-पादकं विपर्यर्णीनमन् विपरिणमन्ति स्म विपरिणामितवन्त इत्यर्थः । विपरिपूर्वकात् ण्यन्तात् णमधातोः लुङ् सन्वद्भावे सन्यत इत्यभ्यास इत्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । अत्र नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्या मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो-रुभयस्य स्वरूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्र-शत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः उतेन्द्रः शत्रु-र्यस्येति बहुव्रीहिरिति वाक्यद्वयस्य तत्रानियमे दोषमाह । क्रियां प्रति कर्म तां प्रति तामुद्दिश्येत्यर्थः दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फलं ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतोरि-त्यर्थः यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठीसमासस्येष्टत्वेऽस्येन्द्रहन्तृत्वं बहुव्रीहौ

शब्दशासनविदः स मासयो
र्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥
लोलहेतिरसनाशतप्रभा
मण्डलेन लसता हसन्निव ।
प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृत
न्निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तत्पुरुषेण वध्यत्वमिति फलभेद इति भावः। समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः सतोरित्यर्थः। भावलक्षणे सप्तमी। शब्दशासनविदः शब्द-शास्त्रज्ञाः अन्येषामनधिकारादिति भावः ते प्रकृता ऋत्विजः स्व-रेण तत्तत्समास विहितस्वरविशेषेण विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुः निश्चिक्युः अस्मिन् स्वरेऽयं समासः तस्मादयं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः। यद्येन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्त-त्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्र-हावधारणमित्यर्थः। व्यवपूर्वस्य स्यतेर्लिटि आदेच इत्यात्वे द्विर्वच-नादिकार्ये झेरुसादेशः। अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयो-र्विशेषणगत्या सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यव-सायहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ २४॥

लोलेति। लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव रस-ना रसनाः। वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामिति रसज्ञा रसना जिह्वेति चामरः। तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हस-न्निवेति रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा। पावकोऽग्निः वषट् कृतं वषट्कारेण त्यक्तं हुतमित्यर्थः। हुतं त्रिषु वषट्कृतमित्यमरः। निर्मलीमसम-लिनं शुद्धमित्यर्थः। मलीमसं तु मलिनमित्यमरः। ज्योत्स्ना तमि-स्रेत्यादिना मलिनशब्दात्मत्वर्थे ईमसच् प्रत्ययान्तो निपातः। प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।
तत्र कर्माणि विपर्ययेणानमन्
मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २२ ॥
संशयाय दधतोः सरूपतां
दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

ऊहादिविकृतवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः तत्र कुशलाः । प्रयोग एषा-
मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार ऋत्विजः आगमे आम्नाये निखिलाभिरभि-
व्यक्तिभिः प्रथमादिभिः सुप्विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च विभक्तिग्रहणं वच-
नोपलक्षणम् । व्यक्तिभिर्लिङ्गैर्वाज्ञया तृचेन निगदितं पठितं न भवत्य-
स्मदादिति माम्नायनिगदितम् । अग्नय इत्यनुहृत्यामिति । अमुष्
मनर्थस्य मन्त्रस्य सुपृहेति यथा । अथवा अग्नयेति तृतीयान्तप्रति-
रूपकमव्ययं तत्रार्थे । अग्नया तव्यतव्ययोरिति विग्रहः । अग्नया तत्त्वत
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपदाभियानः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवतारूप-
यागं विपर्ययेणानमन् विपरिणमन्ति स्म विपरिणमितवन्त इत्यर्थः ।
विपरिपूर्वकात् धत्वात् णमधातोः लुङ् उन्नयने सन्यत इत्यभ्यासस्येत्वं
दीर्घोऽलघोरिति दीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । अत्र
मानसेति पाठविशेषगत्या मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् ॥ २२ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतोः ,
उभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्र-
शत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः उतेन्द्रः शत्रु
र्यस्येति बहुव्रीहिरिति सादृश्यवशात् तत्रानिश्चये दोषमाह । क्रिया
मन्तं कर्म तां प्रति तादृशिष्टेत्यर्थं दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फलं
ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतोरि-
त्यर्थं यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठी समासस्वरस्येन्द्रस्यान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ

शब्दशासनविदः स मासयो
विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते॥ २४॥
लोलहेतिरसनाशतप्रभा
मण्डलेन लसता हसन्निव।
प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृत
न्निर्मलीमसमलीढ पावकः॥ २५॥

तु तथेन्द्रेण बध्यत्वमिति फलभेद इति भावः। समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः सतोरित्यर्थः। भावलक्षणे सप्तमी। शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः अन्येषामनधिकारादिति भावः ते ऋत्विजः स्वरेण तत्पुरुषविहितस्वरेण विग्रहं वाक्येन समासार्थाभिधानं व्यवससुः निश्चिक्युः कस्मिन् स्वरे अयं समासः तस्मात् अयं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः। यदीन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तस्वरेण बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः। व्यवपूर्वस्य स्यतेर्लिटि आदेच इत्यात्वे द्विर्वचनादिकार्येऽजादेशः। अत्र संशयजनकफलभेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्त्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ २४॥

लोलेति। लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव रसना रसनाः। अङ्गारेऽर्चिर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामिति रसना रसना जिह्वेति चामरः। तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हसन्निवेति रूपकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षा। पावकोऽग्निः वषट् कृतं वषट्कारेण त्यक्तं हुतमित्यर्थः। हुतं त्रिषु वषट्कृतमित्यमरः। निर्मलीमसममलिनं ग्राह्यमित्यर्थः। मलीमसं तु मलिनमित्यमरः। ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यादिना मलिनशब्दान्मत्वर्थे ईमसच् प्रत्ययान्तो निपातः। प्राज्यं

व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।
तत्र कर्म्मणि विपर्य्यणीनमन्
मन्त्रमूहकुशला: प्रयोगिणः ॥ २३ ॥
संशयाय दधतोः सरूपतां
दूरभिन्नफलयोः क्रियाम्प्रति ।

अथवाविकृतवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः तत्र कुशलाः । प्रयोग एषा-मस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार ऋत्विजः आगमे आम्नाये निखिलाभिर्विभ-क्तिभि प्रथमादिभिः सुब्विभक्तिभिस्तिङ्विभक्तिभिश्च विभक्तिग्रहणं वच-नोपलक्षणम् । व्यक्तिर्लिङ्गैराञ्जसा सुखेन निगदितं पठितं न भवत्य-भ्यस्तत्वादिति नाञ्जसानिगदितम् । अञ्जस उपसङ्ख्यानमिति । अलुक् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रति-रूपकमव्ययं तत्त्वार्थे । अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोरिति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे नैकपद्यनियमः । तं मन्त्रम् । कर्माङ्गदेवतारूप-वाक्यं विपर्यणीनमन् विपरिणमन्ति स्म विपरिणमितवन्त इत्यर्थः । विपरिपूर्वकात् णयन्तात् णमधातो लुङ् सन्वद्भावे सन्यत इत्यभ्यास इत्त्वं दीर्घो लघोरिति दीर्घः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । अत्र नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्या मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-लिङ्गम् ॥ २३ ॥

संशयायेति । संशयाय सन्देहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतो , यत्र रूपसाम्यादयं सखासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्र-शत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रु शातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः उतेन्द्रः शत्रु-र्यस्येति बहुव्रीहिरिति शाकपार्थिवस्य तत्रानियमे दोषमाह । क्रिया प्रकृतं कर्म तां प्रति तामुद्दिश्येत्यर्थः दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फलं ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतोरि-त्यर्थः यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठी समासस्येष्टत्वेऽप्यैन्द्रहन्तृत्वं बहुव्रीहौ

शब्दशासनविदः स मासयो
र्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभा
मण्डलेन लसता हसन्निव ।
प्राज्यमाज्यमसकृद्वषट्कृत
न्निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

तु तस्येन्द्रेण वध्यत्वमिति फलभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रयुक्तयोः सतोरित्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्द-शास्त्रज्ञाः अन्यथा मन्त्रविकारादिति भावः ते प्रकृता ऋत्विजः स्व-रेण तत्पुरुष विहितस्वरवशेन विग्रहं वाक्येन समस्यार्थाभिधानं व्यवससुः निश्चिक्युः कस्मिन् स्वरे कस्य समासः तस्य च विग्रह इति [illegible] चक्रुः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्त-त्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्र-हाभ्यासमित्यर्थः । अत्रपूर्वस्य स्तौतेर्लिटि आदेश इत्यादौ द्विर्वच-नादिकार्यं भेदकारिणः । अत्र संशयजनकत्वफलभेदप्रतिपादकपदार्थयो-र्विशेषलक्षणा सन्दिग्धे न्यायं प्रवर्तते इति न्यायेन विग्रहस्य व्यव-सायहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २४ ॥

लोलेति । लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव रस-ना रसनाः । स्त्रियोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामिति रसना रसना जिह्वेति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हस-न्निवेति हेतूत्प्रेक्षा । पावकोऽग्निः वषट् कृतं वषट्कारेण [illegible] । प्राज्यं प्रभूतमित्यमरः । निर्मलीमस-मिति [illegible] । मलीमसं तु मलिनमित्यमरः । अलीढ [illegible] [illegible] ।

अत्यशेरत परस्परश्रियः
सत्रिणो नरपतेश्च सम्पदः ३२ ॥
दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् ।
दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रण
द्दक्षिणाः सदसि राजसूयकीः ॥ ३३ ॥
वारिपूर्व्वमखिलासु सत्क्रिया

दप्रयोगविज्ञानानि। तदुक्तं आचतुर्थात्कर्म्मणोऽन्ते समीक्ष्येतेदं करि
ष्यामीति। तथा नरपतेराज्ञः सम्पदः पदार्थसम्पत्तयश्च परस्परं अत्य-
शेरत अतिशयितवत्यः उभयेऽप्यतिसमृद्धा इत्यर्थः ज्ञानद्रव्ये हि क्रिया-
साधनं तत्सम्पत्तस्य कुतः क्रियाप्रचार इति भावः। अत्रानपदार्थयो-
र्यथेष्टसाधनसम्पत्ति वाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तस्य
परस्परातिशयक्रिया रूपधर्म्मसाम्यगम्यौपम्येनाप्रकृतधीस्पृष्टोचरया
तुल्ययोगितया ऋत्विक्तेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमिति। अथानन्तरं दक्षिणः औदार्यवान्। दक्षिणः सर
लोदारावित्यमरः। क्षितिपतिः राजा। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयं।
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपीत्यमरः। कडङ्करदक्षिणाच्छ
चेति छप्रत्ययः तं पङ्क्तेः स्वाधिष्ठितायाः पावनं पावयितारं पङ्क्ति-
पावनम्। पावयतेः कर्त्तरि ल्युट्। द्विजजनं ऋत्विग्वर्गमित्यर्थः। पङ्क्तिशः
पङ्क्त्यनुसारेण अधिगम्य प्राप्य सदसि राजसूयकीः। राजसूययाजोक्ता
इत्यर्थः। दक्षिणाधनं स्फुटार्थं। राजसूयेन दक्षिणार्थस्य दत्तो-
विधानात्। अधिकधन विश्राणयति स्म वितीर्णवानित्यर्थः। विश्रा-
णनं वितरणमित्यमरः। श्रण दाने इति धातोर्णौ चङ्युपधाभावा-
भावः। वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥ ३३ ॥

लब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।
भावि बिभ्रति फलम्महद्द्विज
क्षेत्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥
किं नु चित्रमधिवेदि भूपति
र्दक्षयन्द्विजगणानपूयत ।
राजतः पुपुविरे निरेनसः
प्राप्य तेऽपि विमलम्प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

वारीति । नराधिपो राजा सत्क्रियाभिरभिषेकसंस्कारैर्लब्धा शुद्धिर्निर्दोषता याभिस्तासु स्वविभासु । द्विजा एव क्षेत्रभूमयः केदारभूमयः तासु : क्षेत्रं गेहे पुरे देहे केदारे योनिभार्ययोरिति वैजयन्ती । भावि भविष्यत् महत्फलं स्वर्गादिकं धान्यादिकं च बिभ्रति बिभ्राणानीत्यर्थः । वा नपुंसकस्येति विकल्पान्नुमागमप्रतिषेधः । धनानि बीजवत् बीजैस्तुल्यं वारिपूर्वमुदकदानपूर्वकमवपत् उप्तवान् दत्तवानित्यर्थः । अत्र बीजवत् इत्युपमानम् । तेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वतेर्विधानात् तथापि वाप क्रियायोगात् द्विजक्षेत्रेति रूपकसमावेशोपमितसमासः किन्तु रूपकस्याङ्गमुपमा तद्वत्स्यापितत्वादिति सङ्करः ॥ ३४ ॥

किमिति । भूपतिरधिवेदि वेद्यां यज्ञवेद्यामित्यर्थः । अत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । द्विजगणानृत्विग्गणान् दक्षयन् हर्षयन् दक्षिणाप्रतिपादनेन सदक्षिणान् कुर्वन् प्रतिपादयन्नित्यर्थः तद्वाक्ये दक्षिणां प्रतिगृह्णीयेति स्मृतिदर्शनात् । दक्ष मैदुष्ये इति धातोर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । अतएव निघण्टौ दक्षिणे वापि मैदुष्ये निपुणेऽपि चेति भट्टः । अपूयत पूतोऽभवदिति । कर्मकर्त्तरि लङ् । किञ्चित्रं दाता पूत इति न चित्रमित्यर्थः किन्तु प्रतिग्रहीतापि पूत इति

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनः
पाकशासनसमानशासनः ।
आशशाङ्कतपनार्णवस्थिति
विप्रसादकृत भूयसीर्भुवः ॥ २६ ॥
शुद्धमश्रुतिविरोधि बिभ्रतं
शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसङ्करैः ।

ते द्विजन्मानो अपि निरेनसो निष्पापात् राजतो राज्ञः । प्रत्यक्षमिव। विमलं शुद्धं प्रतिपक्षं प्राप्य पुपुविरे पूताबभूवुः । विशुद्धात् प्रतिपक्षविमलं शुद्धं प्रतिग्रहमित्यादिति भावः । अत्रापि पूञो कर्मकर्त्तरि लिट्। प्रति-ग्रहीतारोऽपि शुद्ध इति विरोधः स एव वाक्यार्थभूतैर्विशेषनिरोधहेतु-रिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

स इति। पाको नाम कोऽपि दानवस्तस्य शासनः शासकोऽहन्ता पाकशासनः इन्द्रस्तेन समानं शासनं तदाज्ञा यस्य स तथोक्तः सराजा स्वहस्तेन कृतं लिखितं चिह्नं स्वनामलेखनादिकमङ्कनं येषु तानि शासनानि नियमपत्राणि यस्य सः स्वहस्तकृतलेखाङ्कितशासनः सन्नित्यर्थः। आशशाङ्कतपनार्णवस्थिति चन्द्रार्कतपनार्णवा यावत्तिष्ठन्ति तावत्कालमित्यर्थः। अभिविधावाङ्। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति विकल्पात् समासः। भूयसीर्भुवो बह्वीर्भूमीः विप्रसात् विप्राधीनाः। देये त्रा चेति चकारात्सातिप्रत्ययः। अकृत कृतवान् दत्तवानित्यर्थः। कृञो लुङि तङ् उश्चेति सिचः कित्त्वात् ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपो गुणाभाव-श्च। पाकशासनसमानशासन इत्यनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥ २६ ॥

शुद्धमिति। असौ नृपः शुद्धमाचारपूतम्। अन्यत्र विभक्तिविप-रिणामेन शुद्धैरकलुषैः। श्रुतिविरोधि वेदविरुद्धं न भवतीत्यश्रुति-विरोधि शास्त्रं बिभ्रतं आत्मनि धारयन्तं सकलवैदिकशास्त्राभिज्ञमि-त्यर्थः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः। अन्यत्र शुद्ध विरोधिभिः

पुस्तकैः सममसौ गणम्मुहु-
र्वाच्यमानमशृणोद्द्विजन्मनाम् ॥ २७ ॥
तत्प्रणीतमनसामुपेयुषा-
न्द्रष्टुमाहवनमग्रजन्मनाम् ।
आतिथेयमनिवारितातिथिः
कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ २८ ॥

पुराणादिभिः। वाच्यमानं अन्वयमुखादिक्रमेण प्रस्तूयमानमन्यत्र, वा-
च्यमानैर्द्विजगणेन व्याख्यायमानैरित्यर्थः। वचेर्णौरादिकात्कर्मणि
लटः शानजादेशः। द्विजन्मनां ब्राह्मणानां गणं अवर्ण्यमङ्गलैरक्षी-
णोदरैः अन्यत्र जातिमद्वरराकृतमिति विपरिणामः। पुस्तकैः समं
पुस्तकधारकैः सह अशृणोत् दानकाले प्रत्येकं ब्राह्मणानां गुणान्
गोत्रादि श्रुतवानित्यर्थः। सुखस्वविद्यानामपि पुस्तकधारणविलक्षण-
त्वेनोक्तमित्यदोषः अन्यत्र पुस्तकैः समं द्विजगणं अशृणोदिति। सम्ब-
न्धिभेदे भिन्नयोः स्वरूपयोरभेदाध्यवसायमूले अभेदरूपातिशयोक्तिचमत्का-
रिणौ द्विजानां प्रकृतत्वात् पुस्तकानीव द्विजानिति वैशिष्ट्योपमानोप
मेयभावपर्यवसायिनी सेयमुद्भूतसंकरालङ्कारः। सहार्थे नान्वयो-
ऽत्र भवेदतिशयोक्तिः कल्पितोपमापर्यवसायिनी वा सहोक्तिरिष्यते
इति नव्याः। केचित् पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा
पुस्तकेषु द्विजगणैरेव। तैस्तैर्वाच्यमानमिति व्याचक्षते। तैः पुस्त-
केषु वाच्यमपाठप्रसादरूपतयेति लिङ्ग विशेष्यावगमादसङ्गत-
भङ्गः पुस्तकानां वाचनकर्मणात्मना द्विजन्मवैदग्ध्यं सहोक्तालङ्का-
रश्चेत्यपरेति एवमादयो दोषा इत्युपेक्षणीयं विस्तरेण ॥ २७ ॥

तदिति। अनिवारिताः अप्रतिषिद्धाः अतिथयो येन सः आश्रमाणां
गुरुरग्रणीः गृहस्थः स राजा। तत्र कर्मणा प्रणीतमनसाम्-
न्द्रष्टुमाहवनं यागम्। हुङ्गतेर्ल्युट्। उपेयुषामुपागतानाम्। अतएव

मृग्यमाणमपि यद् दुरासदं
भूरिसारमुपनीय तत्स्वयम् ।
आसनावसरकाङ्क्षिणो बहि-
स्तस्थु रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥

एक एव वसु यद्ददौ नृप-
स्तत्समापकमतर्क्यत क्रतोः ।
त्यागशालिनि तपःसुते ययुः
सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

यशोऽमनसां सत्कर्मदर्शनात् हृष्टचित्तानां सज्जनानाम् । कतिचित्तु साध्वातिथेयमतिथिसत्कारम् । पथ्यतिथीत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । कर्त्तुं मारभत । न शान्तः । शम्यते पुषादित्वाल्लुङि च्लेरङादेशः । अत्रातिथ्यारम्भातिथिजनस्य विशेषणगत्या श्रमनिषेधहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं तदनुप्रासेन संसृज्यते ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमिति । यद् रत्नं मृग्यमाणं अन्विष्यमाणमपि दुरासदं दुर्लभम् । भूरिसारं महासारं उपदीकृतमुपायनीकृतं मनसा यथासङ्कल्पितमित्यर्थः । उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा इत्यमरः । तद्रत्नं श्रेष्ठवस्तु रत्नं स्वे स्वे जातावपीति विश्वः । नृपाः स्वयमुपनीय तस्य राज्ञोऽवसरकाङ्क्षिणः सेवावसरं प्रतीक्षमाणा बहिरासत स्थिता इत्यौचित्यवर्तिस्वभावोक्तिः । अत्र रत्ने उपदात्वस्य रोचनत्वस्य मनसोपयोगात्परिणामालङ्कारः ॥ ३९ ॥

एक इति । एक एव नृपो यद्वसु धनं ददौ उपायनमिति भावः । तदेव क्रतोः समापकं सम्पूरकं अतर्क्यत दक्षिणादानादिकर्मक्षमत्वपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । तपःसुते धर्मपुत्रे त्यागशालिनि सति सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयं नाशं ययुः । अत एव पार्थिवधन

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत्तथा
येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः।
स्पर्शितैरधिकमागमन्मुदं
नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः॥ ४१॥
यं लघुन्यपि लघूकृताहितः
शिष्यभूतमशिषत्स कर्मणि।

ऋतुसमापकतासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। तयोश्चाङ्गा-ङ्गित्वात्सजातीयसङ्करः॥ ४०॥

प्रीतिरिति। ददतो दानं कुर्वतोऽस्य राज्ञस्तथा तेनैव प्रकारेण राज्ञोपायनानां स्पर्शितानुकरणेनैव प्रीतिरभवदासीत् न तु कोश-प्रवेशनेनेत्यर्थः। कुतः येन प्रकारेण तस्य राज्ञः प्रियं चिकीर्षवः प्रियं कर्तुमिच्छवः। नपुंसकपाठाभावात् द्वितीयासमासः। नृपाः स्पर्शितैः प्रतिपादितैः। स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः। उपायनैरुप-हारैरधिकं यथा तथा मुदमागमन्प्रापुः। तथैव प्रभुप्रीतिचिह्नैः सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभाद्येति भावः। अधि वेश्म वेश्मनि निहितैरुपायनैर्मुदं नागमन् तथोक्तप्रयोजनासिद्धेरिति भावः। येनैव राज्ञां मोदः स्वस्य च महान् धर्मलाभः तेनोपायनानामर्थिसात्-करणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत् न कोश स्थापनादित्यर्थः। अतएव दानसङ्ग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः सङ्ग्रहपरिहारेण दान एव नियम-नात्परिसंख्यालङ्कारः। एकस्य नैकत्र प्राप्तस्य नियमनं परिसंख्येति लक्षणात्। एतेन सर्वस्व दानं व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः॥ ४१॥

यमिति। लघूकृता लघीकृता अहिताः शत्रवो येन सः। स राजा शिष्येण तुल्यं शिष्यभूतम्। भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः। लघुनीति विशेषणमाह। [illegible]

सम्मुदन्नृपतिभिर्न पोऽपरै
र्गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥
आद्यकोललुलिताम्बुकम्पनैः
कम्पिताम्बुचरनीदृगात्मनि ।
वाचि रोपितवतामुना मही
राजकाय विषयाविभेजिरे ॥ ४३ ॥

ऽपि प्रतीयमानुरक्षणादिकर्माणि अपि यत् आज्ञापितवान् । कर्त्तिशा
कर्यार्तिभ्यश्चेति लुङि च्लेरङादेशः आस इत्यत्र हलो रितोकारः ।
असौ कर्मकरोऽपि अपरैस्ततोऽन्यैर्नृपतिभिः सम्मुदा हर्षोऽस्माकं समान इति
साभिप्रायं गौरवेण ददृशेतरा अतिशयेन दृष्टः । दृशेः कर्मणि लिट्
लिङर्थेति तरपप्रत्यये किमेत्तिङव्ययघादाम्व द्रव्यप्रकर्षे इत्यामुप्रत्यय
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरत्वपक्षेतरत्वपकर्षक
विशिष्टदर्शनकर्मत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तया राज्ञो
निरङ्कुशाज्ञत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥

आद्येति । आद्यकोल आदिवराहः । वराहः सूकरो घृष्टिः कोल
पोत्री किरिः किटिरित्यमरः । तेन लुलिता बलादाकृष्टा उद्धृताम
तथापि प्रकम्पने प्रक्षोभकैर्हिरण्याक्षप्रमुखैः कम्पिता क्षोभिता न
क्षोभ । अनीदृगात्मनि अनेवंरूपाया केनाप्यकम्पितायामस्खलिताया
वाचि रोपितवता स्थापितवता स्थिरेण रोपणेन स्थिरी कुर्वतेत्यर्थः ।
अमुना राज्ञा राजकाय राज्ञां समूहाय । गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्
प्रत्ययः । विषयाः देशाः नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनमित्यमरः ।
विभेजिरे अभाज्यन्तेति विभक्ताः । प्राक् विजयोद्धृतान् राज्ञः पुन
पदेषु स्थापयामासेत्यर्थः । अत्रादिवराहोमह्यौ उद्धृतयानेव वाचैवासौ
तु निरातङ्कं स्थापितवानिति उपमानादुपमेयस्य आधिक्यवचनाद्व्यति
रेकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

आगताद्‌वसितेन चेतसा
सत्त्वसम्पदविकारिमानसः।
तत्र नाभवदसौ महाहवे
शात्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥
नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहु-
र्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत्।

आगतादिति। सत्त्वसम्पदा गुणाधिक्येन अविकारिमानसो क्षोभा-भिभवाभ्यामनुपप्लुतचित्त इत्यर्थः। सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः। असौ राजा तत्र तस्मिन् आ समन्तात् जुह्वति अस्मिन्नित्याहवो यागः। अदोरविधि जुहोतेरप्प्रत्यये शुभा-वादेशौ। आहूयन्ते मल्ला यस्मिन्नित्याहवो युद्धम्। आङि युद्धे इति ह्वयतेरप्पूर्वोदयसवः सम्प्रसारणं च। आहवः यागयुद्धयोरिति विश्वः। महांश्चासौ स च महाहवस्तस्मिन्महाहवे अवसितेन निश्चि-तेन चक्षाभं निश्चितस्तदा। अन्यत्र षोऽन्तकर्मणीति निश्चित अते-र्थः। अवपूर्वात् स्यतेः तस्मा अच्यादथ यमिते कर्मकर्तरि क्तः। मति-द्यैर्दिद्यतिः कर्मधोर्ऽर्थिका क्रियेति वचनात्। चेतसा आगतात् चेतसा अवं निश्चित्यागतादित्यर्थः। अर्थिनो याचकात्। शत्रुरेव शात्रवः। स्वार्थेऽण् प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्। तस्मादिव पराङ्मुखो नाभवत्। आह-वस्य निवर्तितं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परमिति मनुस्मरणात् इति भावः। श्लोकद्वयमिदं सम्बद्धम् ॥ ४४ ॥

नैक्षतेति। स राजा अर्थिनं याचकं अवज्ञया अनादरेण नैक्षत। तर्हि विलम्बितं किं नैक्षत। याचितस्तु प्रार्थित एव त्यागं नाक्षिपत् न याचकाभाव याचकवत् तदाता नैक्षत। अत-एव प्रार्थित न ददौ किं तु बहर्थिकामिति भावः। ददाते-र्धि तर्हि स्वार्थोऽविलेखाकारः सुखादक्षार्दित बबोधः। तर्हि

नादितात्पमथ न व्यकत्थय-
द्दत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥
निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपते-
र्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत् ।
वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नते-
रम्बुदस्य परिहार्यमूषरम् ॥ ४६ ॥

विकत्थनं किमेत्याह। न व्यकत्थयत् आत्मश्लाघां न चकार। कत्थ श्लाघायाम्। किञ्च इष्टं प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत नानुतप्तवान्। दत्तानुतापस्यातिमलिनाय हेतुत्वादिति भावः। अत्रार्थिसन्दोहयाच्ञा- अर्थदिवाङ्गुल्यरूपकारस्य सामर्थ्येऽपि विकत्थनादिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषो- क्तिरलङ्कारः। तत्सामग्र्यां तदनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते इति लक्ष- णात्। तथा दानं सात्त्विकं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ४५ ॥

निर्गुण इति। दानशौण्डमनसो दानशूरचित्तस्य बहुप्रदस्येत्यर्थः। शूरे दान्यपूजकयोर्दानशौण्डो बहुप्रदे मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा इत्यमरः। भूपतेः पुरोऽग्रे निर्गुणस्तपोविद्यादिगुणहीनोऽपि विमुखो निष्फलो- नाभवत् किन्तु पूर्णकाम एवाभवत् भूरिदाने सर्वस्यापि पात्रत्वादिति भावः। अतएव तेनापात्रवर्षदोषोऽपि न कृत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह। वर्षुकस्येति। अपो जलानि। न लोकेत्यादिना षष्ठी- प्रतिषेधः। वर्षुकस्य वर्षणशीलस्य। लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्यये वृधू- पधगुणः। कृतोन्नतेः कृतोदयस्याम्बुदस्य अब्दस्येत्यर्थः। कृत्यानां क- र्तरि वेति षष्ठी। स्यादूषः क्षारमृत्तिकेत्यमरः। तद्वत्क्षेत्रमूषरम्। ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गे स्थलं स्थलीत्यमरः। ऊषशुषिमुष्कमधो र इति रप्रत्ययः। परिहार्यं त्याज्यं किं नेत्यर्थः। अत्र पर्जन्यभूपाल- योरैक्यभेदेन विम्बप्रतिबिम्बतया समानधर्माभिधानात् दृष्टान्ता- लङ्कारः ॥ ४६ ॥

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं
न स वेद न गुणान्तरञ्च सः।
दित्सया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं
गुणवगुण इति न व्यजीगणत्॥ ४७॥
दर्शनानुपदमेव कामतः
स्वं वनीयकजनेऽधिगच्छति।
प्रार्थनार्थरहितन्तदाभव

प्रेमेति। तस्य राज्ञो गुणेषु अधिकं प्रेम नेति न किन्तु अस्त्येवेत्यर्थः। राजा गुणान्तरं गुणविशेषं स वेद न वेत्ति कोऽपि न च किन्तु वेदैवेत्यर्थः। लट् स्मे इति भूतार्थे लट् विदो लटो वेति णलादेशः संभाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ इति वामनः। संभावितयोरविमर्शादेवागुणप्रीतिज्ञानयोर्निषेध इति भावः। तदपि तथापि। पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञावित्यञ् प्रत्ययः। दित्सया दातुमिच्छया सर्वेषाम् दानकौतुकेनेत्यर्थः। सनि मीमेत्यादिना इस् आदेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। अर्थिनं याचकं गुणी गुणवान् अगुणोऽनामं गुणवानिति न व्यजीगणत् न गणयति स्म। गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानशौण्डोऽर्थितया गुणान् नगणयामासेत्यर्थः। गणेर्लुङि चङि ई च गण इत्यभ्यासस्य विकल्पादीकारः। अत्र गुणप्रियत्वगुणज्ञत्वरूपकारणसामग्र्येऽपि गुणागुणविमर्शरूपकार्यानुत्पत्तेः दित्सयेत्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तिरलङ्कारः॥ ४७॥

दर्शनेति। वनीयकजने अर्थिजने। दर्शनानुपदं राजविलोकनानन्तरमेव प्रार्थनामकृत्वेत्यर्थः। वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ इत्यमरः। कामतो यथेष्टं स्वं धनमधिगच्छति लभमाने सति। तदा दीयतामिति वचो दीयतामित्येतत्पदं प्रार्थना याच्ञा सह्यं दीयतामिति

शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।
यूपरूपकमनीनमद्भुजं
भूष्यपालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥
इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ
वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।
अर्घ्यदानमनु चोदितोवचः
सभ्यमभ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥
आत्मनैव गुणदोषकोविदः

प्रतिक्षेपः । एष शौरिरेक एवेत्यभिनयादिव तदर्थव्यञ्जकचेष्टां कर्त्तुमेवेत्युत्प्रेक्षा । व्यञ्जकाभिनयौ समावित्यमरः । भूर्देव यज्ञभूमिः । चषालेन यूपकटकेन । चषालो यूपकटक इत्यमरः । तेन तुलितं समीकृतमित्यर्थः । तुलयतेस्तत्करोतीत्यर्थे ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदङ्गुलीयकमूर्मिका यस्य तं यस्य तं चषालसमानाङ्गुलीयमित्यर्थः । अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः । जिह्वामूलाङ्गुले छ इति भावे छप्रत्ययः । उच्चकैरुन्नतं यूपं पशुबन्धनदारुविशेषोद्रूपकं सरूपं यस्य तं भुजं अनीनमत् उन्नमितवती । नमेर्णौ चङि सन्वल्लघुकार्य्यम् । अत्र सापेक्षत्वादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ५२ ॥

इत्थमिति । इत्यमत्र क्रतौ विततक्रमे विस्तृतानुष्ठाने सति अथानन्तरं धर्मात्तज्जन्म यस्य तेन धर्मजन्मना धर्मात्मजेन । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्वैयधिकरण्य इति वामनः । धर्मं वीक्ष्य धर्मशास्त्रमालोच्येत्यर्थः

किं न वेत्सि करणीयवस्तुषु ।
यत्तथापि न गुरून् न पृच्छसि
त्वत्क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥
स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं
संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।
अर्घभाजइति कीर्त्तयन्ति षट्
ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

अथासर्गसमाप्तेः भीष्मवचः प्रपञ्चेन वर्णयति । ज्ञातवेति । तत्राकर्णनोद्भूतमानकरणात् प्रीतमुखमतान् भीष्मो राजानं तावत् श्लोका-र्द्धमेकेनोपश्लोकयति । वेत्तीति विदो ज्ञाता । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । धर्मविद्यास्थानस्य विदः । कोविदः गुणदोषयोः कोविदो विवेक्ता । करणीयवस्तुषु कर्त्तव्यार्थेषु ज्ञातनैव स्वयमेव परोपदेशानपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । किन्न वेत्सि सर्वं जानासीत्यर्थः तथापि त्वं ज्ञातापि गुरून् पृच्छसीति न किन्तु पृच्छस्येवेति यत् । ज्ञानप्रश्नौ न पृच्छसीति वाक्यार्थ नञ्द्वयम् । तत्र गुरूपयोगे क्रम एव इति न्यायः सदाचारपरिपाटीत्येतदेव कारणं न त्वज्ञानमित्यर्थः । अत्र कर्त्तव्यार्थे प्रश्नस्याज्ञानहेतुकत्वे सादृश्येनापरहेतुकत्वे निवर्त्तनात्पूर्वोक्त-वत्तत्पर्य्यवसानम् ॥ ५४ ॥

एवं राजानं उपश्लोक्य प्रश्नस्योत्तरमाह स्नातकमिति । स्नातको-ऽध्ययनविशेषवान् गुरुं पित्रादिकं अभीष्टमिष्टमृत्विजं याजकं संयुज्यत इति संयुक् सम्बन्धी जामाता तेन सह मेदिनीपतिं राजानं च तं च मेदिनीपतिं चेत्यर्थः । षट् एतान् अर्घभाजः पूजार्हा इति । इति शब्देनाभिहितत्वाद कर्म्मणि द्वितीया । यथाह वामनः निपाते-नाभिहिते कर्म्मणि न कर्म्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति ।

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो
मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः।
त्वन्मखम्मुखभुवः स्वयम्भुवो
भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥
आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक्
पार्थ सत्कृतिमकृत्रिमाममी
एकएव गुणवत्तमोऽथ वा

कीर्त्तयन्ति कथयन्ति दृष्टा इति शेषः। न च ते दूरं स्थाप्य। ते च यदमि ते तव सदः सभां युगपदागताः प्राप्ताः। अत्र स्नातकादीनां प्रकृतानामेवशेषभाक्त्वसाधर्म्याद्दीपकप्राप्तिगमात् तुल्ययोगिताभेदः ॥ ५५ ॥

शोभयन्तीति। किञ्च प्रतापयितुं शीलं येषां ते प्रतापिनः सन्तापकाः। ताच्छील्ये णिनिः। अन्यत्र तेजस्विनः। सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजमित्यमरः। अतएव तावित्यनु प्रतायः। मन्त्रशक्त्या वेदमहिम्ना अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवारिताः आपदो दैवमानुषविपत्तयो यैस्ते। वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र इत्यमरः। परलोकस्य लोकान्तरस्य शत्रुजनस्य च जिष्णवो जयशीलाः। स्वयं भुवो ब्रह्मणो मुखभुवो मुखजाता ब्राह्मणाः। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति श्रुतेः। भूभुजो राजानश्च। त्वन्मखं तव क्रतुं परितः शोभयन्ति परिष्कुर्वन्ति सर्वेऽप्यागताः सन्तीत्यर्थः। अत्र राज्ञां ब्राह्मणानां च प्रकृतानामेव प्रतापादिसाधर्म्यौपम्यगमात्तुल्ययोगिताभेदः साधर्म्यं च श्लेषनिबन्धनमिति सङ्करः ॥ ५६ ॥

आभजन्तीति। हे पार्थ! पृथापुत्र! तस्येदमित्यण् सामान्यस्य विधेयत्वेऽपि विशेषानियमादपत्यार्थे लाभः अन्यथा स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् स्यात्। गुणिनो गुणवन्तः अमी पूर्वश्लोकद्वयोक्ताः स्नातकादयः पृथक् पृथक्

पूज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥
अत्र चैष सकलेऽपि भाति मा
मत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।
भूमिदेवनरदेवसङ्गमे
पूर्वदेवरिपुरर्हणां हरिः ॥ ५८ ॥
मर्त्यमात्रमवधीरयन्नवान्
मैनमानभिततैव्यदानवम् ।

प्रत्येकमञ्जलिभाजकपटां सत्कृतिं सत्कारं प्राभजन्ति प्रार्हन्ति । सर्वेषां प्रत्येकं पूजा कार्येत्यर्थः । अथ स्वाभिमतं पक्षान्तरमाह । अथवेति । अथ वा गुणवत्तमोऽतिगुणवानेक एव पूज्य इत्ययमपि विधिः शास्त्रमनुष्ठानं वेष्यते इष्टैरिति शेषः । अत्र स्नातकादीनां पूज्यत्वे गुणविशेषणगत्या हेतुरिति काव्यलिङ्गभेदः । तदपेक्षया गुणवत्तमत्वमेकस्यैव पूज्यत्वे तत्रैव हेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरमिति सजातीयसङ्करः ॥ ५७ ॥

अत्र कस्तया सर्वोत्तरः पुमानस्तीत्याकाङ्क्षायां कोऽन्यो हरिं विनेत्याह । अत्रेति । अत्रास्मिन् कालेऽपि भूमिदेवा ब्राह्मणाः नरदेवा राजानस्तेषां सङ्गमे ब्राह्मणक्षत्रियसमवाये इत्यर्थः । अशेष गुणानां बन्धुः सुहृत्सर्वगुणाश्रय इत्यर्थः । असाधारणगुणाढ्य इत्याह । पूर्वेति पूर्वदेवाः सुरद्विषस्तेषां रिपुर्हन्ता एषः हरिः कृष्णः अर्हणां पूजां अर्हति प्राप्नोतीति मामधिकृत्य भाति मम प्रतिभातीत्यर्थः अन्ये तु नार्हन्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तत्रान्येषु च प्रसक्तायां पूजायां हरावेव नियमात्परिसङ्ख्यालङ्कारः । एकस्य वस्तुनः प्राप्तानेकत्र कथा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसङ्ख्या निगद्यत इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

अंशएष जनतातिवर्त्तिनो
वेधसः प्रतिजनङ्कृतस्थितेः ॥ ५९ ॥
ध्येयमेकमपथेस्थितन्धियः
स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।
आमनन्ति यमुपास्यमादरा
दूरवर्त्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

अथ तस्मिन् ब्राह्मणक्षत्रियसमूहे कथमस्यैव पूज्यत्वमित्याशङ्क्य सर्वोत्तमत्वादित्याशयेनास्य सर्वात्मभावेन स्तौति । मर्त्येत्यादि । आनमिताः प्रह्वीकृताः दैत्याः दितिसुताः दानवाः दनुसुताश्च येन तमेनं हरिं भवान् मर्त्यमात्रं मनुष्यमात्रं माऽवदीधरत् न जानीयात् । एष प्रथम इति प्रथमपुरुषः । कुतः एषः अंशो जनतातिवर्त्तिनः सर्वलोकातीतस्य प्रतिजनं कृतस्थितेश्च सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः वेधसः परमात्मनोऽंशः कला अतो न मर्त्यमात्रमित्यर्थः । अतएव वाक्य हेतुकञ्चाव्यलिङ्गम् ॥ ५९ ॥

पुनरप्यमानुषत्वमेव व्यनक्ति । ध्येयमिति । योगिनो नारदादय । एकमद्वितीयं उत्तमं सर्वोत्तमं यमेनं ध्येयं ध्यातव्यम् । एकाग्रगोचरात्मधारणं ध्यानन्तदर्हमित्यर्थः । तथापि धियो ज्ञानस्यापथेऽमार्गे स्थितं तदगोचरमित्यर्थः । पथाविभाषेति समासान्त अपथं नपुंसकमिति नपुंसकम् । आमनन्ति कथयन्ति । यो बुद्ध्यादिनाभाषादोषभाईण । स्तुत्यं स्तोतुमर्हम् । तथापि अतीतो वाक्पथो येन तं अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः । आमनन्ति आदरादास्थया उपास्यं सेव्यम् । तथापि अतीव दूरवर्त्तिनम् । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थेऽव्ययम् । दूरवर्त्तिन आमनन्ति यमेनमचिन्त्यरूपमामनन्ति तमेनं मर्त्यमात्रं माऽवधार

पद्मभूरिति सृजन् जगद्रजः
सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।
संहरन् हर इति श्रितस्तम
स्त्रैधमेष भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

सर्ववेदिनमनादिमास्थित
न्देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।
क्लेशकर्मफलभोगवर्जित
म्पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

वेदेति पूर्ववदन्वयः वाङ्मनसगोचरत्वदूरवर्त्तित्वात् ध्येयत्वमु- पास्यत्वं च विरोधः हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरो- धाभासोऽलङ्कारः ॥ ६० ॥

ननु हरिहरहिरण्यगर्भादयस्त्रयोऽपि सर्वोत्तममहिमानः तत्त्वेन न जानीमः इत्यत आह । पद्मभूरिति । एष हरिः रजः रजोगुणं श्रितः जगत् सृजन् पद्मभूर्ब्रह्मेति सत्त्वं सत्त्वं गुणं श्रितः जगत् स्थितिं नयन् स्थापयन् अच्युतो विष्णुरिति । तमस्तमोगुणं श्रितः जगत् संहरन् हर इति त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रैधं त्रैविध्यं भजति । द्वित्र्यो- श्चधमुञिति विधार्थे धमुञ्प्रत्ययः । अस्यैव गुणभेदात्त्रिमूर्त्तिकोऽपि मूर्त्तय इत्ययमेव सर्वोपास्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य स्रष्टृत्वादिगुणयोगस्य च विशेषणगत्या त्रैविध्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ६१ ॥

तर्हि कीदृशमस्य स्वरूपं कथं वा मानुषविग्रह इत्यपेक्षायामुभयं निरूपयन्नाह । सर्वेति । अयं अमुं सर्ववेदिनं सर्वज्ञमित्यर्थः । अन- वसानादिमादिरहितं अनादिनिधनमित्यर्थः । तथापि देहिनां प्रा- णिनां अनुजिघृक्षया अनुग्रहीतुमिच्छया कुमारादि शरीराणि

प्रत्ययानिव न जातु कर्मणि।
धातवः सृजतिसंहृतिशास्तयः
स्तौतिरच विपरीतकारकः॥ ६६॥
पूर्वमेव किल सृष्टवानपः
तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ।

सृज विसर्गे-हृञ् हरणेऽसम्पूर्वोऽयं शासु अनुशिष्टौ इत्येते त्रय इत्यर्थः इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे इतिवचनादेवं निर्देशः। धातवो भूवादयो धातव इत्युक्तवाचकाः शब्दविशेषाः। इवाभिन्नु भगवति विषये केवलमनन्ययोगव्यवच्छिन्नं यथा तथा कर्तृवाचिनः कर्तृकारकवाचकान् दधति। तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः। जातु कदाचित् कर्मणि प्रत्ययान् कर्मार्थे विहितान् यागादीन् न दधति न तदन्ता भवन्तीत्यर्थः। सर्वकर्तृत्वान्नियन्तृत्वाच्च सृजति स्रष्टा संहरति हर्ता शास्तीति शासितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते न कदाचित् सृज्यते संह्रियते शिष्यते इत्यादिभिः कर्मत्वेन अनादिनिधनत्वादनियम्यत्वाच्चेति भावः। किन्तु अत्र भगवति स्तौतिः। ष्टुञ् स्तुताविति धातुः। विपरीतं कारकं यस्य सः विपरीतकारकः स्तूयते स्तुत इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव न तु कदाचित् स्तौति स्तोता इत्यादिकर्तृप्रत्ययान्तः। सकललोकस्तुत्यस्य तस्य स्तुत्यान्तराभावादित्यर्थः। अत्र शब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधिनिषेधद्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्वसर्वोपास्यत्वादि वस्त्वर्थबोधपरत्वाच्छौब्दप्राप्तोगुणः। अतः संकल्पत्वं शब्दानां शौब्दप्राप्त इति वचनात्। अत्र भगवतः स्रष्ट्रादिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्तावेकत्रैव नियमात्परिसंख्या। तत्र जातु कर्मणीति शब्दादेव कर्मत्वनिषेधादिति दर्शितः शब्दात् स्तुतौ कर्तृत्वनिषेधस्त्वार्थीति भेद इत्यर्थः। अनया च भगवतः पुरुषान्तराधिकसर्वोत्कर्षातिरेकश्च प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः॥ ६६॥

तच्च कारणमभूद्धिरण्मयं
ब्रह्मणोऽसृजदसाविदं जगत् ॥ ६७ ॥
मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः।
गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

पूर्वमिति। एष हरिः पूर्वं प्रथममपः सृष्टवान्। किलेत्यैतिह्ये। तासु अनिवार्यं वीर्यं रेतः। 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीज वीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। आदधावाहितवान् तद्वीर्यन्तु हिरण्मयं स्वर्णस्य विकारः हिरण्मयम्। 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना निपातः अखिलचराचरस्य कारणमभूत्। ब्राह्ममण्डं जातमित्यर्थः। असौ तदुत्पन्नो ब्रह्मा ब्रह्माण्डमिदं जगदसृजत् सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यायमेव मूलकारणमिति भावः। अत्र मनुः। 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः' इति। अत्र वीर्यमनिवार्यमिति वृत्त्यनुप्रासः॥ ६७॥

अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि। मत्कुणावित्यादिना। पुरा पूर्वं परिप्लवौ चञ्चलौ सञ्जातचलत्वावित्यर्थः। 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः। मधुकैटभावसुरविशेषौ मत्कुणौ खट्वारक्तपायिनौ मञ्चोद्भवौ कीटविशेषौ ताविवेत्युपमा। सिन्धुनाथः सरित्पतिः स एव शयनं तत्र निषेदुषो निषण्णस्य समुद्रशायिन इत्यर्थः। 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः क्वस्वादेशः। विभोः प्रभोः यस्य हरेः क्षणं निद्रायाः सम्बन्धिनः आगतं वा नैद्रं यत्सुखं तस्य विघ्नतां विघातं कर्तुं गच्छतः स्म गतौ तादृशावपि महान्तौ हरौ मत्कुणाविव चापल्यमात्रेण प्रणष्टाविति भगवतः प्रभावातिशयोक्तिः। एषां त्रयाणां पूर्वेणान्वयः॥ ६८॥

श्रौतमार्गसुखगानकोविद-
ब्रह्मषट्चरणगर्भमुज्ज्वलम्।
श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते
यस्य नाभिसरसीसरोरुहम्॥ ६९॥

सत्यवृत्तमपि मायिनञ्जग-
द्वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम्।
जन्म बिभ्रतमजन्नवम्बुधा
यम्पुराणपुरुषम्प्रचक्षते॥ ७०॥

श्रौतेति। श्रौतमार्गस्य सुखं सुखकरं यद्गानं तस्य कोविदोऽभिज्ञः। कोविदो व्याख्यातः। स चासौ ब्रह्मा च स एव षट्चरणः स गर्भे यस्य तत् उज्ज्वलं निर्मलम्। यस्य हरेर्नाभिरेव सरसी सरः कासारः। कासारः सरसी सर इत्यमरः। तस्यां सरोरुहं पद्मं श्रियो मुखमेवेन्दुस्तस्य सविधे समीपेऽपि शोभत इति विरोधः। स च मुखस्येन्दुत्वरूपणायत्त इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ६९॥

सत्येति। यं हरिं सत्यवृत्तं अकपटचरितं अपि मायिनं मायाविनं कपटवन्तमिति विरोधः। माया नाम शक्तिः तद्वन्तमित्यविरोधः। व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः। जगद्वृद्धं सर्वलोकपितामहत्वात् स्थविरमपि। प्रवयाः स्थविरो वृद्ध इत्यमरः। उचिते निद्रास्येति उचितनिद्रं अर्भकं डिम्भम्। वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामीत्यागमवचनादिति भावः। पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ इत्यमरः। न जायत इत्यजो जन्मरहितः। अन्येष्वपि दृश्यते इति डप्रत्ययः। तमपि जन्म बिभ्रतं कारणवशात् कृष्णादिजन्मभाजमित्यर्थः। नवं स्तवनीयत्वादभिनवं तथापि पुराणं प्राचीनमनादिं च पुरुषं प्रचक्षते बुधाः। इति वाक्यं सर्वत्र सम्बध्यते। सर्वैरपि

स्कन्धधूननविसारिकेसर-
क्षिप्तसागरमहाप्लवामयम् ।
उद्धृतामिव मुहूर्त्तमैक्षत
स्थूलनासिकवपुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥
दिव्यकेशरिवपुः सुरद्विषो
नैव लब्धशममायुधैरपि ।
दुर्निवारणकण्डु कोमलै-
र्वक्ष एष निरदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥
वारिधेरिव कराग्रवीचिभि-

विरोधाद्धरेरचिन्त्यमहिमत्वेनाभासत इति विरोधाभासचतुष्टयसं-सृष्टिः ॥ ७० ॥

अथ षोडशभिरवतारान् वर्णयिष्यन् वराहावतारं तावदेकेनाह । स्कन्धेति । स्थूलनासिकवपुर्वराहमूर्त्तिरयं हरिः । स्कन्धस्य कन्धरायाः धूननेन कम्पनेन विसारिभिर्विक्षिप्तैः केसरैः सटाभिः क्षिप्तोऽव-कीर्णः सागरस्य महाप्लवो महापूरः यस्यास्ता अनामयतारैव प्रकाशिता मित्यर्थः । वसुन्धरां भुवं मुहूर्त्तं क्षणमात्रम् । मुहूर्त्तमल्पकालेऽपीति शब्दार्णवे । उद्धृता समाहृतत्वात्सागरादुत्क्षिप्तामिव ऐक्षत प्रेक्षितवान् रक्षितुमैक्षत । ईक्षतेर्लङ् आडजादीनामाडागमश्चेति वृद्धिः ॥ ७१ ॥

द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह । दिव्येति । दिव्यकेशरिवपुर्दिव्यसिंह-मूर्त्तिः । हरेरायुधैः खड्गादिभिरपि नैव लब्धशममप्राप्तशान्ति दुर्निवारा दुर्वारा कण्डूर्यस्य तत् कण्डूयनीयमित्यर्थः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः । सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वक्षः कोमलैर्नखैः निरदारयत् अभि-नत् । वज्राद्यभेद्यस्य कोमलनखविदार्यत्वं असम्भवमात्रादिति विरो-धाभासोऽलङ्कारः ॥ ७२ ॥

१४

दिङ्मतङ्गजमुखान्यभिघ्नतः ।
यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुर
न्मौक्तिकप्रकरगर्भतान्दधुः ॥७३॥ युग्मकम् ॥
दीप्तिनिर्जितविरोचनादयं
ध्वं विरोचनसुतादभीप्सतः ।
आत्मभूरवरजाखिलप्रजः
स्वं पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

वारिधेरिति। करापाणि वीचय इवेत्युपमितसमासः । वारिधे रिवेति विभागात् । ताभिः करापवीचिभिर्दिगन्तवितताभिरिति भावः। अतएव दिङ्मतङ्गजानां मुखान्यभिघ्नतोऽतिवेगातिरेकात् प्रसरतो यस्य सिंहमूर्तेर्हरेर्वारिधेरिव चारुनखाः शुक्तय इव । पूर्ववदुपमितसमासः । स्फुरन्मौक्तिकप्रकरो दिग्गजकुम्भसम्भूतमुक्तागर्भोऽन्तर्गतो यासां तासां भावस्तत्तां दधु एव निरदारयदिति पूर्वेणान्वयः । एतेन नरसिंहस्योद्धतमहाकारेऽपि न प्रयोजनमिति व्यज्यत इति वस्तुना वस्तु-ध्वनि रूपकालङ्कारः ॥७२॥

अथ चतुर्भिर्वामनावतारमाह । दीप्तीत्यादि । आत्मना भवतीति आत्मभूः स्वयम्भूरपि । अवरजा पश्चाज्जा अखिलाः प्रजा जना यस्य सोऽपि सर्वज्येष्ठोऽपीत्यर्थः । अयं हरिः दीप्तिनिर्जितविरोचनात् ज्योतिर्विजितमार्तण्डात् । विरोचनः प्रह्लादपुत्रः । विरोचनोऽर्के दहने चन्द्रे प्रह्लादनन्दने इत्यभयमाधिविश्वः । तस्य सुतात् बलेः ध्रुवं भुवम् प्राप्तुमिच्छतोऽभ्यागन्तुमिच्छतः । सनमाद्यर्थे ... सनादेशः। ... स्वं पतेरवरजत्वं ययौ । इन्द्रस्यानुजत्वमिति । ... कार्यैः किम् कर्तुमीश भावः । ... विरोधो ... इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥७३॥

किङ्क्रमिष्यति किलैष वामनो
यावदित्यमहसन्न दानवाः ।
तावदस्य न ममौ नभस्तले
लङ्घितार्कशशिमण्डलक्रमः ॥ ७५ ॥
गच्छतापि गगनाग्रमुच्चकै
र्यस्य भूधरगरीयसाङ्घ्रिणा ।
क्रान्तकन्धरइवाबलोबलिः
स्वर्गभर्त्तुरगमत्सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥
क्रामतोऽस्य ददृशुर्दिवौकसो

किमिति । एष वामनः खर्वः । खर्वो ह्रस्वश्च वामन इत्यमरः । किं क्रमिष्यति । इत्थं अनेन प्रकारेण दानवा यावदहसन् । तावत् तत प्रागेव लङ्घिते अतिक्रान्ते अर्कशशिमण्डले येन सोऽस्य हरेः क्रमः पादविक्षेपो नभस्तले न ममौ न परिमाणं गतवान् यथा मतिस्तथा ववृधे इत्यर्थः । अत्राधारान्नभस्तलादाधेयस्य क्रमस्याधिक्यकथनादधिकालङ्कारभेदः । आश्रयाश्रयिणोराधिक्यमधिकमिति लक्षणात् ॥ ७५ ॥

गच्छतेति । गगनाग्रं गगनोपरिभागं गच्छतापीति विरोधः । भूधरवद्गरीयसेत्युपमा । यस्य वामनस्योच्चकैरुन्नतेनाङ्घ्रिणा क्रान्त कन्धरोऽवष्टब्धकण्ठ इवाबलोदुर्बलो बलिर्वैरोचनिः स्वर्गभर्तुरिन्द्रस्य सुखेन बध्यते इति सुबन्धः । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्प्रत्ययः । तत्तामगमत् । गुरुद्रव्यावष्टब्धकण्ठोऽपि सुखेन बध्यते इति भावः । न लोकेत्यादिना कृद्योगलक्षणाया एव षष्ठ्या निषेधात्स्वर्गभर्तुरिति शेषे षष्ठी । अत्र क्रान्तकन्धर इवेत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयेत्युपमापेक्षत्वात्सङ्करः । विरोधेन त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

दूरमूलमलिनीलमायतम् ।
व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धति
स्पर्द्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥
यस्य किञ्चिदपकर्त्तुमक्षमः
कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती
राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥
सम्प्रदायविगमादुपेयुषी
रेष नाशमविनाशिविग्रहः ।

आयत इति । आयत पादं विक्षिपतोऽस्य यस्मिन् दूरमायतं अलिनीलं भृङ्गश्यामं स्वरं सद्यपि दिवौकसो देवा व्योम्नि दिव्यसरितो मन्दाकिन्या अम्बुपद्धत्या जलमार्गेण स्पर्द्धया उत्थितं मूर्त्तः मत्तं यमुनौघं यमुनाप्रवाहमिव ददृशुरित्युत्प्रेक्षयम्‌पमा सङ्कीर्णा ॥ ७७ ॥

अवतारान्तरमाह । यस्येति । कायनिग्रहेणामृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतविग्रहो विश्लेषं गतो कुपितो राहुर्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुं अक्षमः सन् कान्त्वं रम्यं वक्त्रं हरिमुखं तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तं तद्वक्त्रसदृशमित्यर्थः । इन्दुं अधुनापि बाधते पीडयति, उपरागमिषेणेति भावः । अत्र साक्षात् तिमिरारिनिग्रहासमर्थस्य राहोस्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः । तथा च सूत्रम् । प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकमिति ॥ ७८ ॥

दत्तात्रेयावतारमाह । सम्प्रदायेति । अविनाशि विग्रहोऽनपायस्वरूपः अतएव अमृतिरूपा कृतिः स्वरूपाकृतिर्यस्य स एव हरिः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परा तस्य विगमादपायादाम्नायं कालदोषादध्ययन-

स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतीः
दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७९ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः
शातितप्रचुरपत्रसंहतिः ।
लूनभूरिभुजशाखमुज्झित-
च्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

विच्छेदमुपेयुषीः प्राप्ताः । उगितश्चेति ङीप् । श्रुतीर्वेदान् । 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय' इत्यमरः । स्मर्तुं श्रुतिसम्प्रदायं प्रवर्त्तयितुमित्यर्थः दत्त इति विख्यात इति शेषः अत्रिगोत्रे जातोऽत्रिगोत्रजोऽभवत् । दत्तात्रेयोऽभूदित्यर्थः । अत्रानपायित्वाप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या स्मृतिहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् ॥ ७९ ॥

परशुरामावतारमाह । रेणुकेति । अयं हरिः रेणुकातनयतां परशुरामत्वमुपागतः सन् । अर्जुनः कार्त्तवीर्यार्जुनः । अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोरित्यनेकार्थेऽपि रेणुकेयविरोधित्वान्निर्णयः । तदुक्तं हरिणा संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इति । स एव वनं तत्, शातिता छिन्ना प्रचुरा प्रभूता पत्रसंहतिर्वाहनसमूहः पर्णसङ्घातश्च यस्य तत् । पत्रं स्याद्वाहने पर्णे इति विश्वः । लूनाश्छिन्ना भूरयः प्रचुरा भुजा एव शाखा यस्य तत् । उज्झिता छाया कान्तिरनातपश्च यस्य तत्तथा व्यधात् विहितवान् । दधातेर्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं व्यक्तं तच्च छायेति पत्रेति च श्लेषप्रतिभोत्थापितभेदातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति सङ्करः ॥ ८० ॥

एष दाशरथिभूयमेत्य च
ध्वंसितोद्धतदशाननामपि।
राक्षसीमकृत रक्षितप्रजः
स्तेजसाधिकविभीषणां पुरीम्॥ ८१॥

निष्प्रहन्तुममरेशविद्विषा-
मर्थितः स्वयमथ स्वयम्भुवा।
सम्प्रति श्रयति सूनुतामयं
कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः॥ ८२॥

रामावतारमाह। एष इति। किञ्चेति चार्थः। रक्षितप्रजः एष हरिर्दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथी रामः। अत इञ्। तस्य भावः दाशरथिभूयं रामत्वम्। भुवो भावे इति क्यप्। एत्य प्राप्य। ध्वंसितोद्धत उद्धतो दशोदग्राननो रावणो यस्यां तामपि राक्षसीं रक्षःसम्बन्धिनीं पुरीं लङ्कां तेजसा स्वपौरुषेण अधिकविभीषणामत्यन्तभीषणामकार्षीदिति विरोधः अवहेतो रक्षसां रावणस्य ध्वंसनात् अधिकोऽभ्यधिको विभीषणो रावणानुजो यस्यां तामित्यविरोधः। अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ ८१॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं कृष्णावतारमाह। निष्प्रहन्तुमिति। अथ रामावतारानन्तरं अयं हरिः अमरेशविद्विषां निष्प्रहन्तुं चैद्यादीन् इन्द्रशत्रून् हन्तुमित्यर्थः। आशिषि नाथ इत्यादिना कर्मणि षष्ठी। स्वयम्भुवा ब्रह्मणा स्वयमात्मनैवार्थितः प्रार्थितः सन् सम्प्रतीदानीं वसुदेवरूपिणो वसुदेवमूर्त्तिधरस्य कश्यपस्य सुततां श्रयति भजति कश्यपः वसुदेवोऽभूदिति भावः। अत्र स्वयम्भू प्रार्थनाया विशेषणगत्या वसुदेवसुततामाति-देशात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्॥ ८२॥

न नोदधिविलोडनस्मृति
हिन वयमुत्सहामहे ।
: सुरैरिति सुरौघवल्लभो
वैच्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

ताणन्यमवधूय शत्रुभि
ायधा च शमितारव्यमम ।
निमानमिव वृक्तविद्विषः
ारिजा. दनलयाद्दिवः ॥ ८४ ॥

। सुरौघवल्लभ सुरगणप्रिय जगत्पतिर्यो हरिः सुरैर्देवै-
तात जनक नेति छेदे उदधिविलोडनं समुद्रमथनस्मृति
दे दधिविलोडनं दधिमन्थनं च प्रति तद्दिना त्वा वि-
पृथग्विनेत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी। अथ वयं न नो
न क्षमामहे इति जगदे गदितम्। अत्र हरिवर्णना
वल्लवाना च प्रकृतानामेव नोदधिशब्दमूलाभेदाध्यव-
चमत्कार्यसाम्याद्वस्यौपम्यत्वात्तुल्ययोगिता-
हरेर्दधिमन्थनकालादुदधिमन्थनमपीति वस्तु व्यज्यत
॥ ८३ ॥

मति। किञ्चेति चार्थे । यो हरिः शत्रुभिरवधूता
। व्याप्तयोरभिभूतः स्या
मयन्द्रस्य सुमसम्पेति समास । छायया अनात
। छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितो ॥
कान्तिसत्कीर्तिपङ्क्तिषु स्त्रियामिति विश्व । शमिता-
ऽजेः मारिजातं स्वर्लोकप्रक्षस्याभिमानमह-

यं समेत्य च ललाटलेखया
बिभ्रतः सपदि शम्भुविभ्रमम् ।
चण्डमारुतमिव प्रदीपव
च्चेदिपस्य निरवाद्दिलोचनम् ॥ ८५ ॥

यः कौलतां वल्लवताञ्च बिभ्र
द्दंष्ट्रामुदस्याशुभुजाञ्च गुर्वीम् ।
मग्नस्य तोयापदि दुस्तराया
ङ्गोमण्डलस्योद्धरणञ्चकार ॥ ८६ ॥

द्वारीमिव दिवः स्वर्गादुदमूलयत् उन्मूलितवानिति पारिजातहरणोक्तिः । श्लेषविशेषणोयमुपमेति केचित । श्लेषस्त्वन्ये ॥ ८४ ॥

यमिति । किञ्चेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तया ललाट लेखया ललाटदेशेन शम्भोर्विभ्रमं सौन्दर्यं बिभ्रतः ललाट लोचनमित्यर्थः । चेदिपस्य शिशुपालस्य लोचनं तृतीयनेत्रं कर्तृ यं हरिमिव चण्ड-मारुतं चण्डमारुतमिव समेत्य प्रदीपवत् प्रदीपेन तुल्यम् । तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः । निरवात् निर्वाति स्म नष्टमित्यर्थः । निर पूर्वाद्वाधातोर्लङ् । निरवापीति क्वचित्पाठः स न सम्यक् वाते-र्मक्रियाविरोधादाप्नोतेरसङ्गतार्थत्वादिति । अनेकार्थेयमुपमा ॥ ८५ ॥

य इति । यो हरिः कौलतां वराहत्वम् । वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिरित्यमरः । वल्लवतां गोपालत्वं च बिभ्रत् । आशु गुर्वीं दंष्ट्रां भुजां च यथासङ्ख्यमिति भावः । उदस्योद्यम्य दुस्तरायां तोयापदि जलकष्टे एकत्र समुद्रलतायां अन्यत्र वर्षलतायां च मग्नस्य गोमण्डलस्य भूगोलस्य धेनुवृन्दस्य चोद्धरणं चकार । अत्र कौलत्ववल्लवत्वयोः प्रकृतयोरेव श्लेषमूला भेदाध्यवसायेन गोमण्डलो-

धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव
दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः।
दत्त्वार्घमत्रभवते भुवनेषु याव-
त्संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम्॥८७॥
भीष्मोक्तं तदिति वचो निशम्य सम्यक्

हरणस्य दंष्ट्रयोद्धननस्य च साम्या दीपकमप्रकृतानां तुल्ययोगिता सती यथासङ्ख्येन सङ्कीर्यते। इन्द्रवज्रा वृत्तम्। स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः इति लक्षणात्॥८६॥

एवं देवं स्तुत्वानन्तरं कर्तव्यमुपदिशति। धन्योऽसीति। धनं लब्धो धन्यः पुण्यवानसि। कृती पुण्यवान् धन्य इत्यमरः। धनगणं लब्धा इति यत्प्रत्ययः। यस्य ते एषः हरिः समक्ष एव अक्ष्णोः समीपे एव पुरत एवेत्यर्थः 'स्थित इति शेषः। सामीप्येऽव्ययीभावः अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तः अतएव तृतीयासप्तम्यो-र्बहुलमिति सप्तम्या अमभावः। अन्यत्र को विशेषः तत्राह। यो हरि-र्दूरादपि परोक्षेऽपि क्रतुषु यागेषु यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्भिः। यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः। सुयजोर्ङ्वनिबिति ङ्वनिप्प्रत्ययः। इज्यते पूज्यते अतो मत्तश्च इति धन्यत्वमित्यर्थः। फलितमाह। अत्रभवते पूज्यायेत्यर्थः। पूज्य अत्रभवानिति सज्जनः इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सार्वविभक्तिके त्रल्प्रत्यये सुप्सुपेति समासः। अर्घ्यं पूजां दत्त्वा याव-त्संसारमण्डलं वर्त्तते तावदिति शेषः। भुवनेषु साधुवादः धन्योऽसि साधुवादं साधुसमाख्यां अवाप्नुहि लभस्वेत्यर्थः। अत्र राज्ञो धन्यो-ऽसीति विशेषणगत्या यस्येत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥८७॥

भीष्मेति। येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः। सम्राजोभावः साम्राज्यं तदेव श्रीस्तां श्रियं

नृपगणमसावकम्पयत् ।
लोलमुकुटमणिरश्मि शनै-
रशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥
स वमन् रुषाम्बु घनघर्म-
विगलदुरुगण्डमण्डलः ।
स्वेदजलकणकरालकरो
व्यरुचत्प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥
स निकामघर्मितमभीक्ष्ण-

असौ चैद्यः । समस्तं नृपगणमभितर्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । तर्जिभर्त्सने चौरादिकस्यानुदात्तत्वेन मात्रस्य आत्मनेपदस्य चक्षिङा देयस्य स्थान्यानिवद्भावाभावादरेण पुनर्जिकरणधातुमर्यादनिन्वापन्नादात्मनेपदम् अतएव तर्जयतीत्यपि दृश्यते कविष्विति भट्टमल्लः । अशनैरतिमात्रं प्रकम्पितं जगत्त्रयं येन तत् सकलोकभीषणं । शिरः शनैर्लोलाश्चपला मुकुटमणिरश्मयो यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा अकम्पयत् क्रोधातिरेकादिति भावः ॥ ३ ॥

स इति । रुषा रोषेणाम्बु वमन् सृजन् । घनेन सान्द्रेण घर्म्मेण क्रोधोष्मणा विगलत् स्रवदुरु महत् गण्डमण्डलं यस्य सः स्विद्यत्कपोल इत्यर्थः । स्वेदजलकणैः स्वेदबिन्दुभिः करालकरो दन्तुर हस्तः स चैद्यः त्रिधा नेत्रकपोलहस्तदेशैः प्रभिन्नो मदस्रावी मत्तः । प्रभिन्नो-मत्तः स्यादिति वैजयन्ती । कुञ्जर इव व्यरुचत् । रुचेर्लुङ्द्युतादिभ्य इति विकल्पात् । परस्मैपदम् । एतेन स्वेदाख्यः सात्विकभाव उक्तः । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

स इति । राज्ञां समूहो राजकम् । गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । तदेवधूतमभिभूतं येन स तथोक्तः स चैद्यो निकामं घर्म्मितं सञ्जात-

मधुवदवधूतराजकः ।
क्षिप्तबहुलजलबिन्दु वपुः
प्रलयार्णवोत्थित इवादिसूकरः ॥५॥
क्षणमाश्लिष्टघटितशैल
शिखरकठिनांसमण्डलः ।
स्तम्भमुपह्वितविधूनिमसा
वधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥
कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य
गमितमरुच्चातिपिशङ्गताम् ।

घर्म्मोद्गमत् स्वेदमित्यर्थः । घर्म्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसो-रपीति विश्वः । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । मधुः प्रलये अर्णवस्तस्मा-दुत्थितः आदि सूकर इव क्षिप्ताः प्रेरिताः बहवः सान्द्रजलबि-न्दवो यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा अभीक्ष्णमधुवत् क्रोधादुत्थितश्च । धुञ् विधूनन इति धातोः स्वादिकाल्लङ् । अत्रापि स्वेदः सात्त्विक एवोक्तः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

क्षणमिति । घटितं सुसंहितं यच्छैलशिखरवत्कठिनमंसमण्डलं यस्य सोऽसौ चैद्यः उपह्विताऽवगाहिता आरोपितेत्यर्थः विधूतिः कम्पो-यस्मिंस्तं अधिकमत्यन्तमवधूनिता कम्पिता समस्ता सकला संसत् सभा येन तं स्तम्भं क्षणं कालमाश्लिषत् श्लिष्टवान् तेनांसमण्डलेनाहृतवानित्यर्थः अत-एव कठिनांसमण्डल इति विशेषणं च । पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । आ-लिङ्गनार्थत्वे तु श्लिषआलिङ्गन इति क्सादेशः स्यात् । क्रोधान्धाः किं न कुर्वन्तीति भावः । अत्रांस काठिन्यस्य विशेषणगत्या स्तम्भश्लेषहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं शैलशिखरोपमया सङ्कीर्यते ॥ ६ ॥

कनकेति । कनकस्याङ्गदयोः केयूरयोः द्युतिभिः पिशङ्गतां पिङ्गवर्ण-

यदपूपुजस्त्वमिह पार्थ !
मुरजितमपूजितं सताम् ।
प्रेम विलसति महत्तदहो
दयितञ्जनः खलु गुणीति मन्यते ॥ १४ ॥
यदराज्ञि राजवदिहार्घ्य
मुपहितमिदम्मुरद्विषि ।
ग्राम्यमृग इव हविस्तदयं
भजते ज्वलत्सु न महीशवह्निषु ॥ १५ ॥

वाचमवददित्युक्तं अथ तामेव प्रपञ्चयन् पञ्चभिः पाण्डवोपहासमाह । यदित्यादि । हे पार्थ ! पृथा पुत्रेति मातृप्राधान्येनामन्त्रणं मर्म्मोद्घाटनार्थम् । सतामपूजितं सद्भिरपूज्यमानमित्यर्थः । मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी । मुरजितं कृष्णं इह सदसि यदपूपुजः पूजयसि स्म । णौचङ्युपधाया ह्रस्वः । तत्तस्मात् महत्प्रेम विलसति स्फुरति । अन्यथा कथमपूज्ये पूज्यत्वाभिमान इत्यभिप्रेत्याह । जनो लोकः दयितं प्रियं जनं गुणीति मन्यते खलु अगुणिनमपीत्यर्थः अहो आश्चर्यं कृष्णः प्रेम्णा पूजितो न गुणादिति भावः । अत्र प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥१४॥

यदिति । अराज्ञि अभिषेकादि राजगुणविरहिणीत्यर्थः । नञस्तत्पुरुषादिति समासान्त प्रतिषेधः । इहास्मिन् मुरद्विषि कृष्णे । अपात्रद्योतनार्थमसम्प्रदानविभक्तिनिर्देशः । राजानमर्हतीति राजवत् राजार्हम् । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् । यदिदमर्घ्यमर्घार्थं द्रव्यं अर्हणमित्यर्थः । उपहितमर्पितं तदर्घ्यमयं कृष्णः महीशा अवनीपा वह्नय इव इत्युपमितसमासः । तेषु महीशवह्निषु ज्वलत्सु सत्सु अन्यत्र महीशा इव वह्नयः तेषु ज्वलत्सु सत्स्वित्यर्थः ।

अनृताङ्गिरन्नगदसीति
जगतिपटहैर्विघुष्यसे ।
निन्द्यमथ च हरिमर्चयत
स्तवकर्मणैव विकसत्यसत्यता ॥ १६ ॥
तव धर्म्मराज इति नाम
कथमिदमपह्नु पठ्यते ।
भौमदिनमभिदधत्यथवा
भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलञ्जनाः ॥ १७ ॥
यदि वाञ्छनीयतमएष

प्राप्यतम शुनको हविरिव न भजते । न प्राप्नोति । उपमालङ्कारः ॥१५॥

अनृतामिति । हे पार्थ ! अनृतामसत्यां गिरं न गदसि न वदसीति जगति लोके पटहैर्वाद्यविशेषैः कर्तृभिर्विघुष्यसे उद्घोष्यसे अथ च तथापि । निन्द्यं हरिमर्चयतस्तव कर्मणा अपूज्यपूजाकरणेनैवासत्यता सत्यहीनता विकसति प्रकाशते । अत्रासत्यप्रसिद्धसत्याचरणयोर्विरुद्धयो-र्घटनाद्विरुद्धघटनारूपो विषमालङ्कार ॥ १६ ॥

तवेति । हे पार्थ ! तवेदं धर्मराज इति नाम कथमपह्नु अशङ्कमेव पठ्यते । अपह्नु शब्द स्वरत्वौणादिक कुप्रत्यय । अस्मान्नमोभूमीत्या दिना ण्यप् । यथा युक्तमेव तदित्यर्थः । अथ वा जना भृशमप्रशस्त-मपि भौमदिनमङ्गारकवारं मङ्गलम् अभिदधति व्यपदिशन्ति तद्वदिद-मपीत्यर्थः । लोकैरप्रशस्तमप्रशस्तशब्देन विरुद्धार्थेनापि व्यपदिश्यते तद्व-द्वारघटनात् । तद्वद्धर्मराजस्यापि ते धर्मराजव्यपदेश इति भाव । अत्र धर्मराजभौमदिनयोर्निरपेक्षवाक्यद्वये प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्ता-लङ्कार ॥१७॥

यदि । वेति । हे पृथासुत ! कौन्तेय एष भीरिवो भीरिरिवेचर्यः ।

किमपि भवतामृथासुताः।
शौरिरवनिपतिभिर्निखिलै
रवमाननार्थमिह किन्निमन्त्रितैः॥ १८॥
अथवा न धर्ममसुबोध
समयमवयात वालिशाः।
काममयमिह वृथापलितो
हतवुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः॥ १९॥

वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इति विश्वः। किमपि कथमपि भवतामर्चनीयतमोऽयमिति पृच्छथ नु तद्ब्रूतेति शेषः अवमानस्तिरस्कारः तस्मै तदर्थमेव। अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। क्रियाविशेषणम्। निमन्त्रितैराहूतैर्निखिलैरवनिपतिभिरिह किं कोऽर्थः साध्य इत्यर्थः। अत एव साधनक्रियापेक्षया करणत्वे तृतीया। अत्र गम्यमानक्रियापेक्षयापि कारकविभक्तिरिति न्यासोद्योते। अत्र सकलराजनिषेधस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गभेदः॥ १८॥

अथ विधिभीष्मोपालम्भमाह। अथेत्यादि। अथ वा वालिशाः मूर्खाः यूयमिति शेषः। सुबोधेन भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधः समय आचारो यस्य तं धर्मं नावयात न जानीत। अवपूर्वादिणो धातोर्लोट् लोटस्तस्थमिथामित्यादिना यस्य तादेशः। किन्तु वृथा निष्फलं पलितं यस्य स वृथापलितः वृथापरिणत इत्यर्थः। पलितं जरसा शौक्ल्यमित्यमरः। हतावेशः हतबुद्धिर्नष्टमतिरयं सरित्सुतो भीष्मोऽपि काममप्रणिहितोऽनवहितः प्रमत्तः बालाः पापेन जानन्तु वृद्धोऽपि न जानातीति चित्रमित्यर्थः। अत एव सत्यपि कारणे कार्यानुत्पत्त्या विशेषोक्तिरलङ्कारः तथा वालिशत्वधर्मदुर्बोधत्वयोर्विशेषणगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात् काव्यलिङ्गञ्चेत्यनयोः सापेक्षत्वात् सङ्करः॥ १९॥

स्वयमेव शन्तनुतनूज !
यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।
ननु सुररिपुरयं कतमो
यमनिन्द्यवन्द्यविदभिष्टुषे वृथा ॥२० ॥

अवनीभृतान्त्वमपहाय
गणमतिजडः समुन्नतम् ।
नीचि नियतमिह यच्चपलो
निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः ॥ २१ ॥

स्वयमेवेति । हे शन्तनुतनूज ! भीष्म ! स्वयमेव त्वमेवेत्यर्थः । यमपि गणं वर्गं अर्घ्यमर्घार्हं पूज्यम् । दण्डादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः । अभ्यधाः अवोचः स्नातकं गुरुमित्यादिश्लोक इति भावः । दधातेर्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । तत्र स्नातकादिगणे अयं सुररिपुः कतमः न कोऽपीत्यर्थः । आस्तु असूयया अस्मदुपालम्भे को हेतुरत आह यमिति । यं सुररिपुमनिन्द्यवन्द्यविदनिन्द्यानां वन्द्यानां च वेदितार इव वृथा अभिष्टुषे मिथ्यास्तौषि । अतस्त्वमेवोपालभ्यस इति भावः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥ २० ॥

अवनीति । अतिजडोऽतिमूढोऽतिशीतश्च चपलोऽस्थिरः सत्वरश्च । त्वम् । समुन्नतम् उन्नतमवनीभृतां राज्ञां भूधराणां च गणं अपहाय । न्यञ्चतीति न्यङ् तस्मिन् नीचि नीचजने निम्ने च । अत्र ऋत्विगित्यादिना क्विन् । चाविति दीर्घः । इत्यादिना लब्धे यद्यस्मान्नियतं नित्यं निरतोऽनुरक्तः प्रवणश्च इति शेषः । निम्नं नीचं गच्छतीति निम्नगा नदी । डोऽन्यत्रापि दृश्यते इति डप्रत्ययः । तस्याः सुतो भवसि स्फुटं व्यक्तं नीचनिरतत्वादिधर्मसद्भावादिति भावः । उक्तं च । न पितरमनुवर्तन्ते मानवं द्विपदा इति अत्र [illegible] [illegible] ॥ २१ ॥

प्रतिपत्तुमङ्ग घटते च
न तव नृपयोग्यमर्हणम् ।
कृष्ण ! कलय ननु कोऽहमिति
स्फुटमापदामपदमनात्मवेदिता ॥ २२ ॥
असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि
मधुरिति कथम्प्रतीयते ।
दण्डदलितसरघः प्रथसे
मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन्मधु ॥ २२ ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भं करोति । प्रतिपत्तुमिति । हे अङ्ग ! तव नृपयोग्यं राजार्हमर्हणं पूजनं प्रतिपत्तुं स्वीकर्तुं न च घटते न युज्यते । नन्वहमपि राजैव कथमर्हणं मे न युक्तं तत्राह कृष्णेति । हे कृष्ण ! अहं क इति कलय अहं राजा न वेति निजस्वरूपमालोचयेत्यर्थः । अनालोचनेऽनर्थमाह । अनात्मवेदिता अनात्मज्ञत्वं आपदां पदं स्थानं स्फुटं खलु सत्यमित्यर्थः । आत्मा च कंसकिङ्करस्तस्य पशुपालकत्वादिति भावः । अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात्काव्यलिङ्गमिति ॥ २२ ॥

असुर इति । मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया न्यवधि हतः । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति हन्तेर्लुङि विकल्पाद्वधादेशः । इति कथं प्रतीयते विश्वस्यते न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः । किन्तु दण्डेन दलिता ध्वस्ता सरघा मधुमक्षिका येनेदृशस्त्वम् सरघा मधुमक्षिकेत्यमरः । अतएव मधु क्षौद्रं सूदयन् पीडयन् मधुसूदन इति प्रथसे प्रथितोऽसि । मक्षिकासूदनमेव मधुसूदनसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं न तु मधु नाम्नो दैत्यस्य सूदनमित्यर्थः । अत्र मधुसूदनसंज्ञायां प्रसिद्धार्थनिषेधस्योत्तरवाक्यस्यान्यथा ह्युत्पादनहेतुत्वाद्धार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गम् ॥ २३ ॥

अभिमन्नु संयति कदाचि-
दविचिंतपराक्रमोऽपि यत् ।
व्योम्नि कथमपि चकर्थ पदं
व्यपदिश्यसे जगति विक्रमीत्यतः ॥ २८ ॥

पृथिवीम्बिभर्थ यदि पूर्व-
मिदमपि गुणाय वर्त्तते ।
भूमिभृदिति परहारितभू-
स्त्वमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः ॥ २९ ॥

[illegible]भिषेकसंस्कारेऽपि त्वं चक्रवर्तित्वापकस्य कृतैव चक्रवराज-
श्रीधुरन्धरस्य सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २७ ॥

अभीति । संयति युद्धे कदाचित् कदापि अभियन् यत् अभिक्राम्य ।
अभियन्त्रे ऽव्ययीभावः अविहितपराक्रमोऽकृतपौरुषोऽपि यद्यकाल-
मपि महता प्रयत्नेन व्योम्नि पदं पादक्षेपं चकर्थ कृतवानसि । अतो-
भारद्वाजस्येति इडागमनिषेधः पित्त्वाद्गुणः । अतो जगति विक्रमो विक्रम-
वानिति व्यपदिश्यसे व्यवह्रियसे न तु पराक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि
पराक्रमसम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २८ ॥

पृथिवीमिति । पूर्वं प्रागपि सम्यक्सम्बन्धेऽपरोपीति भावः । पृथिवीं
बिभर्थ यदि भृतवांश्चेत् । भृञोऽपिति भारद्वाजीयेडभावः पित्त्वाद्गुणः ।
इदं भूधारणमपि गुणायोत्कर्षाय वर्त्तते भूतपूर्वगत्यापि व्यपदेशस्त-
त्तदपि नाप्नोतीति भावः मत्युत परैः शत्रुभिः हारितभूः परहारितभू-
मिकः जरासन्धेन मथुरानगराद्विद्रावितत्वादिति भावः । अत्र कुत्र-
चिद्विव हरणमत्वमेव हारयितृत्वमिति णिजर्थोपपत्तिः । अन्यैः कथ-
मन्यथा यथार्थपरीत्येन भूमिभृदिति मदाह्रियस्व उदाह्रियेथाः । संभा-
वनायां लोट् । अयं भावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधरसम्बन्धेऽप्यसम्ब-
न्धोक्तिः ॥ २९ ॥

तव धन्यतेयमपि सर्व्वं
नृपतितुलितोऽपि यत्त्वकम् ।
क्रान्तकरतलधृताचलकः
पृथिवीतले तुलितभूभृदुच्यसे ॥३०॥
त्वमशक्नुवन्न शुभकर्म्म
निचितपरिपाकदारुणम् ।
जेतुमकुशलमतिर्नरकं
यशसेऽधिलोकमजयः सुतभुवः ॥ ३१ ॥

तवेति । तवेयं धन्यता पुण्यवत्ता यत्त्वं सर्व्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽवधूतोऽपि तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः अयं क्रान्ते भारवत्तयैव क्रान्ते करतले धृतः अचलकोऽल्पाचलो येन सः "सन्" पृथिवीतले तुलितभूभृदुन्नतराजकः उच्यसे इति यत् इयमप्यपरा ते धन्यतेत्यर्थः । गोवर्द्धनाख्यक्षुद्रभूधरतोलनात्तु लितभूभृत्त्वं भवति न मादृशामिव महाशैलोत्तोलनादिति भावः । अत्र सर्वैर्नृपतितुलितोऽपि तत्तोलक इति विरोधोऽभूदिति श्लेषमूलाभेदाध्यवसायोत्थापित इति विरोधातिशयोक्त्योः सङ्करः तेन गोवर्द्धनोद्धरणमपि नातीवाद्भुतं बालचापलमात्रमिति वस्तु व्यज्यते ॥ ३० ॥

त्वमिति । हे अशुभकर्म्मनिरत ! पापाचारपर ! अतएव अशक्नुवन् दुर्द्धर्षं परिपाके फलकाले दारुणं विचित्रपापघातनामयत्वाद्भयङ्करमित्यर्थः नरकं निरयं "स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्" इत्यमरः । जेतुमशक्नुवन् पापिष्ठत्वं जेतुमशक्यत्वादिति भावः । अधिलोकं लोके । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यशसे नरकविजयीति प्रसिद्धये भुवः सुतं नरकाख्यं अजयः जितवानसि परलोकं प्रतारयमाणपरो न परलोकबाध्योऽसीति भावः । अत्र निरयनरकाख्यनरकयोरभेदाध्यवसायेनैव गत्वा तस्यावस्था-

सकलैर्वपुः सकलदोष-
समुदितमिदङ्गुणैस्तव ।
त्यक्तमपगुण ! गुणत्रितय-
त्यजनप्रयासमुपयासि किम्मुधा ॥ २२ ॥
त्वयि पूजनञ्जगति जाल्म !
कृतमिदमपाकृते गुणैः ।
हासकरमघटते नितरां
शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्द्धजे ॥ २३ ॥

र्धेनोर्हरेर्नरकासुरविजय प्रकृतिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तत्र नरकयोः श्लेषमूलाभेदात्तदुत्थापितमिति सङ्करः ॥ २१ ॥

सकलैरिति । हे अपगुण ! निर्गुण ! सकलैः सर्वैर्दोषैः समुदितं युक्तं तवेदं वपुः सकलैर्गुणैः शौर्यादिभिस्त्यक्तं सर्वगुणनिवर्तितमेवेत्यर्थः । एवं च सति गुणत्रयस्य त्यजने त्यागे यः प्रयासः तं मुधा वृथा किं किमर्थमुपयासि प्राप्नोषीति भावः यत्र सकलगुणस्य त्यागस्तत्र गुणत्रयस्य त्यागोऽप्यर्थात्सिद्ध एव अन्यथा साकल्यव्याघातादित्यर्थः । स्वभावतो निर्गुणस्य परवस्तुनः कुतो गुणत्रयचिन्तेति ध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्य सकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ २२ ॥

त्वयीति हे जाल्म ! असमीक्ष्यकारिन् ! जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः । गुणैरपाकृते निरस्ते गुणहीने त्वयि पूजनं कृतं जगति हासकरं परिहासजनकं इदं पूजनम् । अपेतमूर्द्धजे अपगतकेशे शिरसि कङ्कतं दारुदन्तादिमयं केशप्रसाधनविशेषः । प्रसाधनं कङ्कतिकेति विश्वामरौ । कङ्कतिका कङ्कतः । [illegible] । कङ्कणं [illegible] हस्तमण्डनयोरपीति विश्वः । तदिव नितरामघटते न सङ्गच्छते इत्यर्थः ।

मृगविद्विषामिव यदित्थ
मजनि मिषताम्पृथासुतैः।
अस्य वनभुवनद्ब्यापचितिः
परिभावएष भवताम्भुवोऽधिपाः ॥ ३४ ॥
अवधीज्जनङ्गमइवैष
यदि हतवृषो वृषन्ननु।
स्पर्शमप्यशुचिवपुर्हति न
प्रतिमाननान्तु नितरान्नृपोचिताम् ॥ ३५ ॥

नञोनलोपस्तिङि क्षेपे इत्युपसङ्ख्यानमिति निन्दायां तिङ्, योगोऽपि नलोपः। उपमालङ्कारः॥ ३३॥

सम्प्रति राज्ञां रोषमुत्पादयन्नाह। मृगेति। हे भुवोऽधिपाः! राजानः! मृगविद्विषां सिंहानामिव भवतां मिषतां पश्यतां भवत्सु मिषत्सु मिषतो युष्मान् अनादृत्येत्यर्थः। षष्ठी चानादरे इति विकल्पाद्भावलक्षणे षष्ठी। इत्थम्पृथासुतैः कौन्तेयैः पितरमेतेषां न वेद्मीति भावः। अस्य कृष्णस्य वनभुवो वनभुवकस्येव जम्बुकस्येवेति यावत् अपचितिः पूजा अजनि जनिता कृतेति यत्। जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ्। एष भवतां परिभावः परिभवः। परौ भुवोऽवज्ञाने इति विभाषया घञ्प्रत्ययः॥ ३४॥

अवधीदिति। हतवृषो हतवृषभः। सुकृतं वृषभे वृषे इति विश्वः। एष कृष्णो जनङ्गमचाण्डाल इव। चाण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः इत्यमरः। गमेश्चेति संज्ञायां जनपूर्वाद्गमधातोः खच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। वृषं वृषभरूपिणं अरिष्टाख्यमसुरमवधीद्यदि हतवांश्चेत्। लुङि चेति हनो वधादेशः। अतएव अशुचिवपुरशुद्धात्मा स्पर्शमप्यर्हतीति नृपोचितां राजार्हां प्रतिमाननां पूजां तु नितरां नार्हतीति स्पर्शायोग्यो योग्यः कथं पूज्य इत्यर्थः। उपमा॥ ३५॥

यदि नाङ्गनेति मतिरस्य
मृदुरजनि पूतनाम्प्रति ।
स्तन्यमघृणमनसः पिबतः
किल धर्म्मतोभवति सा जनन्यपि ॥ २६ ॥

शकटव्युदासतरुभङ्ग
धरणिधरधारणादिकम् ।
कर्म्मयदयमकरोत्तरलः
स्थिरचेतसां कइव तेन विस्मयः ॥ २७ ॥

यदीति । अस्य कृष्णस्य मतिः पूतनानाम बालग्रहविशेषः तां प्रति अङ्गना इति हेतोर्मृदु कृपा दया नाजनि यदि न जाता चेत् नास्तीति शेषः । जने कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण् प्रत्ययः । अघृणमनसो निर्घृणचित्तस्य । स्तनेभवं स्तन्यं पयः । शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः । पिबतोऽस्य सा पूतना धर्म्मतः शास्त्रतो जनन्यपि माता च भवति खलु स्त्रीति कृपाऽभावेऽपि मातेति गुरुत्वाप्यस्य नासीत्यर्थो न केवलं स्त्रीहन्ता किं तु मातृहन्ता चायं स्तनप्रदायाः । उपकारत्वा दिति भावः । अत्र स्तनपानस्य विशेषणगत्या जननीत्वहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ २६ ॥

शकटेति । तरलश्चपलोऽयं कृष्णः शकटव्युदासः शकटासुर मर्द्दनं तरुभङ्गो यमलार्जुनभञ्जनं धरणिधरधारणं गोवर्द्धनोद्धरणान्यादिर्यस्य तच्चथोक्तं यत्कर्म्म अकरोत् । तेन कर्म्मणा स्थिरचेतसां धीरचित्तानां कस्य विस्मयो न कोऽपीत्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्त्वतया विशेषणगत्या विस्मयनिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं पूर्व्ववदनुप्रासेन संसृज्यते ॥ २७ ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य
नृपशुरपरः पशूनवन्।
स्वामिवधमसुकरम्पुरुषैः
कुरुते स्म यत्परममेतदद्भुतम्॥ ३८॥

अयमिति। अपरोऽन्यः ना पशुरिवेति नृपशुरित्युपमित समासः। कार्याकार्यविवेकशून्यत्वादेवेत्यर्थः अयं कृष्ण उग्रसेनतनयस्य कंसस्य पशून् अवन् गाः पालयन् पुरुषैरसुकरं लोकवेदविगीतत्वात् दुष्करं स्वामिवधं यत कुरुते स्म चकारेति यावत्। एतत्परममद्भुतं अभूतपूर्वादिति भाव। अत्र पशुजनसाविशेषणगत्या कंसकृष्णयोः स्वामिभृत्यभावहेतु स्यात् क व्यञ्चिद्भम्॥ ३८॥

एते प्रक्षिप्ताः।

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम्।
सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेन्द्र कोगुणः॥ १॥
न महानयन्न च बिभर्ति गुणसमतयाप्रधानाम्।
स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनताञ्जगत्यनभिमानतान्दधत्॥ २॥
रहितङ्गुणाभिरखिलाभिरज्ञरसभावनविदम्।
चेलविदसमदिपन्ति जनाः पुरबाह्यगेनमगतं विदग्धताम्॥ ३॥
अतिभूयसापि सुकृतेन दुरुपचर एष शक्यते।
भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न ग्रहीतुमभियोगिभिर्भि॥ ४॥
भजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपाश्रितोजनैः।
नित्यमपरिचितचित्ततया परएव सर्वजगतस्तथाप्ययम्॥ ५॥
उपकारिणश्चिरमुपकारमनारमरिमप्रियम्प्रियम्।
साधुजितरमनुधम्नुधमित्यविशेषतः सततमेव पश्यति॥ ६॥
उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम्।
दुःखमविषमदमाप्नुवतोन परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति॥ ७॥

इति वाचमुद्धतमुदीर्य्य
सपदि सह वेणुदारिणा ।
सोढरिपुबलभरोऽसहनः
स जहास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥

कटुनापि चैद्यवचनेन
विकृतिमगमन्न माधवः ।
सत्यनियतवचसं वचसा
सुजनञ्जनाश्चलयितुङ्क ईशते ॥ ४० ॥

न चतन्तदेति शपमान
मपि यदुनृपाः प्रचुक्रुधुः ।

इतीति। सोढः क्षान्तो रिपूणां बलभरो वीर्यातिशयो येन सः न सहत इति असहन असहिष्णुः स चैद्यः इतीत्थं उद्धतं निष्ठुरं यथा तथा वाचं उदीर्य सपदि वेणुदारिणा नरकात्मजेन सह दत्तः करतालः परस्परपाणितालनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उच्चैस्तारं जहास। कृष्णदोषोद्घाटनहर्षादट्टहासं चकारेत्यर्थः। स्वभावोक्तिः॥ ३९॥

कटुनेति। माधवः कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत् गमेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः। तथाहि सत्ये नियतवचसं अस्खलितवचसं सत्यसन्धं सुजनं के जनाः वचसा तीक्ष्णेनापीति भाव। चलयितुमीशते शक्नुवन्ति न केऽपीत्यर्थः। अहिंस्ये शतमागांसीति प्रतिज्ञाभयादसहतेति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ४०॥

न चेति। क्लिष्टेति चार्थः। तदा तत्काले इतीत्थं शपमान मा-

शौरिसमयनिगृहीतधियः
प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्त्तते ॥ ४१ ॥

विहितागसो मुहुरलङ्घ्य
निजवचनदामसंयतः।
तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं
मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ॥ ४२ ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्त
मपकृतमियाय विद्विषः।

क्रोधनमपि। अपतेराक्रोश इति भट्टमल्लः। तं चैद्यम्। यदुन्धाः यादवाः शौरेः कृष्णस्य समयेन सङ्केतेन निगृहीतधियो निरुद्धबुद्धयः सन्तो न चुक्रुधुः। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्मत्वम्। तथाहि जनो लोकः प्रभुचित्तमेव अनुवर्त्तते। शौरिसङ्केतनिरुद्धबुद्धे-र्यदुविशेषणतया क्रोधाभावहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासेन संकीर्यते ॥ ४१ ॥

विहितेति। अलङ्घ्येन निजवचनदाम्ना स्वप्रतिज्ञापाशेन संयतो बद्धोऽच्युतः मुहुर्विहितागसः पूर्वं शतक्षमः कृतापराधस्यापि तस्य चैद्यस्यापराधं स एव प्रथमोऽयमिति कर्मणि तत्प्रथमं यथा तथा कतिथः। कतीनां पूरण इति तस्य पूरणे डडिति डट्प्रत्ययः षट्-कतिकतिपयचतुरां थुगिति थुगागमः। मनसा समाख्यत् गणनां चकार। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङादेशः। अत्र प्रतिज्ञापाशबन्धनस्य विशेषणगत्या प्राचीनापराधानन्त्येऽपि तात्कालिकापराधगणनाहेतुत्वा-त्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४२ ॥

स्मृतीति। विद्विषश्चैद्यस्य सर्वमपि समस्तमपकृतमपकारजातम्। नपुंसके भावे क्तः। तस्य हरेः कृष्णस्य स्मृतिपथं नेयाय न प्राप।

स्मर्तुमधिगतगुणस्मरणाः
पटवो न दोषमखिलं खलूत्तमाः ॥ ४३ ॥
नृपतावधिक्षिपति शौरि
मथ सुरसरित्सुतोवचः।
स्माह चलयति भुवम्मरुति
क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ॥ ४४
अथ गौरवेण परिवाद
मपरिगणय्य तमात्मनः।
प्राह मुररिपुतिरस्करण
क्षुभितः स्म वाचमिति जाह्नवीसुतः ॥ ४५ ॥

न तमपकारं स्मर्तुमित्यर्थः। अर्थान्तरं न्यस्यति। अधिगतगुणस्मरणाः परिचितोपकारस्मृतय उत्तमाः सज्जनाः अखिलं दोषमपकारं स्मर्तुं न पटवो खलु नालम्भवन्तीत्यर्थः। पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेष्विति तुमुन् प्रत्ययः। उपकारमेव स्मरन्ति साधवो नापकारमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नृपताविति। अथ नृपतौ चेदिपे शौरिं हरिं अधिक्षिपति सति सुरसरित्सुतो भीष्मः मरुति प्रलयमारुते भुवं चलयति कम्पयति सति क्षुभितस्योद्वेलस्याम्बुधेर्नादमनुकुर्वद्गम्भीरं वचः आह स्म उवाच। लट: स्मेति भूतार्थे लट्, ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति णल्याहादेशः। यद्यपि न पादादौ खल्वादय इत्याह वामनः तथापि कविप्रौढ्या अव्ययस्य पादादौ प्रयोगः। उपमालङ्कारः ॥ ४४ ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुरायत्याविष्कारार्थमाह। अथेति। अथ शिशुपालप्रलापानन्तरं मुररिपुतिरस्करणेन हरिनिन्दया क्षुभितः कलुषमनाः जाह्नवीसुतो गाङ्गेयः गौरवेण धैर्य्येण तमात्मनः परिवादं कामम

विहितमयाद्य सदसीद
मपमृषितमच्युतार्चनम् ।
यस्य नमयतु स चापमयं
चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ॥ ४६ ॥
इति भीष्मभाषितवचोऽर्थ
मधिगतवतामिव क्षणात् ।
क्षोभमगमदतिमात्रमयो
शिशुपालपक्षपृथिवीभृतां गणः ॥ ४७ ॥

यथार्पित इत्यादि स्वनिन्दामपि गणयन् इति वृत्तमावश्यकार्थ
मावं माह स मोक्तवान् गतमेतत् । धीराः स्वनिन्दामेव सहन्ते
न गुरुदेवादिनिन्दामिति भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणगत्या वचन-
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ४५ ॥

विहितमिति । मया अद्य सदसि सभायां विहितं कृतं इदं अच्यु
तार्चनं यस्यापमर्षितमतितिक्षितमसोढमित्यर्थः । मृष तितिक्षाया-
मिति धातोः कर्मणि क्तः उपसर्गवशाद्विपरीतार्थता । अतएव मृष
तितिक्षायामेव किन्त्वनिषेधादतितिक्षार्थत्वाच्च शुषः मतिबुद्धिपूजार्थे-
भ्यश्चेति चकाराद्वर्त्तमानार्थता क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी । सो-
ऽपमर्षी पुरुषश्चापं नमयतु आरोपयतु सर्वभूभृतां शिरसामिति भाव ।
शिरस्ययञ्चरणः कृतः न्यस्तः । अयमिति मूर्ध्नि पात्यमानस्य चरणस्य
हस्तेन निर्देशः । अयं कोपाभर्षं इत्यनुसन्धेयम् ॥ ४६ ॥

इतीति । इतीत्थं भीष्मेण भाषितस्योक्तस्य वचसोऽर्थम भिधेयं
शिरसि पादन्यासरूपं क्षणात् अधिगतवतां प्राप्तवतामिव सतामि-
त्यर्थः शिशुपालस्य पक्षा ये पृथिवीभृतो राजानस्तेषां महान् गणोऽति-
मात्रं क्षोभं क्रोधं विकारमगमत् । एतेनैषां आत्मशिरसि पादन्यासादि-
वोद्भवो क्रोधः प्रादुरभूदित्युक्तम् । उत्प्रेक्षा ॥ ४७ ॥

शितितारकानुमितताम्र
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।
बाणवदनमुददीपि भिये
जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥
प्रविदारितारुणतरोग्र
नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
प्रातरहिमकरताम्रतनु
र्विपजद्रुमोऽपर इवाभवद्द्रुमः ॥ ४९ ॥
अनिशान्तवैरदहनेन

अथैषां दशभिर्गात्रारम्भान् क्रोधानुभवानाह । शितीत्यादि । क्रुधा क्रोधेन अरुणीकृतमत एव शिती श्यामे ये तारके कनीनिके ताभ्यां अनुमिते अनुमापिते ताम्रे नयने यस्य तत् । तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः । सर्वस्यास्य रक्तत्वादिति भावः । बाणोऽसुरस्तस्य वदनम् । सकीलं कीलाकारच्छायासहितं परिधियुक्तमिति यावत् । सूर्यमण्डलमिव जगतो भिये भयाय उददीपि प्रजज्वाल । दीप्यतेः कर्तरि लुङि दीपजनेत्यादिना चिण्प्रत्यये तलुक् । अत्र नयनयोः स्वाभाव्यत्यागेनान्यरूपस्वीकारात्तद्गुणः तत्रामेचत्वा दीप्तातिसूर्यमण्डलोपमासङ्करः ॥ ४८ ॥

प्रवीति । प्रविदारिते अतिविकासिते अरुणतरे क्रोधादतिरक्ते अत एवोग्रे भयङ्करे ये नयने ते एव कुसुमे ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्तः स्फुरन् स्वतेजसा दीप्यमानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभातार्कवत् ताम्रदेहः अहितो द्रुमो द्रुमाख्योऽसुरः अपरो विपजद्रुम इवाभवत् इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा ॥ ४९ ॥

अनिशान्तेति । अनिशान्तोऽनिर्वाणो वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य तेन

विरहितवनान्तरार्द्रताम् ।
कोपमरुदभिहतेन भृशं
नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥
अभिधित्सतः किमपि राहु
वदनविक्षतं व्यभाव्यत ।
ग्रस्तशशधरमिवोपलस
त्सितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥
कुपिताकृतिप्रथममेव
हसितमशनैरसूचयत् ।
क्रुद्धमशनिदलिताद्रितट

वृतद्वारान्तरभ्यन्तरे आर्द्रता सारत्वं विरहितवता त्यक्तवता । रह-
यतेः क्तवतुप्रत्ययः । कोपोमरुदिव तेनाभिहतः प्रज्वलितः तेन नर-
कात्मजेन वेणुदारिणा तरुणा वृक्षेणेव भृशं जज्वले ज्वलितम् । भावे
लिट् । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

अभीति । किमप्यभिधित्सतोऽभिधातुमिच्छतः । दधाते घननाहटः
गलादेशः । उत्तमौजसोनाम राज्ञः सम्बन्धि राहुवदनविक्षतं व्या-
घाताद्राहुवक्त्रवत् करालं उपलसन्ती लक्ष्यमाणा सिता दन्तपङ्क्तिर्यस्य
तन्मुखं ग्रस्तशशधरमिव सन्दष्टचन्द्रमिव व्यभाव्यतातर्क्यत । उत्प्रे-
क्षा ॥ ५१ ॥

कुपितेति । प्रथमं प्रागेवाकुपितावस्थायामपीत्यर्थः । कुपितस्येवा-
कृतिर्मुखरागो यस्य तमुपमा । अरिचक्रभीषणं परबलमदहरं दन्तवक्त्रं
दन्तवक्त्रनामानं राजानम् । अशनिदलितस्य वज्राहतस्याद्रितटस्य ध्व-

शितितारकानुमितताम्र
नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।
बाणवदनमुददीपि भिये
जगतः सकीलमिव सूर्य्यमण्डलम् ॥ ४८ ॥

प्रविदारितारुणतरोग्र
नयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।
प्रातरहिमकरताम्रतनु
र्विपजद्रुमोऽपर इवाभवद्रुमः ॥ ४९ ॥

*अनिशान्तवैरदहनेन

अथैनं दग्धुमिवोल्लासतामानुक्रोधानुभावानाह । शितीत्यादि । क्रुधा क्रोधेन अरुणीकृतमतएव शिती श्यामे ये तारके कनीनिके ताभ्यां अनुमिते अनुमापिते ताम्रे नयने यस्य तत् । तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः । सर्वस्यास्य रक्तत्वादिति भावः । बाणोऽस्य परस्य वदनम् । सकीलं कीलाकारच्छायालाञ्छितं परिवेषयुक्तमिति यावत् । सूर्यमण्डलमिव जगतोऽभिये भयाय उददीपि प्रजज्वाल । दीप्यतेः कर्त्तरि लुङीति दीपजनेत्यादिना चिण्प्रत्यये तलुक् । अत्र नयनयोः स्वभावत्यागेनान्यरूपस्वीकारात्तद्गुणः तदपेक्षया दीप्तादित्सूर्य्यमण्डलोपमालङ्कारः ॥ ४८ ॥

प्रवीति । प्रविदारिते अतिविकासिते अरुणतरे क्रोधादतिरक्ते अतएवोग्रे भयङ्करे ये नयने ते एव कुसुमे ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्तः स्फुरन् स्वतेजसा दीप्यमानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभातार्क इव विग्रहः प्रविश्योद्गतोद्रुमात्क्षोऽन्यः अपरो विषद्रुम इवाभवत् इत्युत्प्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णा ॥ ४९ ॥

अनिशान्तेति । अनिशान्तोऽनिर्वाणो वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य तेन

विरहितवनान्तरार्द्रताम् ।
कोपमरुदभिहतेन भृशं
नरकात्मजेन तरुणेव जज्वले ॥ ५० ॥
अभिधित्सतः किमपि राहु
वदनविकृतं व्यभाव्यत ।
ग्रस्तशशधरमिवोपलस
त्सितदन्तपङ्क्ति मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥
कुपिताकृतिप्रथममेव
हसितमशनैरसूचयत् ।
क्रुद्धमशनिदलिताद्रितट

अतएवान्तरभ्यन्तरे आर्द्रतां सारस्यं विरहितवता त्यक्तवता । रहे-र्वते क्तवतुप्रत्ययः । कोपो मरुदिव तेनाभिहतः प्रज्वलितः तेन नर-कात्मजेन वेणुदारिणा तरुणा वृक्षेणेव भृशं जज्वले ज्वलितम् । भावे लिट् । उपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

अभीति । किमप्यभिधित्सतोऽभिधातुमिच्छतः । दधातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । उत्तमौजसो नाम राज्ञः सम्बन्धि राहुवदनविकृतं व्या-त्तत्वाद्राहुवक्त्रवत् करालं उपलसन्ती उल्लसन्ती सिता दन्तपङ्क्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मुखं ग्रस्तशशधरमिव सन्दष्टचन्द्रमिव व्यभाव्यतातर्क्यत । उत्प्रे-क्षा ॥ ५१ ॥

कुपितेति । प्रथमं प्रागेवाकुपितावस्थायामपीत्यर्थः । कुपितस्येवा-कृतिर्यस्य तेनोपमा । अरिचक्रभीषणं परबलभयङ्करं दन्तवक्त्रं दन्तवक्त्रनामानं राजानम् । अशनिर्दलितस्य वज्राहतस्याद्रितटस्य ध्व-निरिव ध्वनिर्यस्य तदित्युपमा । न शनैरशनैः उच्चैर्हसितं [illegible]

ध्वनि दन्तवक्त्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥
प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य
नरपतिगणं समाश्रयत्
यामिहरणजनिताऽनुशयः
समुदाचचार निजएव रुक्मिणः ॥ ५३ ॥
चरणेन हन्ति सुबलः स्म
शिथिलितमहीध्रबन्धनाम् ।
तीरतरलजलराशिजला

मत्युद्धमसूचयत् । सर्वदा स्वरागस्य विशेषणादनुभावान्तरवेद्य मनुष्य इत्यर्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमा-सङ्कीर्णा ॥ ५२ ॥

प्रतिघ इति । प्रतिघः कोपः । कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा इत्यमरः । कुतोऽपि समुपेत्यागत्य नरपतिगणं राजमण्डलं समाश्रयत् समाविशत् । रुक्मिणस्तु यामिः स्वसा । यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यमरः । तस्या रुक्मिण्या हरणेन जनितोऽनुशयो द्वेषः कष्टमापन्नः कदा निर्यातयामीति पश्चात्तापो यस्मिन्नृपः । अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः । निजो नित्यएव प्रतिघः । निजमात्मीयनित्ययोरिति विश्वः । समुदाचचार समुद्दिदीपे । भीष्मवाक्यमन्येषां कोपोत्पादकमासीत् रुक्मिणस्तु प्रागेवारूढकोपस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्रानुशयस्य विशेषणगत्या कोपोद्दीपनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५३ ॥

चरणेनेति । सुबलोनाम राजा महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । कर्मण्यणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानमिति कप्रत्ययः । शिथिलितानि विश्लेषितानि महीध्राणां बन्धनानि सन्धयो यस्यास्ताम् । तीरेषु तरलानि भुजकम्पाच्चलितानि जलराशेरम्बुधेर्जलानि

नवभुग्नभोगिफणमण्डलाम्भुवम् ॥ ५४ ॥

कुपितेषु राजसु तथापि
रथचरणपाणिपूजया ।
चित्तकलितकलहागमनो
मुदमाहुकिः सुहृदिवाधिकान्दधौ ॥ ५५ ॥

गुरुकोपरुद्धपदमाप
दसितयवनस्य रौद्रताम् ।
व्यात्तमशितुमिव सर्वजग
द्विकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥

पदाहताम् । नवभुग्नं कुटिलं अतिभारादिति भावः । भोगिनां फणिनां फणमण्डलं फणसमूहोपलक्षणानां भुवं चरणेन हन्ति स्म जघान । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् । अत्र पादाघाताद्भुवः कम्पासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५४ ॥

कुपितेष्विति । रथचरणपाणेश्चक्रपाणेः पूजया राजसु तथा कुपितेष्वपि चित्ते कलितं निश्चितं कलहागमनं युद्धलाभो येन सः आहुकिः आहुकिर्नाम राजा मोदनं हृदयं यस्य स सुहृत् मित्रमिव दयामयपातीत्यर्थः । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः । अधिकां मुदं दधौ धत्तवान् । कुरुःयुद्धोऽपि कम्पोत्कर्षः कलहकण्डूलत्वाच्चोपाङ्केर्मोदहेतुरासीदित्यर्थः उपमालङ्कारः ॥ ५५ ॥

गुर्विति । विवक्षतः किमपि वक्तुमिच्छतः । वचेः सन्नन्तात् शतृप्रत्ययः । असितयवनस्य कालयवनस्य राज्ञः सम्बन्धि सर्वजगदशितुमिव व्यात्तं विवृतं अतएव विकरालं अतिविस्तृतम् । करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि चेति वैजयन्ती । गुरुणा कोपेन रुद्ध-

विवृतोरुबाहुपरिघेण
सरभसपदन्निधित्सता ।
हन्तुमखिलनृपतीन्वसुना
वसने विलम्बिनि निजे विचस्खले ॥ ५७ ॥
इति तत्तदा विकृतरूप
मभजत्तदभिन्नचेतसम् ।
मारबलमिव भयङ्करतां
हरिबोधिसत्वमभि राजमण्डलम् ॥ ५८ ॥

पद'°प्रतिमहवचनं व्यात्तकुहरं वक्त्रविवरं रौद्रताम्भयङ्करतामागमत् । अत्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा व्यादानक्रिया निमित्ता ॥ ५६ ॥

विवृतेति । अखिलनृपतीन् हन्तुं विवृत प्रसारित उरू बाहुरेव परिघ आयुधविशेषो येन तेन । परिघः प्रतिघातेऽस्त्री स्त्रेमः । सरभसं सत्वरं यत्पदं तन्निधित्सता निधातुमिच्छता । दधातेः सन्न्ताल्लटः शत्रादेश । वसुना तन्नाम्ना राज्ञा विलम्बिनि उत्पातवेगात् विस्रंसिनि निजे वसने स्वाम्बरे विचस्खले स्खलितं तद्वास्य दुर्निमित्तमिति भावः । भावे लिट् । अत्र वस्त्रसंसनस्य विशेषणगत्या स्खलनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तद्बाहुपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥ ५७ ॥

इतीति । इतीत्थन्तदा तस्मिन् काले विकृतरूपं रोषभीषणा कारन्तद्राजमण्डलं मारबलमिव मदनसैन्यमिव । मदनो मन्मथो मार इत्यमरः । अभिन्नचेतसमविकृतचित्तं बोधिसत्वो बुद्धः । बुद्धस्तु श्रीघन. शास्ता बोधिसत्वो विनायक इति वैजयन्ती । स हरि रिवेत्युपमित समासः । तं हरिबोधिसत्वमभि तत्सम्मुखमित्यर्थः । अभिरभागे इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । भयङ्करोतीति भयङ्करः । मेघर्तिभयेषु कृञ इति खच्प्रत्यये मुमागमः । तस्य भावस्तामभजत् ।

रभसादुदस्थुरथ युद्ध-
मनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।
सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलित-
स्फटिकांशवः सदसि मेदिनीभृतः ॥ ५९ ॥

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठ-
दलमभृत भूभृदङ्घ्रिपैः ।
धूतपृथुभुजलताञ्चलितै-
र्द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

उपमालङ्कारः । तेन भगवतोऽवहेलस्य सभाविभङ्गाद् यद्वत् भारतेऽव यथा तेन भग्नं तथा राजमण्डलमपि हरिणा भज्यत इति वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

रभसादिति । अथानन्तरं अनुचितभियोऽनभ्यस्तसाध्वसाः । अस्थानेऽप्युचितमिति यावत् । अतएव युद्धमभिलाषुकाः युद्धार्थिनः । लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययेन न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । सदसि मेदिनीभृतः सदसि स्थिताः चैद्यपक्षीया राजानः । सान्द्रैर्मुकुटकिरणैरुच्छलिताः स्फटिकांशवः सभाभित्तिस्फटिकमणिमयूखाः येषां ते तथोक्ताः सन्तो रभसाद्वेगात् उदस्थुः उत्थिताः । अत्रोदात्तकर्मणो-नाम्नः मत्वादाहरणमेतत् । अत्र युद्धाभिलाषुकस्य विशेषणगत्योत्थानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ ५९ ॥

स्फुरमाणेति । स्फुरमाणानि नेत्राण्येव कुसुमान्योष्ठा एव दलानि च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा धूताः कम्पिताः पृथवो भुजा एव लताः शाखा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा चलितैः भूभृतो राजानस्त एव अङ्घ्रिपाः पादपास्तैः सदः सभामण्डपं द्रुतः शीघ्रो वातपातो वायुप्रचारो यस्य तस्य वनस्य विभ्रमं शोभाम् । विभ्रमः संशये

किमहो नृपाः सममभीभि-
रुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।
वध्यमभिहत भुजिष्यममुं
सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥ ६२ ॥
अथवाध्वमेव खलु यूय-
मगणितमरुद्गणौजसः ।
वस्तु कियदिदमयन्न मृधे

विक्षिप्ता दैवनिकरया अग्निकणा इव यस्य स तथा सन् वचो विष-मिव तद्वचोविषं विससर्ज विषप्रायं वच उज्जगारेत्यर्थः । अत कण-कानिवेति व्यस्तोपमालिङ्गात्सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणम् ॥ ६२ ॥

अथैतद्वचोविषमेव चतुर्भिराह । किमित्यादि । हे नृपा. । अमीभिः पञ्चभिरुपपतिसुते· समं जारजैः सह पाण्डवानां क्षेत्रजत्वादिद-मलाप । अनया स्थविरराजकन्यया वृद्धक्षत्रियाङ्गनया च सह । कन्या कुमारिकानार्योरिति विश्व । भीष्मस्योक्तिरेत स्त्रीत्वेन निन्दा । वध्य-त्वमाह अराजोराजाङ्गव्यहरणापराधादिति भाव । अराजत्वं व्य-नक्ति । अमुं भुजिष्यं किङ्करं कंसदासपालनादिति भाव । भुजिष्यः किङ्करो भट इति हलायुध । किं नाभिहत किमिति न मारयत किन्तु अभिहतेत्यर्थ । हन्तेर्वध्यार्थे लोट लोटो लङ्वदिति थस्य तादेशः अनु-दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोप । अहो अतिवध्योऽपि न हन्यत इत्याश्चर्यं । अत्रामर्षानुभावो वागारम्भ । क्रोधः कृतापराधेषु स्थि-रोऽमर्ष इतीर्यते ॥ ६२ ॥

अथवेति । अथवा अगणितमरुद्गणौजस अवधीरितसुर बहुसत्त्वाः यूयमाध्वमेव तूष्णीं तिष्ठतैव खलु । आस्तेर्लोटि धि चेति सकारलोपः । इदं कृष्णहननं कियद्वस्तु कियत्कार्यं स्वल्पमित्यर्थः । कुत. अयं कृष्णो मृधे युद्धे । मृधमास्कन्दनं सङ्ग्राममिति युद्धपर्यायेष्वमरः । केर-

मम केवलस्य सुखमीहितुङ्गमः ॥ ६४ ॥
विदतुर्यमुत्तममशेष
परिषदि नदीजधर्म्मजौ ।
यातु निकषमधियुद्धमसौ
वचनेन किम्भवतु साध्वसाधु वा ॥ ६५ ॥
अचिरान्मया सह गतस्य
समरमुरगारिलक्ष्मणः ।
तीक्ष्णविशिखमुखपीतमसृक्
पततांगणैः पिबतु सार्द्धमुर्वरा ॥ ६६ ॥

अस्यैकाकिनो ममैव सुखमीहितुं न त्वन्य युष्माकं का वार्त्तेति भावः । एतेनास्य बलगर्वो व्यज्यते आत्मनोत्कर्षोऽन्यन्यक्कारो लावण्यविभूतिभि रिति व्याख्यातं ॥ ६४ ॥

विदतुरिति। किञ्च नदीजधर्म्मजौ भीष्मयुधिष्ठिरौ अशेषे परिषदि समस्तसभायां। परिषत् सभेति विश्वः । यं कृष्णमुत्तमं विदतुः वेदितवन्तावित्यर्थः । विदो लटो वेति तसोऽतुसादेशः । असौ कृष्णः अधियुद्धं युद्धे। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निकषं निकषस्य परीक्षणस्थानमित्यर्थः यातु। तत साधोरुत्कर्षोऽसाध्वनुत्कर्षो वा भवतु व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । वचनेन किं वृथा वावार्थ्येनेत्यर्थः अत्रापि गर्वातिशयो व्यज्यते ॥ ६५ ॥

अचिरादिति। किञ्च मया सह समरं गतस्योरगारिलक्ष्मणः गरुडध्वजस्य सम्बन्धि तीक्ष्णैर्विशिखमुखैः पीतं भक्षणोच्छिष्टमित्यर्थः । असृक् रक्तमुर्वरा भूमिः । उर्वरा सर्वशस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमि मात्रके इति विश्वः । पततां गणैः पक्षिसमूहैः । पतत्पत्ररथाण्डजा इत्य

अभिधाय रूक्षमिति मा स्म
गम इति पृथासुतैरिताम्।
वाचमनुनयपरां स ततः
सहसावकर्ण्य निरियाय संसदः॥ ६७॥
गृहमागताय कृपया च
कथमपि निसर्गदक्षिणाः।
क्षान्तिमहितमनसोजननी
स्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः॥ ६८॥

परः। सार्द्धमचिरात् दिवम्। अदैन्यवाक्येन हनिष्यामीत्यर्थः अहमपि क्षमर्ष एवेति भावः॥ ६६॥

अभिधायेति। स चैद्य इतीत्थं रूक्षं परुषमभिधाय ततः पृथासुतैः पार्थैरीरितामुक्तामनुनयपरां मा स्म गमो न गच्छेति वाचम्। स्मोत्तरे लङ् चेति चकाराद्गमेराशिषि लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः नमाङ्योगे इत्यड भावः। अवकर्ण्य अनादरेण श्रुत्वा सहसा संसदः सभातो निरियाय निर्ययौ क्षमर्षादेवेति भावः॥ ६७॥

गृहमिति। निसर्गदक्षिणाः स्वभावतोदाक्षिण्यसम्पन्नाः परच्छन्दानुवर्त्तिन इत्यर्थः। त्रिषु वामदक्षिणावपरच्छन्दानुवर्त्तिषु दक्षिणा इति वैजयन्ती। किञ्च क्षान्त्या क्षमया महितमनसः पूजितचित्ताः क्षमावन्तः पाण्डवाः किञ्च गृहमागताय अभ्यागतायेत्यर्थः। किञ्च जननीस्वसुर्भर्तुः स्वसुरात्मजाय शिशुपालाय कृपया च कथमपि अस्य अपराधेऽपीत्यर्थः न चुकुपुः न चुक्रुधुः। सद्यो वध्यस्यापि तस्याभ्यागतत्वात् मातृबन्धुत्वात् स्वयं शान्तत्वात् दाक्षिण्यात् कृपया च कथमपि जिघांसां न चक्रुरित्यर्थः। क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानाच्चतुर्थी। अत्राभ्यागतत्वादि-
[illegible]

चलितस्ततोऽनभिहतेच्छ
मवनिपतियज्ञभूमितः ।
तूर्णमथ ययुमिवानुययु
र्दमघोषसूनुमवनीशसूनवः ॥ ६९ ॥
विशिखान्तराण्यतिपपात
सपदि जवनैः स वाजिभिः ।
द्रष्टुमलघुरभसापतिता
वनिताश्चकार न स कामचेतसः ॥ ७० ॥

विशेषणानां साभिप्रायत्वादकोपहेतुत्वाच्च परिकरः काव्यलिङ्गं चेति सापेक्षत्वात्सङ्कीर्यते ॥ ६८ ॥

चलितमिति । अथ चैद्यनिर्याणानन्तरं अवनीशसूनवः तत्पक्षराजपुत्रास्तत्पक्षाः अवनिपतेर्युधिष्ठिरस्य यज्ञभूमितो यज्ञभूमेर्देवयजनात् । पञ्चम्यास्तसिल् । अनभिहतेच्छमप्रतिहतमनोरथं यथा तथा चलितं प्रस्थितं दमघोषसूनुं शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुं परलोकप्रापकोऽश्वमेधीयोऽश्वः । ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यमरः । यातेरौणादिकउप्रत्ययो द्वित्वञ्च । तं ययुमिव तूर्णमनुययुः ययुरपि राजकै राजपुत्रै रक्ष्यते । चतुः शतारक्षन्तीति श्रुतेः अश्वमेधाश्वोपमया चैद्यस्य वध्यत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ६९ ॥

विशिखान्तराणीति । स चैद्यः सपदि जवनैर्वेगवद्भिर्वाजिभिरश्वैर्विशिखान्तराणि रथ्यान्तराणि । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । अतिपपात अतिचक्राम । अतएव द्रष्टुमलघुरभसेनातिवेगेनापतिता आधावन्तीर्वनिताः सकामानि साभिलाषाणि चेतांसि चित्तवृत्तयो यासां ताः सकामचेतसः सफलमनोरथा इत्यर्थः । न चकार अतियोग्यभङ्ग-

क्षणमीक्षितः पथि जनेन
किमिदमिति जल्पता मिथः ।
प्राप्य शिबिरमविशङ्कमनाः
समनीनहद्द्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

त्वरमाणशाङ्खिकसवेग-
वदनपवनाभिपूरितः ।
शैलकटकतटभिन्नरवः
प्रणनाद सान्नहनिकोऽस्य वारिजः ॥ ७२ ॥

नास्य दर्शनावकाशस्तावानासीदित्यर्थः । अतएव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ७० ॥

क्षणमिति । असौ चैद्यः पथि किमिदमिति मिथः जल्पता कोऽयमर्थः संरम्भ इति परस्परमालपता जनेन क्षणमीक्षितः सन् शिबिरं स्वकटकं प्राप्याविशङ्कितमना निःशङ्कचित्तः द्रुतं शीघ्रं अनीकिनीं सेनां समनीनहत् सन्नाहयति स्म । नह्यतेः सम्पूर्वात् णौ लुङि चङ्युपधाया ह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्च । शिबिरं कटकमिति केचित् । एतेनास्य रौद्रस्थायिनः कोपस्य प्रकटत्वं वेदितव्यम् ॥ ७१ ॥

त्वरमाणेति । शङ्खः शिल्पमस्येति शाङ्खिकः । तदस्य शिल्पमिति ठक् । त्वरमाणस्य जवमानस्य शाङ्खिकस्य यः सवेगो वदनपवनो मुखमारुतः तेनाभिपूरितः आध्मातः शैलानां कटकतटेषु नितम्बप्रदेशेषु भिन्नरवो मूर्च्छितप्रतिध्वनिरस्य चैद्यस्य सम्बन्धि सन्नहनं प्रयोजनमस्येति सान्नहनिको योधानां रथसन्नाहप्रवर्तक इत्यर्थः । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । वारिजः शङ्खः । वारिजः शङ्ख-पद्मयोरिति विश्वः । प्रणनाद दध्वान । सन्नहनशब्दं दध्मावित्यर्थः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वम् । एतेनास्य महानुत्साहो वीररसस्थायी व्यज्यते ॥ ७२ ॥

जगदन्तकालसमवेत-
विपदविषमेरितारवम्।
धीरनिजरवविलीनगुरु
प्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमावधि ॥ ७३ ॥
सहसा ससम्भ्रमविलोल
सकलजनतासमाकुलम्।
स्थानमगमदथ तत्परित-
श्चलितोडुमण्डलनभःस्थलोपमाम् ॥ ७४ ॥
दधतोभयानकतरत्व

जगदिति। जगदन्तकाले कल्पान्ते समवेता मिलिता ये विपदाः पयोदाः पुष्करावर्तकादयो मेघाः। 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः। तैर्विषमं दारुणं यथा तथेरित उत्पादितो य आरवः स इवारवो यस्य तम्। धीरे गम्भीरे निजरवे विलीना अन्तर्गता गुरवः प्रतिशब्दा शब्दान्तराणि यस्य तत् अस्य चैद्यस्य रणतूर्यं रणदुन्दुभिरावधि आहतम्। आहन्तेः कर्मणि लुङ् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति वधादेशः। एतावता क्षोभ उच्यते। उपमालङ्कारः॥ ७३॥

सहसेति। अथ रणदुन्दुभिताडनानन्तरं सहसा झटिति ससम्भ्रम सत्वरं यथा तथा विलोलया चलन्त्या सकलया समग्रया जनतया जनसमूहेन समाकुलं सङ्कीर्णं तत् स्थानं परितश्चलितं प्रस्थितं उडुमण्डलं ज्योतिश्चक्रं यस्मिन् तस्य नभ स्थलस्योपमा सादृश्यमगमत्। अत्रोडुमण्डलस्य चलनासम्बन्धेऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः उपमा तु तदुज्जीविता मनोतिमात्र सारा तदङ्गं तस्यैव चमत्कारस्फुरणात्। पुष्प प्रवालोपहितं यदि स्यादित्यादिवत्॥ ७४॥

दधत इति। मेदिनीभृतो राजानः। धूमपटलेन पिहितस्य आदि-

मुपगतवतः समानताम् ।
धूमपटलपिहितस्य गिरेः
समवर्मयन्सपदि मेदिनीभृतः ॥ ७५ ॥
परिमोहिणा परिजनेन
कथमपि चिरादुपाहृतम् ।
वर्म करतलयुगेन महत्
तनुचूर्णपेषमपिपदुपापरः ॥ ७६ ॥
रणसम्मदोदयविकासि-
बलकलकलाकुलोऽक्षते ।

तस्य व्रतएव भस्मोनकतरतं अतिशयधूसरत्वं उपगतवतो गिरेः समानतां सादृश्यं दधतोऽधातः सपदि समवर्मयन् संवर्मितवन्तः । सम्यग्वर्म दा-नवद्भिरित्यर्थः । सत्यादपगतोऽलादिना भिन्न । उपमालङ्कारः ॥ ७५ ॥

परिमोहिणेति । परोऽन्योन्यम परिमुह्यतीति परिमोही । सम्पू-र्वोऽस्मिन्नादिनो ह्नुर्नुमश्च । तेन मोहयुक्तेनेत्यर्थः । परिजनेन सेवक-जनेन कथमपि क्लेशेन करद्वयेन चिरादुपाहृतं आनीतं महद्वर्म सन्नाहं करतलयुगेन पाणितलद्वयेन तनुचूर्णपेषं तनुचूर्णं पिष्ट्वा । शुष्क-चूर्णरूक्षेषु पिषः इति णमुल्प्रत्ययः । अपिषत् चूर्णितवान् तद्व लिनीयोर्द्धुं निमित्तमिति भावः । कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग इत्य-नुप्रयोगः । पिषेर्लुङि पुषादित्वा च्लेरङादेशः । अत्र संबन्धे पेष-णासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च भगवद्व-वीर्यमसह्यं व्यज्यते ॥ ७६ ॥

रणेति । रणेन रणारम्भेण यः सम्मदो हर्षः । प्रमदसम्मदौ हर्ष इति निपातः । तस्योदयेन जन्मना विकासिभिर्विकासिभिर्बलकलकलैः

आरिमम्रक्रदधिरोपयितु-
न्द्विरदे मदच्युति जनः कथञ्चन ॥ ७७ ॥
परितस्य धौतमुखरुक्म
विलसदहिमांशुमण्डलाः ।
तेनुरतनुवपुषः पृथिवी
स्फुटलब्धतेजस इवात्मजाः श्रियः ॥ ७८ ॥
प्रधिमण्डलोद्धतपराग-
वनवलयमध्यवर्त्तिनः ।

सैन्यकोलाहलैराकुलीकृते सक्षोभिते । अतएव मदं च्योततीति मदच्युत् मदस्राविणि । क्विप् । द्विरदे गजे । जनः परिजनः आरि पर्य्याणम् । ना पर्य्याणे विष्टरे स्त्री आरि पूतपुडेन पुमिति वैजयन्ती । आरिर्नाऽश्वोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । गुडार्थे गजपर्य्याणे अन्यत्रापीरे क्वचिदिति विश्वप्रकाशश्च । अधिरोपयितुं आरोपयितुं कथञ्चन शक्नोदशकत् शशाक ।। शके लुङि पुषादित्वा च्लेरङादेशः । अत्र विशेषणगत्या सेनाकलकलस्य मदहेतुत्वान्मदस्य आरिदुरारोपत्वहेतुत्वाच्च काव्यलिङ्गद्वय तत्सापेक्षत्वात्सङ्कीर्य्यते ।। ७७ ।।

परित इति । किञ्चेति चार्थः । धौतेषु शोधितेषु मुखरुक्मेषु मुखस्य रुक्माभरणेषु विलसत्सु प्रतिफलदहिमांशुमण्डलं अर्कबिम्बं येषां ते तथोक्ताः । अतएव स्फुटलब्धमलब्धं वहिः स्फुरितं तेजोऽन्तरारोपितं ते इव स्थितास्तुरङ्गाः । तेजो व्याख्यात पश्चमे तेजोनिरोधे स्यात । अतनुवपुषो महाकाया श्रियः आत्मजा अश्वाः । अश्वोऽपत्योऽश्वार्थे चेति वैजयन्ती । परितः पृथिवीं तेनुः व्याप्नवन् ॥ ७८ ॥

प्रधीति । चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति हलायुधः । प्रधिमण्डलैर्नेमिवलयैरुद्धता उत्थापिताः परागाः पांशवः एव घनानि घनाः तेषां वलयानि

पेतुरश्मनय इवाशनकै

र्गुरुनिखनव्यथितजन्तवो रथाः ॥ ७९ ॥

दधतः शशाङ्कितशशाङ्क-

रुचि लसदुरश्छदं वपुः ।

चक्रुरथ सह पुरन्ध्रिजनै-

रयथार्थसिद्धि सरकम्मधुद्विषतः

दयिताय सासवमुदस्त-

मपतद्वसादिनः करात् ।

अश्मवानि तेषां मध्यवर्तिनः गुरुभिर्निखनैः खनोत्थैः व्यथिता भीषि-ता जन्तवः प्राणिनो यैस्ते रथा अशनयः वज्राण्येवाशनकैः पेतुरवीमम-भावन् । अत्र रथानामशनित्वेनोत्प्रेक्षा मरालीनां पतनत्वमवधामे-णेति संकरः ॥ ७९ ॥

दधत इति । लसदुरश्छदः कवचोऽस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः । अतएव शशाङ्कि-तोऽमृतवाञ्छितोऽसः शशाङ्कः इन्दुस्तस्य रुचिमिव रुचिर्यस्येत्युपमा । तदयन्देवकीनन्दनः मधोर्मधोरात्मनः पुरन्ध्रिजनैरङ्गनाजनैः सह । अयथार्थो कथा सिद्धिर्मदकार्यस्येत्यादेर्वान् तद्यथार्थसिद्धिरहितं वस्तिर्दर्शनमाद्युद्यादकर्मिवर्थः । सरकं मधुपानं चक्रुः । तत्राङ्गन-र्मार्दमिति भावः । मधौ शीधौ शीधुपाने सरकं मधुभाजनमिति वैजयन्ती ॥ ८० ॥

अथानन्तर्यमाह । मावाविकारचरणाय विधाधृतानां भटा-नामाकानिरुप्यः स्वविकारत्वाविकचेष्टाः वर्णयति । दयितायेत्यादि ।

दयिताय मेवके सदस्तं पानावैकर्तृहितं सासवं सवदं

शत्रवादं निकृते वरोजे पतत् अपरीणय भारतेन गुरु

कांस्यमुपचितसरोजपत्र-
भ्रमरौघभारगुरु राजयोषितः ॥ ८१ ॥
भ्रूयुगमङ्गसादमरुणत्व-
मविशददृशः कपोलयोः ।
वाक्यमसकलमपास्य मदं
विदधुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥
सुदृशः समीकगमनाय

गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति यादवः । कांस्यं पान भाजनम् । कांस्योऽस्त्री पानभाजनमित्यमरः । वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः स इति कमेर्धातोरौणादिकः सः प्रत्ययः । तस्मै हितं कंसीयं लोहविशेषः । प्राक्क्रीताच्छ इति छप्रत्ययः । तस्य विकारः कांस्यं पानपात्रम् । कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति यञ्प्रत्यये छस्य लुक् । राजयोषितः कस्याश्चिद्राजवध्वाः सम्बन्धिनः चषकादेः पौयत्यभाज करात् पतत् तस्य दुर्निमित्तमिति भावः । एतेनास्याः भाविविरहशोकादेशः प्रसङ्गादर्थ वाचिच्छिन्नाः व्यज्यते । अत्रावमादभारगौरवयोर्विशेषण गत्या पात्रपात हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ ८१ ॥

भ्रूयुगमिति । शुचो भाविविरहभावनाभिर्खेदाः, शोकाः, अविशददृग शोकादेशप्रसङ्गे कस्याश्चिदिति शेषः । मदमपास्य तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य तदीयं गुणं तदसं मदकार्यभूतमित्यर्थः । भ्रूयुगादमङ्गशैथिल्यं कपोलयोररुणत्वं असकलमसमाप्तं वाक्यं चात्मना स्वयम् । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीया । विदधुः कृत्येन शृङ्गारसिरस्कृतमदस्थै अत्र मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात् तत्साधकशोकनिमित्तकथोक्तत्वात् उक्त निमित्ता विभावनाभेदः ॥ ८२ ॥

सुदृश इति । अथाकिञ्चनरे सुरभि धर्मं समीकगमनाय युद्ध गम

युवभिः स्म सम्बभाषिरे ।
शोकविहितगलरुद्धगिर-
स्तरसा ताः जलकेवलोत्तराः ॥ ८३ ॥
विपुलाचलस्थलघनेन
जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः ।
पीनकुचतटनिपीडदल-
द्वरवारबाणमुरसा सिषिञ्जिरे ॥ ८४ ॥
न मुमोच लोचनजलानि

नाय । समीकं साम्परायिकमित्यमरः । शुचेति । शोकविहिते शोकाहृते गले कण्ठे रुद्धगिरः प्रतिबद्धोत्तरदानास्तथापि तरसा वेगेनागतमश्रुजलमेव केवलमुत्तरं यासां ताः । निर्बन्धितं केवलं शोकमिति शिवः । सम्बभाषिरे संभाषिताः । योद्धुं गच्छाम इत्यामन्त्रिता इत्यर्थः कर्मपदमेशानिमदर्शनमिति वाक्यभेदेऽप्यनुपाते नैवानन्तरं दत्तोत्तरा-णामस्त्रियं यद्याप्यनुपातोऽनिमित्तमिति भावः एतेन गन्तव्यं चेत् गच्छत यथा युष्मानालोकयाम इत्यनिरदिष्याभासरूपाक्षेपालङ्कारो व्यज्यते । अनिरदिष्याभासरूपेऽपि प्रत्येकेऽनिषेधार्थांशुवदत्रापि सम्भवात् ॥ ८३ ॥

विपुलेति । जिगमिषुभिर्युद्धाय गन्तुमिच्छुभिः । प्रियैः कर्तृभिः अङ्गनाः विपुलं यदचलस्थलं तद्वद्घनेन दृढेन उरसा निजवक्षसा करणेन पीने कुचतटे निपीडो नितरां पीडनं तेन दलन्तो विदीर्यमाणा वराः श्रेष्ठा वारबाणाः कञ्चुका यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । कञ्चुको वारबाणोऽस्त्रीत्यमरः । सस्वजिरे आलिङ्गिताः । अत्र वारबाणानां दलनाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ८४ ॥

नेति । दयितस्य प्रयाणदुःखं तद्दर्शनदुःखमित्यर्थः । अपशकुनादि

दयितजयमङ्गलैषिणी ।
यातमवनिमवसन्नभुजा-
न्न गलद्विवेद वलयं विलासिनी ॥ ८५ ॥
प्रविवत्सतः प्रियतमस्य
निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।
नीलनलिनदलदामरुचि
प्रतिपादयुग्ममचिरोढसुन्दरी ॥ ८६ ॥
व्रजतः क्व तात व्रजसीति
परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

वक्तृदर्थे षष्ठीसमासः । तदिच्छतीति तदेषिणी विलासिनी काचिदङ्गना बोधमश्रूण्यपि न मुमोच अश्रुपातस्यामङ्गलत्वादिति भावः । अ मङ्गलं तदन्यत् प्रहत्तमेतस्मात् यातमिति । अवसन्ना भुजा शोकशैथि ल्याकरात् गलद्भ्रंशदेवावनिम्भुवं यातं प्राप्तं वलयं कङ्कणं न विवेद । अवश्यम्भाविनो को निवारक इति भावः । एषा च दैर्घ्यचिन्तिकेति । अ त्रावसादस्य विशेषणगत्या वलयपातहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥ ८५ ॥

प्रेति । अचिरोढसुन्दरी काचिन्नवोढा स्त्री प्रविवत्सतः प्रवासं क र्त्तुमिच्छतः । वसेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । प्रियतमस्य प्रतिपादयुग्मं पादयुग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नीलनलिनदलदामरुचि नीलो त्पलमालासच्छायमित्युपमा । निगडमिव शृङ्खलमिव चक्षुर्नेत्रमक्षि पत् प्रेरयदित्यर्थः । चक्षुषोऽदूरे पदमपि गन्तुं समर्थोऽसीत्यर्थः तत्र दुर्नि मित्तमिति भावः प्रयाणे स्त्रीणामश्रुमोक्षनिषेधात् । अत्रोपमासापेक्षा चक्षुषो निगडत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ८६ ॥

व्रजत इति । जनन्या अपशकुनभीतया मातुर्निभर्त्सनादिरुद्ध मन्युना प्रद्धकोपेन पित्रा बालकेन हे तात ! जनक ! तातस्तु जनक

धैर्य्यमभिनदुदितं शिशुना
जननीनिभर्त्सनविवृद्धमन्युना ॥ ८७ ॥
शठ! नाकलोकललनाभि
रविरतगतं रिरंससे ।
तेन वदसि मुदमित्यवद
द्व्रणरागिणं रमणमीर्ष्ययाऽपरा ॥ ८८ ॥
ध्रियमाणमप्यगलदश्रु

[illegible] । [illegible] वदितमुक्तम् । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] तदापि [illegible]
[illegible] । [illegible] धैर्य
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ ८७ ॥

शठेति । [illegible] हे शठ ! [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ८८ ॥

[illegible] । [illegible]

अन्नति दयिते नतभ्रुवः ।
स्नेहमकृतकरसन्दधता
मिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥
सह कज्जलेन विरराज
नयनकमलाम्बुसन्ततिः ।
गण्डफलकमभितः सुतनोः
पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ९० ॥
क्षणमात्रयोधि चलितेन

अथ प्रियमाणमसङ्कल्पिया भार्य्यमाणमपि । धरते कर्म्मणि लट्
यानजादेश । अगत्रदसत्त शोकातिरेकोद्गारयितुमशक्य मासीदि
त्यर्थः । तथाहि अकृतकरसमर्जितमराग स्नेह प्रेम दधता अत
एव अतिमुग्धचेतसा अत्यन्तापटव्वुद्धीना इदमेवाचरणं युक्तम् ।
अन्यथा स्नेहव्याघातेन तत्कालविरुद्धमश्रुमोचन मानुचितमिति भाव ।
स्नेहद्वयोरागेऽमायरनास्कारस्य भङ्गात भद रागस्तथान्या प्रेम
तद्वियोगाशाहृश्युतेरिति रससामरे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था
न्तरन्यास ॥ ८९ ॥

सहेति । सुतनो शुभाङ्ग्याः गण्डफलकमभितो गण्डस्थलयो रि
त्यर्थः । अभित परित इत्यादिना द्वितीया । नयनकमलाम्बु सन्तति
रश्रुधारा कज्जलेनाञ्जनेन सह शोक इव शोकमयस्तस्य कृष्णवर्त्मन
शोकाग्ने पदवी निःसरणमार्ग इव विरराज शुशुभे येन वर्त्मना
अग्निर्गच्छति तत कृष्ण भवतीति कृष्णवर्त्मा अत्राप्यश्रुपात एव
दुर्निमित्तमिति भाव ॥ ९० ॥

क्षणेति । कतिपय च तत्पद च तत । जातावेकवचनम् । कति
पितपदानीत्यर्थ । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचित्वादत्यन्त सयोगे द्वि

कतिपयपदन्नतमुवः ।
स्तस्तभुजयुगगलद्दलय
स्वनितमति चुतमिवोपशुश्रुवे ॥ ८१ ॥
अभिवर्त्म वल्लभतमस्य
विगलदमलायतांशुका ।
भूमिनभसि रभसेन यती
विरराज काञ्चन समम्महोल्कया ॥ ८२ ॥
समरोन्मुखे नृपगणेऽपि

ोमा । कतिनैव पदैरिति केनचिदिति शेषः । [illegible] सप-
त्नप्रतिबन्धकम् । प्रायशः [illegible] अवसरे प्रत्यधिकं स्यातुमनौ
चित्यादिति भावः । मत्तः [illegible] कृतानामङ्गुष्ठादेन झटिति प्रकोष्ठाग्रे
पतितानां भुजयुगलकङ्कणानां कृत्वा इव चकलङ्कणानां स्वनितं रणत्-
कारं [illegible] । प्लो धृतच्युत
मः पुंसीत्यमरः । रणत्कारे कुतस्मात्त्वा निह्नुतं [illegible]
भिप्रायं । अमृते [illegible] त्वारिमदलङ्कारः द्वैत्यविंशदास्या-
बद्धारिण्यं ॥ ८१ ॥

अभीतीति । वल्लभतमस्य प्रियतमस्याभिसर्पाभिमार्गं विगलद् दङ्गमादात्
संस्थानममलमायतं यांशुकं वस्त्रं यस्याः [illegible] विगलन्तो निपी-
ताः [illegible] अमला उज्ज्वला आयता दीर्घीभूता [illegible] यस्याः
सा । देहिकः [illegible] । भूमिर्मेन इव तस्मिन् भूमिनभसि रभसेन
वेगेन यती यान्ती । रथः गगनं गिरयेति शेषः । काञ्चनाङ्गना मह्यो-
ल्कया सम्यं सदृशं विरराज । अत्र [illegible] सकाशावामदृशो-
[illegible] दुर्विनिर्गमेति भावः उपमालङ्कारः ॥ ८२ ॥

समरेति । अन्वये समरोन्मुखेऽपि तस्य नृपगणस्यानुसरणे तद्-

तदनुभरणोद्यतैकधीः ।
दीनपरिजनहृताम्बुजलो
न भटीजनः स्थिरमनाविचक्लमे ॥ ९३ ॥
विदुषीव दर्शनममुष्य
युवतिरतिदुर्लभम्पुनः ।
यान्तमनिमिषमविलम्बमनाः
पतिमीक्षते स्म भृशमादृशः पथः ॥ ९४ ॥
सम्प्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः
सत्स्वेवमाशीरिति भर्त्तुरीरिता ।

भरणे उद्यतोद्युक्ता अतएवैका मुख्या धीर्यस्य सः। दीनेनार्त्तेन परिजनेन हृताम्बुजलोऽसक्तशोकोदायीसक्ताश्रुबिन्दु रित्यर्थः। तथापि स्वयं स्थिरमना अचलितचित्तोभटीजनोभटस्त्रीलोकः। नानावेकवचनं पुंसोगावरस्त्रमार्गेणेति भोगोऽयम्। न विचक्लमे न ग्लान मन्यमानाभिधायां कृतं यत्नाम इति भावः। अत्र मरणोद्योगस्य विशेषणगत्या अक्लेशहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ९३ ॥

विदुषीति। युवतिः काचिदङ्गना अमुष्य पत्युर्दर्शनं पुनः पश्चादतिदुर्लभम् तस्या पुनरागमो नेति भावः। विदुषी जानती वेत्तेर्शतृप्रत्ययः। विदेः शतुर्वसुरिति वसादेशः उगितश्चेति ङीप्। अविलम्बमना अविलम्बितचित्ता सती यान्तं योद्धुं गच्छन्तं पतिं भर्त्तारं आदृशः पथः आदृष्टिपथात् दृष्टिपथातिक्रमपर्यन्तमित्यर्थः आङ्मर्यादाभिविध्योरिति। विभक्त्यादावव्ययीभावः समासः। अनिमिषं निमेषरहितं यथा तथा ईक्षते स्म ॥ ९४ ॥

सम्प्रतीति। सम्प्रतीदानीमेव कुशली अक्षतः सन् युधोयुद्धात्पुनरुपेयाः प्रत्यागच्छेति सत्स्वेवं भर्त्तुरीरिता भर्त्रे प्रयुक्ता आशी-

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः
प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रियाः ॥ ८५ ॥

काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
र्निःशोकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमापुः

राधीर्षदः सद्यः प्रसह्य बलात् प्रवर्तमाना स्रवदश्रुधारा तस्या भट-
स्त्रियास्तस्य वध्वा एव। अस्त्रीति प्रतिषेधान्नदीत्वाद्याडागमः। नेत्रयो-
र्द्वितयेन प्रत्याचचक्षे प्रत्याख्याता निराकृतेत्यर्थः अमङ्गलेनाश्रुपातेन
निष्फलीकृतेत्यवश्यं भवितव्यं भवत्येवेति भावः। सा स्त्रियोति विक-
ल्पात् चक्षिङः ख्याञादेशः। अत्राश्रुपातस्य नेत्रद्वितयस्य द्वारा [illegible]
प्रत्याख्याने हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥ ८५ ॥

काश्चिदिति। काश्चित् स्त्रियो रजोभिरार्त्तवैरुत्सवसंस्कारत्यागात् पांसु-
भिश्च कीर्णा। स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवमिति। पांसुर्ना न द्वयो रज इति
चामरः। दिवमित्यत्रापि अर्थद्वयं ग्राह्यम्: कीर्णा। वक्त्रमिन्दुरिव
तस्य वक्त्रमिवेन्दोर्भिन्नाप्यस्य लक्ष्मीर्यस्याः सा भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः।
सङ्ख्यवाचिनो बहुव्रीहिः। एवमपि एकवचनान्तत्वेन लक्ष्मीशब्दस्यो-
र:प्रभृतिषु पाठात् तद्धितः कप्रत्ययः शैषिकस्तु वैभाषिकः इत्य-
विरोधः। काश्चित्सती दिवमनुविदधे अनुचकार। काश्चिन्नार्यः दिश
इवाभीका वीतशोभा। उद्भ्रान्तसत्त्वा उद्भ्रान्त चित्ता उद्भ्रान्तजन्तुकाश्च
सत्यः। अन्तरात्मनि मध्ये च दाहं सन्तापम्। अन्तरीत्यात्मनि
इत्यव्ययं दधिरे दधुः अन्याः नार्यो वात्या इव वातसमूहा इव। पाशा
दिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः। प्रतिदिशं दिशि दिशि। अव्ययीभावे शर-
त्प्रभृतिभ्यः टच् इति समासान्तः टच्प्रत्ययः। भ्रेमुर्भ्रान्ताः। वा जृ-
भ्रमुत्रसामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ। अपरा नार्यो भूम्या तुल्यं भू-
मिवत् कम्पमापुः इतीदं पादचतुष्टयं प्रस्ताने प्रवासे नार्यो भाव्य-

प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्य्यः शशंसुः

इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे

महाकाव्ये पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

शुभं पुरः पूर्वं शशंसुः सूचयामासुरित्यर्थः। अत्र नारीणां भाव-शुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तत्र नारीणां दु-रिता द्युपमाभिस्तद्रजोदाहादिवन्नारीरजोदाहादीनां चाशुभसूचकत्व-मित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। सन्नारिण्यश्च पूर्ववद्विषादा-दय. सुगमाः। अत्र काश्चित्कीर्णरजोभिर्दिवमन्वविदधुर्भिन्नवक्त्रेन्दु-लक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदिति पाठे काश्चित्कीर्णेत्यत्र वचनप्रक्रमभङ्ग-दोषो नास्ति न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्व दोष लोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्व नियतेषु दोषबुद्ध्यनुदयात्। यथाह दण्डी। न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा। उपमा दूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमतामिति। स्रग्धरावृत्तम्। म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेय-मिति लक्षणात्॥ ८६॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ काव्य-व्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये पञ्चदशः सर्गः॥ १५॥

षोडशः सर्गः ।

दमघोषसुतेन कश्चन
प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।
उपगम्य हरिं सदस्यदः
स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥
अभिधाय तदा तदप्रियं
शिशुपालोऽनुशयम्परं गतः ।

[illegible]

[illegible]

भवतोऽभिमनाः समीहते
सरुषः कर्त्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥
विपुलेन निपीड्य निर्दयं
मुदमायातु नितान्तमुन्मनाः ।
प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृति
मपितस्त्वाङ्गलु विग्रहेण सः ॥ ३ ॥

अनुनयं केवलं न गम्यः किन्तु क्षमयतीति दीर्घद्वेषद्रुतः प्राप्तः ।
रुष्य मन्दोऽपातुगयोर्दीर्घद्वेषाहतामयोरित्युभयत्राप्यमरः । अतएव
नाऽस्तिभीर्यस्येत्यभि निर्भीकं मनो यस्य सोऽभिमनाः निःशङ्कचित्तः सन्
उपेत्य स्वयमागत्य सरुषः सकोपस्य भवतो माननां क्षमणं कर्त्तुं समी-
हते । माननां क्षमणे मरणे इत्युभयत्रापि केशवः । भङ्क्तुं हन्तुमिच्छ-
तीत्यर्थः । मनस्तम्भे इति धातोश्चौरादिकात् ल्युट् णिचो लुक् । अत्र
चतुर्दशश्लोक्यां परहृदयपरीक्षापरायां दूतामाक्षिप्याप्रिये द्वे अपि
वक्तव्ये चमत्काराय तु श्लेषभङ्ग्याभिधीयेते इति प्रियाप्रिययोर्द्वयोरपि
प्रकृतत्वाऽभिधेयत्वाच्छब्दमात्रसाधर्म्याच्च केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः । प्रक-
तात्प्रकृतोभयगतसुतराञ्छब्दमात्रसाधर्म्ये श्लेषोऽयमिति लक्षणात् । न
चोभयगत मिन्दास्तुत्योरन्यतरगम्यतया तदुत्थापनात् इह उभय शुभ-
पक्षयोरुदितं परया मानुलमयेतस्य ते इति वक्ष्यमाणलिङ्गादुभयोर्वा-
च्यत्वावगमादित्यलं प्रपञ्चेन ॥ २ ॥

विपुलेनेति । उन्मनाः उत्सुकचेताः स चैद्यः परितः प्रचुरं प्रभूतं
यथा तथाऽधिगता प्राप्ता अङ्गनिर्वृतिः गाढालिङ्गनसुखं येन तं
त्वां विपुलेन विशिष्टपुलकेन । पुलः स्यात्पुलकेनापि पुलस्तु विपुलेऽप्य-
र्धदिति विश्वः । विपक्षेण वपुषा निर्दयं गाढं निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तं
मुदमायातु खलु । परपक्षस्तु । उन्मना मनस्वी स चैद्यः प्रचुरेणाधिगतं
मृधोऽयथा गताङ्गनिर्वृतिं विगत शरीरसौख्यं त्वां विपुलेन महता

प्रणतः शिरसा करिष्यते
सकलैरेत्य समन्नराधिपैः ।
तव शासनमाशु भूपतिः
परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥

अधिवल्लिपतङ्गतेजसो
नियतस्वान्तसमर्थकर्म्मणः ।
तव सर्व्वविधेयवर्त्तिनः
प्रणतिं विभ्रति केन भूभृतः ॥ ५ ॥

विपक्षेण समरेण । विपक्षः समरे कार्ये इति विग्रहः । निर्दयं निष्कृपं नि-पीड्य कृत्वा सदमायात ॥ ३ ॥

प्रणत इति । भूपतिः चैद्यः सकलैर्नराधिपैः सम्यं सह एत्यागत्य शिरसा प्रणतः प्रणामं कृतवान् । कर्त्तरि क्तः । आशु तवशासनमाज्ञा करिष्यते सदाज्ञाकरोभविष्यति । कुतः यतः स चैद्योऽधिकृत् अधमरे त्वयैव परवान् त्वदेकपरतन्त्र । पक्षन्तु । शिरसा प्रणतोऽभक्तोनराधि-पैरिति भाव । कर्म्मणि क्तः । भूपतिस्तवशासनं शासितं शिक्षां करिष्यते यतस्त्वयैव परवान् मन्युमान् त्वमेक एवास्य मन्युर्दर्शित इति भाव । अभ्यक्षपम् यावन राजदत्तोर्थो । लेखाद्याधाक्षराशिस्त्यति विग्रहः ॥ ४ ॥

प्रणामे हेतुमाह । अधीति । अधिगतं वह्निपतङ्गयोरग्निसान्यो रिव तेजोदेन तस्य तत्तुल्यतेजस इत्यर्थः नियतस्वान्तोनियतचित्तः स चासौ समर्थकर्मा च । बहुव्रीहिगर्भकर्म्मधारय । तस्य यथोक्तस्य सर्व्वे विधेयवर्त्तिनोवशवर्त्तिन कर्म्मकरा यस्य तस्य तव के भूभृतः प्रणतिं नतिं न बिभ्रति सर्व्वेऽपि बिभ्रतीत्यर्थः । पक्षन्तु । प्रणामे हेतुमाह । अधि॰ वह्नि वंशो पतङ्गस्य शलभस्येव तेजः पौरुषं यस्य तस्य । पतङ्गः शलभे भानाविति विश्वः । नियते अव्यभिचारे स्वान्ते स्वविनाशे समर्थं हेतुभूतं

जनताभयशून्यधीः परै-
रभिभूतामवलम्बसे यतः ।
तव कृष्ण ! गुणास्ततोनरै-
रसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥
अहितादनपत्रपस्त्रस-
न्नतिमात्रोज्झितभीरनास्तिकः ।

कर्म्म यस्य तस्य सर्व्वेषां विधेये वर्त्तते विधेय वर्त्तयति वा सर्व्वविधेयवर्त्तिन सर्व्वकिङ्करस्य निर्व्यापारस्य तव केन गुणेन भूयते प्रख्यातिर्भवति न केना पीत्यर्थः ॥ ५ ॥

जनतामिति । हे कृष्ण । हे हरे । भयशून्यधीर्निर्भीकचित्तः सन् परैः शत्रुभिरभिभूता जनतां जनसमूहम् । ग्रामजनेत्यादिना समूहे तल् प्रत्ययः । यतोऽवलम्बसे परिरक्षसि रक्षसीत्यर्थः । ततो हेतोर्नरैर समानस्य सर्व्वोत्कृष्टस्य तव गुणा आर्त्तभूभरणादय अगण्यतामसङ्ख्य यता दधति । परपक्षे तु । हे मलिनात्मक । भयशून्यधीर्मूढबुद्धिः परैरन्य दन्यैः पर दूरान्यस्थेषु परोऽरिपरमात्मनो दिन्यभयत्वापि बैलमन्ती । अभिभवा अवधीरितां जनतामनुपालनपारतन्त्र्यादिना पृथग्जनत्वम् । भावेऽर्थे तल्प्रत्ययः । यतोऽवलम्बसे आश्रयसि । ततो नरैरसमानस्य ततोऽपि हीनस्येत्यर्थः । तव गुणा क्षेमत स्वभावतोऽपीति भावः अग ण्यतामनादरणीयतान्दधति ॥ ६ ॥

अहितादिति । त्वया सदृशोऽन्योगुणवान् गुणाढ्यः कुत न कुत्रा पीत्यर्थः । कुतस्त अहितादनर्थात् त्रसन् अधर्मभीरुरित्यर्थः । अपत्रपोनि स्त्रपो न भवतीति अनपत्रपस्त्रपावान् अकार्य्यजुगुप्सुरित्यर्थः । अति मात्रमत्यन्तमुज्झितभीस्त्यक्ताभयः शूरत्यर्थः । न अस्तिमतिरस्येति ना स्तिपरलोकः । अस्तिनास्तिमतिरिति ठक् । स न भवतीत्यनास्तिक आस्तिकइत्यर्थः । विनयेनाभीक्ष्ण्येनोपहितो विशिष्ट विनयवानित्यर्थः ।

विनयोपहितस्त्वया कुतः
सदृशोऽन्यो गुणवानविस्मयः ॥ ७ ॥
कृतगोपवधूरतेर्घ्नतो
वृषमुग्रे नरकेऽपि सम्प्रति ।
प्रतिपत्तिरधः कृतैनसो
जनताभिस्तव साधु वर्ण्यते ॥ ८ ॥

विक्रियोऽविस्मयः गर्वेणैन भवतीति अविक्रियोऽगर्वः । मदस्तु । त्वया सदृ-
शोऽन्यो गुणवान् भवतोऽप्यगुणवान् विमृश्य कुतः क्वापि न कुत्रापीत्यर्थः ।
कुतः सर्वहिताचरणोऽप्यसन् नीचः नास्ति अपत्रपा लज्जा विशेषोऽपलक्षण-
मत्रार्थे निवेदनः । लज्जा नापत्रपान्वित इत्यमरः । नतिमात्रेण प्रणामेनै-
वोऽभिहतभीरपायतारिमव न तु पराक्रमेणेति भावः । अतिशयितर-
स्येऽप्यवाप्तिदोऽस्मिदपनोदः । पूर्ववत् ठक् । स न भवतीत्यनाप्तिकः ना-
स्तिकरूपः विनयेनयायतीति अपहितोऽहितादमेवः विक्रियोऽविगर्वेण
भवतीति अविक्रियोऽगर्वी गर्वयुक्त इत्यर्थः अथवा हितादित्यर्थलेषः अन्यत्र
मद्वत्स्य इत्यन्ययोः सहद्र ॥ ७ ॥

कृतेति । गोपस्य वध्वो गोपवध्वः । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंव-
द्भावः । तासु रतिर्न कृता येन तस्य गोपीजनवल्लभस्येत्यर्थः । वृषं वृषभ-
रूपिणं दरिष्टासुरं अरिष्टं घ्नतो मारयतः । हन्तेर्लट् शत्रादेशः । अधः
कृतैनसो निरस्तपातकस्य तवोग्रे भयङ्करे नरके नरकासुरे प्रतिपत्तिः प्र-
वृत्तिः पुनर्वधार इति यावत् सम्प्रति जनताभिर्जनसमूहैः साधु वर्ण्यते ।
अधोभवत्पश्चादुरं कर्माभिलुपत्नोक्यते । परवस्तु । गोपानां वधूषु रतिः
कृता येन तस्य पारदारिकस्य वृषं धर्मं वृषभं वा घ्नतः । वृषते वृषभे वृष
इति विश्व । अतएव कृतैनसः पापकृत तेन उग्रे दारुणे नरके निरये
अथ अधस्तिरस्करः प्राप्ति । प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ गौरवे गोरवेऽपि
[illegible]

यदुपुङ्गव ! बन्धुसौहृदा
त्त्वयि पाता ससुरो न वासवः ॥ १२ ॥
चलितानकदुन्दुभिः पुरः
सबलस्त्वं सह सारणेन तम् ।
समितौ रभसादुपागतः
सगदःसम्प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

चारुलोचनानि यस्य स । सह सुरया माध्व्या गौड्या वा ससुरः । गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया सा सुरा त्रिधेति वचनात् । अत्र राजन्यवैश्ययोः पैष्ट्या एव निषेधः । मद्यासवौ मधुमद्यं नालिकेरादि-कमिति सुरासवयोर्न पौनरुक्त्यम् । बन्धुसौहृदात् बन्धौ त्वयि स्नेहात् पाता पास्यते तद्गृहे सह पानं करिष्यते सम्प्रति ते सदृप्रतिपच्च-स्यादिति भाव । पिबतेः कर्मणि लुट् । मद्पस्तु । हे यदुपुङ्गव ! यादवश्रेष्ठ ! चैद्येन सह घटा उपेयुषः समराभियोगङ्गतस्य तव विक-चोत्पलचारुलोचनः । ससुरः सदेवोऽवासवोऽपि बन्धुसौहृदात् उपेन्द्रे त्वयि सौभ्रात्रादित्यर्थः । पाता त्राता न किं पुनर्भवका भीष्मादय इति भावः । पातेस्तृच् । सुहृदयस्य भावः सौहृदमिति विग्रहः युवा दित्वादण्प्रत्ययः हृदयस्य हृल्लेखेति हृद्भावविधानसामर्थ्यान्न हृद्भगे त्युभयपदवृद्धिः अतएव सौहृदसौहृदय्याभ्यामपि हृद्भावाविति वाम-नं सुहृदस्तु सौहार्दमेव । यमकार्थश्लेषालङ्कारः ॥ १२ ॥

चलितेति । रभसाद्धर्षादुपागतः प्राप्तस्तं चैद्यं त्वं पुरश्चलिता-नकदुन्दुभिः पुरोगतवसुदेवः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दु-भिरित्यमरः । सबलो बलभद्रसहितः । सारणेन सारणाख्येन भ्रात्रा सह सगदः गदाख्येन अनुजेन सहितः समितौ सभायां सम्प्रतिपत्तुं सम्भा-वयितुं अर्हसि सर्वबन्धुसमेतः प्रत्युद्गन्तुमर्हसीत्यर्थः । एकस्य । समितौ

समरेषु रिपून्विनिघ्नता
शिशुपालेन समेत्य सम्प्रति ।
सुचिरं सह सर्वसात्वतै-
र्भव विश्रब्धविलासिनीजनः ॥ १४ ॥
विजितक्रुधमीक्षतामसौ
महतां त्वा महितम्महीभृताम् ।
असकृज्जितसंयतम्पुरो

समासमपि स्फुरितत्रयमत्राधि ...। तं चैद्यं पुरतः पटिता आनकाः पटहाः दुन्दुभयो भेर्यश्च यस्य सः । आनकः पटहोऽस्त्री स्यादृ् ... दुन्दुभिः पुमानित्यमरः । सवनः ससैन्यः । सगदः गदया कौमोदक्या सहितः सन् सहसा झटिति । रणेन युद्धेन सम्प्रतिपत्तुमभि-योक्तुमर्हसि । अत्रापि सन्धार्थस्तेषु स्फुरः ॥ १३ ॥

समरेष्विति । किञ्च समरेषु रिपून् विनिघ्नता अभिघ्नताऽप्रियस्य ... । शिशुपालेन समेत्यैक्यं प्राप्य सम्प्रति सुचिरं बहुकालं सात्वतः यादवानि पुंसः सात्वताः यादवाः । उत्सादिभ्योऽञ् । तैः सर्वैः सर्वसात्वतैः सह विश्रब्धविलासिनीजनः शिशुपालभयनिर्मुक्तविश्रब्धविलासिनीजनो-भव । समौ विश्रम्भविश्वासावित्यमरः । परस्परम् । रिपुघातिना शिशु-पालेन सह समरेषु समेत्य सङ्गम्य सम्प्रत्येव सर्वसात्वतैः सह विश्रब्धवि-लासिनीजनोभव । विश्रब्धा विधवा समेत्यमरः । आदित्यवेति चकारा-दनुक्तसमुच्चयार्थाद्विभाषाप्रतिषेधः । शिशुपालहतानामेवाय-स्वर्गङ्गता भोक्तारमिति सर्वथा यादवानदेव हनिष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

विजितेति । असौ महीपतिश्चैद्यः क्षुदितः सन् विजितक्रुधं मैत्री-सम्पादनकारं महतामसीभृतां राज्ञां महितं पूजितम् । गति-बुद्धादिना वर्तमाने क्तः तद्योगे षष्ठी । असकृद्बहुशो जिताः संयताः बद्धा येन स तम् । सहदमनः क्षितौ संयतामित्यादिविधाभिरा ...

मृदितः सप्रमदम्मचीपतिः ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थित द्विपः
प्रणिधिङ्गामभिधाय सात्यकिः ।
वदति स्म वचोऽथ चोदित
श्चलितैकभ्रु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

मधुरं बहिरन्तरप्रिय
ङ्कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।
सकलार्थतया विभाव्यते

र्द । सप्रमद सहर्षं त्वा त्वाम । द्वितीयाया इति त्वादेशः । पुरोऽग्रे ईक्षता पश्यतु । परुषस्तु विजितक्रुध सन्धिक्रोध सहता सङ्गीभता चैन्द्रादीनामङ्कितमरिभयकज्जितयातौ भयतव । प्राप्तातुलिप्रभतपूर्वकालेति समासः । वज्रोनद्वय भयत इति वैजयन्ती । सप्रमद सहस्राक्षत्वामित पदच्छेद अमक रैचताम ॥ १५ ॥

इतीति । इतीत्थम्भूता गां वाच स्वर्गे नेत्रदिग्बाणभूवाग्वारिषु गौर्मतेति विश्व । अभिधाय जोषमवस्थितम । तूष्णीं जोष भवेन्मौन इति वैजयन्ती । द्विष प्रणिधि दूत सात्यकि शैनेय अथ दूतवाक्यानन्तर रथाङ्ग चक्र पाणौ यस्य तेन रथाङ्गपाणिना हरिणा । प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाणे परनिपात । चलिता प्रेरिता एका भ्रूर्यस्मिन् कर्मणि तत । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्व । चोदित चलितोत्तर देहीति भ्रूसंज्ञया प्रेरित सन्नित्यर्थ वचोऽवदत आभाषत ॥ १६ ॥

किन्त्वद्य वचस्तदेकविधयतिश्लोकैराह । मधुरमित्यादि । कृतिना कुशलेन त्वया बहि प्रकाशे मधुर प्रिय अन्तर्गर्भे अप्रिय वचस्तथा तत्प्रकारेण्यावाचि उक्तम् । वचे कर्मणि लुङि चिणि वृद्धि । यथा येन

प्रियमन्तर्बहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः
सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम्।
वहति स्फुटमेकमेव ते
वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥

प्रकटम्मृदु नाम जल्पतः
परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा।

यथास्य वक्त्रार्थतया सम्पूर्णाभिप्रायार्थतया हेतुना अन्तःप्रियं बहिर-
प्रियं विभाति तथा अन्यथार्थतेऽप्रियमपि प्रियं वदुक्तं तदन्तर्बहिः प्रियं
सर्वमप्रियमेव प्रतीयते। इदमुक्तं भवति यथार्थं तथैवाभिप्रेत्योक्तं कतिभेति
भ्रान्त्या अहेयमिदं वचनमिति भावः ॥ १७ ॥

अथ वा बहिरेव प्रियं अन्तरेवाप्रियं तथापि न साम्यमित्युपमया
भवति। अतीति। एकतो बहिरतिकोमलं अन्यतः अन्तः सरसमार्द्रं
यदम्भोरुहस्य वृन्तं पद्मनालं तद्वत् कर्कशं परुषं एकमेव ते तव वचनं
देश्यताम् शाकपलाशं सदृशतां वहति धारयति तत्सदृशम्। शाकं पलाशं
यस्य तत्शाकपलाशं ... ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयर इति
देश्यप्रत्ययः ... शाकपलाशमिवेति ... इति भावः।
अत्र शाकपलाशोपमायाः ... ॥ १८ ॥

सम्प्रति वचसोऽपि ... प्रियमेव ... प्रकटमिति। प्रकटं प्रकाशं मृदु नाम मृ-
दु ... जल्पतः ... अन्तरा। परुषमर्थं सूचयतः ...

शकुनादिव मार्गवर्त्तिभिः
पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशात् ॥ १९ ॥
हरिमर्चितवान् भूपति
र्यदि राज्ञस्तव कोऽत्र मत्सरः ।
न्यसनाय ससौरभस्य कः
स्तनचन्दनस्य शिरस्यसूयति ॥ २० ॥
सुकुमारमहो लघीयसां
हृदयं तद्गतमप्रियं यतः ।

यदि न युद्धं स्यात् पुरुषादीदृशात् शकुनादिव नहि शुभङ्कर कुर्वता अन्तरा प्रयाणं सूचयतः पिङ्गलादिपक्षिण इव मार्गवर्त्तिभिः पथिकैरेव उद्विजितव्यमेवायतोऽपि प्राह्णे विषयश्रुताश्रवदखिलसामर्थ्यहेतुत्वा दितिभाव । विजङ्कीतीट् किच्चाद्य गुण ॥ १९ ॥

--एव दूत निर्भत्स्य अथ चैद्यं तदीयोपोद्घातपूर्वकं भर्त्सयते । ह-रिमित्यादि । स भूपतिर्युधिष्ठिरो हरिमर्चितवान् यदि पूजित वानेव । अत्र कृष्णार्चनेन तव राज्ञश्चैद्यस्य मत्सर कः निरर्थक इत्यर्थः । स सौरभस्य परिमलयुक्तस्य स्तनचन्दनस्य । स्तनपङ्कजं चन्दनस्य माधारत्व तायोतनार्थस्य । शिरसि न्यसनायार्थाय कोऽसूयति न कोऽपीत्यर्थः । कुचद्वेषादिना चन्दनदानवत्या चैद्यस्य पूजनतस्तु पूजकस्यैव तु मन्यते नतस्यापि किमत्र तथा सन्तापेनेति भाव । अत्र हरितत्पूजनयोर्वा-क्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेनार्था दिरोधारयसद्रूपसमानधर्मनिर्देशाद दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २० ॥

अथ कथं महान् महत पूजा कृत इत्याशङ्का हरिचैद्ययो मैहदन्तरं मनसि निधाय सामान्येन सुजनदुर्जनयोरन्तरं प्रदर्शयति । सुकुमारमित्यादि । लघीयसामल्पीयसां हृदयं सुकुमारं तद्

सहसैव समुद्गिरन्त्यमी
क्षपयन्त्येव हि तन्मनीषिणः ॥ २१ ॥
उपकारपरः स्वभावतः
सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।
असतामनिशन्तथाप्यहो
गुरुहृद्रोगकरी तदुन्नतिः ॥ २२ ॥
परितप्यत एव नोत्तमः
परितप्तोऽप्यपरः सुसंवृतिः ।

कुतः यतोऽमी लघीयांसस्तत्त्वं हृदयगतं अप्रियं सहसैव झटित्येव समुद्गिरन्ति प्रकाशयन्ति मनीषिणस्तु तदप्रियं कथञ्चित् सन्धार्यमाणमपीति शेषः अन्तरेव क्षपयन्ति जरयन्ति न तूद्गिरन्तीत्यर्थः । अहो कृतघ्नत्वं चैद्यस्योद्गिरति नैव हरिरिति अहो महदन्तरमनयोरिति भावः । अत्रैतत्प्रस्तुतात् सामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतिपत्तिरूपोऽयमप्रस्तुतप्रशंसाभेदः । अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं गम्यते । अप्रस्तुत प्रशंसेयं सारूप्यादिनिबन्धिनीति लक्षणात् । वाक्यद्वयार्थसामान्यविशेषयोरभेदः । एवमुत्तरश्लोकद्वयेऽपि द्रष्टव्यं विशेषस्तु [illegible] ॥ २१ ॥

उपकारेति । किन्तु सज्जनः स्वभावतः सततं सर्वजनस्योपकारपरो भवति तद्रूपाधिकत्वात् कदाचिदपकारं चिन्तयेदिति भावः । तथापि सर्वेषां सतामनिशमपि तदुन्नतिस्तस्य सज्जनस्योत्कर्षः असतामसाधूनामनिशं गुरुहृद्रोगकरी अन्तर्हृदयसन्तापकारिणी अहो आश्चर्यम् । रूपकोक्तिरित्यादिना [illegible] कोपः [illegible] प्रशंसा ॥ २२ ॥

परितप्यत इति । किन्तु उत्तमः परद्रोहिभिः ·

परवृद्धिभिराहितव्यथः
स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥
अनिराकृततापसम्पद
मफलाहीनां सुमनोभिरुज्झिताम् ।
खलतां खलतामिवासतीं
प्रतिपद्येत कथम्बुधोजनः ॥ २४ ॥

एव उत्तमस्यापरगुणद्वेष एव नास्तीत्यर्थः । अपरोमध्यम एवेतुर्थ
परितप्तोऽपि शोभना सहति परितापगोपन यस्य स सुधहतिः स
त्वमपि परगुणद्वेषं न प्रकाशयतीत्यर्थ । अधमस्तु परवृद्धिभिराहित
व्यथ उत्पादितसन्ताप तथा स्फुट निर्भिन्न प्रकाशितोदुराशय पर
गुणद्वेषलक्षणोदुरभिप्रायोयस्य स परगुणद्वेषं प्रकाशयतेत्र्येत्यर्थ ।
चैद्यस्त्वाधमोहरिस्तूत्तम इति प्रतीते पूर्वोक्त एवालङ्कार ॥ २३ ॥

ननु मानिना परोत्कर्षे परद्वेषोमुख्यधर्मेवेत्याशङ्क्य नेत्याह । अनिरा-
कृतेति । अनिराकृता अनिवारिता तापसम्पत्तापातिशयो यया ता एवज
सन्तापजननं कस्यभावादपरत्ताश्तन्त्वावारिरहाश्वेति भाव । तथा फल
हीना एवज स्वहितस्य चोपकारशून्या प्रत्युतोभयक्षायनर्थकरी चेति
भाव । अन्यत्र सर्वार्थरहिता सुमनोभिर्बुधैरुज्झिता अन्यत्र पुष्पै
र्जितास् । सुमना पुष्पमालत्यो स्त्री देवबुधयो पुमानिति वैजयन्ती ।
असतीं दुष्टा अन्यत्र निदमाल्हवा पलस्य भाव खलता ता खलता
दुर्जनताम । खस्य गता तर खलता गगनलतिकामिव बुधोजन सदस
द्विवेकज्ञयोजन कथं प्रतिपद्येतावलम्बेत न कथमपीत्यर्थः । इत्या मता
रोन मत्सरादिदुष्ट इति भाव । तथापि च खलतां प्रतिपद्यते न चैवं
हरिरिति प्रतीतेः चैद्य स्तूपमा खलतामिवेत्युपमया सङ्कीर्यते ।
सत्य न कस्यापि श्रानमर्थ्य करोति कौति न्यायादसत्या अपि
खलतिकादाः प्रतीतिमहिमया सूक्तोपमत्वसिद्धि ॥ २४ ॥

प्रतिवाचमदत्त केशवः
शपमानाय न चेदिभूभुजे ।
अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं
न हि गोमायुरुतानि केशरी ॥ २५ ॥

जितरोषरया महाधियः
सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।
विजितेन जितस्य दुर्मते-
र्मतिमद्भिः सह का विरोधिता ॥ २६ ॥

वचनैरसतां महीयसो

नन्वेवं महानुभावो हरिः किमर्थं तदा सदसि राज्ञा निर्भर्त्स्यमानो-
ऽक्षमावानस्थित इत्याशङ्क्य अक्षमत्वादेव न तु कातर्यादित्याह । प्रतीति ।
केशवः शपमानाय क्रोशते । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् चेदिभूभुजे । क्रिया-
ग्रहणात् सम्प्रदानत्वम् । प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं नादत्त । केशरी सिंहो
घनध्वनिमनुहुङ्कुरुते प्रतिगर्जति गोमायुरुतानि शिवारुतानि नानु-
हुङ्कुरुते । स्त्रियां शिवा भूरिमाय गोमायुमृगधूर्त्तकाः इत्यमरः । मह-
तामधमेषु स्पर्द्धैव नास्तीति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २५ ॥

किञ्च रोषोऽपि किमु विरोधोऽपि न योग्य इत्याह । जितेति । म-
हाधियः सुधियो जितो रोषरयो यैस्ते तथोक्ताः । लघुर्जनस्तु सपदि
क्रोधजितः एवं विजितेन जितक्रोधेन जितस्य क्रोधेनेत्यर्थः । दुर्मतेर्दुर्बुद्धेः मति-
मद्भिः प्राज्ञैः सह विरोधिता स्पर्द्धा का । दुर्बलविजितयोर्मैत्र्यां न-
हीति न घटतेत्यर्थः । मूर्खप्रायं चैद्य इति [illegible]
[illegible] ॥ २६ ॥

न खलु व्येति गुरुत्वमुद्धतैः ।
किमपैति रजोभिरौर्वरै
रवकीर्णस्य मणेर्महार्घता ॥ २७ ॥
परितोषयिता न कश्चन
स्वगतोयस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।
परदोषकथाभिरल्पकः
स्वजनन्तोषयितुमिच्छति ॥ २८ ॥
सहजान्धदृशः स्वदुर्नये
परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः

उद्धतैर्निष्ठुरैरसतां दुर्जनानां वचनैर्महीयसो महत्तमस्य गुरुत्वं गौरवं न व्येति नापैति खलु । और्वरैर्भौमैः । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूमी इत्यभिधानात् इति विग्रहः । रजोभिरवकीर्णस्य च्छन्नस्य मणेर्महार्घता महामूल्यत्वम् । मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः । अपैति किं नापैत्येवेत्यर्थः । अत्र मणिमहीयसोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः । महीयस इति सामान्याद्वैदिकेति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः । हरि-[illegible] ॥ २७ ॥

युक्तं चैतत्साधूनां दुरात्मनामित्याह । परीति । यस्य देहिनो जन्तोः परितोषयिता परेषामानन्दयिता स्वगतो गुणः कश्चन कश्चिदपि नास्ति दुर्जनस्य तस्य स इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । परदोषकथाभिर-ल्पकः [illegible] स्वजनं न तु मध्यस्थमिति भावः । तोषयितुमिच्छति लिप्सते खलु । चैद्यस्यापि [illegible] सुलभमिति अप्रस्तु-तप्रशंसा भेदः ॥ २८ ॥

तस्मात्मनो निर्दोषत्वाभिमानादिदं विजृम्भितमित्याह । सह-जेति । [illegible] स्वदुर्नये स्वदोषे [illegible] भावः । [illegible]

स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः
परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥
प्रकटान्यपि नैपुणम्महद्
परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।
विवरीतुमथात्मनो गुणान्
भृशमाकौशलमार्य्यचेतसाम् ॥ ३० ॥
किमिवाखिललोककीर्त्तित

भामाविवो यस्या अपवादनो द्वयोर्या ते जातरूपा इत्यर्थः । परदो-
षाणां दूरत्यागमपीति भावः । दैवये दर्शने दिव्यचक्षुषोर्मतिरिव
द्रष्टव्य । किन्तु स्वगुणेषूच्चगिरः आत्मप्रशंसायामति प्रगल्भतावक्तारः
परवर्णग्रहणेषु परस्तुति वचनेषु । स्तुतौ वर्णनन्तु वाचस्पत्यम् । मुनि-
व्रता मौनव्रतिनः । वर्णं वादिभ्योऽण् । चैदास्त्वेवंविधा इति मतीतेर प-
स्तुतप्रशंसा ॥ २९ ॥

साधवस्तु नैवमित्याह । प्रकटानीति । आर्यचेतसां सुमनसां प्रक-
टान्यपि परवाच्यानि परदूषणानि चिराय गोपितुं गोपायितुं संव-
रितुमित्यर्थः । आयादय आर्द्धधातुके वेति विकल्पादायप्रत्ययाभावः ।
महत् दुर्घं नैपुण्यम् । अथेति वाक्यारम्भे । अथात्मनो गुणान् विवरीतुं
प्रकटयितुं आत्मप्रशंसां कर्त्तुमित्यर्थः भृशमाकौशलमत्यन्तमकौशलं साध-
वो न परापवादं नात्मश्लाघां कुर्वन्ति । आत्मप्रशंसां परनिन्दामिव
वर्जनीयत्वेनाचक्षते इत्यर्थः । अतः दुर्जनस्य चैद्यस्य
दुर्जनत्वमित्यर्थः । इत्यपूर्ववस्तु
र्थनिर्देशः प्रतीतेर प्रस्तुतप्रशंसैव ॥ ३० ॥

किमिति । किन्तु महात्मना मत्ताशिना । अखिललोककीर्त्तितं स्वल्प-
संकोचमपि ... किमिव विदर्भ ... ।

ऋथयत्यात्मगुणम्महामनाः ।
वदिता न लघीयसोऽपरः
स्वगुणन्तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥
विसृजन्त्यविकत्थिनः परे
विषमाशीविषवन्नराः क्रुधम् ।
दधतोऽन्तरसाररूपतां
ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥
नरकच्छिदमिच्छतीत्वितु

कीर्त्तयमानत्वादित्यर्थः । लघीयसस्तुच्छस्य तु स्वगुणं वदिता वक्ता । वदेस्तृचप्रत्ययः । अतएव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । अपरोऽन्यो नास्ति तेन कारणेनासौ लघीयान् स्वगुणं स्वयमेव वदति न केवलं निषेधात् किन्तु प्रयोजनाभावादपि महान् आत्मप्रशंसां न करोति तुच्छस्तु वक्त्रन्तरासम्भवात् स्वयमेव तां प्रलपतीत्यर्थः । पूर्वार्द्धे पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् उत्तरार्द्धे वाक्यार्थहेतुकं चेति भेदः । लक्षणैक्यो चैव विधाविति विशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा चेति सङ्करः ॥ ३१ ॥

किञ्च महात्मानः क्रुद्धा काले पराक्रमन्ति दुरात्मानस्तु केवलं प्रलपन्तीत्याह । विसृजन्तीति परे नराः सत्पुरुषाः विषमाशीविषवत् क्रूरसर्पवदित्युपमा । अविकत्थिनोऽनात्मश्लाघिन एव क्रुधं क्रोधं विसृजन्ति वमन्ति पराक्रमन्तीत्यर्थः । अन्तरेऽभ्यन्तरे असाररूपतां निःसाररूपतां दधतो धारयन्तः । नाभ्यन्तराच्छन्नरिति तुच्छभावः । इतरे जना दुर्जनाः पटहा इव ध्वनिरेव सारो बलं येषां ते ध्वनिसारा वाक्शूराएव न तु बाहुबलशालिन इति भावः । अत्रापीदृशो लक्षणैक्याद्विविधप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ३२ ॥

अभिधाय तदा तदप्रियमित्यादिना यादूतेन युगपत्प्रिया प्रिये अभि

विधिना येन स चेदिभूपतिः ।
द्रुतमेतु न हापयिष्यते
सदृशन्तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ २३ ॥
समनह्य किमङ्ग ! भूपति
र्यदि सन्धित्सुरसौ सहामुना ।
धरिराक्रमणेन सन्नति
र्ह्मिल विभ्नीत भियेत्यसम्भवः ॥ २४ ॥
महतस्तरसा विलङ्घय

यदुदीरितमप्यदः परै-
र्न विजानाति तदङ्ग मूढवत् ॥ ३९ ॥
विदुरेष्यदपायमात्मना
परतः श्रद्दधतेऽथ वा बुधाः ।
न परोपहितं न च स्वतः
प्रमिमीतेऽनुभवादृतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥
कुशलं खलु तुभ्यमेव त-
द्वचनं कृष्ण ! यदभ्यधामहम् ।
उपदेशपराः परेष्वपि

मेव परोपदेशं विनैवात्महितं न विविनक्ति तद्वत्त्वमेवेति भावः । किन्तु परैरुदीरितं उपदिष्टमप्यदोऽहितं न विजानासीति यत् तन्मूढवदद्भुतम् । यतः स्वयं न गृह्णातीति भावः ॥ ३९ ॥

अथ किमद्भुतं मूर्खस्य तत्राशयेनाह । विदुरिति । बुधाः बुद्धिमन्त एष्यन्तमागामिनं अपायमनर्थमात्मना स्वयमेव । प्रज्ञया दृष्ट्वा उप-सङ्ख्यानात्तृतीया । विदुर्विदन्ति । विदो लटो वेति विकल्पाज्झुसादेशः । अथ वा परतोऽन्यस्मादाप्तात् श्रद्दधते विश्वसन्ति आप्तोक्तं गृह्णन्ती-त्यर्थः । अदन्तरोपसङ्ख्यानमिति उपसर्गसंज्ञोपसङ्ख्यानाद्धातोः प्राक् प्रयोगः । अल्पधीर्मूढस्तु अनुभवादृते स्वानुभवं विना । अन्यारादि-तरर्त्ते इति पञ्चमी न प्रमिमीते न जानाति अधमस्तु स्वानुभवैकप्र-माण इत्यर्थः अधमस्त्वमिति भावः । अत एवा प्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशे-षणतोऽप्रस्तुतप्रशंसाभेदः ॥ ४० ॥

अथ प्रस्तुते किमायातं तत्राह । कुशलमिति । हे कृष्ण ! अहं यद्वचनमभ्यधाम् अभिधायेत्यादिना राज्ञां सन्धिगुणाय विग्रह

स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥
उभयं युगपन्मयोदितं
त्वरया सान्त्वमथेतरच्च ते
प्रविभज्य पृथङ्मनीषया
स्वगुणं यत्किल तत्करिष्यसि ॥ ४२ ॥
अथ यामिनिनिद्रतन्द्रिषु
व्रजति व्यंजकतां [illegible] ।
रविरागिषु शीतरोचिषः
करजालं कमलाकरेष्विव ॥ ४३ ॥

[illegible] ॥ ४१ ॥

[illegible] भावः ॥ ४२ ॥

अनपेक्ष्य गुणागुणौ जनः
स्वरुचिं निश्चयतोऽनुधावति ।
अपहाय महीशमार्च्चिचत्
सदसि त्वाननु भीमपूर्व्वजः ॥ ४४ ॥
त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः
कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।
प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः
किमवद्यः करिकुम्भजो मणिः ॥ ४५ ॥

ननभिनिविष्टोऽपि सुजनैर्बलादपि हिते प्रवर्त्तयितव्य इत्या-
शङ्क्य न शक्यत इत्याह । अनपेक्ष्येति । जनस्तावत् पृथग्जनः ।
गुणागुणौ गुणदोषौ । विमतिसङ्ग्रामधिकरणाद्वीति विभाषया न
इत्वं नञ्समासः । अनपेक्ष्याविमृश्य निश्चयतः स्वमत्यादेव स्वरुचिं
स्वेच्छामनुधावति न तु स्वहितकम् परीक्षते । तत्र पार्थ एव प्रमाण-
मित्याह । भीमपूर्व्वजः भीमाग्रजो युधिष्ठिरः मुग्धोऽप्रवीणोऽपीति भावः ।
महीशं चेदिपं अपहाय सदसि त्वामर्चितवान् खलु ।
अर्चयतेर्लुङि चङि अत्रादेर्द्वितीयस्य न न्द्राः संयोगादय इति रेफ-
वर्जितस्यैकाचो द्विर्भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥४४॥

पार्थानादरादेव राज्ञोऽयं चैद्यस्याप्रभुत्वं परिहरति । त्वयीति ।
हे कृष्ण ! त्वयि भक्तिमता प्रेमवता । कुरूणां राट् । सत्सूद्विषेत्या-
दिना क्विप् । तेन कुरुराजा कुरुराजेन पार्थेन न सत्कृतोऽनर्चितोऽपि न
चेदिपो गुरुरेव पूज्य एव । तथा हि प्रियं मांसं यस्य तेन मांस-
प्रसक्तेन मृगाधिपेन सिंहेनोज्झितस्त्यक्तः । करिकुम्भजो मणिर्गजम-
स्तकोत्थः किं अवद्यः गर्ह्यः । मूर्खो नादराय महतां कि-
ञ्चिदप्यपचितिरित्यर्थः । कुपूयकुत्सितावद्यखेट गर्ह्याणकाः समा इत्यमरः
अवद्यपण्येत्यादिना निपातः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४५ ॥

क्रियते धवलः खलूच्चकै-
र्धवलैरेव सितेतरैरधः।
शिरसौघमधत्त शङ्करः
सुरसिन्धोर्मधुजित्तमङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

अबुधैः कृतमानसंविदः
स्तव पार्थैः कुतएव योग्यता।
सहसि ह्यवगैरुपासित-
न्न हि गुञ्जाफलमेति सोम्यताम् ॥ ४७ ॥

विदुषां तु पूज्य एव भवेदित्याशयेनाह। क्रियत इति। धवलो निर्मलो धवलैर्निर्मलैरेव उच्चकैरुन्नतः क्रियते खलु। सितेतरैर्मलिनैरधः क्रियते। तथा हि शङ्करः शिरः सुरसिन्धोरोघं गङ्गाप्रवाहं शिरसा अधत्त उभयोर्निर्मल्यादिति भावः। मधुजित् मधुसूदनस्तु तमोघं अङ्घ्रिणा अधत्त स्वयं मलिनत्वादिति भावः। अतो विशेष-विदुषां राजा पूज्य एवेति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्था-न्तरन्यासः ॥ ४६ ॥

किञ्च यथा पार्थानादराद्धानो न किञ्चित्तावत् तथा तदादराच्च न किञ्चिद्गौरवमित्याह। अबुधैरिति। अबुधैरज्ञैः पार्थैः कृतौ मान-संविदौ पूजासोपचारौ यस्य तस्य। संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायां सङ्केताचा-रनामसु। सम्भाषणे तोषणे चेति विश्वः। तव योग्यता कुत एव न कुतो-ऽपीत्यर्थः। तथा हि सहसि मार्गशीर्षे मार्गशीर्षे सहा मार्ग इत्यमरः। अवगैरुपासितं सेवितं गुञ्जाफलं काकफलानि। जातावेकवचनम्। काक-चिञ्चा गुञ्जे तु कृष्णलेत्यमरः। सोम्यता सूक्ष्मतां नैति न हि पुंसां मूढप-रिग्रहापरिग्रहौ गौरवागौरवयोः प्रयोजकाविति भावः। अत्र त्वद्गुञ्जा-फलयोर्विशेषयोरेव वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४७ ॥

अपराधशतक्षमं नृपः
क्षमयात्येति भवन्तमेकया ।
हृतवत्यपि भीष्मकात्मजां
त्वयि चक्षाम समर्थ एव यत् ॥ ४८ ॥

गुरुभिः प्रतिपादितां वधू-
मपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।
जनकोऽसि जनार्दन ! स्फुटं
हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

यदपूर्वेत्यादिना चत्वारिंशकेन शतापराधक्षमत्वमुक्तं तत्रोत्तर-माह । अपराधेति । अपराधशत. अपराधस्य शतक्षमं राज्ञः शताप-राधसहिष्णुं भवन्तम् । एकया क्षमया एकापराधसहनेनेत्यर्थः । अत्येति अतिक्रामति । अपराधकोटीनामपि सहनेनापि क्षमाधिक्य-वादिति भावः । तामेव क्षमां दर्शयति । त्वयि भीष्मकात्मजां रुक्मिणीं हृतवत्यपि समर्थः प्रतीकारक्षम एव सन्नपि चक्षाम क्षाम्यति स्मेति यत् तया क्षमयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

राघवः क्षत्रियधर्मविमिति करणात् राघवोऽप्यहार्यो आत्मधर्मता रुक्मिणीहरणे कोऽस्माकमपराधः राज्ञोऽपि कन्या हरणे कान्ताया माह । गुरुभिरिति हे जनार्दन ! गुरुभिः पित्रादिभिः प्रतिपादितां दाने दत्तां अत एव स्वजनस्य बन्धोर्भूपते भैष्मकराजस्य वधूं जायाम-पहृत्य । हतौ धर्मार्थौ येन तत्तया हेतुना हतधर्मार्थतया स्फुटं मनोभुवः कामस्य जनकोऽसि इह धर्मार्थहतया काममात्रनिष्ठोऽसी-त्यर्थः । नायं राक्षसो विवाहः । हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते इति कन्या-हरणस्य राक्षसत्वकथनात् । यदत्र परदारापहरणे धर्मकोपोदा-

अनिर्वापितरूपमस्मद्

स्तनमीवान्यमृतस्य दृष्टये ।

तव सर्वगतस्य सम्प्रति

क्षितिपः क्षिमुरमीऽस्मानिव ॥ ५० ॥

क्षुभितस्य महीभृतस्त्वयि

प्रशमोपन्यसनं वृथा मम ।

प्रलयोर्मिलितस्य वारिधेः

परिवाहोऽजगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

प्रहितः प्रधनाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसश्छला-
दपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥ ५२ ॥
तदयं समुपैति भूपतिः
पयसां पूर इवानिवारितः ।
अविलम्बितमेधि वेतस-
स्तरुवन्माधव ! मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

वारिभिः कृतः परिवाहो जलनिर्गममार्गः किं करोति न किञ्चिदित्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

ननु दमघोषसुनुना राज्ञा किमर्थं भवानिह प्रहित इत्याह । प्रहित इति । प्रधनाय युद्धाय माधवान् यादवानाकारयितुमाह्वातुम् । युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् । हूतिराकारणाह्वानमित्यमरः । महीभृता राज्ञाहं प्रहितः प्रेरितः । ननु रन्ध्रे हन्तव्यं प्रब- लो नाह्वातव्य इत्यत आह । नेति । महौजसो महावीराः परेष्वपि म- लिम्लुचाः पाटच्चरा इव । पाटच्चरमलिम्लुचावित्यमरः । छलात् कप- टान् नापकुर्वन्ति । तस्मादाह्वानं कर्तव्यमिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलि- ङ्गमुपमासङ्कीर्णम् ॥ ५२ ॥

तदेवागमनप्रयोजनमुक्त्वा हितमुपदिशति । तदयमिति । तत्तस्मा- च्छिशुपालादयं भूपतिश्चैद्यः पयसां पूरः प्रवाह इवानिवारितः समु- पैति हे माधव । अविलम्बितं शीघ्रं वेतस एधि भव तद्वदात्मानं रक्षेत्यर्थः । अस्तेर्लोट् सिपि हेर्धिः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एत्वं धि चेति सकारलोपः । माधव त्वं तरुवत् महावृक्षवत् मा स्म भज्यथाः मा भज्यस्व अतः आत्मानं न विनाशयेत्यर्थः । भञ्जेः कर्मण्यपि लिङ्:

परिपाति स केवलं शिशू-
निति तन्नामनि मा स्म विश्वसीः ।
तरुणानपि रक्षति क्षमी
स शरण्यः शरणागतान्द्विपः ॥ ५४ ॥

न विदध्युरशङ्कमप्रिय-
म्महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।
भजते कुपितोऽप्युदारधी-
रनुनीतिन्नतिमात्रकेण सः ॥ ५५ ॥

स्मोत्तरे लङ् चेति लङ् न माङ्योगे इत्यडभावः । उपमालङ्कारः ॥ ५३ ॥

ननु राज्ञि शिशुपाले शून्यनामफलमित्याशङ्क्याह । परिपातीति । स शिशुपालः केवलमित्यवधारणे क्रियाविशेषणम् । शिशून् परिपातीति शिशुनेव पालयतीति तन्नामनि तस्य शिशुपाल संज्ञायां मास्म विस्रसीः मा विश्वासं कुर्वित्यर्थः । स्मोत्तरे लङ् चेति लङि रुदश्च पञ्चभ्य इति ईडागमः । चकाराल्लुङि वा तत्र चास्ति सिचोऽपृक्ते इति ईडागमः ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितामिति वृद्धिप्रतिषेधः न माङ्योगे इत्यडभावश्चात्र । किन्तु क्षमी क्षमावान् । व्रीह्यादित्वादिनिः । शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः रक्षणक्षमः । तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः स शिशुपालः शरणं रक्षितारमागतान् प्राप्तान् । शरणं गृहरक्षित्रोः शरणं रक्षणे स्मृतमित्युभयत्रापि विश्वः । द्विपः गजान् तरुणान् यूनोऽपि रक्षति अतोऽमुं शरण्यमागच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु वयं द्रोग्धारः सोऽप्यतिक्षुभितः किन्नु कथं नः पालयेदित्याशङ्क्याह । नेति । स्वार्थपराः स्वार्थनिष्ठाः परे यत्नतो महतोऽपि कस्य कथं कमप्रियं अपकारं अशङ्कं यथा तथा न विदध्युः कुर्युरेव कार्यवशादित्यर्थः । किन्तु उदारधीर्महामतिः । उदारो दातृमहतोरित्यमरः । स

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं
यदि सन्धत्स्व पुरा न नश्यसि ।
अन्तैरथ तुष्यसि प्रियै-
र्जयताज्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥

प्रतिपक्षजिदप्यसंशयं
युधि चैद्येन विजेष्यते भवान् ।
ग्रसते हि तमोपहं मुहु-
र्ननु राकाङ्कमहर्पतिन्तमः ॥ ५७ ॥

राज्ञां कुपितोऽपि नतिमात्रकेण प्रणतिमात्रकेण अनुनीतिं अनुनयं भजते अनुग्राह्यतीत्यर्थः। प्रणिपातः प्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनामिति भावः ॥ ५५ ॥

किं बहुना तवायं हितोपदेशसङ्ग्रह इत्याशयेनाह। हितमिति श्रुतं अप्रियं हितमिच्छसि यदि अप्रियं हितं श्रुतमापातकटुकमपि पथ्यमिच्छसि चेदित्यर्थः। सन्धत्स्व राज्ञा सन्धेहि पुरा न नश्यसि अन्यथा विनङ्क्ष्यसीत्यर्थः। यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट्। अथेति पक्षान्तरे। अन्तैरन्त्यैः प्रियैस्तुष्यसि यदि जयतात् जयतु। तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यामिति लोटस्तातङादेशः। जीव अवनीश्वरः सार्वभौमो भव। ततः किमेभिः प्रियालापैः अप्रियमपि प्रियमेव स्वच्छायेति भावः ॥ ५६ ॥

ननु कंसाद्यनेकविजयी कृष्णः कथं विजेष्यते राज्ञेत्याशङ्क्याह। प्रतिपक्षेति। प्रतिपक्षजिदनेकारिहन्तापि भवान् असंशयं संशयो नास्ति। अर्थाभावेऽव्ययीभावः युधि संग्रामे चैद्येन शिशुपालेन विजेष्यते। जयतेः कर्मणि लृट् शेषे प्रथमः। तमांसि पहन्तीति तमोपहं सर्वतमोपहारिणम्। अपे: क्लेशतमसोरिति हन्तेर्डप्रत्ययः। अह्नां पतिं

अचिराज्जितमीनकेतनो
विलसन्तृप्तिगणैर्नमस्कृतः ।
क्षितिपः क्षयितोद्धतान्धको
हरलीलां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

निहतोन्मदद्ष्टकुञ्जरो
दधतोभूरियशः क्रमार्ज्जितम् ।
न बिभेति रणे हरेरपि
क्षितिपः का गणनास्य वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

[illegible] ॥ ५७ ॥

[illegible] ॥ ५८ ॥

[illegible]

न तदद्भुतमस्य यन्मुखं
युधि पश्यन्ति भियान्न शत्रवः ।
द्रवतामनु पृष्ठमीक्षते
वदनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥

प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः
शरदम्प्राप्य विखण्डितायुधाः ।
दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां
यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

दधत हरेः ख्यातसिंहात् चेति ध्वनः । रणे न बिभेति । अहैताह मद्यैदास वृष्णिषु यादवेषु मेषेषु च । वृष्णिस्तु यादवे मेषे इति विश्व । का गणना कणमगणयतो यादवा के इत्यर्थः अल कुञ्जरघातिन सि हस्य का कथा मेषे स्थितार्थान्तरप्रतीतिध्वानरेव न श्लेष हरेवृष्णिपियोग स्यापि श्लिष्टत्वात्प्रकृता प्रकृतश्लेषे तदनङ्गीकारादित्युक्त माक ॥ ५९ ॥

हरेरपि न बिभेति इत्युक्तं तदेव सम्भावयितु तस्य पराक्रमान्त सर्गसमाप्तेर्वर्णयति । नेति । युधि शत्रवो भियास्य मुख न पश्यन्तीति यत्तदद्भुत अल ज्ञात सोऽपि द्रवता भयात्पलायमानस्ना विद्विषा पृष्ठ कायपार्श्वमिक्षते । जातु कदाचित वदन न ईक्षते नत्तु खल द्वयोरन्यतरमुखेऽन्योन्यस्य मुख विलोकनासम्भवात्तस्य विद्विषा अभि मुखस्याप्यस्य मुखादर्शनादद्भुतमित्यर्थः अतएव वाक्यार्थहेतुकाव्यलि ङ्गम ॥ ६० ॥

प्रतन्विति । शरद खलु प्राप्य विखण्डितायुधा खण्डितेन्द्रचापा अन्यत्र वरान् ददातीति वरदस्त वरद वरदर्पित प्राप्य खण्डितपस्त्रा प्रतनूल्लसिताचिरद्युतोऽल्पस्फुरित विद्युत अन्यत्र प्रतनूल्लसिता ख ल्पोल्लसितास्ताएवाचिरद्युतोऽस्थिर द्युत । पयोभृतोमेघा आसारभृत

मलिनं रणरेणुभिर्मुहु
र्द्विपताङ्गालितमङ्गनाम्बुभिः ।
नृपमौलिमरीचिवर्णकैः
खलु यस्याङ्घ्रियुगं विलिप्यत ॥ ६२ ॥
समराय निकामकर्कश
ङ्क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।
धनुषा सममाशु विद्विषा
ङ्कुलमाशङ्कितभङ्गमानतिम् ॥ ६३ ॥

इति मन्तः न यदि यदि इति मूल्यत्वादिति भावः। उङ्कटकम्पनौ इत्यर्थः। आधारः प्रधरे वेतण्डौ गुण्डश्च इति वैजयन्ती। यस्मादिभि-मुख्यतां दधते। अत्र पयोस्तनानामुपमानामसम्बन्धेऽपि प्रतीयमानः अलङ्कारः तेषामाधारसम्बन्धेऽपि संभावनया तदसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्ति-भेदश्चेति सङ्करः ॥ ६१ ॥

विशेषकमाह। मलिनमित्यादि। कुलकम्। रणरेणुभिर्मलिनं अतएव द्विपताभङ्गनाम्बुभिः क्षालितं नाङ्गलादीनां रणाद्विवर्तिनं इति भावः। यस्याङ्घ्रियुगं चरणयुगलं। अथ रेणुक्षालितानां नृपाणां प्रणतानां राज्ञां मौलिमरीचयोऽङ्कुराः मणिरश्मयस्तैरेव वर्णकैर्विलेपनै-श्चन्दनैः। चन्दने चापि वर्णकमिति विश्वः। विलिप्यते विशेष्यते। यस्याङ्घ्रियुगस्य विशेषणमहिम्ना स्नातानुलिप्त पुरुषसाम्यप्रतीतेः समा-सोक्तिः ॥ ६२ ॥

समरायेति। किञ्चेति चार्थः निकामकर्कशमतिकठिनं दुर्दम्यमित्यर्थः समराय सम्प्रहारायाकृष्टमाहृतमावर्जितं च यस्य धनुः आशङ्कित भङ्गं भय-शोत्प्रेक्षित स्वपराजयं अन्यत्रानिकर्षात्सम्भावितदर्शनं यस्य विद्विषां कुलं व्याप धनुषा समसामनतिं नम्रतामुपैति। अत्र धनुर्नमनकार्यस्य द्वि-

तुहिनांशुममुं सुहृज्जनाः
कलयन्त्युष्णकरं विरोधिनः ।
कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः
स्रजमेके भुजगं यथापरे ॥ ६४ ॥

दधतोऽसुलभक्षयागमा
स्तनुमेकान्तरतामभानुषीम् ।
भुवि सम्प्रति न प्रतिष्ठिताः
सदृशास्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

पद्ममनस्य तत्पद्मभावोक्तेः कार्य्यकारणयोः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययनिमित्त-रूपातिशयोक्तिमूला वक्रोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

तुहिनेति । कश्चमेवंविधं चैद्यं सुहृज्जनाः तुहिनांशुं कलयन्ति आह्लादकत्वाच्चन्द्रं मन्यन्ते विरोधिनः उष्णकरं तपनं कलयन्ति । एकस्यानेकप्रतीतिरुपमिमीते । कृतिभिरिति । कृतिभिः कुशलैरैन्द्रजालिकादिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः जनितदृष्टिविपर्य्ययाः एके नराः यथा स्रजं मालां कलयन्ति अपरे तु भुजगं कलयन्ति एकमेव रज्ज्वादिकमिति शेषः । उपमालङ्कारः सचैकस्य निमित्त वशाद्द्वन्द्वग्रहीतेनेदमीदृगाने-कधो ल्लिखनात्मकनोल्लेखेन सङ्कीर्य्यते ॥ ६४ ॥

दधत इति । असुलभक्षयागमा दुर्लभदुष्प्रापाय अन्यत्र भर त्वात् दुर्लभनाशयोगाः । निलयापचयौ क्षयाविल्यमरः । एकान्तरता भूयाद्द्विजनस्थाने निरता अमानुषीं कार्श्यमालिन्या दिना पिशाचादि-वनुसलीयमानाम् । अन्यत्रैकान्तरता नियतसुरतां नित्य भोगामभानुषीं दिव्यां तनु दधतो दधानाः भुवि सम्प्रति क्वचन न प्रतिष्ठिताः रान्दभ्रंशात् क्वापि स्थितिमप्राप्ताः अन्यत्र च भुवं न स्पृशन्तीत्यर्थः।

अतिविस्मयनीयकर्म्मणो
नृपतेरस्य विरोधि किञ्चन।
यदमुक्तनयोनयत्यसौ
अहितानाङ्कुलमव्ययङ्क्षयम् ॥ ६६ ॥

चलितोर्द्ध्वकबन्धसम्पदो
मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः।
अतरत्स्वभुजौजसा मुहु
र्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

दैवतात्। यस्मादेतयं हरेः सहया यस्मादयमसुधिमिति पूर्वेण सम्बन्धः श्लिष्टविशेषणेयमुपमा श्लेष एवेत्यन्ये ॥ ६५ ॥

अतीति। अतिविस्मयनीयकर्मणः अत्यन्तविस्मितपौरुषस्य। अस्य तैरनीयर्प्रत्ययः। अस्य नृपतेश्चैद्यस्य विरोधि चेष्टितं द्वेषिरूपं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः यस्मादमुक्तनयोऽल्पनीतिमार्गोऽसौ व्ययमविनाशि पूर्वं केनापि चयं न नीतमित्यर्थः वाञ्छितानां कुलं सजातं चयं नाशं नयति। नीतिपौरुषाभ्यां द्विषच्चिरं जयितुरस्य का विरोधिवार्तेति भावः अव्ययमपि चयं नयतीति विरोधस्य नेहभेदेन परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

चलितेति। असौ चैद्यश्चलिताः प्रवृत्ता ऊर्द्ध्वा उत्थिताः कबन्धसम्पदः शिरोहीनकलेवरसम्पद एव कबन्धसम्पदः उदकसम्पदो येषु तान्। श्लिष्टरूपकम्। कबन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्द्धकलेवरे इति वैजयन्ती। मकरव्यूहाः मकराकारसैन्यविन्यासा त एव मकरव्यूहा इति श्लिष्टरूपकम्। व्यूहौ समूहविन्यासाविति वैजयन्ती। निरुद्धवर्त्मनो निरुद्धप्रवेशमार्गान्। अतएव महतोदुस्तरान् सङ्गरसागरान् समरसमुद्रान् स्वभुजौजसा निजभुजबलेनैव मुहुर् महत् अतरत् सुखेनातितरद

न चिकीर्षति यः स्मयोद्धतो
नृपतिस्त्वच्चरणोपगं शिरः ।
चरणङ्कुरुते गतस्मयः
स्वमसावेव तदीयमूर्द्धनि ॥ ६८ ॥

स्वभुजद्वयकेवलायुध-
श्चतुरङ्गामपहाय वाहिनीम् ।
बहुशः सह शक्रदन्तिना
स चतुर्दन्तमगच्छदाहवम् ॥ ६९ ॥

प्रहरणचरणमलङ्कृतमिति भावः । अत्र कबन्धा एव कबन्धाः मकरव्यूहा एव कच्छपादिव्यूहा इति श्लिष्टरूपकस्य समुद्रेषु सागररूपणहेतुत्वात्केवलं श्लिष्टपरम्परितरूपकम् ॥ ६० ॥

नेति । स्मयोद्धतो गर्व्वेण दुर्विनीतो नृपतिः शिरो निजोत्तमाङ्गं तव शिशुपालस्य चरणमुपगच्छतीति तच्चरणोपगन्तस्मादुद्गतं यो न चिकीर्षति कर्त्तुं नेच्छति तदीये तस्य नृपतेः सम्बन्धिनि मूर्द्धनि गतस्मयोऽविगर्वोऽसौ शिशुपालस्य स्वं चरणं कुरुते निधत्त इत्यर्थः अनम्रान् सद्यो नमयसि भक्तानवसीति तात्पर्यम् ॥ ६८ ॥

सेति । स चैद्यश्चत्वार्यङ्गानि हस्त्यादीनि यस्यास्तां चतुरङ्गां वाहिनीं सेनामपहाय स्वभुजद्वयं केवलमेकमायुधं यस्य सः सन् शक्रदन्तिना ऐरावतेन सह । चत्वारो दन्ता यस्मिन् तं चतुर्दन्तं आहवं रणं बहुशोऽगच्छत् चतुर्दन्तेन शक्रदन्तिना दोर्द्वयेन योद्धुं चैद्यं विना कोऽन्यः शक्त इति भावः दन्तिनोऽप्याहवश्चतुर्दन्त इत्युक्तं न तु मनुष्यदन्तिनोरिति विरोधः स च शक्रदन्तिनेति परिहृतः तस्य चतुर्दन्तत्वादिति विरोधाभासः ॥ ६९ ॥

अविचालितचारुचक्रयो
रनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।
युवयोरिदमेव भिद्यते
यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥

भृतभूतिरहीनभोगभा
ग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।
रुचिमिन्दुदले करोत्यजः
परिपूर्णेन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

अविचालितेति । अविचालितं परैरप्यचालितं अतएव चारु शोभनं चक्रं सुदर्शनं राष्ट्रं च ययोस्तयोः । चक्रं राष्ट्रायुधयोरिति विश्वः । श्रिया कमलया सम्पदा चानुरागादुपगूढयोराश्लिष्टयोर्युवयोस्तव तस्य च । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । इदमेव भिद्यते विशेष्यते । कर्मकर्तरि लट् । किं तदित्यत आह । त्वमिन्द्रमुप गत उपेन्द्र इन्द्रानुजः तदनुचर इति यावत् । स तु इन्द्रमति क्रान्तः अतीन्द्रः इन्द्रविजयीति यावत् इदमेव भिद्यते इति सम्बन्धः । इन्द्रकिङ्करेन्द्रजयिनोः का साम्यकथेति भावः । अत्रोपमानादुपमेयस्य चैद्यस्याधिक्याद्भेदप्राधान्यसाधर्म्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

किञ्च त्वत्तोऽप्यधिको राजेत्यत्रान्योऽयमर्थः यदीश्वरादप्यधिक इत्याह । भृतेति । भृता भूतिर्भस्म सम्पच्च येन स भृतभूतिः । भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । अहीनां भोगिनामिनोऽहीनः शेषः तस्य भोगं कायं भजतीत्यहीनभोगभाक् शेषभूषण इत्यर्थः । अन्यत्र अहीनमन्यूनं भोगं सुखानुभवं भजतीति अहीनभोगभाक् । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । विद्विषां विजितानेकपुरः विजितानेकविद्विट्पुर इत्यर्थः एकत्र त्रिपुरविजयादन्यत्र शत्रुनगरविजयाच्चेति भावः । साम्येऽ-

नयति द्रुतमुद्धतिश्रितः
प्रसभं भङ्गमभङ्गुरोदयः ।
गमयत्यवनीतलस्फुर
द्भुजशाखम्भृशमन्यमुन्नतिम् ॥ ७२ ॥
अधिगम्य च रन्ध्रमन्तरा
जनयन्मण्डलभेदमन्यतः ।
खनति क्षतसन्तति घणा

त्वेऽपि गमकत्वात्समास । एवम्भूतोऽयजोऽहर । प्रजाविष्णुहरच्छागा इत्यमर । इन्दुदले चन्द्रखण्डे विषये रुचिमभिलाष करोति इन्दुदले या रुचि शोभा ता करोति दधातीति चार्थ सामान्य शब्देन विशेष लक्षणा । मल्लीमतिस्तु परिपूर्णेन्दोरुचिरिव रुचि शोभा यस्य स तस्मिन् रुचिरभिलाषोयस्येति च परिपूर्णेन्दुरुचि । रुचिर्मयूखे शोभायामभिषङ्गाभिलाषयोरिति विश्व । अत्र हर खण्डेन्दुरुचि राजा पूर्णेन्दुरुचिरिति व्यतिरेक स च रुच्योर भेदान्वयादिति श्लेष मूलाभेदातिशयोक्त्या सङ्कीर्ण ॥ ७१ ॥

अथ कलापकमाह । नयतीत्यादि । य मटद्रुमे सरिता मदकस्य पूरइव भूभृता गणै क्रीडतीति चतुर्थे वक्ष्यति तत् क्रीडाप्रकार त्रिभि र्वर्णयति । अभङ्गुरोदय स्थिरवृद्धि, य उद्धतिश्रित औद्धत्यभाज बलवा निति यावत । नयते क्विप । अपान् द्रुमाश्चेत्यर्थ । द्रुत शीघ्र प्रसभ प्रसह्य भङ्ग नयति । अवनीतले स्फुरन्त्यौ भुजौ शाखे इव भुजशाखे यस्य स भुजौ प्रसार्य भुवि निपतितमित्यर्थ अन्य नृप द्रुम च वेतसादिक मृशमुन्नति गमयति ॥ ७२ ॥

अधिगम्येति । किञ्चेति चार्थ । अन्तरा मण्डलमध्ये आलवाल मध्ये च रन्ध्रमवकाश शुषिर चाधिगम्य । अन्यत मण्डलसामान्यादिच-क्रस्य भेदमपजाप जनयन् अन्यत्र मण्डलस्याधारदेशस्य भेद विदारण

द्पि मूलानि महान्ति कश्चित् ॥ ७३ ॥
घनपत्त्रभृतोनुगामिन
स्तरसाक्कष्य करोति कांश्चन ।
दृढमप्यपरम्प्रतिष्ठित
म्प्रतिकूलन्नितरान्निरस्यति ॥ ७४ ॥
इति पूर इवोदकस्य यः
सरिताम्प्रावृषिजस्तटद्रुमैः ।
क्वचनापि महानखण्डित
प्रसरः क्रीडति भूभृताङ्गणैः ॥७५॥कलापकम् ॥

कुर्वंश्चित्यर्थः, यथा संहतिरैकमत्यं मूलानामाश्लेषश्च यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा घनात्कस्यचिद्राज्ञः द्रुमस्य च महान्ति मूलानि सुस्नान् जनानपि खनति तापयति अन्यत्राद्रीनपि खनत्युत्पाटयति ॥ ७३ ॥

घनेति । घनानि सान्द्राणि पत्राणि वाहनानि पर्णानि च बिभ्रतीति घनपत्त्रभृतः कांश्चन नृपान् द्रुमांश्च । तरसा बलेन वेगेन च । तरसी बलरंहसी इति विश्वः । आकृष्यानु गामिनोऽनुचरान् करोति । दृढं यथा तथा प्रतिष्ठितं प्रविष्टं गतमपि । प्रतिकूलं प्रातिकूल्यमाजम् । अपरं नृपं द्रुमं च नितरां निरस्यति उत्पाट्यान्यतः क्षिपति द्रुमपक्षे प्रतिकूलकूले क्षिपतीति चार्थः ॥ ७४ ॥

इतीति । इतीत्थं क्वचनाप्यखण्डितप्रसरः सर्वत्राखण्डित प्रवृत्तिरित्यर्थः । महान् यः पिशुपान्तः प्रावृषिजातः प्रावृषिजः । सप्तम्यां जनेर्ड इति डप्रत्ययः । प्रावृट्शरत्कालदिवाञ्ज इत्यलुक् । प्रावृषिक इति पाठे तत्र जात इत्यर्थे प्रावृषः ठगिति ठक्प्रत्ययः ठक्षेकः । सरितामुदकानां पूरस्तटद्रुमैरपि भूभृतां राज्ञां गणैः साधनैः क्रीडति । महतः कुजरे-

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः
परितोरुद्धनिरन्तराम्बराः ।
अधिरूढनितम्बभूमयो
न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥

कटकानि भजन्ति चारुभि
र्नवमुक्ताफलभूषणैर्भुजैः ।
नियतन्दधते च चित्रकै
रवियोगम्पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

त्यागिभिश्लोके च महीपति रित्यनेनास्य सम्बन्धः ॥ ७५ ॥

अथ विशेषकमाह । अलघ्वित्यादि । यस्तादृशिस्त्रियः सम्पदामनुभूतमापद्यमनुभवन्तीति वक्ष्यति तत्प्रकारमेवाह । अधिरूढनितम्बभूमयः उद्धृतश्रोणिभागाः अलघुभिः उपलानां मणीनां पाषाणानां च पङ्क्तिभिः शालन्त इति तच्छालिनीः । उपलौ मणिपाषाणाविति विश्वः । परितोरुद्धमावृतं निरन्तरं सान्द्रं अविच्छिन्नं च अम्बरं वस्त्रमाकाशं च याभिस्ताः अधिरूढनितम्ब भूमीराक्रान्तश्रोणिभागाः प्राप्तकटकाश्चेति । विभक्तिविपरिणामः । मेखलारशनाः पर्वतमध्यभूमीश्च चिराय न विमुञ्चन्ति । अत्र सम्पदादिविषयत्वेनोभयेषामपि मेखलादीनां वर्णनेन प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः ॥ ७६ ॥

कटकानीति । किञ्च नवमुक्ताफलानि नूतनमौक्तिकानि भूषणानि येषां तैश्चारुभिः भुजैः कटकानि वलयानि भजन्ति अन्यत्र नवमुक्तान्यपरित्यक्तानि अतः अफलानि वैधव्यान्निष्फलानि आभरणानि यैस्तैर्भुजैरुपलक्षिताः कटकानि तटानि भजन्ति । किञ्चेति चार्थः पृथुगण्डशैलतः पृथुगण्डस्थलेषु चित्रकैः पत्ररचनाभिर्नियतमवियोगं सम्पर्कं दधते,

इति यस्य ससम्पदः पुरा
यदवापुर्भवनेष्वरिस्त्रियः।
स्फुटमेव समस्तमापदा
तदिदानीमवनीध्रमूर्द्धसु ॥७८॥ ॥विशेषकम्॥

महतः कुकुरान्धकद्रुमा
नतिमात्रन्दववद्दहन्नपि।
अतिचित्रमिदम्महीपति
र्यदकृष्णाम्पृथिवीङ्करिष्यति ॥ ७९ ॥

परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं
विषयम्प्राप्तवती गता प्रतिष्ठाम्।

अन्यत्र च्युतस्तु स्रोपलेषु चित्रकैर्मृगविशेषैः सह्वासं दधते। अत्रापि प्रकृतगोचरः श्लेषः॥ ७७॥

इतीति। यस्यारिस्त्रियः पुरा पूर्वं ससम्पदः सश्रीकाः भवनेषु सदनेषु यदवापुर्मैथुनादिकमनुबभूवुः। समस्तमशेषं तदिदानीमापदा अवनीध्रमूर्द्धसु शैलशृङ्गेषु इतीत्यं स्फुटमेवावापुः नद्यस्य वैरिणां जीविताशेति भावः। अत्रापि यदर्थस्योत्तरश्लोके नान्वयः॥ ७८॥

महत इति। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। स महीपतिर्मत्तोऽधिकान् कुकुरान्धकाख्यान् यादवभेदांस्तानेव द्रुमानतिमात्रं दवतत् दवाग्निवत्। दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः। दहन्नपि अवनीमकृष्णामश्यामां करिष्यति इति यत् इदमतिचित्रं विरुद्धमित्यर्थः कृष्णरहितामित्यविरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः कुकुरान्धकैः सह कृष्णं हनिष्यतीति श्लेषार्थः॥ ७९॥

अथ युग्मेनाह। परित इति। प्रकर्षेण मिताक्षरापि एकत्र मित-

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥
यामूढवानूढवराहमूर्त्ति-
र्मुहूर्त्तमादौ पुरुषः पुराणः।
तेनोह्यते साम्प्रतमक्षतैव
क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

भाषितत्वादन्यत्र तु स्वस्थानादन्यत्रापि सर्वं विषयं राज्ञः कार्यं देशञ्च परितो व्याप्नुवती सर्वत्र प्रवर्त्ततेत्यर्थः। प्रतिष्ठां प्रामाण्यं स्थितिं *गता गरीयसी भूयिष्ठार्था यदाज्ञा यस्य राज्ञः शासनं परिभाषा* अनियमनियामको न्यायविशेष इव कुतश्चित् कुत्रापि न प्रतिहन्यते खलु न बाध्यते हि। परिभाषा च शास्त्रैकदेशे स्थिता सर्वशास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यकारः। इकोगुणवृद्धी इत्यादिका परिभाषा इकोझलित्यादिविषयः। उपमालङ्कारः। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८० ॥

यामिति। यां भुवमादौ पूर्वं पुराणपुरुषो विष्णुः ऊढवराहमूर्त्तिः धृतवराहशरीरः स च न तु स्वरूपेणेति भावः। मुहूर्त्तं क्षणमात्रं ऊढवान् धृतवान्। क्षतारिणा संहृत सकलविद्विषेण अमुनैवैनां पुनस्तेन राज्ञा अविच्छिन्नेनेति भावः। अक्षतैव विपक्षैरनुपहतैव असौ भूः साम्प्रतमद्यापि न तु मुहूर्त्तमिति भावः। सम्यक् यथाशास्त्रमुह्यते धार्यते। वहेः कर्मणि लट् वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। अत्र राज्ञो विष्णोराधिक्यकथनाद्व्यतिरेकः। अत्र ध्वनिः कश्चिद्वृद्धः स चोढवराहमूर्त्तिर्यामक्षतामादौ प्रथमं मुहूर्त्तमूढवान् परिणीतवानिति अतएव अक्षता पूर्वं अक्षतयोनिका। अतएवासौ भूर्वोढुः। क्षतारिणा शौर्य्यादिगुणाढ्येनेत्यर्थः तेन केनचिद्युना साम्प्रतं पुनरुह्यते पुनः पुनः परिणीयते। सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणादिति भावः। सा पुनर्भूरुच्यते इति योज्यम्। पुनर्भू

भूयांसः क्वचिदपि काममस्खलन्त
स्तुङ्गत्वन्दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।
कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारं
शीर्यन्ते न गुणमहोर्म्मयस्तदीयाः ॥ ८२ ॥

लोकालोकव्याहतङ्घर्म्मरश्मेः
शालीनं वा धाम नालम्प्रसर्त्तुम् ।
लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु
क्रामत्युच्चैर्भूभृतो यस्य तेजः ॥ ८३ ॥

दिधिषूरुढा दिधिषादिधिषू पतिरित्यमर । अत्राभिधाया प्रकृतार्थ एव नियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतेर्ध्वनिरेव ॥ ८१ ॥

भूयास इति । द्वयेऽपि समुद्रोर्म्मयोगुणोर्म्मयश्चेति द्वितया अयमर्थ इति । द्वेस्तयप् तस्य द्वित्रिभ्यामित्यनेन अयजादेश प्रथमचरमेत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । भूयांसो बहुतरा क्वचिदप्यस्खलनोऽप्रतिहतप्रसरा इत्यर्थ । कामं तुङ्गत्वं दधति यद्यपि दधत्येव । यद्यपी त्यवधारणे इति केशव । तथापीति शेष । सलिलनिधे समुद्रस्य कल्लोला महोर्म्मय । अथोर्म्मिषु महत्सूल्लोलकल्लोलावित्यमर । पारं तीरमवाप्य शीर्यन्ते विलीयन्ते । शीयतेर्दैवादिकात्कर्त्तरि लट् । तदीयागुणमहोर्म्मयस्तु पारमवाप्य न शीर्यन्ते अत गुणमहोर्म्मीणां भूयस्त्वादिति साधर्म्येण गुरुत्वेन समुद्रस्याधिक्याद्व्यतिरेक अनेन राज्ञोऽपि समुद्राधिक्यं व्यज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम ॥ ८२ ॥

अथ युग्मेनाह । लोकालोकेत्यादि । लोक्यते आलोक्यते च पार्श्वान्तरेणेति लोकालोक । लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमर । विशेषण समास । तेन व्याहत निरुद्ध प्रसार लोकस्यालोकेन चक्षु प्रकाशेन व्याहतमित्यपि स्फुरति । अतएव शालीनमधृष्टतया लज्जया मग्न भाग्यमित्यर्थ, शा-

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषोभिन्नोऽधरोऽलक्तकै
रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रोण्योलसन्मेखलाः ।
प्राप्तोमौक्तिकहारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विषा
मित्थन्नित्यविभूषणायुवतयः सम्पत्सु चापत्स्वपि ॥८४

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्री

लोकालोकमिति अव्ययाकार्ययोरिति निपात । इवार्थे यामद् तद्दुर्गेत्या । मम रक्षसे भीम तेज मद्यतोलोकस्यापे लद्वैर्भूभृत पर्वताम राक्षस मदस्तु व्याप्तु नालन समर्थम । लोकालोकव्याप्तस्य लोकाभ्य सुन्नतत्वादित्यर्थ । यस्य राक्षस्तु तेज मद्यतोलोकस्यापतपद छट लेना प्रव्याहतत्वात्गगनम सत उर्द्ध भूभृतोराक्ष पर्वताश्च क्रामति व्याप्नोति । अतो प्रतिहत प्रतापत्वेन राज्ञ सूर्यादाधिक्याद्व्यतिरेक स च द्वयो र्लोकालोकयोर्द्वयानाभूभृता चाभेदाध्यवसायात श्लेषमूलाति शयोक्त्युत्था पितया मालोनलोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । मालिनीवृत्तमेतत् ॥ ८३ ॥

विच्छित्तिरिति । वपुषो नवचन्दनेन वि च्छित्तिर्वियोग ग्रापदि अन्यत्र चन्दनालेपनमिति यावत । अधरोष्ठ अलक्तकै लाक्षारागैर्भिन्नो , वियुक्त अन्यत्र युक्त । नयने च पतिताञ्जने गलितकज्जले अतएवाच्छाच्छे अच्छ प्रकारे । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भाव कर्म धारयवदिति सुपोलुक् । अन्यत्र अच्छाच्छे नयने पतिताञ्जने प्राप्ताञ्जने । श्रोण्यो नितम्बा लस न्मेखलाम भवन्तीत्यलसन्मेखला निर्मेखला इत्यर्थ । अन्यत्र लसन्मेखला इति पदच्छेद उन्नत कुचाभोग कुचविस्तारोमौक्तिकानां हार ह रण प्राप्त । अन्यत्र मुक्तादाम प्राप्त । इत्यमनरीत्या तदीयद्विषा युव तय सम्पत्सु चापत्स्वपि नित्यविभूषणा अत्रापत्सम्पदो प्रस्तुताप्र स्तुतयो युवतिविशेषणद्वाराऽवर्णनात् श्लेष । शार्दूलविक्रीडित वृत्त लक्ष णमुक्तम् ॥ ८४ ॥

अथ भीष्मस्ते राजा नत किमित्याग्रहार्तर्हि तत्त्वमाकर्ण्येत्याह ।

युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थाम् ।
रुदताम्भवदङ्गनागणानां
करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८५ ॥

इति श्रीमाघकृते शिशुपालवधे
महाकाव्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विनिहत्येति । ऊर्ज्जितश्रीरधिकैश्वर्योऽसौ राजा युधि भवन्तं सद्यो विनिहत्य हत्वा रुदतां मन्दतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तःकरणः कृपाविष्टचित्तः सन् शिशुपालतां यथार्थां करिष्यते अङ्गनागणान् प्रति तच्छिशुपालनेन निजां शिशुपाल संज्ञामन्वर्थां करिष्यतीत्यर्थः । अत्र रोदनकरुणापदार्थयोर्विशेषण गत्या क्रमात् करुणाशिशुपालनहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गयोः सङ्करः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ सूरिविरचिते माघ काव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

इतीरिते वचसि वचस्विनाऽमुना
युगक्षयक्षुभितमरुद्गरीयसि ।
प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना
सममं महाप्रलयसमुद्यतं सदः ॥ १ ॥

सरागया स्रुतघनघर्मतोयया
कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया ।
मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

इतीति । इतीत्थममुना वचस्विना वाग्मिना मनस्विनेति पाठे मनस्विना धीरेण दूतेन युगक्षये कल्पान्ते क्षुभित उद्वेलो मरुद्वायुस्तद्वद्गरीयसि वचसि ईरिते सति तदम्बुराशिना युगक्षयवर्द्धिना समं तुल्यं यथा तथा सदोह-रैरास्थानं महाप्रलये सर्वसंहारे समुद्यतमुद्युक्तं सत् सपदि प्रचुक्षुभे प्रचुक्षोभ । कल्लोलितमहामारुतेन महार्णव इव तद्वचनेन तत्सदः क्षुभितमासीदित्यर्थः । उपमा । रुचिराछन्दः । चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथाष्टादशभिः सभाक्षोभं वर्णयति । सरागयेत्यादि । नृपाः राजानः सह रागेण पाटलिम्ना अनुरागेण च सरागया । तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । स्रुतं घनं सान्द्रं घर्मतोयं स्वेदोदकं यस्यां सा तया कराहत्या पाणितलास्फालनेन ध्वनितं पृथु महदूरुः पीठमिव ऊरुपीठं यस्यां तया मुहुर्मुहुर्दशनविखण्डितोष्ठया दन्तदष्टाधरया । रुषा

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे
करोदरप्रहितनिजांसधामनि ।
समुल्लसच्छकलितपाटलोपल
स्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ॥ ३ ॥
अवज्ञया यदहसदुच्चकैर्बलः
समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः
रुषारुणीकृतमपि तेन तत्क्षण
न्निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचिम् ॥ ४ ॥
यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं

प्रियतमयेव भेजिरे । आविष्टोऽनाविष्टः रौद्ररसस्थायी क्रोधः प्रादुर्भूत इत्यर्थः उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

अथ सप्तदशभिः राज्ञां क्रोधानुभावानाह । अलक्ष्यतेत्यादि । करोदरप्रहितं पाणितलास्फालितं निजमंसधाम स्वांसप्रदेशो येन तस्मिन् । अतएव क्षणात् दलिताङ्गदे भग्नकेयूरे । गदे गदाख्ये कृष्णानुजे समुल्लसद्भिः स्फुरद्भिः शकलितैः शकली कृतैः दलदङ्गदगलितैः पाटलोपलैः पद्मरागैः कोपपावकः स्फुलिङ्गवानिव स्फुटं व्यक्तमलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा विप्रुषः स्फुलिङ्गोऽग्निकण इत्यमरः ॥ ३ ॥

अवज्ञयेति । बलो बलभद्रः समुल्लसत् समन्ततः प्रसरद्दशनमयूखमण्डलं दन्तरश्मिपटलं यस्य स सन् अवज्ञया अनादरेण उच्चैः अहसदिति यत् तेन हासेन रुषारुणीकृतमपि निजं वपुः तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पुनर्निजां रुचिं धावल्यमेवानयत् । अत्र वपुषः स्वाधवल्यत्यागेन दन्तधावल्य स्वीकारात् तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादिति लक्षणात् ॥ ४ ॥

यदिति । उल्मुकोनाम राजा उत्पतद्भ्रश्यत् पृथुतरं हार मण्डलं

व्यवर्त्तत द्रुतमभिद्रुतमुत्सुकः ।
वृहच्छिलातलकठिनांसघट्टित
न्ततोऽभवद्भ्रमितमिवाखिलं सदः ॥ ५ ॥
प्रकुप्यतः श्वसनसमीरणाहति
स्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।
युधाजितः कृतपरिदीर्घवीजन
मुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥
प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थितं
व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्धतम् ।

सङ्ग्रामकृणामोर्वस्मिन् कर्मणि तदग्रया तथा अभिद्रुतं द्रुताभि मुखं व्यवर्त्तत विहृत इति द्रुतं यत् ततोविवर्त्तनादखिलं सदः बृहता शिलातलकठिनेनां सेन स्कन्धेन घट्टितं भ्रमितमिवाभवत् विवर्त्तवेगवेगोत्पादंसघट्टनाद्भ्रमितमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा ॥ ५ ॥

प्रकुप्यत इति । प्रकुप्यतोऽतिक्रुध्यतो युधाजितो नाम राज्ञोवदनं सरोजं श्वसनसमीरणस्य निश्वासमारुतस्याहतिभिः स्फुटः प्रकटः ऊष्मा उष्णत्वं येषां तैः तनुवसनान्तमारुतैः सूक्ष्मवस्त्राञ्चलवातैः कृतं परिदीर्घवीजनं दीर्घविधूननं यस्य तत् अतिदीर्घं वीज्यमानमपीत्यर्थः पुनस्तरां पुनरत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्ययः । अस्विदत् स्विद्यति स्म । स्विदेर्लुङि पुषादित्वादङ्प्रत्ययः अत्रोष्मविशेषण गत्या स्वेदहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं वीजनैरपि स्वेद इति विरोध । वीजिरयं चुरादिषु अन्वेषणीयः ॥ ६ ॥

प्रजेति । जनः सपदि विद्विषां वधाय समुद्यतमुद्रतम् उद्धतं तीव्रं अतएवातिक्रुधमधिकक्रोधमनौषधमप्रतीकारमित्यर्थः निषधं निषधाख्यं नृप प्रजापतिक्रतुनिधनार्थं दक्षाध्वरध्वंसनार्थमुत्थितं रुद्रसम्बन्धं

समुद्यतं सपदि वधाय विद्विषा-
मतिक्रुधश्चिपथमनीषधन्वनः ॥ ७ ॥

परस्परस्फुरितकुपितस्य पिंपनः
सतोर्मिकाकनकपरागपिञ्जरम् ।
करद्वयं सपदि सुजन्मनोनिजै-
रनारतस्रुतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥

निरायतामनलशिखोज्ज्वलां ज्वल-
न्नखप्रभाकृतपरिवेषसम्पदम् ।
अविभमङ्गमदनमोन्मुक्ताहृति

म्रदेशिनोऽङ्गगदिव दग्धमाशुकिः ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा
यथा पुरा परिचितदार्ढ्यधार्ष्ट्यया ।
ध्रुवम्पुनः सम्रमसमुत्तृतीयया
हरोऽपि न व्यसहत वीक्षितुन्दृशा ॥ १० ॥

विचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसा
दुरः स्फुरत्तनुरुहमग्रपाणिना ।
परामृशत्कठिनकठोरकामिनी
कुचस्थलप्रमुषितचन्दनम्पृथु ॥ ११ ॥

दृगम्बुसिक्तपुरमेधा । व्यभिभसत् भ्रसयति स्म । भ्रमेर्ण्यौ चङ् । द्रुत सन्तर्जनाय भ्राम्यमाणनखप्रभापटला तर्जनी जगद्दाहाय भाव्यमा खाज्ज्वालातकवदलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

दुरीक्षतामिति । मन्मथ प्रद्युम्नाख्य । कामस्तथा दुरीक्षता दुर्दर्शत्वम् । ईक्षते खलन्तात्तलुभ्रत्यय । अभजत यथा हरोऽपि पुरा पूर्वजन्मनि परिचितमभ्यस्त दार्ढ्यधार्ष्ट्यं दृढत्वसाहसं यया तया तृतीयया दृशा । स्मरमस्य मन्मथ ध्रुवं पुनर्वीक्षितु न व्यसहत न शक्तः । पारिभ्रम्यः शैत्रक्षितयस्तिसुखहृदुत्सुखाद्या दिभ्यादीना वा क्यायप्यपेऽपि इति विकल्पात्त परस्मै । अजयोर्विमेधाया रुद्रस्यापि भीषण किमुतान्येषामिति वस्तु व्यज्यते ॥ १० ॥

विचिन्तयन्निति । पृथुर्नाम राजा उपनत प्राप्त माहवं युद्ध रसाद्रागात् विचिन्तयन् कदेति ध्यायन् कठिनेन कर्कशेन कठोरेण प्रवृद्धेन कामिन्या कुचस्थलेन प्रमुषितमपहृत चन्दन यस्य तत् । एतेनास्य सुरतसमरयो समरसत्व व्यज्यते । अतएव स्फुरत्तनुरुहमु द्भूतपुलकमुरः कपाटाशो पाणिनेति । समानाधिकरणसमास अतएव

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ।
जनैस्तदा युगपरिवर्त्तवायुभि-
र्विवर्त्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥
विवर्त्तयन्मदकलुषीकृते दृशौ
कराहतक्षितिकृतभैरवारवः ।
क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभू

इलाघाप्रह्लादयोरुपगुणिनोर्भेदाभेदयोरिति वामनः । तेनात्मपाणिना पाणितलेन परामृशत् परामृष्टवान् । रथकण्डूविनोदार्थमिति भावः । अतएव अदन्येषां रोषजनकं दूतवाक्यं तदाभासं रथकारणं तथाभ्युपेयं हेतुरिति भेदार्थः ॥ ११ ॥

विलङ्घितेति । गुरुं स्वभावतो धीरमपि मन्दं रूक्षया परुषया रिपोर्गिरा दूतवाचा विलङ्घितस्थितिमुल्लङ्घितमर्यादं क्षोभात् दुर्मर्यादं विकारवन्तमित्यर्थः । गान्दिनीसुतमक्रूरमभिवीक्ष्य जनैस्तदा अक्रूरविक्रियालोकनसमये युगपरिवर्त्तवायुभिः कल्पान्तवातैर्विवर्त्तिताः स्थानाद्भ्रामिता गिरिपतयोऽद्रय प्रतीयिरे विश्वसिरे । अक्रूरविक्रियादर्शनाद्गिरिचलनमपि युगान्ते सम्भावितमेवेति जनैर्विश्वस्तमित्यर्थः । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् । अत्र कल्पान्ते गिरिचलनसंक्रियाकल्पयमक्रूरविक्रियेति वाक्यभेदेन सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः । तेनाक्रूरस्य लोकोत्तरधैर्यं नैसर्गिकमिति वस्तु व्यज्यते ॥ १२ ॥

विवर्त्तयन्निति । मदो मद्यविकारो दानं च । मदो मद्यो मदानयोरिति विश्वः । तेन कलुषीकृते व्याकुलीकृते दृशौ विवर्त्तयन् घूर्णयन् करेण पाणिना शुण्डादण्डेन चाहताया क्षितौ भूमौ कृतो भैरवा-

प्रसेनजिद्गज इव गैरिकारुणः ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरविरलमम्बु विन्दुभि
र्गवेषणः परिणतदाड़िमारुणैः ।
स मत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतै
र्बभौ चिरन्निचित इवासृजां लवैः ॥ १४

ससम्भ्रमञ्चरणतलाभिताड़न
स्फुटन्मही विवरवितीर्णवर्त्मभिः ।
रवेः करैरनुचिततापितोरगं
प्रकाशतां शिनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥

दैवोभयङ्करध्वनिर्येन सः क्रोधाताम्रस्थानं करेण क्षितिं माभिहत्यर्थः । क्रुधा क्रोधेन अतिलोहिनी अतिलोहिताम् । वर्णा दनुदात्तात्तोपधातोन इति विकल्पात् ङीप् तकारस्य च नकारः । तद्दं वपुर्दधत् प्रसेनजिन्नाम राजा गैरिकारुणोधातुरक्तोगज इवा भूत् तद्वदेवास्यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सकुङ्कुमैरिति । स मविमौलवेणुपोनाम राजा सकुङ्कुमैः सहवर्णकुङ्कुमकाश्मीरजद्रवैरित्यर्थः । अतएव परिणतदाडिमारुणैः परिपक्वदाडिमबीजरक्तैरम्बुविन्दुभिः क्रोधसात्त्विकैः स्वेदविन्दुभिरित्यर्थः । मत्सरेणान्तः संरम्भेणाल्पत्वोरेण स्फुटितात्त्वग्भेदात् वपुषो विनिःसृतैरसृजां लवैः रक्तविन्दुभिरविरलैरनन्तरं निचितोव्याप्त इव चिरं बभौ । उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

ससम्भ्रममिति । शिनिः सात्यकेः पितामहः ससम्भ्रमं ससत्वरं चरणतलाभिताड़नेन पादतलाभिघातेन स्फुटन्त्याद्दलन्त्या महा विवरैः छिद्रैः वितीर्णमर्पितं भिर्दत्तमार्गैस्तनुमवरणैरित्यर्थः । रवेः करैः अनुचितं पूर्वमपरिचितमिदं यथा तथा तापिताः सन्तापं गमिताः

प्रतिक्षणं विधुवति शारणे शिरः
शिखिद्युत: कनककिरीटरश्मय: ।
अशङ्कितं युधमधुना विशल्लमी
क्षमापतीनिति निरराजयन्निव ॥ १६ ॥
दधौ चलत्पृथुरसनं विवक्षया
विदारितं विततबृहद्भुजालतः ।
विदूरथ: प्रतिभयमास्यकन्दरं
ज्वलत्फणाधरमिव कोटरन्तरु: ॥ १७ ॥

उरगा यस्मिन् तत् रसातलं प्रकाशतां प्रकटत्वमनयत् । अत्र मही-विदारणेन रसातलस्य स्फुटत्वात् प्रवेशतापकाशनैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः पादाहननैरमात्रेणैव तीव्रतां भजति कोऽपीति ध्वनिः ॥ १५ ॥

प्रतीति । शारणे नाम राज्ञि प्रतिक्षणं शिरो विधुवति कोपात् कम्पयति सति । धुवतीदादिकात्कुटः प्रत्ययः ... दिना धवडादेशः । शिखिवत् द्योतन्त इति शिखिद्युतोऽग्निप्रभाः । किन्तु कनककिरीटरश्मयो नीराजनकर्तारः अमी भूपाः अधुना अशङ्कितं निःशङ्कं युद्धमासीनम् । ... इत्यमरः । विशन्तीति क्षमापतीनिव राज्ञः नीराजयन्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा । नीराजना ... इत्यागमः ॥ १६ ॥

दधाविति । वितते विस्तृते भुजे लते इव यस्य स विदूरथो नाम राजा । विवक्षया किमपि वक्तुमिच्छया विदारितं व्यात्तं ... चलन्ती पृथुर्महती रसना जिह्वा यस्मिन् तत् । रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः । प्रतिभयं भयङ्करमास्यं कन्दरमिवास्यकन्दरम् । दरी तु कन्दरो वा स्त्रीत्यमरः । ज्वलन्तः फणाधराः फणिनो यस्मिन् तत् कोटर-

समाकुले सदसि तथापि विक्रिया
मनोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
घनाम्बुभिर्बहुलितनिम्नगाजलै-
र्जलन्न हि व्रजति विकारमम्बुधिः ॥ १८ ॥
परानमी यदपवदन्त आत्मनः
स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।
निनाय नो विकृतिमविस्मितः स्मित-
म्मुखं शरच्छशधरमुग्धमुद्धवः ॥ १९ ॥
निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः

मिव । निष्कुहः कोटरं वा मेत्यमरः । दधौ । श्रौती पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

समाकुल इति । परोदितैः खलवाक्यैः सदसि आस्थाने तथा समाकुले क्षुभितेऽपि मुरभिदो हरेर्मनो विक्रियां क्षोभं नागमत् । तथा हि बहुलितानि क्षोभितानि निम्नगाजलानि यैस्तैर्घनाम्बुभिः मेघोदकैरम्बुधेर्जलं विकारं न व्रजति । यथा वर्षोदकैर्नद्यः क्षुभ्यन्ति न समुद्रस्तद्वदिति । भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १८ ॥

परानिति । अमी खलाः परानन्यानपवदन्ते निन्दन्ति । अपाद्वद इत्यात्मनेपदम् । आत्मनः स्वानि स्तुवन्ति चेति यत् असावसतां खलानां स्थितिः प्रकृतिरिति इति मत्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालङ्कारिकाः । विस्मितो न भवतीति अविस्मितोऽद्भुतफलाभावैर्विस्मयं न गत उद्धवः स्मितं सस्मेरम् । उभयत्र कर्त्तरि क्तः । अतएव शरच्छशधरमुग्धं शरदिन्दुसुन्दरमित्युपमा । मुखं विकृतिं न निनाय न प्रापयामास । न हि महतां निन्दास्तुतिर्वा विकारकारणमिति भावः ॥ १९ ॥

निराकृत इति । तत्र सदसि इतीत्थं प्रकोपिभिरतिमन्युभिः यदुभिः

स्वयं शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।
मुरद्विषः स्वनितभयानकानक-
बलं क्षणादथ समनह्यताजये ॥ २० ॥
मुहुः प्रतिस्खलितपरायुधा युधि
स्थवीयसीरचलनितम्बनिर्भराः ।
अदंशयन्नरचितशौर्यदंशना
स्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥
दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे

विद्विषां सभे चरे। चपलमेधरः स्वयं दूतमरः। निराकृते धिक्कृते शनैर्गतवति गच्छति सति। सागसोऽपि दूतस्यावध्यत्वादिति भावः। अथ दूतगमनानन्तरं स्वनितेन ध्वनिना भयानकाः भयङ्कराः आनकाः पटहा यस्मिन् तत् मुरद्विषो बलं क्षणादाजये युद्धाय समनह्यत सन्नद्धम् ॥२०॥

मुहुरिति। वृष्णिभूभृतो यादवनरेन्द्राः मुहुरसकृद्युधि प्रतिस्खलितपरायुधाः भग्नप्रतिपक्षायुधाः स्थवीयसीः स्थूलतराः परात्रमानुरूपमनक्षं वतीरित्यर्थः। स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वस्य गुण लोपौ। अचलनितम्बनिर्भराः अद्रिकटकनिविडाः अन्तःसारवतीरित्यर्थः। अरचितमप्रकटं शौर्यमेव दंशनं वर्म यासां तास्तनूर्देहान् अयं नय इति वर्मधारणं नीतिरेव हेतोर्न तु भयादिति भावः। अदंशयन् अवर्मयन्। दंशेरनुदात्तेत्त्वात्परस्मैपदं चिन्त्यमित्याहुः। स्वतएव महाभटाः संवर्मयन्ति सदस्यात्मने सज्जतीत्यमी। अदंशते दंशयते इत्याहे पदपङ्क्तिर्मत। केचित्तु चुरादिषु पठन्ति। अत्र साभिप्रायविशेष्यत्वात् परिकराङ्कुरालङ्कारः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहा इति। मद्विपभरतामैदुर्यवतां पक्षीसुतां राज्ञां कुम्भ-

रणप्रवादुपचयमाशु बिभ्रति ।
महीभुजामहिमम्हतान्न सम्ममु
र्मुदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः ॥ २२ ॥
सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिन-
स्तुरङ्गिणोजयनयुजश्च वाजिनः ।
त्वरायुजः स्वयमपि कुर्वतोन्नृपाः
पुनःपुनस्तदधिकृताननत्वरन् ॥ २३ ॥
युधे परैः सह दृढबद्धकक्ष्यया

क्षितीति रणप्रवात् युद्धश्रवणात् आशु शीघ्रं उपचयं वृद्धिं बिभ्रति बिभ्राणे वपुषि अपरैरन्यैः स्वयं स्वयमपि दुर्वहत्वात् दुर्भरा मुदः सन्तोषाः अन्तरा न संममुस्तदन्तरे बहिः कञ्चुकाश्च न सममुः न मान्ति स्म नावर्त्तन्तेत्यर्थः पूर्वत्र आधेयाधिक्यादुत्तरत्राधाराधिक्यादिति विवेकः अत्र। मुदां कञ्चुकानां च प्रकृतानामेव विशेषणसाम्यादौपम्यगम्यतायां केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ २२ ॥

*सकल्पनमिति । द्विरदगणं सह कल्पनया सकल्पनं यथोचित सन्ना*हवर्हितम् कल्पना सज्जना समा इत्यमरः । वरूथोऽस्य गुप्तिरेषामस्तीति वरूथिनो रथान् । रथगुप्तिर्वरूथो ना इत्यमरः । तुरङ्गिणोऽश्वयुक्तान् वाजिनोऽश्वान् जयनयुजः पल्ययनादि सन्नाहयुक्तान् । अश्वादादिभ्यः किम् । जयनः स्यात्तुरङ्गादि सन्नाहे विजयेऽपि चेति विश्वः । स्वयं त्वरायुजः त्वरायुक्तान् स्वतः कुर्वतोऽपि स्वतएव त्वरया कर्माणि कुर्वाणानपीत्यर्थः तदधिकृतान् हस्त्यादिषु नियुक्तपुरुषान् नृपाः पुनः पुनरत्वरन् त्वरयन्ति स्म तेषां तथा रणौत्सुक्यादिति भावः । त्वरतेर्णौ घटादित्वात् ह्रस्वः त्वर संभ्रमे दकारस्य आमित्यभ्यासस्याकार ॥ २३ ॥

युधे इति । अथ परैः सह युधे युद्धाय दृढबद्धा कक्ष्या मध्यबन्धनं

कलक्वणन्मधुपकुलोपगीतया ।
अदीयत द्विपघटया सवारिभिः
करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः
समुल्लसत्तनुपरिधानसम्पदः ।
रणैषिणाम्पुलकभृतोऽधिकन्धरं
ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

मनोहरैः प्रकृतिमनोरमाकृति

घस्राक्तया । घटा हस्तिकायां स्यात् काञ्च्यां मध्येभबन्धने इति विश्वः । अन्यत्र दृष्टोद्योगवेल्यर्थः । कलं क्वणता मधुप कुलेनालिगणेनोपगीतया बन्दिमागधस्तुतया चेति गम्यते । द्विपघटया कलौ स्वयं सवारिभिः सोदकैः करोदरैः पुष्कराग्रैः पार्थिवानाम् अक्षयमपरिमितं दानं मदः अदीयत दानं द्रव्यं चादीयत दत्तम् । अत्र प्रस्तुतगजघटाविशेषण-साम्येनाप्रस्तुत दानकर्तृ प्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ २४ ॥

सुमेखला इति । शोभना मेखला बन्धनरज्जुश्च काञ्चीच यासां ता सुमेखलाः । मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैल नितम्बयोरिति विश्वः । सिततरैर्दन्तैर्त्सरुप्रदेशैर्दन्तैश्च चारवः उल्लसन्त्यः तनवः सूक्ष्माः परिधानसम्पदः कोशसम्पदो वस्त्र सम्पदश्च यासां ताः पुलक-भृतः कायाभृतः रोमाञ्चधारिणश्च सदसिलताः चारुखड्गा वल्यः प्रिया इव रणैषिणां रणाकाङ्क्षिणां कन्धरास्वधिकन्धरं स्कन्धदेशम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ललम्बिरे लम्बाहन्त्यर्थः । स चैवः श्लिष्टोपमा वा मतभेदात् ॥ २५ ॥

मनोहरैरिति । अथ प्रकृतिमनोरमाकृतिः स्वभावसुन्दर मूर्तिः स-मितिषु युद्धेषु भीमं दर्पणं यस्य सभोमदर्पमनोहर जिह्मर्मनोहरैः मन-

न्निषादिभिर्विदितयताङ्कुशक्रियैः ।
गजाःसकृत्करतललोलनालिका
हतामुहुः प्रणदितघण्टमाययुः ॥ २५ ॥
सविक्रमक्रमणचलैरितस्ततः
प्रकीर्णकैः क्षिपत इव क्षितेरजः ।
व्यरंसिषुर्न खलु जनस्य दृष्टय
स्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ २६ ॥
चलाङ्गुलीकिसलयमुद्गतैः करै

मास्त्वेदित्यर्थः अतएव विदिते यताङ्कुशक्रिये यतयाताख्ये पदाङ्कुशकर्मणी यैस्तैः । पादकर्म यत प्रोक्तं यातमङ्कुशवारणमिति हलायुधः । निषादिभिर्यन्तृभिः प्रचोदिताः प्रेरिता गजाः सकृदेक वारमेव करतललोलाभि स्ताडितचलिताभिर्नालिकाभिरन्त र्नाडिकाभिर्हतास्ताडितास्तथापि मुहुः प्रणदिता अव्यक्तं ध्वनन्तो घण्टा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथायुः मस्मात्तमागताः । स्वभावोक्तिः ॥ २५ ॥

सविक्रमेति । सविक्रमेण पादविन्यासविशेषेण क्रमणेन गमनेन चलैः प्रकीर्णकैश्चामरैः । चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । क्षिते रजः खुरोद्धतमित्यर्थः क्षिपतो निरस्यत इव स्थितादित्युत्प्रेक्षा । अ भिनवभाण्डभारिणः प्रत्यग्राभरणधारिणः । साश्वाभाण्डमश्वाभरण मित्य मरः । तुरङ्गमात्तुरङ्गमेभ्यः । जातावेकवचनम् । जुगुप्सा विरामप्रमा दार्थानामपादानमित्यपादानत्वम् । जनस्य दृष्टयो न व्यरंसिषुर्न विरता खलु । रमेर्लुङि व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपदं यमरमन मातां सक्चेति सगिडागमौ इट ईटीति सिचो लोपः ॥ २६ ॥

अथ द्विपेभ्यःकल्पमाह । चलेत्यादि । स्फुट हत कर्णताड कर्णता ड यथा तथा द्विपघटया कर्त्या चलाङ्गुल्य एव किसलया यस्मिन् क

रन्त्यत स्फुटक्षतकर्णतालया ।
मदोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः
कलस्वरम्मधुपगणैरगीयत ॥ २७ ॥
असिच्यत प्रशमितपांशुभिर्मही
मदाम्बुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।
अवाद्यत श्रवणसुखं समुन्नम
त्पयोधरध्वनिगुरु तूर्यमाननैः ॥ २८ ॥
उदासिरे पवनविधूतवासस
स्ततस्ततोगगनलिहश्च केतवः ।
यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं
व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥ २९ ॥ विशेषकम् ॥

र्णि त तत्पोद्गतैः करेंद्रैरन्वतात कार्णतालैः । भावेऽलट् । तथा मदो-
दकेन द्रवासार्द्रासु कटभित्तिषु गण्डस्थलेषु सङ्गिभिरासक्तैः मधुपगणै-
र्भ्रमरगणैः कलस्वरं मधुरस्वरमगीयत गीतम् । भावे । लङ् ॥ २७ ॥

असिच्यतेति । धृतौ नवौ पूर्णकुम्भौ शिरःपिण्डकलशौ यया
तया द्विपघटया कर्त्र्या । कुम्भौ घटेभमूर्द्धांशावित्यमरः । प्रशमितपांशु-
भिर्मदाम्बुभिर्मही असिच्यत सिक्ता । आननैर्मुखैः करणैः श्रवणयोः
सुखयतीति सुखं सुखकरम् । सुखहेतौ इदं सुखमिति द्रव्यार्थे
समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुरु उद्यम्मेघगर्जितगम्भीरं तूर्यं अवाद्यत ।
वादितम् । स्वसुखं इवाऽरेय तूर्यं समादित मित्यर्थः ॥ २८ ॥

उदासिरे इति पवनेन विधूतवाससः कम्पितपटाः गगनलिहोऽभ्रं-
लिहाः केतवो ध्वजाश्च ...
रिपुं रिपुं प्रति । अाभिमुख्येऽव्ययीभावः ।

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
प्रभूततान्दधति बले चलत्यपि ।
पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
सरित्पतिर्न हि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
धियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
जनोजरन्महिषविषाणधूसराम् ।
पुरः पतत्परबलरेणुमालिनी
मलञ्चयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

यतादेयः । शार्ङ्गिणः पुरोऽग्रे स्वयं मङ्गलं व्यधीयत विहितम् । अत्र श्लोकद्वये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्यात् प्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

नेति । प्रभूततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्रतिष्ठमानेऽपि असौ निवेशभूः सेनानिवेशभूमिः शून्यता रिक्ततां नागमत् । तथाहि युगावधौ युगान्ते पयसि भुवमभिद्रवत्यभिप्लवमाने सति सरित्पतिः समुद्रो रिक्ततां न समुपैति हि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

धियासितामिति । अथ मधुभिद्धरिरेव विवस्वान् तेन धियासितां यातुमिष्टां जिगमिषिताम् । यातेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । पततोऽभिधावतः परबलस्य शत्रुसैन्यस्य रेणून्मलते धारयतीति तन्मालिनी । मलतेर्णिनि-प्रत्ययः । अतएव जरतो वृद्धस्य महिषस्य विषाणवद्धूसरां धूम्रां पुरोऽग्रे दिशमभितो धूमोऽस्याः सञ्जातस्तामभिधूमितामिव जनो लोकोऽलञ्चयत् । मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोत्थापिताऽभिधूमितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः । यथाहुः अङ्गारिणी दिवसविरहयुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । धूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।
यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विष
द्बलानकध्वनिरुदकर्षयन्मनः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपता
मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला
द्विषाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामिति । उदिता उत्पन्ना गुरुर्गभीरा प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिर्यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वसैन्यतूर्यघोषः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां मनो नोदकर्षयत् नाचकर्ष । कर्षिरयं स्वार्थे ण्यन्तः । यथा पुरोऽग्रे समरसमुद्यते समरोद्युक्ते द्विषद्बले शत्रुसैन्ये ये आनकाः तेषां ध्वनिरुदकर्षयत् एतेनैषां वीरस्वाभाव्यं महोत्साहश्चोक्तः । अत्र भयङ्करस्यापि परसैन्यघोषस्योत्साहजनकत्वं महावीरेषु न विरुध्यत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः भीरुष्वेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तौ विशेषोक्तिरित्युभयसंकरः इत्युक्तं विषमभेदश्चेति सङ्करः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति । हरिर्वरो यस्याग्रे स हरिवरः । वरो जामातृ वर्ययोरिति विश्वः । तस्याग्रतः सरतीत्यग्रतःसरः पुरोऽग्रेऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवो यथा यथा यावद्यावत्समीपतामासन्नतामुपागमत्, तथा तथा तावत्तावत् द्विषतां चमूर्जनीव वधूरिव । जनी सीमन्तिनी वधूरिति विश्वः । चेतसा मुदाकुला आनन्दाविष्टा हृषितवपुः रोमाञ्चिताङ्गी । हृषे र्लोमसु इतीडागमः । अजनि जाता । जनेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण्प्रत्ययः वधूवरसमागमवत् प्रतिद्वन्द्विसमागमो महोत्साहकरो वीराणामित्युपमार्थः ॥

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः
प्रभूततान्दधति बले चलत्यपि।
पयस्यभिद्रवति भुवं युगावधौ
सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥
यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता
जनोजरन्महिषविषाणधूसराम्।
पुरः पतत्परबलरेणुमालिनी
मलक्षयद्दिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

शत्रुतापः। शार्ङ्गिणः पुरोऽग्रे स्वयं मङ्गलं व्यधीयत विहितम्। अत्र श्लोकद्वये प्रस्तुतद्विपघटाविशेषणसाम्याद् प्रस्तुतमङ्गलाचरणपरपुरन्ध्रीप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३९ ॥

नेति। प्रभूततां भूमानं दधति दधाने बले सैन्ये चलति प्रतिष्ठमानेऽपि असौ निवेशभूः सेनानिवेशभूमिः शून्यता रिक्ततां नागमत्। तथाहि युगावधौ युगान्ते पयसि भुवमभिद्रवत्यभिप्लवमाने सति सरित्पतिः समुद्रो रिक्ततां न समुपैति हि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४० ॥

यियासितामिति। अथ मधुभिद्धरिरेव विवस्वान् तेन यियासितां यातुमिष्टां जिगमिषिताम्। यातेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः। पततोऽभिधावतः परबलस्य शत्रुसैन्यस्य रेणून्मलते धारयतीति तन्मालिनी। मलतेर्णिनि प्रत्ययः। अतएव जरतो वृद्धस्य महिषस्य विषाणवद्धूसरां धूम्रां पुरोऽग्रे दिशम् अतोधूमोऽस्याः सञ्जातस्ताम् अभिधूमितामिव जनो लोकोऽलक्षयत्। मधुभिद्विवस्वतेति रूपकोत्थापितायादिशि धूमितत्वोत्प्रेक्षेति सङ्करः। यमाहुः अङ्गारिणी दिग्विनिर्मुक्ता यस्या रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। धूमिता यास्यति यां दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाय ताः स्युरिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतिः
श्रुतस्तथा न निजमृदङ्गनिस्वनः ।
यथा पुरःसमरसमुद्यतद्विष-
द्बलानकध्वनिरुदकम्पयन्मनः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपता-
मुपागमत्स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला
द्विषाञ्चमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

मनस्विनामिति । उदिता उत्पन्ना गुरुर्गम्भीरा प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिर्यस्य सः निजमृदङ्गनिस्वनः स्वसैन्यतूर्यघोषः श्रुतः सन् तथा मनस्विनां मनो नोदकम्पयत् नाचकम्पे । कम्पिरयं स्वार्थे ण्यन्तः । यथा पुरोऽग्रे समरसमुद्यते समरोद्युक्ते द्विषद्बले शत्रुसैन्ये ये आनकाः तेषां ध्वनिरुदकम्पयत् एतेनैषां वीररसस्थायी महोत्साह उक्तः । अत्र भयङ्करस्यापि परकीयानकध्वनेः कम्पजनकत्वं महावीरेषु न विरुध्यत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः मीलितौ तत्त्वपि यथासुलक्ते विशेषोक्तिर्विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विभावनेति सङ्करः ॥ ४२ ॥

यथा यथेति । हरिर्विष्णोजामातेव हरिवरः । वरो जामातृ वर्ययोरिति विश्वः । तस्याग्रतः सरतीत्यग्रतःसरः पुरोऽग्रे सरः । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः । स पूर्वोक्तः पटहरवो यथा यथा यावद्यावत्क्रमेण समीपतामगमत् । तथा तथा तावत्तावत् द्विषतां चमूः सैन्यं कर्त्री । जनी सीमन्तिनी वधूरिति विश्वः । चेतसा मुदाकुला आनन्दाधिका हृषितवपुः रोमाञ्चिताङ्गी । हृषेर्लोमस्विति इडागमः । अजनि जाता । जनेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण्प्रत्ययः वधूवरसमा-गमवद्युद्धसमागमो महोत्सव इति वीररसस्थायिभावादुपमालङ्कारः ।

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः
समीरणभ्रमितपरागरूषिता।
व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृति
र्विदूरतः प्रतिबलकेतनावलिः॥ ४४॥
क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधिति
प्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना।
भयङ्करा भृशमपि दर्शनीयतां
ययावसावसुरचमूश्च भूभृताम्॥ ४५॥
पयोमुचामभिपततान्दिवि द्रुतं
विपर्य्ययः परित इवातपस्य सः।

तेन सैन्ययोरन्योऽन्य सन्नद्धत्वप्रकाशिनौ प्रस्थाश्वसित रासीदिति व्यज्यते॥४३॥

प्रसारिणीति। ततः अवतारानन्तरं सपदि अविलम्बेन नभस्तले प्रसारिणी व्याप्ता समीरणेन वायुना भ्रमितेन परागेण रूषिता रूक्षीकृता अत एव प्रलयजाया कल्पान्तप्रादुर्भूतया कालिकाया मेघपङ्क्त्या आकृतिरिवाकृतिर्यस्याः। सा। प्रतिबले प्रतिपक्षसैन्ये केतनावलिर्ध्वजपङ्क्तिर्विदूरतो दूरादव्यज्यत। प्रत्यदृश्यतेत्यर्थः उपमालङ्कारः॥४४॥

क्षणेनेति। प्रतिमुखान्यभिमुखानि तिग्मदीधितेः सूर्यस्य प्रतिप्रभाभिः प्रतिफलितदीधितिभिः स्फुरद्भिर्देदीप्यमानैरसिभिः खड्गैः दुःखं यथा तथा दुष्करं दर्शनं यस्याः सा दुर्दर्शनेत्यर्थः। असावसुरचमूर्दानवसेना क्षणेन च भूभृतां क्षितिभृतां भृशं भयङ्करोऽप्यतिभयङ्करापि। भेषणिँ भयेषु काञ्च इति मनु-प्रत्ययः। दर्शनीयतां मनोहरतामिति विरोधः। दर्शनविषयतां यया इत्यविरोधः अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः॥४५॥

पयोमुचामिति। यथाद्दर्शनाद्दर्शनानन्तरं समविषमेषु निम्नो-

समक्रमः समविषमेष्वथ क्षणा-
त्क्ष्मानलानिलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥
ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत्
तनूदरस्थितभुवनत्रयस्य तत् ।
विशालतान्दधति नितान्तमायते
वनन्द्विषाम्मधुमथनस्य चक्षुषि ॥४७ ॥
भृशस्विदः पुलकविकासिमूर्त्तयो
रसाधिके मनसि निविष्टसाध्वसाः ।

एतेषु समक्रमस्तुल्यसञ्चारः सजलजलराशिः सैन्यसागरः दिवि क्षोणि भूतममितततामभिधास्यतां पयोमुचां सम्बन्धी व्यानमस्य विपर्ययः क्षा- देव परितः समतात् समानतं भूतलं व्यानशे । समु व्याप्तौ सतत्वादेरि- त्यभ्यासदीर्घः अश्नोतेश्चेति नुमागमः । उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

ममाविति । पुरोऽग्रे क्षणमिव पश्यतः सपदामं विलोकयतः । तत- नोरोरात्मालङ्कारे तनौ क्षोदीयस्युदरे कुक्षौ स्थितं भुवन त्रयं यस्य तस्य मधुमथनस्य हरेः सम्बन्धिनि विशालतां वैपुल्यं दर्शनं दधाने नितान्तमायते दीर्घे द्वाभ्यामपि चक्षुषि महत् द्विषां बलं ममौ मातं । अथ- णीयस्यादेः स्वरवधे दैवतां परिविच्छेदेत्यर्थः । क्षोदीयस्यपि कुक्षौ भुवनत्रयं परिच्छिन्दतः हरेरिति महति चक्षुषि दर्शनपरिच्छेद- श्चिदाविति भावः । अत्र भुवन मयादिश्रयाधारस्य हरेरसामान्यात्मे- दसाधेरस्य वचनासामा आधिकारद्वारो व्यङ्ग्यते ॥ ४७ ॥

भृशेति । स्विन्नपक्ष्मोत्थस्वेदबिन्दुर्विततभावः स्वेदिरेनेति निष्ठा । गाढं दत्ताः गुणोदये पुरस्कृते रतौ च रसातिशयः मर्दिद भवं स्विः । प्रस्वेदोति अर्दास्विदः । किञ्च । पुलकविकासिमूर्त्तयो रोमाञ्चोद्भिन्न- गात्राः रसः वीरः शृङ्गारश्च तेनाधिके विभ्रेरे मनसि नि-

विसारितामजिहत कोकिलावली
मलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ॥ ५७ ॥
शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी
मुधा मृधे मृषत युवान एव मा।
बलोद्धतन्धवलितमूर्द्धजानिति
ध्रुवञ्जनाञ्जरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥
सुसंहतैर्दधदपि धाम नीयते
तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयम्परैः।

मदहेतुत्वादिति भावः तदुक्तं महाभारते। स्त्रियोऽलङ्कारेण तुष्यन्ति गावः स्वच्छन्दचारतः। कुञ्जराः पांशुवर्षेण ब्राह्मणाः परनिन्दयेति। दिगन्तधाम्नवो मेघाः सैन्यरजोमेलनाद्धूम्रीबभूवुरित्यर्थः। अत्र दिगन्तेषु च दन्तिस्तन्मदलक्षणात् घनस्तनस्तुषर्षिसावयवरूपकं सप्तमिव सप्तमिति श्लिष्टपरम्परितमिति सङ्करः। अजिहतेति ओहाङोलङि श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अदभ्यस्तादित्यदादेशः ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरिति। अमी युवानः अलिकुलकोमलैः शिरोरुहैः मुधा मृधे। मृध इति युद्धपर्यायेऽमरः। मा मृषत न म्रियन्ताम्। म्रियतेर्लुङि न माङ्योगे इत्यडभावः। उश्चेति सिचः कित्त्वात् गुणः। तृतीयमाद्योऽप्येतदर्थः बलोद्धतं रजः कर्तृ धवलितमूर्द्धजान् धूलीकृतकेशान् जनान् जरत इवाकरोत् वृद्धानिवाकरोदित्यर्थः। ध्रुवमि- त्युत्प्रेक्षायाम् अनेनसन्ध्यावधारणार्थं स्नातेन यौवनकामम्। जरी- भूतेश्यवाचपे इति शिवः। प्रथमाः एवंरोद्धोजोऽभोक्षौ स्वरसन्धान- करः। जीर्यतेरयमिति शतृ प्रत्ययः ॥ ५८ ॥

सुसंहतैरिति। धाम तेजो दधदपि दधानोऽपि तेजस्वी अपीत्यर्थः। इतरेभ्यः सुसंहतैः सुघटितैः परैरैक्यमतैरेव बहुभिः तिरस्कृतिं नी-

यतः क्षितेरवयवसम्पदोऽणव-
स्त्विषान्निधेरपि वपुरावरीषत ॥ ५९ ॥

द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमा-
तलोल्लसद्बहुलरजोऽवगुण्ठितम् ।
युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जग-
त्पयोनिधेर्जल इव मग्नमाबभौ ॥ ६० ॥

समुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो
रजस्वलाः परिमलिताम्बरश्रियः ।
दिगङ्गनाः क्षणमविलोकनक्षमाः
शरीरिणां परिहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

यते । अर्धंध्ययं निश्चितम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतः यतः अणवः सूक्ष्माः क्षितेरवयवसम्पदो रेणुसमूहाः त्विषां निधेः सूर्यस्यापि वपुरावरीषत आच्छादितवन्तः । वृङोऽलुङि इटोऽवेति । इटो दीर्घः । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५९ ॥

द्रुतेति । द्रुतं शीघ्रं द्रवतां धावतां रथानां चरणैश्चक्रैः क्षतात् क्षुण्णात् क्षमातलादुल्लसता प्रसृता बहुलेन सान्द्रेण रजसावगुण्ठितमा-च्छादितं जगद्युगक्षयक्षणे कल्पान्तकाले निरवग्रहे निर्मर्यादे पयो-निधेर्जले मग्नमिवाबभावित्युत्प्रेक्षा । ६० ॥

समुल्लसदिति । समुल्लसन्ती दिनकर एव वक्त्रं तस्य कान्तिर्यासां ताः र-जोभिर्धूलिभिः रज आर्तवं च तदस्त्यासामिति रजस्वलाः । रजः कन्यार्तव-योरित्यमरः ... । भूमि मूर्च्छा ... । परिमलिताः परितः संछादिताः अम्बरश्रियः अम्बरं वस्त्रं च यासां ताः क्षणमविलोकनक्षमा विलोकनानर्हा. दिग

निरीक्षितुं वियति समेत्य कौतुका-
त्पराक्रमं समरमुखे महीभृताम्।
रजस्ततावनिमिषलोचनोत्पल-
व्यथाकृति त्रिदशगणैः पलाय्यत॥ ६२॥
विषङ्गिणि प्रतिपदमापिबत्यपो
हृताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि।
शनैःशनैरुपचितपङ्कभारिकाः
पयोमुचः प्रययुरपेतवृष्टयः॥ ६३॥

एवाङ्गनाः दिगङ्गनाः शरीरिणां प्राणिनां चक्षमीयत्वाच्च परिहर-णीयतामगम्यतां ययुः। तस्मात् मलदूषितं न संविशेदित्यादिनिषेधादिति भावः। श्लिष्टपरम्परितरूपकम्॥ ६१॥

निरीक्षितुमिति। त्रिदशगणैर्देवगणैः समरमुखे रणारम्भे सन्धी-भूतां तेषां पराक्रमं निरीक्षितुं वियति कौतुकात्समेत्य रजस्ततौ रजस्तोमे न निमिषन्त्यनिमिषाणि पक्ष्मपातरहितानि। मिषेः पचाद्यच् कुटादित्वान्न गुणः। तेषां लोचनोत्पलानां व्यथा कृति दुःख-कारिण्यां यथा स्यात्तथा। कृञः क्विप्। पलाय्यत अधावत। भावे परा-पूर्वादयतेर्लङि तङ् उपसर्गस्यायताविति रेफस्य लत्वम्। अत्र लोच-नोत्पलानां व्यथाऽसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः॥ ६२॥

विषङ्गिणीति। विषङ्गिणि विषक्ते अतएव हृताचिरद्युतिनि विर-मिताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि वातकेतौ रजसि प्रतिपदं प्रतिक्षणं पयोऽम्भांसि आपिबत्याकर्षति सति अतएव अपेतवृष्टयो निवृत्तवर्षाः पयोमुचः। उपचिता प्रवर्द्धिताः पङ्कभारिका पङ्कभरणानि येषां ते उपचितपङ्कभारिकाः सन्तः। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् इत्यर्हार्थे ण्वुच्प्रत्ययः अर्हे चात्र कर्तृसामर्थ्यम्। अतएव भाराक्रान्तैः शनैः श-

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्त्तिभि
र्वियद्गतैरनधिगतानि लेभिरे
चलच्चमूतुरगखुराहतोत्पत
न्महीरजः स्नपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥
गजव्रजाक्रमणभरावनम्रया
रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।
नभस्तलं बहुलतरेण रेणुना
ततोऽगमत्त्रिजगदिवैकतां स्फुटम् ॥ ६५ ॥
समस्थलीकृतविवरेण पूरिता

मत्ताः माद्याः । अत्र मदोदका मदधाराभि मग्नत्वेऽपि तद्भवमोक्ते- रतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

नभोनदीति । नभोनदीव्यतिकरैराकाशगङ्गावगाहैर्धौत- मूर्त्तिभिः क्षालिताङ्गैः वियद्गतैः खेचरैः ऐरावतादिदिग्गजैः रनधिगतानि अप्राप्तपूर्वाणि चलन्त्याश्चमूतुरगखुराहतम् उत्पतद्यन्मही- रजस्तेन स्नपनं धूलिस्नानं तेन सुखानि लेभिरे । कुञ्जराः पांसुस्नानप्रियाः । अत्रापि दिग्गजानां रजःस्नपनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६४ ॥

गजेति । गजव्रजानामाक्रमणभरेण पादन्यासभारेणावनम्रया भुवा यद- खिलं रसातलं पातालमानशे व्याप्तम् । ततः तत्र नभस्तलं बहु- लतरेण रेणुनानशे तत एव त्रिजगत् एकत्वम् । तदित्यर्थः- आदिना एकाकारे त्रिभुवनेऽवस्थानम् । एकतां भुवोऽपि सिद्धानमत ।- स्फुटं भवतामुत्प्रेक्षायाम् ॥ ६५ ॥

समेति । समस्थलीकृतानि विवराणि निम्नस्थानानि येन तेन रज-

महीभृतामखिलरजसा महागुहाः ।
रहस्त्रपाविधुरवधूरतार्थिनां
नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥
गते मुखच्छदपटसादृशीं दृशः
पथस्तिरोदधति घने रजस्यपि ।
मदानिलैरधिमधुचूतगन्धिभि
द्विपा द्विपानभिययुरेव रंहसा ॥ ६७ ॥

रजसा पूरिता महीभृतां भूधराणां महागुहाः । रहो रहसि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्रपया विधुराणां विक्लवानां वधूनां रतं सुरतमर्थयन्त इति तदर्थिनां नभःसदां सुराणाम् उपकरणीयतां उपकारकत्वं ययुः तासां रजःपूरणात् सामन्धकरणत्वादिति भावः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यनीयर् कर्तर्यर्थे । अत्र रजःपूरणस्य विशेषणगत्योपकारकहेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदस्तथोपकारकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सङ्करः ॥ ६६ ॥

गत इति । छाद्यतेऽनेनेति छदः मुखस्य छदो मुखच्छदः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति ह्रस्वः । स चासौ पटश्च तत्सादृशीं तत्सादृश्यम् । ब्राह्मणादित्वात् । ष्यञ्प्रत्यये षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् स च ष्यञः पितकरणादीकारो बहुलमिति सामान्यवचनादेकलिङ्ग । गते प्राप्ते । गजानां युद्धपूर्वकाले मुखावरणकारणात् तत्सदृशे घने सान्द्रे रजसि दृशो दृष्टेः पथो मार्गान् तिरोदधति छादयति सत्यपि । अधिमधौ अधिकमकरन्दस्य चूतस्येव गन्धो येषां तैः । उपमानाच्चेति गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं तु व्यभिचारि । मदानिलैरभिमानैर्द्विपा गजा द्विपान् गजान् प्रति रंहसा वेगेनाभिययुरेव । अत्र तिरोहितदृष्टेरभियानं विरोधस्य मदानिलैः परिहारादविरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६७ ॥

मदाम्भसा परिगलितेन सप्तधा
गजाञ्जनः शमितरजश्चयानधः ।
उपर्य्यवस्थितघनपांशुमण्डला
नलोकयत्ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीभृतः श्रीभृत
स्तन्वन्तः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामभिः ।
वर्षन्तः शममानयन्नुपलसत् शृङ्गाररेखायुधाः
काले कालियकायकालवपुषः पांशून् गजाम्भोमुचः

मदाम्भसेति । सप्तधा । करात् कटाभ्यां मेढ्रान्नेत्राभ्यां च मदस्रुतिरिति । पालकाप्ये । सप्तभिः स्रोतोभिः परिगलितेन स्रुतेन मदाम्भसा अधः शमितोरजश्चयोयैस्तान् उपर्य्यवस्थितानि तथैव स्थितानि घनानि सान्द्राणि पांशुमण्डलानि पूर्वोत्थरजः पुञ्जा येषां तान् गजान् जनो लोकस्तता उपरि विततः पटमण्डपा येषां तानिवेत्युत्प्रेक्षा । अलोकयत् ॥ ६८ ॥

अन्यूनेति । अन्यूनोन्नतयोऽनल्पोच्छ्रायाः अतिमात्रपृथवोऽत्यन्त विपुलाः अतएव पृथ्वीभृतः शैलयोः श्रीभृतः शैलश्रियमाधारिण इति निदर्शनालङ्कारः । कनकावलीभिराभरणहेतुहेमराजिभिः करणैः । सुदाम्ना पर्वतेनैकदिक सौदामन्यो विद्युतः । तेनैकदिगित्यण्प्रत्यये ङीप् । ताभिर्दामभिरिव सौदामिनीदामभिर्विद्युल्लताभिः उपमां सादृश्यं तन्वन्तः । तडित्सौदामिनी विद्युदित्यमरः । अत्रकोपमाध्यासिति सदृशवचनस्यैव निषेधादिष्ट सादृश्याभिधानात् तृतीया । उपलसन्तः शृङ्गाराः सिन्दूरादिमण्डनान्येव रेखा युधानि इन्द्रधनूंषि तेषां ते तथोक्ताः । शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । रेखोल्लेखे ध्रुवे इति च विश्वः । कालियस्य कालियनागस्य कायवत् कालवपुषः कृष्णदेहाः । गजा एव

यातैश्चातुर्विध्यमस्त्रादिभेदा
द्व्यासङ्गैः सौष्ठवाल्लाघवाच्च ।
शिक्षाशक्तिं प्राहरन्दर्शयन्तो
मुक्तामुक्तैरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥
रोषावेशादाभिमुख्येन कौचि-
त्पाणिग्राहं रंहसैवोपयातौ ।
हित्वा हेतीर्मल्लवन्मुष्टिघातं
घ्नन्तौ बाहूबाहवि व्यासृजेताम् ॥ १२ ॥

तारवृन्ता । वामानुगुण्ये स्मरय इत्यमरः ॥ १० ॥

यातैरिति । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीयाः आयुधजीविनः अस्त्रा-जीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः इत्यमरः । आयुधाच्छ चेति छप्रत्ययः । शिक्षाशक्तिमभ्यासपाटवं दर्शयन्तः अस्त्रादि भेदादस्त्रप-त्रास्त्रादिकभेदाच्चातुर्विध्यं यातैः प्राप्तैः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं नैपु-ण्यादिगुणवत्त्वं तस्मात् । उद्गात्रादित्वादञ् प्रत्ययः । लाघवाद्वेगवत्त्वाच्च । इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् प्रत्ययः । व्यासङ्गैरप्रतिषिद्धैः मुच्यन्त इति मुक्तानि शरादीनि न मुच्यन्त इत्यमुक्तानि खड्गादीनि च तैर्मु-क्तामुक्तैरिति द्वन्द्वः । आयुधैः प्राहरन् । स्वभावानुप्रासयो संसृष्टिः ॥ ११ ॥

रोषावेशादिति । कौचिद्योधौ रोषावेशात्क्रोधपारवश्यादाभिमुख्येन रंहसा वेगेनैवोपयातौ मिथः प्रत्यासन्नौ अत एव पाणिं ग्राहमन्योन्यं पाणिं गृहीत्वा । द्वितीयायां चेति णमुल्प्रत्ययः । हेतीः शस्त्राणि हित्वा त्यक्त्वा वैकल्यादिति भावः । हेतिस्तु शस्त्रे ह्वयोरिति केशवः । मल्लवन्मल्लाभ्यां तुल्यम् । तेन तुल्यमिति वति प्रत्ययः । मुष्टिघातं मुष्टिभिर्हत्वा । करणे हन इति णमुल्प्रत्ययः । घ्नन्तौ प्रहरन्तौ । ह-न्तेर्लटः शत्रादेश, कषादित्वादनुप्रयोग । मुष्टिभिर्घ्नन्तावित्यर्थः । बा-

शुद्धाः सङ्गं क्वचिदप्राप्नुवन्तो
दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः ।
अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो
युक्तं चक्रुः सायका वाजितायाः ॥ १३ ॥
आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चै

बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तमिदं युद्धं बाहूबाहवि बाहुयुद्धम् । तत्र तेनेदमिति सरूपे इति बहुव्रीहाविच् कर्मव्यतीहारे । इतीच् प्रत्ययः समासान्तः अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् । तत्र व्यासजेतां व्यतिघ्नन्तौ । कर्तरि कर्मव्यतीहारे इत्यात्मनेपदम् । मल्लवदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १२ ॥

शुद्धा इति । शुद्धा निर्दोषाः । न केषामपि दग्धैर्नोपि च्छिन्नैर्नैरिति निषेधादिति भावः । अन्यत्र सात्त्विकार्थः । क्वचिदपि सङ्गं प्रतिबन्धं न प्राप्नुवन्तः न प्राप्ताः दुर्वारा इत्यर्थः । दूरान्मुक्ता दूरत एव विसृष्टाः । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । शीघ्रतां जवनत्वं दर्शयन्तः । विद्विषां सेनायाः अन्तः अन्तःसेनम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आविशन्तः सेनामध्यं प्रविशन्त इत्यर्थः । सायकाः बाणाः । वाजितायाः पक्षवत्तायाः अश्वत्वस्य च । वाजौ पक्षाश्वयोरिति विश्वः । युक्तमनुरूपं कर्म चक्रुः । एवंविधकर्मणो वाजिनामेव सम्भवादिति भावः । प्रस्तुताभिधायाः प्रकृतपदार्थता सायकेषु वाजितायाः शब्देन प्रकृतस्यैव प्रतीतेः ध्वनिरेवेति न श्लेषालङ्कारः किन्तु शुद्धादिपदार्थपुष्टविशेषणगत्या सायकानां युक्तकारितालिङ्गत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ १३ ॥

आक्रम्येति । मानभाजोऽभिमानवन्तः । वर्द्धैरमतं स्यालेयुद्धं स्या विपक्षमग्रपदभामग्रप्रदेशं आक्रम्यारुह्य नीतवन्तः शिर सम्मुख उस-

रास्वायाथो वीतशङ्कं गिरस्य ।
हेलालोलावर्त्म गत्वानिमर्त्य
न्द्यामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥
रोदोरन्ध्रं व्यश्नुवानानि लोलै
रङ्गस्यान्तर्मापितैः स्थावराणि ।
केचिद्गुर्वीमेत्य संयन्निषद्यां
क्रीणन्ति स्म प्राणमूल्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

सकायं चास्वायारस्य हेलासु युद्धक्रीडासु लोलासु च लोला उत्सुकाः सन्तः अतिमर्त्यं गत्वा अमानुषं युद्धं कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्रा मानुष गम्यमारोहणमार्गं गत्वा सुखेनानायासेन द्यां स्वर्गं मन्दङ्गं गिरिशि-खरादि क्रीडास्थानम् । द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः । आरो-हणात्कृता । युद्धमाना परं गताः स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखा इति मनुस्मरणादिति भावः । यथा कश्चित् कश्चित स्कन्धमूर्द्धारोहण क्र मेण किञ्चिद्दूरारोहमट्टितटादिकमारोहति तद्वदिति प्रकृत विशेषणसा-म्याद्गता समासोक्तिः ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रमिति । केचिद्वीराः गुर्वीं महतीं संयतोयुध एव निषी-दन्त्यस्यामिति निषद्या आपणम् । आपणस्तु निषद्यायां विपणिः । संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप् । एत्य प्राप्य । क्रादिपूर्वादिषः क्तोल्यप् । देहस्यान्तरभ्यन्तरे मापिते परिच्छिन्ने । मातेर्मापीवा ण्य-न्तात्कर्मणि क्तः । अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः । लोलैरस्थिरैः प्राणै-रेव मूल्यैः प्राणमूल्यैरोदसोद्यावा पृथिव्योरन्ध्रमन्तरालं व्यश्नुवानानि व्याप्नुवन्ति । अश्नोतेर्लट् शानजादेश । स्थावराणि स्थिराणि यशांसि क्रीणन्ति स्म स्वीचक्रुरित्यर्थः । अत्र न्यूनं प्राणं ततोऽधिकयश परिवर्तनात् न्यून परिवृत्तिरलङ्कारः । समन्यूनाधिकानां च यदा

शौर्य्योत्साहश्चापि कृत्वावदानं
संग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम् ।
अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुच्चैः
श्लोकन्नाम श्रावयन्ति स्म नग्नाः ॥ १६ ॥

आधावन्तः सम्मुखन्धारितानां
मन्यैरन्यै तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।
वक्षःपीठैरात्मरोरात्मनैव
क्रोधेनान्धाः प्राविशंस्पुष्कराणि ॥ १७ ॥

रिनिमघोभरेत् । घावं यथाधिकन्धनैः भरितमतिरथो मतेति बध-
भान् । १८ ।

मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि
प्रायेणायं व्यक्तमासीद्विशेषः ।
आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्ता
दभ्यावर्ती सम्मुखोयः परोऽसौ ॥ १८ ॥
सह शल्यादङ्गसंसङ्गिनीत्वं
नीत्वा कामङ्गौरवेणावबद्धा ।
नीता हस्तं वञ्चयित्वा परेण
द्रोहञ्चक्रे कस्यचित्स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥

रत्यादिष्वमरः। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति विकल्पादसमासः। आ-त्मना स्वयमेव परमपदं विनेत्यर्थः। प्राविशन् प्रविष्टाः। अत्र कोषा-न्तर्विशेषणगत्या पुष्करप्रवेश हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ १७ ॥

मिश्रीभूत इति। तत्र युद्धे सैन्यद्वयेऽपि मिश्रीभूते मिलिते सति प्रायेणायं विशेषोऽसाधारणधर्मो व्यक्तमासीत्। क इत्याह। पुरस्ता-दग्रे ये पराञ्चः पराङ्मुखाः परेऽपीति भावः। ते आत्मीया स्वपक्ष्या इत्यर्थः। न भीतं न पराङ्वृत्तमिति वधनिषेधस्मरणात्। यः पुरस्ता-दभ्यावर्ती परावर्ती सम्मुखोऽभिमुखः स्वकीयोऽपीति भावः। असौ परः शत्रुरेव इत्यर्थः। मायायुद्धस्य स्वामिद्रोहित्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

सहेति। सह शल्यात्कुशाकारत्वात् कुशीभूत्वाङ्गसंसङ्गिनीत्वमङ्गसम्ब-न्धित्वं नीत्वा। अपुंस्त्वविवक्षायां त्वतलोर्गुणवचनस्येति न पुंवद्भावः। कामं गौरवेणादरेणावबद्धा संयता च कस्यचित्स्वा स्वकीया कृपाणी असिलता। परेणान्येन वञ्चयित्वा प्रतार्य हस्तं नीता स्वायत्तीकृता सती द्रोहं हिंसां व्यभिचारं च चक्रे कृतवती। अत्र प्रकृतकृपाणी-विशेषणसाम्यादप्रकृतस्वैरिणीप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १९ ॥

नीते भेदं धौतधाराभिघाता
दम्भोदाभे शात्रवेणापरस्य ।
सासृग्राजिस्तीक्ष्णमार्गस्य मार्गो
विद्युद्दीप्रः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥
आमूलान्तात्सायकेनायतेन
स्यूते बाहौ मण्डुकश्लिष्टमुष्टेः ।
प्राप्यासह्यां वेदनामस्तधैर्या
दप्यभ्रश्यच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥
भित्त्वा घोणामायसेनाधिवक्षः

नीत इति । शात्रवेण शत्रुणा । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । धौताया उत्तेजिताया धारायाः खड्गधारायाः अभिघातात् भेदं नीते विदारिते अम्भोदाभे मेघश्यामे अपरस्य भटस्य कङ्कटे कवचे । उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः । सहासृग्राज्या सासृग्राजि रक्तरेखया तीक्ष्णमार्गस्य खड्गस्य मार्गो प्रहारो विद्युद्दीप्रस्तडिदुज्ज्वलो लक्ष्यते स्म । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

आमूलान्तादिति । अन्यस्य भटस्य बाहौ आयतेन दीर्घेण साय-केन आमूलान्तात् मूलप्रदेशपर्यन्तमाक्रम्येत्यर्थः । विकल्पादसमासः । स्यूते नीते सति असह्या वेदना व्यथा प्राप्य अतएवास्तधैर्यादुत्क्षिप्तधैर्या-दपि धारयितुमसमर्थादपि मण्डुकवद् दृढश्लिष्टा सदृशा मुष्टिर्यस्य तस्मात्पाणेरस्य फलकम् । फलकोऽस्त्री फलं चर्म खड्गकोशादिरक्ष-ण इत्यमरः । नाभ्रश्यत् नापतत् । अत्र सायकपीडितस्यापि धैर्यातिशयोक्त्या तत्त्वा धैर्याभावरूपकार्यस्य भ्रंशो, मति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गभेदः ॥ २१ ॥

भित्त्वेति । आयसेनायोमयेन शार्ङ्गेऽप्युपमद्यो पत्र पत्र दत्त

स्थूरीपृष्ठो गाढ़ पक्षेण विद्धः ।
शिक्षाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
हर्त्तुं वक्त्रन्नाशकद्दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥
कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टा
न्नाजानेयोदन्तिनस्त्रस्यति स्म ।
कर्म्मोदारङ्कीर्त्तये कर्त्तुकामान्
किं वा जात्याः स्वामिनोह्रेपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन शार्ङ्गपक्षेण बाणविशेषेण घोणा नासा विद्धा। घोणा नासा च नासिकेत्यमरः। अधिघोणं घोणायाम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। विद्धः प्रहृतः। व्यधेः कर्मणि क्तः। ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम्। स्थूरीपृष्ठोऽनधिरूढोऽश्वः शिक्षैव हेतुः तस्य शिक्षाहेतोः शिक्षया निमित्तेन शिक्षार्थमिति यावत्। षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी। गाढरज्ज्वा गाढपाशेन बद्ध इवेत्युत्प्रेक्षा। दुर्मुखोऽप्यशिक्षितमुखोऽपि वक्त्रं हर्त्तुमपाकर्तुं नाशकत् न शक्तः। शक्नोतेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः। शिक्षितो हि शिक्षावशाद्बद्धोऽपि बद्धवदास्ते अशिक्षितस्तु निबद्धोऽपि झटिति मुखमपहरतीति भावः। अपि विरोधे। अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति। आजानेयः कुलीनाश्वः। आजानेयाः कुलीनाः स्युरित्यमरः। शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः। सादिना अश्वारोहेण कर्त्रा। उच्चैरुन्नतेन कुन्तेन प्रासेन करणेन हन्तुं प्रहर्त्तुमिष्टादपि प्रेरितात् दन्तिनो न त्रस्यति स्म न त्रस्तः। वा भ्राशेत्यादिना श्यन् प्रत्ययः। अथवा हि जात्याः कुलीनाः। भवार्थे यत्प्रत्ययः। कीर्त्तये उदारं कर्म महापौरुषं कर्तुं कामो येषां तान् कर्त्तुकामान्। तुं काममनसोरपीति मकारलोपः। स्वमेषामस्तीति स्वामिनो भर्तॄन्। स्वा

जेतुञ्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
पश्यन्तोऽधोलोकमस्तेपुनालाः ।
नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
दुर्गाणीव त्रासहीनास्तसानि ॥ २४ ॥
विष्वद्रीचीर्विक्षिपन्सन्यनीची
राजावन्तः क्वापि दूरम्प्रयातम् ।

विनैडस्यं दृति निपात । दुपयन्ति कल्पयन्ति कि न दुपयन्ती तापे । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागम । सामान्येन विशेष समर्थनरू-पोऽर्थान्तरन्यास ॥ २३ ॥

जेतुमिति। जेतारएव जैत्रा जयशीला । जेतव्यते प्रज्ञादि त्वात्स्वार्थे प्रत्यय । लोक जनमध पश्यन्त स्वयमुपर्यव स्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्त अव गतमन्दभावाय। अस्तोक आला· छिन्न-मर्मनिकरा त्रासहीनादुर्गत्वादिभीका नागारूढाः गजारोहा सन्ति गच्छन्तीति लयानि तदृमानि। चरिष्णुजङ्गमचरत्रसमिङ्ग चराचरमित्यमर । पार्वतानि पर्वत सम्बन्धीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गा णीत्यर्थ । श्रयन्तोऽधिष्ठितवन्त इव इति उत्प्रेक्षा। तान्येवभूता वर्षेति मार । नारिसैन्यै कर्तृभि जेतु न शेकिरे शक्तायम्र्करतायत शके कर्मणि लिट। यत्र मतु । धनुर्दुर्ग महीदुर्गमब्दुर्ग वार्क्षमेव च नृदुर्ग गिरिदुर्ग च समाश्रित्य वसेत्पुर । सर्वेणैव प्रकारेण गिरिदुर्ग समाश्रयेत्। तेषां हि बहुगुणत्वेन गिरिदुर्ग विशिष्यते इति ॥ २४ ॥

विष्वगिति। एक कोऽपि वीर । विष्वगञ्चतीति विष्वद्रीची सर्व व्यापिनी । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये इति टेर द्र्यादेश. अनोरनुनासिकलोपेऽञ्चुतावादुगित्त्वेति ङीप अच इत्याकार लोपे चार्थि दाढं । क्षेपन्ति प्रेरयति सैन्यानीचीर्गत्यर्थमिति यावत । विष्वी

स्तूरीपृष्ठोगाढ़े पत्त्रेण विद्धः ।
शिक्षाहेतोर्गाढरज्ज्वेव बद्धो
दर्त्तुं वक्राक्रान्नाशकद्दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥
कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टा
न्नाजानेयो दन्तिनस्त्रस्यति स्म ।
कर्म्मोदारङ्कीर्त्तये कर्त्तुकामान्
किं वा जात्याः स्वामिनो ह्रेपयन्ति ॥ २३ ॥

तेन गाढ़ पत्त्रेण वाणविशेषेण घोणां नासां भित्त्वा । घोणा नासा च नासिकेत्यमरः । अधिवक्षो वक्षसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विद्धः प्रहृतः । व्यधेः कर्म्मणि क्तः ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् । स्तूरीपृष्ठोनवारूढोऽश्वः शिक्षैव हेतुः तस्य शिक्षाहेतोः शिक्षया निमित्तेन शिक्षार्थमिति यावत् । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । गाढरज्ज्वा गाढपाशेन बद्ध इवेत्युत्प्रेक्षा । दुर्मुखोऽप्यशिक्षितमुखोऽपि वक्रं कुटिलं यथा तथा क्रष्टुं नाशकत् न शक्तः । शकेर्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः । शिक्षितो हि शिक्षावशाद्बद्धोऽपि बद्धवदास्ते अशिक्षितस्तु निबद्धोऽपि झटिति मुखमपहरतीति भावः । अपि विरोधे । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कुन्तेनेति । आजानेयः कुलीनाश्वः । आजानेयाः कुलीनाः स्युरित्यमरः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक्प्रत्ययः । सादिना अश्वारोहेण कर्त्रा । उच्चैरुन्नतेन कुन्तेन प्रासेन करणेन हन्तुं प्रहर्त्तुमिष्टात् अभिप्रेतात् दन्तिनो गजात् न त्रस्यति स्म न त्रस्तः । वा भ्राशेत्यादिना श्यन् प्रत्ययः । तथा हि जात्याः कुलीनाः । भवार्थे यत्प्रत्ययः । कीर्त्तये उदारं कर्म्म महापौरुषं कर्त्तुं कामो येषां तान् कर्त्तुकामान् । तुं काममनसोरपीति मकारलोपः । स्वमेषामस्तीति स्वामिनो भर्तॄन् । स्वा

जेतुर्जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः
पश्यन्तोऽधोलोकमस्तेषुजालाः ।
नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो
दुर्गाणीव त्रासहीनास्त्रसानि ॥ २४ ॥
विष्वद्रीचीर्विक्षिपन्सैन्यवीची
राजावन्तः क्वापि दूरम्प्रयातम् ।

मित्यैश्वर्यं इति निपातः । ह्रेपयन्ति लज्जयन्ति किं न ह्रेपयन्ती-त्यर्थः । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः । सामान्येन विशेष समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

जेतुरिति । जेतार एव जैत्राः जयशीलाः । जेतृशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । लोकं जनमधः पश्यन्तः स्वयमुपर्य्येव स्थानात् लोकमधोदेशे पश्यन्तः अधःस्थंमन्यमानाश्च । अस्तेषु जालाः क्षिप्तशरनिकराः त्रासहीनाद्दुर्गस्थत्वान्निर्भीकाः नागारूढाः गजारोहाः त्रस्यन्ति गच्छन्तीति त्रसानि जङ्गमानि । चरिष्णुजङ्गमचरत्रसमिङ्ग' चराचरमित्यमरः । पार्वतानि पर्वत सम्बन्धीनि दुर्गाणि गिरिदुर्गाणीत्यर्थः । श्रयन्तोऽभितिष्ठन्त इव इति उत्प्रेक्षा । तेऽप्येवंभूता एवेति भावः । अरिसैन्यैः कर्त्तृभिः नेतुं न शेकिरे अशक्ता बभूवुरित्यर्थः । शकेः कर्म्मणि लिट् । अत्र मनुः । धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वनमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्य वसेन्नृपः । सर्वेणैव प्रकारेण गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । तेषां हि बहुगुणत्वेन गिरिदुर्गं विशिष्यते इति ॥ २४ ॥

विष्वगिति । एकः कोऽपि वीरः । विष्वगञ्चतीति विष्वद्रीचीः सर्वव्यापिनीः । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये इति टेर द्र्यादेशः धातोरञ्चतेरुपसङ्ख्यानादुगितश्चेति ङीप् अच इत्यकार लोपे चाविति दीर्घः । सैन्यानि वीचिरिव सैन्यवीचीरित्युपमित समासः । विष्वी

म्भ्रामैकोबन्धुमिष्टन्दिदृक्षुः
सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्गोर्वराहः ॥ २५ ॥
यावच्चक्रे नाञ्जनम्बोधनाय
व्युत्थानज्ञोच्छन्दचारी मदस्य।
सेनाख्यानाद्दन्तिनामात्मनैव
स्थूलास्तावत्प्रावहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥
क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
दारोढारन्धूतमूर्द्धावमत्य।

येन, लिङ्गात् विविधपक्षपाकुर्वन्। अन्तः काचित् मध्ये क्वापि दूरं प्रयातं दूरं बन्धुं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन्। इयं सम्बन्धादुपमान्वयः। क्वापि प्रयातं भवनं भौमं गोर्मण्डलं भूगोलं दिदृक्षुरादिवराह इव सिन्धौ वा समुद्रे इव। उपमाया विकल्पैवेत्युद्भटः। क्वाचो भ्रामं एकवीरस्य कुतो भयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यावदिति। व्युत्थानं गजोत्थापनं जानातीति व्युत्थानज्ञः छन्दानि चरतीति छन्दचारी यन्ता। मदस्य बोधनायोत्थापनायाञ्जनमुद्दीपनं कर्म यावत् चक्रे तावत् मार्गे। अपभाष्ये विधा विसर्गः। सेनाख्यानात्सेनाक्रमणश्रवणादित्यर्थः। दन्तिना मात्मना स्वयमेव स्थूलास्तावद्दानकुल्या मदधारा प्रावहन् इति दन्तिनामुत्साहातिरेकोक्तिः अञ्जनात् प्रागदानसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन्निति। दूरात् दूरतएव गन्धात् मदगन्धघ्राणात् अन्यनागाय प्रतिगजाय क्रुध्यन् न क्षिप्रोत्तरित्यर्थं। क्रुधद्रुहे त्यादिना सम्प्रदानत्वम्। नागोधूतमूर्द्धा विधूतमस्तकः सन्। आरोढारं यन्तारं अवमत्य अवधूय। घोरारावैर्दीर्घबृंहितैः ध्वानिता व्योमदिशो येन तस्मिन् तथा चक्रे रोषोद्धतोऽत्यन्तं। नैचिक्य० अनूद्य। से सेचकीयस्य अङ्कुश

योगारावघ्नानितशेषदिक्के
विष्के नागः पर्यणंसीत्स एव ॥ २७ ॥
प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे
यन्ता नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।
क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः
प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥
तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी
वासस्युर्वारणं वारणस्य ।

र्वेत्यर्थः । पूर्वोदितयोर्नागशब्दयोर्वीर्तिविरुद्धार्थ विशेषादैषः । अतएव सर्वे स्वपुत्रे विष्क इति शिष्टगत्वा आस्माथ पुत्रस्यापि गतित्वाद सर्वनाम-संज्ञेति बहुभोक्ति मामादिकौ । विष्कं विंशतिवर्षके हिमे । विष्कोऽपि विंशतिवर्षक इति वैजयन्ती । पर्यणंसीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थः । तिर्यग्दन्त प्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः । यमरमनमातां यक्षेति अभेर्लुङि सगिड्ढागमो नेटीति इडिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्न इति । प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । तस्येदमित्यण् । दन्तिनि गजे प्रत्यासन्ने सति यन्ता सादिना प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि निरस्तमुखपटोऽपि क्रोधाक्रान्तः । अतएव क्रूरं घोरं निर्दारिताक्षः तथापि मदान्धो नागो गजोऽन किञ्चिदेव प्रेक्षां चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रतिपक्षमन्यद्वा न ददर्शेत्यर्थः । आवरणान्तराभावेऽपि मदावरणसद्भावादिति भावः । इजादेश गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः । अत्रानावृतोन्मीलिताक्षस्यादर्शनविरोधस्य मदान्धे नापरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

तूर्णमिति । निषादी यन्ता वारणस्य गजस्य चक्षुर्वारणं नेत्रा वरणं वाससा स्यूतपटं यावत्तूर्णं नापनिन्ये नापचकार तावदन्य नागाभिरूढः प्रतिगजाधिरोहः एकः एककालीनः पातो येषां तैरेकपातैर्ये गमता वि-

इभ्यामैक्षीवम्बुमिष्टन्दिदृक्षुः
सिन्धौ वाद्योमण्डलङ्कौर्वराहः ॥ २५ ॥

यावच्चक्रे नाञ्जनबोधनाय
व्युत्थानदोषस्खलिचारी मदस्य।
सेनास्थानाद्दन्तिनामात्मनैव
स्थूलास्तावत्प्राववहन्दानकुल्याः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरा
दारोढारन्धूतमूर्द्धावमत्य।

वेति, लिङ्गात विक्षिपच्चपाकुर्वन्। अन्त आजि मध्ये क्वापि दूर
प्रयात दृष्टं यस्य, दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन्। इभ्ये सन्दन्नाद्धृतपायः।
क्वापि प्रयात मग्न भीम गोमण्डल भूगोल दिदृक्षुरादरोवराह
सिन्धौ वा समुद्रे इव। उपमाया विकल्पेनतत्परः। आजौ यस्याम
एकवीरस्य कृतोऽभयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

यावदिति। व्युत्थान गतौत्थायमन जानातीति व्युत्थायमन्न स्खलितानि
चरतीति स्खलिचारी यन्ता। मदस्य बोधनायोत्थाय नागाञ्जनहृदी
यन कर्म यावत् चक्रे तावत् पागेर। दन्तिभारो विधा विशर्षे।
सेनास्थानान्नागकबलजनसमूहपादितार्थं। दन्तिना मात्मना स्वयमेव स्थू-
लामहत्यो दानकुल्याम दवरित प्रारब्धम् इति दन्तिनामसंज्ञाज्ञाविरेकोक्ति-
स्थानात् प्राग्दानसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन्निति। दूरात् दूरत एव गन्धात् मदगन्धघ्राणात् अन्यनागाय
प्रतिगजाय क्रुध्यन् न विचारितस्य। क्रुधद्रुहे त्यादिना सम्प्रदान
त्वम्। आरोधूतमूर्द्धा विधूतमस्तकः सन्। आरोढार यन्तारं अवमत्य
अवधूय। घोरारावैर्दीर्घमन्द्रैः ध्वानिताशेषदिशो येन तथाभूत्
तथा इभो दन्तीस्तीप। मेदिन कम्पयन्। खे सकीयन्त्र अपुल

योगरावध्यानितान्तमेघपदिके
विध्के नागः पर्यणंसीत्स्य एव ॥ २७ ॥
प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे
यन्त्रा नागः प्रास्तवल्गाच्छदोऽपि ।
क्रोधाक्रान्तः क्रूरनिर्दारिताक्षः
प्रेक्षाञ्चक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥
तूर्णं यावन्नापनिन्ये निषादी
वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।

...वर्ष । पूर्वादि-योषवध्योर्वेति विकल्पात्र क्षिमादेशः । अतएव स्वे पूर्वे विध्क इति छित्वा व्याख्यातं पुत्रथापि जातित्वाद्य सर्वनाम-... इति बहुभोक्ति मामादिकौ । विध्के विंशतिवर्षके द्विपे । विध्कोऽतिं-... तिवर्षे च इति वैजयन्ती । पर्यणंसीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थः । तिर्य-... प्रहारस्तु गजः परिणतोऽयत इति हलायुधः । यमरमनमातां ... इति यमेर्वृद्धि सगिडागमौ नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने इति । प्रातिपक्षे प्रतिपक्षसम्बन्धिनि । तस्येदमित्यण् । द-... न्तिनि गजे प्रत्यासन्ने सति यन्त्रा सादिना प्रास्तवल्गाच्छदोऽपि निर-... स्तमुखपटोऽपि क्रोधाक्रान्तः । अतएव क्रूरं घोरं निर्दारिताक्षः तथापि ... मदान्धो नागो गजोऽन किञ्चिदेव प्रेक्षां चक्रे । किमपि पुरोगतं प्रातिपक्ष- ... न ददर्शेत्यर्थः । आवरणान्तराभावेऽपि मदावरणस्यान्धत्वादिति ... भावः । प्रेक्षां देव युक्तोऽस्वरस्यामन्वयः । अत्र नापनोदेऽपि तावत् ... प्रतिदर्शनविरोधस्य मदान्धे मातिरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ २८ ॥

तूर्णमिति । निषादी यन्ता वारणस्य गजस्य चक्षुर्वारणं नेत्रावरणं ... पटोऽपुवस्त्रं यावत् तूर्णं नापनिन्ये नापचकार तावदन्य नागाभिरूढः ... निषादकाधिरोह एकः एकमाहौजः प्राप्तो देशान्तरैकमातैषु गदन्तादि-

तावत्पूर्णैरन्यनागाधिरूढः
कादम्बानामेकपात्रैरसीव्यत् ॥ २९ ॥
आस्यद्दृष्टेराच्छदञ्च प्रमत्तो
यन्ता यातुः प्रत्यरीभ द्विपस्य ।
मग्नस्योच्चैर्वर्द्धभारेण शङ्का
रावघ्राते वीचणे च चणेन ॥ ३० ॥
यत्नाद्रचनसुस्थितत्वादनाशं
निश्चित्यान्यश्चेतसा भावितेन ।
अन्यावस्थाकाल्योग्योपयोग
न्द्ध्रेऽमोघन्नागमापद्धन वा ॥ ३१ ॥

भिरिति शीघ्रतोक्तिः । कादम्बाना वराणाम । कादम्बमार्गणशरा स्य
मर । पूर्णैर्व्रातैरसीव्यत् । चक्षुषा सह महाम स्यूतवानित्यर्थं मीथ्य
तेर्लङ । अत्र चक्षुष सीवनासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २९ ॥

आस्यदिति । यन्ता प्रमत्त सन् प्रत्यरीभमरिगजमभि । आभि
मुख्येऽव्ययीभाव । यातुर्गन्तुः । यातेस्तच द्विपस्य दृष्टेराच्छद माच्छ
दनम । पुंसि संज्ञायां घ । आस्यत निरस्तवान् । अस्यतेर्लुङ्याशिष्यो
ऽङिति च्लेरङादेश अस्यतेस्थुगिति थुगागम । मग्नस्य सुखनिमग्नस्य शङ्को
शल्यायुधस्य । शङ्कुः पुंसि शल्य इत्यमर । उच्चैर्वर्द्धभारेण निकृष्ट
केन वाचणे चक्षुषी चणेनावघ्राते आहते स्पृणोते कर्मणि लिट अन्यो
न्यसमुच्चयचकाराभ्यां आवरणनिरासे पुनरावरणयोरेककाले प्रसक्तेरौ
त्सुक्येरतिशयोक्तिः ॥ ३० ॥

यत्नादिति । अन्य गजारोह भावितेनालोचितेन चेतसा सुस्थि
तत्वादनपायदेशत्वादनाशमनपाय निश्चित्य यत्नाद्रचन् यत्नेकेभ्यस्ता

अन्योन्यपामुष्यकैरान्तशान्तो
दानोर्द्धदानुद्धकैर्भम नागाः ।
उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैः
प्रायुध्यन्त स्फुटदन्तध्वनीभाः ॥ २२ ॥
द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाज
श्चारूदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।
दन्तादन्ति राहताः सामजाना

नु धनु । कन्यावस्थाकाले शाधनान्तरकाले नायकाले योग्योपयोगं अतएव भोटं नाम गजमामर्द्दनं वापद्दनमिव दधे अन्यतोऽस्मात्स्वेऽधा-रयमाण । धरतेः स्मरतेस्त्वाकर्चे रि बिट् लङ् ॥ २१ ॥

अन्योन्येषामिति । इमा गजा- अन्योन्येषां परस्परेषाम् । कर्म्म क्षतो-त्हारे सर्वनाम्नोद्दे भवत इति वक्तव्यात् द्वित्वम् । समासश्च बहुलमिति विकल्पादसमासपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं वक्तव्यम् । एद्भिदाने र्थमिति एद्भेदाः । यद्दर्त्तेरिच कारके संज्ञायामिति कार्यार्थे घञ् प्रत्ययं । दानोर्द्धेदान् कटादिमदस्थानानि पुष्करैं हस्तामैः । इष्वर्ं कर्तिस्थापमिश्रमदः । आक्षयन्तोऽविनन् उन्नकैरद्यतानुमभवात्ताः प्र-द्योतितपुच्छा । हाजः केशे पिष्टौ मूर्द्धं बालोत्थाक्षेभपुच्छयो । उन्मू-र्द्धानः उन्नमितमस्तकाः सन्तः स्फुट दन्तध्वनि यथा तथा सन्निपत्याप-रान्तैः सह प्रायुध्यन्त । दिवादि युध्यते कर्त्तरि लङ । स्वभावोक्तिः ॥ २२ ॥

द्राघीयांस इति । द्राघीयांसोदीर्घतराः । प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घस्य इयसुनि द्राघादेश । संहताः सुघटिताः अतएव स्थेमभाजः स्थैर्य-भाजं । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थिरशब्दस्यैवनुचि स्थादेश । चारवो रम्या उदग्रा उन्नता ते चारूदग्राः । विशेषणसमासः । तीक्ष्णता नैशित्यं अत्यजन्तः सामजानां गजानां दन्ता दन्तैः प्रतिगजविषाणैराहताः

भङ्गस्तम्भैर्न स्वयं सामजाताः ॥ २३ ॥

मातङ्गानां दन्तसङ्घट्टजन्मा
हेमच्छेदच्छायचञ्चच्छिखाग्रः ।
लग्नोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकाम-
माञ्जिष्ठेषु व्यज्यते न स्म सैन्यैः ॥ २४ ॥
क्षोभामासे मत्सरोत्पानवाता
स्निग्ध्यद्दन्तद्मारुहाद्दर्पणोत्थैः ।

स्तम्भैर्भेदं प्राप्य सन्तु । सामजाता दन्तिनस्तु स्वयं भङ्गं न
राजवत् न जग्मुः दन्तभङ्गेऽपि स्वयं न पराववृतिर इत्यर्थः । अत्रापि
रामजित्वेन वर्ण्यतया प्रकृतानां द्रुमाणां दन्तिनां समानधर्मसम्बन्धात्
सम्बन्धेनाधिक्योक्तेः व्यतिरेकस्तुल्ययोगितायाः बाधक इति गमयित-
व्यम् ॥ २३ ॥

मातङ्गानामिति । मातङ्गानां दन्तिनां दन्तसङ्घट्टजन्मा दन्तसङ्घ-
र्षोत्थः हेमच्छेदच्छायानि कनकपरागवर्णानि चञ्चन्ति चलन्ति च शिखा-
ग्राणि ज्वालाग्राणि यस्य सोऽग्निः मञ्जिष्ठया ओषधिविशेषेण रक्तेषु
माञ्जिष्ठेषु । तेन रक्तमित्यर्थे रागादित्यण्प्रत्ययः । मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी
समङ्गा । चामरेषु लग्नोऽपि सैन्यैः प्रकामं न व्यज्यते न विविच्यते सा-
वर्ण्यादिति भावः । अत्र सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन
यत्र वस्त्वन्तरैकता इति लक्षणात् । स च विषयस्योत्कर्षालङ्कारसङ्कीर्णः ॥ २४ ॥

क्षोभामासे इति । मत्सरोऽवैरमनोत्पातवात वार्तान्तकवायुसमा
स्निग्धतां वृद्धिमापद्यमाना दन्तानामन्तरङ्गा हस्तात्मा यद्यप्येनोत्थ
जन्म येषां तैर्दर्पणोत्थैरिवाग्निभिर्दर्पणैरङ्गैरिव धारयामास तदृ-
द्ववत् मूर्छा क्षोभम् यदि मूर्छित इव नष्टसंज्ञा प्रादुर्विशेषः । सैव
स्वयमेवाह मात्र चमत्कृतिर्यात्युक्तिरलङ्कारः । ज्योतिर्मयानपि

योगान्तैर्वा वह्निभिर्वारणाना
मुच्चैर्मूर्द्धैर्व्योम्नि नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥
सान्द्राम्भोदश्यामले सामजानां
वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।
दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां
कन्दोद्भेदा वैद्रुमा वारिणीव ॥ ३६ ॥
आकम्प्राग्रैः केतुभिः सन्निपात
न्नागा दीर्घैर्वनादं व्रजन्तः ।
मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपाना

शोभामासे उवाह दधे इत्यर्थः । उष दाहे इति धातोः कर्मणि लिट् । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामित्याम्प्रत्ययः लघूपध गुणः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यनुप्रयोगः । अत्र नक्षत्रमालयोरभेदाध्यवसायेन निर्देशात् रूपकसंकीर्णेयमुपमा ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदेति । सान्द्रं च तदम्भोदश्यामलं च तस्मिन् सामजानां गजानां वृन्दे शोणितैः शोणिमानमारुण्यं नीताः दन्ताः अम्भोनिधीनां वारिनिधीनां वारिणीव विद्रुमाणां प्रवालानां 'द्रुमे वैद्रुमाः'। विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकमित्यमरः । कन्दो मूलपिण्डः तस्योद्भेदाः प्ररोहास्त इव शोभामापुरित्युपमा ॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैरिति । आकम्प्राणि दन्तोत्खननसंक्षोभात् कम्प्राग्राणि येषां तैः केतुभिर्ध्वजैः सन्निपातं सङ्घर्षं व्रजन्त इति दुःखहेतूक्तिः । नागाः गजास्तारस्वरैर्दीर्घैः उपलक्षिताः पौराणां योधाध्यासितानां ध्वजस्तम्भपादीनां नादो यस्मिन्, कर्मणि तथा अन्यद्विपानां प्रतिगजानां अङ्गे गाढं मग्नान् अन्तःप्रविष्टान् दन्तान् दुःखादुत्खनन्ति स्म तेषां गाढमग्नत्वात् स्वयं केतुभाराक्रान्तत्वाच्च कष्टादुत्ख-

न्दन्तान्दुःखादुत्खनन्ति स्म नागाः॥ ३७॥
उत्क्षिप्योच्चैः प्रस्फुरन्तं रदाभ्या
मीषादन्तः कुञ्जरं प्राग्वधीयम्।
शृङ्गप्रोतप्रावृषेण्याम्बुदस्य
स्पष्टम्प्रापत्साम्यमुर्वीधरस्य॥ ३८॥
भग्नेऽपीभे स्वे परावर्त्य देहं
योद्धा सार्द्धं व्रीडया मुञ्चतेषून्।
साकं यन्तुः सम्मदेनानुबन्धी

हुरित्यर्थः। अत्रोत्तमाङ्गमज्जनयोर्विशेषणगत्या दुःखोत्खननहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्॥ ३७॥

उत्क्षिप्येति। ईषे लाङ्गलदण्डाविव दन्तौ यस्य स ईषादन्तो महादन्तो दन्ती। ईषा लाङ्गलदण्डः स्यादित्यमरः। प्रस्फुरन्तं प्राणोत्क्रमणाद् व्यादुल्लसन्तं प्राक्प्रवधे प्राग्वधीयं कुञ्जरं रदाभ्यां दन्ताभ्याम् उच्चैरुत्क्षिप्योद्धृत्यास्य शृङ्गे शिखरे प्रोतं स्यूतं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवोऽम्बुदो येन तस्य। प्रावृष एण्य इत्येण्यप्रत्ययः। उर्वीधरस्य गिरेः साम्यं सादृश्यं स्पष्टं प्रापत्। आप्नोतेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः। उपमा॥ ३८॥

भग्नेऽपीति। स्वे स्वकीये इभे गजे भग्नेऽपि देहं साङ्गं परावर्त्य प्रतिपक्षाभिमुखमावर्त्य। वृतेर्ण्यन्ताल्ल्यप्। अण्यन्तत्वपाठेऽकर्मकस्य कर्मानन्वयात्। व्रीडया सार्द्धमिषून् मुञ्चता इषुमोक्षणेन स्वगजभङ्गव्रीडां निरस्यतेत्यर्थः। योद्धा भग्नेभस्थेन भटेन कर्त्रा ध्व मोच्या इषव इत्युभिक्तम्। स्वादिभ्य इति निष्ठा नत्वम्। अनुबन्धी नोल्लुबन्धी वारणो यन्तुः प्रतिगजारोहस्य सम्मदेन साकं स्वेभजय सन्नेव दर्पेण सह। प्रमदसम्मदौ हर्षे इति निपातः। प्रत्यरोधि

दूनोऽभीत्यां वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥

व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं
संरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।
सेनामध्यङ्गाहते वारणः स्म
ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥४०॥

भृङ्गश्रेणीश्यामभासां समूहै
र्नाराचानां विद्धनीरन्ध्रदेहः ।

प्रतिद्वद्वः तत्प्रतिरोधेन तत्प्रमदस्यापि प्रतिरोधव्याप्तेरिति भावः । सार्द्धं साकं समं सहेत्यमरः । अत्र रोहितेषुमोक्षयोः सम्पादयन्तृप्रतिरोधयोश्च कार्यकारणयोस्तत्पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः सहभावोक्तेः सङ्कीर्यते ॥ ३९ ॥

व्याप्तमिति । वारणः कश्चिद्दन्ती संरम्भित्वात् क्रोधित्वात् । संरम्भः संभ्रमे कोपे इति विश्वः । धीरो निर्भीकः सन् एत्यागत्य महीयो विपुलं लोकैः जनैः अन्यत्र भुवनैश्च व्याप्तम् । लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः । अतो दुःखलभ्योऽपसारोऽपसरणं यत्र तत्सेनामध्यं प्राक् पुरा आदिदेवस्य उदरान्तरुदराभ्यन्तरं ब्रह्मा इवेव गाहते स्म प्रविवेश । पुरा किल यदा बाल्यं विष्णुः ब्रह्मा पूर्वं सृष्टिदिदृक्षया विष्णोः कुक्षिं प्राविशदिति पौराणिकी कथा । केचित् ब्रह्मा ब्राह्मणो मार्कण्डेय इति व्याचक्षते सोऽपि भगवत्कुक्षिभावलोकनकौतुकात्तदनुज्ञया महाप्रलये तदुदरं प्रविश्य बभ्रामेत्यागमः । ब्रह्मा विधिः प्रजापतिरित्यमरः । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

भृङ्गेति । भृङ्गश्रेणीव श्यामभासां कृष्णवर्णानां नाराचानामयोमयेषु इषूणां समूहैः विद्धो नीरन्ध्रो निर्विवरो देहो यस्य सः तथापि निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छः अव्याहतोत्साहः अतएव हृष्यन् मोदमा-

निर्भीकत्वादाहवेनाहतेच्छो
हृष्यन्हस्ती हृष्टरोमेव रेजे ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोषभाजः कटान्ता
दाशूत्खाते मार्गणे धूर्गतेन ।
निश्च्योतन्ती नागराजस्य जज्ञे
दानस्याहो लोहितस्येव धारा ॥ ४२ ॥

आमन्द्रन्तौ दन्तिनः साहसिक्या
दोषादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।
सैन्यैरन्यैस्तत्क्षणादाशशङ्के
स्वर्गस्योच्चैरर्द्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

नोऽहस्तो हृष्टरोमेव हर्षात् पुलकित इवेत्युत्प्रेक्षा। हृषेर्लोमसु इति विकल्पादिडभाव। रेजे शुशुभे। कणाद्ग्रसमाना विकल्पादित्वाभ्या सलोपौ ॥ ४१ ॥

आताम्रेति। रोषभाजः क्रुद्धस्य नागराजस्य महेभस्य कटान्तात् गण्डस्थलान्निश्च्योतन्ती प्रागेव स्रवन्ती दानस्य मदस्य धारा आताम्राभा क्रोधादरुणवर्णा जज्ञे जाता आशु धूर्गतेन पुरोगतेन यन्त्रा मार्गणे शरे आशूत्खाते लोहितस्य क्षतजस्येव धारा जज्ञे। जज्ञे कर्त्तरि लिट्। किमियं क्रोधारुणा मदधारा यद्वोद्धरणजन्मा रक्तधारा वेत्युभयकारणसम्भवात् सादृश्याच्च संशयः स च विकसितसादृश्यमूल इत्यलङ्कारः ॥ ४२ ॥

आमन्द्रन्तीति। मृत्युशय्यातलस्यान्तकपर्यङ्करूपस्य। अधःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः। दोषादण्डौ दारुविशेषौ तत्सदृशौ आयताविव दन्तिनोऽदन्तौ सहसा वर्त्तत इति साहसिकः। ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते

कुर्वन्ज्योत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूप-
स्तारस्ताराजालसारामिव द्याम् ।
खड्गाघातैर्दारितादन्तिकुम्भा-
दाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥४४॥
दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रेण कृत्त-
मस्तोद्दस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।
भीमभूमौ लोलमानं सरोषः
पादेनासृक्पङ्कपेषम्पिपेष ॥४५॥

इति ठक्प्रत्ययः। तस्य भाजान्साहसिक्यात् भ्रामन् भाङ्गमशानितार्थैः। अन्यन्तुच्छणादूर्ध्वं स्वर्ग्गस्य स्वर्गस्य अर्द्धमार्गो मार्गं येति तदर्द्धमार्गाभिरूढ इति मैन्यै रामपङ्के उत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥

कुर्वन्निति। ज्योत्स्नाविप्रुषां तुल्यरूपः चन्द्रिकाबिन्दुसदृशः तारः शुद्धः। तारोमुक्तादिसंशुद्धाविति विश्वः। खड्गाघातैर्दारिताद्दन्तिकुम्भात् प्रोच्छलन् उत्पतन् मौक्तिकौघो मुक्तापुञ्जो द्यामाकाशं ताराजालसारां नक्षत्रशबलितां तारकितां कुर्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा। तारः मुक्तायोरिति विश्वः। आभाति स्म बभौ ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तेति। स हस्ती हस्तिराजः करीन्द्रः दूरादुत्क्षिप्तेन प्राक्षेप क्षिप्रेण सत्वरेण चक्रेण कृत्तं अतएव भूमौ लोलमानं लुठमानम्। लोलतेरनात्मनेपदित्वात्ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति ताच्छील्ये चानशप्रत्ययः अतएव लोलमानादयश्चानशीति वामनः। भीमं भयङ्करं स्वं स्वकीयमेव हस्तं सरोषः सन् पादेनाङ्घ्रिणा असृक्पङ्केन पङ्कीभूतेनासृजा पिनष्टीति असृक्पङ्कपेषम्। स्नेहने पिष इति णमुल्। पिपेष। कषादित्वादनुप्रयोगः। एवं पङ्केन स्वेङ्गद्वयेन ममर्देत्यर्थः। क्षुद्रमत्तयोः कुतो विवेक इति भावः। अत्र भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४५ ॥

आपस्कारात्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।
लब्धायामं दन्तयोर्युग्ममेव
स्वं नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शं भूव्यधादव्यथेन
स्थित्वा किञ्चिद्दन्तयोरन्तराले ।
ऊर्द्ध्वासिच्छिन्नदन्तप्रवेष्टं
जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

हस्तेनाग्रे वीतभीतिर्गृहीत्वा

आपस्कारादिति । गात्रमूलमापस्कारः आपस्कारादामूलात् । आङो विकल्पादसमासः । लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य । द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमादित्यमरः । अतएवावाङ्मुखस्य सतः साधारं सावलम्बनं न भवतीति निःसाधारं यथा तथा भूमिं गच्छतः पततः इत्यर्थः । नागस्य लब्धायामं प्राप्तदैर्घ्यम् आयतमित्यर्थः । स्वं स्वकीयं दन्तयोर्युग्ममेवोत्तम्भनत्वमवलम्बनत्वं प्रापत् । जङ्घाच्छेदेऽपि दन्तावष्टम्भादायततेत्यर्थः । अत्र स्वभावातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शमिति । भूव्यधाद्दन्ताभ्यां भुवो विद्धत्वादित्यर्थः । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः । अव्यथेन स्वयमविद्धत्वादव्यथेन सताऽन्येन केनचिद्भटेन दन्तयोरन्तराले किञ्चित् लब्धः स्पर्शो यस्मिन् कर्मणि तद्दन्ताभ्यां भटस्पर्शं यथा तथा स्थित्वा ऊर्द्ध्वं प्रसारितेनासिना खड्गैकदेशेन छिन्नपूर्णौ दन्तप्रवेष्टौ दन्तवेष्टनं यस्य तं नागं जित्वा सद्य एव उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लिट् । अत्रापि तयोत्थानाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४७ ॥

कश्चिद्व्यालः क्षिप्तवानूर्द्ध्वमुच्चैः ।
आसीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतो
र्दिव्यस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥
कश्चिद्दूरादायतेन द्रढीयः
प्रासप्रोतस्रोतसान्तः क्षतेन ।
हस्ताग्रेण प्राप्तमेवायतोऽभू
दानैश्वर्य्यं वारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥
तन्वाः पुंसो नन्दगोपात्मजायाः
कंसेनेव स्फोटितायागजेन ।

हस्तेनेति । व्यालो दुष्टदन्ती । व्यालो दुष्टगजे सर्पे इति विश्वः । अयं वीतभीति निर्भीके भीरो स्वर्गाभावादिति भावः । कश्चिद्वीरः हस्तेन उद्धृत्य सहर्षमुपर्युच्चैः क्षिप्तवान् । अत एव हस्ते तस्यैव हेतोस्तेनैव हेतुना तद्ग्रहणार्थमेवेत्यर्थः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति चकारात् षष्ठी । व्योम्नि आसीनानामवस्थितानाम् । दिदाय इति शाकटायनः । स्वर्गे स्त्रीणामप्सरोरीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कश्चिदिति । दूरादायतेनात्र क्षतेन विस्तृतेन अतएव द्रढीयसा प्रासेन प्रोतं स्रोतोयस्य तेन हस्ताग्रेण करयेन प्राप्तमपि कश्चि-द्भटः ग्रहीतुं आदातुं वारणस्य अनीश्वरस्य भावः आनैश्वर्य्यं असाम-र्थ्यमभूत । नञ् सुधीश्वरेत्यादिना नञ्पूर्वपदो मयपदवृद्धिः । दैवादपि आनैश्वर्यं सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४९ ॥

तन्वा इति । गजेन स्फोटितायाः विदारितायाः पुंसः कस्यचि द्वी-रस्य तन्वाः शरीरात् कंसेन स्फोटितायाः नन्दगोपात्मजायाः नन्दकन्यायाः इवोत्पतन्ती दिव्या मूर्तिः अप्सरेव नन्दकन्या शरीरादाविर्भवन्ती का-चिद्देवविशेषितैर्व्योमगैः खेचरैः बोधाभावे वीक्षिता । दृश्यते कर्मणि

दिव्या मूर्त्तिर्वैरामगैरुत्पतन्ती
वीक्षामासे विस्मितैश्चण्डिकेव ॥ ५० ॥
आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घा-
मन्यामुच्चैराददानः करेण ।
सास्थिस्वानन्दारुवद्दारुणात्मा
कश्चिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥
शोचित्वाग्रे भर्त्रयोर्मृत्युभाजो-
रर्य्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।
पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसाद-

लिट् ईक्षादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः । मनुष्यभावमुत्सृज्य देवभावङ्गतेत्यर्थः । उपमा व्यक्ता । पुरा किल दुरात्मनः कंसस्य प्रतारणाय भगवदाज्ञया तन्मायाशक्तिर्नन्दगोपाज्जाता कंसेन हिंसितेति पौराणिकाः ॥ ५० ॥

आक्रम्येति । दारुणात्मा क्रूरचित्तो दन्ती एकां जङ्घामग्रपादेनाक्रम्यान्यां जङ्घामुच्चैरुन्नतेन करेणाददान आकर्षयन् । सास्थिस्वानं भज्यमानास्थिपटत्कारशब्दयुक्तं यथा तथा कञ्चिद्वीरं दारुवत्काष्ठवत् मध्यात्पाटयामास मध्यं विभज्य पाटयामासेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । उपमा ॥ ५१ ॥

शोचित्वेति । [illegible] । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तो निपातः । अर्य्यः समत्वमेव मृत्युभाजोर्मरणं गतयोर्भर्त्रोः शोचित्वा वल्लभस्यैतयोर्मध्ये प्रियभर्त्तुस्सम्बन्धिना प्रेम्णा सहज प्रेमपूर्वेत्यर्थे । तथा तेन प्रकारेणानन्दोऽहं सन्तापं नो आप । यथा येन प्रकारेणेतरस्यावल्लभस्य पूर्वं जीवनकाले प्रसादम्प्रीतिदानाद्यनुग्रहं न कृत्वा मयास्यामाद्भृतोऽयमस्माभिरपोषितएव प्राणान् प्रादादित्यनुप-

स्यन्नात्तापादाम दाहं ययान्तः ॥ ५२ ॥
उत्प्लुत्याराद्‌र्द्धचन्द्रेण लूने
वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदष्टोष्ठदन्ते ।
सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कबन्धा
द्भूयोबिभ्ये वल्गतः साभिपाणेः ॥ ५३ ॥
तूर्यारावैराहितोत्तालताले
गायन्तीभिः काहलं काहलाभिः ।

यात् दाहमाप। निवर्त्तमानत्वादस्य मन्दानिलमरणमेव स्वामिद्रोहप्रभ-
वदुःखहेतुरासीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्येति । अर्द्धचन्द्रेण बाणेन लूने छिन्ने तथापि क्रोधेन दष्टौ
ओष्ठौ यैस्ते दन्ता यस्य तस्मिन् अन्यस्य योधस्य वक्त्रे आरात् दूरमतिदूरमुत्
प्लुत्य । आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः । भूयः पुनरपि कण्ठस्य छेदः छि-
न्नदेशः तत्र लीने स्थिते सति वल्गतो नृत्यतः सासिः पाणिर्यस्य तस्मा
त्कबन्धादपमूर्द्धकलेवरात् । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति पञ्चमी । सैन्यैर्बिभ्ये
भीतम् । भावे लिट् । लूनस्यापि वक्त्रस्य पुनः स्वस्थानप्राप्तित्वादनुग्रना-
शिवारम्भात्कबन्धादप्यकबन्धभ्रान्त्या सर्वे बिभ्युरित्यर्थः । अतएव भ्रा-
न्तिमदलङ्कारः ॥ ५३ ॥

तूर्यारावैरिति । आहिताः सम्पादिताः उत्तालाः प्रस्फुटाः तालाः
करपुटादिक्रियामानानि येषु तैः । तालः कालक्रियामानमित्यमरः ।
तूर्यारावैर्मर्दलादिवाद्यघोषैः सह काहलं भृशं गायन्तीभिः स्तुव-
न्तीभिः काहलाभिः शुष्कवाद्यविशेषैश्च करणैः । काहलं भृशगु-
ल्फयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलाः काहलः खलु इति विश्वः । काये
अपमूर्द्धि कलेवरे । अतएव पाशुः स्कन्धो हलिदैहिकः कबन्ध इत्यमरः । कर्मणि
तत्तथा स्कन्धो मृतप्राप्ति भाति । कर्त्तरि क्तः ।

व्यर्थीकृता नाकनारी मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥
लूनग्रीवात्सायकेनापरस्य
द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः ।
त्रेसे मुग्धैः सैंहिकेयानुकारा
द्रौद्राकारादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥
वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचि
द्रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम ।
त्यक्ता नाम्नो देहमेति स्म याव
त्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासमर्था ॥ ६० ॥

मस्थिता तं वरीतुमागतेत्यर्थः। नाकनारी व्यर्था कृता तदुज्जीवना-दिफलमनोरथा सती मुमूर्च्छ। अत्राकृतवैयर्थ्यस्य विशेषणगत्या नाक-नारीमूर्च्छाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं मूर्च्छासम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कीर्यते ॥५८॥

लूनग्रीवादिति। अपरस्य सायकेन लूनग्रीवाच्छिन्नकण्ठात् अतएव द्यामाकाशं प्रति आशु उच्चैरुत्पतिष्णोरुत्पतनशीलात्। अलङ्कृञित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः। अतएव सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैंहिकेयो राहुः। तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुद इत्यमरः। स्त्रीभ्यो ढक्। तम-नुकरोतीति तदनुकारात्तत्सदृशादित्यर्थः। कर्मण्यण्प्रत्ययः। रौद्रा-कारात् भीषणाकृतेरस्य वीरस्य आननात् मुग्धैः सुन्दरैः अप्सरसां वक्त्रैरेव चन्द्रैस्त्रेसे त्रस्तम्। भावे लिट्। अत्र राहुहेतुकत्रासस्य चन्द्र एव सम्भवाद्वक्त्रचन्द्रैरिति रूपकं सिद्धं तस्य सैंहिकेयानुकारा-दिति स्पष्टोपमापेक्षत्वात् सङ्करः ॥ ५९ ॥

वृत्तमिति। काचिदमरनारी युद्धे वृत्तं मृतम्। वर्तेऽतीते दृष्टे च्याते वर्तुलेऽपि वृत्तं त्रिषु इति विश्वः। शूरमाश्लिष्य रन्तुं तूर्णं मेरोः कुञ्जकुञ्जं जगाम। यावत्तद्वियोगासमर्था तद्विरहासहा पत्नी

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था
वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुः ।
प्राप्याखण्डं देवभूयं सतीत्वा
दाशिश्लेष स्वैव कञ्चित्पुरन्ध्री ॥ ६१ ॥

स्वर्गे वासङ्कारयन्त्या चिराय
प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।
कश्चिद्भेजे दिव्यनार्य्या परस्मिन्
लोके लोकम्प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

सद्योऽग्नौ देहं त्यक्त्वा नैति स्म मानगाम । अत्र भेरुज्ञा सम्बन्धेऽपि असम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६० ॥

त्यक्तेति । संयुगे युद्धे त्यक्तप्राणं कञ्चिद्वीरं हस्तिन्यां तिष्ठतीति हस्तिनीस्था करणीमारूढा सती वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणा दुद्गतासुर्गतप्राणा । स्वैव पुरन्ध्री स्वभार्य्यैव सतीत्वात्पतिव्रतात्वाद अखण्डमक्षयं देवभूयं देवत्वम् । भुवो भावे इति क्यप् । प्राप्याश्लिश्लेष । स्त्रीणां पातिव्रत्यमेव पतिसालोक्यनिदानं नाग्निप्रवेशादिकमिति भावः । अत्र सतीत्वस्य विशेषणगत्या देवभूयहेतुत्वात्तु नैकाव्यलिङ्गमतिशयोक्त्यादिकं तु यथासम्भवमूह्यम् ॥ ६१ ॥

स्वर्गे इति । कश्चिद्वीरश्चिराय चिरकालं स्वर्गे वासम् । शयवास-वासेष्वकालादिति विकल्पादलुक् । कारयन्त्या अनुभावयन्त्या अहन्य-हनि प्रत्यहम् । नपुंसकादन्यतरस्यामित्यव्ययीभावे समासान्तष्टच् तस्य अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यात्मम् । प्रत्यग्रत्वं नूतनत्वं धारयन्त्या परमे भास्वदत्वादिति भावः । लोकं प्रीणयन्त्या कृतार्थं प्रापयन्त्या । प्रीञोऽण्यन्ताल्लटः शतरि ङीप धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुगागम । दिव्यनार्य्या परस्मिँल्लोके इहलोके कीर्त्या च भेजे भाग ।

गत्वा नूनं वैबुधं सद्म रम्य
मूर्च्छाभाजामाजगामान्तरात्मा।
भूयोदृष्टप्रत्ययाः प्राप्तसंज्ञाः
साधीयस्ते यद्रणायाद्रियन्ते ॥ ६३ ॥
कश्चिच्छस्त्रापातमूढोऽपबोद्धु
र्लब्ध्वा भूयश्चेतनामाह्वयाय।
व्यावर्त्तिष्ट क्रोशतः सख्युरुच्चै
स्त्यक्तव्यात्मा का च लोकानुवृत्तिः ॥ ६४ ॥

भजेः कर्म्मणि लिट्। रणमरणाल्लोकद्वयमपि जिगायेत्यर्थः। अत्र दिव्याङ्गनाकीर्त्त्योः प्रकृतयोरेव तुल्य धर्म्मसम्बन्धात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ६२ ॥

गत्वेति। मूर्च्छाभाजामन्तरात्मा जीवः रम्यं वैबुधं सद्म दिव्यभवनं गत्वा आजगाम। मूर्च्छासमये सुरलोकरमणीयकं द्रष्टुं गत्वा आजगाम। नूनमुत्प्रेक्षायाम्। कुतः यद्यस्मात् प्राप्तसंज्ञाः लब्धबोधाः सन्तः दृष्टप्रत्यया दृढविश्वासाः भूयः पुनरपि साधीयो गाढतरम्। गाढादीयसुनि अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति साधादेशः। रणाय रणं कर्त्तुमाद्रियन्ते उद्योगिरे इत्यर्थः। कर्त्तरि लट् श्यन् प्रत्ययः। कथञ्चिदुज्जीवितानां पुनर्म्मृत्युप्राप्तिः श्रेयोदर्शनहेतुकेति भावः ॥ ६३ ॥

कश्चिदिति। शस्त्रापातमूढः प्रहारमूर्च्छितः कश्चिद्वीरश्चेतनां संज्ञां लब्ध्वा अपबोद्धुर्मूर्च्छासमये युद्धभूमेरपनेतुः सख्युर्मित्रस्योच्चैः क्रोशतः आगच्छागच्छेत्याक्रोशति। षष्ठी चानादरे इति षष्ठी। क्रोशन्तमनादृत्येत्यर्थः। भूयः पुनरपि आह्वयाय रणाय व्यावर्त्तिष्ट। आत्मा देहस्त्यक्तव्य तथाहि लोकानुवृत्तिश्च का नैष्फल्यर्थं। सुहृज्जनानुरोधस्तु हितार्थिनः परित्यक्तुं इत्येतदर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ भ्रनुषाक्रम्य दूरा
दासन्नत्वात्कौचिदेकेषुणैव ।
अन्योऽन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगा
दूर्द्धाविव स्वर्गतावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥
भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्
हन्तुं लोकं वारयन्तः स्ववर्गम् ।
जीवग्राहं ग्राहयामासुरन्ये
योग्यैर्नार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥
भग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ

भिन्नोरस्काविति । धनुषा दूरादासन्नत्वाच्चयोरित्यर्थः । यद्वि-
दष्टादेकेषुणैव भिन्नोरस्कौ विदारितवक्षसौ कौचिद्वीरौ अन्योन्या-
वष्टम्भएव सामर्थ्यं तस्य योगात्तत्सम्भावादूर्ध्वाविव ऊर्द्धं तिष्ठन्ताविव
स्वर्गतावपि मृतावभूतां अपितिष्ठतौ । तत्र मृतयोरूर्द्ध्वावस्थानासम्भवेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६५ ॥

भिन्नानिति । अन्ये वीराः अस्त्रैर्भिन्नान् विदारितान् अतएव मोह-
भाजो मूर्च्छां गतानभिजातान् कुलीनान् । अभिजातः स्थिरौ
न्याय्ये कुलीनमाप्रयोरपीति विश्वः । हन्तुं लोकं उत्सुकं स्ववर्गं
वारयन्तः जीवं गृहीत्वा जीवग्राहं ग्राहयामासुः जीवमेव ग्राहयामा-
सुरित्यर्थः । समूलाकषंजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इति णमुल्प्रत्ययः
कषादित्वादनुप्रयोगः । जीवग्रहणप्रयोजनमर्थान्तरन्यासेनाह तदा हि
योग्येन जनेन हेतुना कस्य पुंसोऽर्थः कोऽपि प्रयोजनं न स्यात्
स्यादेव सर्वस्यापीत्यर्थः अतोऽभिजातानां रक्षेयमपि अतिपरिचितत्वाप-
देश मेदः । नात्रं नातिपरिचितमिति जननिवेशादिति भावः ॥ ६६ ॥

पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि।
आहाराय प्रेतराजस्य रौप्य
स्थालीनीव स्थापितानि स्म भान्ति॥ ६७॥
रेजुर्भ्रष्टावक्षसः कुङ्कुमाङ्का
मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम्।
हासालक्ष्म्याः पूर्णकामस्य मन्ये
मृत्योर्दन्ताः पीतरक्तासवस्य॥ ६८॥
निम्नेष्वोघीभूतमस्त्रक्षतानां
मस्र भूमौ यच्चकासाञ्चकार।
रागायन्तत्किन्नु कौसुम्भमम्भः
संव्यानानामन्तकान्तःपुरस्य॥ ६९॥

भग्नैरिति। भग्नैर्दण्डैर्हेतुना भग्नदण्डत्वादिति भावः। भूमौ पर्यस्तानि उत्तानपतितानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि पूर्णेन्दुप्रभाणि आतपत्राणि श्वेतच्छत्राणीत्यर्थः प्रेतराजस्यान्तकस्य आहाराय भोजनाय स्थापितानि विहितानि रौप्यस्थालीभि राजतभाजनानीव भान्ति इत्युत्प्रेक्षा॥ ६७॥

रेजुरिति। व्यसूनां मृतानां पार्थिवानां वक्षोभ्रष्टाः पतिताः कुङ्कुमाङ्काः कुङ्कुमारुषिता इत्यर्थः। मुक्ताहाराः पूर्णकामस्य सकलराजकसंहारात्सफलमनोरथस्य अतएव पीतं रक्तमेवासवं येन तस्य मृत्योः हासादट्टहासाल्लक्ष्याद्दृश्याद्दन्ता रेजुरिति मन्ये इत्युत्प्रेक्षा॥६८॥

निम्नेष्विति। भूमौ निम्नेषु निम्नस्थलेषु ओघीभूतं राशीभूतं अस्त्रक्षतानां असृक् यदम्भः रक्तं चकासाञ्चकार दिदीपे। चकासृ दीप्ताविति धातोर्लिट् कासेश्चेत्याम् प्रत्ययमित्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः।

रामेण त्रिःसप्तकृत्वो ह्रदाना
ञ्चिवञ्चक्रे पञ्चकङ्क्षत्रियास्रैः ।
रक्ताम्भोभिस्तत्क्षणादेव तस्मिन्
सङ्ख्येऽसङ्ख्याः प्रावहन्द्वीपवत्यः ॥ ७० ॥
सन्दानान्तादस्त्रिभिः शिञ्चितास्त्रै
राविश्याधः प्रातमस्त्रावलूनाः
कूर्मौपम्यं व्यक्तमन्तर्नदीना
मैभाः प्रापन्नङ्घ्रयोऽसृङ्मयीनाम् ॥ ७१ ॥

तद्घमन्तकान्तः प्रत्यस्य कतानावरोधस्य संव्यानानामुत्तरीयाणां॰ रागार्थं रञ्जनार्थं कुसुम्भस्येदं कौसुम्भं चम्भः किं तु कुसुम्भद्रवोत्वेतदुत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

रामेणेति। रामेण भार्गवेण सामर्थ्यात् त्रीन् वारान् त्रिः। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति सुच्प्रत्ययः। त्रिरावृत्ता सप्त त्रिः सप्तकृत्व एकविंशतिवारानित्यर्थः। सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच्प्रत्ययः। क्षत्रियास्रै राजन्यरक्तैः त्रिःसप्तकृत्वो ह्रदानां पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकम्। सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति सङ्घार्थे कन् प्रत्ययः। चक्रे कृतं तस्मिन् सङ्ख्ये युद्धे। मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यमित्यमरः। तत्क्षणादेव रक्तैरेवाम्भोभिः असङ्ख्या द्वीपवत्यो नद्यः प्रावहन् प्रासरन् रामेण बहुकालेन च समन्तपञ्चकाख्यं ह्रद पञ्चकमेव कथञ्चित् कृतम्। अत्र तु क्षणमात्रेणासङ्ख्या नद्यः प्रवृत्ता इत्युपमानादुपमेयस्याधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ७० ॥

सन्दानान्तादिति। शिञ्चितास्त्रैरभ्यस्तास्त्रविद्यैरस्त्रिभिरायुधीयैः कर्त्रभिः रथानामधस्तादाविश्य प्रविश्य सन्दानान्तात् बन्धनप्रदेशात् शिलष्टदेशमधिकृत्येत्यर्थः। प्रातं प्रीतम्। प्राङ्कोरन्ततरस्यामिति विक-

पद्माकारैर्योधवक्त्रैरिभानां
कर्णभ्रष्टैश्चामरैरेव हंसैः ।
सोपस्काराः प्रावहन्नस्रतोयाः
स्रोतस्विन्योवीचिपूच्चैस्तरद्भिः ॥ ७२ ॥
उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्टा
द्ध्याकाशव्यभ्रमुः पत्रवाहाः ।
भूत्तौः प्राणान्नूनमद्याप्यवेत्ता
मासुः कायन्याजितांदारुणास्त्रैः ॥ ७३ ॥

त्वादीत्वभावः । तेन मत्स्येष्वावर्जनाः छिन्नाः । इभानामिमे ऐभाः
अङ्घ्रयश्चरणाः असृङ्मयीषा नदीनामन्तरभ्यन्तरे व्यक्तं कूर्मोपम्यं
कमठोपमताम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । चतुर्वर्णोपमादयः चातुर्वर्ण्यादिति
वामनः । प्रापन् प्राप्ताः । आपोलुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ।
उपमा ॥ ७१ ॥

पद्माकारैरिति । उच्चैर्वीचिषु तरद्भिः प्लवमानैः पद्माकारैः कम-
लकल्पैर्योधवक्त्रैर्भटमुखैरिभानां कर्णेभ्यो भ्रष्टैश्चामरैर्हंसैः सोपस्काराः
सपरिष्कराः । सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सुडागमः । अस्रतोयाः
रक्तजलाः स्रोतस्विन्यो नद्यः प्रावहन् । अत्र रूपकोपमयोः सङ्करः
सुगमः ॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामिति । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पक्षिणः आमिष-
पाय आमिषमत्तुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति च-
तुर्थी । उत्क्रान्तानां मृतानां उपरिष्टादध्याकाशमाकाशे । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । बभ्रमुः भ्रेमुः । वा जॄभ्रमुत्रसामिति विकल्पादेत्वाभ्या-
सलोपाभावः । अत्रोत्प्रेक्षते । दारुणास्त्रैः घोरास्त्रैः कायं त्याजि-
ता विसर्जिताः त्यजेर्ण्यन्ताद्द्विकर्मकात्कर्मणि क्तः । एतेन मृत्युद

आतन्वद्भिर्दिक्षु पलायनाद
म्राप्तैर्दूरादाप्तु तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः ।
आद्रौ रक्तं सैनिकानामजीवै
र्जीवैः पश्चात्पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥
ओजोभाजां यद्रणे संस्थिताना
मादत्तीव्रं साद्धमङ्गेन नूनम् ।
ज्वालाव्याजादुद्वमन्ती तदन्त
स्तेजस्तारन्दीप्तजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥

कर्म व्याप्तमिति वचनात् । मूर्त्ताः मूर्त्तिमन्तः । माया यद्यपीदानीमपि का-
यमवेक्षाभावः पूर्वाभिमानात् पुनः कायमवेक्ष्यापेक्षितो मूर्त्ताः माया-
एव नूनमारोढ़मन्तोऽत्रात्मप्रेक्षार्थः । इत्यादेश गुणमतोऽन्यत्र इत्याम्-
प्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरत्र प्रयोगः आम्प्रत्ययवदित्यत्र कृञ
एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदम् ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिरिति । दिक्षु पलायनात् पश्चाद्घोषं आतन्वद्भिर्वि-
स्तृण्वद्भिर्दूरादाप्तु प्राप्तैरागतैरजीवैरल्पबलैरचेतनैः । पश्चाद्
खनेन नभसमाप्त । पत्रिपूगैर्बाणव्रातैरित्यर्थः । तीक्ष्णैर्मुखाग्रैः
करणैः सैनिकानां रक्तमपायि पीतम् । पिबतेः कर्मणि लुङ् आतो
युक्चिण्कृतोरिति युगागमः । पश्चाज्जीवैश्चेतनैः पत्रिपूगैः पक्षिसङ्घैः
कर्तृभिस्तीक्ष्णैर्मुखाग्रैश्चञ्चुपुटैः करणैरपायि । अतोभयेषां पत्रिणां
प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतविषयः श्लेषः ॥ ७४ ॥

ओजोभाजामिति । दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्याः सा दीप्तजिह्व
शिवा । रणे संस्थितानां मृतानामोजोभाजामोजस्विनाम् । अङ्गैः
गात्रैः सार्द्धं यत्तीव्रं [illegible] तेन आदद्भक्षयत् । अदेर्लुङ् अद
सर्वेषामित्यडागमेऽट्कस्य आडजादीनामित्याडागमोऽङ्कस्य आटश्च ।

नैरन्तर्य्यच्छिन्नदेहान्तराल
दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाशितेन ।
योद्धुर्बाणप्रोतमादीप्य मांस
म्पाकापूर्वस्वादमादे शिवाभिः ॥ ७६ ॥
ग्लानिच्छेदी क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा
रक्तारिष्टं शोणिताजीर्णशेषम् ।
स्वादुङ्कारङ्कालखण्डोपदंश

इद्धि । तदन्तरन्तरेऽन्तरित तेजोज्वालाव्याजामृष्टोल्काच्छलादुद्
मन्ती तारसङ्घैर्वधाये रौति स्म। तिरश्चां याचित इतमित्यमरः । नृ
नमित्युतय चायां अत्र व्याजशब्देन ज्वालालापह्नवेन तेजोस्त्रोतम
घणे घापह्नवोत्प्रेक्षेति सङ्करः ॥ ७५ ।

नैरन्तर्य्येति । नैरन्तर्य्येणाविच्छेदेन छिन्नं देहस्यान्तरालं यस्मिन् क
र्म्मणि तद्यथा तथा बाणैः प्रोतं स्यूतं अतएव दुर्भक्षस्य भक्षयितुमश
क्यस्य । कृच्छ्रार्थे खलप्रत्ययः । योद्धुर्योधस्य सम्बन्धि मांसं ज्वालिना
ज्वालावता वाशितेन रुतेन शिवाना वाशेन जिह्वा ज्वलतीति प्र
सिद्धं । आदीप्य प्रज्वाल्य । वाणग्राह्यायमांसपाकाय चेति भावः । अ
त एव पाकेनापूर्वोऽभिनवः स्वादो रुचिर्यस्य तत्तथा शिवाभिर्गोमायुभिः ।
स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः इत्यमरः । चादे जक्षे
भक्षितमित्यर्थः । छिद्यन्दतरस्यामिति विकल्पाद्देशैरदेशः । वाशिते
ज्वालया जिह्वाज्वालादग्धेषु असम्बन्धेन पाकसम्बन्ध उक्तः इत्यर्थः ।
अत्र पाकापूर्वास्वादाद्यसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेऽतिशयोक्तिः ॥ ७६ ॥

ग्लानीति । क्रोष्टा जम्बुकः सुतप्रबोधाय ग्लानिच्छेदी खेदहारी
शोणितासवारिष्टं अजीर्णशेषेण तद्रक्तमेवारिष्टं पानविशेष इति
रूपकम् । तत्पीत्वा स्वादुङ्कारं स्वादूकृत्य । स्वादुमीति णमुल् । का

क्रोष्टा डिम्बं व्यष्वणद्दास्वनञ्च ॥ ७७ ॥
क्रव्यात्पूगैः पुष्कराण्यानकाना
मत्याशाभिर्मेदसो दारितानि ।
आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवस्य
न्कालो नूनं व्याददावाननानि ॥ ७८ ॥
कीर्णा रेजे साजिभूमिः समन्ता

चखण्डेन महता उपदंशं कालखण्डमुपदंशं कृत्वेत्यर्थः । काल खण्ड-यकृती तु समे इत्यमरः । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् । कालखण्डस्य दंशनक्रियाकर्मत्वेऽपि भुजिक्रियाकरणत्वात् तृतीयैव पदतया, तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेनोपपदसमासः । डिम्बं कलेवरं व्यष्वणत् भुक्तवानित्यर्थः । वेः स्वनभोजन इति षत्वम् । व्यस्वनदशादयश्चेति सम्बुद्धय । अभोजनार्थत्वात् षत्वं न ॥ ७७ ॥

क्रव्यादिति । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादो मांसभक्षकाः वृकगृध्रादयः क्रव्ये चेति विट्प्रत्ययः तेषां पूगैः कर्तृभिः मेदसो वसायाः । मेदस्तु वपा वसेत्यमरः । अत्याशाभिस्तृष्णाभिर्दारितानि मेदःस्वत्र भ्रान्त्या पाटितान्यानकानां तूर्याणां पुष्कराणि मुखानि । पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले इत्यमरः । प्राणिनः करितुरगादीन् प्रत्यवस्य अभ्यवहृत्य । अभ्यवहारः प्रत्यवसानं भोजनं जग्धिरिति हलायुधः । कालोऽन्तकः आभीलानि भयङ्कराणि । आभीलं भीमकष्टयोरिति विश्वः । आननानि व्याददौ विवव्रे । आङो दोऽनास्यविहरण इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । यानि विदारितानि पुष्कराणि तान्येवाननानि । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ७८ ॥

कीर्णेति अप्राप्य ङ्करजीर्णाङ्ग छिन्नत्वाद्विभ्राणैरित्यर्थः । कनु भावने इति धातोर्लिटः णलादेशः । प्राणभाजां प्राणिनां प्रतीकैरवयवैः । अङ्ग

दप्राणद्भिः प्राणभाजा प्रतीकैः ।
वह्वारम्भैरङ्गसंयोजितैर्वा
रूपैः स्रष्टु: स्फटिककर्मान्तशाला ॥ ७९ ॥
आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना
मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरूर्मिमद्भिः ।
आसीदोघैर्मुहुरिव महद्वारिधेरापगाना
न्दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥८०॥
इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये

प्रतीकोऽवयवस्त्वमर समन्तात्कीर्णा सा आजिभूमि ईषदसमाप्तार म्भैरिति वह्वारम्भैः किं च दुष्टैरित्यर्थः । विभाषा सुपोबहुच पुर स्तादिति बहुच प्रत्यय तथाङ्गं संयोजितैरङ्गसृष्टैश्च रूपैः आकारैः । रूप स्वभावे सौन्दर्ये आकारे श्लषयोरपीति विश्व । कीर्णा स्रष्टु धातुः स्फटिककर्मान्तशाला वा । "स्फटिककर्मणोऽनियतागारमिव रेजे इत्यु तमेवा ॥ ७९ ॥

आयन्तीनामिति । इत्थमुक्तरीत्या अविरतरयमविच्छिन्नवेगं यथा तथा आयन्तीनामभिधावन्तीनामौद्धत्यभाजां प्रागल्भ्यभाजां राज्ञा समूहा राजकानि । गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् प्रत्ययः । तेषामनीकिन्यः सेना स्तासां राजकानीकिनीनां अलघुभिर्महद्भिरूर्मिमद्भिस्तरङ्गवद्भिः श्री पतेः कृष्णस्य सैन्यैः समं सेनाभिः सह अपां समूहो आपम् । भिक्षा दिभ्योऽण् । आपैः समम्भीति आपगानामुक्तविशेषणविशिष्टानां वारि धेरोघैः प्रवाहैः इव कृतो गुरुः तरध्वानिर्महाध्वनिर्यस्मिन् तन्महद्दोला युद्धमनियतजयपराजय युद्धं मुहुरासीत् उपमा । मन्दाक्रान्ता वृत्त मेतत् ॥ ८० ॥

सङ्कुलयुद्धवर्णनो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषाख्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ऊनविंशः सर्गः ।

अथोत्तस्थे रणाटव्यामसुहृद्वेणुदारिणा ।
नृपाङ्घ्रिपौघसङ्घर्षादग्निवत्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

तदेवमष्टादशसर्गे तुमुलं युद्धमभिधायेदानीमेकोनविंशतितमे सर्गे द्वन्द्वयुद्धमनुष्टुभेन छन्दसा चित्रबन्धेन वर्णयितुमारभते । अथेत्यादि । अथैवं तुमुलयुद्धानन्तरम् । रणोऽटवीवेत्युपमित समासः । उपमित-वदिति तद्धितोपम्यलिङ्गात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्यां रणाटव्यां असुहृदः शत्रवो वेणवो वंशा इव । वेणुर्मस्करतेजना इति वंशपर्या-येष्वमरः । तान्दारयति दलतीत्यसुहृद्वेणुदारिणा वेणुदारिणा बाणाक-लेन । नृपा अङ्घ्रिपाः पादपा इव तेषामोघाः सङ्घास्तेषां संघर्षात् सङ्घ-रात् स्फोटात् अग्निरग्नितुल्यम् । तेन तुल्यमिति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । उत्तस्थे उत्थितम् । भावे लिट् । तत्राग्निवदिति तुल्यार्थेन वतिना धर्मेण्यव-धाने सादृश्य प्रतिपादिना उपमानोपमेयसमानधर्मसादृश्यप्रतिपाद-कानां चतुर्णां चोपादानाद्धर्मार्थी तद्धितगता पूर्णोपमा । सा च र-णाटव्यामित्यादिसमासगतोपमासापेक्षेति सङ्करः । सर्गेऽस्मिन् अनुष्टुभं वृत्तम् । पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतत् श्लोकस्य लक्षणमिति लक्षणात् । सर्वैकान्तरक्रमेण यमका द्यन्ततमपञ्चालङ्कार-नियमः सर्वत्र यदा समासमध्यावकाशस्य तत्र यमकप्रयुक्तं द-ण्डिना । अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः । यमकन्तच्च पादाना-मादिमध्यान्तगोचरम् । एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पना । आ-

आपतन्तममुन्दूरादूरीकृतपराक्रमः ।
वलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥
जजौजोजाजिजिज्जाजी तन्ततोऽतिततातितुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

॥ एकाक्षरपादः ॥

दिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्त सर्वत इति । अत्रेदं समपादान्तं यमकं द्विपादयमकभेदः ॥ १ ॥

आपतन्तमिति । आपतन्तमाधावन्तं अमुं वेणुदारिणं दूरात् अदूरीकृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषत्वेन सद्यानुगतसंप्रहार इत्यर्थः । वलोबलभद्रः केसरी सिंहो मातङ्गं गजमिवावलोकयामास अनयोरपि तदन्तरमिति भावः । अतोऽलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २ ॥

जजाविति । ततोऽवलोकनानन्तरं जजन्तीति जजाः योधाः । जज युद्धे पचाद्यच् । जजानामोजसा जाता जजौजोजा तामाजिं जयतीति जजौजोजाजिजित् । जयतेः क्विप् । जजतीति जाजी योधी । ताच्छील्ये णिनिः । अतिततानतत्यतान् अतितदति अतिशय्यतीति अतिततुत् । तुदतेः क्विप् । भस्येवाभायस्य स भाभोनक्षत्रकान्तिः । नक्षत्र मच्चं भं तारेत्यमरः । नास्ति भीर्येषां तेऽभियोनिर्भीकाः तानिभान् गजान् अभिभवतीति अभीभाभिभूः । क्विप् । तस्याः भासस्तेजसोऽभिभूः स्थानं अभीभाभिभूभाभूः । अराः सन्त्येषामित्यरीणि चक्राणि तैः रीयन्ति गच्छन्तीति अरिर्यो रथाः । री गतिरेषणयोरितिधातोः क्विप् । तेषां ईरं प्रेरणं राति अरिरीररोऽर्थिकः । आतोऽनुपसर्गे कः । अरिं शत्रुं बलभद्रः तं वेणुदारिणं आर योद्धुमाससारेत्यर्थः ऋ गताविति धातोर्लिटि द्विर्भावेतोऽर्णिति वृद्धिः अभ्यासस्योरदत्वे अत आदेरिति दीर्घे पुनः सवर्णदीर्घः । भिन्नैकाक्षरपादाख्योऽयमलङ्कारभेदः भाभ इत्यत्रोपमायाः सामथ्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षण सङ्करः ॥ ३ ॥

भवन्भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः।
निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥
रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे।
कोपादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥
दिशमर्कमिवावाचीं मूर्छागतमपाहरत्।
मन्दप्रतापं तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

भवन्निति। लोकानां जनानां जगतां च। लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः। भयाय भवन् सम्पद्यमानः भयं जनयन्नित्यर्थः। क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी च वक्तव्येति क्लृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी। आकम्पितमहीतलो भूकम्पं कुर्वन्नित्यर्थः। निर्घोषेण भीमो भयङ्करः तस्य बलभद्रस्य रथो निर्घात इवापतत् आधावत्। श्रौती पूर्णोपमा ॥ ४ ॥

राम इति। रिपुर्वेणुदारी आजिमहेषु रणोत्सवेष्विति रूपकम्। महउद्धवउत्सवइत्यमरः। विचक्षणे प्रगल्भे। चक्षिङ इति कर्तरि ल्युडिति न्यासकारः असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति चक्षिङः ख्याञादेशाभावः। रामे बलभद्रे शरान् आस चिक्षेप। अस्यतेर्लिट् अत आदेरित्यभ्यासदीर्घे सवर्णदीर्घः। कोपात् रामएनं वेणुदारिणं शितया शातया। शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वम्। महेष्वा महेषुणा। पत्री रोपइषुर्द्वयोरित्यमरः। विचक्षणे जघान। चणु हिंसायामिति धातोः कर्तरि लिट्। अभिन्नसमपादो नाम पादाभ्यासयमकभेदः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

दिशमिति। मूर्छागतं रामेषुपातान्मोहमुपगतम् अतएव मन्दप्रतापमल्पप्रकाशं तं वेणुदारिणं अवाचीं दक्षिणां दिशं प्राप्तम्। अतएव मन्दप्रतापमर्कमिव सूतः सारथिरनूरुश्च आजेर्विहायसः आकाशादिव आजिविहायस इत्युपमितसमासः। शीघ्रमपाहरत् अपसारितवान्। उपमा ॥ ६ ॥

ज्ञत्वा शिनेः शाल्वचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।
ससर्ज्ज वल्कैः फुल्लाब्जसप्रभा वाचमूर्ज्जिताम् ॥ ७ ॥
उल्मुकेन द्रुमम्प्राप्य सङ्कुचत्पत्रसञ्चयम् ।
तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥
पृथोरध्यक्षिपद्रुक्मी यया चापमुदायुधः ।
तयैव वाचाऽपगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

जित्वेति । प्रभावेन सह वर्त्तत इति सप्रभावा महानुभावा शिनेः सात्यकिपितामहस्य चमूः सेना । शाल्वोनाम चैद्यपक्षोराजा तस्य चमूं सेनां जितां जित्वा जित्वेत्यर्थः । अतएव वल्कैर्मुखैः । येनाङ्गविकार इति तृतीया विकारस्यापि विकारत्वात् । फुल्लाब्जस्य प्रफुल्लारविन्दस्य सप्रभा समानप्रभा हर्षेण विकासितवक्त्रेत्यर्थः । ऊर्ज्जितामुदारां वाचं ससर्ज्ज कै यूयमसदग्र इत्यादिवद्गर्जं जगादेत्यर्थः । उप मायमकयो संसृष्टिः ॥ ७ ॥

उल्मुकेनेति । दिक्षु तेजः प्रभावं प्रकाशञ्च प्रकिरता विक्षिपता उल्मुकेन भागवतेन राज्ञा ज्वलतेन च । सङ्कुचन्तो पत्रसम्पद्वाहन-सम्पत्पर्णसम्पद्विश्च यस्य तम् । सप्रतापं सपराक्रमं प्रकृष्टतापसहितं च । द्रुमं द्रुमाख्यं राजानं वृक्षञ्च प्राप्यादीप्यत प्रजज्वले । भावे लङ् । एकाभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणाद प्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव न श्लेषः ॥ ८ ॥

पृथोरिति । रुक्मी भीष्मकात्मजोरुक्मिण्या भ्राता । उदायुध उद्यतायुधः सन् । यया वाचा पृथोराजस्य चापमध्यक्षिपत् धिगिदं चापं कष्टमिति निनिन्द । अपगता मुदाहर्षाद्यया अपमुदा निरुत्साहया तयैव वाचा युधो युद्धादपगममपसरणं ययाच । मा माद्य मत्सायमानं यद्रुपागतोऽस्मीति प्रार्थयामासेत्यर्थः । याचि उभयपदी ॥ ९ ॥

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनीकिनीः।
कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥ १०॥
दधानैर्घनसादृश्यं लसदायसदंशनैः।
तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥ ११॥

॥ निरोष्ठ्यः ॥

नखांशुमञ्जरीकीर्णामसौ नरहरिवोच्चकैः।
बभौ बिभ्रद्धनुः शाखामविरूढशिलीमुखाम् ॥१२ ॥
प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यन्दधदानते।

सममिति। समं युगपत्समन्तत आपतन्तीरागच्छन्तीः राज्ञां चैद्यपक्षाणामनीकिनीः सेनाः। एकस्त्वसहायः पुमान् कार्ष्णिः प्रद्युम्नः। सत इव। निम्नगाः नदीः सरस्वान् समुद्र इवैकोऽसहायः प्रत्यग्रहीत् प्रत्यवरोध ॥ १० ॥

दधानैरिति। लसन्ति आयसानि लोहमयानि दंशनानि वर्माणि येषां तैः। 'तनुत्रं वर्म दंशनम्' इत्यमरः। अत एव घनसादृश्यं काष्र्ण्यादिवमान्यं दधानकैः सैनिकैः तत्र कार्ष्णौ काञ्चनसच्छाया सुवर्णवर्णा शर एवाशनिः निर्मुक्ता ससृजे उत्सृष्टा। उपमा रूपकयोः संसृष्टिः। ओष्ठ्यवर्णविरहान्निरौष्ठ्यं चित्रभेदः शब्दालङ्कारः ॥ ११ ॥

नखेति। नखांशवो मञ्जर्य इव ताभिः कीर्णां व्याप्तां अविरूढाः शिलीमुखा बाणा भ्रमराश्च यस्यां ताम्। 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः। धनुःशाखेव तां बिभ्रदसौ कार्ष्णिरुच्चकैरुन्नतस्तरुरिव बभौ। तरुरिवेति चिह्नात्पूर्णोपमितत्वात्। शिलीमुखेति श्लिष्टविशेषणेयमुपमा ॥ १२ ॥

प्राप्येति। अरिपूणां जनानामन्तकः अरिपूगान्तकोऽसौ कार्ष्णिः भीमं भयङ्करं जन्यं युद्धं प्राप्य। 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः।

विध्यन् मोच न रिपूनरिपूपान्तकः शरैः ॥ १३ ॥
क्षतस्य पूर्व्वचित्तिपैर्विजयासंशया पुरः ।
अनेकस्य चकारासौ बाणैर्बाणस्य खण्डनम् ॥ १४ ॥
या बभार क्षतानेकमाया सेना ससारताम् ।
धनुः स कर्षन्नुचितमायासेनाससार ताम् ॥ १५ ॥
ओजोमहौजाः कृत्वाधस्तत्क्षणादुत्तमौजसः ।
कुर्व्वन्नाजावमुख्यत्वमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

आनते नम्रे सौजन्यं सौहार्द्दं दधत् न तु विध्यन् । न क्लीवं न कृताञ्जलिमिति निषेधादिति भावः । रिपून् प्रतिपक्षान् शरैर्विध्यन् प्रहरन् न मुमोच न ररक्षेत्यर्थः । संदंशयमकभेदः ॥ १३ ॥

क्षतस्येति । असौ कार्ष्णिः पूर्व्वचित्तिपैर्विजयाशंसया प्रद्युम्नः पुरो-ऽग्रे क्षतस्य निशुम्भस्य प्रयुक्तस्य वा अनेकस्यानेकात्मिकस्य बाणस्येत्यर्थः । अन्यत्रानेकस्य बहुसहस्रस्य बाणस्य बाणासुरस्य शरजातस्य च बाणैः खण्डनं छेदं चकार । अत्र बाणयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतयोः श्लेषः ॥ १४ ॥

येति । या सेना क्षतानेकमाया क्षतबहुकपटा सती ससारतां सारवत्त्वं बभार तां सेनां स कार्ष्णिः धनुः कर्षन् धनुषा विध्यन्नित्यर्थः । आयासेन रहितमनायासं यथा तथा आससार अभि युक्तवानित्यर्थः । प्राणं भङ्क्त्वा तत्सेना बभञ्जेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ओज इति । महौजा महाबलः प्रद्युम्नः उत्तमौजसो नाम राज्ञः ओजस्तद्बलमधस्तात् कृत्वाभिभूय आजौ युद्धे अमुख्यत्वमप्रधानत्वं कुर्वन् अथ वा अमुख्यत्वं अमुख्याभिधेयं तन्नाम्नः कुर्वन् नाम निजं प्रद्युम्ननामधेयं मुख्यतां प्रधानतां प्रसिद्धार्थताञ्चानयत् । प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्येति प्रद्युम्न इति स्वामी ॥ १६ ॥

दूरादेव चमूर्भर्त्तुः कुमारोहन्ति स स्म याः ।
न पुनः सांयुगीनाः स्म कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥१७॥
निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।
उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषोऽन शिलीमुखाः ॥ १८॥
तस्यावदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।
सुरैरशंसि व्योमस्थैः सह सारो महर्षिभिः ॥ १९ ॥
सुगन्धयद्दिशः शुभ्रमम्लानि कुसुमं दिवः ।

दूरादिति । स कुमारः प्रद्युम्नः सस्मयाः सगर्वाः याश्चमूर्दूरा देव भर्तुर्वीरविशेषैर्हन्ति स्म जघान ताश्चम्वः पुनर्भूयः सांयुगीनाः सांयुगीनं रणसमर्थमित्यर्थः । गौरा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः । न आरोहन्ति स्म नारूढाः ॥ १७ ॥

निपीड्येति । तेन प्रद्युम्नेन तरसा बलेन कामं निपीड्य अनास्थया अनादरेण मुक्ताः । स्त्रियो न परिहन्तव्या इति निर्घेना वध्या इति बो-धन्तोमुक्ता इत्यर्थः । अन्यत्र क्षिप्राः विद्विषोऽविलक्षत्वं सलपत्वमाययुः । विलक्षस्तु स्मयान्वित इत्यमरः । शिलीमुखाः बाणास्तु विलक्षत्वं लक्ष्यभ्र-ष्टत्वं नाययुः । अत्र द्वयोरपि विलक्षत्वयोर भेदाध्यवसायादयं व्यति-रेकोऽविद्विषां शिलीमुखानां च प्रकृतत्वात्तुल्ययोगितोपमयान्वित इति सङ्करः ॥ १८ ॥

तस्येति । समरे तस्य प्रद्युम्नस्यावदानैरत्युत्कर्मभिः करणैः सहसा सद्यः रोमहर्षिभिः रोमाञ्चकरैः व्योमस्थैः सुरैः महर्षिभिः सह सार्धं सारो बलमशंसि शंसितः ॥ १९ ॥

सुगन्धयदिति । दिशः सुगन्धयत् सुगन्धाः कुर्वत् । सुगन्धात्तत्करो-तीति णिजन्तात्शतृप्रत्ययः । शुभ्रं धवलं अम्लानि म्लानिरहितं भूरि प्रचुरं दिवोऽन्तरीक्षात् प्रद्युम्ने अपतत् तत्र प्रद्युम्नोपरि पूर्वोक्त-

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः॥ २०॥
सोढुन्तस्य द्विषो नालमपयोधरवारणम्।
जग्मुर्नाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम्॥ २१॥
केशप्रचुरलोकस्य पर्य्यस्कारि विकासिना।
शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा॥ २२॥

'क्षणयुक्तं' दिवमन्तरिक्षं प्रति उत्पपात। अत्र द्रुमद्रुमदयो कुद्धमयशोभ्यामन्योऽन्योपकारजननादन्योऽन्यालङ्कारः। परस्परं क्रियाजननेऽन्योऽन्यमिति लक्षणात्॥ २०॥

सोढुमिति। अपगताभयाश्चिरन्तायोधा भारवा सिंहनादा येषां ते अपयोधरवा द्विषः शत्रव तस्य कार्ष्णेः रणं सोढुं नालमशक्ताः। अतएव यशश्च कश्चिद्भ्रमान पयोधराणां वारणं मेघप्रतिघातो यस्य तत् अपयोधरवारणं सत् द्यां पूर्णभाव मेघमण्डलं उल्लङ्घ्य स्वर्गमाक्रान्तवानित्यर्थः। जग्मुरिति लिट्। अजादेर्द्वितीयस्येति द्वितीयस्याचो द्विर्भावः। युवक्लावादाम्रणषेधः। यमकशब्दार्थहेतुक काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः॥ २१॥

केशेति। विकासिना विविधमार्गचारिणा, विकस्वरेण च कुसुमलक्ष्मणा पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन, तच्चयनेनेत्यर्थः। कचवत्प्रचुराः प्रभूता लोका जना यस्मिन् तस्य युद्धस्य शिरःप्रभृति अन्यत्र केशैः प्रचुरस्य केशाढ्यस्य लोकस्य जनस्य शिरः मूर्द्धा शेखरेणापीडेनेव शिखामाल्येनेवेत्यर्थः। शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः। पर्य्यस्कारि परिष्कृतं भूषितमित्यर्थः। परिपूर्वात्करोतेः कर्म्मणि लिट्। सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सुडागमः अड्व्यासव्यवायेऽपीति नियमात् परिनिविभ्य इत्यादिना षत्वं सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपीति उपमा॥ २२॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम्।
सा दरम्लाननानिन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥
इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या झषध्वजम्।
क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥
अहितानभि वाहिन्या स मानी चतुरङ्गया।
चचाल वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति। सादरं साभिनिवेशं युध्यमानापि सम्प्रहरन्त्यपि दरं दुःखं दुरादिति यावत् रसात् रणे रागात् हीयमाना अपहीयमाना प्रद्युम्नघर्षितेति भाव। अत्यन्तात्र विरोधाभासोऽलङ्कारः। जहातेः कर्मणि लटः शानजादेशः। सा पृतना चैद्य सेना तेन प्रद्युम्नेन अन्येषां तदन्यानामपि नराणां सादं निवेदन्तं राति ददातीति अन्यनरसादरम्। आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः। दरं भयं दरोऽस्त्रिया भयेऽवभ्रे इत्यमरः। निन्ये नीता। नयतेः प्रधाने कर्मणि लिट्। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीन्याहुर्द्विकर्मणामिति वचनात्। विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति। इतीत्थं जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं झषध्वजं मकरकेतुं प्रद्युम्नम्। ध्वजौ मकरमत्स्यौ इत्यमरः। आलोक्य सद्यः क्रुद्धया मत्सरात् इत्याक्षेपतदैवेत्युत्प्रेक्षा। क्रुधा प्रद्युम्नाश्रितया रुषा कर्त्र्या चेदिभूपतिः प्रपेदे प्राप्तः तं विवाहेति शेषः। कामिन्यः प्रायेण साहसिक्यः अन्यत्रीगन्धमसहमानाः सद्यः पुरुषान्तरमाश्रयन्ते इति भावः। विलक्षितं प्रद्युम्नं दृष्ट्वा सद्यश्चैद्यः कुपितोऽभूदित्यर्थः ॥ २४ ॥

अहितानिति। मानी अभिमानवान् स चैद्यः वल्गन्तः प्लवमानाः कलभसमाः करभप्रमाणाः अतएवाभीषा चत्वारश्चतुरङ्गा यस्यां तया वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गया। चलादेशादि ष्पलादीनि वल्गत्

भूरि तत्रापतत्तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥
सोढुं तस्य द्विपो नालमपयोधरवारणम् ।
ऊर्णुनाव यशश्च द्यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥
केशप्रचुरलोकस्य पर्य्यस्कारि विकासिना ।
शेखरेणेव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥

क्रियायुक्तं दिवमन्तरिक्षं प्रति उत्पपात । अत्र द्रुमपद्रुमयोः कुसुमयशोभ्यामन्योऽन्योपकारजननादन्योऽन्यालङ्कारः । परस्परं क्रियाजनने ऽन्योऽन्यं मति लक्षणात् ॥ २० ॥

सोढुमिति । अपगताभयाभिरक्तायोधाना रवाः सिंहनादा यस्मिन् तं अपयोधरवा द्विपः मत्तः तस्य कार्ष्णेः रवं सोढुं नालमशक्तः । अत एव यशश्च अविद्यमानः पयोधराणां वारणं मेघप्रतिघातो यस्य तत् अपयोधरवारणं यत् द्यामूर्णुनाव मेघमण्डलमुल्लङ्घ्य स्वर्गमाच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्णोतेर्लिट् । अजादेर्द्वितीयस्येति द्वितीयस्याचो द्विर्भावः । गुणवृद्ध्यादाभ्युपगमे । यमकश्चायमर्थैकतः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः ॥ २१ ॥

केशेति । विकासिना विविधमार्गचारिणा विकस्वरेण च कुसुमलक्ष्मणा पुष्पकेतुना प्रद्युम्नेन अन्यत्र कुसुमचिह्नेन तन्मयेनेत्यर्थः । केशवत्प्रचुराः प्रभूताः लोकाः जना यस्मिन् तस्य युद्धस्य शिरोऽग्रभूमिः अन्यत्र केशैः प्रचुरस्य केशाढ्यस्य लोकस्य जनस्य शिरः मूर्द्धा शेखरेणापीडेनेव शिखामाल्येनेवेत्यर्थः । शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः । पर्य्यस्कारि परिष्कृतं भूषितमित्यर्थः । परिपूर्वात्करोतेः कर्मणि लिट् सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषण इति सुडागमः अड्व्यवायेऽपीति नियमात् परिनिविभ्य इत्यादिना षत्वे सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपीति विकल्पः । उपमा ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।
सा दरस्पृतनानिन्ये चीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥
इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या झषध्वजम् ।
क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥
अहितानभि वाहिन्या स मानी चतुरङ्गया ।
चचाल वल्गत्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

सादरमिति । सादरं साभिनिवेशं युद्ध्यमानापि सम्प्रहरन्त्यपि दरं भयं कृतादिति यावत् रसात् रणे रागात् चीयमाना प्रवर्धमाना प्रद्युम्नमहिम्नेति भाव । अतएवात्र विरोधाभासोऽलङ्कारः । अहातेः कर्मणि घटः पानजादेशः । सा पृतना चैद्यस्य सेना तेन प्रद्युम्नेन अन्ये ये तटस्थानामपि नराणां सादं निश्चेष्टतां राति ददातीति अन्यनरसादरम् । आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । दरं भयं दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे इत्यमरः । निन्ये नीता । नयतेः प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति वचनात् । विरोधाभासयमकयोः संसृष्टिः ॥ २३ ॥

इतीति । इतीत्थं जयलक्ष्म्या आलिङ्गितं झषध्वजं प्रद्युम्नम् । झषरोमा झषोमत्स्य इत्यमरः । आलोक्य सद्यः क्रुद्धया, सपत्न्यागमात्कोपितयेवेत्युत्प्रेक्षा । क्रुधा प्रद्युम्नाश्रितया कृता चेदिभूपतिं प्रपेदे प्राप्तः तं दिदीपयेति भावः । अमिन्यां माये सापत्निकाः सपत्नीगमनमसहमानाः सद्यः क्रुध्यन्ति इति भावः । विलासिनं प्रद्युम्नं सदा सदयं दयतु कोपेऽस्मिन् ॥ २४ ॥

अहितानिति । मानी अभिमानवान् स चैद्यः वाहिन्या सेनया ... मानाः कलभसमाः अहितानभि ... चतुरङ्गया । ... सदा वल्गत्कलभसमा नीचतुरङ्गया ...

॥ श्लोकप्रतिलोमयमकम् ॥

अभग्नवृत्ताः प्रसभादाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।
चक्रन्दुरुच्चकैर्मुष्टिग्राह्यमध्या धनुर्लताः ॥ २५ ॥
करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।
करेऽणुः शीकरोऽजनि रेणुस्तेन शमं ययौ ॥ २६ ॥

याः तमोमोह भजे क्रोधाभ्यासिनीत्यर्थः । अत्र प्रातिलोम्येन पूर्वश्लोकादुक्तेः श्लोकप्रतिलोमयमकम् । तदुक्तं दण्डिना । आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतमिति ॥ २४ ॥

अभग्नेति । अभग्नाः अभङ्गुरा वृत्ता वर्तुलाकाराश्च याः ताः अभग्नवृत्ताः । विशेषणसमासः । अन्यत्राचलितचरित्राः । अखण्डशीलाश्च । मुष्टिग्राह्यं मध्यं यासां ता धनुर्लताः अन्यत्र मुष्टिमेयमध्याः यौवनेनोद्धतैर्दृप्तैः प्रसभाद्बलादाकृष्टाः सत्यः अन्यत्र कचेषु कृष्टा इति भावः । उच्चैस्तरां चक्रन्दुः टङ्कारध्वनिं चक्रुः धनुर्लता अन्यत्र चुक्रुशुः । अत्र प्रस्तुतधनुर्लताविशेषणादप्रस्तुतधूर्ताक्रान्तवनिताप्रतीतेः समासोक्तिः तथा च आक्रन्दस्य विशेषणगत्या क्रन्दनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ २५ ॥

करेणुरिति । अनेको बहुः करेणुः करेणवः प्रस्थितः । जात्यैकवचनम् । अगच्छन् करिणो योद्धुं ययुरित्यर्थः । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । सहस्रशो घण्टाः करिकण्ठस्था रेणुर्दध्वनुः । अत्र च ध्वन्यर्थेऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । करे पुष्करे अणुरल्पः शीकरोऽम्बुकणोऽजनि । जात्यैकवचनम् । करेऽणवः शीकरा जाता इत्यर्थः । जने कर्तरि लिट् । तेनाणुना शीकरेण रेणु रजः शमं ययौ । एतेन करिणां बाहुल्यं व्यज्यते ॥ २६ ॥

घृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरागैरपि द्विपैः ।
सरोषसम्भ्रमैर्बभ्रे रौद्र एव रणे रसः ॥ २७ ॥
न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु ।
रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ २८ ॥
बाणाहिपूर्णतूणीरकोटरैर्धन्विशाखिभिः ।
गोधाश्लिष्टभुजाशाखैरभूद्भीमा रणाटवी ॥ २९ ॥

घृतेति । घृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररस एव रागो यैस्तैरपीति विरोधः । रौद्रशृङ्गारयोर्विरोधित्वात् घृतसिन्दूररञ्जनैरित्य विरोधः । अतएव विरोधाभासोऽलङ्कारः । शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च गजमण्डने । शृङ्गारं चूर्णसिन्दूरे लवङ्गकुसुमेऽपि चेति विश्वः । सरोषसम्भ्रमैः द्विपैः रणे रौद्ररस एव क्रोधरस एव बभ्रे भृतः । कर्मणि लिट् ॥ २७ ॥

नेति । भर्तृतः स्वामिभ्यः प्राप्ते मानसम्प्रतिपत्ती पूजासौमनस्ये येषां तेषु प्राप्तमानसम्प्रतिपत्तिषु रणे एकसर्गेषु नियतोत्साहेषु नियतनिश्चयेषु वा । सर्गस्तु स्वभावाध्यायसमाधिनिश्चयाह्वानिसृष्टिषु इति वैजयन्ती । पत्तिषु पदातिषु मानसम्प्रति पत्तीनां मानसेष्वित्यर्थः । लक्षणे कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । भयं न तस्थौ पूर्वोक्त कारणद्वयोरपायात् निर्भीकाः प्रातिष्ठन्नित्यर्थः । अन्यथा यस्तु भीतिपराहतः सङ्ग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते । यदस्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते पराङ्मुखहतस्य तु इति निषेधकरणादिति भावः । अत्र मानसम्प्रतिपत्त्योर्विशेषणगत्या भयाभावस्यानैकान्तिकत्वात्तदपेक्षत्वात् काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ २८ ॥

बाणेति । रणमेवाटवी रणाटवी बाणैरेवाहिभिः पूर्णाः तूणीरा एव कोटराः कुहराणि येषान्तैः गोधासनानि निःशाखाय । गोधा तले निश्वासायामिति विश्वः । तलं ज्याघात वारणम् । सुखी-

नानाजावदजानाना सा जनौघघनौजसा ।
परानीकहहानीकापि नानियातितयाऽन्विता ॥ ४० ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

विषमं सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।
श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्बलम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सात्वतान्वैद्यान्नति भास्वरसेनया ।
ववले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेनया ॥ ४२ ॥

शोभा यस्य शोभा इति विग्रहः [illegible] । [illegible] भुजा इव [illegible] [illegible] भवति [illegible] बभूव । [illegible] ॥ ३९ ॥

नानेति । [illegible] नानाविधायां [illegible] विग्रहे ओजसा ते [illegible] [illegible] । [illegible] । जनौ- घेन [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । सा [illegible] [illegible] [illegible] । अत्र प्रतिपादं पादार्ध- [illegible] ॥ ४० ॥

विषममिति । तद्बलं चैद्यसेना सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः का- [illegible] [illegible] महाकाव्यं शिशुपालवधादि- [illegible] व्यूहैः सर्वतोभद्रादिभिरेव [illegible] । व्यूहस्तु बलविन्यास इ- त्यमरः । विषमं दुरवगाहमभवत् । अत्र [illegible] ॥ ४१ ॥

संहत्येति । [illegible] तेजिष्ठा [illegible] भास्वरसेनया सा- [illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

त्रिस्रोतसमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।
नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विषतां बलम् ॥ ४३ ॥
वारणागगभीरा सा साराऽभीगगणारवा ।
कारितारिवधा सेना नासेधा वारितारिका ॥४४॥

युग्मम् ।

अधिनागाश्वजविनोविकृत्यत्यिच्छ्चारवः ।

-प्रतिषेधः । या यदूनां संहतिः स्वरसेन स्वभावेन योद्धुमसमर्थप्रतिभा अज्ञातप्रतिमा वा स्वयं रणकलङ्कुला सा पराहूता कथं निवर्तेत ; इति भावः ॥ ४२ ॥

अथ यदुसेनायाः प्रतिबलाभियोगं युग्मेनाह । त्रिस्रोतसमित्यादि । आयामवती द्राघीयसी लोललोकनिरन्तरा चलज्जनसङ्कुला या सेने-त्युत्तरश्लोकेनान्वयः । सा यदुसेना त्रिस्रोतसं द्विषतां बलं नरेन्द्रमार्गं राजपथं रथ्या विशिखेव पपात जगाम । उपमानेऽपि विशेषणं योज्यम् ॥ ४३ ॥

वारणेति । कीदृशी सेना वारणैरेवागैरचलैर्गभीरा दुरवगाहा वारणागगभीरा सा साराणां श्रेष्ठानां न भियं गच्छन्तीत्यभीगानां निर्भीकाणां गणानां जन्तुसङ्घानामारवो यस्यां सा सारा भीगगणा-रवा कारितारिवधा कृतशत्रुवधा । रामोरावत्यमकार वदितिवदत्र स्वार्थे णिच् । नास्त्यासेधः प्रतिषेधो यस्यां सा नासेधा नञर्थेन नशब्देन बहुव्रीहिः । अनासेधा वा वारितारिका निवारितशत्रुका अनेनाहं योत्स्ये इति स्वयं कृतप्रतिभटेत्यर्थः । यौगिकः कप्रत्ययः । सा सेना पपातेति पूर्वेणान्वयः । अत्र प्रातिलोम्येन अर्द्धप्रतिलोमयमकमेतत् अस्य-लङ्कारं निश्चनदित्यादिश्लोकार्द्धप्रतिलोमयमके ॥ ४४ ॥

अधीति । मदस्रन्तीति प्रजल्पितः जवनाः प्रजोरितिनिरिति इति-

पेतुर्वर्हिणदेशीयाः शङ्कवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥
प्र वृ त्ते वि क स द्धा नं सा ध ने प्य वि पा दि भिः
व पु षे वि क स द्दा नं यु ध मा प्य वि पा णि भिः॥४६॥
पुरः प्रयुक्तैर्युद्धान्तश्चलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।
आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥
केनचित्स्वासिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

मत्यय"। विकसद्भिः पिच्छैः कलापैश्वार्व । अतएव ईषदसमाप्तवर्हिण-देशीयामयूरकल्पाः । ईषदसमाप्ताविल्यादिना देशीयर्प्रत्ययः । प्राणहा-रिण शङ्कवः शल्यायुधानि । ना पुंसि शल्यं शङ्कुर्मा इत्यमरः । भागेष्वधिनागम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गजेषु चर्मसु च निपेतुः चर्मसु वर्हिणा इवेत्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः । अङ्कोपाश्रितगजा-भागा इति वैजयन्ती ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तेति । विकसन् जृम्भमाणोऽध्मानोध्वनिर्यस्मिन् तदाया तथा साधने सम्प्रहारे प्रवृत्तेऽप्यविशादिभिर्विषादरहितैर्विपाणिभिर्दन्तिभि-र्भुवं व्याप्य प्राप्य विकसद्भूतं दानं मदोदवर्षे । युद्धारम्भे समदा-मत्ता न्यते सत्वसम्पन्नत्वात् साधनेऽपि अविषादस्ता विरोधाद्विरोधा-भासः । गोमूत्रिकाचित्रबन्धोऽयम् । वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमु-र्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुरिति लक्षणात् । यो ऽयमोऽक्षये पङ्क्तिद्वयेऽर्द्धद्वयं क्रमेण लिखित्वैकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्यलङ्कारः ॥ ४६ ॥

पुर इति । तत्युद्ध पुरः प्रयुक्तैः गजादिभ्य प्राक्प्रवर्तितैः । अन्यत्र गानात्पूर्वं सञ्चारितैः चलितैः मण्डलचारिभिः अन्यत्र सुद्ध-रावर्तितैरित्यर्थः लब्धशुद्धिभिः कातर्यकपटादिदोषरहितैरित्यर्थः अन्यत्राप्तैरागानुगुणैरित्यर्थः पदातिभिः पत्तिभिः करणैः गान्धर्व ... ...स्वाचरविशेषैरिवादीप्यताशोभत ॥ ४७ ॥

प्रापे कीर्त्तिप्लुतमहीमण्डलाप्याऽनवद्यता ॥ ४८ ॥
विहन्तुं विद्विषस्तीक्ष्णः समरेव सुसंहतेः ।
परिवारात्पृथक्चक्रे खड्गश्चात्मा च केनचित् ४९
अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्रा विलासिना ।
उद्गूर्णेन चमूस्तूर्णमतिमात्राविलाऽसिना ॥ ५० ॥
सहस्रपूरणः कश्चिल्लूनमूर्द्धाऽसिना द्विपः ।

केनचिदिति । खड्गिना खड्गेन अन्येषां मण्डलाग्राणामनवद्यता अखण्ड्यता । दृतेर्ल्टः पलादेशः । केनचिद्वीरेण कीर्त्तिः प्लुतं व्याप्तं महीमण्डलमाप्यं प्राप्यं यया सा कीर्त्तिप्लुतमहीमण्डलाप्या अनवद्यता अनिन्द्यता प्रापे प्राप्ता ॥ ४८ ॥

विहन्तुमिति । केनचिद्वीरेण विद्विषो विहन्तुं तीक्ष्णो निशितः परिष्कृता च खड्गः सुसंहते सुघटिताम् ... सङ्गी भुजाश्च परिवारात्कोशात् परिजनाच्च । परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छद इति विश्वः । समरेव पृथक् चक्रे उद्धृतः । आत्मा च पृथक् चक्रे विभक्तः । खड्गपक्षे च सैन्याद्बहिर्गत्वारिमध्ये पपातेत्यर्थः । अत्र खड्गात्मनोः प्रस्तुतयोः समानक्रियायोगात् केवलप्रस्तुतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ४९ ॥

अन्येनेति अन्येन वीरेण विलासिना विलसनशीलेन उद्गूर्णेन उद्यतेन असिना खड्गेन मात्रं मानमतिक्रान्ता अतिमात्रा अपरिमिता अरीणां चमूः सेना तूर्णं शीघ्रं अतिमात्रमत्यन्तमाविला कलुषा अतिमात्राविला व्याकुला विदधे कृता ॥ ५० ॥

सहस्रेति । पूरयतीति पूरणः । पूराप्यायनपूरणयोः कर्त्तरि ल्युट् । सहस्राणां पूरणः सहस्रसंख्यापूरिता वा सहस्रपूरणः सहस्रसंख्यापूरकः कश्चिद्द्विपः अन्यस्तु सहस्रपूरणः सहस्रसंख्यापूरकः सहस्रैः पूर्यतीति सहस्रपूरणः इत्यर्थः । असिना खड्गेन द्विपो लूनमूर्द्धा लूनमस्तकः । पादैकदेशेऽपि गतप्रत्यागतत्वमावः । अन्यस्तु द्विपोऽसिना

वपुषामश्यापातादिमानामभितोऽगलत् ॥ ६८ ॥
॥ असंयोगः ॥

रणाङ्गणं सर इव प्लावितं मदवारिभिः ।
गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥
शरक्षते गजे भृङ्गैः सविषादिविषादिनि ।
कृतव्याजेन रुदितमिवासीदनिसीदति ॥ ७० ॥
अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीयइवाहवे ।

ष्ठेते मिथोनिपीडनादिव वस्त्रादिनिपीडनादिवेत्युत्प्रेक्षा । अनारतम-
श्रान्तं दानतोयमभितोऽगलत् वस्त्रवत् निहत्या पातेऽपि मदातिरेक इति
गजानामुत्साहातिशयोक्तिः । अत्र संयोगाभावादसंयोगचित्रभेदः ।
श्लोकोऽनन्तरः संयोगः ॥ ६८ ॥

रणेति । गजो मदवारिभिः प्लावितमुक्षितं रणाङ्गणं सर इव पृथुना
करेणाकृष्टानि शतपत्राणि अमितवाहनानि अन्यत्र कुशेशयानि च
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा रणाङ्गणमलोडयत् व्यपाक्षोभयत् । श्लेषविशेषणो-
पमा ॥ ६९ ॥

शरक्षते इति । गजे शरेण क्षते भृङ्गैः अतएव विषादिना विषादवता
विषादिना यन्त्रा सह वर्तते इति तस्मिन् सविषादि विषादिनि तत्र रणे
अनिसीदति अतिपतति सति भृङ्गैः सीतमये । सदेशेष्ट यन्वादेश । भृङ्गैः
कर्तृभिः । न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । कृतव्याजेन कृतच्छलेन
रुदितं रोदनमासीत् । आश्रयनाशदुःखाद्रोदनं कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा च कृतव्याजेनेत्यपह्नवपूर्वं कृत्वा तामपह्नवेति
सर्वं स्वकार ॥ ७० ॥

अन्तकस्येति । अन्तकस्य मृत्योः सम्बन्धिनि शेतेऽस्मिन्निति शयनीये
तल्पइव स्थितइत्यर्थः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणेऽनीयर् । पृथौ
विशाले तत्राहवे मतङ्गजाः दन्तश्वसनादिषाम महाङ्केतोः मदुक्षरत्वमीयुः

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वमतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

अ भी क म ति के ने द्वे
भी ता न न्द स्य ना श ने ।
क न त्स का म से ना के
म न्द का म क म स्य ति ॥७२॥

॥ अर्द्धभ्रमकः ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीदणमावमासुरम् ।
हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

मत्कुणादय इत्यादयोऽर्थः । कुमारश्च मायिनः षट्पदाः कीटविशेषा म-
त्कुणाः । कालेऽप्यजातदन्ते च यथाजन्मौ च मतङ्गजः । तस्माद-
न्यादृशौ तथात्वमक्षं यस्मक्य शयनीय इन्येतत्तुमेवाशमेतमिति
यङ्करः ॥ ७१ ॥

अथ युग्मेनाह । अभीकेत्यादि । अभीका निर्भीका मतिर्यस्य ते-
नाभीकमतिकेन निर्भयचित्तेन । शैषिकः कप्प्रत्ययः । इद्धे दीप्ते ।
भीतानामानन्दस्य नाशने । नशेर्ण्यन्तात्कर्त्तरि ल्युट् । कनन्ती दीप्य
माना सकामा विजयित्वात्पूर्णकामा सेना यस्य तस्मिन् कनत्सकाम-
सेनाके । पूर्वं नृकम् । मन्दकामक मन्दोत्साहम् । पूर्ववदेव कप् ।
अस्यति निरामुखीचे रण इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र सर्वतो भद्रस्य-
सर्वपादभ्रमणाभावात्तदाईनामेव भ्रमणादर्द्धभ्रमकम् । उद्धारस्तु सर्व-
तोभद्रस्य स्यादेव ॥ ७२ ॥

दधत इति । रणे पूर्वोक्तप्रकारे अभीक्ष्णमत्यन्तं भीमं भयङ्करं
आसुरमसुरसम्बन्धिनं भावं पुरुषकारलक्षणम् । भावो लीलाक्रिया-
चेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु इति वैजयन्ती । असुरत्वञ्च दधतः दधाना अपि
परैः शत्रुभिः अभिमुखा एव स्थिताः हताः वीरा इति शेषः सुर-

॥ युग्मम् ॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत्सरुचा परतोमरैः ।
समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥ ७४ ॥
निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।
पाणिनीयमिवालोकि धीरैस्तत्समराजिरम् ॥ ७५ ॥

एव सुराणां भावं सुरभूयं सुरत्वं देवत्वमुपाययुः । स्वर्गं यान्त्यमराङ्गना इति स्मरणादिति भावः । भुवोभावे इति क्यप् । अत्रासुरभावेऽपि सुरभूय मुपाययुरिति विरोधस्य भावशब्दस्यार्थान्तरत्वेन परिहारात् द्विरोधाभासः ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमिति । रुचा सह वर्त्तते यस्तेन सरुचा तेजस्विना येन वीरेण परतोमरैः शत्रुशस्त्रैः व्रणवत्सव्रणमङ्गमूहे ऊढम् । वहेः कर्मणि लिट् सम्प्रसारणम् । खड्गत्सरुः खड्गमुष्टौ चापे च रतः खड्गत्सरुचापरतः खड्गेण प्रहारेण युद्धं कुर्वन्नित्यर्थः । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । स वीरोऽमरैः समत्वं ययौ पौरुषेणेति भावः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७४ ॥

निपातितेति । निपातिताः वीरयस्याङ्कमिताः सुहृदादयो यत्र तत्तथोक्तम् । अभिमुखबन्धोरपि रणे बध्यत्वादिति भावः । अन्यत्र निपातिताः लक्षणाभावे शब्दसाधुत्वाय सूत्रकृता स्वस्वरूपेणोच्चारिताः सुहृदादिशब्दा यत्र तदित्यर्थः । अतएव तत्समराजिरं रणाङ्गणम् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं अष्टाध्यायीव्याकरणमिव । तेन प्रोक्तमिति छप्रत्ययः । धीरैर्वैयाकरणैश्चालोकि दृष्टम् । उभयत्रापि धीरैर्दुरवगाहत्वादिति भावः । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृत् । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपातित । स्वमस्यास्तीति स्वामी ईश्वरः । स्वामिन्नैश्वर्ये इति मत्वर्थीय निपातः । पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुल इत्यमरः । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः इति व्युत्पन्ना निपाताः । बिभर्त्तीति भ्राता । नप्तृनेष्ट्रादिसूत्रादौणादिको निपात ॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा सन्ध्याभ्रसदृग्रुधिरतोयया ।
हते योद्धृजनः पांशौ स दृग्रुधि रतो यया ॥७६॥
विदलत्पुष्कराकीर्णाः पतत्कङ्ककुलाकुलाः ।
तरत्पत्ररथा नद्यः प्रासर्पन्रक्तवारिजाः ॥ ७७ ॥
असृग्जनोऽक्षरत्यतिमानवमज्जवसादनम् ।
रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥
चितज्याघैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतह्रदम् ।

अभावीति । सन्ध्याभ्रसदृक् सन्ध्याभ्रसदृशं रुधिरमेव तोयं यस्यास्तया सिन्ध्वा रक्तनद्या अभावि भूतम् । भावे लुङि चिण् । यया सिन्ध्वा दृशोरुणद्धीति दृग्रुधि दृष्टिरोधके । रुधेः क्विप् । पांशौ रजसि हृते सति स जनो वीरलोको योद्धं रतः उत्सुकः अभूदिति शेषः । उपमायमकयोः संसृष्टिः ॥ ७६ ॥

विदलदिति । विदलद्भिर्विदीर्यमाणैः पुष्करैः करिहस्ताग्रैः अन्यत्र विकसद्भिः पद्मैराकीर्णाः व्याप्ताः । पतद्भिः कङ्ककुलैः जलाटाम्भि-घट्टैः कम्बुकण्ठैराकुलाः । तरन्ति प्लवमानानि पत्राणि वाहनानि रथाश्च अन्यत्र पत्ररथा अण्डजा यासु ताः रक्तवारिजा रुधिरतोयजन्याः अन्यत्र रक्तानि वारिजानि यासु ताः नद्यः प्रासर्पन् प्रावहन् । अत्र नदीनां रक्तनदीनां च श्लेषः ॥ ७७ ॥

असृगिति । अक्षरत्यतिमान् अक्षतप्रहारेषु जनो वीरजनोऽसृक्पक्वं अवसादनं अवस्य चेतोवेगस्य सादनं सादकं यथा तथा अक्षरत् नवयोर्मज्जवसयोर्मेदोरसयोरदनं भक्षणम् । कर्तरि ल्युट् । रक्षांसि च पिशाचाश्च रक्षःपिशाचम् । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । मुमुदे जहृषे । अत्र मोदस्य नवमज्जवसादनहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गं तच्च यमकेन संसृज्यते ॥ ७८ ॥

चितज्यैरिति । अपेतज्यैरपगतमौर्वीकैः । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः

पयोदजालमिव तद्वीराशंसनमाबभौ ॥ ७९ ॥
वव्रौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।
अमोचि सैन्ये घण्टाभिर्नरेणेह तदन्तिके ॥ ८० ॥
क्षतैः कीर्णा मही रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।
क्षुण्णलोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥
युद्धमित्थं विधूतान्यमानवानभियोगतः ।
चैद्यः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

इत्यमरः । चापैश्चित्रं विचित्रं स्फुरन्ति रक्तान्येव शतह्रदाः यस्मिन् तत् । शम्पा शतह्रदा ह्रादिनीत्यमरः । तत्प्रकृतं वीराः आशंसन्ते अत्रेति वीराशंसनं भयद्वारा युद्धभूमिः सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदेत्यमरः । पयोदजालमिवाबभौ ॥ ७९ ॥

वव्राविति । इह सैन्ये वव्रौ विपन्ने मृते सति अनेकेन नरेण अनेकैर्नरैरित्यर्थः । जात्यैकवचनम् । तदन्तिके तस्य मृतस्य वव्रोरन्तिके अमोचि किन्तु हृतादन्तिनोऽयत्र तस्मिन् हृतदन्तिके सैन्ये घण्टाभिर्न रेणेहे न दध्वने । रणतेर्भावे लिट् । अत्र हृतदन्तिके इति विशेषणगत्या घण्टानामरणनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते ॥ ८० ॥

क्षतैरिति । क्षतैः छिन्नैः दन्तिनां दन्तैर्गात्रैश्च कीर्णा मही रणभूमिः क्षुण्णाः पिष्टाः लोकासवो जनप्राणा यैस्तैः मृत्योर्मुसलोलूखलैः कीर्णेव रेजे । अयोऽग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुलूखल मित्यमरः । अत्र मुसलोलूखलैरिति राजदन्तादिपाठेऽपि सर्वकुलाभेत्यादिस्त्रलादेव व्यभिचारज्ञापकात्परनिपातव्यत्ययः ॥ ८१ ॥

युद्धमिति । मानवानभिमानवान् चैद्यो युद्धमित्थं प्राप्तः सन् इत्थं विधूता अभिभूता अन्ये चैद्यातिरिक्ता मानवा यैस्तान् । विधूतान्यमान-

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितपीतवाससा ।
स्फुरदिन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्वता ॥ ८३ ॥
नीलेनानालनलिननिलीनोल्ललनालिना ।
ललनालालनेनालं लीलालोलेन लालिना ॥ ८४ ॥

द्व्यक्षरः ।

अपूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।

वान् अभियः निर्भीकान् परानरीन् अभियोगतोऽभियोगादभ्यवरोधात् पराजिग्ये जिगायेत्यर्थः । विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदम् । सँल्लिटोर्जेरिति कुत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ भगवदभियोगं पञ्चभिः कुलकेनाह । अथेत्यादि । अथ चैद्यजयानन्तरं वपुषा राजन् परः पुमान् अदृश्यतेति पञ्चमेन सम्बन्धः । तद्वपुस्तावच्चतुर्भिर्विशिनष्टि । वक्षोमणेः कौस्तुभस्य छायया छुरितानि व्याप्तानि पीतवासांसि पीताम्बराणि यस्य तेन । अतएव स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्नाः सङ्कीर्णास्तडितो यस्य तेन तडित्वता मेघेनेव स्थितेनेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नीलेनेति । पुनः कीदृशेन वपुषा नीलेन श्यामलेन तथा नालं नालरहितं यन्नलिनं तस्मिन् निलीना आसक्ताः उल्ललन्तो लुठन्तोऽलयो यस्य तेन अनालनलिननिलीनोल्ललनालिना सुसौरभनीलपद्मसदृशभ्रमरेत्यर्थः । ललनानां प्रियाणां स्त्रीणां लालनेन उपलालनेन वशीकरणेनेत्यर्थः । अलं समर्थेन लीलालोलेन क्रीडालोलुपेन लीलालालनेनेति पाठे लीलानां विलासानामालानेन आस्पदेनेत्यर्थः । लालयति भक्तानिति लालिना भक्तानुकम्पिनेत्यर्थः द्व्यक्षरपादनामोऽलङ्कारः ॥ ८४ ॥

अपूर्वयेति । किञ्च अपूर्वयेव अपूर्वसमागमेनेव तत्काले समागमे सकामया साभिलाषया विजयश्रिया चैद्यशिरश्छेदेति भावः । कटाक्षैर-

दृष्टेन राजन्वपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥
विभावी विभवी भाभोविभाभावी विवोविभिः ।
भवाभिभावी भावावोभवाभावोभुवोविभुः ॥ ८६ ॥

द्व्यक्षरः ।

उपैतुकामैस्त्वारन्निश्चितैर्योगिभिः परैः ।
देहत्यागकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥ ८७ ॥

साङ्गैर्दृष्टेनालोकितेन वपुषा राजन् दीप्यमान । अत्र प्रस्तुतजयश्री विशेषणसाम्याद् प्रस्तुतानुरक्तकामिनी प्रतीते समासोक्ति प्रतीयमा नाभद्राध्यवसायादपाङ्गदर्शनोत्प्रेक्षा च ॥ ८५ ॥

विभावीति विभावोऽस्यास्तीति विभावी प्रभावसम्पन्न विभवोऽस्या स्तीति विभवी ऐश्वर्य्यवान् भस्याभेवाभा यस्य स भाभोनलवदुज्ज्वल इत्यर्थः । विभा विशिष्टाभा भावयति सम्पादयति विश्वस्येति विभाभावी तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति श्रुते । सुपोह्यजातौ णिनि । विना पक्षिणा याति गच्छतीति विप । पक्षिवाहन इत्यर्थः । आतोऽनुपसर्गे कः । विभीर्निर्भीक भव संसार अभिभवतीति भवाभिभावी भक्तानां संसारनिवर्त्तक इत्यर्थः । सुपि णिनि । भावान् जन्तून् अव तीति भावाव विश्व त्राता । भावोचीत्तानिद्राचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु इति वैजयन्ती । अवते कर्म्मणि अण् । भवाभावोऽस्यास्तीति संसारद्धैस्पृष्ट इत्यर्थः । अर्शआदित्वादच प्रत्यय । भुवोभूमेर्विभुर्भर्त्ता ॥ ८६ ॥

उपैत्विति । एवम्भूत पर पुमान् परमपुरुषोहरि । त्वत्पार तस्य हरे पार अन्तमुपैतुकामैस्त जिगीषुभि । अन्यत्र दिदृक्षुभिरित्यर्थः । तुङ्कामनसोरपीति मकारलोप । निश्चितैर्योगैर्वा कृतनिश्चयैरित्यर्थः । अन्यत्र निश्चिततत्त्वै । सकर्म्मकादप्यविवक्षिते कर्म्मणि क्त । यद्वा गीता-गाव विभक्ता भ्रातर इत्यादिवदूह्यायतच्च स्फुटीकृत चैतत् षष्ठाध्याये व र्णितं विज्ञेः विदितइत्यत्र। देहत्यागकृतोद्योगैर्मरणोद्यतै । अन्यत्र

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तया ।
यातया तरसा चारुस्तनयाऽनघया श्रितम् ॥ ८८ ॥

गतप्रत्यागतम् ।

विद्विषोऽद्विषुरुद्वीक्ष्य तथाप्यासन्निरेनसः ।
अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम् ॥ ८९ ॥

मुमुक्षुभिरित्यर्थः । योगिभिः सदाभ्यस्यद्भिरपायवद्भिर्वा । अन्यत्र ध्यानवद्भिः । योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः । परैः मुमुक्षुभिः । अन्यत्र परमयोगिभिः अहङ्कृत परेभ्योऽतिरिक्ततेत्यर्थः अन्यत्र साक्षात्कृतः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः । सर्वोन्तिरमतीतिश्च निरेव न श्लेष अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणात् ॥ ८७ ॥

युग्मेनाह । तमिति । घनया आनन्दसान्द्रया । अनस्तरुचा अक्षीणकान्त्या । सारतया सारत्वेन सर्वोत्कर्षगुणेन यातया प्राप्तया । चारुस्तनया रम्यकुचया । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति विकल्पादनीकारः । अनघया निर्दोषया तया प्रसिद्धया श्रिया रमया तरसा त्वरया श्रितमाश्लिष्टं तं हरिमुद्वीक्ष्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्रापि प्रातिलोम्येनाह इति द्वैतप्रतिलोम यमकम् । एतद्युग्मन्तु प्रागेवोक्तम् ॥ ८८ ॥

विद्विष इति । तं पूर्वोक्तं हरिं उद्वीक्ष्य विद्विषः असुराः । अद्विषुः द्विषन्ति स्म । षाठ द्विषन्तीति विग्रहेण भेदुं शादेशः । तथापि द्विषन्तोऽपि निरेनसोऽनिष्पापा आसन् । हरेरीषन्मात्रेऽपि मोक्षदत्वं दृष्टान्तेनाह । अरुच्यमिति । रोचत इति रुच्यम् । राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातितः । अरुच्यमरोचमानमपि भेषजमौषधम् । भेषजौषधभैषज्यानीत्यमरः । निसर्गात् स्वभावादेव रोगं हन्तीति रोगघ्नं अमनुष्यकर्तृके च । हरिर्हरति पापानीति वचनादिति भावः अमनुष्यकर्तृके

युग्मम् ।

विदितन्दिवि केऽनीके तं यातन्निर्जिताजिनि ।
विगदङ्कविरोद्धारोयोद्धायोनतिमेति न ॥ ९० ॥

प्रतिलोमेनायमेवार्थः ।

नियुज्यमानेन पुरः कर्म्मण्यतिगरीयसि ।
आरोप्यमाणोरुगुणमभर्त्रा कार्म्मुकमानमत् ॥९१॥

तत्र बाणाः सुपरुषः समधीयन्त चारवः ।
द्विषामभृत्सुपरुषस्तस्याकृष्टस्य चारवः ॥ ९२ ॥

विदितमिति । किन्तु योद्धा वीरो यो हरिः नतिं परेषां नम्रतां नैति नाप्नोति । नितरां जिता आजयो येन तस्मिन् निर्जिताजिनि अनेकाजिविजयिन्यपि अनीके सैन्ये । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । यातं योद्धुमागतम् । दिवि स्वर्गेऽपि विदितं प्रख्यातं विगदं निरामयं तं हरिं गवि भुवि । रोद्धारो जेतारः के न केऽपीत्यर्थः । प्रातिलोम्येऽप्येतदेव पदार्थ वाक्यार्थौ । एतदपि श्लोकप्रतिलोमयमकमेव पदपदार्थादि संवादस्तु वैचित्र्यविशेषः । लक्षणन्तु निरवद्यत्वेनोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ९० ॥

नियुज्यमानेनेति । पुरोऽग्रे अतिगरीयसि कर्माणि अत्यन्तगुरुणि अन्यत्र दुष्करे कस्मिंश्चित् कार्यवस्तुनि नियुज्यमानेन व्यापार्यमाणेन आज्ञाप्यमानेन च भर्त्रा स्वामिना आरोप्यमाणोऽधिक्रियमाण उरुर्महान् गुणो ज्या यस्मिन् तत् । अन्यत्र धैर्यमानसौन्दर्यादिकः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुः । कर्मण उकञ् । आनमत् गुणाकर्षणादाकुञ्चितकोटिकमभूत् । अन्यत्र प्रणतदनुर्थः । अत्र प्रकृत कार्मुकविशेषणसामर्थ्याद् प्रस्तुतनियोज्यपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ९१ ॥

तत्रेति । तत्र कार्मुके शोभनानि पर्वाणि येषां ते सुपरुषः सुपर्वाणः । अतएव चारवोऽतिरम्या बाणाः समधीयन्त निहिताः आकृष्टस्य तस्य

पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पक्षिणाम् ।
योयोगुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमाययौ । ९३ ॥
प्रापे रूपी पुराऽरेपाः परिपूरी परःपरे ।
रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरोऽपरैः ॥ ९४ ॥

॥ इ्चरः ॥

दिङ्मुखव्यापिनस्तीक्ष्णान् ह्रादिनोमर्म्मभेदिनः ।
चिक्षेपैकक्षणेनैव सायकानहितांश्च सः ॥ ९५ ॥

कार्मुकस्यारवस्य ह्रिया सह परस्य हृदययोर्तस्कर्मोऽभूत । यमक विशेषालङ्कारः । ९२ ॥

पश्चादिति । नराणां पुंसामिव पश्चात्कृतानां निकृष्टपक्षे तदा दृष्टस्थापितानामपि अन्यत्वावधीरितानामपि । पक्षिणां विहगानां कक्षे इत्यर्थे । योय पक्षीनरश्च गुणेन ज्यया दाक्षिण्यादिना च संयुक्तः स स पक्षी नरश्चास्य करे कर्णान्तं कर्णं समीपमाययौ आगतः गुणयोगादाकर्षमाकृष्ट अन्यत्वान्निकटागते इत्यर्थः । समुच्चयोपमा । ९३ ॥

प्राप इति । पुरा पूर्वं रूपी महाप्रभावाद्यनेकरूपवान् अरेपा निष्पाप परिपूरयति धर्मभक्तानिति परिपूरी भक्तवत्सल । पुरयतेर्णिनि । परः परमुत्कृष्टोऽरिः परे शत्रुभि प्रापे प्राप्त अवरुद्ध इत्यर्थ । अपरैरन्यैः शत्रुभिः कर्तृभि अपारैरनन्तैरोपैरिषुभि पक्षी रोपदत्पुङ्खवो रितिमर । पुरोऽग्रे उपरि च पुपूरे पूरित । पूयाते कर्मणि लिट् । द्व्यक्षरानुप्रासोऽलङ्कारः । ९४ ॥

दिगिति । स रामः दिङ्मुखव्यापिनो दिगन्तव्यापकान् । श्यति तीक्ष्णान् निशितान् क्रूरांश्च । ह्रादन्ते इति ह्रादिनः घननादवत शिञ्जनादवतश्च । मर्म्मभेदिनो मर्म्मस्थानविदारकान् सायकान् शरान् अहितांश्च एकक्षणेनैव चिक्षेप निरास । अत्र सायकाना अहितानां

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।
नीलच्छविरसौ रेजे केशवच्छलनीरदः ॥ ९६ ॥

॥ गूढचतुर्थः ॥

न केवलञ्जनैस्तस्य लघुसन्धायिनो धनुः ।
मण्डलीकृतमेकान्ताद्बलमैक्षि द्विषामपि ॥ ९७ ॥

लोकालोकी कलोऽकल्कः कलिलोऽलिकुलालकः ।
कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ९८

च प्रकृतानामेव तुल्यधर्मयोगादौपम्यागमात्तुल्ययोगिताभेदः ॥ ९५ ॥

शरेति । शरवर्षी बाणवर्षी नीरवर्षी च । शरं नीरे शरो बाण इति विश्वः । महान् नादः सिंहनादो गर्जितं च यस्य स महानादः । स्फुरन्ती कार्मुककेतने धनुर्ध्वजौ यस्य सः । अन्यत्रेन्द्रचापचिह्न इत्यर्थः । नीलच्छविः श्यामकान्तिः । असौ केशवस्य छलं कपटं यस्य स नीरदः केशवच्छलनीरदो हरिमेघोऽसौ रेजे रथ रङ्गात्मगीतकर्मेण दिदीपे इत्यर्थः । अत्र छलशब्देन हरित्वापह्नवेन मेघत्वारोपणाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवालङ्कारः । त्रिपाद्यन्तर्गतचतुर्थपादाक्षरत्वाद् गूढचतुर्थोऽयमिति चित्रविशेषः शब्दालङ्कारश्चेति सङ्करः ॥ ९६ ॥

नेति । लघु शीघ्रं सन्धत्ते यस्तस्य लघुसन्धायिनस्तस्य हरेर्धनुरेव केवलं एकान्तात् मण्डलीकृतं शीघ्राकर्षणनियमेन वलयीकृतं जनैर्नैक्षि । कर्मणि लुङ् । किन्तु द्विषां बलमपि मण्डलीकृतं त्रासादेकत्र पुञ्जीकृतमैक्षि । अत्र धनुर्बलयोः प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मयोगात् केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता ॥ ९७ ॥

युग्मेनाह । लोकेति । लोकानालोकते इति लोकालोकी त्रैलोक्यदर्शी कलो मधुरभाषी कल्केन पापेन दम्भेन वा कलिलो न भवतीति अकल्ककलिलः । कल्कः पापाशये पापे दम्भे इति विश्वः । अलिक

द्व्यक्षरः ।

अच्छिनाराधु विव्याध द्विषतः स तनुत्रिणः ।
दानेषु स्थूललक्ष्यत्वन्नहि तस्य शरासने ॥ ९९ ॥

युग्मम् ।

वरगोऽविवरोवैरिविवारी वारिरारवः ।
विववार वरोवैरं वीरोरविरिवौर्वरः ॥ १०० ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ ९८ ॥

अच्छीति । स पूर्वोक्तगुणविशिष्टो हरिः [illegible] तनुत्रिणः कवचिनः । [illegible] । तान् द्विषत स [illegible] विव्याध प्रजहार । तथा हि तस्य हरे दानेषु वितरणेषु एव स्थूललक्ष्यत्वं विपुलविषयत्वम् । [illegible] । शरासने [illegible] । [illegible] ॥ ९९ ॥

वरग इति । वरान् [illegible] । [illegible] । वैरिणः [illegible] वैरिविवारी । [illegible] । पूर्ववत् । [illegible] वारिरारवः । वरः [illegible] शूर [illegible] । [illegible] ॥ १०० ॥

द्व्यक्षरः।

मुक्तानेकशरप्राणानहरद्भूयसान्द्विषाम्।
तदीयधनुरन्यस्य न हि सेहे सजीवताम्॥ १०१॥
राजराजीरुरोजाजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः।
रेजारिजूरजोजार्जी रराजर्जुरजर्जरः॥ १०२॥

द्व्यक्षरः।

उद्धतान्द्विषतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं ययुः।

मुक्तेति। मुक्तानेकशरं क्षिप्तबहुबाणम्। तस्य हरेरिदं तदीयं धनुः भूयसां द्विषां प्राणानहरत्। तथा हि अन्यस्य परस्य सजीवतां न सेहे। अथ वा अन्यस्य धनुषः सजीवतां सज्याकत्वं न सेहे। किं तु जीवति जीवः ज्याम्बीवी? स्तौति वैजयन्ती। वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्॥ १०१॥

राजेति। न जायते इत्यजोऽनादिः। अन्येष्वपि दृश्यते इति जनेर्डप्रत्ययः। न जीर्यते इत्यजरः अनन्तः। पचाद्यच्। नास्ति रजो यस्येत्यरजाः रजोगुणरहितः। रेजन्तीति रेजाः तेजिष्ठाः। रेजृ दीप्तौ पचाद्यच्। ते च ते अरयश्च तेषां जूरो हिंसनं तेन जातं रेजारिजूरजम्। तदूर्जं बलं अर्जयतीति रेजारिजूरजोजार्जी। अर्जेर्णिनिः ऋजुरार्जववान्। जर्जरो नश्यतीति अजर्जरोऽदृढः स हरिः आजेरजिरे रणाङ्गणे राजराजीः राजश्रेणीः रुरोज बभञ्ज। रुज भङ्गे लिट्। अतएव रराज दिदीपे। द्व्यक्षरानुप्रासः॥ १०२॥

उद्धतानिति। उद्धतान् दृप्तान् द्विषतः शत्रून् निघ्नतो हिंसतः। जासिनिप्रहणेति सूत्रे निप्रेत्यसंहतविपर्यस्तव्यस्त ग्रहणोपदेशादि-हन्तेर्द्वयकर्मण्यपि द्वितीयैव। तस्य हरेः शराः। पानार्थे धातौ पा पाने इति धातौ सति रुधिरं रक्षार्थे धातौ पा रक्षणे इति भुवनं जगद्वेति द्वितयं ययुः रुधिरमपिबन् भुवनमरक्षन्निति श्लेषार्थः। अत्र

पानार्थे रुधिरन्धातौ रक्षार्थे भुवनं शराः॥ १०३॥

क्रूरारिकारी कोरेककारकः कारिकाकरः।
कोरकाकारकरकः करीरः कर्करोऽर्करुक्॥ १०४॥

द्व्यक्षरः।

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः।
अनेकमरिसङ्घातमकरोद्भूमिवर्द्धनम्॥ १०५॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः।

पानयोरभेदाध्यवसायेन रुधिरं भुवनयोस्तुल्ययोगितालङ्कारः। तत्र पानार्थं इत्यादिवाक्यस्य ननु वधेन भुवनरक्षणचेति स्वकार्यगर्भत्वात् सोत्प्रेक्षाम गुणः। अत. सङ्कलनमतं पदानां सौन्दर्यहरणं इति वदन्ति॥१०२॥

अथ युग्मेनाह। क्रूरेति। क्रूरान् अरीन् किरति विक्षिपति इति क्रूरारिकारी। किरतेर्णिनिप्रत्ययः। कोरं मेरकारक. एव मत्तां। करोतेर्ण्वुल्। कारिका यातनाः करोति दुष्टानामिति कारिकाकरः। कारिका यातनाइत्यमरः। कृञो हेत्वादिना ताच्छील्ये टप्रत्ययः। कारिका· क्रियाः। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्। तत्कर इति केचित्। कोरकाकारो करौ यस्य स कोरकाकारकरः समसमुद्रकमलोपमाधिक-त्वम्। यौगिकः कप्रत्ययः। करिणोऽभितान् ईरयति क्षिपतीति करीरः। कर्मण्यण्। कर्करोऽस्य कर्कश इत्यर्थः। अर्कस्येव रुक् दीप्तिर्यस्य सोऽर्करुक्। ग्रन्थान्तरानुमापः॥१०४॥

विधातुमिति। भुवो भूमेर्लघिमानं लघुत्वं भारापहरणं विधातुमवतीर्णोऽपि इति चालोऽप्यसौ पूर्णोऽच्युतो भगवान् हरिः अनेकं बहु॰ अरिसङ्घातं भूमिवर्द्धनं भूभारवर्धनमकरोत् इति विरोधः अन्यकर्तृत्वेद-र्शनेन। अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः॥१०५॥

दारीति। दारी बहुदारवान्। भूमार्थे मत्वर्थीयः। दरेण

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद्दारदारदरी ॥ १०६ ॥
एकेषुणा सङ्ख्यतिथान् द्विपोभिन्दन्द्रुमानिव ।
स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥
शूरः शौरिरशिशिरैराशाशैराशु राशिशः ।
शरारुः श्रीशरीरेशः शशूरेऽरिशिरः शरैः ॥१०८॥

दरिद्रो निर्भीकः । दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे इत्यमरः । उदारो महान् दाता वा । उदारो दातृमहतोरित्यमरः । अद्रिदरं दुःखेन द्रियते दुः दरो दुर्भेदोऽद्रिदुरदः । दृङ् विदारणे खल्प्रत्ययः । अरौद्रः साधूनां सौम्यः रोदसी रुणद्धीति रोदोरुत् विश्वव्यापी । रुधेः क्विप् । ददाः तीति दारुदाता । ददातेरौणादिको रुप्रत्ययः । आदरोऽस्यास्तीति आदरी सन्मार्गादरवान् स हरिः आरिरेव दारु काष्ठमरिदारु दूरादेव अददरत् दारयति स्म । दारयतेर्लुङि चङि स्वदृत्वदम्यथददस्य धामित्यभ्यासस्यात्वम् । अरिदारीति रूपकमर्थाद्दारोदरत्वरासु ममाथ ॥ १०६ ॥

एकेषु णेति । स हरिरेकेषुणा एकेनैव शरेण सङ्ख्याना पूरणान् सङ्ख्यतिथान् सङ्ख्यः स्थितानित्यर्थः । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुगिति तिथुगागमादेश व्यापकादसङ्ख्यान्तेऽपि सङ्ख्यात् डट्प्रत्ययः । द्विपः गजान् द्रुमानिवेत्युपमा । भिन्दन् विदारयन् जन्मान्तरे रामस्य दाशरथेरात्मनः सदृशं चक्रे । एकशरेणानेकारि द्रुमभेदस्तु जन्मान्तरभावनया यात इति भावः । विभेद च पुनस्तालान् स एकेन महेषुणेति रामायणे ॥ १०७ ॥

शूर इति । शृणातीति शरारुः हुष्मारुकः । शरारुर्घातुको हिंस्र इत्यमरः । शृवन्द्योरारुरित्यारुप्रत्ययः । श्रीशरीरयोरीशः श्रीशरीरेशः लक्ष्मीमाधवनाथ, शूरो वीरः शौरिः कृष्णः अशिशिरैस्तीक्ष्णैः आशाशैः दिशोऽश्नुवत इत्याशाशैर्दिगन्तव्यापकैः । अश्नोतेः कर्मण्यण्शरैर्वाणैः ।

॥ द्व्यक्षरः ॥

व्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः।
मनोहृतोऽपि हृदये लेगुर्येषान्न पत्रिणः॥ १०९॥
नामाक्षराणाम्मलिना मा भूद्भर्त्तुरतः स्फुटम्।
अगृह्णत पराङ्गानामघ्नन्नघ्नन्न मार्गणाः॥ ११०॥

॥ अतालव्यः ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः।

अरिविटः शत्रुशिरांसि। जातावेकवचनम्। राघवः शङ्खं ध्माय घोषं प्रस्पूर्य जघान। स्फुर हिंसासम्भ्रमयोरिति धातोर्लिट्। द्व्यक्षरश्लोकः॥ १०८॥

व्यक्तेति। तदा तस्मिन् समये एषां अरीणामरिता शत्रुता व्यक्ताऽऽसीत्। यद्यस्मात्तस्य हरेरिमे तदीयाः पत्रिणो बाणाः मनोहरन्ति कायादुद्धरन्ति इति मनोहृतोमारका इत्यर्थः। हरतेः क्विप्। मनोघ्नाः प्रतीयन्ते। अतएव मनोहृतोऽपि हृदये मनसि न लेगुर्न लग्नाः इति विरोधः वक्षो निर्भिद्य निर्गता इत्यर्थः। हृदयं वक्षसि स्वान्ते इति विश्वः। विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ १०९॥

नामेति। भर्त्तुः स्वामिनो नामाक्षराणां फलेषु लिखितानां मलिना मालिन्यं तिरोधानं मा भूदिति बुद्धेरित्यर्थः। अतः मार्गणाः हरिशराः पराङ्गानां अरिशरीराणां असृन् प्राणान् अगृह्णत। अघ्नन् हतवन्तः। न अघ्नन् न स्पृष्टवन्तः। रक्षाविलेपस्य प्राणाभावनिमित्तस्य स्वामिनामाक्षरमालिन्य-परिहारार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते स्फुटमिति। अत्र तालव्यवर्णाभावादतालव्य इति चित्रभेदः। श्रूयमाणं तालिति इत्यस्यापि तालुत्वेऽपि स्पष्टमात्रेणैव एवायं नियम इति न दोषः॥ ११०॥

आच्छिद्येति। आशुगाः बाणाः योधसार्थस्य वीरवर्गस्य प्राणसर्वस्वं आच्छिद्य ...

ऐकागारिकवद्भीतो दूराज्जग्मुरदर्शनम् ॥ १११ ॥
भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।
कृतघोराजिनश्चक्रे भुवः सरुधिराजिनः ॥ ११२ ॥
मांसव्यधोचितमुखैः प्रत्यन्तान्दधदक्रियम् ।
शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येषुभिर्नभः ॥११३
दाददोदुद्दुद्दादी दादादोदूददीददोः ।

गारिकः चौर इत्यर्थे निपात्यते इत्यर्थे। इकट् प्रत्यये चेति निपात्यते इत्यपरे। तैस्तुल्यमैकागारिकवत्। तुल्यार्थे वतिः। दूराद्भ्रूमावदर्शनमदृश्यतां जग्मुः॥ १११॥

भीमेति। भिमोऽरिः अवतारान्तरमाख्या व्यपदेशः। भीमा अस्त्रराजयो यस्य तस्य भीमास्त्रराजिनः। इकोऽचि विभक्ताविति नुमागमः। ध्वजैराजते यत्तस्य ध्वजराजिनः। ताच्छील्ये णिनिः। कृता घोरा आजिर्युद्धं येन तस्य कृतघोराजिनः। पूर्ववन्नुमागमः। तस्य बलस्य सैन्यस्य सम्बन्धिनीर्भुवस्तद्रणभूमीः सरुधिराः सासृजश्चक्रे। यमकमादयमकम्॥ ११२॥

मांसेति। मांसव्यधो मांसस्य खण्डनम्। व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः तस्योचितानि परिचितानि मुखानि चञ्चवः शस्त्राणि च येषां तैः शकुन्तिभिः पक्षिभिः शून्यमानचेतनत्वं प्रत्यन्तं तच्छस्त्रनिर्मूलितं वा दधत् अतएव अक्रियमस्पन्दं शत्रु बलं व्यापि व्याप्तम्। आप्नोतेः कर्मणि लुङ्। तस्य हरेरिषुभिः नभोऽव्यापि। अत्रैषु पक्षिषां नभोबलयोर्व्याप्तिः तुल्यधर्मयोगित्वात्तुल्ययोगिताभेदः॥ ११३॥

* दादद इति दयते इति दादः दानम्। दद॰ दाने इति कर्मणि घञ्। दादं ददातीति दाददो दानप्रदः। आतोऽनुपसर्गे कः। दुद्दुद्दादी दुद् उपतापः। टुदुञ् उपतापे क्विप्। तद्दुदं उपतापं ददति साधनामिति दुद्दा. अवाः। एवं ऊनक.। तेषां दुदं उपताप

दुद्दादं ददद्दे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

॥ एकाक्षरः ॥

स्रुतेभकुम्भोरसिजैर्द्दयत्‌तिजन्मभिः ।
प्रावर्त्तयन्नदीरस्त्रैर्द्विषान्तद्योषितास्त्र सः ॥११५॥

ददत इति दददद्दादी । दद दाने इति धातोर्णिनिः । दादादः । दाः शुद्धिः दैप् शोधने क्विप् । तां ददत इति दादादः । दद दाने कर्म्मण्यण् । दूद्दीददोः । दूः परितापः । टुदु परितापे क्विप् । तां ददातीति दूदाः दुदाः । दी क्षयः । दीङ् क्षये क्विप् । तां दत्त इति दीदौ नाशकौ । दमयन्तावोऽनुपसर्गे कः । दूदानां दीदौ दूदम- र्द्दकौ दोषौ भुजौ यस्य सः दूद्दीददोः दुष्टमर्द्दकभुज इत्यर्थः । ददा- ददददः । ददन्ते इति ददाः दातारः न ददन्ते इति अददा अदा- तारः तेषां द्वयानामपि ददोदाता ददाददददः । सर्वत्र दद दाने पचाद्यच् । अददन्तीत्यददा अकामुरन्तनामभवतः । अदः पचाद्यच् । तान् द्यति खण्डयति इति अददः । दोऽवखण्डने धातोरनुपसर्गे कः । एवम्भूतो हरिः । दुदं ददातीति दुद्दः दु-खदः तस्मिन् दुद्दे शत्रौ । दुदं ददत इति दुद्दादं यत्नम् । दद दाने कर्म्मण्यण् । दददे दधौ प्रयुक्तवानित्यर्थः । दद दाने कर्त्तरि लिट् । एकाक्षरानुप्रासो- ऽलङ्कारः ॥ ११४ ॥

स्रुतेति । स हरिः स्रुताः क्षरिताः इभकुम्भाः करिणां कुम्भा यैः- स्तैरिव इभकुम्भाः इवोरसिजानि येषां । हृदयमतिभिर्न्नैः महारैः मनोभङ्गैरिव विषादमाद्रैः सह देवं तैः । हृदयं वक्षसि स्तन इति विश्वः । द्विषां नदीशोणितं चापैः शोणितैरसृग्भिश्च । रुधिर- मसृक् शोणितं इति विश्वः । नदीः प्रावर्त्तयत् प्रवाहयत् । यद्वा, असृक् ... तदर्थेऽन्यदपि द्रष्टव्यम् । ... तेन नदीशोणितानां ... । ... द्विषान्तद्योषितां चापैः शोणितैः ...

सदामदबलप्रायः समुद्धृतरसो बभौ ।
प्रतीतविक्रमः श्रीमान्हरिर्हरिरिवापरः ॥११६॥

योऽक्रमच्छिम्ना वस्तूपमतुल्यधर्मा यो गत्वा तुल्ययोगिता चक्राद्रिभावेनैव बभूव ॥ ११५ ॥

सदेति । सदा मदोऽस्य स सदामदः नित्यमत्तः बलं बलभद्रं प्रैतीति सदामदबलप्रायः । परत्वात्कर्मण्यण्प्रत्ययः । समुद्धृता रसा भूर्येन स समुद्धृतरसः प्रतीताः प्रसिद्धा विक्रमाः पादन्यासा यस्य स त्रिविक्रम इत्यर्थः । श्रीमान् रमापतिः हरिः कृष्णोऽपरोऽन्यो हरिरिन्द्र इव बभौ सोऽपि सतामामदो खदो यो बलासुरस्य माया मायस्त करोतीति सदामदबलप्रायः । तत्करोतीति ण्यन्तात्पचाद्यच् । समुद्धृतरसः अमृतपानेन समग्रमुद्धृतविषः षड्भागादौ विषवीर्ये द्रवे रागे गुणे रस इत्यमरः । प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धपराक्रमः श्रीमान् स्वाराज्यलक्ष्मीयुक्तः । तथाऽपरोऽन्यो हरिः सूर्य इव बभौ । सोऽपि आमं रोग द्यति खण्डयतीति आमदः । बलं पृणातीति बलपः । मूलविभुजादित्वात् कः । सतां भक्तानामामदो बलप्रश्च अथ उदयो यस्य स स दामदबलप्रायः । स्वोदयेन सतामारोग्यबलकारीत्यर्थः । उद्यन्नद्येत्यादिश्रुतेरिति भावः । समुद्धृतरसः । घर्मेणाकृष्टशोषितसलिलः । प्रतीतविक्रमः प्रसिद्धस्वगतिः । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः । तदेवमुभयोः प्रमेये सार्थकत्वस्वभावदैवतयवाच्येषु चित्रभेदः । एतावदेव कवेर्विवक्षितमतोऽन्यत्सर्वाच्यमौपम्यमेव । अत्रापरो हरिरिवेत्यपरशब्दप्रयोगाद्रूपमेवेयं नोपमा । अपरस्येन्द्रस्यार्कस्य वाऽप्रसिद्धेः । प्रसिद्धसादृश्यवर्णनमुपमा । प्रसिद्धताद्रूप्यारोपे रूपकम् । अप्रसिद्धताद्रूप्यसंभावनमुत्प्रेक्षा । अत एव वक्ष्यन्ति । अप्रकृत गुणक्रियाभिसम्बन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनमुत्प्रेक्षेति तथाऽऽह परशब्देन प्रकृतस्याप्रकृतत्वाध्यवसायप्रतीतेरिवशब्देन तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेति सर्वस्वकारः । तस्मादिवशब्दमा-

॥ अर्धत्रयवाची ॥

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शत्रवः ।
पश्यन्तः स्पर्धया सद्यः स्वयमन्यत्वमाययुः ॥११७॥

सदैव सम्पन्नवपूरणेषु
स दैवसम्पन्नवपूरणेषु ।
महोदधेस्तारि महानितान्तं
महोदधेऽस्तारिमहा नितान्तम् ॥ ११८ ॥

[illegible] ॥ ११६ ॥

[illegible] ॥ ११७ ॥

[illegible] भवान्नपूरणेषु [illegible]

॥ समुद्रः ॥

इष्टङ्कृत्वार्थम्पत्रिणः शार्ङ्गपाणे
रैत्याधोमुख्यम्प्राविशन् भूमिमाशु ।
शुद्ध्या युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये
भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११९ ॥

सत्वम्मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धावचयशुद्धिरुद्धुरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।

प्राप्तपारं समुद्रपारगामि नितान्तं स्तारि विस्तीर्णं महत्क्षोभोदधे धारयामास । अङ्गाभ्यामलक्षणसमुद्रयमकभेदः । अङ्गाभ्याम समुद्र स्यादस्य भेदास्त्रयोमता इत्याह दण्डिना । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥११८॥

इष्टमिति । शार्ङ्गं पाणौ यस्य शार्ङ्गपाणेः कृष्णस्य । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति पाणेः परनिपातः । पत्रिणो बाणा इष्टमर्थं शत्रुवधात्मकं कृत्वा आधोमुख्यं अधोमुखत्वमेत्य प्राप्य आशु भूमिमाविशन् शुद्ध्या लोहशुद्ध्या पवित्रतया च युक्तानां तथापि भर्त्रा स्वामिना वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्तानां पातितानां एतदेव आधोमुख्येन कार्यिस्थलयनमेवानुरूपमुचितम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । आगतं वैश्वदेवीवृत्तम् । पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ याविति लक्षणात् ॥ ११९ ॥

सत्वमिति । भव्यः कल्याणमूर्तिः लब्धोऽवचयः शुद्धिश्च येन स लब्धावचयशुद्धिः श्रीवत्सस्य लाञ्छनविशेषस्य भूमिर्वक्षः सा उद्धुरतरा उन्नततरा यस्य स उद्धुरतरश्रीवत्सभूमिः काममपास्तभीः निर्भीकः परे शत्रवस्तेषां व्याधः मृगयुरित्यश्लिष्टरूपकम् । व्याधोऽन्गत- धाजोभोगगुरुः अक्रोऽपि जेतव्यः । उद्भवो निवाभ्युदयात् । मि प्रयोगे मतुबर्थीयः । स हरिः पुरः पूर्वं आजिरभसात् रणरागात् मा

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य कृत्युम् ।
अभिशौरि रथोऽस्य नोदिताश्वः
प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ।
अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ।
गुरुनेमिनिपीडनावदीर्ण
व्यसुदेहस्रुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥
स निरायतकेतनांशुकान्तः
कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्भृतोद्यत इति स्थितचक्रविभातसम्भृतोद्यम् । ईहतेः कर्मण्यण् । स्कन्धगतं कृत्वा वहतः तस्य चैद्यस्य रथ सारथिरूपया नियत्या विधिनेति रूपकम् । भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः । नोदिताश्वः प्रेरिताश्वः सन् अभिशौरि शौरिमभि । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । प्रययौ प्रतस्थे ॥ २ ॥

अभीति । अथ शौरेः कृष्णस्य रथोऽपि जागुडो देशविशेषः तत्र भवं कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रैः रक्तैरित्युपमा । पावकेति पाठे पावकश्च कुङ्कुमञ्च ताभ्यामभिताम्रैरित्यर्थः । गुरुण्यां नेम्यां चक्रधारायां निपीडनेन मर्दनेनावदीर्णेभ्यो व्यसूनां विगतप्राणानां देहेभ्यः स्रुतैः शोणितैरसृग्भिरवनिं विलिम्पन् उपदिहानः सन् । अभिचैद्यं चैद्यमभि । समासोऽव्ययीभावो वा विकल्पात् । अगात् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥ ३ ॥

स इति । निरायतोऽतिदीर्घं केतनांशुकान्तः ध्वजपटाञ्चलो यस्य सः
णैः मधुरस्वरैः कराला कुण्डाः मगणाः किङ्किण्यः क्षुद्र-

विंशः सर्गः ।

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चै-
र्भिदुरभ्रूयुगभीषणन्दधानः ।
समिताविति विक्रमानमृष्यन्
गतभीराह्वत चेदिराट् मुरारिम् ॥ १ ॥
शितचक्रनिपातसम्प्रतीचं

अथ हरिशिशुपालयोर्युद्धं वर्णयितुमुपोद्घातं करोति । मुखमिति । इतीव समितावाजौ । समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । विक्रमान् मुरारेः पराक्रमानमृष्यन् असहमानः अतएव तिस्रो रेखा यस्मिंस्तत् त्रिरेखम् । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति समासः । ता उल्लसिता क्रोधादुद्भूता यस्मिन् तदुल्लसितत्रिरेखम् । क्वचित्त्रिवलीकमित्यपि पाठः । तथा भिदुरस्य भिन्नत्वेन भ्रूयुगेन भीषणं भयङ्करं उच्चैरुन्नतं मुखं दधानः चेदिषु राजते चेदिराट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । यद्वा । चेदीनां राट् चेदिराट् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप् । राजा राट् पार्थिवक्ष्माभृदित्यमरः । गतभीः निर्भीकः सन् मुरारिं हरिं आह्वत । अयमहं क्वासि मामभ्युपैहि इति स्पर्धया अमर्यादाकारयामासेत्यर्थः । विनाशकाले विपरीतबुद्धेर्वीरत्वादिति भावः । स्पर्धायामाङ इति ह्वयतेर्लुङि तङ् आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति च्लेरङादेशः । अत्र मर्षस्य विशेषणगत्या आह्वानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । सर्गेऽस्मिन्नौपच्छन्दसिकं वृत्तम् । वैतालीये गुर्वाधिक्यात् । तदुक्तं वैतालीये ऽन्ते रगौ युक्तमौपच्छन्दसिकमिति ॥ १ ॥

शितेति । अथ आह्वानानन्तरं शितचक्रनिपातं शिरश्छेदं ...

वहतः स्कन्धगतञ्च तस्य मृत्युम् ।
अभिशौरि रथोऽथ नोदिताश्वः
प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥ २ ॥
अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरे
रवनिं जागुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ।
गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णं
व्यसुदेहस्रुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥
स निरायतकेतनांशुकान्तः
कलनिक्वाणकरालकिङ्किणीकः ।

सम्भृतीव्रत इति शितचक्रनिपातसम्भृतीव्रम् । वहतेः कर्म ख्यम् । स्कन्धगतं मृत्युं वहतः तस्य चैद्यस्य रथः सारथिरूपया नियत्या विधिनेति रूपकम् । भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः । नोदिताश्वः प्रेरिताश्वः सन् अभिशौरि शौरिमभि । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । प्रययौ प्रतस्थे ॥ २ ॥

अभीति । अथ शौरेः कृष्णस्य रथोऽपि जागुडो देशविशेषः तत्सत्कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रै रक्तैरित्युपमा । जागुडेति पाठे जागुडस्य कुङ्कुमस्य ताभ्यामभिताम्रैरित्यर्थः । गुर्वीणां नेमीनां चक्रधाराणां निपीडनेन मर्दनेनावदीर्णं व्यसूनां विगतप्राणानां देहेभ्यः स्रुतैः शोणितैरसृग्भिरवनिं विलिम्पन् दर्पादि ध्वान । सन् । अभिचैद्यं चैद्यमभि । समासोऽव्ययीभावो विकल्पात् । अगात् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥ ३ ॥

स इति । निरायतोऽतिदीर्घः केतनांशुकान्तः ध्वजपटाञ्चलो यस्य सः कलनिक्वाणैः मधुरस्वरैः करालाः कुण्डाः प्रगल्भाः किङ्किण्यः क्षुद्र-

विरराज रिपुवध प्रतिज्ञा
मुखरीमुक्तशिखः स्वयन्नु मृत्युः ॥ ४ ॥
सजलाम्बुधरारवानुकारी
ध्वनिरापूरितदिङ्मुखो रथस्य।
प्रगुणीकृतकेकमूर्ध्वकण्ठैः
शितिकण्ठैरुपकर्णयाम्बभूवे ॥ ५ ॥
अभिवीक्ष्य विदर्भराज पुत्री
कुचकाश्मीरजचिह्नमच्युतोरः।

शिखिकायस्य च तथोक्तः । मृत्युरदेवेति कम् । किङ्किणी क्षुद्रघण्टिकेत्य-मरः । स कृष्णस्य रथ रिपुवधस्य शिशुपालवधस्य प्रतिज्ञया मुखरोभू-चाथ अतएव मुक्ताशिखोमुक्तकेश विरराज । मन्येऽनेनमद्भक्ता शिशु-मर्द्दं करिष्यामीत्युद्घोषयन्नित्यर्थं स्वय साक्षात्, मृत्युरन्तकः किमित्यु-त्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

सजलेति । सजलो योऽम्बुधर तस्यारव गर्जितमनुकरोतीति तथोक्त-गम्भीर इत्यर्थं । उपमालङ्कार । आपूरितदिङ्मुखो व्याप्तदिगन्तोरथस्य सम्बन्धि ध्वनि ऊर्द्ध्वा कण्ठा येषा तैरूर्द्ध्व कण्ठैः शितिकण्ठैर्मयूरै-र्मेघभ्रमश्रवणोत्कण्ठितैरित्यर्थं । शितिकण्ठैर्नीलकण्ठै प्रगुणीकृताः ध्वनितारीकृता केका यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा । केका वाणी मयूरस्येत्यमर । उपकर्णयाम्बभूवे मेघारवभ्रान्त्या दत्तकर्णैरित्यर्थं । एतेन भ्रान्तिमदलङ्कारोऽव्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनि ॥ ५ ॥

अभीति । चेदिराजः शिशुपाल । गालीरुपखण्डम्। विदर्भराजपुत्र्या रुक्मिण्या कुचयोर्घृतकाश्मीरज कुङ्कुमन्तश्चिह्नं यस्य तद-च्युतोरः कृष्णवक्ष अभिवीक्ष्य चिरदयितया विशेष युञ्जापि रुक्मि-णीहरणात् मत्सरि सम्भृतयापीत्यर्थः। रुषा रोषेण तदैव तदाभीमिवे

चिरसेवितयापि चेदिराजः
सहसावाप रुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥
जनिताशनिशब्दशङ्कमुच्चै-
र्धनुरास्फालितमध्वनन्नृपेण ।
चपलानिलचोद्यमान कल्प
क्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥ ७ ॥
समकालमिवाभिलक्षणीय
ग्रहसन्धानविकर्षणापवर्गैः ।
अथ सामिसरं शरैस्तरस्वी
स निरन्तरमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

त्युत्प्रेक्षा । सहसा योगं सम्बन्धमवाप । यथा कामी कान्तान्तरभोग-चिह्नदर्शनोद्दीप्तः कान्तया संयुज्यते तद्वदित्यर्थः परमार्थसखरूप एव कोपो वैदर्भीकुचकुङ्कुमदर्शनादुद्दीपित इत्यर्थः । अत्र प्रकृतरुङ्कृष्णविषय-काम्यादप्रकृतकान्ताप्रतीतेः समासोक्तिः उक्तोत्प्रेक्षा तदङ्गमस्याः ॥ ६ ॥

जनितेति । नृपेण चेदिपेन आस्फालितं सङ्घट्टितं अतएव चप-लानिलेन तीव्रानिलेन चोद्यमानस्य संवर्द्धमानस्य कल्पक्षय काला-ग्नेर्या शिखा ज्वाला तया समाना तन्निभा । इति नित्यसमासः । सा स्फुरन्ती दोधूयमाना ज्या मौर्वी यस्य तत्तथोक्तं धनुः जनिता उत्पादिता अशनिशब्दशङ्का यस्मिन् कर्म्मणि तत्तथोक्तम् । उच्चैस्तराम-ध्वनत् । कल्पाग्निशिखानिभेत्युपमाया अशनिशब्दशङ्केति भ्रान्तिमत आस्फालितमध्वनदिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गस्य च सापेक्षत्वात्सङ्करः ॥७॥

समेति । अथ धनुरास्फालनानन्तरं तरस्वी बलवान् स चैद्यः समकालमिवेत्युत्प्रेक्षा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभिलक्षणीया दृश्या-

ऋजुताफलशुद्धियोगभाजा
गुरुपक्षाश्रयिणां शिलीमुखानाम्।
गुणिना नतिमागतेन सन्धिः
सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥
अविपन्नतमे कृताधिकारे
वशिना कर्म्मणि चेदिपार्थिवेन।

यद्वा पङ्क्तयः सन्धानं मौर्व्यां योजनं विकर्षणमाकर्षणमपवर्गो मो-क्षश्च येषां तैः शरैः शार्ङ्गधरं सायुधरं उपेन्द्रं हरिं तिरस्कर्तुं माच्छादयितुमभ्यवर्षत् ॥ ८ ॥

ऋजुतेति। ऋजुता अवक्रत्वं अकुटिलबुद्धित्वञ्च फलं शल्यं श्रेयश्च तेन योगः शुद्धिर्दोषराहित्यं निर्विषत्वञ्च ऋजुता च शुद्धिश्च ता भजन्तीति तद्भाजां गुरोर्भीष्मस्य पक्षस्य पक्षादिपदस्य मन्त्रावलम्बस्य आ-श्रयः आश्रयणमेषामस्तीति गुरुपक्षाश्रयिणां शिलीमुखानां शरा-णाम्। गुणिना ज्यावता नतिमागतेन आकर्षणात् कुञ्चितकोटिकेन वि-धेयत्वं प्राप्तेन चापेन सह सन्धिः सम्बन्धः समञ्जसः सार्थकोऽनु-रूप अर्थवत्तां गमितः सर्वत्र सन्धिरुचित इति भावः। अत्र शब्द-तत्त्वार्थविशेषणसाम्यविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यापि प्रतीयमानत्वाद् समा-सोक्तिः। तत्र वाक्यं वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायात्सिद्धम्। न चात्र उपमा वाच्यात्ययाद्वा वाच्यसमानत्वात् व्यञ्जनादर्थात् वस्तुनोरुपमाद-र्शनायोरिव वस्तुनोर्योगेन समासोक्त्याश्रयणात् समासोक्तेः श्लेषा-नुप्रवेशोऽनयोरिव भेदात् ॥ ९ ॥

अविपन्नेति। वशिना स्वतन्त्रेण चेदिपार्थिवेन अविपन्नतमे दुष्करे कर्मण्यधिकारे कृताधिकारं कृताभियोगं नियुक्तं अविकृतं वाचया दैत्यारेः बाणाः प्रथमावधानेन भ्रममाणा दोषमान्तर- लीनाः यथा वत्र ततः। अथ च सारथिना प्रथमावधानेन

असरद्धनुरुच्चकैर्ष्टार्त्ति
प्रसभाकर्षणवेपमानजीवम् ॥ १० ॥
अनुसन्ततिपातिनः पटुत्व-
न्दधतः शुद्धिभृतोगृहीतपक्षाः ।
वदनादिव वादिनोऽथ शब्दाः
क्षितिभर्त्तुर्धनुषः शराः प्रसस्रुः ॥ ११ ॥
गवलासितकान्ति तस्य मध्य
स्थितघोरायतबाहुदण्डनासम् ।

च वेपमानः कम्पमानो जीवः प्राणोयस्येत्यर्थः । अर्त्तिः पीडाधनुः कोट्योरित्यमरः । जीवः प्राणोऽस्त्रियां ना तु जन्तावात्मनि गोष्पतौ त्रिषु जीवति मौर्व्यां स्त्रीति वैजयन्ती । धनुरुच्चकैरसरत् अध्वनदाक्रन्दत् । यथा राज्ञा नियुक्तः पराधीनः बलादाकृष्यमाणः क्रोशति तद्वदित्यर्थः । अत्रापि प्रकृतविशेषणसामर्थ्यादप्रकृतापराध्यधिकृतपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १० ॥

अन्विति । अथाकर्षणानन्तरं क्षितिभर्त्तुरीशस्य धनुषः सकाशात् अनुसन्तत्या प्रवन्धेन पतन्तीति अनुसन्ततिपातिनोऽविच्छेदवर्त्तिनः पटुत्वं दक्षभेदपाटवं शब्दकर्तृत्वञ्च दधतः शुद्धिभृतः लोहशुद्धिभृतः निर्दोषा वा अन्यत्र साधव इत्यर्थः गृहीतपक्षाः स्वीकृतवाजादिपत्राः । अन्यत्र गृहीतनिग्रहादिसाध्यार्थाः । पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्विति वैजयन्ती । शराः वादिनः कथकस्य वदनाच्छब्दाः प्रतिज्ञाहेत्वादय इव प्रसस्रुर्निर्जग्मुः । श्लिष्टविशेषणेयमुपमेति केचित् । श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषय इत्यन्ये ॥ ११ ॥

गवलेति । गवलं माहिषं शृङ्गमित्यमरः । तद्वदसितकान्ति कृष्णवर्णं मध्ये स्थिता घोरा भीमा आयता च बाहुदण्डोनासा नासि-

दहशे कुपितान्तकोन्नमद्भ्रू
युगभीमाकृति कार्म्मुकञ्जनेन ॥ १२ ॥
तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खैः
खमयः श्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।
जलदैरिव रंहसा पतद्भिः
पिदधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥ १२ ॥
शितशल्यमुखावदीर्णमेघ
च्युतदम्भः स्फुटतीव्रवेदनानाम् ।
स्रवदसृततीव चक्रवालं
ककुभामैक्षि विभुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४ ॥

तेन यस्मिन् तत्तथोक्तम् । कुपितस्यान्तकस्य भ्रुवोरुन्नतं यद्युगं त-द्वद्भीमा आकृतिर्यस्य तत्तस्य चैद्यस्य कार्म्मुकं जनेन ददृशे दृष्टं सभयविस्मय-मिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

तडिदिति । तडिद्वदुज्ज्वला दीप्ता जातरूपस्य हेम्नः पुङ्खाः कर्त्तर्यो येषां तैः । अयोमयैः श्याममुखैः श्यामाग्रैरभिध्वनद्भिर्ध्वनिभिः खम-भ्रपक्षैर्गर्जद्भिरिव रंहसा वेगेन पतद्भिर्वर्षद्भिः संहतिशालिभिः सङ्घशा-लिभिः शरौघैर्जलदैरिव खमाकाशं पिदधे पिहितम् । कर्म्मणि लिट् । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्यपेरकारलोपः । उपमाल-ङ्कारः ॥ १२ ॥

शितेति । सुवर्णपुङ्खाः सुवर्णकर्त्तरिकाः शराः शितैर्निशितैः श-ल्यमुखैः फलाग्रैः अवदीर्णा अवभिन्ना ये मेघास्तेभ्यः च्युतेन स्रवता अम्भसा स्फुटा व्यक्ता तीव्रा वेदना यासां तासां ककुभां सम्बन्धि चक्रवालं स्रवदसृक् तदिव रक्तधारावेदनया रुदितीव स्थि-

अमनोरमतां ययौ जनस्य
क्षणमालोकपथान्नभः सदां वा ।
रुरुधे पिहिताहिमद्युतिर्द्यौ
र्विशिखैरन्तरिता च्युता धरित्री ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं
सकलस्यापि सुरद्विषोबलस्य ।
शरजालमयं समं समन्ता
द्गुरु सद्मेव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

नमित्युत्प्रेक्षा । चक्रवातं मराङ्गमौर्णुविषुः आच्छादयामासुः । ऊर्णोतेर्लुङि इडागमे तस्य विभाषोर्णोरिति ङित्त्वाभावपक्षे ऊर्णोतेर्विभाषेति वृद्धिविकल्पादने गुणः अजादित्वादाटश्चेति वृद्धिः ॥ १४ ॥

अमन इति । विशिखैर्द्यावापृथिव्योः कर्तृभिः पिहिता हिमद्युतिस्तिरोहितार्का । अतएवामनोरमतां ययौ प्राप्तवती । इण यतरि लगितश्चेति ङीप् । द्यौराकाशं जनस्य भौमलोकस्य आलोकपथात् दृष्टिमार्गात् क्षणं रुरुधे रुद्धा । रुधः कर्मणि लिट् । अत्र पथोरीषाणा यत्नात् ध्रुवमपाये इति पञ्चमी । तथान्तरिता च्युता तिरोहिता नष्टा अतएवामनोरमतां ययौ धरित्री नभःसदां वा आलोकपथात् रुरुधे वाकारो जनसमुच्चयार्थः । अत्र द्यावापृथिव्योः प्रकृतयोरेव रोधास्तुल्यधर्मयोगात्तुल्ययोगिताभेदौ ताभ्यामेव जनस्य नभःसदां यथासङ्ख्यान्वयाद्यथासङ्ख्यालङ्कारः सापेक्षतया सङ्कीर्यते ॥ १५ ॥

विनिवारितेति । नराधिपेन सकलस्यापि सुरद्विषोहरेर्बलस्य सैन्यस्य विनिवारितो भानुतापो येन तदेकमद्वितीयं शरजालमयं वाणवृन्दात्मकं गुरु महत्सद्मेव सदनमिवेत्युत्प्रेक्षा । समं युगपत्समन्तात्तेने स्तृतमित्यर्थः । तनोतेः कर्मणि लिट् ॥ १६ ॥

इति चेदिमहीभृता तदानी-
न्तदनीकं दनुसूनुसूदनस्य ।
वयसामिव चक्रमक्रियाक-
स्परितोऽरोधि विपाटपञ्जरेण ॥ १७ ॥
इषुवर्षमनेकमेकवीर-
स्तदरिप्रच्युतमच्युतः पृषत्कैः ।
अथ वादिकृतम्प्रमाणमन्यैः
प्रतिवादीव निराकरोत्प्रमाणैः ॥ १८ ॥
प्रतिकुञ्चितकूर्परेण तेन
श्रवणोपान्तिकनीयमानगव्यम् ।

इतीति । इतीत्थं चेदिमहीभृता चैद्येन तदानीं तत्काले दनुसूनुसूदनस्य दानवान्तकस्य हरेस्तदनीकं बलम् । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियामित्यमरः । वयसां चक्रं पक्षिकुलमिव अक्रियाकं निश्चेष्टं यथा तथा विपाटयन्तीति विपाटाः शराः । पचाद्यच् । तैरेव पञ्जरेण परितः सर्वतः अरोधि रुद्धम् । रुधेः कर्मणि लुङ् । उपमा ॥ १७ ॥

इषुमिति । अथानीकरोधनानन्तरं एकवीरो महाशूरोऽच्युतो हरिः अरिप्रच्युतं शत्रुगलितं तदनेकमपरिमितमिषुवर्षं पृषत्कैर्बाणैः वादिकृतं वादिना प्रयुक्तं प्रमाणमनुमानं अन्यैः प्रमाणैः प्रत्यनुमानैः प्रतिवादीव निराकरोत् । इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चेति समासात् समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ १८ ॥

प्रतीति । प्रतिकुञ्चितकूर्परेण कुञ्चितकफोणिना । स्यात् कफोणिस्तु कूर्पर इत्यमरः । तेन हरिणा श्रवणोपान्तिकं नीयमाना आकृष्यमाण

ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्त
प्रचुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥
उरसा विततेन पातितांसः
स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।
क्षणमालिखितोनु सौष्ठवेन
स्थिरपूर्व्वापरमुष्टिराबभौ वा ॥ २० ॥
ध्वनतोनितरां रयेण गुर्व्वी
तडिदाकारचलद्गुणादसङ्गाः ।
इषवोधनुषः सशब्दमाशु

गम्या च्छदा यस्य तत् । गम्यं गता छिते गम्या च्छायां चौरादिके लिख्यति त्रिग्र । धनु शार्ङ्गं घनान्ते शरदि ये मत्ता प्रचुरा नृत्य-क्रौञ्चाख्येषा रवमनुकरोतीति तदनुकारं क्रौञ्चकूजितसदृशं यथा तथे-त्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । उच्चैस्तारं ध्वनति स्म दध्वान । लट् स्मे इति भूते लट् । स्वभावोक्त्युपमयोः सङ्करः ॥ १९ ॥

उरसेति । तदानीं धनुराकर्षणसमये विततेन विस्तारितेनोरसा उपल-क्षित पातितांसो नमितस्कन्धः मयूराञ्चितं मनोहरं मस्तकं यस्य सः उन्नमितमूर्द्धेत्यर्थः । स्थिरौ दृढौ पूर्व्वापरौ अग्रिम चरमौ मुष्टी यस्य तत्तत्करमौर्व्वीको पाणी यस्य स हरिः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं तेन सौष्ठवेन स्थानकपाटवेन हेतुना क्षणमा लिखितोऽनु लिखित इव आ-बभौ वा बभासे किम् । नुशब्दो वितर्कार्थे । नु पृच्छायां वितर्के चेत्य-मरः । वाशब्दोऽपि तदर्थ इत्युत्प्रेक्षालङ्कारोऽयम् ॥ २० ॥

ध्वनत इति । ध्वनद्योगर्भितः तडित इवाकारोयस्य स तडिदा-कारः चलनात्तेजोमयत्वाच्चाचिरप्रभाकारश्चलन् गुणो मौर्व्वी यस्य तस्मात् । मौर्व्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इत्यमरः । धनुषः शार्ङ्गात् गुर्व्वी-

न्यपतन्नम्बुधरादिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥
शिखरोन्नतनिष्ठुरांसपीठः
स्थगयन्नेकदिगन्तमायतान्तः ।
निरवर्णि सहस्रसारितोऽस्य
क्षितिभर्त्तेव चमूभिरेकबाहुः ॥ २२ ॥
नतकुण्ठमुखाः सुपर्णकेतो-
रिषवः क्षिप्तमिषुं प्रजम्परेण ।
विभिदामनयन्त कृत्यपक्ष

इत्थं असङ्ख्या अपरिमिता इषवोऽम्बुधरान्मेघात् अम्बुधारा इवाशु सपक्ष न्यपतन् । अत्रोपमानोपमेययोरेक लिङ्गतान्वयादिषु शब्दोऽहिलि ङ्गोऽपि स्त्रीलिङ्ग एव प्रयुक्त इति चापलाय गुणै इति विशेषणम् ॥ २१ ॥

शिखरेति । शिखर शृङ्गमिवोन्नत निष्ठुर चांसपीठ यस्य स एकदि गन्ते एकदिग्भाग स्थगयन् आयतान्तो द्राघिष्ठस्वरूप । अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिक इति वैजयन्ती । सहस्रसारित न तु पुन पुनरिति, स्थैर्योक्ति । अस्य हरेरेक बाहुः आपरोधितो वामबाहुरि त्यर्थ चमूभि । क्षितिभर्त्तेव भूधर इव निरवर्णि साधु निरीक्षित इत्यर्थ । निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमर ॥ २२ ॥

नतेति । नतकुण्ठमुखा निशिताग्रा प्रगल्भगिरश्च सुपर्णकेतोर्ग रुध्वजस्य हरेरिषव परेषा रिपोः क्षिप्तं सक्तमिषुं नेतुः अयथार्थवर्णा अ सत्याक्षरा कपटचतुरा उभयवेत्तार इत्यर्थ । कृत्यपक्षो यथा वर्ण स्यार 'पक्षभिदे' चेतयत्युन्मना । नेतुर्नायकस्य जिगीषोर्नृपते । कृत्यपक्षं अमात्यादिभेदव्यवर्गमिव । कृत्या क्रियादेव तद्योस्थिणु भेदेव धनादिभिरित्यमर । विभिदां भेदम् । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । अनयन्त । स्वरित इत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

दयितैरिति । उज्ज्वला स्फुटा अङ्गेषु लेखाः शिवलेखा नखरेखाश्च

नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मुरारे-
र्विशिखैः सम्मुखमुज्ज्वलाङ्गलेखैः ।
लघिमानमुपेयुषी पृथिव्यां
विफला शत्रु शरावलिः पपात ॥ २४ ॥

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः
प्रसभम्माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।
परिपूर्णतरम्भुवोगतायाः
परितः कातरवत्प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

येषां तैः मुरारेर्विशिखैर्दयितैः प्रियैरिव सम्मुखं समक्षमेव खण्डिता त्रुटिता अन्यत्वावमानिता अतएव विफला विगतफला अलब्धकामा च। अतएव लघिमानमगुरुत्वं अल्पताञ्चोपेयुषी शरावलिः पृथिव्यां पपात। अत्र प्रकृतशरावलिविशेषणसाम्याद् अप्रकृतखण्डितानायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः। दयितैरिवेत्युपमा खण्डिताविशेषणान्तः पातित्वादङ्गमेव। अतएव तद्विशेष्यस्याप्यं श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च अवतीतमुक्तं सर्वस्वकारैः प्रातेऽन्यासङ्गविलते खण्डितेर्ष्याकषायितेति सायेवं पृथिव्यां पततीति भावः ॥ २४ ॥

प्रमुख इति। पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहाः पक्षिपक्षैर्युक्ताः शराः। कर्मण्यण्। माधवमुक्तवत्सदन्तैः पौरस्त्यैर्विपक्षशरैः प्रसभं बलात् प्रमुखे अग्रभागे वदने चाभिहताः खण्डिताः सन्तः अतएव कातरैः भीरुभि-स्तुल्यं कातरवत्। तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः। परिपूर्णतरं गतायाः गत्वैश्व-गतायाः इत्यर्थः। भुवोऽन्तरालभूमेः परितः प्रतीपं प्रतिकूलमीयुः प्रापुः प्रत्यागताश्च। माधवान्तिकात् प्रतिहत्य जग्मुरित्यर्थः। चकारः पूर्वश्लो-

इतरेतरसन्निकर्षजन्मा
फलसङ्घट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।
पटलानि लिहन्बलाहकाना
मपरोषु क्षणमज्वलत्कृशानुः ॥ २६ ॥
शरदीव शरश्रिया विभिन्ने
विभुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले ।
विकसन्मुखवारिजाः प्रकाम
मभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥
स दिवं समचिच्छदच्छरौघैः

फलाः प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः । कातरत्वादिति तद्धितगता श्रौती पूर्णो-
पमा ॥ २५ ॥

क्षतनिर्गमद्युतिमण्डलापलापैः ।
ददृशेऽथ च तस्य चापयष्टि
रपरेकैव जनैः सहस्रदृष्टा ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपक्षा
न्नसपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।
शिशुपालबलानि कृष्णमुक्तः
सुतरां तेन ततापतोमरौघः ॥ २९ ॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्रै
रिपवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।
विनतासुतवत्तलम्भुवः स

रित्यर्थः । शरौघैर्हि दमाकार्यं च हरिः कर्मा विचक्षदत् छादयति स्म छादेर्सौ चतुरप्रधाना हुस्तः सन्धत कारभ्यास सेतम् । युक्तञ्चैतत् । लघुहस्तताद- सेल्लाघवेनोत्प्रेक्ष्यते कर्यास्मिन्नवसरे तस्य हरेश्चापयष्टिः पुनः सतरेकदा विसृष्टा सती एकैव जनैर्ददृशे दृष्टा । इत्थं या प्रत्याहृतप्रकृष्टगमनप्राशीया- नेव एवं पुरेकदैव गच्छतीत्युत्प्रेक्षा । हृदयवत्पुष्टहस्तलाघवच्छादनं युक्तमिति भाव ॥ २८ ॥

भवतीति । विपक्षाच्छत्रुकुलादागतः अपक्षः कङ्कादि पत्रवान् पु- रुषश्च निर्वृतेर्विधाता सुखकरो न भवति हि यतः स्फुटम् तेन कारणेन कृष्णमुक्तस्तोमरौघः शिशुपालबलानि सुतरां ततापं ददाह । अतः शत्रु- कुलादागतः । स्वजनोऽपि न विश्वसनीय इत्यर्थः । सपक्षोऽप्यनिर्वर्तक इति विरोधेऽपिशब्दः । विपक्षादागत इत्यविरोधाद्विरोधाभासः ॥ २९ ॥

गुर्विति । गुरुवेगविराविभिः गुरुणा वेगेन विरुवन्ति ध्वनन्तीति तथोक्तैः । रौरविभिः । शीघ्रवेगविरावद्भिः पतत्रैः पक्षैः उपलक्षिताः काञ्चनेन पुङ्खस्थितेन पिङ्गलाङ्गभासः । अन्यत्र काञ्चनवद्दिति विग्रहः ।

व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥
शतशः परुषाः पुरोविशङ्कं
शिशुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।
परमर्म्मभिदोऽपि दानवारे
रपराधाइव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥
विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये
जयमिच्छन् किल मायया मुरारौ ।
भुवनत्रयकालयोगनिद्रे
नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥

। इत्यत्र गौरिव यदा· विनतासुतवद्वैनतेये स्तुत्यं व्यथिता भीषिताः अत-एव भ्रान्ता मूढा भुजङ्गमा यस्मिन् तत्तथा भुजङ्गतलं पातालं विशन्ति स्म तदितरगत्य श्रौतौ पूर्वमपि पातालप्रवेशात्सम्बन्धातिशयोक्त्या सङ्कोर्त्यते । ३० ॥

शतश इति । शिशुपालेन पुरोऽस्ये विशङ्कं निःशङ्कं शतशः प्रयुक्ताः क्षिप्ता उच्चारिताश्च परुषाः निष्ठुराः परमर्म्मभिदोऽपि शिलीमुखा बाणाः । अतश्च अपराधाः पञ्चदशसर्गोक्ताः अभिशापा इव दानवारेर्हरे-र्व्यथां दुःखं न वितेनुः खलापकारा महतां न किञ्चित्करा इति भावः । समासगतोपमा ॥ ३१ ॥

विहितेति । नृपतिश्चैद्यो विहिता अद्भुता लोकसृष्टिरेव माया यस्मिन् तस्मिन् भुवनत्रयकाले प्रलयकाले न त्विदानीमिति भावः उचिता योगनिद्रा । यस्य तस्मिन् मुरारौ मायया जयमिच्छन् किल न तु जेष्यतीति भावः । स्वापयतीति स्वापनं अस्त्रं आजहार प्रयुक्तवानि-त्यर्थः । अनादिमायाधारे सकलभुवनसृष्टिसंहार महानाटकसूत्रधारे सर्वाद्भुतनिधाने सकलकलुषकषपटुतरा भिधाने पुराणेन्द्रजालिके

सलिलार्द्रवराहदेहनीलो
विदधद्भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।
प्रचलायतलोचनारविन्दं
विदधे तद्बलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निपद्य यन्निदद्रु-
र्धनुषि क्ष्मापतयो न वाच्यमेतत् ।
च्यवितापदि जाग्रतोऽपि नित्य
ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निषण्णाः ॥ ३४ ॥

भजति हरावपि मायया जिगीषेत्यहो महानस्य व्यामोह इति भावः । अत्र हरिविशेषणैस्तस्य दुर्जयत्वसिद्धेः काव्यलिङ्गम् ॥ ३२ ॥

सलिलेति । सलिलेनार्द्रो यो वराहदेहस्तद्वन्नीलः भासं प्रकाशं करोतीति भास्करः । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्ययः । तमर्थशून्या भास्करशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्या संज्ञा भास्कराख्या यस्य तं विदधत् सौरलोकमभिभवन्नित्यर्थः । अन्धङ्करोतीति अन्धकारः ध्वान्तमात्रमवतमः । कर्मण्यण् । प्रचलानि निद्रा घूर्णितानि आयतलोचनान्येवारविन्दानि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा सूर्यतिरोधानेऽरविन्दमुकुलीभावस्याप्यभावादिति भावः । तद्बलं हरिसैन्यं अन्धमपश्यं विदधे निद्रां प्रापितमित्यर्थः । अन्धमन्धेति यमकद्वयात् ... वृत्त्यनुप्रासभेदः । तस्य वराहदेहनीललोचनारविन्देत्युपमाद्वयोः संसृष्टिः ॥ ३३ ॥

गुरव इति । गुरवो धीराः क्ष्मापतयोऽपि धनुषि निपद्य अवलम्ब्य निदद्रुः सुषुपुरिति यत् एतत् धनुषि निद्राणं वाच्यं निन्द्यं न भवति । कुतः हि यस्मात्ते क्ष्मापतयो जाग्रतोऽपि प्रबुद्धा अपि । नित्यं सर्वदा अस्य लक्षित्वादयः ... इति तत्रैव शेषः च्यवितापदि ... इत्यर्थः । तत्रैव धनुषि नित्यं नि-

श्लथतां व्रजतस्तथा परेषा-
मगणद्धारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।
सुगृहीतमपि प्रमादभाजा
मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥
उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ
स्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।
भुवनत्रयकार्य्यजागरूकः
स परन्तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

संख्या स्मिता अभवन् नतु । अत्र सदा धनुराकर्षणकार्यस्याशाच्यताहे-
तुत्वात् काव्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३४ ॥

श्लथतामिति । तथेति पूर्वोक्तधनुराकर्षणसञ्चये तथा तेषां धनु-
राकर्षणं तथान्येषां धनुर्ग्रहणमभूदित्यर्थः । श्लथतां प्रयत्नशै-
थिल्यं व्रजतः भजतः स्वां निजां धारणशक्तिं ग्रहणसामर्थ्यं उ-
ज्झतः त्यजतः परेषां रिपूणाम् । अग्रपाणौ पाणिरिति । समानाधि-
करणबहुव्रीहौ हस्तादिभ्यः परवत्स्यादग्रादिभ्योऽपि भेदाभेदादिति वामनवच-
नात् । तस्मादग्रपाणेः सुगृहीतं सुष्ठु धृतमपि अन्यत्र स्वभ्यस्तमपि
प्रमादभाजा गुरुनिकटादध्ययनरहितानां मनसश्चित्तात् शास्त्रं विद्येव
अस्त्रं गलदभ्रश्यत् निद्रापारवश्यादित्यर्थः । इवेन सह नित्यसमासात्
समासगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ३५ ॥

उचितेति । नीरराशौ समुद्रे उचितस्वपनोऽपि परिचितनिद्रोऽपि
तदानीं सर्वनिद्रावसरे स्वबलाम्भोनिधिमध्यगः स्वसेना सागरमध्यगतः ।
जनपाथोनिधीत्यपि पाठः । भुवनत्रयकार्य्ये त्रैलोक्यरक्षाविधौ जाग
रूकः प्रबुद्धः । जागरूकः अनुकूल प्रत्ययः । परः पुमान् परमपुरुषः
परं केवलं हरिरेवेत्यर्थः । परमव्ययमिच्छन्ति केवल इति विश्वः । तत्र

अथ सूर्य्यरुचीव तस्य दृष्टा
वुद्भृत्कौस्तुभदर्पणङ्गतायाम् ।
पटु धाम ततोन चाङ्गुतन्त
द्विभुरिन्द्वर्कविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥
महतः प्रणतेष्विव प्रसादः
स मणेरंशुचयः ककुम्मुखेषु ।
व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो
ददृदालोकमनाविलमवेभ्यः ॥ ३८ ॥

निद्रापरलोके प्रजागर जागर्त्ति स्म । सर्वान्धकारहारिणो नित्यप्रकाश
चिदात्मन तत्रापि कार्यपरस्य कुतोनिद्रेति भावः । जागर्त्ते दुँडि
तिप् अदादित्वा च्छपोलुक् धातोरुपधाया रपरे वृद्ध्यादिर्तिति जोदे
च रेफस्य विसर्जनीयः । अत्र समुद्रनिद्रालोकत्वेनैव जागरे विरोध परि
हारमुखेन कार्यनागरूकत्वपरमपुरुषत्वयोर्निर्येषमवगत्वा तात्त्विकजागरण
हेतुकत्वाद्विरोधाभासकञ्चीषं काव्यलिङ्गम् ॥ ३६ ॥
अथेति । अथान्धकारध्वासानन्तरं तस्य हरेर्दृष्टौ चक्षुर्यितेजसो
न्दर्ष । सूर्यरुचोव सूर्यतेजसीव । कौस्तुभो दर्पणइवेत्युपमित समास ।
सूर्यरुचीवेति लिङ्गात् । त कौस्तुभदर्पण गतायां प्रविष्टायां सत्यां तत
कौस्तुभात् पटु सर्वान्धकारहारके समर्थं धाम तेज उद्भूत् उदगात्
तदा मोद्भवम न चाङ्गुत कुत अशौ विभुर्यस्मात् अर्केन्दू विलोचने
यस्य स किल खलु अतस्तद्दुगो सूर्याकस्वात्तदभिहतात् कौस्तु
भादर्पणादेरिव धाम प्रादुर्भावो युज्यते इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गम ॥ ३७ ॥
महत इति । स पूर्वोक्तमणे कौस्तुभस्यांशुचयः विकसन्ति उन्मी
लन्ति विलोचनानि येषां तेभ्योविकस्वरेभ्योऽनाविलं प्रसन्नं आलोक दर्शन

प्रकृतिम्प्रतिपादुकैस्स्व पादैः
स्वरूपे भानुमतः पुनः प्रसक्तुम् ।
तमसोऽभिभवादपास्य मूर्च्छा
मुदजीवत्सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥

घनसन्तमसैर्जवेन भूयो
यदुयोधैर्युधि रेधिरे द्विषन्तः ।
ननु वारिधरोपरोधमुक्तः
सुतरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

तत्वच्चामस्त्र ददतृप्रतियच्छन् । महतीमहात्मनः प्रसादोऽनुग्रहः प्रवतेषु भक्तेषु इव ककुम्मुखेषु ककुभामर्येषु व्यकसदमूर्च्छत् । पूर्णोपमा ॥ ३८ ॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वभावं प्रतिपादुकैः प्रतिपद्यमानैः । लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः । न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भानुमतोंऽशुमतः पादैरंशुभिश्च पुनर्भूयः प्रसक्तुं चक्लृपे योग्ये । क्लृपू सामर्थ्ये भावे लिट् । कृपो रो लः इति ऋकारस्यापि रेफस्य लकारः । जीवलोकः प्राणिवर्गश्च तमसोऽन्धकारस्याभिभवादभिभूतत्वादित्यर्थः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । सहसैव मूर्च्छामपास्य उदजीवत् उदश्वसीत् । तमोऽपजीवनस्यार्कप्रकाशहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ३९ ॥

घनेति । घनं सान्द्रं सन्तमसमन्धकारो येषु । अवसमन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । गतेति पाठे गतं सन्तमसं येषान्तैः यदुयोधैर्यादवभटैर्भूयः पुनरपि जवेन युधि द्विषन्तो रेधिरे जिहिंसिरे हता इत्यर्थः । राध्यतेः कर्मणि लिट् । राधो हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपौ । तथा हि वारिधरोपरोधात् मेघापवरणात् मुक्तः प्रभाणां द्युतीनां पतिरर्कः सुतरामुत्तपत्येव ननु प्रकाशततरं खलु । उद्विभ्यां तप इत्यात्मनेपदम् । अत्र यदुयोधानां द्युतिपतेश्च वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणात् दृष्टान्तालङ्कारः । न चोपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः सोढे चन्द्रा-

व्यवहार इवानृताभियोग-
स्तिमिरन्निर्ज्जितवत्यथ प्रकाशे ।
रिपुरुल्बणभीमभोगभाजा-
म्भुजगानाञ्जननीञ्जगाम विद्याम् ॥ ४१ ॥

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा
विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।
अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा
युगलीढोभयसृक्कभागमाजिः ॥ ४२ ॥

कोटीनामुपमाना नामवक्त्रत्वेऽपि चन्द्रानना इति वत् मत्वेत्यौप-म्यात् ॥ ४० ॥

व्यवहार इति । व्यवहारे न्यायवादे अनृताभियोगं मिथ्याभि-योगमिव प्रकाशे कौमुदीतेजसि तिमिरं प्रसाधनान्धकारं निर्ज्जित-वति निरस्तवति सति अर्थतर्दिराधनानन्तरं रिपुश्चैद्य उल्बणान् उत्क-टान् भीमान् भोगान् फणान् कायांश्च भजन्तीति तद्भाजां । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः इत्यमरः । भुजगानां जननीं मूलप्रकृतिकां विद्यां मन्त्रं जगाम स्मृतवानित्यर्थः । पौनरुक्त्यादेव व्यवहारवदेति पाठः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पृथ्विति । ततो भुजगास्त्रप्रयोगानन्तरं पृथुदर्विभृतः महाफणा-धारिणः फणीन्द्राः । अतएव दर्वीकराः दीर्घपृष्ठाश्च दर्वीकराः फणधराः कोटीफलोपमफणाधारिणः इति व्याख्यातम् । आशीभिर्दंष्ट्राभिः । आशीः सर्पदंष्ट्राहितार्थयोः इत्यमरः । अनारतमश्रान्तं विषं वमन्तः फणीन्द्रा महासर्पाः विलोला विह्वला जिह्वा येषां ते विलोलजिह्वाः युगलीढौ सृक्कभागावोष्ठप्रान्तदेशौ यैस्तथोक्ताः अभवन् युगपद्युगपदेव । सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ इत्यमरः । जातिरलङ्कारः । ...

पृथुवारिधिवीचिमण्डलान्त-
र्विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।
दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये
नवनिर्मोकरुचिं ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥

कृतमण्डलबन्धमुल्लसद्भिः
शिरसि प्रत्युरसं विलम्बमानैः ।
व्यरुचज्जनता भुजङ्गभोगै-
र्दलितेन्दीवरमालधारिणीव ॥ ४८ ॥

व्याहृतदेशाः सन्तः धातुशृङ्गिणामिव, यादवसङ्घेन, बन्धनाय यम-
पाशैस्तुल्यं यमपाशवत् कालपाशवदित्युपमा । न्यपतन् निपेतुः बबन्धु-
रित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पृथ्विति । भुजङ्गमाङ्गमध्ये पृथोर्वारिधिवीचिमण्डलस्यान्तर्मध्ये वि-
लसन्तः फेना इव वितानपाण्डुराणि शुभ्रवर्णानीत्युपमा । ध्वजां-
शुकानि नवनिर्मोकरुचिं नवकञ्चुकशोभां दधति स्म । सर्पो कञ्चुकनि-
र्मोकावित्यमरः । निर्मोकरुचिमित्यत्रान्यधर्म्मसम्बन्धे। सम्बन्धेन निर्मो-
कस्येवेति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना फेनपाण्डुरोपमया-
ङ्गेन सङ्कीर्य्यते ॥४७॥

कृतेति । सनता अजस्रमुक्ता । यावज्जनेत्यादिना ... प्रत्ययः । शिरसि कृतो मण्डलबन्धो वलयीभावो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा
उल्लसद्भिः सरसं उरसि उरसि । प्रत्युरसं सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः समा-
सान्तोऽत्प्रत्ययः । विलम्बमानैर्विशेषेण लम्बमानैः भुजङ्गभोगैर्हेतु-
भिः दलितेन्दीवरमालधारिणी विकसितनीलोत्पलमालधारिणीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । अरुचत् अशोभत । द्युतादित्वादङ् परस्मैपदम् ॥४८॥

परिवेष्टितमूर्तयश्च मूला
दुरगैराशिरसः सरत्नपुष्पैः ।
दधुरायतवल्लिवेष्टिताना
मुपमानम्मनुजा महीरुहाणाम् ॥ ४९ ॥

बहुलाञ्जनपङ्कपट्टनीलं
द्युतयो देहमितस्ततः श्रयन्तः ।
दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेषु
स्फुटपल्याणनिबद्धवर्ध्रलीलाम् ॥ ५० ॥

प्रसृतं रभसादयोऽभिनीला
प्रतिपादम्परितोऽभिवेष्टयन्ती ।

परिवेष्टितेति । किञ्चेति चार्थः मूलात्पादमारभ्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । आशिरसः शिरोऽन्तम् । अभिविधावाङिति विकल्पादसमासः । रत्नैरेव पुष्पैः सह वर्तन्त इति सरत्नपुष्पैः । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः । उरगैः परिवेष्टितमूर्तयो वेष्टिताङ्गाः मनुजा आयताभिर्वल्लीभिर्लताभिर्वेष्टितानां महीरुहाणां उपमानं सादृश्यं दधुरित्युपमा ॥ ४९ ॥

बहुलेति । बहुलाञ्जनस्य सान्द्रकज्जलस्य पङ्कपट्टः पङ्कघनस्तद्वन्नीलं द्युतयः श्यामभासः । देहं शरीरमितस्ततः पुच्छपार्श्वादिस्थानेषु श्रयन्तो भजन्तः फणिनस्तुरङ्गमेषु स्फुटानि व्यक्तानि यानि पल्याणेषु पल्ययनेषु निबद्धानि वर्ध्राणि चर्माणि । वर्ध्रं तद्बन्धयोरिति विश्वः । तेषां लीलां शोभां दधिरे दधुः । वर्ध्रलीलामित्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धान्नि दर्शनोऽलङ्कारः ॥ ५० ॥

प्रसृतमिति । रभसा वेगात् अभिनीला पादेषु प्रतिपादम् । वि-

दनघूदीरितनादमुत्पतन्तः।
चणमैक्षिपतोच्चकैश्चमूभि
र्ज्वलतः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः॥ ५३॥
उपमानमलाभि लोलपक्ष
चणविक्षिप्तमहाम्बुवाहमत्स्यैः।
गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः
कुलजानाङ्गरुडैरिलाधराणाम्॥ ५४॥
पततामुपरि तः परिस्फुरद्भिः
परिपिङ्गीकृतदिङ्मुखैर्मयूखैः।

दितनाद' उच्चरितघोष' यथा तथा 'खगेन्द्रात् गरुत्मतः उत्पतन्तः उड्डयन्तः खगा' सुपर्णाः ज्वलतः प्रज्वलतः सप्तरुचेः सप्तार्चिषोऽग्नेरुच्चकैरूर्द्ध्वं प्रसृताः स्फुलिङ्गा इव चमूभिः चणमैक्षिषत ऐक्षिताः। ईक्षतेः कर्मणि लुङ्। उत्प्रेक्षोपमयोः सङ्करः॥ ५३॥

उपमानमिति। गगनमर्णव इव गगनार्णवस्तमन्तरा तस्य मध्ये इत्यर्थः। अन्तरान्तरेण युक्ते इति द्वितीया। अर्णवे सैन्येऽपि तदेकदेशापेक्षया भेदवर्त्तनेन मध्यप्रतियोगित्वसम्भवान्न द्वितीयानुपपत्तिः। लोलैः पक्षैः चणविक्षिप्तमहाम्बुवाहामत्स्यादव यैस्तैः गरुडैः सुमेरोः कुलजानां हेमाद्रिवंश्यानां अन्येषामहिरण्मयतया गरुडसाम्यासम्भवादित्यर्थः इलाधराणां भूधराणां अर्णवान्तश्चराणामित्यर्थः। गोत्रिका कुलिनी चमेति कोषः। उपमानं सादृश्यमलाभि अलम्भि। लभेः कर्मणि लुङि विभाषा चिण्णमुलोरिति विकल्पान्नुमभावः। एतेनेलाधराणामुपमानमित्यस्योपमाया अन्याभ्यां समासगताभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ ५४॥

पततामिति। परिस्फुरद्भिः सर्वतः प्रसरद्भिः आतप

सुतरामभवद्दुरीक्ष्यबिम्ब
स्तपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थ
भ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।
रुचमुल्लसमानवैनतेय
द्युतिभिन्ना फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

अभितः क्षुभिताम्बुराशिधीर
ध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः ।

मरीचिपिङ्गलितानि सौवर्णत्वात्पिङ्गलितानि दिङ्मुखानि यैस्तैः पतता प्रसृतया मयूखे तपनः सूर्यस्तत्किरणैस्तपनकिरणैः सङ्क्रान्तैरिति भावः । आत्मा स्वरूपं दृश्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शो दर्पण इव सुतरां दुरीक्ष्यबिम्बः अभवत् । स्वतएव दुर्दर्शस्तदानीमतिदुर्दर्शोऽभूदित्यर्थः । अत्र तपनस्य दुरीक्ष्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५५ ॥

दधुरिति । उल्लसमानाभिर्दीप्यमानाभिर्वैनतेयानां द्युतिभिर्भिन्नाः शबलिताः फणभारिणः फणाभृतः अम्बुधिमन्थने समुद्रमन्थने अद्रेर्मन्दराद्रेरेव मन्थस्य मन्थनदण्डस्य भ्रमणायस्तस्य भ्रमणपीडितस्य फणीन्द्रस्य वासुकेः पित्तात् पित्तधातोर्जातास्तज्जास्तेषाम् । ‘वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके’ इत्यमरः । मणयो गारुत्मतादिकत्वात्पित्तजत्वमागमः । तेषां मणीनां मरकतानां रुचमदधुः वैनतेयप्रीतिसम्भेदात् तयोरगाधमैत्र्याच्छायामार्दवं सिद्धम् । अत्रान्यस्यान्यधर्मयोगेन स्व निवृत्तगुणस्यापि असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनालङ्कारः ॥ ५६ ॥

अभीति । अभितः उभयतः क्षुभितोऽम्बुराशिः उद्वेलाम्बुराशिस्तद्वद्धीरध्वनिर्गम्भीरध्वनिरित्युपमा । आकृष्टाः पातिताः समूलाः पादपौघा वृक्षसमूहा येन स । अत्र पादपोन्मूलनासम्बन्धेऽपि सम्ब

जनयन्नभवद्युगान्तशङ्का-
मनिलोऽनागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥
प्रचलत्पतगेन्द्रपक्षवात-
प्रसभोन्मूलितशैलदत्तमार्गैः ।
भयविह्वलमाशु दन्दशूकै-
र्विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥
खचरैः क्षयमक्षयेऽद्रिसैन्ये
सुकृतैर्दुष्कृतवत्तदोपनीते ।

श्लोकेऽतिशयोक्तिः । युगान्तशङ्कां जनयन् कल्पक्षयोत्प्रेक्षां जनयन्नि-त्यपि सैवातिशयोक्तिः । नागविपक्षपक्षजन्मा गरुडपक्षोद्भवोऽनिलोऽ-भवदुद्भवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्रचलदिति । प्रचलतां पतगेन्द्राणां ये पक्षवातास्तैः प्रसभं उन्मू-लितैरात्तैरुत्पाटितैः शैलैर्दत्तो मार्गो रन्ध्रं येभ्यस्तैः विवशैः परवशैर्भि-त्यादिदैरित्यर्थः । गर्हितं दशन्ति भयमिति दन्दशूकैः सर्पैः । दन्दशूको-रगे विषये हलायुधः । लुपसदचरेत्यादिना दंशे भाविगर्ह्यायां यङ् । जप-जभदहदशभञ्जपशां चेति अभ्यासस्य नुमागमः यजजपदशां यङ इति दशे-र्यङन्तादूकप्रत्ययः । भयेन विह्वलं विक्लवं विह्वलं यथा तथा आशु स्वमेव धाम पातालमेव विवेश । तार्क्ष्यपक्षपवनोन्मूलितशैलरन्ध्रद्वारेण पातालं प्रविष्टा इत्यर्थः । विशेः कर्मणि लिट् । दन्दशूकानां रन्ध्रप्रवेशा-सम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ५८ ॥

खचरैरिति । खे चरन्तीति खचरैर्विनतेयैः । चरेष्टः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति लुगभावः । अक्षये अनन्ते अद्रिसैन्ये सर्पसङ्घे सुकृतैः हरिदत्ताद्युपाचैर्दुष्कृतवद्दुष्कृतस्येवापनीतम् । तत्र तस्य वेति तत्सादृश्यं प्रतिवस्तूपमा । तदुपनीते प्रापक्षयिते इति तदा तत्काले

अयुगार्चिरिव ज्वलन्पुरोऽथो
रिपुरौदर्चिषमाजुहाव मन्त्रम् ॥ ५९ ॥

सहसा दधदुद्धताट्टहास
श्रियमुच्चासितजन्तुना स्वनेन ।
विततायतहेतिबाहुरुच्चै
रथ वेताल इवोत्पपात वह्निः ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ
रभसादम्बररोहिरोहिताश्वः ।
द्रुतमारुतसारथिः शिखावान्
कनकस्यन्दनसुन्दरश्चचाल ॥ ६१ ॥

असौ रिपुश्चैद्यः । उदर्चिरिव दमघौदर्चिषमाग्नेयं मन्त्रं आजुहाव आहूतवान् जजापेत्यर्थः । ह्वयतेर्लिट् अभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्प्रागेव सम्प्रसारणम् । इवश्रुतश्चेदिति तद्धितगता श्रौती पूर्णोपमा ॥ ५९ ॥

सहसेति । अथाग्नेयास्त्राह्वानानन्तरं उच्चासितजन्तुना भीषितप्राणिकेन स्वनेन ध्वनिना उद्धताट्टहासश्रियं महाट्टहासं सम्पदं दधत् तेनैवाट्टहासवान् तत्तुल्यनादवानित्यर्थः । विततः प्रसारिताः आयताः दीर्घाः हेतयो ज्वालाबाहव इव हेतिबाहवो यस्य स वह्निर्वेतालो भूतविशेषः स इव सहसा झटिति उच्चैरूर्ध्वं, उत्पपात उत्तस्थौ । उपमा ॥ ६० ॥

चलितेति । चलितश्चासौ उद्धत उन्नतश्च धूम एव केतनं केतुर्यस्य सः रभसाद्वेगादम्बररोहिणो रोहिताश्वाह्वनजा अश्वा इव यस्य सः द्रुतमारुताः शीघ्रवाता एव सारथिर्यस्य सः कनकस्यन्दनसुन्दरः कनकरथवद्रम्य इत्युपमा । असौ शिखाः ज्वाला अस्य सन्तीति शिखावान् ।

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं
बहुलार्द्राम्बुदपत्त्रबद्धधूमम् ।
परिदीपितदीर्घकाष्ठमुच्चै
स्तरुवद्विश्वमुवोष जातवेदाः ॥ ६२ ॥
गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभ्राः
क्षणमालम्बक्रशानुताम्रभासः ।
समसारतया मषीभवन्तः
पुनराकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥
ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः
स्फुरदस्थापदपत्त्रपीनभासः ।

ज्वलदिति । जातं वेदो धनं यस्मात्स जातवेदास्तनूनपात् । अम्बरं कोटरमिव तस्यान्तरालमभ्यन्तरं ज्वलद्यस्य सः । बहुला सान्द्राः आर्द्राम्बुदाः पत्त्राणीव तेषु बद्धधूमम् । परिदीपिताः प्रज्वलिताः काष्ठा दिशः काष्ठानीव यस्य । तदुच्चैरुच्चं विश्वं जगत् । तरुवत् तरुमिवेत्यर्थः तुल्यार्थे वति प्रत्ययः । उवोष ददाह । उष दाहे लिट् उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् द्विर्भावः अभ्यासस्य संप्रसारणं हलादिशेषः अनादिष्टादचः इति गुणस्य स्थानिवत्त्वाभावात् स्फुटोपमालिङ्गात् सर्वलोपमितसमासः ॥ ६२ ॥

गुर्विति । गुरुतापेनातिदाहेन विशुष्यदम्बवः शोष्यमाणोदकाः अतएव शुभ्राश्चेति विशेषणसमासः । ततः क्षणमालम्बेन कृशानुना ताम्रभासो लोहितवर्णाः अथाङ्गारतया जलशोषान्निःसारतया मषी भवन्तः अम्बुवाहाः पुनः स्वमाकारमवीलरूपमवापुः । अत्र मेघस्य, मषी-भावादाकाराभावेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ६३ ॥

ज्वलितेति । ज्वलितेन प्रज्वलता अनलेन अनलपातेन शाखाः

क्षणमात्रभवामभावकाले
सुतरामापुरिवायतिम्पताकाः ॥ ६४ ॥
निखिलामिति कुर्वतश्चिराय
द्रुतचामीकरचारुतामिव द्याम् ।
प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्ने
रथ मेघङ्करमस्मरन्मुरारिः ॥ ६५ ॥
चतुरम्बुधिगर्भधीरकुक्षे
र्वपुषः सन्धिषु लीनसर्वसिन्धोः ।
उदगुः सलिलात्मनस्त्रिधाम्नो
जलवाहावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

कनकरचनाभिः पीतभासः पिङ्गलवर्णाः पताका वैजयन्त्यः अभावकाले विनाशकाले क्षणमात्रभवां क्षणमात्रभाविनीं क्षणमात्रस्थायिनीमित्यर्थः आयतिं दैर्घ्यं सुतरामापुरित्यर्थः प्रदीपवदिति भावः। अष्टसु लोहेषु पदं अस्येदष्टापदम्। अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः। रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामित्यमरः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति। अथानन्तरं मुरारिः इतीत्थं निखिलां द्यामाकाशं द्रुतचामीकरचारुतां गतप्रहेमकर्बुरामिवेत्युत्प्रेक्षा। चारुतामित्यत्र। चिराय कुर्वतोऽग्नेः प्रतिघातसमर्थं प्रशमनक्षमं मेघान् करोतीति मेघङ्करं मेघजनकम्। मेघर्त्तिभयेषु कृञः खच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः। अस्त्रं वारुणास्त्रं अस्मरत् अध्याहरत् ॥ ६५ ॥

चतुरिति। चत्वारोऽम्बुधय एव गर्भास्तेन धीरो गम्भीरः कुक्षिर्यस्य तस्य वपुषः सन्धिषु लीनाः सर्वाः सिन्धवो नद्यो यस्य तस्य सलिलात्मनस्तोयात्मकस्य। त्रीणि धामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य तस्य त्रिधाम्नो हरेः शिरोरुहेभ्यो जलवाहा वलयः मेघपरम्परा उदगुः उद्भूताः। इणो गा लुङीति गादेशे गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् —

ककुभः कृतनादमास्तृणन्त-
स्तिरयन्तः पटलानि भानुभासाम् ।
उदनंसिषुरभ्रमभ्रसङ्घाः
सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥
तपनीयनिकर्षराजिगौर-
स्फुरदुत्तालतडिच्छटाट्टहासम् ।
अनुबद्धसमुद्धताम्बुवाह-
ध्वनिताडम्बरमम्बरं बभूव ॥ ६८ ॥
सवितुः परिभावुकैर्मरीची-

केशेषु जीमूतानद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोया-त्मने नम इत्यागमोक्तं प्रमाणमिति भावः ॥ ६६ ॥

ककुभ इति । कृतनादं कृतगर्जारवं यथा तथा ककुभः काष्ठाः आस्तृणन्तः आच्छादयन्तः । स्तृणातेर्लटः शत्रादेशः श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपः । भानुभासामर्काभानां पटलानि तिरयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः । तिरः शब्दात्तत्करोतीति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः णाविष्ठवद्भावाट्टिलोपः । अभ्रमाकाशं श्यामलिमानमानयन्तः श्यामत्वं प्रापयन्तः । अभ्रसङ्घाः मेघौघाः सपदि सद्य उदनंसिषुरुन्नेमुः । उत्पूर्वान्नमतेर्लुङि यमरमनमातां सक् चेति सगिडागमौ नेटीति वृद्धिनिषेधः स्वभावोक्तिः ॥ ६७ ॥

तपनीयेति । तपनीयस्य हेम्नो निकर्षराजयः कषरेखा इव गौर्यः पीताः । गौरोऽरुणे सिते पीते इत्यमरः स्फुरन्त्य उत्ताला उद्धतास्तडिच्छटा विद्युल्लता एवाट्टहासा यत्र तत्तथोक्तं अनुबद्धोऽनुस्यूतस्समुद्धतानाम्बुवाहानां ध्वनिताडम्बरो गर्जिताडम्बरो यस्य तदम्बरं बभूव तदा-म्बरं वार्णगौरैर्द्युतिमद्भिर्गर्जिताडम्बरैश्चाट्टहासं कुर्वाणरुद्रस्यानुकरणगा-मित्यर्थः । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा ॥ ६८ ॥

सवितुरिति । सवितुर्मरीचीन् मयूखान् परिभावुकैस्तिरस्कुर्वद्भिः । लषपतपदेत्यादिना उकञ्प्रत्यये न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । सवित्रा-

त्रुटितम्पतिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥
व्यगमन् सहसा दिशामुखेभ्यः
शमयित्वा शिखिनङ्गनाघनौघाः ।
उपकृत्य निसर्गतः परेषा
मुपरोधन्न हि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥
कृतदाहमुदर्चिषः शिखाभिः
परिषिक्तम्बुरम्भसा नवेन ।
विगताम्बुधरव्रणमपेते
गगनन्तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥
इति नगपतिरस्त्रं यद्यदाविश्चकार

त्रुटितं छिन्नं पतिपतेः पक्षिराजस्य गरुडस्य एकं पत्रं पक्षमिव कश्चिदाकाशात् अपतत् इत्युपमा । पुरा मातृदास्यविमोचनार्थम् आहरतो गरुडस्येन्द्रप्रयुक्तवज्रगौरवार्थं पत्रं मुमोचेत्यागमः ॥७३॥

व्यगमन्निति । घना घनौघा अर्जुनास्त्रप्रयुक्ता । गमयाश्वमनो अर्जुनास्त्राज्ञया व्यगमन् । शिखिनमग्निं शमयित्वा सहसा दिशामुखेभ्योऽव्यगमन्नपगताः । तथाहि युक्तमेतत् महान्तः । तथा हि महान्तो निसर्गतः स्वभावादेव परेषां उपकृत्य उपकारं कृत्वा उपरोधं न हि कुर्वते । महान्तो निष्कारणवत्सलाः परोपरोधाय नेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

कृतेति । उदर्चिषोऽग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः कृतदाहं विहित तापं ततो नवेनाम्भसा पुनः परिषिक्तं विगता अम्बुधरा एव व्रणा दोषाः यस्य तद्गगनं तप्तायितलोहं तापितं पायितं च यथा ताप्यते पाय्यते जलं कालिमा । विगतैव यत् लोहस्यापि स्यात् । सन्तापसिक्तानां शोभातिशयः स्यादिति युक्तमेतत् । तत्र तापितपायितस्य लोहस्येव असिलक्ष्मीः खड्गश्रीः अपेते गते सति । इति निदर्शनालङ्कारः अम्बुधरव्रणेति रूपकसङ्करः ॥७५॥

प्रकुपितइव रोगः चिप्रकारी विकारम् ।
भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण
क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ॥ ७६ ॥
प्रुद्धिङ्गतैरपि परान्सुजुभिर्विदित्वा
वाणैरजय्य मविघट्टितमर्म्मभिस्तम् ।
मर्म्मातिगैरन्टजुभिर्नितरामशुद्धै
र्वाक्सायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ॥ ७७ ॥

द्रुतीति। द्रुतीव' चिमं करोतीति चिप्रकारी शीघ्रप्रयोक्ता अन्यत्र विकारकारी नरपतिश्चैद्यः प्रकुपितः प्रक्षुभितः सन् यद् यदस्त्रं चाशिचकार रोगोविकारमिव अथ क्रमवित्परिपाटीवेदी मु-रारिर्भिषग्वैद्य इव गुरुदोषच्छेदिना गुरुदोषप्रतिघातकेन दोर्घनिवर्त-केन चोपक्रमेणोपायेन प्रत्यस्त्रप्रयोगेणान्यत्र: अन्यत्र महौषधप्रयोगेण तत्तदस्त्रं आशु शीघ्रं तद्विकारमिवेति भावः प्रत्यहन् प्रतिजघान। हन्तेर्लङ् अदादित्वाच्छपोलुक् हल्ङ्या विसितिलोपे। उपमा॥ ७६॥

युद्धमिति। युद्धे'तसिन्नु समये विपक्षोऽरिश्चैद्यः परासृक्वरं युद्धं श्लोकद्वयं गतैरन्टजुभिरप्यविघट्टितमर्म्मभिरस्पृष्टमर्म्मस्थानैः तं हरिमजय्यं जेतुमशक्यम्। जय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात। विदित्वा-ज्ञानिमपरे मर्म्माणि अतिगच्छन्तीति मर्म्मातिगैर्मर्म्मभेदिभिरन्टजु-भिर्वक्रैः नितरामशुद्धैरपवित्रैः वाच एव सायकास्तैः वाक्सायकैरिति रूपकं तुतोद व्यथयामास। अशक्तप्रयोगस्याय सुपोद्घात इति भावः। अत्र वाक्सायकानां प्रसिद्धसाधनव्यतिरेकोक्तेर्व्यतिरेकरूपकयोः सङ्करः। वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ७७॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघ

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्लथालिङ्गन
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीर्वृथा ।
तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित्तत्काललोलानल
ज्वालापल्लवितेन मूर्द्धविकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८ ॥
श्रिया जुष्टन्दिव्यैः सपटहरवैरन्वितम्पुष्पवर्षै
र्वपुष्टश्चैद्यस्य क्षणमृषिगणैस्तूयमानन्निरीय ।
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्विस्मिताक्षै
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे ॥ ७९ ॥
॥ अथ कविवंशवर्णनम् ॥

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्मनाभस्य बभूव राज्ञः ।
असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ ८० ॥
काले मितं वाक्यमुदर्कपथ्यन्तथागतस्येव जनः सुचेताः ।
विनानुरोधात्स्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचश्चकार ॥८१॥
तस्याभवद्दत्तकइत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः ।
यं वीक्ष्य वैयासमजातशत्रोर्वचोगुणग्राहि जने प्रतीये ॥८२॥
सर्वेण सर्वाश्रयइत्यनन्दमानन्दभाजा जनितञ्जनेन ।
यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सताङ्गौणमवाप नाम ॥८३॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म
लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्त्तनचारु माघः ।
तस्यात्मजः सुकविकीर्त्तिदुराशयादः
काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ।

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये
श्रीदत्तकसूनुकविश्रीमाघविरचिते
शिशुपालवधोनाम विंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥